HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU

1 | TOPLUM VE EKONOMİ

Kronik

OSMANLI İMPARATORLUĞU
Toplum ve Ekonomi
1. Cilt

—

HALİL İNALCIK

KRONİK KİTAP: 58
Osmanlı Tarihi Dizisi: 22

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Nisan 2018, İstanbul

ISBN
978-975-2430-57-0

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. N°6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad.
No: 3/1 A Blok Kat: 2 Haramidere/İstanbul
Telefon: (0212) 412 17 77
Matbaa Sertifika No: 12027

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU

1 | TOPLUM VE EKONOMİ

Kronik

HALİL İNALCIK

1916'da İstanbul'da doğdu. Ankara Üniversitesi DTCF'nin ilk öğrencilerinden oldu. Yakınçağ Bölümü'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1942-1972 döneminde aynı fakültede öğretim üyesi oldu. 1972'de Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Osmanlı tarihi konusunda dersler vermek üzere davet edildi. 1993'te Bilkent Üniversitesi'nden davet alıncaya dek Chicago Üniversitesi'nde görevini sürdürdü. Bu yıllar içinde başta Harvard olmak üzere birçok Amerikan Üniversitesi'nde Osmanlı tarihi seminerleri düzenledi. 1973'teki "*The Ottoman Empire - The Classical Age (1300-1600)* (*Osmanlı İmparatorluğu - Klasik Dönem*)" kitabından başlayarak uluslararası yayınevlerinde pek çok kitabı yayımlandı. Türkiye, İngiliz, Amerikan, Sırp ve Arnavutluk akademilerine üye seçildi. Yurtiçinde ve yurtdışında fahri doktora, ödül ve nişanlar aldı. Arşivini bağışladığı Bilkent Üniversitesi bünyesindeki Halil İnalcık Center for Ottoman Studies (Halil İnalcık Osmanlı Çalışmaları Merkezi) 2008'de açılmıştır. 25 Temmuz 2016 tarihinde 100 yaşında vefat etmiştir.

Yayınevimizdeki diğer kitapları

Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet
Osmanlı ve Avrupa
Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler
Tanzimat ve Bulgar Meselesi
The Ottoman Empire and Europe
The Ottoman Empire - Sultan, Society and Economy

İÇİNDEKİLER

	YAYINEVİ'NİN TAKDİMİ	7
	ÖNSÖZ	9
I	KÖY, KÖYLÜ VE İMPARATORLUK	13
	Sipahi ve Köylü	25
II	İSLÂM ARAZİ VE VERGİ SİSTEMİNİN TEŞEKKÜLÜ VE OSMANLI DEVRİNDEKİ ŞEKİLLERLE MUKAYESESİ	27
III	OSMANLILARDA RAİYYET RÜSÛMU	43
	Çift-Resmi Sistemi	44
	İspence Sistemi	66
IV	STEFAN DUŞAN'DAN OSMANLI İMPARATORLUĞUNA: XV. ASIRDA RUMELİ'DE HRİSTİYAN SİPAHİLER VE MENŞELERİ	74
V	1431 TARİHLİ TİMAR DEFTERİNE GÖRE FATİH DEVRİNDEN ÖNCE TİMAR SİSTEMİ	111
VI	VİDİN GOSPODARLIK REJİMİ VE İLGASI	118
VII	OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ VE İNKİŞAFI DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İKTİSADÎ VAZİYETİ ÜZERİNDE BİR TETKİK MÜNASEBETİYLE	143
	"Marmara Ünitesi" Nazariyesinin Tenkidi: Osmanlı Beyliği'ni Doğuran Âmiller	143
	Osmanlı Beyliği, Balkanlar ve Anadolu	154
	Para Darlığının Hakikî Sebepleri	161
	Amerika Gümüşü ve Osmanlı İmparatorluğu	164
	Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ticaretinde Mevkii: XVI. Asırda Baharat ve İpek Yolu İçin Mücadele	169
	Osmanlı Devleti'nin Malî Siyaseti	181
VIII	XV. ASIR TÜRKİYE İKTİSADÎ VE İÇTİMAÎ TARİHİ KAYNAKLARI	188
	Tereke Defterlerinin Mâhiyeti	189

IX	BURSA: XV. ASIR SANAYİ VE TİCARET TARİHİNE DAİR VESİKALAR	202
	Şam-Bursa Yolu ve Arabistan ve Hint Ticareti	203
	İran İpek Yolu ve Bursa	206
	Yünlü ve Pamuklu Ticareti	210
	Bursa Ticaret Hacmi ve Nizamları	211
	Bursa İpekli Sanayi	216
	Bursa Şer'iye Sicil Defteri	221
X	OSMANLI PAMUKLU PAZARI, HİNDİSTAN VE İNGİLTERE:	
	PAZAR REKABETİNDE EMEK MALİYETİNİN ROLÜ	257
	Hint Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilâsı (1500-1800)	262
	Hindistan'dan İthal Pamuklu Çeşitleri	272
	XVIII. Yüzyılda Anadolu'dan Kuzeye Pamuklu İhracatı	294
	İngiliz Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilası	297
	Sonuçlar	308
XI	OSMANLI HUKUKUNA GİRİŞ:	
	ÖRFÎ-SULTANÎ HUKUK VE FÂTİH'İN KANÛNLARI	311
	İslâm Fıkhında Örfün Mahiyeti	312
	Türkler ve Örfî Hukuk	313
	Fâtih'e Kadar Örfî Hukuk	316
	Hukukî İnkişafta Fâtih'in Yeri	318
	Fâtih Kanunları	319
	Fâtih Devrinde Devlet ve Hukuk Görüşü Hakkında	331
XII	SENED-İ İTTİFAK VE GÜLHANE HATT-I HÜMÂYÛNU	333
	Sened-i İttifak ve Tahlili	334
	Gülhane Hattı ve Tahlili	340
XIII	TANZİMAT'IN UYGULANMASI VE SOSYAL TEPKİLERİ	350
	Reaksiyon	357
XIV	OSMANLILARDA BATI'DAN KÜLTÜR AKTARMASI ÜZERİNE	414
	MAKALELERİN KÜNYESİ	421
	GENEL DİZİN	423

YAYINEVİ'NİN TAKDİMİ

Osmanlı İmparatorluğu isimli bu kitap koleksiyonu, Osmanlı tarihi çalışmalarının saygın ismi müteveffa Halil İnalcık'ın yarım asırlık çalışmalarını bir araya getirmektedir. Hazırlanan bu eserde birinci cilt *Toplum ve Ekonomi* ve ikinci cilt ise *Sultan ve Siyaset* alt başlığıyla okuyucuya sunulmaktadır. Bu iki ciltte yayımlanan çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin iktisadi, toplumsal ve idari mekanizmalarının temellerinin anlaşılmasına yetecek yoğunlukta araştırmalardır.

Osmanlı İmparatorluğu: *Toplum ve Ekonomi* adıyla sunulan birinci ciltte yer alan Türkçe 14 makale, 1943-1992 yılları arasında çeşitli yerlerde yayımlanmış çalışmalardan oluşmaktadır. Bu ciltteki makalelerin bir kısmı Halil İnalcık'ın "yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, Yakın Doğu ve Akdeniz bölgelerinde temel sosyal formasyon sorununa açıklık getirdiğine inandığı çift-hane sistemi" çevresinde toprak tasarrufu ve ona bağlı üretim ilişkileri üzerinedir. Bu çerçevede çift-resmi sistemi ve kır-toplumunun örgütlenmesi ile ilgisi, mîrî toprak ve isyan, vergi sorunları, köylü reaya ile askeri zümre arasındaki ilişkiler irdelenmektedir.

Bu ciltte yer alan yazıların ikinci kısmı, Osmanlı şehir ve ticaret tarihi ile ilgili incelemelerden oluşmaktadır. Kadı sicilleri ve terekelerini merkeze alarak Bursa'nın ipek sanayii ve milletlerarası ilişkileri ve Osmanlı ekonomisinin tahıldan sonra en önemli maddesi olan pamuk ve önemli bir ihracat kapasitesi olan pamuklu sanayii ayrıntılı olarak incelenmektedir. Ayrıca Mustafa Akdağ'ın "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" başlıklı yazısı değerlendirilmekte ve son olarak Batı'dan kültür aktarımı meselesi üzerinde durulmaktadır.

Toplu olarak ilk defa Türkçe yayımlanan ve *Osmanlı İmparatorluğu*: *Sultan ve Siyaset* adıyla sunulan ikinci cilt ise Halil İnalcık'ın 1960-1994 yılları arasında yayınlanmış, erken Osmanlı tarihi, tarih yazımı ve Osmanlı şehir ve hukuk tarihi ile ilgili 15 çalışmasını bir araya getirmektedir. İlk olarak Osmanlı tarihinin dönemleri tespit edilmeye çalışılmakta ve Osmanlı tarihinin ilk iki yüzyılı ile ilgili en önemli Osmanlı vakanüvisi olan Âşıkpaşazade'nin hayatı ve eseri incelenmektedir. Sultan ve siyaset konusu bağlamında, Osman Bey'in

Bitinya sınır bölgesinde karizmatik bir lider olarak ortaya çıkışı ve Osmanlı hanedanının kuruluşu bağlamında Bapheus Savaşı, Osmanlı hükümet toplantılarındaki karar verme süreci ve hükümdarın bu süreç içindeki gerçek konumu tartışılmaktadır. Ayrıca, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı devlet yasalarının İslamlaşmasının gerekçeleri ve Rum Ortodoks Patriği'nin Osmanlı millet sistemi içerisindeki konumu irdelenmektedir.

Bu ciltte ayrıca genel olarak Türklerin İslamlaşması; fethedilen Konstantinopolis şehrinin yeniden inşası; bir Ceneviz bir şehri olan Galata'nın Osmanlı şehrine dönüşmesi; Sultanın Rum tebaasının İmparatorluğun maliyesi ve ekonomisinde oynadığı önemli rol; ve Osmanlıların Karadeniz ve Boğazlardaki trafiğin tam kontrolünü nasıl ve tam olarak ne zaman kurdukları irdelenmektedir.

Bu iki ciltte sunulan toplam 29 makale Halil İnalcık'ın 1942 yılında hazırladığı doktora teziyle ilgilenmeye başladığı Osmanlı ekonomik ve toplumsal hayatının temel kurumlarına dair kapsamlı analizler sunuyor. Osmanlı dünyasına dair arşiv belgelerine dayalı orijinal bilgi üreten ve bunu da dünya standartlarında yapan Halil İnalcık geçmiş algımızı tümüyle değiştiriyor. Bu çalışmalar Halil İnalcık'ın Osmanlı tarihi araştırmalarındaki seçkin konumunu bir kez daha ortaya koyuyor.

Bu eser, ilki *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* ve ikincisi *Essays in Ottoman History* adıyla Eren Kitapçılık tarafından yayımlanan kitapların yeniden hazırlanmasıdır. Bu çalışmanın iki cilt halinde sunulması, müteveffa Halil İnalcık'ın vefatından önce birlikte kararlaştırdığımız bir projeydi. Bu eserin yayınlanması konusunda her türlü desteğini bizden esirgemeyen Halil İnalcık'ın kıymetli kızı Günhan İnalcık ve değerli Hocamız İlber Ortaylı'ya teşekkürü bir borç biliyoruz.

Kronik Kitap

ÖNSÖZ

Bu ciltte sunulan Türkçe on dört makale, 1943-1992 yılları arasında elli yıllık bir süre içinde çeşitli yerlerde çıkmış olup, meslektaşlarım ve talebelerim, kolayca bulunup okunabilmesi için, bir cilt içinde topluca yayınlanması hususunda beni teşvik etmekte idiler. Bu seçimi yaparken, belli konular üzerinde okuyucu için yararlı olabilecek yazıları seçmeye çaba gösterdim. Burada yeniden yayınlanan yazılar, başlıca Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi üzerinde olup bu konu Osmanlı araştırmalarında gittikçe genişleyen bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Bazıları kırk elli yıl önce yazılmış araştırmalar bugün için ne kadar geçerlidir, tabii bunu okuyucular takdir edecektir. Aynı mevzular üzerinde sonradan yaptığım yeni araştırmaların, genellikle bu konuları genişlettiği ve tamamladığı kanısındayım. Örneğin, "Raiyyet Rüsûmu" (no. 3) yazısında (ilk basılışı 1959) ortaya çıkardığım *çift-resmi sistemi* ve kır-toplumunun örgütlenmesi ile ilgisi konusunu, daha sonra 1989'da "Köy, Köylü ve İmparatorluk" makalesinde daha geniş bir bakış açısından açıklama ve tamamlamaya çalıştım. Sistemin, antik dönemden beri Akdeniz bölgesinde, küçük köylü aile emeğine ve çift-öküz gücüne dayanan endüstri-öncesi en yaygın tarım işletme biçimi olduğunu saptadım. Çift-resmi, *çift-hane sistemi* olarak adlandırılan bu tarım üretim tarzının malî yönünü oluşturur.

Söz arası, yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, Yakın Doğu ve Akdeniz bölgelerinde temel sosyal formasyon sorununa açıklık getirdiğine inandığım çift-hane sisteminin önemini burada bir kez daha vurgulamak isterim. (Bu sistem üzerinde ayrıntılı açıklamalar *Cambridge University Press* tarafından basılmış olan *An Economic and Social History of the Ottoman Empire** adlı kitabımızda verilmiştir).

Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak tasarrufu ve ona bağlı üretim ilişkileri problemi, doktora tezimi *(Tanzimat ve Bulgar Meselesi)** tamamladığım

---

* Türkçe çevirisi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. H. Berktay, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2001. Yeni baskısı için bkz. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

* Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Kronik Kitap, 2017, İstanbul.

1942 yılından beri beni yakından ilgilendiren belli başlı bir konu olmuştur. Bu tezde *Gospodarlık Rejimi* bölümünde, özel koşullara tâbi Vidin bölgesinin sık sık Hristiyan köylü ayaklanmalarına sahne olmasının derin sebepleri araştırılmış ve sorunun, mîrî toprakların tasarrufu probleminden kaynaklandığı ortaya çıkarılmıştır. Toprak tasarrufu ile üretim ilişkilerindeki çatışmaları canlı bir biçimde belgeleyen bu bölümü (no. 6) bu ciltteki yazılar arasına almayı uygun buldum. Reaya ile ilgili toprak tasarrufu ve vergi sorunlarını, sonradan daha geniş bir açıdan ele alan "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri" (no. 13) makalesine de bu ciltte yer verdim. "İslâm Arazi ve Vergi Sistemi" (no. 2) adlı yazı, Osmanlı toprak tasarrufunun kaynaklarını inceler ve böylece aynı konuyu başka yönden açıklamayı dener. "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na" (no. 4) başlıklı yazı *tahrir* defterlerinin incelenmesi ile Rumeli'de Osmanlı-öncesi Balkan askerî feodal sınıf mensuplarının Osmanlı timar rejimine alınarak nasıl Osmanlılaştırıldığını açıklar ve V. Mutafçieva ve başka Balkan tarihçilerinin, onlar için ileri sürdükleri batı Avrupa biçimi *ileri* feodaller tanımını bertaraf eder.

Osmanlı örfî-sultanî hukukunun en çok üzerinde durduğu konular, köylü reaya ile askerî sınıf arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar ve tarım sektörü ile ilgili vergilerdir. "Osmanlı Hukukuna Giriş" (no. 11) bu sebeple bu ciltte yer almıştır. Köyde oturan sipahilerle köylü arasında ilişkiler "Fâtih Devrinden önce Timar" (no. 5) ve özellikle "Köy, Köylü ve İmparatorluk" (no. 1) yazısında inceleme konusu olmuştur. "Sened-i İttifak" (no. 12) yazısı, toprak ve üretim ilişkilerinin, 18. yüzyılda gösterdiği yeni gelişmelerin sonucunu ele almakta ve bu gelişmeler sonunda ortaya çıkan âyanın, vilâyetlerde olduğu gibi devlet merkezinde de otoriteyi ele geçirme ve âyan rejimine hukukî meşrûluk kazandırma girişimini incelemektedir.

Bu ciltte yer alan yazıların ikinci kategorisi, Osmanlı şehir ve ticaret tarihi ile ilgili incelemelerden oluşmaktadır. "Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları" (no. 8) ve "Bursa Sanayi ve Ticaret Tarihine dair Vesikalar" (no. 9) 15. yüzyıl ortalarına kadar inen Bursa kadı sicilleri ve terekelerine dayanan iki araştırmadır. Bu yazılarda, Osmanlı ekonomik gelişimi ve zenginliğinin kaynağı olan bu büyük ticaret ve sanayi merkezinde, sınıflar, ipek sanayii ve milletlerarası ticaret ilişkileri incelenmiştir. Bursa'nın 14. yüzyıldan beri bütün Akdeniz bölgesi ve Avrupa için İran ipeğinin başlıca bir pazarı haline geldiği, Bursa'da yerli Türk ipek tüccarı ve ipekli kumaş dokuyucularının zengin bir girişimci sınıf oluşturduğu, şehirde ticaret yöntemleri ve vergi kaynaklarının bu yazılarda belgelendiği görülecektir. "Osmanlı Pamuklu Pazarı" (no. 10) adlı yazı da, Türk ticaret ve sanayi tarihi bakımından önemli görülmüştür. Bu yazıda Osmanlı ekonomisinin tahıldan sonra en önemli maddesi olan pamuk ve önemli bir ihracat kapasitesi olan pamuklu sanayii ayrıntılı olarak

incelemekte, 1750'ye kadar pamuklu ihracatında dünya pazarlarına egemen olan Hindistan'dan ince pamuklu ithalatının Osmanlı ticaret dengesindeki önemi ve daha sonra İngiltere'de Endüstri Devrimi ve pamuklu makine sanayiinin kuruluşunun Osmanlı ekonomisi üzerinde yıkıcı etkileri araştırılmaktadır. Bu gelişmelerde Osmanlı, Hint ve İngiliz pazar rekabetinde, emek maliyetinin belirleyici bir faktör olarak önemi üzerinde durulmakta, bunun İngiltere'yi Endüstri Devrimi'ne götüren başlıca sebeplerden biri olduğu ileri sürülmektedir. "Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" (no. 7) başlıklı yazı, Mustafa Akdağ'ın ileri sürdüğü tezlerin gözden geçirilmesi vesilesi ile, Osmanlı ekonomik gelişiminin İmparatorluğun kuruluşu süreci ile paralelizmi sorunu, İmparatorluğun dünya ekonomisi içinde yeri, Osmanlı fiyat devrimi ve yabancı gümüş paraların istilâsı, Osmanlı para tarihi, İran'la ticaret savaşı gibi konular ele alınmıştır. Sonuncu makale, "Batı'dan Kültür Aktarması" (no. 14), Osmanlı ekonomik çöküşünü önlemek için Batı teknolojisinin alınması sorununun sosyal-psikolojik koşullarını incelemektedir.

Makaleler, uzun aralarla çeşitli tarihlerde yazıldığı için, dipnotlarda, işaret ve kısaltmalarda tutarsızlıklar vardır. Bunları, bu yayında gidermek büyük güçlükler ortaya çıkaracağından yeknesaklığı sağlamak yönüne gidilememiştir.

Keza genç okuyucu, eski tarihlerde yazılmış makalelerdeki "ağır" Türkçe üslûptan yakınabilir. Elli yılı kapsayan bu yazılarda üslûp değişikliği, kültür tarihimizi araştıracaklar için ibretle incelenmesi gereken bir olaydır. Dilcilerimiz, kelimenin ve üslûbun sosyal niteliğini ve kültür gelişiminin bir devamlılık sorunu olduğunu çoğu kez unutmuş görünüyorlar. Bu takdirde, bugün Türk aydını için, birkaç çeşit Türkçe öğrenmek zorunlu olmaktadır. Bu yazıları bugünkü Türkçeye bütün anlam incelikleri ile aktarmanın güçlüğü bir yana, ileride çevrilen Türkçeyi gelecek kuşağın anlayıp anlamayacağından da kuşkuluyum. Bir kelime ile, dil istikrarsızlığı bir kültür istikrarsızlığıdır* ve bu kitaptaki yazılar, bunun tarihi bir kanıtı olarak, aynen yayınlanmıştır.

Son olarak, yazılarımın bir araya getirilip yayınlanması için beni teşvik eden ve büyük fedakârlıklarla bunu gerçekleştiren dostum Muhittin Salih Eren'e teşekkürü, zevkle yerine getirilmesi gereken bir ödev bilirim. Bu yazıları sabır ve dikkatle dizen ve Genel Dizin'in hazırlanmasında büyük emeği geçen Yücel Dağlı'ya burada ayrıca teşekkür etmek isterim.

Halil İnalcık

* Yayınevinin Notu: Halil İnalcık'ın bu eseri yeniden yayımlanırken, ilgili yerlerinde imlâ düzenlemeleri ve referans standardizasyonu gibi kısmî değişiklikler yapılmıştır.

I

KÖY, KÖYLÜ VE İMPARATORLUK

TÜRKİYE'MİZİN ana ekonomik karakteri ve sosyal yapısını Osmanlı dönemi belirlemiştir. Başka bir deyimle, küçük köylü-aile işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik yapıyı, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hane sistemine borçluyuz.[1] 1950'ye kadar Türkiye ekonomisi ve sosyal yapısı Osmanlı dönemindeki asırlık geleneksel esas karakterlerini korumakta idi. Memleketimiz 1950-1960 döneminde traktörün yaygınlaşması ve tarıma pazar ekonomisinin girişi ile başlayan gelişme sonucu köklü bir değişiklik temposuna girmiştir. 1939'da 3.200 traktör varken 1959'da bu rakam 44.000'e ulaşmıştır.[2] Geçimlik (subsistence) tarım ekonomisinin ana ürünü buğday-arpa ekimi, yerini gittikçe daha ziyade pazar ürünlerine, sınaî bitkilere, pamuk, üzüm, incir, tütün, pirinç, ay çiçeği ve mısıra bırakmaktadır.

1 *Kırsal Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları, 1973-1974*, Ankara 1974, 32.

Gelir, Hane ve Hanedekiler, 1974

Gelir Grupları (TL)	Hane		Hanedekiler		Hanenin Ort. Genişliği
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	
Toplam	2.833.905	100,00	17.571.916	100,00	6,2
0-1.999	218.430	7,71	1.068.673	6,08	4,9
2.000-5.999	596.948	21,06	3.273.612	18,63	5,5
6.000-9.999	704.384	24,86	4.217.772	24,00	6,0
10.000-19.999	837.436	29,55	5.455.780	31,05	6,5
20.000-39.999	379.943	13,40	2.789.082	15,87	7,3
40.000-59.999	56.920	2,01	456.071	2,60	8,0
60.000-79.999	14.942	0,53	106.725	0,61	7,1
80.000-99.999	9.960	0,35	72.573	0,41	7,3
100.000-299.999	13.519	0,48	124.513	0,71	9,2
300.000+	1.413	0,05	7.115	0,04	5,0

2 H. İnalcık, "Land Problems in Turkish History," *Muslim World*, 45 (1955), 221-228.

Bu geleneksel karakterler nelerdir? Aşağıdaki tartışmamızın esas noktalarını bunun açıklanması oluşturacaktır.

Geleneksel tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası, bir çift öküz ile çekilen sapandır. Bu, traktörün uygulanmasından önce, hayvani kuvvetin en etkili biçimde kullanım teknolojisini gösterir. Eski Mezopotamya uygarlıklarından beri, kuru-ziraat (dry-farming) ile buğday-arpa ekimi yapan iklim kuşaklarında, bir çift öküzle çekilen sapan, en ileri tarım teknolojisi olarak zamanla dünyanın öbür bölgelerine yayılmıştır. Sapanın odun veya demirden olması, yapım dinamiği ve başka özellikler tabii zamanla önemli değişiklikler getirmiştir. Fakat öküz gücünün yerini makine gücü alıncaya kadar tarım teknolojisinde esaslı bir değişiklik görülmemiştir.[3] Çift öküz geleneksel tarımın traktörüdür. İleride göreceğiz ki, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında vergileme öküz sayısına göre yapılmakta idi. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır, fakr u zarurete düşer ve hükümet anlayış göstererek vergi affına giderdi.

Genel köylü ekonomisi teorisyenleri, meselâ marginalist okul, aile emeğini esas alır.[4] Fakat geleneksel tarımın traktörü saydığımız öküz gücünü hesaba katmaz. Öküz gücü üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, ileride göreceğimiz gibi onun çift-hane sisteminin temel elemanlarından biri olmasındandır.

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenmiş çoluk çocuk sahibi olmuş erkek köylünün simgelediği köylü ailesidir. Bu rejimde, köylü aile ünitesi esas itibari ile, koca, kadın ve çocuklar ve çoğu zaman evlenmiş oğullarla torunlardan oluşur; bu *patriarchal* ve *patrilineal* bir aile tipidir. Koca, aile ekonomisinin, işletmenin, son söz sahibidir ve örgütleyicisidir. Ekonomik örgüte hakimdir. Devlet, vergi mükellefi olarak onu tanır. Buradan toplumumuzda bugün bile, hiç olmazsa kır sektöründe *patriarchal* aile tipinin neden hâkim aile tipi olduğunu anlıyoruz. Osmanlı Devleti, kocası ölen kadının erkek evladı yoksa, elinden tarla arazisini alır ve başka bir köylüye aktarır. Eğer dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye

3 E. C. Curwen, *Plough and Pasture*, London 1946; G. Haudricourt, Mariel J-Brunhes Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris 1955; A. Leroi-Gourhan, *Evolution et techniques*, II. *Millieu et techniques*, Paris 1945; C. Sauer, *Agricultural Origins and Dispersals*, New York 1952; A. Beteille, *Studies in Agrarian Social Structure*, Delhi 1974; A. Dauzat, *Le village et le paysan de France*, Paris 1941, özellikle, 81-126.

4 Bkz. A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Manchester 1966 (yeniden baskı T. Shanin, University of Wisconsin Press, 1986), Introduction, 1-24, XI-LXXV. *Çift-hane* prensibini o şöyle anlatır: "In a peasant economy, labour, proportionate to the size of the family, is the stable element which determines the change in the volume of capital and land area," bkz. B. Kerblay'ın Chayanov üzerine yazısı, Introduction, XXIX vd., Chayanov'un aile emeği üzerine görüşleri için bkz. 53-89; D. Warriner, *The Economics of Peasant Farming*, New York 1939; D. Thorner, "Peasant Economy as a Category in Economic History," *Proceedings, International Conference of Economic History*, 1962, 287-300.

kadar, ırgatla idare edebilirse, onu *bîve* adıyla işletmenin sahibi tanıyabilir. Birçokları genel kanûnnâmede, *müzevvec* yani evli erkeğin, neden o kadar önemli bir yer tuttuğunu açıklayamamışlardır.[5] Bütün Osmanlı tahrirlerinde, yani vergi kaynaklarını belirleyen defterlerde, vergi-nüfus sayımı, *hane*, yani aileyi temsil eden kocanın adıyla tespit edilir.

Günümüzde toprak, köylü ailesinin mülkü olarak, tarım ekonomisinin en önemli elemanı ise de Osmanlı rejiminde *mîrî* adı ile tamamıyla başka bir statü taşıyordu. Mîrî toprak rejimi, devlete bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. Mîrî toprak rejimi ile ilgili bazı kilit kavramlar bugüne kadar bütün yayınlara rağmen, anlaşılamamış ve yanlış yorumlar süregelmiştir.[6] Ayrıntılarına girmeden önce birkaç ana kavramı belirtmekte yarar görüyorum.

İlkin *mîrî* arazi, yani devletin *rakabe*sini (mutlak mülkiyet hakkını) elinde tuttuğu arazi, bütün tarım topraklarını kapsamaz. Mîrî arazi yalnız hububat ziraatı yapılan, tarla olarak kullanılan, arazidir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalır. Çünkü, büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iaşesi, hububat ekimine, başlıca buğday-arpa ekimine dayanır. Darlık ve açlık, hububat ekiminde noksandan ileri gelir. Devlet bu yüzdendir ki, tarla ziraatını, hububat ekimini kontrol altında tutmak zorunluluğunu duymuştur. Osmanlı kanunnâmelerinde kesin bir madde vardı: Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez. Tarlaların devamlı işletimi, kanûnla garanti altına alınmıştır. Aile emek ünitesini, kısaca reaya çiftliğini, devlet daimî kontrol altında tutar. Bir çift öküzü olan aile, bir işletme ünitesi oluşturur. Hayvanî enerji ünitesinin, yani bir çift öküzün işleyebileceği toprak ünitesi, ekonomik bakımdan en verimli işletme olarak tanınmıştır. Bu *raiyyet çiftliği*, devlet için tarım ekonomisinin temel ünitesidir.[7] Onun parçalanmasına ve kaybolmasına karşı bir sürü kanûn önlemleri alınmıştır. Özetle, belli bir ekonomik ve sosyal rejimin uygulanması içindir ki, devlet tarla arazisini kendi mutlak kontrolü altına almak gereğini duymuştur. Buna *mîrî arazi* rejimi diyoruz. Aslında, *mîrî arazi* kendi başına bir gaye değildir. Vazgeçilmez bir düzendir. Bu nokta, şimdiye kadar yeterince anlaşılamadığı için, belli bir tarım ekonomisi ve sosyal yapının sürdürülmesi için Osmanlı sosyal yapısı hakkında çeşitli sosyolojik modellerden alınan

5 II. Mehmed kanûnnâmesi (ed. F. Kraelitz, *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, I (1921), 13-48, Fasıl; Müzevvec-i Gebrân; keza bkz. H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, XIII (1959), 583.

6 Bizans'ta da benzeri bir durum vardı. Fakat Bizantinistler bu temel olguyu kabul etmezler, halbuki bu birçok soruyu aydınlatabilirdi, krş. P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance," *Revue Historique*, 219 (1958).

7 Bkz. H. İnalcık. "Çiftlik," *EI²*, 32-33; Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanunlar*, İstanbul, 1943, İndeks: Çiftlik.

yetersiz teoriler ileri sürülmüştür. Yukarıda sözünü ettiğimiz bu ana ekonomik-sosyal düzene biz *çift-hane* sistemi diyoruz.

Mîrî arazi rejiminde, aydınlanmasını gerekli gördüğüm ikinci nokta şudur: Mîrî topraklar dediğimiz devlet toprakları başlıca iki kategoriye ayrılır: Tapulu arazi, mukataalı arazi.[8] *Tapulu arazi:* Köylü aile birliklerine, tapu rejimi dediğimiz özel bir sistem içinde verilen arazidir. *Tapu* rejimine göre, tasarruf edilen arazi, satılamayan, hibe ve vakf edilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme birliği olarak geçen *raiyyet çiftlikleri*dir. Köylü bunu kendisi işlemek zorundadır. Üretim işini, kendisi düzenler. Üretim vasıtaları öküz, sapan ve tohumu kendisi sağlar ve bağımsız bir işletme ünitesi olarak toprağı kendisi işler. Köylü şu anlamda hür ve bağımsız köylüdür: Devlete ve sipahiye, kanûnların emrettiği bedeni hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmağa mecbur değildir. Onun emeğini kimse karşılıksız sömüremez. Devlet bu garantileri vermiştir. Zira, aksi halde, raiyyet çiftliği işlenemez ve vergiler ve sipahi *dirliği* gerçekleşemez. Düzen bozulur, bir kelime ile raiyyetin statüsünü de çift-hane sisteminin gerekleri belirlemiştir. *Ekâbir*, raiyyeti kendi çiftlik veya vakıflarında işletmeye kalkışınca, devlet bunu önler. Kanûnlarla, köylünün emek ve hürriyetini garanti altına alır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, toprağın olduğu kadar, köylü emeğinin de devlet kontrolü altında olduğu gerçeğini unutmamak lâzımdır. Hizmetler, angaryalar, bu açıdan incelenmelidir. Özetle, *tapu* sistemi, köylü aileleri tarafından çiftlik ünitelerinin bağımsız ve devamlı işletilmesini garanti eden bir sistemden ibarettir. Patrilineal irsiyet, yani babadan oğula intikal maddesi de bu devamlılığı sağlamak için konmuştur. İşte *tapu* rejiminin klasik dönemdeki temeli budur. Sonraki dönemlerde, raiyyet çiftliği birimi, köylünün bağımsızlığı ve diğer elemanlar değişikliğe uğrayacaktır. Fakat 20. yüzyıla kadar küçük köylü aile işletmeleri rejimi ana hatlarında korunabilmiştir. Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında *reaya*, yani çiftçi aileler ve toprak birimi (yani *çiftlik*, bir çift öküzle işlenebilen arazi ünitesi) daima titizlikle, büyüklere karşı korunmağa çalışılmıştır. İmparatorluk bürokrasisinin esas vazifelerinden biri, bu rejimi korumaktır. Bizans'ta "dynatoi" Osmanlı İmparatorluğu'nda "ekâbir"e karşı köylüler daima "fakir", "yoksul" tabiri ile himayesi gerekli bir sınıf olarak ele alınmıştır.[9]

---

8 Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda...*, İndeks: *Tapu, Tapulu-*, "Osmanlı Kânûnnameleri," *Millî Tetebbular Mecmuası*, I (1915), 49-112; 303-337, orada *tapulu* ve *mukataalı* ayrılığı açıkça gösterilmiştir.

9 Bizans'ta çiftliği ve çift öküzüyle bir köylü ailesi üzerinde, bkz. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, çev. H. Grégoire ve P. Lemerle, Brussels 1954, bugün de en güvenilir inceleme; keza N. Svoronos, "Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XI et XIIe siècles: le cadastre de Thebes," *Bulletin de Correspondance Hellenique*, (1959); P. Lemerle, "Esquisse...," 279-281; A. E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine*

Bu sebeple, bu imparatorlukları köylü imparatorlukları diye karakterlendirmekle bir abartmaya sapmadığımıza inanıyorum. Toprak ve reaya üzerinde feodal kontrollerin ortaya çıkmasına karşı merkezi imparatorluk bürokrasisinin savaşması bu imparatorluklar tarihinin en önemli fasıllarından birini ve belki en önemlisini oluşturur. Belki, modellerin katı çerçevesinde kalmadan, bu savaşı tarihçi dikkatle araştırmakla, bu imparatorluklar tarihini bence en iyi biçimde açıklayabilir. *Mîrî tapulu arazi*, imparatorluk siyasetinin bulduğu ve korumaya çalıştığı ana imparatorluk rejimi olarak, eski çağlardan beri Akdeniz ve Orta Doğu tarihine yön vermiş bir temel sistemdir.

Mîrî tapulu arazi yanında ikinci büyük kategori topraklar, *mîrî mukataalı arazi*dir. Mukataa sistemi, tapu sistemi yanında, tamamıyla ayrı bir toprak rejimi simgeler. Buradaki anlam ile *mukataa* veya *kesim*, bir devlet gelir kaynağını bir özel şahsa belli bir bedel karşılığı kiralamaktır. Bu, genel anlamda bir iltizamdır. Mîrî topraklarda mukataa sistemi şöyle uygulanmıştır. Tapuya verilmeyen, yani yukarıda açıkladığımız gibi, *tapu* sistemi denilen özel bir rejim altında bir köylü tasarrufunda bulunmayan araziyi devlet belli bir kira karşılığı şahıslara ihale eder. Burada şahıs köylü olmayabilir, şehirli, esnaf, hatta asker de olabilir, köylüler de kişi veya toplu olarak *mukataa* ile araziyi tutabilirler. Bu çeşit topraklarda, tapu rejiminin kuralları uygulanmaz. Çünkü, hukuk bakımından *mukataa* tam bir kiralamadır. Kira bedeli, toplu bir miktar para olarak devletle kişi arasında bir sözleşme, mukavele ile belli olur. *Mukataa*, kesim, tabiri de buradan çıkıyor. Burada, karşılıklı bir anlaşma, kesişme ile, rantın miktarı belli olmaktadır. Çoğu zaman, bu bir açık artırma ile belirlenir. Kiralamayı yapan kimse, ancak üzerinde anlaşma yapılan meblağı öder. Tahrir defterlerinde *mukataalı çiftlik* veya *mezraalar* üzerinde toptan bir meblağ belirlenmiştir.[10] Meselâ: "Mezra'a-i Pınar der tasarruf-i Ali: 800 akça" gibi.

Devlet neden bazı toprakları *mukataa* ile verir? Bunun sebebi şudur. Tapu rejimine göre, reaya tasarrufu dışında, devlet elinde, doğrudan doğruya köylü tarafından işlenmeyen birçok arazi vardır. Örneğin, bir köy halkı çeşitli nedenlerle köyünü bırakıp kaçar. Yahut bir köyde bir aile raiyyet çiftliğini terk edip gider ve bu arazi işlenmemiş kalır. Bu gibi *çiftlik, mezraa*, köy arazisi için, tahrir defterlerinde *hâlî* kaydını bulmaktayız. Bunların harap durumda kalmaması, başka deyimle devlet gelir kaynaklarını kaybetmemesi için, bu tür toprakları *mukataa* ile vermeyi ve işletmeyi en iyi yol olarak bulmuştur.

Empire, Princeton 1977; J. Lefort, "Fiscalité médievale et informatique...," *Revue Historique*, 512 (1974), 315-354; Egemen zümre üzerinde bkz. G. Ostrogorsky, "Observations on the Aristocracy in Byzantium," *Dumharton Oaks Papers*, 25 (1971); K. P. Matschke, "Socialschichten und Geisteshaltungen," *Akten, XVI. Internationalen Byzantinistenkongresess*, 1981; I. Hauptreferate, (Wien 1981), 189-212.

10 Bkz. H. İnalcık, "Mazra'a," *EI*².

Boş kalacağına, devlet hazinesine bir gelir kaynağı olsun ve harap olmasın diye devlet bu toprakları tapu rejiminin kayıtları altında değil, tamamıyla serbest bir kiralama şeklinde, kişilerin tasarrufuna verir. İşte, tahrir defterlerinde gördüğümüz *mukataalı çiftlikler, mezraalar* bu çeşit topraklardır. Merkezi bürokrasinin asıl gayesi, bu çeşit *mukataalı toprakları* da sonunda köylünün yerleştiği *tapulu arazi* şekline getirmektir. *Mîrî* topraklarda esas rejim tapulu rejimdir. Gerçekten, biz yeni tahrirlerde, bu çeşit çiftlik ve mezraaların, zamanla üzerinde köylü aileleri yerleşerek, *tapulu arazi* durumuna geldiğini tespit etmekteyiz.[11] Bu süreç, Geç-Roma tarihinde boş kalan *latifundia* arazisi üzerine, dışardan gelen *kolon* ailelerinin yerleştirilmesine benzer. Tahrir defterlerinde gördüğümüz bu iki hâkim arazi kategorisi, yani tapulu arazi ve mukataalı arazi ayırımı, yazık ki, şimdiye kadar açık bir şekilde araştırıcılar tarafından belirlenememiş ve bu yüzden yanlış yorumlara sapılmıştır.[12]

Şimdi, çift-hane sistemine geliyoruz. Çoktan beri çeşitli yazılarımda anlatmaya çalıştığım bu sistemin ayrıntılı bir analizini çıkacak kitabımızda[13] bulacaksınız. Burada, sonuçları kısaca arz etmeye çalışacağım.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Bizans ve Selçuk dönemlerinden devraldığı ve esas olarak Eski İran ve Geç-Roma İmparatorluğu dönemine giden bu temel sistemin ana unsurlarını yukarıda açıklamaya çalıştım. Bu rejimde çift öküzün ve aile emeğinin temel olduğu küçük köylü işletmeleri söz konusudur. Bu sistem, belli bir üretim tarzı, belli bir sosyo-ekonomik yapı simgeler. Osmanlı mîrî-tapulu arazi sistemini, ancak çift-hane rejimi çerçevesinde anlayabiliriz.

Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı, tapu rejimi kuralları dairesinde tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi, zirai rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluşturur.[14] Bu ünite, imparatorluk bürokrasisi için aynı zamanda bir ana vergi ünitesidir. Bu ünite *çift resmi* denilen bir vergi sistemine bağlıdır. Çift-hane bütün sistemin temel ünitesi olduğundan kanûnnâmelerde ve tahrir defterlerinde sırada daima ilkin çift resminden söz edilir. Çift-hane, defterlerde haneyi temsil eden vergi mükellefi aile reisi adına bir (ç) harfi ile tespit olunur ve bu çift-hane ünitesini ifade eder. Biz, eski defterlerde "hane-bâ-çift" tabiriyle bizzat Osmanlı kâtiplerinin bu üniteyi

11 Mukataalı topraklar için bkz. H. İnalcık "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants," *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman*, Louvain 1984, 108-112.

12 G. Veinstein, "Les Çiftlik de colonisation dans les steppes du nord de la Mer Noire au XVIe siécle," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 4 (1985): *Ö. L. Barkan'a Armağan*, 177-210.

13 11. dipnota bkz. ve H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, (Cambridge University Press).

14 H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, XIII (1959), 575-61; Chayanov, *The Theory*... 50.

böylece adlandırdıklarını gördük. Bunu, araştırmalarımızda *çift-hane* şeklinde bir terim olarak kabul ettik. Burada, *çift* aslında *bir çift öküz* demektir. Bir çift öküzün işleyebildiği tarlaların tümü de *çiftlik* adı almaktadır. Bizans İmparatorluğu'nda aynı üniteye, çoğu zaman çift karşılığı olarak *Zeugarion* (ki bu da Farsça *cuft*, Latince *Jug* terimleri ile aynı köktendir) denir. Bu, toprak olarak değil, bir *çift öküz* olarak kabul edilir ve vergi öküz miktarına göre belirlenir.[15] Bazen *Zeugarion*, çift öküzü değil, bizzat toprağı gösterir. Osmanlılar ise, toprağı, yani bir çift öküzün işleyebileceği çiftliği esas alırlar. Fakat çok az da olsa, öküzün de vergileme birimi olarak alındığı durumlar vardır.

Hane, köylü ailesidir, daha doğrusu ailenin üretici emek ünitesidir ve bu bakımdan vergilemeye esas sayılmıştır.

Çift-hane sisteminde belirtilmesi gereken esas nokta şudur: Aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi, *tümü*, bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir mali ünite sayılır. Alınan çift resmi, sadece şahsi (personal) vergi değildir. Daha çok, bu ünitenin vergilendirilmesidir. Başka deyimle, *kombine* bir vergidir. Geç-Roma döneminde de *jugum* ve aile, birlikte, *jugum-caput* olarak kabul edilmiştir ve alınan vergi her ikisini kapsayan bir vergidir. Köylü-tarım vergisinin bu *kombine* niteliği anlaşılıncaya kadar, Batı tarihçileri iki yüzyıldan beri tartışmışlar, bir kısmı bu vergiyi bir *kişi* veya *ocak vergisi*, bir kısmı ise tümüyle bir *toprak vergisi* saymışlardır. Ancak son zamanlarda bunun *kombine* bir vergi, *jugum-caput ünitesine ait bir vergi* olduğu kesin olarak tespit edilebilmiştir.[16] Osmanlı çift-hane vergisi, işte bu kombine verginin bir karşılığından ibarettir. Akdeniz bölgesinde kuru ziraatla hububat ekimi yapan bütün memleketlerde esas tarım ve vergi sistemi daima *çift-hane sistemi* olarak uygulanmıştır. Ekonomik bakımdan çift-hane, bir köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayan bir artı ürün ürettiği tipik bir üretim birimidir. Bu ünite, imparatorluk bürokrasisinin de titizlikle korumağa çalıştığı bir sosyal ve fiskal ünite olarak kabul edilmiştir. Çift-hane bu temel karakteri ile kır toplumunun *temel hücresi*dir. Marginalist mektep, aile emeğine dayanan bu üretim örgütünün, insanlığın bulduğu en verimli tarım işletmesi olduğunu ileri sürer. Chayanov'a

15 H. İnalcık, "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation," *Akten, XI. Internationalen Byzantinistenkongresses*, München, (1958), 237-242; Bizans'ta tarım toprağı ve aile çiftliği üzerinde bkz. M. Kaplan, "Remarques sur la place de l'exploitation paysanne dans l'economie rurale byzantine," *Akten, XVI. Internationalen, Byzantanistenkongresses, Jahrbuch der österr. Byzantinistik*, XXXII-2, 105-114; Z. V. Udal'cova ve K. V. Chvostova, "Les structures sociales et economiques dans La Basse- Byzance," *age.* 131-147.

16 Th. Mommsen, "Syrisches Provinzialmass und Römischer Reichskataster," *Hermes*, III (1869); G. Ostrogorsky, "Das Steuersystem in byzantinische Altertum und Mittelalter," *Byzantion*, 6 (1931); A. H. M. Jones, "The Roman Colonate," *Past and Present*, 13 (1958); A. Deleage, *La Capitation du Bas-Empire*, Mâcon 1954; F. Lot, *L'impôt Foncier et la capitation personelle sous le Bas-Empire et à l'epoque franque*, Paris 1928; A. H. M. Jones, "Capitatio and Iugatio," *The Journal of Roman Studies*, LVII (1957), 88-94.

göre, bu basit bir tarım tipi olmaktan ziyade gerçekte bir *üretim tarzıdır*. Ona göre bu üretim tarzı Asya'da, bu arada Rusya'da ekonomi ve toplumun tarihî yapısını açıklayan bir üretim tarzı olarak anlaşılmalıdır ve bu itibarla Marksist teoride feodal üretim tarzı gibi, bağımsız kendine özgü, bir üretim tarzı *(Mode of Production)* olarak benimsenmelidir.

Asya bürokrasileri için ideal ünite, çifte sahip köylü ailesidir. *Bekâr erkek*, defterlerdeki terimi ile *mücerred*, işgücü kısıtlı olduğundan, çift-hane sisteminin en aşağı basamağında yer alır. Gerçi kır toplumunda sosyal realite, bürokratların reçetesine uymaz. Bu toplumda *çiftlik* tasarruf eden aileler yanında, tabii toprağını kaybetmiş topraksız aileler veya yeterince toprağı olmayan aileler de vardır. İşte devlet bunlara, çift resmi sistemi içinde farklı bir statü vererek ayrı kalemlerde toplar ve vergi yükünü bunlar için toprak esasına göre değil, emek kapasitesine göre belirler. Böylece, vergi bakımından biz *raiyyet rüsûmu* sisteminde şöyle bir kademelendirme görüyoruz. Evvelâ, çiftler yani çiftliğe sahip köylü aileleri gelir, sonra bu toprakların yarısı kadar bir araziye sahip *nim-çiftler*, ondan sonra aile emeği esas alınarak belirlenen çiftçiler, yani *bennâklar*, ondan sonra evli olmayan, fakat bir gelir kaynağı üreten bekârlar yer alır. Bu sonuncular, *mücerred, kara* veya *caba* adıyla anılan köylülerdir. Nihayet, kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar ki bunlar da *bîve* adıyla aynı sistemde yer alır. Köylü toplumunu böyle bir şematik vergi sistemi içinde toplayan bu rejim, Osmanlı bürokrasisinin kanûnnâmelerinde ve tahrir defterlerinde tespit edilmiştir. Çift esasına bağlı *raiyyet vergilerini* bundan önceleri *raiyyet rüsûmu* üzerindeki araştırmalarımızla ortaya koymuştuk.[17] Fakat o zaman bu vergi sisteminde alınan resimlerin, kır sosyal yapısına bağlı bir sistem olduğunu tümüyle gösterememiştik. Sistemin, sosyo-ekonomik bir yapıya dayandığını ve İmparatorluk bürokrasisinin böyle bir sosyal yapıyı bütün toprak ve vergi sisteminin temeli olarak benimsediğini o zaman fark etmemiştik. Sonraki araştırmalarımız, bu sistemin kuru ziraata bağlı buğday-arpa tarımı yapan Akdeniz memleketlerinde, tâ eski çağlardan beri imparatorlukların temel *tarım sistemi* olduğunu ortaya koydu. Öyle görünüyor ki, Geç-Roma İmparatorluğu'ndaki *colon*, Galya'daki *mansus*, Bizans İmparatorluğu'ndaki *zeugarion* ve Osmanlı *çift-hanesi*, hepsi daima köylü aile emeğine ve çift öküz-sapan teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerini ifade etmektedir.[18] Bu sistemde bütün kır toplumu, çift sahibi olanlar, az toprak sahibi olanlar, topraksızlar, fakir ırgatlar olarak tasnif olunup, imparatorluk tahrir defterlerinde belli bir sisteme göre kayıt

17 Bkz. yukarıda not 14.

18 15. no. nottaki incelemelere ek olarak bkz. M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 2. baskı, 2 cild, Paris 1952-1956; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, II, Norman, 767-823; E. L. R. Ladurie ve M. Morineau, *Histoire économique et sociale de la France*, cild. 1-2, Paris 1970.

ve tespit olunmaktadır. Roma ve Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da kır bölümünde köylü, defterdeki kayıtlarla *fiskal bir statü* kazanmaktadır. Yeni bir tahrire kadar devam eden bu statü, aynı zamanda kır toplumunu sosyal bakımdan biçimlendirmektedir.[19] Başka deyimle, İmparatorluk bürokrasisi, toprak ve reaya köylü üzerinde tahrir sistemi yoluyla yaptığı kontroller sonucunda bizzat bu toplum düzenini bir dereceye kadar etkilemekte, hatta yaratmış olmaktadır. Böylece, kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen, bir *estate, sınıflandırma* düzeni ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, bu durumu fazla abartmamak gerek. Zira bürokrasinin yaptığı sınıflandırma kır hayatında kendiliğinden meydana gelen sosyal farklılıkları tamamıyla bertaraf edemez, *fiskal* sistem daha ziyade ona uymaya çalışır. Devlet, mîrî arazi ve tahrir sistemi sayesinde, toprak ve reaya üzerinde sıkı kontrolünü sürdürmekte, çiftliklerin dağılmasını önlemeye çalışmakta, tarlaların bağ bahçe haline gelmesini, büyük ekâbir çiftliklerinin ve plantasyonların ortaya çıkmasını önlemekte, sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idame etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve başka geleneksel imparatorlukların, değişime ve gelişmeye, yeni ekonomi sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun *(stagnant)* bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında, mîrî arazi rejimi ve *çift-hane* sistemi başlıca sorumlu görülmektedir. Fakat unutmayalım ki, bu sistem Türkiye'de günümüzde küçük aile işletmelerine dayanan sosyal yapının da tarihi temelidir. Merkezi kontrolün kaybolduğu yerlerde, meselâ İran'da, toprak ve köylü küçük feodal bir grubun kontrolü altına düştüğü halde, Osmanlı Devleti'nde böyle bir gelişme büyük ölçüde önlenebilmiştir. 18. yüzyılın *mâlikâne-mukataa* sisteminde bile, devlet toprak üzerinde *rakabe* hakkını koruyabilmiştir. Mülkün vakf haline getirildiği durumlarda bile devlet toprak ve reaya üzerinde kontrol hakkından vazgeçmemiştir.[20] Ayanların kontrolleri altına geçen köyler ve büyük çiftlikler tekrar devlet müsadereleri sonunda mîrîye geçmiştir. Bir kelimeyle, merkezi devletle eyaletlerde toprak ve köylü emeğini kontrolü altına geçirmeye çalışan "kudret sahipleri" arasında her dönemde görülen savaş, hiçbir zaman kişilerin üstünlüğü ile bitmemiştir. Marksist yoruma göre, bu savaşın asıl konusu, direkt üretici olan köylü reayanın artı-ürünü üzerine olup toprağın esas mülkiyeti üzerinde değildir. Burada sorun, bu artı-ürünü seçkin sınıf içinde hangi grubun ele geçireceği sorunu idi. İmparatorluk düzeni, genel kanûnlar

19 Tahrir sistemi üzerine, bkz. Ö. L. Barkan, "Les grands recensements de la population et du territoire de l'empire Ottoman et les registres impériaux de statistique," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II (1940-1941), 20-60, 214-247; H. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954; H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica*, II (1954), 107-112.

20 H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Ottoman History*, yayın. T. Naff ve R. Owen, London 1977, 27-52.

çerçevesinde hareket ettiğinden, daima küçük köylünün koruyucusu olarak ortaya çıkmış, ekâbirin, kudret sahiplerinin, *tekâlif-i şakka* veya angaryalar yoluyla kontrolsüz sömürüsünü önlemeye çalışmıştır. Bu bakımdan da İmparatorluk merkezi idaresi ile küçük köylü arasında bir güven ve bunu ifade eden bir imparatorluk "adalet" ideolojisi ortaya çıkmıştır. Bu ideolojiyi *adâletnâmeler* çerçevesinde başka bir yerde uzun uzadıya anlatmaya çalıştık.[21] Bu ideoloji sayesinde, Tuna üzerinde Sırp çiftçisi veya Amasya köyündeki Türk köylüsü, yerel haksızlıklara karşı daima Çarigrad'da, Dersaadet'te oturan pâdişâhın himayesini aramıştır. Devletin fiskal çıkarları, belli bir *sosyal adalet* ve *din u devlet* ideolojisi ile politik bir sistem halinde örgütlenmiş, merkezde uzman bir *küttâb* sınıfı, gelişmiş bir *tahrir* ve *defterhâne* arşivi ile, ayrıntılı bir defter tutma sistemi sayesinde çift-hane sistemini başarı ile uygulamıştır.

Tabii, sistem realitede bürokrasinin istediği gibi pürüzsüz işlememiştir. İmparatorluk kanûnlarında ve defterlerde ifadesini bulan ideal düzen ile kır toplumunda gerçek gelişmeler arasında bazen esaslı farklar ve çatışmalar ortaya çıkmıştır. İmparatorluk bürokrasisi, bu çatışmaları gidermek için biteviye yeni kanûnlar çıkarma gereğini duymuştur. Gerçek durumları incelemek için, az kullanılmış olmakla beraber elimizde tahrir defterleri gibi zengin ve ayrıntılı bir kaynak vardır.[22] Bu da köy kadı sicilleri ve terekeleridir. Her kaza dairesi, kadının hükmü altında 40-50, bazen 300 kadar köyü toplamaktadır. Bu köylerde ortaya çıkan hukuki sorunlar, o şehir veya kasaba kadısının mahkemesine gelir. Öyle anlaşılıyor ki, kadı bu köy davaları için çoğu zaman bir nâib atamaktadır. Şer'iye sicilleri arasında, köy sorunlarını kapsayan özel sicil defterleri, bu arada ölenlerin terekelerindeki eşyayı kıymetleri ile tespit eden tereke defterleri, köy sosyal ve ekonomik hayatı üzerinde başka hiçbir kaynakta bulamadığımız ayrıntıları içermektedir. Şimdiye kadar Ronald Jennings ve Suraiya Faroqhi, bize bu çeşit sicillerden yararlanarak bazı araştırmalar sunmuşlardır. Biz Bursa köy sicillerinden seçilmiş 150 kadar belgeyi Türk Tarih Kurumu'nda basıma vermiş bulunuyoruz.

Burada bu kaynaktan çıkardığımız bazı dikkati çeken durumları söz konusu edeceğiz.

Başlamadan hatırda tutmak gerektir ki, bu köyler şehir ve kasabalara yakın köyler olduğundan, özel koşullar altındadır. Bu yüzden bunlar üzerinde yapılan genelleştirmelerde daima dikkatli olmak gerekmektedir. Meselâ, bu köylerde birçok çiftlik ve mezraa satışlarına bakarak, belli bir dönemde mîrî arazinin geniş ölçüde özel mülkiyete geçtiğine dair genellemeler yapılmıştır. Bu satışlar çoğu tasarruf hakkının satışından ibaret ferağlardır veya mukataalı

21 H. İnalcık, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, II (1965), 49-145; illerde, devletin kudret sahiplerine karşı köylüyü koruması üzerine, bkz. P. Lemerle, 277-279.

22 Şimdiye kadar Bursa kadı sicillerinden seçilmiş bazı belgeler yayınladım, bkz. *Belgeler*, X, XIII ve XVI. ciltler.

arazi satışları, daha doğrusu kiralamalarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli bölgelerde çeşitli köy tipleri vardır. Fiziki ve etnik şartlar, yerleşim şartları, kültür, politik-askeri faktörler köylerin büyüklüğünü, nüfusunu, yerleşim modelini ve ekonomik faaliyetleri belirler. İmparatorluk ölçüsünde bir Osmanlı köy tipinden söz etmek tabii olası değildir. Bununla beraber, hiç olmazsa İmparatorluğun çekirdek bölgesinde, yani Anadolu ve Rumeli'de, Osmanlı toprak ve vergi kanûnlarının etkisi altında, köy yerleşmelerinin özel bir karakter kazanmış olmasından ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'na özgü belli bir köy tipinden söz edebiliriz. Osmanlı kanûnlarının köyün yapısı ile ilgili özellikleri ve etkileri başlıca şu şekilde özetlenebilir:

1. Köylünün, toprağa bağlılık prensibine rağmen, kolaylıkla yer değiştirmesi, toprağını bırakıp *çift-bozan* olması genel bir olaydır. Osmanlı kanûnları bunu önlemek için, kaçak köylüyü 10 veya 15 yıl bir zaman içinde yazılı olduğu köye geri getirme yetkisini sipahiye bağışlamıştır. Bizzat böyle bir kanûnun çıkmış olması, köylünün yer değiştirmesindeki kolaylığa bağlanabilir. Bu kolaylık, köylünün toprağın maliki olmamasından ileri gelir. Tabii sebeplerle, yani çölleşme, verimliliğini yitirme gibi sebeplerle yahut yol üzeri olması, devletin avarız sistemi içinde fazla hizmetler yüklemesi ve özellikle ağır vergiler koyması yüzünden köylü, toptan köyünü terk edip başka taraflara göçer. Yahut başka önemli bir âmil olarak, vakıfların köylüyü daha iyi koruma imkânları dolayısıyla köylü, vakıf köylerine gider. Tabii olarak köylü, yaşamı için daha iyi, daha garantili şartlar arar. Tahrir defterlerinde köylünün bırakıp gittiği *mezraa* adı altında kayıtlı köyler hayret edilecek kadar çoktur. Birçok sancaklarda bu gibi mezraaların sayısı köy sayısı kadardır. Bununla beraber biliyoruz ki, mezraalar yalnız terkedilmiş eski köylerden ibaret değildir. Bir köy, nüfus çoğalması dolayısıyla yakınındaki ormanı veya boz araziyi tarıma açar ve yeni bir tahrirle bunu mukataalı arazi biçiminde devletten kiralar. Böylece ortaya çıkan bu gibi topraklar da defterlerde *mezraa* adıyla kaydolunur. Bu mezraalar üzerinde geçici yerleşmeler, birkaç haneden ibaret devamlı yerleşimler haline gelebilir. İşte bu gibi arazi de daima mezraa adı altında anılır. 16. yüzyılda gelişme çağında, mezraaların çoğu böyle ortaya çıkmış görünmektedir. Fakat sonraları genellikle ağır vergi yükünden kurtulmak için, köylünün kısmen veya tamamen köyünü bırakıp kaçtığına dair birçok misâl biliyoruz. Köylünün toprağın sadece bir kiracısı olması, toprağı terk etmekle kaybının ağır olmaması -tapu resmi ve oğulların toprak tasarruf hakkını kaybetmesi- olgusu, Osmanlı köylüsünün yer değiştirmede aşırı hareketliliğini açıklayan başlıca bir faktör sayılabilir. Kaçmalar bireysel kaldığı takdirde, köylerde *hâlî çiftlikler* ortaya çıkar; sipahi bunları tapuya alacak köylü aileleri bulamaz. Hâlî çiftliklerin artışını biz, köyün ekonomik bakımdan kötüye gidişinin bir göstergesi olarak kabul

edebiliriz. Bir bölgede yeni tahrirlerde *hâlî çiftliklerin* artmasını, orada köylüyü etkileyen olumsuz faktörlerin artışı ile açıklamak olasıdır. Şu hâlde, *hâlî çiftlikler* ve *mezraalar* üzerinde istatistik veriler, Osmanlı köy yapısı araştırmaları bakımından son derece önemli bir konudur. Böylece devletin güttüğü vergi politikası ve politik faktörler, köyün varlığı ve köydeki değişimler için temelli bir faktör olabilmektedir.

2. Bu arada Osmanlı Devleti'nin yalnız tarla arazisini değil, emeği de kontrol altına alan devletçi-patrimonial karakteri, birtakım köylerin özel bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Bunun en göze çarpan misâli, derbentçi, küreci (madenci) ve çeltükci köylerinde görülür. Dağ geçitlerinde koruma hizmetine ayrılmış veya maden işçiliği ve pirinç tarımı yapmağa mecbur edilmiş köyler, böylece ekonomik ve sosyal bakımdan tamamıyla farklılaşmışlardır.

3. Osmanlı köyü, hiçbir zaman toprağın ortak (*communal*) tasarrufuna bağlı köy tipini temsil etmemiştir. Gerçi göçebelerin ve göçmenlerin yerleşmesinde toprağın ortak mülkiyeti ve tarım topraklarının periyodik parsellenmesi görülür. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda tipik köy, mîrî arazide raiyyet çiftliklerinde yerleşmiş ve çiftliği babadan oğula bırakan bağımsız köylü ailelerinden meydana gelmiştir. Başka deyimle, *çift-hane sistemi* Osmanlı köyünün ana sosyal yapısını belirlemiştir. Köy cemaatinin ortak tasarrufları yani, ortak mer'ası, ortak ormanı, ortaklaşa kullanılan çayırı, harman yeri, mezarlığı ve suyu ortaklaşa bir köy tasarrufunu ifade etmekle beraber, hiçbir zaman bir *communal* köy tipinden söz etmemize imkân vermez. Bazı konularda köy halkının birbirinin işini toplu halde görmesi, yani imece usulünü de *communal* köy tipi için bir örnek olarak alamayız. Ortaklaşa kullanılan varlıklar içinde otlak yeri için köyün göçebelerle veya komşu köylerle uğraşısı köylerin tarihinde önemli bir yer tutar. Devlet, esasen otlak bahsinde belli otlakları belli köylere ayırarak köyler arasındaki çatışmaları en aza indirmeye çalışmıştır. Köyler arasında sınır tayini kadılar aracılığı ile yapılır; sınırlar bir hüccetle tespit edilirdi.

G. Ostrogorsky'nin ve H. Stahl'ın Osmanlı döneminden önce Balkanlar'da bir *communal* köyden toprak tasarrufundan söz etmeleri, bugünkü araştırmalar karşısında terkedilen bir görüş olarak kalmıştır.[23] Herhalde Osmanlılar döneminde Balkanlar'da böyle köy cemaatlerine (*communities)* rastlanmaz.

---

23 G. Ostrogorsky, "La commune rurale byzantine," *Byzantion*, 32 (1962), 139-166; H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines, asservissement et pénetration capitaliste*, Bükreş ve Paris 1969; H. Stahl, "Paysage et peuplement rural en Roumanie," *Nouvelles Etudes d'histoire*, III (1905), 71-85; Cf. P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance," *Revue Historique*, 219 (1958), 32-94, özellikle, 91-92, 139-166, 255-284; D. M. Gorecki, "Land Tenure in Byzantine Property Law: *i ura in re aliena*," *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 22 (1981), 191-210.

Bazı vergilerin köyün ortaklaşa sorumluluğunu gerektirdiğini ayrıca tartışmak gerekir. Örneğin, avarız ve cizye vergilerinin toplanmasında, özellikle 16. yüzyıldan sonra köyün bir cemaat olarak tayin edilen meblağdan toptan sorumlu tutulduğunu biliyoruz. Bunun gibi, Osmanlı ceza hukukunun, katil ve hırsızlık olaylarında bütün bir köy halkını sorumlu tuttuğu da bilinir. Bu durumlar köyün cemaat karakterini kuvvetlendirmekle beraber, sosyal yapısını esaslı olarak değiştirecek nitelikte değildir. Özetle, Osmanlı köyü, tarlaları, otlağı ve çayırı sınırlandırılmış, defterlerde ve kadı hüccetlerinde *territorial* varlığı tespit edilmiş idari bir ünitedir; sipahilerin birbiri karşısında veya diğer idari üniteler, örneğin vakıflar karşısında, haklarını belirleyen bir birimdir. Köyün maddi çıkarları ve tasarrufları bakımından sosyal ekonomik cemaat karakteri yanında, bu idari birliğini de vurgulamak gerekir. Fakat bütün bu *community* vasıfları yanında Osmanlı köyü, esas sosyo-ekonomik yapısı bakımından, raiyyet çiftlikleri üzerinde bağımsız üretim yapan çift-hanelerden oluşmuş bir köy toplumudur. Bu cemaat içinde, çiftlerin ve ailelerin bağımsızlığı esastır. Başka deyimle, Osmanlı mîrî toprak rejimi ve çift-hane sistemi, Osmanlı köyünde belli bir sosyo-ekonomik yapıyı devam ettirmeye çalışmış ve birçok bölgelerde belli karakterler taşıyan bir köy tipi hâkim olmuştur, denebilir.

Sipahi ve Köylü

Köy sicillerinde, sipahi ve köylü ilişkileri üzerinde aydınlatıcı belgeler vardır. Köyde sipahinin sorumlulukları, başlıca, çift-hane sistemini korumaya yönelik kanûnları uygulamak ve devamlı kontrol sağlamaktır.[24] İncelediğim belgeler, 1500-1600 yıllarını kapsar. Terekelerde hiçbir zaman hububat tarımı yapılan tarlalar miras bölüşmesine konu olmamıştır. Toprak olarak vârisler arasında paylaşılan, yalnız bahçe ve bağlardır. Bununla birlikte, Osmanlı arazi hukuku bir raiyyete, tarlasını veya çiftliğini *ferağ (transfer)* hakkını tanır. *Ferağ* ancak sipahinin izni ile olabilir. İhtiyar bir köylü kendi hayatında yetişkin oğullarına veya bir yabancıya tapulu toprağını *ferağ* edebilir. Bu *ferağ* işlemine kadı sicillerinde satma, *bay' u şira* tabiri kullanılması birçok araştırıcıyı yanlış yorumlara ve genellemelere sürüklemiştir. Ferağda, köylü verdiği tapu resmine karşılık alandan bir miktar para alır. Sipahi de izin verdiği için, kanûnda olmasa bile, bir para kabul eder. Böylece, mîrî çiftliklerin bu yolla geniş ölçüde bir alış-veriş konusu haline geldiğini görüyoruz. Kadı sicillerinde pek çok ferağ-satış işlemi bulmaktayız.

Köy sicillerinde şu olayı da sık sık görmekteyiz: Sipahiler, tapulu toprakları köylü elinden almak için genel bir eğilim içindedirler. Bunun nedeni, toprağı başka birisinin tasarrufuna tapuyla verirken onlardan yeniden tapu

24 Not 21'de anılan belgelere bakınız.

resmi almak suretiyle gelir kaynağı sağlamalarıdır. Sicillerde, yetim çocukların veya hisse sahiplerinin bu yüzden haklarını kaybettiklerini ve kadı mahkemesine başvurduklarını görmekteyiz.

Köylü ve sipahi arasındaki diğer çatışma konuları kanûnnâmelerde yer almıştır. Meselâ sipahinin kendisine ait tahıl öşrünü, en iyi para getiren uzakça pazarlara zorla köylüye taşıtması, her gelen sipahinin kendisi için köylüyü ev veya ambar yapmaya zorlaması ve bunun gibi başka hizmetler. Sipahilerin başvurduğu en yaygın ve köylü için en ağır yolsuzluklardan birisi, kanûnun yasakladığı eski bir angaryayı veya mahalli vergiyi, eski âdet diye yeniden canlandırmaları ve köylüden istemeleridir. Defterde vergi yazılmayan otlak ve çayırlardan sipahinin resim almağa kalkışması da yaygın yolsuzluklar arasındadır. Ancak yeni bir tahrir bu gibi yeni gelir kaynaklarını kanûnlaştırır. Özetle, köyde sipahinin köylüyü koruma ödevi yanında, onu köylü ile çatışma haline koyan birçok konular vardır. Sipahi ile köylü arasında en önemli çatışma konusu sipahinin köylü emeğini sömürmeye çalışmasıdır. Osmanlı rejiminin en belirgin karakterlerinden biri, bu gibi fazla hizmet angaryalarını önlemektir. Sipahinin kendi hâssa toprağında, reayayı kanûnda belirlenenden daha çok kullanmaya kalkışması, köylüye hayvanı ve arabası ile taşıma angaryaları yüklemesi en çok rastlanan hususlardır. Fakat köylü buna karşı mahalli kadı mahkemesine, önemli durumlarda doğrudan doğruya sultana başvurmak, şikâyette bulunmak hakkına sahiptir.

II

İSLAM ARAZİ VE VERGİ SİSTEMİNİN TEŞEKKÜLÜ VE OSMANLI DEVRİNDEKİ ŞEKİLLERLE MUKAYESESİ

İSLAM HUKUK müesseselerinin teşekkülünde örfün en şümullü tesirini, şüphesiz vergiler ve mâli usûller sahasında bulmaktayız. Burada evvela bu konuda, İslam'ın klasik devri, yani 9. asra kadar olan devir üzerinde Frede Løkkegaard'ın yeni tetkiki[1] hülasa olunacak, sonra Osmanlı vergi ve maliyesinin esasları mukayeseli bir şekilde incelenecektir.

Løkkegaard, konuya yeni bir metodla girmekte ve Arapça papirüslerle son 20-30 yıl içinde yayınlanmış olan Miskavayhi *(Tajârib al-Umam,* ed. H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth, 1-7 cilt, Londra 1920-21), Hilâl as-Sâbi *(Kitâb al-Wuzarâ,* ed. H. F. Amedroz, Leyden 1904), As-Sûlî *(Kitâb al Awrâk,* ed. H. Dunne, Londra 1934) gibi mühim kaynaklardan istifade etmektedir. Eski mekteb, Duperron ve Hammer'den van Berchem'e kadar bu konuyu, esas itibariyle, sistemleştirilmiş fıkıh ve hadîs el kitaplarına göre tasvir ederek realite ile az ilgisi olan umumileştirmelere saplanmakta idi. S. Hurgronje'nin ve I. Goldziher'in, hadîslerin mahiyeti üzerinde esaslı incelemelerinden sonra konuyu tarihî tenkit usulleri ile ele alan yeni mekteb, papirüslerin ve başka kaynakların ehemmiyetini ortaya koymuştur. Mısır'da Arap istilâsından önce ve hemen sonra idare metodlarını gösteren Yunanca ve Arapça papirüs (papyrus) üzerine yazılmış vesikaların meydana çıkması ve tedkiki bu sahadaki tedkikleri yeni bir safhaya sokmuştur. Bununla beraber, Løkkegaard'ın işaret ettiği gibi, bu vesikaların yalnız Mısır'ı ilgilendirmesi ve dağınık malumat vermesi dolayısıyla değeri mahduddur ve diğer tarihi kaynaklarla tamamlanması zaruridir.

Løkkegaard, ilk bahiste, *ikta'* (اقطاع) ve *himâ* (حما) müesseselerini ele almıştır. İkta' müessesesi Hz. Peygamber zamanına kadar çıkarılabilir. O, *temlik* (تمليك) şeklinde ikta'lar, toprak parçaları, vermiştir ve sahiplerine zekâttan başka bir mükellefiyet yüklememiştir. Fakat Abbâsiler zamanında devletin

1 F. Løkkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period,* Kopenhag 1950.

müdahale ve kontrolü bu nevi topraklara dahi şâmil olmuştur. Abû Yûsuf, bu mahiyetteki toprakların devlet tarafından tasarruf olunmasını, yani alınıp başka birisine verilmesini bir gasp saymaktadır. Bununla beraber Abbâsiler devrinde, muayyen bir müddet boz bırakılan toprakların devlet tarafından alınıp başkasına verilmesi prensibi üstün gelmişti (bu müddet umumiyetle iki veya üç yıl olarak hesaplanıyordu). Fütuhat durunca, Müslümanların toprağa karşı artan ihtiyaçları neticesinde eski mutlak şahsi mülk aleyhinde hadislerin meydana çıkmağa başladığı yazar tarafından ileri sürülmüştür. Yeni telâkki, bu hadislerde Hz. Ömer zamanına kadar çıkarılmıştır. Müdahale caiz olmayan ikta'lar, bizzat Peygamber tarafından verilenlere hasrediliyordu. Devletin tasarrufu esası, Arabistan dışında tatbik edilmeğe başlanınca, bilhassa Hz. Ali taraftarları, bunun bir *bidat* olduğunu ileri sürerek itirazda bulundular.

Makrîzî'ye göre[2] Hz. Ömer, Irak'ta Sawâd arazisini umumun menfaatine tâhsis ederek oradan *temlik-ikta'* vermemişti. Bu suretle yeni bir ikta' şekli, Maverdî'nin *ikta' icâre* dediği şekil meydana çıkmış oluyordu.

Müşterek tasarruf altında bulunan araziye gelince, bu *himâ*'dır. Bedeviler bir yeri işgal edince, o toprak üzerinde müşterek tasarruf hakları teessüs ederdi; *himâ*nın menşei bu olabilir. *Himâ* üzerinde yabancılar, hayvanlarını otlatmağa ve sulamağa gelemezlerdi. İlk işgal ve kabilenin koruma kabiliyeti, bu hak için esas olmuş görünmektedir. İslâm'dan önce Araplar arasında câri olan bu müessese, müşrik âdetler ile ilgili unsurlar Peygamber tarafından kaldırılarak ibka olunmuştur. Mekke ve Medine'de mukaddes mahalleri kaplayan saha, menşe itibari ile bu müesseseye dayanır. Diğer taraftan daha Peygamber zamanında *himâ*, bir şahsî tasarruf konusu olmağa başlamıştır. İslamiyet'in şahsi mülkiyet mefhumunu kuvvetle benimsemiş olan şehir kültürünün hâkim olduğu bir muhitte yayılmış olması, *himâ*'nın mülk haline geçmesinde başlıca âmil görünmektedir. Hicaz şehir topluluklarında, zenginler arasında toprak mülkiyetinin yerleşmiş bir müessese olduğu hatırlanmalıdır. Peygamber zamanında *ikta'* ile *himâ* mefhumları henüz belirli bir şekilde ayrılmış değildi. Köye ait müşterek otlak ve istifade sahası olan *himâ* muhafaza olunmuştu, başkalarının hayvanları oraya giremezdi (Peygamberin Curaş sakinlerine tanıdığı hak). Fakat *ridda*'dan sonra kabile *himâ*'larının lağvı ve devlete mal edilmesi hareketi daha geniş bir nisbette uygulanmağa başlandı. Bu, İslam cemaati menfaatine tesis olunan devlet *himâ*'sıdır. İlkin ordunun oturduğu ve hayvanlarını otlattığı yerlerde bu tatbik olundu. Bu çeşit *himâ*lar, Emevîler zamanında gelişmiş görünmektedir. Hz. Ömer'e atf olunan sözlerde, bu nevi *himâ* zaruret altında uygulanan bir şey gibi gösterilmiştir. Bu usûle karşı hadîsler meydana çıkmıştır. Irak'ta *himâ*, köy civarında ahaliye ait

2 Al-Khitat, I, 178.

müşterek topraklardan ibaretti. Bu yerler köy veya şehrin mülkiyetinde idi. Satılabilir, ailelere taksim edilebilir, hariçten gelenler bu topraktan sulama ve otlatma için istifade edebilirler, fakat herhangi bir değişiklik yapamazlardı.

Hülasa, Peygamber zamanında gerek *ikta'* gerekse *himâ*, esas itibariyle mülk şeklinde anlaşılmaktadır.

İslâm'ın teokratik bir devlet olarak yükselmesine ve cemiyetin helenistik yapısına muvazi olarak *ikta'* çeşitli tipleri içine aldı. *Fay'* فيئ şeklini, birçoklarının Kur'an'dan çıkarmağa çalışmaları mübalağalı bir tefsire dayanmaktadır (bilhassa Sûre VII, 125). Banun-Nazîr'in teslim olması üzerine "toprakları"nın Allah tarafından Peygambere havale kılındığı ve *fay'* sayıldığı Kur'an'da (Sûre XLIX, 6-10) yazılıdır. Bunu İslâm ulemâsı, toprağın devlete aidiyeti için bir esas saymışlardır. Fakat Kur'an'da başka yerlerde bu kelime ancak *ganimet* manasına kullanılmaktadır. Sonradan fukahâ tarafından *fay'* a muhtelit manalar verilmesi, meselâ *ahlu'z-zimma* üzerine vergi konmasının bu mefhum içine sokulması, menşeindeki müphemliğe bağlıdır. Kelimenin manaca gelişimini takip ederek onun aslında *teslim* ve *inkiyâd* mefhumu ile münasebettar olduğu neticesine varılır. Peygamber, muhtaç muhacirine geçim sağlama gayesiyle Banun-Nazîr'in teslim olmasını Allah'ın takdir ettiğini bildirdi. Bu suretle *fay'* mefhumu genişledi ve teslim neticesinde kazanılarak tamamıyla emîre ait ganimet manasını aldı. Emir onu istediği gibi tevzi edebilir veya kamu yararına ayırabilirdi. Umumiyetle fukahâ, ganimeti asıl *ganimet* (غنيمة) *ve fay'* (فيئ) *olarak* ikiye ayırt eder. Bazıları ise, bu ikisi arasında fark gözetmezler. Emir, ganimetten beşte bir alır, fakat hususi surette arzusunu çeken bir şeyi de kendisine tahsis hakkı vardır ki, buna *safî* (صفي) denir. *Fay'* nazariyesini Hz. Peygamber'e ve Hz. Ömer'e çıkarmağa çalışırlarsa da o son şekline Hz. Ömer zamanında teşekkül etmiştir. Banun-Nazîr misâlinde *fay'* şüphesiz Peygamber tarafından bir nevi *safiyya* (صفية) sayılmıştır. Bunu, sık sık meydana çıkan *sulhan* veya *'anvatan* (صلحا، عنوةً) feth prensibine bağlamağa imkân yoktur. Şâfi'î'ye ve Abû Hanîfa'ya rağmen bazı fukahâ Banun-Nazîr'in *'anvatan* teslime zorlandığını ileri sürerler. Abû Yûsuf, *fay'*ın *'anvatan* fetih neticesi olduğunu söyler. Başka bir nazariyeye göre (Belâzurî) Banun-Nazîr'in toprakları *habs* ve *vakf* yapılmıştır. Aynı suretle Hayber hakkında da en zıt rivâyet ve tefsirler ortaya atılmıştır ve hepsi muayyen bir görüşü desteklemek gayesini güder. Løkkegaard'a göre her iki usul de, yani toprağın fatihler arasında bölüşülmesi veya gelecek nesiller için tutulması aynı zamanda uygulanmıştır, fakat sonra birinci şekil tamamıyla bırakılmıştır. Tarihi malzeme, Irak fethinden sonra toprağın taksime uğradığını teyid etmektedir. *Fay'ın* gelecek nesiller menfaatine devlet mülkü sayılması, sonraki zamanlara ait bir esas olmakla beraber Hz. Ömer'e atf olunmuştur. Ancak sonraları devlet, bütün inkiyad

etmiş memleketlerde her çeşit arazi üzerinde mülkiyet hakkını kendisi için alıkoymuştur.

Devlet mülkiyetinde de muhtelif dereceler görülmüştür: Başta asıl devlete ait topraklar yani *sawâfî* (صوافي) gelir. Bunlar Irak'da fetihten önce hükümdara ait bulunan arazidir. *Mawât* (موات) topraklar aynı kategoriye sokulmaktadır. Şâfi'î, *mawât* toprakları kim işlerse onundur reyindedir. Yollar, nehirler bazılarınca *mülkü'l-âmme* (ملك العامة)'dir. *Diyâ', sawafî* ile karıştırılırsa da o hususi mülktür, ancak *diyâ' ül-âmme* (ضياع العامة) şüphesiz *sawafî* ile aynıdır. *Diyâ'ul-hâssa* ise hükümdara ait arazidir. Bunlar müsadere edilmiş veya satın alınmış araziden mürekkeptir.

Fay' adı altında başka tip topraklar, meselâ *vâkıflar* da vardır ki, aralarında sarih sınırlar çizmek güçtür.

Vakf (وقف) mefhumu İslâm'da oldukça geç bir zamanda ortaya çıkar. Heffening'e göre vakf en erken birinci hicret asrının sonlarına kadar çıkarılabilir. Eski İran'da ölenin ruhu için miras bırakması usulü *(ruvâakân)* ve Yahudilerdeki *karbân* müessesesi İslâm vakfı ile ilgili görülmüştür. Bizans tesiri de kuvvetle ileri sürülmüştür. Vakfın esas prensibi, temellük olunan şeyle faydalanma hak ve selâhiyeti arasında ayırma yapmaktır. Vakıfta sadece *menfa* (منفعة) veriliyor, *detentio* bahş olunuyor, fakat *possessio* alıkonuyor. İslâm hukukunda *possessio,* yani bizzat şey üzerindeki hakların kime ait olduğu meselesi münakaşa olunmuştur. Abû Hanîfa (ki zaten başlangıçta vakfı kabul etmemişti) ve Mâlik, bu hakları vâkıfa ait olduğu ve onun isterse vakfı ilgaya selâhiyeti bulunduğu fikrindedirler. Şâfi'î ise, vakf olunan şey üzerinde vakf edenin mülkiyet hakkının kalmadığı reyindedir ve bu görüş çok yayılmıştır. Abbâsiler zamanında vâkıflar tarafından öyle hakların muhafazası suretiyle vakıflar yapılmıştır ki, sonra devlet bunları ilga zorunda kalmıştır. Şâfi'î, mülkiyeti vâkıftan alır, fakat hiçbir mâlik göstermez. Ona göre vakf, mâliki olmayan bir şeydir, *gayr mamlûka* (غير مملوكة)'dır. O, *'ıtk*'la (عتق) vakfı mukayese eder: Hür yapılan 'atîk üzerinde olduğu gibi, vakf üzerinde vakfı yapanın (ولاء) hakkını kabul ediyor. Vakfın bir vasfı da ona göre, ebedî olmasıdır, tekrar mülk olamaz, halîfe onun *walî*'si sayılabilir.

Arazi hukukunda fukahâ üç şekil düşünmektedirler: İlk mâlik, muayyen bir vergi ödemek suretiyle yerinde bırakılabilir yahut onu *beytü'l-mâl* üzerine alır ve kiraya verir, veyahut da o toprak *ikta'* olarak verilebilir.

Devlet, *fay'* üzerinde *walâ* selâhiyetini haizdir, fakat şey üzerinde herhangi bir şekilde mülkiyet hakkını icra edemez *(dominium* hakkı yoktur). *Menfa'a*'ya sahip olan kimse bunu satabilir, bu halde durumu alâlade bir toprak kiracısı çiftçiden farklıdır. Hatta bazı hallerde onların bu tasarrufuna mülk dahi itlâk olunabilir. Irak'ta Sawâd arazisi bazı ulemâya göre ahalinin mülki

sayılmıştır. *Fay'* nazariyesi tekâmül ederken bu nevi toprakları işgal edenler *detentio*'yu aşan tasarruf hakkına sahip sayılmıştır. Bu nevi topraklar irsi de olunca hakiki bir mülkten farkı ancak Müslümanlara satamamak hususunda konulan tahdidden ibarettir (bu Hz. Ömer tarafından konulmuş bir tahdiddir). Zira o takdirde harâc da kalkar. Bu gibi topraklardan harâc alınması hakkında al-Haccâc'ın aldığı tedbir sonraları geri getirilmiştir. Bu suretle devletin arazi üzerinde *dominium* hakkı yalnız şekilde kalmaktadır.

Fay' devlet tarafından *ikta'* olarak da verilebilir. Bu noktada devletin otoritesi artık *walâ*'yı aşmaktadır. *İkta*'nın şekilleri şunlardır:

1. *İkta' temlik* (اقتطاع تمليك) bazılarınca mevâta hasr edilmek istenmiştir. Becker, bu görüşü kabul etmekle yanılmıştır, çünkü bu tamamıyla nazarî kalmıştır. Köylü, *mukta* (مقطع) öder, o da devlete öder.

2. *İkta' istiğlâl* (اقطاع استغلال) *fay'* nazariyesine dayanır ve menfa'a ile birlikte başka haklar, muhtemelen veraset hakkı gibi şümûllü haklar tanır. Fakat bizâtihi *mülk* devlete aittir yahut vakf sayılmıştır. Devlet *dominium*'u tamamıyla şeklî bir mahiyettedir. Bu nevi topraklar devlet diyâ'ından *veya fay'* arazisinden verilir. Buna *ikta' tazmîn* (اقطاع تضمين) de denir. Bu ikta' Roma'lıların *locatio* (iltizam)'ından alınmış görünmektedir.

3. *İkta' irfâk* (اقطاع ارفاق) madenlerin işletilmesi gibi bazı devlet inhisarlarını bahş eden tiptir. Pazar yerlerinin *irfâk'* (ارفاق) da böyledir. Devamlı olarak orada kalma veya bacları toplama hakkını verir.

Fukahâ, *mülk ikta*'lara *katâ'ı*, (قطائع) diğerlerine *ikta'ât* (اقطاعات) adı vererek bir tefrik yapmağa çalışmışlardır. Bununla beraber bu iki tip arasında öyle şekiller de vardır ki, temlîk mi, istiğlâl mi olduğu söylenemez.

Umumi olarak ikta'ın irsî olduğu söylenmiştir. Bu, ancak toprağın intikaline ait bir haktır. Buna karşı kaydi hayatla merî olan *tu'ma* (طعمه) veya diğer şartlara bağlı *'umra* (عمرا), *rukbâ* (رقبا) şekilleri vardır. Kısa müddetlere bağlı bu gibi ikta'ları daimî yapmak için umumi bir eğilim vardır. Sonraları bu ikta'lar ekseriya askeri şahıslara verildiği zaman *ikta' cayşî* (جيشي) denilen tamamıyla itibari bir para üzerinden hesaplanarak verilmekte idi. Böylece devlete ne kadar ödeneceği, işletme için ne ayrılacağı ve nihayet ikta'ı alana ne verileceği tayin olunmakta idi.

Yukarıda bahsi geçen ikta'lar gayrı askeri şahıslara verilmekte idi. Onların ne zaman askerlere verilmeğe başlandığı hakkında Poliac ve Becker araştırmalar yapmışlardır, fakat eski imtiyazlılar yerine askerlerin gelmesi bir bünye değişikliğine yol açmamıştır. Fay' arazisinin *havale* (حواله) ve *tesebbüb* (تسبب) şeklinde verilmesi asıl askeri ikta'lara bir intikal teşkil etmiş olabilir. Abbâsiler devrinde hazine muayyen bir bölgede vergilerin toplanması işini hak sahiplerine havâle eder, bazen aynı müsaade derhal ödenen bir ikraz

karşılığında bırakılırdı. Bunu da ekseriya vergi toplamakla mükellef memurlar veya *locatio*'ya sahip şahıslar, âmiller temin ederlerdi. Bu halde âmilin idaresinde askerler de toplama işine iştirak ederlerdi. Bu tesebbüb usulü merkezi hükümetin vergi toplamada güçlüğe uğradığı yerlerde tatbik olunurdu (*tesebbüb* kelimesi rızıklanma manasında kullanılmaktadır). *Tesebbüb*, askerler ve memurlar tarafından alındığı gibi tâcirler ve mültezimler tarafından da taahhüt olunurdu.

Havâle'ye gelince, bu ticârî teknik bir tabirdir. Para havâlesi ve hükümetin borçluları üzerine çekilen havâle manasına gelir. Bu iş muhasebe müdürleri (*munfi-kûn*) ve *Divânü'l-Ceyş*'in kontrolü altındadır. Bununla beraber, herhalde suistimallere elverişli olmasından dolayı Mâverdi, onun sâbit bir meblağa hasr edilmesini ve bahis konusu verginin, müddeti dolmadıkça, havâle mevzuu olmamasını ister.

Asıl askerî ikta'lar sınır bölgelerinde görünmektedir. İranlılar zamanında bu bölgeler vergilerden muâf idiler. İslâm'da buna dair pek nâdir kayıtlar vardır. İhtimal, fukahâ bu misâli şüpheli görmüşlerdir ve askerlerin öşr ödediklerini iddia etmişlerdir.

Bu askeri ikta'ların menşei, ihtimal Batı âleminde olduğu gibi, bir taraftan da paranın fıkdanı, yani altın ve gümüşün azlığı ile ilgilidir. Fakat iç sebeplerden ziyade dış tesirlerle bu sistemin geliştiği daha doğru görünmektedir. Stein *thema* sisteminde Justinian zamanında başlayan Sasanî tesiri gördüğü gibi Darko da her iki müessesenin Turanî bir menşei olduğunu ileri sürmektedir. Gerçekte muhtelif istikametlerden gelen tesirleri teşhis etmek imkânsızdır. Muayyen ihtiyaçlar, muayyen şekiller doğurabilir. Becker, Batı'da feodal sistemin doğuşunda para ekonomisinin yokluğu üzerinde durdu. Doğu'da aynı şekilde helenistik devirden intikal eden banka sistemi de altın gümüş paranın darlığından doğmuştur. Herhalde Batı ve Doğu feodal sistemleri müşterek kaynaklara, yani bir taraftan Roma'nın bıraktığı müesseselere, öbür taraftan Asya steplerinin hafif süvarilerine dayanmaktadırlar. Lybyer, Becker'i takib ederek İslâm askeri *fief*lerinin, mevcud gelir toplama sisteminin tegayyüründen doğduğunu düşünmektedir. Løkkegaard'a göre *locatio* (iltizam) bu sistemin doğuşunda esas rolü oynamıştır. Lybyer, merkezî hükümete karşı yapılan bağlılık taahhüdüne de büyük ehemmiyet atf etmektedir. İslâm dünyasında devlet sanıldığı kadar kuvvetli değildi. Feodal hiyerarşi ve şahsi tâbilik müesseselerinin ancak Batı âlemine mahsus olduğu görüşü de tamamıyla doğru değildir. Batı ile Doğu arasındaki fark, bir derece farkı olabilir.

Irak fethinden sonra arazi sahibi bağımsız bir sınıf, hususî arazileri yani *diyâ'* (ضياع)larıyla yerlerinde bırakılmışlardır. Mülk olarak tasarruf etmekte

oldukları arazilerine karşılık devlete *katî'a* (قطيعه) adı altında az miktarda bir vergi öderlerdi. Sonra bu *tunnâ*'lar mültezim olarak da ortaya çıktılar. Bu sınıf müteakiben yavaş yavaş ortadan kalktı. *Telci'e* (تلجينة), yani zayıfların *diyâ*'ını kuvvetlilere terk etmesi orada tespit olunmuştur. Bu gelişme Bizans'ta ve Sasanîler'de de görülmüştür. Bu, ekseriya fazla ağır vergilerden kaçmak veya eşkıyalara karşı korunmak için başvurulan bir tedbirdi. Bu durum *himâye* (حماية) olarak tarif olunur. Umumiyetle bu himâye vazifesini en yakındaki asker üzerine alırdı. Bu asker, yani *kâid* de valiye bir tâbiiyet ve ubûdiyet bağı ile bağlı idi (Belâzurî). Himâye karşılığında topraklarını terk edenler *muzâra'ûn* (مزارعون) adıyla anılmaktadırlar. Durumları mukavelesine göre değişmektedir. Bir hususî hal malûmdur: Eski *day'a* (ضيعه) sahipleri hükümete verdikleri öşrden başka himâye için ağalarına da ikinci bir öşr ödemektedirler (Belâzurî). Başka bir yerde üçte bir vergiden bahs olunur. İran ve Bizans imparatorluk hükümetleri, maliyeye zarar veren bu durumun gelişmesine mani olmağa çalışmışlardır. *İlcâ* (himâye) toprakları umumiyetle sonunda hükümetin eline düşer. Hükümet, ölçme işlerine girişir ve *fief*leri ilk genişliklerine irca eder. Fakat yine de *ilcâ* yoluyla devlet için tehlikeli olan aileler meydana çıkmıştır. Ekseriya saray mensupları ve hükümdar ailesi bu hakları sağlarlar. Feodal ağa, umumiyetle *telcie* topraklarını asıl askerî ikta'ları arasına katarak sahasını genişletir. Bu cereyan, iktisadi çöküş ile beraber yürümüştür.

Poliac'a göre, Doğu'da ikta' (fief) sahipleri, Batı'nın aksine umumiyetle ikta'larını senyörden değil, merkezi hükümetten alırlardı. Mamafih merkezi hükümet, belki ancak Irak'ta bu derece kuvvetli idi. İran sahasında adem-i merkeziyet hakimdi. Kaynaklarda, merkezin yaptığı tayinler yanında memurların yaptıkları da vardır. Meselâ bir komutanın bir vali, onun da âmil tayin ettiği görülmektedir. Fakat valiye tâbi olan âmil, doğrudan doğruya merkezi hükümet tarafından cezalandırılabilir. Bazen iki tarafa birden bağlı tâbiler görülür. *Hakk beytü'l-mâl ve hakkü'l-dihkâniyya* buna misâldir.

Harâcî ve öşrî topraklara gelince, toprağın bu şekilde tasnifine muhtelif vergi nispetleri esas olmaktadır. Fıkh kitaplarına göre, arazi vergisi için iki nisbet vardı: öşr yani onda bir, *harâc* yani beşte birden yarıya kadar. Sonradan fıkh kitaplarının öne sürdükleri *'anvatan* (عنوة) veya *sulhan* (صلحا) fetih esasları, daha ziyade o zamanki şart ve ihtiyaçlara göre ortaya çıkarılmıştır. Fethin meselâ Batı İran'da, fıkh kitaplarında yazıldığı gibi *'anvatan* değil, daha ziyade *sulhan* yapıldığını tarihi tedkikler ortaya çıkarmaktadır. Hafif vergiler yerine *harâc* koymak içab edince, bu *'anvatan* mefhumu genişletilmektedir. Meselâ bir yerin *sulhan* alındıktan sonra kargaşalık çıkması dolayısıyla *'anvatan* fetih haline geldiği iddia edilmektedir. Suriye'de şehirlerin, açık arazinin *'anvatan* alındığı ileri sürülmüştür. *'Anvatan* fetih mefhumunun bütün ziraat arazisini

içine alacak şekilde genişletilmesi, *fay'* telakkisinin genişlemesiyle beraber yürümüş olmalıdır. *Harâc*ın mahiyet itibariyle *öşr* ile bir olduğu, yani arazi mahsulü üzerinden alınan bir nevi zekât, *sadaka* olduğu ileri sürülmüştür. Abû Yûsuf ve Mâverdi şu noktada birleşirler ki, öşrî arazi mevâttan (işlenmemiş sahipsiz araziden) Müslümanların işledikleri yerlerle Müslüman olan yerlilerin eski topraklarıdır. Fakat öşrün zekâttan ayrı olduğu, yüzdesinin farklı olmasıyla yeter derecede meydandadır. *'Anvatan* feth edilmiş topraklarda da iki sistem, yani öşr ve harâc toprakları arasında esas itibariyle fark görülmez. Ödenen harâc *fay'*dir. İki sistem arasında ayrılık, sulhan alınmış topraklara hasredilmiştir. Bu gibi topraklarda eski sahipler toprağın *possessio*'sunu ellerinde tutarlar ve devlete borçlu oldukları vergiden başka bir şey kendilerinden istenemez. Abû Yûsuf, sulh topraklarını ikiye ayırır: Yıllık *maktu* bir vergi ödeyenler, toprağın *takatine* göre azamisini ödeyenler (Fakat o, halka takatinin üstünde vergi yüklenmemesini de tavsiye eder). *Sulh* şartları umumiyetle o derece şüphelidir ki, mülkiyet hakları bir tarafa, bu nevi toprakları da *'anvatan* alınmış topraklardan ayırt etmek güçtür. Bir de bu sonuncu kategoride toprağın sahipleri arasında satışına müsaade edildiği hali göz önüne alırsak bu nokta daha iyi anlaşılır. Birçok hallerde maktu yıllık vergi taahhüdü *sulhan* fetih ve takata göre vergi *'anvatan* fetihle beraber görülür. Mâverdi, fetih sırasında sahipleri tarafından terk olunmuş araziyi de sulh arazisi arasına sokmakla karşımıza başka bir mesele çıkarmaktadır. Mâverdi'nin hakiki sulh toprakları arasında ayırt ettiği ilk tip, ahalisi yerinde kalmış fakat üzerinde onların mülkiyet hakları bırakılmış arazidir. Bu nevi topraklar üzerindeki halk, hürriyetlerini ve eski dinlerini muhafaza ederler. Böylece cizye vermeği kabul ederek *ahlu'z-zimma* statüsünü alırlar yahut da topraklarını terk edip gidebilirler. İkinci tip ise şudur: Sulhu kabul edenler mülkiyet haklarını muhafaza ederler, harâcları cizye yerini tutar, cizye ödemezler. Bu halde toprakları Dârü'l-İslâm dahilinde sayılmaz, Y. Berchem'in Dârü'l-İslâm ile Dârü'l-harb arasında bir *Dârü'l-'Ahd* bölgesi tasavvur etmesi Mâverdî'yi iyi anlamamasından ileri gelmiştir. *Dârü'l-'ahd* geçici bir durumu ifade eder. *Ahla'l-'ahd* veya *mu'âhad*, kendi bölgelerinde hususi kanûnları idaresinde yaşarlar, ancak senelik muayyen bir vergi verirler ki, buna *şay' musammâ, şay' ma'lûm mukaddar, harâc ma'lûm* yahut sadece *harâc* adları altında rastlamaktayız. Aynı vergi, *sulh* veya *cizye (ğizyah)* olarak da adlandırılır. (Osmanlılarda Eflak beyliği gibi iç idaresinde muhtar bırakılmış tâbi beyliklerin verdikleri yıllık vergiye harâc veya cizye denirdi). Cizye burada Hristiyan *ahluz-zimma*'dan alınan şahsi cizye vergisinden farklıdır. Bu topraklar *Dârü'l-İslâm* değildir, *Dârü'l'ahd*'dir. *Dârü'l-'ahd*'e Müslüman devletinin vergi tahsildârları giremezler, buna karşı bölgeler düşman akınlarına karşı korunmalıdır, çoluk ve çocukları Müslümanlar tarafından

esir alınamaz. Buna karşı zimmî (ذمي) bir Müslüman tebaa gibi aynı hak ve vazifelere haizdir. Ancak dinî hususlarda ve medenî hukuka ait noktalarda kendi zimmî cemaati içinde işlerini düzene kor. Onlara yüklenen tahdidler, şahsi cizye vergisiyle askeri hizmetten uzak tutulmaktır. Silâh taşıyamazlar. Hz. Ömer'e atf olunan ve Al-Mutawakkil tarafından ihya olunduğu söylenen kıyafete ait tahdidler de buna ilâve olunabilir.

Osmanlılarda arazi hukuku ve vergi sistemiyle münasebeti konusuna girmeden Ebussuûd'un Selânik ve Üsküp tahrir defterlerinin başına koyduğu meşhur mukaddimeyi hülâsa edeceğiz. Bu bize, 16. asırda bir Osmanlı hukukçusunun görüşünü verecektir. Ona göre[3] eski defterlerde Osmanlı memleketlerinde toprakların *öşrî* arazi mi, *harâcî* arazi mi, yoksa *mülk* mü olduğu açıklanmadığından tasarrufunda karışıklıklar oluyordu. Halk, toprağı kendilerinin mülkü sanıp alıp satıyor, vakfediyordu. Şimdi bu gibi yanlış anlamaları önlemek üzere arazinin aslı hakkında açıklama yapılması Padişah tarafından emredilmiştir. İslâm memleketlerinde arazi üç kısımdır: Bir kısmı öşrî topraklardır. Fetih sırasında İslâmlara temlik olunmuştur, hakiki mülkleridir. Diğer malları gibi nasıl dilerlerse tasarruf ederler. Bunlar devlete öşür vermekle mükellef tutulmuşlardır. Ekerler, biçerler, hâsılından yalnız öşrünü verirler. Alınan öşür ancak fukaraya verilebilir. Askere verilmesi helâl değildir. Hicâz ve Basra'daki topraklar işte böyledir.

İkinci kısım, harâcî topraklardır. Fetih sırasında gayrimüslimler elinde bırakılmış ve kendilerine mülk olarak verilmiştir. Hâsıldan onda birinden yarısına kadar *harâc-i mukaseme* alınır. Bundan başka yılda bir muayyen bir miktar öderler ki, buna da *harâc-i muvazzafa* denir. Bu nevi topraklar da sahibinin hakiki mülküdür. Alıp satar ve her türlü tasarrufta bulunabilirler. Bu nevi arazi Müslümanlar eline geçse dahi gayrimüslimlerden alınan haraçları öderler. Sevâd-ı Irak arazisi böyledir. Şer'î kitaplarda yazılan topraklar bu iki neviden, yani örfî ve harâcî topraklardan ibarettir.

Üçüncü bir nevi topraklar da vardır ki ne öşriye ve ne de harâciyedir. *Arz-i Memleket* derler. Aslı harâcîyedir, lâkin toprağın rakabesi devlet için alıkonmuştur. Zira sahiplerine temlik olunduğu taktirde birçok vârisler arasında taksim olunup her birine ufak bir parça düşmesi icap eder ve buna göre onların her birisine düşen harâc miktarını tâyin etmek fevkâlâde güçtür. İşte bu sebepten bu nevi arazi rakabesi devlet hazinesi için alıkonmuş ve toprak reâyâya âriyet şeklinde verilmiştir. Reâyâ bunu ziraat eder, işler, bağ bahçe ve bostan haline getirir, hâsılından harâc-i mukaseme ve harâc-i muvazzafasını verir. Sevâd-ı Irak arazisi bazı mezheplerde bu türlü araziden sayılır.

3 Metin için bkz. Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar*, I, İstanbul 1943, 297-99.

Osmanlı ülkesinde arazi de işte bu tarzda *arz-i memleket*tir. Mîrî yerler, reâyânın mülkü değildir. Ariyet suretinde tasarruf edip işlerler. Öşr namiyle harâc-i mukasemesini ve *çift akçası* adıyla harâc-i muvazzafasını verirler. Boş bırakılmayıp söylendiği şekilde işletildiği ve vergileri verildiği müddetçe kimse onların bu topraklar üzerindeki hukukuna el uzatamaz. Ölürlerse oğulları yerlerine geçip onlar da anlatıldığı şekilde tasarruf ederler. Oğulları kalmazsa dışardan işleyebilecek durumda olanlara bir nevi peşin kira bedeli (ücret-i mu'accele) alınıp tapuya verilir. Onlar da aynı şekilde tasarruf ederler. Bunlardan biri tasarrufu altındaki yeri üç yıl boş bırakırsa mahkeme kararıyla elinden alınır, başkasına tapuya verilir. Kimse söylediğimiz şekillere aykırı olarak bu toprakları tasarruf edemez, alıp satmaları, bağışta bulunmaları ve başka şekillerde temlik etmeleri ve mülk edinmeleri ve vakfa vermeleri tamamıyla bâtıldır. Fakat bir kimse tasarruf ettiği yeri başka birisine, sipahi marifetiyle hakk-ı kararı için bir miktar para alıp feragat edebilir ve sipahi o yeri o kimseye tapuya verebilir. Ebussuûd'dan önce Kemal Paşazâde'ye göre mîrî topraklar fetih sırasında nasıl alındığı belli olmayan yahut mâlikleri ortadan kalktığı için durumu malûm bulunmayan ve böylece devlet hazinesi için zapt olunan topraklardır. O, bu toprakların Sultan'ın adamları tarafından tahrîr esnasında ikta' halinde sipahilere veya başkalarına timar verildiğini de en mühim vasıfları arasında sayıyor ve böylece toprak rejimini, tahrir ve sipahilere tımar dağıtma usulüyle birleştirerek hakikî tarihî menşeini belirtiyor (M. T. M., 55). Gördük ki, Ebussuûd çift resmine harâc-i muvazzafa adı altında şerî bir mahiyet atfetmektedir. Halbuki çitf resmi örfî rüsûmdandır. Yani, Sultan'ın Şerî'at haricinde olarak sırf kendi iradesine dayanarak kanûnlaştırdığı mahalli vergiler meyanındadır. Ebussuûd'un aynı mahiyetteki başka kanûnları da Şerî'at'a uydurmağa çalıştığını biliyoruz.[4] Bugün biz çift resminin Anadolu'da ve Rumeli'de bir takım eski yerli feodal hizmetlerin paraya çevrilmiş bir toplamından ibaret olduğunu tespit edebiliyoruz.[5] Çift resmi ve benzerlerinin 14-16. asırlarda reâyânın statüsünü tayin eden şümullü bir vergi sistemi olarak geliştirilmiş tarihi bir mahsul olduğu bir hakikattir.

Ebussuûd, öşrî mülk toprakları Arabistan'a ve Basra'ya hasrediyor ve Sevâd (Sawâd) toprakları hakkında, yine 9. asır fukahâsını takib ederek iki türlü telâkkiyi naklediyor, yani bazılarına göre bunlar *mülk harâcî topraklar*, bazılarına göre ise *rakabesi beytü'l-mâle ait haracî topraklar*dır.

4 Osmanlılarda şeriat ve örfî hukuk hakkında bakınız, H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş," *Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi*, XIII (1958), sayı 2.

5 Bu konuda Münih'te toplanan XI. Beynelmilel Bizantinistler kongresinde okuduğumuz tebliğ yakında kongre zabıtları arasında çıkacaktır (bkz. Bu ciltte: "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu")

Onun *arz-i memleket* adı altında topladığı topraklar, yukarıda *fay'* mefhumuna irca' edilebilen harâcî topraklar, yani ganimet sayılan ve fâtihler arasında mülk olarak taksime tâbi tutulmayıp İslâm cemâatinin (devletin) elinde alıkonan topraklardır. Bu nevi arazinin Abbâsiler devrinde İslâm âleminde hâkim toprak rejimi haline geldiğini yukarıda gördük. Osmanlıların ve onlardan önce Selçukluların ve Gazi Türkmen beyliklerinin Bizanslılardan zapt ettikleri arazi esas itibariyle bu mahiyette sayılmıştır. Rakabesi devlete ait topraklar rejimi, bu Türk devletleri ortaya çıkmadan Abbâsiler zamanında geniş ölçüde tatbik edilmekte olduğundan, bu rejimin menşeini Orta Asya yurtluk sisteminde aramak şüphesiz fazla nazarîdir. Moğollarda feth edilen toprakların Han ailesinin müşterek malı sayılarak *incü* (hâs) halinde hanedan üyeleri arasında taksimi usulünün eski bir Orta Asya geleneğinin tatbiki olduğu ve Selçuklu toprak rejiminin daha ziyade böyle bir sistemin hususiyetlerini taşımakta olduğu iddiası ancak esaslı incelemelerden sonra kabul veya red olunabilir.[6] Osmanlılar başlangıçtan beri İslâm fıkhına yakından âşinâ ulemâya devlet idaresinde mevki vermişlerdir. Orhan'ın vezirlerinden Sinan Paşa, Çandarlı Halil ulemâdandı. Esasen İbn Battûta'nın müşahade ettiği gibi, Anadolu Türkmen beyliklerinin hemen hemen hepsinde fakîhler beylerin yanında en şerefli mevkide yer almakta idiler. Osmanlı ulemâ-devlet adamları, yeni fütuhât neticesinde Dârü'l-İslâm'a katılan ülkelerde *fay'* esasını uygulayacak bâkir ve geniş bir saha bulmuşlar ve o prensipleri serbest bir şekilde nakl ve tatbik edebilmişlerdir. Batı-Anadolu'da ve Rumeli'de feth olunan topraklarda devlet mülkiyetinin kayıtsız ve şartsız tatbik olunduğu 15. asırdan bize kalmış Osmanlı tahrir defterlerinden apaçık ortaya çıkmaktadır. 18. asır başlarında bile *"Vilâyet-i Mora... Rumeli misullû arz-i mîrîdir"* denilmekte idi.[7] Bu durum *"sapan girip zirâat olunan yerler mülk olmaz"* umumi kaidesiyle belirlenmiştir.

Osmanlıların ve diğer Uç beyliklerinin feth ettikleri topraklar, 14. asra doğru feodallerin ve manastırların eline düşmüş olduğundan[8] Osmanlı Devleti için kendi devlet mülkiyeti rejimini tesis etmek güç olmamıştır. Osmanlılar, devlet mülkiyeti siyasetini güderken şüphesiz her şeyden evvel kendi malî-askerî ihtiyaçlarını birinci derecede göz önünde bulundurmakta idiler.

Sistemleştirilmiş İslâm hukukunun Osmanlı devrinde, bazı hallerde, belki daha evvelki devirlere nazaran daha geniş nisbette müsbet hukukun bir kaynağı olduğu haklı olarak iddia olunabilir.

---

6 O. Turan, "Le droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie: terres domaniales e diverses formes de propriété privée," *Revue des Etudes Islamiques*, (1951), 25-49.

7 Barkan, 326.

8 G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, çev. H. Grégoire ve P. Lamerle, Brüksel 1954, 92 vd.

Hülâsa, rakabesi *(possessio)* devlet elinde alıkonmuş topraklar rejimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda en geniş ölçüde ve en serbest bir şekilde tatbik edilebilmiştir. Bu rejimde toprağın menfa'ası kendisine bırakılan sınıf, toprağı fiilen işleyen reâyâdır. Abbâsi devrinde toprak rejimini tayin eden en mühim âmilin vergi meselesi olduğunu yukarıda gördük. Osmanlı devrinde aynı şeyi, belki daha müşahhas bir şekilde müşahede etmekteyiz.

Şer'î vergiler yanında *örfi vergileri* idame etmek, vergi miktarının eksilmemesi ve vergi kaynaklarının garanti altına alınması için sıkı kontrol tedbirleri almak, Osmanlı Devleti'nde mîrî arazi rejimini kabule zorlayan başlıca âmiller olarak görünmektedir. Abbâsi devrinde bazı topraklarda araziyi üç sene boş bırakanın elinden alınıp başkasına verilmesi usulü, Osmanlı arazi kanûnlarının da esas prensiplerinden biri halini almıştır. Bu, aşikâr surette vergi kaynağının korunması maksadıyla toprak üzerinde devletin bir tasarrufu idi.

İkta' sistemi, Abbâsi devrinde gördüğümüz bütün şekillerde Osmanlı arazi rejiminde mevcuttur. Abbâsilerde *fay'* arazisinin temlîk-ikta' olarak verilmesi halinde köylünün ödediği harâc hakikatte bir arazi kirası sayılmaktadır. (Osmanlılarda toprağın âriyetliği prensipi). İkta'ı alan kimse devlete, köylü de ikta' sahibine bir şey vermektedir. *İkta' istiglâl* ise, Osmanlılarda bilhassa ilk devirde zâviye vakıflarında görülür. Bu zâviye vakıflarının çoğunun, menşe'de dervişlerin boz yerlerden, yani mevâttan açtıkları topraklardan olması kayda değer. Buna ait Padişah berâtları, vakf ve temliki beraber tazammun eder. Pâdişâhın mükâfat kabilinden yaptığı temlikler de bu kategoriye sokulabilir. Bunların mîrî topraklardan ayrılarak verildiği malûmdur. Mevâttan olması devletçe tercih olunurdu. Osmanlılarda, boş araziye nüfus celb ederek şenletenlere yapılan temlik ve ikta' şekline çok rastlanır. Osmanlı hükümeti, ziraat ve binnetice vergi kaynaklarının genişlemesi, hücra yerlerde emniyetin kurulması gayesiyle bu nevi temlikleri terviç ederdi.

İrfâk (ارفاق) *ikta'ları* Osmanlılarda *mukata'a* adı altında toplanır. Devlete peşin veya taksitlerle ödenen ücret mukabilinde madenlerin, pazar-yerlerinin iltizamla işletilmesi, para basma, mum, sabun imali gibi umumi hizmetlerin bir imtiyaz olarak satılması bu kategoriye girer. Abbâsi devrinde ilk iki nevi ikta'lar, *katai'* ve iltizam ve imtiyazlar *iktâ'ât* (اقطاعات) adı altında tefrik edilmeğe çalışılmıştır.

Osmanlılarda bu türlü ikta' şekillerinin yanında mahiyet itibariyle farklı görünen şekil *timarlar*dır. Bu şekil, yukarıda saydığımız ikta' şekillerine tamamıyla irca' olunamaz. Zira burada ikta' yapılan şahıs, *devlete bir şey ödemez.* Ancak muayyen bir hizmetle bunu karşılar, ekseriya bu hizmet de irsî bir mahiyet kazanmıştır. Nihayet bu hizmet ekseriya askerî mahiyettedir.

Abbâsilerde bu nevi ikta'lar üzerinde harâc ve cizyenin toplanması hakkı, ikta' sahibine verilmektedir ve muayyen bir tarihten itibaren bu nevi ikta' sahipleri asker olarak görünmektedir. Bununla beraber o zaman hususî surette asker için tesis edilmiş ikta'lara dair elimizde bir işaret yoktur.[9] Løkkegaard, hakiki askerî ikta'lara geçişte iltizamın *(locatio)* esas rolü oynadığına işaret etmekle meselenin ruhuna dokunmuştur. Bizce de timar usulü aslında, daha geniş bir sistemin, iltizam ve havâle sisteminin bir hususî tatbik şeklinden başka bir şey değildir. F. Köprülü[10] ve O. Turan[11] askerîlik farkına fazla kıymet vermekte ve bunda bir mahiyet farkı aramaktadırlar. Gerçekten bilhassa Osmanlılarda aldığı ehemmiyet dolayısıyla bu hususî hal çok şümullü neticeler doğurmuştur.

Timar usulü, muayyen bir arazinin tevcihi veya araziye ait bazı hakların verilmesinden ziyade bazı vergilerin havâlesinden ibarettir, başka deyimle havâle sisteminin bir hususî tatbik şeklidir. Havâle edilen vergilerin, timarın, toprağa ait vergiler olması da şart değildir. Baş vergileri, hatta pazar bacları, mukata'a şeklinde iltizama çıkarılan imtiyaz ve inhisar mevzuları timarı teşkil edebilir. Diğer taraftan timar sahibinin toprak üzerindeki müdahale hakkı, bu vergilerin emniyetle toplanabilmesini garanti eden tahdid ve kontrol selâhiyetinden ibarettir. Vergi gelirleri, muayyen kanûnlara göre merkezi idare tarafından mahallinde yapılan nüfus ve gelir tespitiyle, hususî tâbirde *tahrirle* belli olmuş, sonra hizmet ve hak sahiplerine bu vergiden muayyen bir kısmı tahsis ve bizzat tahsili havâle edilmiştir. Timar sahibinin kendisine tahsis edilmiş vergi gelirini, hangi vergiler olarak hangi şahıslardan toplayacağı defterlerde *(icmâl defteri)* ayrı ayrı tayin edilmiştir. Görülüyor ki, timar bir tahsis ve havâledir. Pâdişâhın verdiği timar tevcih vesikası, devlete ait muayyen bir geliri toplama selâhiyetini veren bir nevi havâle vesikasıdır. Toprak üzerinde doğrudan doğruya tasarruflar, bu sistemin soysuzlaştığı zamanlarda meydana çıkan anormal bir şekildir.

Vergi gelirinin, yerinde muayyen hizmet sahiplerine havâlesi Osmanlı maliyesinin temelidir. Meselâ, imparatorluğun uzak bir köşesinde nöbetçilik vazifesinde bulunan bir garnizonun maaşları veya inşa edilmekte olan bir köprünün masraftan, ordu ve saray için satın alınan herhangi bir şeyin ücreti bir *havâle* verilmek suretiyle ödenir. Bu havâle, devlete ait muayyen bir gelir kaynağından muayyen bir meblağı tahsil etmek selâhiyeti verir. Bu gelir kaynağı, bir topraktan mahsul vergisi, köylünün baş vergisi olabileceği gibi

9 Løkkegaard, 60, 61; Turan, "İktâ," *İA*, 50, 953. Ona göre askerî iktâ' 1087 tarihine doğru Selçuklularda geniş bir sistem olarak doğdu.

10 *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, 222.

11 Turan, "İktâ."

bir limanda iltizama verilmiş bir gümrük mukata'ası da olabilir. Mukata'ayı üzerine almış olan mültezim, bu havâlede gösterilen meblağı hâmiline öder ve verilen vesikayı bir sarf vesikası olarak taksitlerin muhasebesinde ibrâz eder. Havâle vesikalarında hangi gelirden ne mikdar alınacağı gösterilmiştir. Bütün bu muâmelât, merkezde mukata'ât defterlerinde inikâs ettirilmiştir.

Mukata'alar, hatta birçok zeâmet ve timarlar, iltizama verilmiş olduğundan havâle ve iltizam usulleri birbirinden ayrılmaz bir malî sistem olarak görünmektedir.

Şimdi, Osmanlılarda gördüğümüz havâle ve iltizam usullerini, bütün teferruatıyla İslâm âleminde köklü bir şekilde yerleşmiş bulmaktayız. Løkkegaard, bu sistemin menşeini Yakın-Doğu'da Helenistik çağa kadar götürmektedir. (O umumi olarak Abbâsiler devrindeki parlak İslâm kültürünü, Helenistik kültürle İran medeniyetinin geçici bir canlanışı şeklinde telâkki eder.[12] Bu tamimin mübalağalı taraflarını göstermek kolaydır. İslâm kültürü, her büyük kültür gibi, kuvvetli yabancı tesirler altında gelişmiş ve onlardan birçok iktibaslarda bulunmuş olmakla beraber, dünya görüşü ve bu esasa dayanarak yarattığı kültür kompleksi itibariyle müstakil bir kültür sayılmalıdır). Abbâsi maliyesi de ikta' ve iltizam usulüne dayanmakta idi. Abbâsiler, Løkkegaard'a göre, gelir ve masraf muvazenesini her an gösterebilen bir sisteme, yani bütçeye sahip değildiler. Devlet maliyesinin, mültezimlerin tediyatına bağlı kalması, maliyede sık sık buhranlara yol açmakta idi. Gerçi bir ihtiyat hazinesi olarak, Osmanlılarda görüldüğü gibi, bir iç hazine mevcuttu. Fakat buna el atmak, bir vezir için maliyedeki başarısızlığını itiraf demekti.

Locatio (iltizam) müessesesi Arapça'da *kabâle* (قباله) ve *zamân* (ضمان) kelimeleri ile karşılanır. Her ikisi de bir garanti karşılığı verilmiş bir ruhsat fikrini tazammun eder. Kabâle sistemi her halde İslâm tarihinin ilk devirlerine kadar çıkarılabilir. Mısır'da bulunan Arapça papirüslerdeki *kabâl* tabiri büyük bir ihtimalle aynı mefhumu ifade etmektedir. Irak'ta İslâm idaresinden önce vergi iltizamlarının arttırmaya çıkarıldığını Miskavayhi işaret etmiştir. Helenistik çağda olduğu gibi, vergi ödeyenlerle hükümet arasında birçok hallerde mültezimi görmekteyiz. Abû Yûsuf, kendi sisteminde iltizama yer vermiştir. Bununla beraber o, doğrudan doğruya tahsîl usulünü, devlet için daha kârlı olduğundan, iltizama tercih eder. İltizama verildiği zaman da mültezimlerin, emîr veya imâm adına bir memur tarafından kontrolünü tavsiye eder. Mamafih o, mültezimin iltizam konusu üzerinde mutlak otoritesini tasdik eder. Løkkegaard, bu ikisinin nasıl uzlaştırılabildiğini tayin edememektedir (s. 96). Fakat Osmanlılarda bu kontrol işinin, mültezimin yanına hükümet adına

12 Bu hususta son olarak bkz. H. A. R. Gibb, "An Interpretation of Islamic History," *Cahiers d'histoire mondiale*, I (1953), 39-62.

konulan ve mültezimin hesaplarını daima kontrol eden bir *emin* marifetiyle yapıldığını bilmekteyiz.

Bir kimse bir kabâle mukavelesini akd eder, yani bir zâmin durumuna gelirse, şartlar *mukata'a* usulüne göre takarrür eder. Kabâle mukavelesiyle mültezim, vergi verenlere iyi muâmele etmeği ve o mıntıkada vergi gelirini arttırmağa ma'tuf islâh işlerinde bulunmağı da taahhüt etmiş sayılırdı. Kabâle normal olarak her yıl yenilenmeli idi. Suiistimal görüldüğü takdirde mültezimin mallarının musaderesi ve iltizam fazlasının alınması gibi sert cezalar tatbik olunurdu. Öyle görünüyor ki, mültezimin kazancı ekseri hallerde iltizam mikdarına müsavi olurdu. Mezâlim mahkemesi, halkın mültezime karşı şikayetlerini giderecek müessir bir vasıta olamıyordu. İltizam, *nida'* veya *ziyâde* denilen arttırma usulüyle yapılırdı. Bu, tam manasıyla bir satış muâmelesi şeklinde idi. Hükümet, kâtipler vasıtasıyla muayyen bir bölgenin gelirlerini tahminen tespit etmiş olduğundan iltizamın miktarı ve kazanç hakkında bir fikir edinmek mümkün oluyordu. Osmanlılarda bu iş *tahrîr-i memleket* denilen bir usul altında yapılırdı.[13] *Muharrir-i vilâyet* (il-yazıcısı) mukata'anın önceden gelirini tahmin ederek deftere kayd ve tespit ederdi. Sonra mikdarı malûm olan bu işin ihâlesi, mahalli kadı vasıtasıyla tâlip olan mültezime arttırma ile ihâle olunurdu. (Bu nevi ihâlelelere ait birçok misaller Fatih Mehmed devrine ait Bursa kadı sicillerinde görülebilir. Bunlardan tipik olanları 15. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve mali durumu üzerinde neşredeceğimiz eserde yayınlanacaktır).[14] İltizam merkezce tasdik olunarak Sultan'ın mültezime gönderdiği bir berâtla kesinlik kazanırdı. Ancak mukavele kesinlik kazandıktan sonra dahi, yeniden arttıranlar çıkarsa hükümet mukata'ayı yeni tâlibe verebilirdi. Bu, hazinenin menfaatini daimî surette koruyan bir tedbir olarak düşünülüyordu. Bu ağır şarta rağmen Osmanlılarda mukata'alar üzerinde mültezimler arasında daima rekabet görülmektedir.

Abbâsilerde iltizam esnasında vezir veya adamlarına pay çıkaran gayrı meşru usûller *(istisna usûlü)* mevcuttu. Diğer taraftan kendi aralarında anlaşan mültezimlerin fiyatı düşürmeğe tevessül ettikleri de malûmdur.

M. J. de Goeje ve onu takip edenler, iltizamla alâkalı olarak vergi tahsilinde üç usûl tespit etmişlerdir:

1. *Mukata'atan* مقاطعة, 2. *Almisâha* المساحة, 3. *Mukasamatan* مقاسمة. Onlara göre mukasama usulü arazi mahsulünden aynî olarak bir nisbet altında vergi alınması, mukata'a usulü ise arazi ve nüfus göz önüne alınmaksızın bir anlaşmaya göre yıllık muayyen bir para ödenmesi şeklidir. Amedroz ise mukata'ayı, nakdî ödeme karşılığı bir toprağın kira şeklinde tasarrufu olarak anlamaktadır.

13 Bkz. *Sûret-i Defter-i Sancak Arnavid*, Ankara 1954, Mukaddime.

14 R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultanî ber mûceb-i 'örf-i Osmânî*, Ankara 1953.

Verginin nakden veya aynen ödenmesi vergi tahsili şekillerini ayırırken bir kıstas olarak ele alınamaz. Zira her vergi hem nakden hem de aynen ödenebilirdi. Mukata'ayı tâbi milletlerden alınan muayyen maktu bir vergiye hasretmek de (Van Berchem'in görüşü) doğru olamaz.

Abbâsi devrinde mukata'a muhtelif manalarda kullanılmaktadır. Mukata'a, evvelâ mukavele, uzlaşma veya şurût manasında kullanılmıştır (Belâzurî). Mukata'a, keza bir bölgenin veya bir vilâyetin vergi işlerini üzerine alan birisi tarafından ödenen resimler manasına gelmektedir. Bundan başka bir köy ikta' olarak verilebilirdi, onu alan için devlet hazinesine borçlu olduğu muayyen maddeler tespit olunurdu, işte buna da mukata'a denmiştir (Kalkaşandî). Løkkegaard'a göre, netice itibariyle mukata'a, mültezimler tarafından akdedilen kabâlenin tazammun ettiği şartlar olarak görünmektedir (s. 108).

Mukata'a hakkında Osmanlı kanûnlarında ve hakanî defterlerinde bulduğumuz sarih ve mufassal bilgiler bizzat İslâm'ın ilk devirlerinde mukata'anın mahiyeti ve şekilleri hakkında bizi tenvir edebilir. Yukarıda kısaca işaret ettiğimiz gibi, mukata'a, daha önce hükümet ajanları tarafından tespit edilmiş gelir kaynağı manasındadır. Mukata'alar umumiyetle doğrudan doğruya hazine için tahsil olunur, iltizama verilir, nakden veya aynen tahsil olunur veya maktu' bir bedele kalb olunur. Bütün bunlar hususî hallerdir. Şimdiye kadar bu hususî hallerin mukata'anın kendisiyle birleştirilmesi, görüş ayrılıklarının hakiki sebebi olarak görünmektedir.

III

OSMANLILARDA RAİYYET RÜSÛMU

OSMANLI İMPARATORLUĞU gerçek ve kesin bir şekilde Fatih Sultan Mehmed devrinde kurulmuştur.[1] Olağanüstü fütuhat ve kuruculuk faaliyetine muvazi olarak kanun koymada da onun devri misli görülmemiş bir gelişmeye şahit olmuştur. Bu hukukî faaliyet, bir İslâm devleti olan Osmanlı Devleti'nde, tabiatıyla ancak örfî hukuk, yani doğrudan doğruya Padişah'ın iradesinden doğan ve ona dayanan hukuk[2] sahasında olabilirdi. Hudutsuz bir otorite tesisine muvaffak olan ve yalnız yerleşmiş âdetler ve müesseseler değil, Şerî'at karşısında da oldukça bağımsız hareket eden bu serbest fikirli Osmanlı hükümdarı, örfî hukuk sahasını ziyadesi ile genişletmiş ve kuvvetlendirmiştir. Hatta, esas itibariyle İslâmî mefhumlara aykırı olarak kanûnnâme tertip ve ilân etme cesaretini gösteren ve böylece haleflerine örnek olan ilk Padişah da odur. Burada şunu da kaydetmelidir ki, Fatih'in asıl kanûn koyma faaliyeti, hüküm (ferman) şeklinde çıkardığı idare ile ilgili hususî kanûnlarda görülür. Bunlar bugün dağınık haldedir.[3] Onun, biri devlet teşkilâtı, diğeri reâyâ için tanzim ettirdiği iki umumi kanûnnâmeye gelince, bunlar da, itiraf etmelidir ki, henüz esaslı bir tahlil konusu olmamıştır. Onun reâyâ hakkındaki kanûnnâmesi, elimizde raiyyet rüsûmunun menşe ve mahiyeti hakkında en eski ve mühim kaynağımızdır. Tetkikimize onun tahlili ile başlayacağız.[4] Bizzat kanûnnâmenin sistematizasyonu, konumuz bakımından dikkate değer.

1 Bkz. "Mehmed II," *İslâm Ansiklopedisi*, 73 (1956), 506-535.

2 Kanûn-hükümlerinde şu klişe tipik mânalıdır: *"Kanûn emr edüb büyürdüm ki"* (bkz. H. İnalcık, "Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, 11/44 (1947), vesika 10).

3 Bugün bu nevi kanûnları, Fatih devrine ait maliye *mukata'a defterleri, tahrir defterleri, kadı sicilleri* gibi resmi defterlerde bulmaktayız (Bkz. *Belleten*, 44, 693-708, keza R. Anhegger- H. İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânı ber mûceb-i 'örf-i Osmânî*, Ankara 1956).

4 Bu kanûnnâme, tedvin edilmiş en eski Osmanlı kanûnnâmesidir. Bugüne kadar malûm tek nüsha II. Bayezid zamanında H. 893, Cemâziyelâhire sonlarında (2-10 Haziran 1488) yapılmış bir istinsâhtan ibarettir. Aslı, öyle görünüyor ki, 1453 tarihlerinde meydana getirilmiş olmalıdır (bkz. Kraelitz-Greifenhorst, *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, I (1921-22), 18; H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/2,

Reâyâ kanûnunun ilk üç faslı, ceza maddelerini ihtiva eder.[5] Ceza kanûnları, Hristiyan-Müslüman bütün tebaa için müşterektir. Fakat 4. fasıl, birincisi Müslüman reâyâya, ikincisi yürüklere, üçüncüsü Hristiyan reâyâya ait olmak üzere üç kısımdan mürekkeptir. Bu taksim şekli devlet içinde tebaanın üç büyük gruba ayrılışını inikâs ettirmektedir.[6] Müslüman ve Hristiyan reâyâya ait kısımlar, reâyâ ile timarlı sipahi arasında vergi münasebetlerini düzenleyen kaideleri ihtiva eder. Orada, evvelâ timara dahil vergilerin iki esaslı unsuru, yani *a'şâr* ve *rüsûm-i raiyyet* ele alınmış, ondan sonra angaryalar ve nihayet pazar bacları gösterilmiştir. Müslümanlara ve Hristiyanlara ait iki kısımda bu konular, paralel olarak aynı sıra ile ele alınmıştır. Bazı noktalarda, yani koyun-resmi, baclar, a'şâr ve bir kısım angaryalara ait maddelerde iki kısım arasında esasa ait farklar yoktur. Buna mukabil *raiyyet rüsûmu* denilen şahsi vergilerde Müslümanlar ve Hristiyanlar ayrı esaslara tâbidirler. Evvelâ Müslümanların tâbi olduğu *çift-resmi* sistemini, sonra Hristiyanlara ait *ispence* resmini ele alacağız.

Çift-Resmi Sistemi

I. *Çift-resmi*

Herhangi bir incelemeye girişmeden önce, ilkin, Fatih kanûnnâmesinin Dr. Fr. Kraelitz-Greifenhorst tarafından yapılan neşrini yazma metinle karşılaştırmak ve asıl metni tesise çalışmak gerekir. Zira kanûnnâmeyi bulmuş ve yayınlamış olan Avusturyalı âlimin mesaisi, Osmanlı tetkiklerinin o zamanki durumuna göre takdire şayan olmakla beraber, metnin konumuzu ilgilendiren kısmını tamamı ile anlayamadığı yaptığı tercümeden meydana çıkmaktadır. Eldeki metin 893 H./1488 M.'de yapılmış geç bir istinsâhtır ve bizzat müstensih bazı terimlerin ve maddelerin mânasını anlamadığı için kopyada hatalar yapmıştır. Elimizdeki metin şudur:

112. Oradaki delillere şu da ilâve olunabilir: Anadolu eyâletinde çift-resmi 1458 tarihinde 33 akçaya çıkarıldığı halde kanûnnâmede buna ait hiçbir işaret yoktur. Halbuki teşkilâta ait kanûnnâme, Fatih'in son zamanlarına aittir (bkz. M. Arif bey neşri. Mukaddime, *TOEM*, ilâve, 1330). Bu kanûnnâmelerin tertibi ile İmparatorluğun kuruluşu arasındaki münasebeti, teşkilat kanûnnâmesi dîbâcesindeki şu ibâre de açıklar: *"Eyyâm-i saltanatlarında bunca fütûhât-i azîme müyesser olub husûsâ hâlâ dâru's-saltanat olan..... Kostantaniyye fethi müyesser oldukda sâbıkâ ecdâd-i izamları zamanında olan kavânîn-i mazbuta defter olunmayub"*. II. Murad devrine ait defter ve vesikalar göstermektedir ki, reâyâya ait bu kanûnlar daha önce İmparatorlukta câri bulunuyordu. Fatih'in yaptığı şey, bu kanûnların umumî esaslarını bir kanûnnâme halinde tedvin ettirmekten ibaret olmalıdır. Madde ve fasıl üzerine kanûnnâme tertibi fikri şüphesiz İslâm fıkhı tesirindedir.

5 Kanûnnâmenin sistematiki hakkında bkz. "Osmanlı Hukukuna Giriş," 116-120.

6 Sancak kanûnnâmelerinde (bkz. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I, Kanûnlar*, İstanbul 1943) ve S. Süleyman Kanûnnâmesinde anahatları ile aynı tertip sırasını bulmaktayız.

«بر چفت يلده خدمت اوچ چفت[7] ويره بري اوراق و بر دكان وبر قكلي اودين بيوندرق رسمي اكي آقچه و يره بو يدي قوللقدن اتوري اقچه النسه يكرم اكي اقچه النه و بنلاكدن اوچ ويخود الت ويا طقوز اقچه النه (Kraelitz neşrinde madde 1-4)...وداخي تاتار يوروكه بو عادت يوقدر زيراكه بونلر اشكونجيدر (Kraelitz, m. 8) بر كشي باركيريله كسب اتسه يلده اون آقچه ويره شهرده كي نسنه ويرميه (Kraelitz, m. 9) ... و چلتو كجنك كي چفتي اولايرلو كبي يدي خدمت ويرميه سواري اوچ خدمت الا بلنمزسه الت يا طقوز آقچه الا (Kraelitz, m. 14) ... و تاتاروك چفتلوسندن اوچ قوللق و غله سندن اونده وسلارلق النه چفتوزينه قللق يوق (Kraelitz, m. 16) ... و تاتار رعيت كي بر دوته يلده بر چفت بر اوراق و بر قكلي اودين ويررميش اما اشكونجمي ويرمزمش كرو اول قانون اوزره مقرر اولا (Kraelitz, m. 25) ... و كويده اتوران صنعت اهلي چلاه ودرزي وباپوججي و دمورجي و كمورجي و بونلروك امثالي و غيري يلده اوچ خدمت ويا اوچ آقچه ويره زياده صنعت اهلي در ديوب كوجيله اش اشلتميالر و تعدي ادپ نسنه لرين الميالر مكركي ايل نرغنه راضي الوب ارادتيله اشليالر (Kraelitz, m. 28)»

Kraelitz bahis konusu yedi hizmetin neden ibaret olduğunu tâyin edememiştir. 1-4. maddelerle 9. madde, 14. madde, 25. maddeyi tercümesi doğru değildir.[8] 1-4. m. Türkçe metin aslında şöyle olmalıdır:

"1. *Bir çift yılda [üç] hizmet [veya] üç akçe vere* (karşıla, madde 15 ve 28) [ve] *bir orak ve bir döġen ve bir kanlı odın, boyunduruk-resmi iki akça vere*, 2. *Ve benlakden üç [hizmet] veyahud altı veya tokuz akça alına*". Bu metnin mânası bugünkü Türkçemizle şöyle ifade edilebilir: Bir çift tasarruf eden raiyyet yılda üç hizmet veya bunun karşılığı olarak üç akça vere, bundan başka bir orak (yani ot) ve bir döğen (saman) ve bir kağnı odun vere ve ayrıca boyunduruk-resmi olarak iki akça vere, bu yedi kulluk (hizmet) yerine para almak lâzım gelse 22 akça alına. Benlakden üç hizmet veya bunun karşılığı olarak altı veya dokuz akça alına.

7 Aslında böyle. Fakat Kraelitz'in teklif ettiği gibi üç akçe değil üç hizmet olmalı, karşıla, madde 28. Biz, *Viyana Millî Kütüphanesi*ndeki yazmanın (A. F. 554, v. 2-7) mikrofilmini kullandık. Bu mikrofilmi bana göndermek lütfunda bulunan Dr. Kreutel'e burada teşekkür etmek isterim. Barkan (387 vd.) Kraelitz'den yaptığı iktibasta onun hatalarını tekrarlamıştır.

8 Almanca tercüme, 37-41.

Metni bu şekilde tefsir için elimizde, bu maddelerin tatbik şekillerini gösteren çağdaş tahrir defterleri vardır. 859 H. /1455 M. tarihli bir Paşa sancağı defterinde Pravadi'ye ait şu kayıtlar[9] bizim için mühimdir: *"Karye-i Dehizlü: raiyyet, çiftlü 1, bennak 1, yürük 1; Çiftlik-i Bahadır Beg, mülk-i mezkûr; Çiftlik-i Doğancı İsmail, sonra mülk olmuş. Hâsıl: Buğday 9 mud 4 kile, arpa 3 mud 2 kile, yulaf 4 mud, çavdar 17 kile. Hizmet-i reâyâ için her çiftlüden birer araba odın ve bâki hizmet orak ve dögen alınurmış, hâsıl satılmaz kendülere sarf olunurmuş"*. Aynı defterde yine Pravadi'de Padişah hâsları arasında on köye ait 152 çiftlü 42 bennak ve 4 arabacı üzerinde şu kayda rastlıyoruz: *"Hizmet-i reâyâ için arpa kile 468, odın araba 156, saman araba 78, ot araba 156, resm-i boyunduruk 312, bennakden fî 10, 420"*. Hâsların yekûnunda da şu fıkra vardır: *"Hâsıl ez odın, ot ve saman ve bâdihavâ: 10.644"*. Nihayet şunu da kaydedelim ki, Tekfur-dağı (Tekirdağı), Çirmen, Zagra-Yenicesi, Ergene ve Hâs-köy defterinde[10] *çift* ve *bennak* resimleri daima *hizmet-i reâyâ* tâbiri altında zikredilmiştir. Bu kayıtlardan anlaşılmaktadır ki, *hizmet-i reâyâ* olarak her çift sahibinden 3 kile arpa, bir araba odun, yarım araba saman, bir araba ot, 2 akça resm-i boyunduruk ve her bennakden 10 akça alınmaktadır. Burada *ot*, şüphesiz Fatih kanûnnâmesindeki *orak* hizmetine, *saman* ise *dögen* hizmetine karşılıktır. Birinci kayıttan, saman ve otun aynen alınması veya satılması, mümkün olduğunu öğreniyoruz.

Evvelâ Fatih kanûnnâmesindeki *"üç gün hizmet* (kulluk)" maddesini inceleyelim. Orada reâyâ için *hizmet ve kulluk* tâbirleri müteradif olarak kullanılmıştır.[11] *Kul*, 15. ve 16. asır Türkçesinde satın alınmış esir mânası yanında Padişahın tebaası, raiyyet mânasını aldığı gibi, *kulluk (kula mahsus şey)* tâbiri de diğer mânaları yanında *raiyyetin mükellef olduğu hizmet* mânasına kullanılmıştır.[12] 1519 tarihli Rum (Sivas-Amasya) kanûnuna göre[13] *"çift yazılan kimesne her yıl timar-erine birer gün kulluk ederler imiş"*. 17. asra ait bir kanûnda[14] bu kulluğun mahiyeti daha açık bir şekilde şöyle ifade edilmiştir: *"Sipâhîlere hâssa kaydolunan çayırların, raiyyetleri biçüb yerinde yığarlar, evlerine götürmezler*

9 Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet kitapları, yazma orta boy no. 89, eb'adı 10.5X29; başı noksan, defter-i mücmel, 257 sahife. Defterdeki kayıtlar, Rumeli Beylerbeyi Karaca Bey'in sağlığında (ölümü 1456) yapılmıştır. H. 859/M. 1.455 tarihinde İmparatorlukta umumî bir tahrir yapıldığı, bu tarihe ait müteaddid defterlerin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Bu Paşa sancağı defteri de aynı tarihte meydana getirilmiş görünmektedir.

10 Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü (İstanbul), Maliyeden Müdevver Defterler, muvakkat tasnif no. 180.

11 Sah. 16 madde I.

12 H. 982 tarihli Ortakçı kullara ait kanûnnâmede (Barkan, 104-5): *"keferesi Dârü'l-harbden getürülmüş ortaklar ... süvariye üç kulluk verürler, cemâ'at-i elliciyân süvariye iki kulluk verirler, cemâ'at-i gebrân-i elliciyân suvarma iki kulluk yerine altışar akça verürler"*.

13 Barkan neşri, *Kanûnlar*, 110.

14 *Kanûnnâme*, yazma T. T. K. kütüphanesi, y. 34, 59.

ve üç gün hizmet etmek dahi borçları değildir, sipâhîler cebr etmek istediklerinde hâkimü'l-vakt olanlar men' edeler".[15] Bizzat Fatih kanûnnâmesinin Hristiyan reâyâya ait kısmında şu hüküm de bu bakımdan dikkate değer: *"Beğlik bağ var ise, raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede".* Nihayet 1540 tarihli Diyarbakır (Diyârbekr) kanûnundaki[16] şu madde bu hizmetin paraya çevrilebildiğine dair başka bir delil vermektedir. Bu kanûnda deniyor ki: *"Bir hâneye üç gün ırgadiye*[17] *bağlanmışdır ve her gün ikişer akça takdir olunmuştur ki, her hâneye altı akça olur, gerekse sipâhîlerine üç gün ırgadlık işleyüb gerekse akçasın alalar".*

Kanuni Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında tertip ettirdiği kanûnnâmesi[18] üç kulluktan başka diğer hizmetlerin para olarak karşılığını öğrenmemize yardım etmektedir. Orada Semendere (Smederovo)'ya ait hususî kanûnlardan bahs olunurken şu fıkra geçer:[19] *"Vilâyet-i mezbûrede her raiyyet baştinadan baştinaya harman vaktinde bir araba otluk ve bojikde*[20] *birer araba odun verirler, mevsimlerinde otluk ve odun almasalar yedişer akça otluk içün ve üçer akça odun içün alınur".*

Boyunduruk-resmi'ne gelince[21] Fatih kanûnnâmesinde ve Paşa sancağı defterinde iki akçadır. Büyük bir ihtimalle bu resim, köylünün arabası veya kağnısı ile yaptığı hizmet karşılığında alınmakta idi ve öyle görünüyor ki, en çok suistimale müsait bir hizmet olduğundan, erkenden yalnız nakden ödenen bir resim haline getirilmişti. Bununla beraber sipahilerin, meselâ Avlonya'da reâyâya üç gün bedeni hizmeti ve arabası ile ot taşıma hizmetini, resim aldıktan sonra da yaptırmağa çalıştıklarını, fakat merkezi idarenin bunu şiddetle men' ettiğini görmekteyiz.[22]

---

15 Karşıla, yayınladığım Avlonya kanûnnâmesi (Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara 1954, 125) ve Ohri kanûnu (Barkan, Kanunlar, 295, madde 16).

16 *Kanûnlar*, 132, madde 8.

17 *Irgadiye* kelimesi *kulluk*'un karşılığı olarak kullanılmaktadır: *"Irgadiye diye kulluk"* (Erzurum kanûnu, 1540, Barkan neşri, 167).

18 Süleyman kanûnnâmesini ilkin yayınlayan M. Arif beğe göre (*TOEM* ilâve, 1329, d) bu kanûnnâme 1521'den önce tanzim edilmiş olmalıdır. Fakat zikrettiği kanûn maddeleri Belgrad'ın o zaman Dârü'l-Harb olduğunu ispat etmez. Ancak 934 H. tapu defterinde (*Kanûnlar*, 325) Semendere Eflaklarına ait kanûnda şu madde dikkate değer: "(Eflakların) *hizâne-i âmireye verdikleri 83 akça üzerine 7 akça daha ziyâde olub cümle florileri 90 akça olub".* Halbuki Süleyman kanûnnâmesinde hâlâ 83 akça görmekteyiz. Buna göre kanûnnâme herhalde 934 (1527/28)'den önce tanzim edilmiş olmalıdır. H. 928-929'da Kanûni'nin umumî bir tahrir yaptırdığını biliyoruz. Süleyman kanûnnâmesinin tanzimi bu tahrirle ilgili olabilr.

19 M. Arif. neşri, *TOEM*, ilâve, 1329 H., 36. Karşıla. Hamid Hadjibegic, *Kanun-nama Sultana Suleymana zakonodavca*, (Glasnik zemalskog Muzea u Sarajevu, Nova Serija, T. IV-V (1949-50). Kanûnnâmenin bu Sırpça tercümesi Bosna'daki başka nüshalar da kullanılmak sureti ile yapılmıştır. Kanûnnâme metninin yeni bir neşri zarurîdir.

20 M. Arif neşrinde bu kelime okunamamıştır. *Bojik* slavca Milâd-ı İsa'dır.

21 *Boyunduruk* kelimesi *Dîvanu Lugât-it-Türk*'de bugünkü yaygın mânası ile mevcuttur.

22 Bkz. mezkûr *Avlonya kanûnnâmesi*, 125.

Dögen hizmeti, Paşaeli defterinde gördüğümüz yarım araba samandır; köylünün dögen sürdükten sonra hâsıl olan samandan sipahinin hayvanları için yarım araba vermesi mükellefiyetidir. Bunun para olarak karşılığı da yedi akçadır.

Bu suretle yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyle tesbit edebiliriz:

- 3 gün şahsî hizmet veya 3 akça,
- Orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akça,
- Dögen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akça,
- Bir araba (kağnı) odun veya 3 akça,
- Boyunduruk (araba ile hizmet) veya 2 akça.

Fatih kanûnnâmesinde *"bu yedi kullukdan ötürü akça alınsa yirmi iki akça alına"* fıkrası bu şekilde açıklanmış sayılabilir.[23] Bu yirmi iki akça ise, *çift-resmi*'nden başka bir şey olmayıp İmparatorluğun büyük bir kısmında asırlarca bu nisbeti muhafaza etmiştir.

Raiyyet rüsûmunun menşei meselesini münakaşa ederken tafsilâtı ile göstermeğe çalışacağımız gibi, *çift resmi* yahud *kulluk-akçası*[24] veya *raiyyet-resmi*, köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibarettir. Bununla beraber Osmanlı devrinde de bu hizmetlerden bir kısmının bazı yerlerde aynen devam ettiğini gördük. Osmanlı çift-resmi, bir taraftan toprağa bağlı bir vergi, diğer taraftan şahsî bir vergi veya bir hane vergisi olarak görünür.

Tam çift-resmi veya nîm (yarım)-çift-resmi bahis konusu olduğu zaman bu resim, her şeyden evvel toprağa bağlı sayılmıştır. Fakat yarım çiftten aşağı toprak tasarruf eden köylü için, evli olup olmadığı verginin miktarını tâyin eden esas âmildir.

Çift veya *çiftlü*, bir çiftlik genişlikte, *nîm-çift* ise onun yarısı kadar bir arazi parçasına tapu ile tasarruf eden köylüdür.[25]Konya kanûnnâmesindeki (1528) tarife göre[26] *"...bütün çiftlik a'lâ yerden altmış dönüm ve evsat yerden seksen ve doksan dönüm ve ednâ yerden yüz ve yüzyirmi dönüm demişlerdir, ammâ*

23 *Ot, odın (odun)* hizmetlerinin paraca karşılığı bazı bölgelerde farklı nisbetler gösterir, ileride buna ayrıca temas edeceğiz.

24 "Çift-akçası ki ona kulluk-akçası derler". (T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler ve Tatarlar*, İstanbul 1957, 49).

25 Tapu ile tasarruf için Bursa kadısı önünde yapılan şu muâmele örneğini bir misâl olarak veriyoruz: "Sebeb-i tahrîr oldur ki mahrûsa-i Bursa tevâbiinde Depecik nâm köy sınurında olan Güvendük-Lala çiftliği nâm çiftliğün suvarîsi Silâhdar Mehmed ikrâr edüp eyitti kim, mezkûr çiftliği cemî' hudûdu ve hukuku ve tevâbi'iyle ve levâhikiyle öşr ve salarlık ve sâir rüsûm-i örfiyye tarikiyle hâmil-i mektûb Mehmed oğlu Hızır'a üç yüz akça tapusun alub verdüm ki, ba'd' al-yevm mutasarrıf olub rüsûm-i örfiyyesin vere dedi". (Bursa Müzesi, Şeriyye Sicilleri, no A 3/3, 410 b, Zilhicce 885).

26 Barkan, *Kanunlar*, 47, m. 17.

beyn'en-nâs meşhur ve ma'rûfolan çiftlik oldur ki, bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ede, ehâlî-i kuradan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler, mikdarda Bursa müddile oniki müdlük yerdir, Konya müddile sekiz müdlük olur, bilfi'l ma'mul olan kile ile altı müdlük yer olur".[27] Sirem'de bir çiftlik, hâs yerde 60, a'lâ yerde 70-80, evsatta 100-120, ednâda 150 dönüm olarak hesaplanıyordu.[28] Bir dönüm, bir çok kanûnnâmelerde boyu ve genişliği kırkar adım olan bir saha olarak tarif olunmuştur. Bugün dönüm ortalama 1000 m² olarak kabul edilmektedir.[29] Defterde *çift* veya *nîm-çift* yazıldığı halde sipahi fazladan şüphelenir ve yerin hakikî yüzölçümünü bilmek isterse, ölçer ve fazlası için dönümüne muayyen bir resim, *dönüm-resmi* alırdı.[30] İhtilâf halinde Hazîne-i Amire'de saklanan iki başı möhürlü *mesâha urganı* istenirdi.[31] Osmanlı kanûnnâmelerinde ve defterlerinde çift, *bir çift öküz, çiftlik* ve bir *çiftlik sahibi köylü* mânalarında geçer, fakat umumiyetle terim olarak, çiftlik ile müteradif kullanılır. Musul sancağında bazı sipahiler çifti, bir çift öküz mânasında anlayarak iki çift veya daha fazla öküzle ziraat yapanlardan, çift-resmini o nisbette birkaç kat almağa çalışıyorlardı; bunun üzerine merkezi idare çiftle arazinin murad edildiğini açıklayan bir emir göndermiştir.[32]

Bir çiftçi ailesine yetecek genişlikte küçük zirai işletmeler teşkil eden bu reâyâ çiftliklerinin parçalanmamasına devlet büyük önem verirdi. Buna dair kesin kanûnlar çıkarılmıştı: *"Çiftlik ve baştina paralanub bozulması kat'iyyen câiz değildir".*[33] Ebussuûd'a göre bu, tamamı ile mâlî bir endişeden ileri gelmektedir. Çiftlik parçalandığı takdirde *"harâcları tevzi ve ta'yin olunmakda kemâl-i su'ûbet ve işkâl olub belki âdetâ muhâldir".*[34] Çifte tasarruf eden bir raiyyet ölünce *"kaç oğlu kalursa atası çiftliğine muşâ' ve müştereklik üzere mutasarrıf"* olurlar.[35] Defterde çiftlik olarak kayıtlı bir toprak sahipsiz kalıp şunun bunun elinde paçalanabilirdi. O takdirde bu çiftliğin ihyasına ve resmini ödemeğe istekli bir raiyyet çıkarsa, kadı marifeti ile bu çiftliğe ait arazi kimin elinde bulunursa

27 Halbuki Süleyman kanûnnâmesinde (54) Bursa havalisinde bir çifte dört müd tohum ekilmesi gerekirdi. Fatih kanûnnâmesine göre (Fasl-ı Râbi', madde 7) 2 müd normaldir.

28 Keza karşıla. Diyarbekr kanûnnâmesi (1540), *Kanûnlar*, 131, m. 5: 80 dönüm a'lâdan, 100 evsattan, 150 ednâdan. Dağlık yerlerde çiftlik hesabı yoktur.

29 Başka bir tarife göre (*Millî Tetebbular Mecmuası*, I, 99) çiftlik "derzi arşunile eni-boyu 75 zirâ'dır" (Bir tezi arşını=66 cm).

30 Bkz. *Aydın kanûnu*, Barkan, *Kanunlar*, 10, m. 25.

31 Kanûnnâme, Ankara DTCF kütüphanesi İsmail Saip yazmaları no. 5120, 135a. "Müsellemlik yerleri masâhat olunmağ içün hizâne-i âmiremden iki ucu möhürlü urgan ki binâ zirâi ile yetmiş beş arşundur, irsal olundu". (Başv. Arş. Mühimme def. no 23, 135).

32 "Resm-i çift arza bağlanmışdır" (Musul kan., Barkan, 175, m. 9).

33 Sofya kan, Barkan, 254, m. 13; *Millî Tetebbular M.*, I, 99.

34 Üsküb, Selânik kan., mukaddimesi, Barkan, 299.

35 Aydın kan., (1528), Barkan, 8, m. 17.

alınır ve ona verilebilirdi.[36] Bir çiftlik, en fazla nîm-çift olarak ikiye bölünmüş gösterilebilirdi.[37]

"Resm-i çift arza bağlanmıştır" prensipi kanûnlarda sık sık belirtilir.[38] Tahrir esnasında deftere *çift* kayd olmayanlar, yani ellerinde bir çiftlik genişliğinde arazi bulunmayanlar, sonradan bu miktarda bir arazi tasarruf etseler, şahsî durumları ne olursa olsun, çift-resmi ödemek mecburiyetindedirler. Onun *bennak, mücerred,* dul veya askerî sınıfa mensup biri olması bir fark yaratmaz.[39] *"Zirâ i'tibâr arzadır". "Sagîr, hasta alîl dahi çift yürüdürse çift-resmi verir".*[40] *"Mücerred, çiftlik duttuğu takdirde âdet üzere yirmi yirmi ikişer akça tamam çift-resmin verir".*[41] *Bennak* sonradan bir çiftlik arazi elde ederse, çift-resmine tâbi olduğu gibi *bennak-resmi*'ni de ödemeğe devam eder.[42] Şehirli, ziraat topraklarından bir çift tasarruf ederse, çift-resmi öder, fakat çifti bıraktığı anda bundan kurtulur; halbuki umumiyetle köylü reâyâ böyle bir halde çift-resmini ödemeğe devam eder.[43] Bu misâl, çift-resminin aynı zamanda şahsa bağlı bir vergi olduğuna başka bir delil sayılabilir. Mamafih Fatih kanûnnâmesinde,[44] ve bazı sancak kanûnnâmelerinde[45] çiftliği elinden giden reâyânın, ancak *bennak (benlak)-resmi* ödediğini görüyoruz.

Diğer taraftan *çift-resmi,* bir çift toprak sahibi köylü ailelerinin ödedikleri bir hâne resmi olarak da görünür. Defterlerde *çift* ve *nîm-çift* olarak kaydolunan kimseler, umumiyetle bir *hâne* (aile) reisidir. Çift-resmi ile ilgili hizmetler umumiyetle hâne başına yüklenir. Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi ailesi, birçok Orta-Çağ devletlerinde olduğu gibi, zirai işletmenin ve binnetice vergi sisteminin en mühim ünitesi olarak görünmektedir.[46] Fatih kanûnnâmesinin tahlili, çift-resminin menşede birtakım hizmetlerden ibaret olduğunu göstermiştir. 16. asırda ise, onun bu gibi feodal hizmetlerle münasebeti büsbütün unutulacak, nakdî maktu bir arazi vergisi olduğuna inanılacak, hattâ Ebussuûd, onu şer'î vergiler arasında mütalâa ederek *harâc-i muvazzafa* sayacaktır.[47]

36 Süleyman kan., 51.

37 Kangırı (Çankırı) kan., Barkan, 37, m. 14.

38 Bkz. Musul kan., Barkan, 175, m. 9; Aydın kan., 8, m. 12.

39 Aydın kan., 8, m. 12.

40 Silistre kan., Barkan, 279, m. 7.

41 Gelibolu kan., (1519), Barkan, 235, m. 2.

42 Aydın kan., (1528), Barkan, 9, m. 20.

43 Silistre kan., Barkan, 275, m. 15; 282, m. 26; Aydın kan., (1528), 67, m. 3.

44 Kraelitz neşri, 24, m. 7.

45 Diyârbekr kan., Barkan, 132, m. 7; İç-el kan., (1584), 48, m. 6.

46 Orta-Çağ cemiyetlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de ekseriya toprağı işleyecek el topraktan daha mühim bir unsur sayılmıştır. Sipahiler arasında toprak münazaalarından ziyade raiyyet ayartmaktan doğan ihtilâflara rastlanmaktadır. Boş arazi üzerinde raiyyet toplayanlara devlet bir takım vergi muâfiyetleri tanımakta idi.

47 "Çift-akçası adına harâc-i muvazzafa verüb" Barkan neşri, *Kanûnlar,* 299.

Çift-resminin miktarı uzun zaman sâbit kalmış olmakla beraber bazı değişiklikler olmuştur. Aşağıdaki listede, çift-resminin muhtelif tarihlerde çeşitli bölgelerdeki nisbeti gösterilmiştir (isimler sancakların adlarını parantez içindeki rakamlar tarihleri gösterir).[48]

Akça	Sancakların Adları ve Tarihleri
22	Gelibolu (1474 ve 1519), Tekfur-dağı (1455), Malkara (Mağalkara, 1456), Vize (Fatih devri sonları), Edirne (1528), Nigebolu (Kanuni devri), Silistre (1569), Sofya (1525), Üsküp (1455), Arnavud-ili (Fatih devri ve 16. asır), Bosna (1565), Sirem (III. Murad), Tırhala (1520)[49].
30	Aydın (1455), Menteşe (17. asır), Kara-hisar (17. asır).
32	Kütahya (1528).
33	Hudavendigâr (1487), Koca-ili (1624), Karesi (1576), Biga (1517), Bolu (1528), Aydın (1528).
36	Karaman (1528), İç-el (1584).
37	Ankara (1522).
40	Halep (1570), Trablus-Şam (1548), Şam (1570).
42	Hamid-ili (1528).
50	Malatya (1530), Diyârbekr (1540), Erzurum (1540), Musul (III. Murad), Harput (1518), Çemişkezek (1541), Mardin (1518).
55	Yeni-il (1583).
57	Çorum (1466), Çankırı (1578), Kayseri (1500).
100	Biga'ya tâbi Dimetoka karyesinde Müslüman olmuş ortakçılar (1574).

Öyle görünüyor ki, İmparatorluğun teşekkül devrinde, 15. asır ortalarına kadar, çift-resmi daima 22 akça olarak kalmıştır. Ancak Fatih Mehmed 1458'de Anadolu sipahilerini, Rumeli'de, Macar ordusu karşısında kışın da seferde tutmak için Anadolu eyaletinde çift-resmi miktarını yüzde elli arttırmıştır. Orta-Anadolu'da (Karaman, Ankara, İç-el) 36, 37 akça, Suriye sancaklarında 40 ve Doğu-Anadolu sancaklarında 50 akça olarak tespit edilmiştir. Yeni-il ve Çorum, Çankırı-Kayseri bölgeleri en yüksek nisbetleri göstermektedir. Osmanlıların, Doğu-Anadolu'da ve Suriye'de çift-resmini bir takım eski

48 Bu cetveli tanzim ederken başlıca şu kaynakları kullandık: Başbakanlık Arşiv Um. Md. tapu defterleri ve Maliyeden müdevver tasnif halindeki defterler; Belediye kütüp. Muallim Cevdet yazmaları arasındaki tahrir defterleri; Süleyman kanûnnâmesi; Barkan, R. Mantran et J. Sauvaget, *Reglements fiscaux Ottomans, Les provinces syriennes*, Institut Français de Damas, Beyrut 1951; *Kanûn-i Kanûn-name za Bosnaski, Hercegovacki, zvornicki, Kliski, crnogorski, skadarski sandzak*, Orientalnu Institut u Sarajevu, Monumenta Turcica Historiam Slavorum meridionalium illustrantia, T. I., serija I, zakonski spomenici sv. I, Sarajevo 1957.

49 Tırhala kan., (Barkan, 289, m. 4) 26 akça çift-resmi ve 11 akça nîm-çift yazılıdır. Acaba 22 akça yerine bir okuyuş hatası olmasın?

ağır vergileri muâdil tutarak koyduklarını biliyoruz,[50] bu sebepten nisbetin yüksek bulunduğunu tahmin edebiliriz. Anadolu'da çift-resminin 33 akçadan fazla olduğu yerlerde, sancak-beği ve su-başı için hisse ilâve edilmiş olduğunu ve ekseriya fazlalığın bu hisselerden ileri geldiğini görmekteyiz. Fakat bunun tarihi sebeblerini henüz tespit edemedik. Meselâ, Ankara'da timarlı sipahinin aldığı asıl çift-resmi 31 akçadan ibaret olup sancak-beği için ilâve edilen hisse ile 37 akçaya çıkmaktadır.[51] Keza, Hamid-ili'nde 42 akça çift-resminin 27 akçasını timarlı sipahi, 15 akçasını sancak-beği veya su-başı almaktadır. Viranşehir'de ve Bolu'nun bazı nahiyelerinde *"resm-i çift 43 akçadır, hakk-i sipâhî 33 akça ve hakk-i mîrlivâ ve zaîm on akçadır"*.[52] Fakat bu durum reâyâ ile sık sık anlaşmazlığa yol açtığından, Kanuni devrinde 1522'de Ankara sancağında, 1528'de Hamid-ili'nde çift-resmi tamamı ile timar-erlerine bırakılmıştır.[53] Gümüş akçanın kıymetinin azalması (bir Venedik altını, 1431'de 35 akça, 1488'de 49, 1510'da 54, 1590'da 120 akça idi) çift-resminin arttırılmasının sebeblerinden biri olduğuna şüphe yoktur. Fakat 16. asırda Rumeli'de çift-resmi 22 akça olarak muhafaza olunduğu halde[54] Anadolu'da arttırılmasında, 1458'de olduğu gibi, bir takım hususî tarihî sebebler olmalıdır.

Çift-resmi ve nîm-çift-resmi, her zaman beraber nazar-ı itibara alınmış olup çift-resmi için söylediğimiz esasların hepsi nîm-çift-resmi için de doğrudur. Ancak nisbetler yarı yarıyadır.

Çift-resmi ve bağlantılarının *(bennak, mücerred-resmi)* tahsil zamanı harmandan sonraya rastlardı; fakat 1487 tarihli Hudavendigâr kanûnnâmesine göre, orada, o tarihten sonra bu verginin tahsil zamanı Mart ayı olarak tespit olunmuştur. 16. asra ait sancak kanûnnâmelerinde ise, umumiyetle 1 Mart kabul edilmiştir. Bu suretle tarih tespitinin idarî bir faydası vardı: Bir timarda tevcih tarihi 1 Mart'tan önce olan sipahi o senenin çift resmini alırdı.[55]

Nîm-çiftten aşağı toprağı olanlar ve topraksızlar, *ekinlü* veya çiftlü bennak, *caba bennak, kara* veya *mücerred* adı ile farklı vergilere tâbi idiler.

II. *Caba, Kara ve Mücerred Resimleri*

Kayseri kanûnnâmesine göre (tarih 1500)[56] "Caba oldur ki, çifti ve hiç yeri olmaya". Başka bir tarife göre[57] "Caba mücerred (evlenmemiş, bekâr)

50 Bkz. W. Hinz, "Das Steuerwesens Ostanatoliens," *ZDMG*, B. 100, Heft I, 183.
51 Barkan, 34.
52 Süleyman kan., 29; Bolu kan., Barkan, 29, m. 7.
53 Barkan, 33.
54 Kili şehri reâyâsı 12 akça çift-resmi öderken 16. asır ortalarında 22 akçaya çıkarılmıştır (Silistre def. Başv. Arş. tapu def. no. 483).
55 Barkan, 281, m. 18.
56 Barkan, 57.
57 Karaman kan., (1528), Barkan, 47, m. 18.

olan fukarâ-i reâyâya ve babasıyla olup müstakil kisb eden mücerrede derler, müstakil kisbi olmayana mücerred derler, kat'â resim alınmaz".

Caba kelimesi *Divânü Lugâti't-Türk*'de (yazılışı M. 1071)[58] soysuz, aşağı sınıftan adam mânasını taşıyan *cabak* kelimesi ile aynı olmalıdır. Mücerredlik (bekârlık) herhalde çabanın esas vasfı değildir. Caba, toprağı olmayan fakir köylüdür. Ona, evli ise *caba-bennak* denir.

Süleyman kanûnnâmesindeki tarife göre[59] "ez'af-i reâyâ ki, bazı nevâhîde kara tesmiye olunur, resim altı akçadır, ammâ himâyet olunmak emr-i müstahsendir". 1528 tarihli Kütahya kanûnunda da[60] "Ez'af-i reâyâya kara tesmiye olunur, resmi altı akçadır". Yürüklerde de koyunu kırılan ve koyun adedi 26'dan aşağı olanlar "kara tesmiye olunur, on üçer akça resm-i kara" alınır.[61]

Kara, çok eski devirlerden beri Türk kavimleri arasında, *avâm*, aşağı sınıf halk için kullanılan bir tâbirdir.[62]

Diğer taraftan kayda değer ki, 1455 Aydın tahrir defterinde[63] nîm-çiftten sonra *çiftlü-kara* ve *caba-kara* grupları zikredilir. *Çiftlü-kara* 12 ve *caba-kara* 5 akça resim öder, bennakden bahis yoktur. Burada *çiftlü-kara* şüphesiz *bennak* yerindedir; nîm-çiftten aşağı arazisi olanlar veya topraksızlar umumi olarak *kara* sayılmıştır. Fakat daha sonraki bir Aydın defterinde (tarihi 1528)[64] *"kisbe kâdir mücerredi kara kayd olunup"* altı akça resme, bennakler ise 12 akça resme tâbi tutulmuşlardır. Görülüyor ki, bu tarihte *kara* sıfatı bekârlıkla birleştirilmiş ve evliler başka taraflarda olduğu gibi *bennak* adı altında gösterilmiştir.

Mücerredlerin, yani bekârların durumu bölgesine göre değişmektedir. Evvelâ bazı bölgelerde bunlar tamamı ile vergiden muâf tutulmuşlardır.[65] Bazı bölgelerde ise, iş ve kazanç sahibi olacak yaşa erişmiş olan bekârlardan resm-i mücerred adı altında 6 akça bir resim alınmakta idi. Bazı kanûnlar, bu

58 Besim Atalay neşri, I, 381-2, Dizin, 120.

59 Yukarıda.

60 Barkan, 23, m. 2.

61 Yeni-il kan., (1583), 77, m. 5.

62 Orhon Kök-Türk kitabelerinde *kara-budun* için bkz. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1936, indeksi; *Divânü Lugât-it-Türk*'de (Dizin, 266) *karaçi:* kapıları dolaşan dilenci. Asiller ve avâm mânasına *ak-sügek ve kara-sügek* için bkz. Z. V. Togan, *İbn Fadlân's Reiseberichte*, Exk. 100.

63 Başv. Arş. tapu M. 1-1.

64 Barkan, Aydın kan., (1528), 8.

65 Meselâ Kangırı (Çankırı, 1578), 36, m. 7: "Defâtir-i 'atîkada mücerredlerine resm takdir olunmayub". Bolu kan., (1528), 29, m. 9 - "Defterde mücerred kaydolunan kimesnelerden resm kaydolunmadı, ammâ defterde mücerred kaydolunan kimesneler teehhül etse veya ehl-i kisb olsa bennak resmi verir". Yeni-il (1583), 76: "Mücerredlerinden teehhül etmedikçe nesne alınmazmış".

zamanı ergenlik (bulûğ) çağı[66] bazıları ise daha açık bir şekilde 20 yaş[67] olarak tâyin etmişlerdir.

Fakat Hudavendigâr kanûnunda yazıldığı gibi[68] *"ehl-i kisb olmayan mücer-redlerden nesne alınmaz, defterlerde dahi üzerlerine resm kayd olunmamıştır"*. Kazanç sahibi olan mücerredleri bir kanûnnâme, *"atalarına hizmet eder olmayub alâ-hide kendü öz kârlarında"* olan gençler şeklinde tarif eder. Bu gibi delikanlılar, toprak işçisi olarak veya başkalarının arazisini kiralayarak kazanç sağlayanlardır.[69] Bunlar şahsen üzerine yazıldıkları, raiyyeti oldukları, sipahinin timarı dışında çalışmakta serbesttiler ve bu bakımdan çift sahibi reâyânın tâbi olduğu tahdidlerden âzâde idiler. İşledikleri toprak, başkasının tapu ile sipahiden alınmış arazisi değilse, o zaman o sipahiye toprak için dönüm resmi öderlerdi.[70] Kendi sipahilerine ise, *mücerred-resmi* yahut *kara-resmi* öderlerdi.

Umumiyetle *mücerred-resmi*, 16. asırda daha geniş bir şekilde uygulanmış görünmektedir. Fatih kanûnnâmelerinde *kara-resmi* ve *mücerred-resmi*'nden ayrıca bahs edilmemiştir. Bununla beraber bu kanûnnâmenin yazıldığı tarihlerde bazı tahrir defterlerinde (Aydın, Çorum)[71] kara veya mücerredlerin kaydedilmiş bulunduğunu görmekteyiz. Fatih kanûnnâmesinde yalnız köyde sanatla uğraşanların *"üç hizmet veya üç akça"* verecekleri belirtilmiştir ve öyle görünüyor ki, bunlar müteakip maddede zikredilen "yoksullar" arasına katılmıştır. Herhalde onların tâbi olduğu raiyyet-resmi 3 akça, kanûnnâmede en aşağı nisbettir. Bu üç hizmetin, senede üç gün sipahi için bedenen çalışmadan ibaret olduğunu yukarıda görmüştük. Esasen çift-resmine dahil diğer dört hizmet (ot, saman, odun, boyunduruk) ziraatle uğraşanların ve vasıtalara sahib olanların yerine getirebilecekleri hizmetlerdir. *"Üç hizmet veya üç akça"*, vergiye tâbi en fakir reâyânın ödediği asgari raiyyet-resmi, yani *kara-resmi*nden başka bir şey olmamalıdır.[72] Sonraları asgari raiyyet-resmi, daima altı akça olarak muhafaza edilen *kara-resmi* veya *mücerred-resmi*dir. Yukarıda gördüğümüz gibi, çift-resmi bazı bölgelerde artırıldığı halde mücerred-resmi aynı nisbette kalmıştır. Yalnız Rumeli çingeneleri, *hâne ve mücerred* ayırd edilmeksizin 22 akça resim öderlerdi.

---

66 *"Kâr u kisbe kâdir ergenler"* (Karesi kan., 22, m. 2); "bâlig ve ehl-i kisb" (Kütahya kan., 1528, 23, m. 2).

67 "Bu vecihle emrolunduki yirmi yaşında ve dahi ziyade olan mücerred resm-i kara vere"

68 Barkan, 2, m. 2.

69 Mardin kan., 158, m. 12; Musul kan., 175, m. 7; Diyârbekr kan., 175, m. 7. Diğer taraftan bazı kanûnnâmeler göre (Silistre kan., 1569, 278) *"Reâyânın yetişmiş kaç oğlu var ise her birinden altışar akça resm-i mücerred alınır"*.

70 *Dönüm-resmi* için bkz. ileride.

71 Çorum (Çorumlu) için bkz. 63, Resim I.

72 H. 859/1455 tarihli Aydın mufassal defterine göre orada *kara-resmi* 5 akçadır. 1528 tarihli Aydın kanununa göre (Barkan, 12, m. 45) en fakir yörüklerden *3 akça kara-resmi, 3 akça ağıl-resmi* alınmaktadır.

III. *Bennak (Benlak)-resmi*

Osmanlı vergi sisteminde bennak (بناك) veya bazı bölgelerde eski devirlerde rastlanan diğer şekil ile benlak[73] (بنلاك) evli raiyyet demektir. Bu vergi sisteminde, ailenin başlıca bir vergi ünitesi sayıldığını yukarıda işaret etmiştik. Evlilik, raiyyetin vergi mükellefiyetinde esaslı bir değişiklik meydana getirirdi. *Mücerred* evlenir evlenmez derhal *bennak* adı altında vergi mükellefiyeti bakımından yeni bir durum kazanırdı.

Reâyânın yetişkin oğulları "resm-i kara altışar akça vereler ve evlendikten sonra bennak resmin vereler".[74] "Defterde mücerred kaydolunan kimesneler teehhül etse veyahud ehl-i kisb olsa bennak-resmin virür ve yer dutsa duttuğu yerin mıkdarına göre resim (dönüm-resmi) virür".[75]

Bennakler, ekinlü (çiftlü)-bennak ve caba-bennak olarak ikiye ayrılır. "Bennak, hiç yeri olmayana veya nîm-çiftten eksik yeri olana derler".[76] "Nîm-çiftlikten ekall yer tasarruf eden bennakden ki ekinlü kayd olunmuştur, resim 12 akçadır, caba-bennakden dokuz akçadır".[77] "Caba oldur ki, çifti ve hiç yeri olmaya".[78] "Bir raiyyetin iki üç akçadan 12 akçaya varınca yeri olsa ana ekinlü-bennak derler".[79] Biliyoruz ki, toprağına göre her 2-5 dönüme 1 akça dönüm-resmi takdir olunmuştur. Şu hâlde yukarıdaki ibâreye göre, ekinlü-bennakler, 4-10 dönümden 24-60 dönüme kadar tapu ile arazi tasarruf edenlerdir. Fakat meselâ, iki dönümü bir akça resme tâbi araziden 28 dönüm tasarruf ediyorsa, 14 akça dönüm-resmi verir ve artık 12 akça bennak-resmini ödemez.[80] Fakat 20 dönüm işliyorsa, 10 akça dönüm-resmi değil, 12 akça bennak-resmi öder. Esasen, toprağına göre 30-60 dönümden fazlası, bildiğimiz gibi, nîm-çifttir, nîm-çift-resmine tâbidir.

Caba-bennak'ler, yani tapu ile tasarruf edilmiş toprağı olmayan evli reâyâ umumiyetle başkalarının tapulu topraklarında işçi olarak çalışırlar;[81] yahut

73 Bennak kelimesinin Ermenice'den geçmiş olması ihtimaline ilk defa nazarımı Mr. J. Walsh çekti. Londra Üniversitesi'nde Ermeni tetkikleri mütehassısı Mr. C. Dowsett, Ermenice'de ev, ikametgâh mânasına gelen *bnak* (batı Ermenice'de telâffuzu *penag)* kelimesinin mevcud olduğunu teyid etti. Fiil halinde *benakel* veya *benakil (penagel* veya *penagil*), ikamet etmek, bir yerde oturmak demektir. Bununla Fatih kanûnnâmesinde ve 15. asır ortalarında ait bazı tahrir defterlerinde (meselâ Teke defteri, Başbakanlık Arşiv. Maliye def. no. 15) rastladığımız *benlak* ile *penag* arasında bir münasebet olup olmadığı meselesini dilcilere bırakıyoruz.

74 Aydın kan., (1528), 9, m. 22.

75 Bolu kan., (1528), 29, m. 9; Aydın kan., 6; Mardin kan., 158, m. 2.

76 Konya kan., (1528), 47, m. 18.

77 Hudavendigâr kan., (1487), 2, m. 2.

78 Kayseri kan., (1500), 57.

79 Koca-eli kan., (1624), 233, m. I.

80 Diyârbekr kan., 133.

81 Karşıla. Musul kan., (1578), 35, m. 4.

sipahiden tapusuz olarak toprak alıp işlerler, bunun için dönüm-resmi öderler. Bazan beş on dönüm yer işleyen *caba-bennakler*in yeni bir tahrirde kendi istekleri ile ekinlü-bennak yazıldıklarını görmekteyiz.[82] Bunun sebebi, resm-i dönümle tapusuz tuttukları araziyi tapulu arazileri haline getirme isteğidir.

Ekinlü olsun *caba* olsun bennakler, tahrir-i vilâyet esnasında defterlere yazılırlar, başka deyimle muayyen bir sipahiye bennak-resmini vermek üzere kaydolunurlar. O andan itibaren onlar, o sipahinin *yazılı raiyyeti*'dirler. Bennak de mücerred gibi timar arazisini terk edib başka yerde çalışabilir, ancak raiyyet-resmini nereye giderse gitsin *yazılı* olduğu sipahisine ödemek mecburiyetindedir.[83]

Bennak-resmi, hakiki raiyyet-resmi karakterini muhafaza etmiştir ve ekseriya baş-vergisi sayılmıştır: *"Resm-i bennak baş-hakkıdır, kadîm kayd olduğu yere verir, defterlü reâyâ olduğu cihetle sipâhîsi resm-i bennakin alır"*.[84] 1578 tarihli Kangın (Çankırı) kanûnu, caba-resminin arazi vergisi olarak tefsirini reddeder.[85] Hiç arazisi olmayan caba-bennakin bu resmi ödemesi, onun şahsa bağlı bir vergi olduğunu açık bir şekilde gösterir. Mücerred evlenirse caba-bennak-resmi öder, boşanırsa tekrar mücerred resmine tâbi olur. Gayrimüslim, Müslüman olursa ispence yerine bennak-resmi öder.[86] Bazı yerlerde göçebeler de bennak-resmine tâbidirler.[87] Çift, nîm-çift veya dönüm olarak

82 Bkz. Kangın kan., (1578), 35, m. 4.

83 "Zira oturdukları yerde sipâhîye raiyyet kayd olunmuşdur". (Silistre kan., 288, m. 58). Caba "cilây-i vatan etdügi takdirce ona cebir yokdur, her ne yerde olursa resmin verdikten sonra taarruz olunmayub halinde konula". (Yeni-il kan., 77, m. 4), keza Musul kan., 174, m. 4.

84 *Kanûnnâme, DTCF*, 1. Saip yazma. no. 5036, 6.

85 Barkan, 35, m. 4. Dava şu idi: Çankırı'da beş on dönüm yer tasarruf eden *caba-bennak*'ler deftere 18 akça resimle kayd olunmuş, onların arazisi başkalarına geçtiği zaman *"caba-resmi dahi yer-resminden addolunub"* yine 18 akça almışlar. Bu *"zulm-i sarih"* olup yeni tahrirde onlardan bu resim kaldırılmış ve araziden dönüm hesabı ile *dönüm-resmi* alınmıştır.

86 Millî Tet. Mecmuası, I, 110.

87 Erzurum kan., (1540), 68, m. 30. Diğer taraftan Zülkadir (Dulgadır), Haleb ve Çukur-ova (Çukur-âbâd) Türkmenleri *(reâyâ-i Etrâk)* raiyyet resmi olarak resm-i hâne adile bir resme tâbi idiler. *Resm-i hâne*, müzevvec ve mücerredlerden farklı nisbetlerde alınmakta idi (bkz. Barkan, 200, 210 ve 228).

Reâyâ-i Etrâk	Müzevvec	Mücerred	Akça
Halep	70	10	Halep akçası
Adana	50	-	Osmanlı akçası
Tarsus	32	4	Osmanlı akçası
Sis	28	4	Osmanlı akçası
Özer (Azîr)	25	-	Osmanlı akçası

(1 Halep akçası= 2 Osmanlı akçası)

Rumeli'de yürüklerin yamaklarının su-başı ve çeri-başına her yıl ödedikleri *resm-i yamaglar* da şahsî raiyyet rüsûmu arasında sayılabilir. *Resm-i yamag*, müzevvecden 50, mücerredden 25 akça idi. Yamaklar eşkinci değildiler. Askerî sınıfa dahil sayılmazlardı. *Resm-i haymâne* de bu mahiyettedir.

arazi tasarruf eden bennak, hem bu arazinin tam resmini, hem de kendi bennak-resmini öder.[88] Ölen bir raiyyetin bennak ve mücerred olan çocukları, müştereken tasarruf ettikleri ata-çifliğinin çift-resmini müştereken ödedikleri gibi, her biri ayrıca şahıslarına ait bennak ve mücerred resimlerini öderler.[89] Bennak (benlak)-resminin Fatih kanûnnâmesinde üç hizmet karşılığı bir vergi sayıldığını ve 6 veya 9 akça olarak tespit edildiğini görmüştük. Şüphesiz 6 akça *caba-bennak* ve 9 akça *çiftlü-bennak* içindir. Gerçekten 1528 tarihli Bolu kanûnunda da,[90] *caba-bennak* 6 akçadır. Buna mukabil Paşa sancağında 1455 de bennak-resminin 10 akça olduğunu görmüştük.[91] Fatih kanûnnâmesinde 6 veya 9 akça ile karşılanan üç hizmetin hangi hizmetler olduğu[92] hakkında şimdiye kadar bir ize rastlayamadık.

15. ve 16. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeğini teşkil eden iki bölgede, yani Batı-Anadolu ve Trakya'da *caba-bennak* 9 ve *ekinlü-bennak* 12 akça idi. Orta ve Doğu-Anadolu'da bu nisbetler caba için 12-15 ve ekinlü için 18 akçaya yükseltilmiştir. 18. asırda ise, umumiyetle caba 12 ve ekinlü 18 olarak görülmektedir.[93] Demek ki, çift resmi gibi bennak-resmi de umumiyetle yüzde elli bir artma kaydetmiştir.

IV. *Dönüm-resmi ve Tütün-resmi*

Yukarıda, topraksız köylünün, yani *kara (mücerred)* ve *caba-bennak*lerin, sipahi elinde olup tapu ile başkasının tasarrufu altına verilmemiş toprakları işleyebildiklerini ve buna mukabil dönüm başına bir para ödediklerini işaret etmiştik; işte bu, dönüm-resmidir.

Dönüm-resmi, çift-resminin en küçük eczasından sayılabilir. Herhalde o, çift-resmi gibi daha ziyade toprağa bağlı bir raiyyet-resmidir. Kanûnlarda *dönüm-akçası, dönüm-hakkı* ve *resm-i zemîn* adları ile de anılır.

Dönüm-resmine tâbi arazi, ancak sipahinin tapuya vermediği mezraa, çiftlik nevinden arazidir.[94] Zira tapu ile verilen arazi üzerinde reâyâ, bu arazi dolayısı ile raiyyet rüsûmunu, yani çift-resmi, nîm-çift veya bennak resmini ödemektedir. Onlar, topraklarını bırakıp gitmiş olsalar dahi, raiyyet-rüsûmunu sipahiye ödemektedirler. Hattâ bir sipahi üzerine yazılmış bir raiyyetin çiftliğinin bir kısmı, herhangi bir sebeple bir başka sipahinin arazisi hududları içine düşerse, bu ikinci sipahi toprak için öşür ve salarlık alabilir,

88 Aydın kan., 9, m. 20.
89 Aydın kan., 8, m. 17.
90 Barkan neşri, 29, m. 9.
91 Bkz. Yukarıda.
92 Bkz. Biga, (1574), 105.
93 *Milli Tet. Mec.* I. 110.
94 Bkz. Malatya kan., 110, m. 3.

dönüm-resmi alamaz; zira raiyyet çift-resmini asıl sipahisine ödemektedir.[95] Bağ ve bostandan alınan *dönüm-resmi*, kanûnnâmelerde umumiyetle öşre karşılık *(bedel-i öşr)* sayıldığından,[96] bu nevi dönüm-resmi konumuz dışında kalır. O, kesime bağlanmış *öşür*dür.

Dönüm-resmini ödemeye tâbi olan şahıslar da hususi sıfatları haiz olup *hâric-raiyyet* adı altında toplanır. Evvelâ, yukarıda işaret olunduğu veçhile, tapu ile verilmemiş araziyi caba-bennakler ve mücerredler tasarruf edip işleyebilirler. Bundan başka, çift ve yarım-çift yazıldığı halde bundan fazla arazi işleyen reâyâ da bu arazi için *hâric-raiyyet* sayılır ve ayrıca dönüm-resmi öder ("Elinde çiftliğinden ziyâde yer olan kimesne, ziyâdeye nisbet hâric-raiyyet gibidir"[97]). Elindeki fazla arazi için ayrıca resim ödemek istemezse, o zaman kadı hükmü ile bu arazi elinden alınır. Fakat aksine, çifti noksan çıkarsa ve toprağı yeter derecede verimli ise, kendisine ayrıca arazi verilmez.[98] Timar arazisine dışardan gelen reâyâ, bu gibi araziyi işlerse sipahiye dönüm-resmi öder. Bu nevi hâriç reâyâ, ekseriyetle göçebelerdir. Bazan hâric-raiyyet, timar sahibinin defterde üzerinde yazılmış defterlü reâyâsı dışında kalmış olanlar şeklinde tarif olunur. Fakat bu hatalıdır, zira bir sipahi timarında bulunan bir raiyyet, herhangi bir sebeble deftere yazılmamış olabilir. Fakat babası ve dedesi yazılı ise, o da o sipahinin raiyyeti sayılır.[99] Bu sebebden, göçebeler istisna edilirse, diğer hâric-raiyyet sayıca mahduddur.

Dönüm resminin mikdarına gelince, tarla olarak kullanılan arazide en iyi topraklardan 2 dönümüne, orta vasıfta topraklardan 3 dönümüne, aşağı vasıfta topraklardan 4-5 dönümüne bir akça olarak tespit olunmuştur.[100]

Çift-resmine kıyaslarsak, tabiî bu nisbetler yüksek görünür. Zira eyi topraktan bir çiftlik yer, yani 60 dönüm, bu hesapla 30 akça olur. Halbuki umumiyetle bir çiftlik tasarruf eden raiyyet çift-resmi olarak yalnız 22 akça öder. Fakat Anadolu sancaklarında çift-resminin 30 akçadan fazla olduğunu da görmüştük.

Tütün-resmi, bir sipahinin arazisine muvakkat bir zaman için, umumiyetle kışlamak için, gelip yerleşen, fakat ziraat yapmayan hâriç raiyyetin ödediği bir resimdir. Buna kanunlarda, *duhân-resmi, duhâniye, resm-i dûd* ve *kışlak-resmi* de[101] denmektedir.

95 Bkz. Süleyman kan., 16.

96 Silistre kan., 283, m. 33; Süleyman kan., 34.

97 Kütahya kan., (1528), 24, m. 2.

98 Süleyman kan., 54.

99 Kanûnnâme, I. Saip yazma. no. 5036, 24; *Millî Tet. Mec.* I, 93.

100 Kütahya kan., (1528), 25, m. 11; Hudavendigâr kan., (1487), 2, m. 5.

101 Bkz. Aydın kan., 12, m. 44 ve Erzurum kan., 67, m. 28. Bu *kışlak-resmi*'ni, sürü başına bir koyun olarak alınan *kışlak ve yaylak hakkı*'ndan ayırd etmelidir.

Duhân-resmi 17. asra ait bir kanûn dergisinde[102] şöyle tarif olunmaktadır: *"Bir karyeye hâricden gelüb sâkırı olub öşür ve resim gibi nesne vermeyen hâric-reâyânın evlülerinden senede altı akça alınmak kanûndur, deftere yazılmak lâzım değildir, mücerredlerden ve müzevvec iken mücerred olanlardan taleb olunmaz"*. Bu, 16. asırda İmparatorluğun her tarafında her evli raiyyetten 6 akça olarak alınmakta idi.[103] Umumiyetle mücerredlerden alınmadığı halde, 1540'dan sonra Doğu-Anadolu sancaklarında Osmanlı vergi kanûnları tatbik olunduğu zaman orada mücerredlerden 4 akça olarak *tütün-resmi* alındığını görmekteyiz.[104]

Tütün-resmi, tipik bir Osmanlı raiyyet-resmidir. Bu resim, ancak Osmanlı timar sistemi içinde tasavvur olunabilir, reâyânın *defterli* ve *hâriç* olarak ayrılışına bağlıdır. *Tütün-resmi*, cerimeler gibi zuhurâta bağlı olduğundan bazan onu *bâdihavâ* vergileri arasında saymışlardır.[105] Fakat *tütün-resmi*, esas itibari ile şahsa bağlı raiyyet-rüsûmu arasına sokulmalıdır; *tütün-resmi* ödeyenler o yerde ikametlerini üç yıl uzatırlarsa, ondan sonra *tütün-resmi* yerine *bennak-resmi*'ne tâbi olurlar.[106] Tütün-resminin evlilik ve bekârlık durumu ile ilgili bir resim olduğu da unutulmamalıdır. Bazı timar sahipleri, kendi topraklarına gelip yerleşen başka timarların reâyâsını tütün-resmine tama' ederek gizlerlerdi. Bu suistimale karşı çıkarılan bir emirde, her sipahinin kendi arazisine gelen raiyyetin durumunu incelemesi ve bir sipahiye yazılı raiyyet ise, yerine iade etmesi istenmiştir.[107]

V. *Raiyyet-Rüsûmu, Muafiyetler ve Sınıflar Nizamı*

Yukarıda raiyyet-rüsûmundan yalnız çift-resmi ve bağlantılarını gördük. Hakikatte reâyânın tâbi olduğu vergiler, tahrir defterlerinde ve bu defterlerin başına konmuş olan sancak kanûnlarında üç esas kalem halinde ayırd edilmiştir; bunların başında *çift-resmi* ve levâhıkı gelir. Diğer iki vergi grubu *a'şâr* ve *bâdihavâ* (اعشار و بادهوا) vergileridir. Meselâ 892 H./1487 M. tarihli Hudavendigâr sancağı tahrir defterinde bir köyde reâyânın ödediği vergilere bir göz atalım:[108] Başta çift ve bennak resmi, ondan sonra çeşitli mahsulâttan alınan öşürler, üçüncü olarak bâdihavâ gelmektedir. Bu vergilerin esaslarını ve miktarlarını tespit eden sancak kanûnnâmelerinde, hatta Fatih ve Süleyman kanûnnâmelerinde aynı sırayı ve tasnifi görmek mümkündür. Aynı Hudavendigâr defterinin kanûnnâmesinde reâyâyı ilgilendiren vergiler:

---

102 Kanûnnâme, I. Saip yazm. no 5120, 141a.

103 Bkz. Barkan, Sofya, Nigebolu, Aydın, Erzurum, Gürcistan, Diyârbekr, Musul kanûnnâmeleri, fakat Halep Türkmenlerinden hâne başına 12 akça (Halep kan., 1570, 208, m. 12).

104 Barkan, Musul, Erzurum, Diyârbekr kanûnnâmeleri.

105 Barkan, 271, 332.

106 Erzurum, kan., 67, m. 28; Diyârbekr kan., 133.

107 Nigebolu kan., 268, m. 7.

108 Başv. Arş. Tapu def. no 23.

1. *Resm-i çift* ve bağlantıları, 2. *A'şâr ve salarlık* (salariye), 3. Göçebeleri ilgilendiren *resm-i ganem, ağıl-resmi* gibi resimler, 4. *Tapu-resmi, resm-i arûsâne, yava, kaçkun* (esir ve câriye) ve *cerâim* gibi *bâdihavâ* veya *niyâbet*[109] rüsûmu adı altında toplanan zuhurâta bağlı munzam resimler halinde gruplanmıştır.[110] A'şârı ve hayvan vergilerini burada konumuz dışında bırakıyoruz. Bâdihavâ ve niyâbet resimlerinden ileride ayrıca bahsedeceğiz. Esas raiyyet-rüsûmu, sırada daima ilk olarak ele alınan çift-resmi ve bağlantılarıdır. Bu rüsûm belli başlı örfi vergileri teşkil ettiğinden, bazan kanûnlarda ve tahrir defterlerinde *örfiyye* veya *rüsûm-i örfiyye* denildiği zaman kasd edilen de *çift-resmi ve bağlantılarından ibarettir.*[111] *Çift-resmi* 16. asırda daha ziyade bir arazi vergisi gibi telâkki edilmeğe başladıktan sonra, tam mânası ile raiyyet resimleri olarak *bennak* ve *mücerred resimleri* kalmıştır. Diğer taraftan 16. asır sonlarından itibaren Osmanlı vergi sistemi, bir bünye değişikliğine uğradığı ve *avârız* vergileri esas raiyyet vergileri haline geldiği zaman *bennak* ve *mücerred resimleri* de ehemmiyetten düşecektir. *Avârız-i dîvâniyye* (عوارض ديوانيه) çift-resmi gibi başlangıçta hizmetler halinde idi. Ondan farkı, bu hizmetlerin sipahi değil, devlet için yapılması idi. Çift-resmine dahil hizmetler, çift-resmi olarak daima sipahiye ait bir vergi haline geçtiği gibi, münhasıran devlet için yapılan avârız-i dîvâniyye de daima devlete ödenen muntazam nakdî bir vergi haline inkilâb etmiştir. (Avârızı ileride ayrıca ele alacağız).

a. *Raiyyet-Rüsûmu ve Askerî Sınıf*

Raiyyet-rüsûmu, raiyyete mahsus, raiyyetin ödediği vergilerdir. Askerî sınıf mensupları bu resimlere tâbi değildir ve bu muâfiyet, askerîyi reâyâdan ayırdeden belli başlı bir vasıf sayılmıştır. Vergi muâfiyeti sebebi ile, askerî sıfatını haiz zümrelerin tâyini, defter ve kanûnlarda ehemmiyetle dikkat nazarına alınan hususlardandır: Evvelâ ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray-halkı, ümera ve ulema raiyyet-rüsûmundan muâftırlar. Kapıkulu ve devlet erkânı ile timarlı sipahiler, kadılar ve müderrisler, yüksek medreselerdeki talebeler ve mezunları (*dânişmend* ve *mülâzim*ler), askerîdirler. Onların akrabaları ve kulları da askerîdir.[112] Bunlar, berât ve vazife almadıkları zaman da askerî sıfatını muhafaza ederler, yani raiyyet rüsûmundan muâftırlar.

109 Bkz. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid,* Ankara 1954, XXVIII.

110 Karşıla, diğer tipik sancak kanûnları: İç-el, 54, m. 48; Diyârbekr (1540) 139, m. 130; Silistre (1569), 278-289. Süleyman kanûnnâmesinde (M. Arif, 27, Hadjibegic, 331) *"Resm-i çift ve bennak ve resm-i agnâm ve âsiyâb"* bir başlık altında gösterilmiştir. Keza bkz. eklediğimiz *Çorumlu* defterinden bir sahife, Resim I.

111 Kanûnnâme, I. Saip yazm. No 5120, 142a.

112 Askerî sınıfa dahil olanlar hakkında bkz. Süleyman kan., (M. Arif neşri), 39-42; keza bkz. *İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mec.* cilt 15, no 1-4 (1954), 53, not 9. Bir askerînin karısı, kocasını kaybettikten sonra bir raiyyetle evlenirse askerî sıfatını kaybederdi.

Fakat ma'zûliyet hali uzun zaman devam eder ve bunlar iş ve kazanç hayatına atılırsa, askerî sıfatları kalkar, raiyyet-rüsûmuna tâbi olurlar.[113]

Konya'da çift tasarruf eden sipahî oğulları, resm-i çift ve avârızdan muâf tutulmuşlardır. Keza, umumiyetle mütekâid sipahiler raiyyet rüsûmundan (resm-i çift, bennak, caba-bennak ve avârız) muâf olmuşlardır ve defterlerde reâyâdan ayrı kayd edilmişlerdir.

Askerîyi reâyâdan ayırdeden en mühim sıfat, Padişah berâtı ile bir devlet hizmetine tayin edilmek, *ehl-i berât* olmaktır. Reâyâdan olanlar da bazan bu şekilde askerî sınıfa geçerler, raiyyet rüsûmundan kurtulurlar. Osmanlı Devleti'nin ilk devrinde reâyâdan mühim mikdarda zümreler, askerlik hizmeti ile mükellef kılınarak raiyyet rüsûmundan ve kulluklardan tamamı ile muâf olmuşlardır. Bunlann başında Türk çiftçilerden *yayalar* ve *müsellemler*, göçebelerden *yürük (yörük)'ler* ve *tatarlar* gelir. 15. asırda artan asker ihtiyacı neticesinde, vergi muâfiyeti karşılığı *eşkinci* yazılması usûlü geniş ölçüde devam etmiştir. Konya-Karaman bölgesinde birçok kimseler, eski *yurdluk* ve mülkleri üzerinde rüsûm-ı raiyyetten affedilmek suretiyle eşkinci, yani her yıl sefere giden fiili asker yazılmışlardır. Bunlar, şüphesiz eskiden Karamanoğulları zamanında da askerdiler.[114]

Padişah beratı ile bazı hususî hizmetler yüklenen zümreler (meselâ doğancılar) raiyyet-rüsûmundan ve avârızdan tamamı ile muâf oluyorlardı. Fakat 16. asırda herhangi bir suretle Padişah berâtı alarak raiyyet-rüsûmundan kurtulanların mikdarı pek ziyade çoğaldığından devlet, gelir kaynaklarını korumak düşüncesi ile, askerî mefhumunu daraltmağa çalışmış, sınıf değiştirmek için berâtı kâfi görmemeğe başlamıştır.[115] Bu tahdidler, o zaman bilhassa doğancı, yuvacı, yağcı, at-çeken gibi Padişah berâtı ile saraya ve devlete ait hususi bazı hizmetler gören zümrelere tatbik edilmiş, bununla kalınmayarak voynuk, yaya ve müsellem, tatar, *canbâz* gibi artık askerî faydası kalmamış bulunan eski askerî (eşkinci) zümrelerin de bu sıfatları kaldırılarak mensupları raiyyet-rüsûmuna tâbi kılınmış, başka deyimle reâyâ yapılmışlardır. Bu devirde uygulanan esaslar şu hükümlerde açık bir şekilde görülür:

1. "Ehl-i berâtlar ki, kadîmden ehl-i berât olıgelüb râyiha-i raiyyeti olmaya, ol makûle kimesneler gerü hâne (yani avârız hânesi) olmasa câizdir... şimdi emr-i pâdişâhî budur ki, cemî' reâyâ muâf ve eğer gayr-i muâf ve cihâta mutasarrıf olan erbâb-i berevât ve gayrı, cemî' Pâdişâhın emri üzerine vâki' olan avârız-i divâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeyi edâ edüb".[116]

113 Mazûl bir sipahi yedi sene yeniden timara tâyin edilmez ve kendisini kazanç hayatına verirse raiyyet olur, *raiyyet-resmi* öderdi.

114 Bilhassa Karaman defteri, Başb. Arş., Maliye 567.

115 "Berât bahanesi ile bil-külliye cinsinden ihrâc olunmak memnu'dur" (Barkan, Yürükân kanûnu, 260, m. 7).

116 Aydın kan., (1528), 18, m. 72.

2. Yeni berât almış doğancı, aslında raiyyet ise raiyyet rüsûmundan muâf tutulmaz.[117]
3. Berât ile imam ve hatip tayin edilenler ancak bu vazifeleri müddetince raiyyet-rüsûmundan muâftırlar.
4. "Abâ'an-cedd sefere eşer erbâb-i timârdan olmayub sonradan bir tarik ile timara dühûl eden ve topçu ve cebeci olmağla raiyyetten halâs olmaz, mâdâm ki hîn-i tahrîrde muharrir isimlerin defterden ihrâc etmeye, resm-i raiyyetlerin verirler".[118]
5. Devşirme sureti ile Padişah kapısına gelenler, askerî statüsü kazanırlar, oğulları da askerîdir, fakat diğer akrabaları askerî olmazlar,[119] rüsûma tâbidirler.
6. 16. asır kanûnlarında[120] askerî sayılan yürükler, canbâzlar ve tatarlar, çiftlik tutup ziraatle meşgul oldukları takdirde timar sahibine bütün çift için yalnız 12 ve yarım çift için 6 akça verirlerdi. 1583 tarihli Yeni-il kanûnuna göre[121] yürükler çift veya nîm-çiftten daha küçük bir arazi tasarruf ettikleri takdirde, yalnız tütün-resmi verirler, caba ve bennak vermezlerdi, "onlar bu makûle rüsûm-i raiyyetten ârî ve berî olmak örf-i ma'rûfdur". Diğer taraftan yine 16. asırdan itibaren çift-resmi, hatta avârız tamamı ile toprağa bağlı bir vergi sayılmağa başlayınca, çift tasarruf eden her askerî, çift-resmini tam olarak ödemekle mükellef tutulmuştur.

b. *Muâf Reâyâ*

Raiyyet-rüsûmunu tam ödeyen reâyâ ile bu rüsûmdan tamamı ile muâf olan askerî sınıf arasında raiyyet rüsûmunu kısmen ödeyen bir grup vardır ki, kanûnlarda ekseriya *muâf ve müsellem* (معاف و مسلم) *reâyâ* adı altında toplanır. Devlet için muayyen hizmetler yapan bu zümreler yedi kulluktan tamamen değil, kısmen muâf tutulmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde vergilerden muâfiyette üç kademe vardı: Devlet, evvelâ *avârız*'dan, sonra *raiyyet-rüsûmu*'ndan ve nihayet şer'î vergilerden muâfiyet bağışlardı. Şer'î vergilerden (cizye, a'şâr) muâfiyet fevkalâde hallerde nadiren yapılırdı. Sipâhî hakkı sayılan ve hemen hemen daima timara

117 Silistre kan., 277, m. 26. "Doğancıyân-ı mukarrer ki harâcdan ve ispenceden ve koyundan ve kovan rüsûmundan ve ulakdan ve suhradan ve cerehordan ve sürgünden ve sekbandan ve hisar yapmasından fil-cümle cemî' avârız-i dîvâniyyeden ve tekâlîf-i Sultaniyyeden muâf ve müsellem olalar" diye ellerinde II. Murad ve müteakip Padişahlardan berât almışlardır (Başv. Arş. Silistre defteri, tapu no. 452.).

118 *Kanûnnâme*, I. Saip yazm., 5120, 143a.

119 *Millî Tet. Mec.* I, 100.

120 Süleyman kan., 62; Kocacık Yürükleri kan., Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, 246, karşıla. Fatih kanûnnâmesi, 25, madde 25.

121 Yeni-il kan., (1583), 80, m. 18.

tahsis edilen raiyyet-rüsûmundan muâfîyete, umumiyetle eşkinci yazılan, yani fiili askerî bir hizmet yüklenen reâyâ mazhar olabilirdi. Umumiyetle tatbik olunan en basit muâfiyet şekli, avârız-i divâniyyeden muâfiyetti. Rüsûm-i raiyyetten muâf olanlar, avârızdan da muâf olurlardı. Şer'î vergilerden muâf olanlar, tabii olarak rüsûm-i raiyyetten ve avârızdan muâf tutulurlardı. Bütün bu muâfiyetler, ancak din ve devlet için birtakım hizmetler karşılığı bağışlanmış sayılırdı. 16. asırda devlet, bir hizmet karşılığı muâfiyet gören reâyâya eskiden bağışlanmış a'şâr ve rüsum-i raiyyet muâfiyetlerini kaldırmağa ve yalnız avârız muâfiyeti tanımağa başlamıştır.

1. Hem avârızdan hem raiyyet-rüsûmundan muâf olanlar arasında bir takım dini hizmet sahipleri görülür. Umumiyetle *hatip ve imamlar*, caba-resminden ve avârızdan muâftırlar. Bazı yerlerde[122] *müezzinler* de aynı muâfiyetlere mazhar idiler.[123] Fakat *müezzinler, hâfız, mu'arrif, kayyum* gibi hizmetliler avârızdan daima muâftırlar. *Zâviyedâr dervişler*, bazı bölgelerde[124] avârızdan muâf, fakat rüsûma tâbi idiler. Bunlar eski devirlerde umumiyetle daha geniş muâfiyetlerden istifade ederlerdi.[125] Bu din adamları, bu hizmetleri nihayet bulunca tekrar raiyyet olur ve raiyyet-rüsûmu öderlerdi.

   Birçok yerlerde vakf ve mülklerde örfî vergiler timar sipahisine verilmiş veya vakf ve mülk sahiplerinin bu vergiler karşılığında Padişahın seferlerine *eşkinci* göndermeleri şart koşulmuştur. Fatih Sultan Mehmed, pek çok vakıf ve mülk üzerine bu şekilde eşkinci sağlamak mecburiyeti yüklemişti. Eşkincili vakf ve mülk sistemi, onun zamanında geniş ölçüde uygulanmıştır.[126]

2. Daima avârızdan ve bazan raiyyet-rüsûmundan muâf olan *çeltikçi* (çeltükci), *tuzcu, küreci ve ortakçı* gibi devlet kontrolünde devlet için istihsal yapan zümreleri ayrı bir grup halinde toplamak mümkündür. Bunlar kanûnlarda sık sık belirtildiği gibi, *hizmetleri mukabelesinde* daima avârızdan muâftılar.[127] Fatih kanûnnâmesinde çift tasarruf eden çeltikçilerin 3 hizmet veya onun yerine 6 veya 9 akça resim ödedikleri, yani

122 "Eimme ve hutebâdan resm-i raiyyet alınmaz, müezzin ve kayyumdan alınır" (*Millî Tet. Mec.*).

123 İç-el kan., (1584), 50, m. 11.

124 Bkz. Barkan tarafından yayınlanan *(Vakıflar Dergisi*, II, 1942, 305-353) zâviye kayıtları.

125 Aynı yer.

126 Bir misâl: Bursa'da Karaca-Pınar köyünü II. Bayezid *"mülkiyetin mukarrer edüb nişân-i şerîf sadaka olunmuş, el-hâletü hâzihi Yahşi Bey kızı Selime Hâtûn tassarruf edüp cebelüsün eşdirür"* (Hudâvendigâr deft. Başv. Arş. tapu d. 23 v. 151 a). Bu usûl hakkında bkz. Barkan, "Malikâne-Divânî Sistemi," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec.* II (1939), 119-184.

127 "Ortakçılar nısıf hâsılın beğliğe verdikleri sebebden muâflardır" (Karaman kan., I. 1528, 47, m. 16).

raiyyet-rüsûmundan kısmen muâf oldukları görülmüştü. Sonradan da bazı bölgelerde[128] çeltikçiler *"hizmetleri mukabelesinde avârız-i divâniyyeden ve tekâlîf-i örfiyyeden ve resm-i hâneden ve resm-i ganemden muâf ve müsellem"* diler. Buna karşı 16. asırdan itibaren bazı bölgelerde çeltikçilerin ve tuzcuların yalnız avârızdan muâf tutulduğunu, fakat raiyyet-rüsûmuna tâbi olduğunu görmekteyiz.[129]

3. *Avârızdan muâf olanlar* arasında *yürük* ve *müsellem* teşkilâtındaki *yamakları* ayrı bir grup sayabiliriz. *Yamaklar*, eşkinci olan yürük veya müselleme, sefere giderken 50'şer akça öderlerdi. Bu, kürekçi için reâyâdan toplanan avârız akçasına muâdildir. Yamaklar bu *"hizmetleri mukabelesinde"* avârızdan mutlak surette muâftılar. Fatih kanûnnâmesinde yürüklerin ve tatarların *eşkinci* ve raiyyet olarak ikiye ayrıldığı ve farklı muameleye tâbi tutulduğu malûmdur. Orada, eşkinci tatar bütün kulluklardan muâf tutulduğu halde *tatar raiyyet* birtakım kulluklara tâbi idi.[130]

Netice olarak, Osmanlı raiyyet-rüsûmunun sadece bir vergi sisteminden ibaret olmadığı, aynı zamanda devlet içinde sınıfların statüsünü tespit eden bir sistem olduğu aşikârdır. Buna göre reâyânın statüsü ile vergiler arasında münasebeti gösteren şöyle bir şema çizilebilir (Tablo I. ve II.).

Tablo I. Fatih Kanûnnâmesi'nde Raiyyet Rüsûmu

Çiftli Olanlar Raiyyet Rüsûmu			Eşkünci (Tatar ve yörük)	Bennak	Köydeki Sanat-Ehli
Reâyâ	Çeltükçi	Raiyyet tatar			
7 hizmet veya 22 akça	3 hizmet veya 6 yahut 9 akça	3 hizmet (bir orak, bir kağnı odun, 3. hizmet?)	Bütün kulluklardan muaf	3 hizmet veya 6 yahut 9 akça	3 hizmet veya 3 akça

128 Özer (Azîr) kan., (III. Murad), 228, m. 4.

129 "Çeltükcilerin ve tuzcuların hizmetleri mukabelesinde hemân avârızdan muâf olmakdır ve illâ gayrı rüsûmları alına" (Silistre kan., 275, m. 117). "El-hâletü hâzihi ortaklık ref olub raiyyetlik rüsumu üzerine mukarrer kılınmış" (Hudâvendigâr sanc. defteri, tarihi 892, tapu deft. no 23, 426). Latakova köyü "Derbendi muhafaza ettikleriyçün ancak avârızdan muâf ve müsellem olub rüsûmun gerü kemâkân edâ edüb" (Silistre deft. Kanûnî devri, Başbak, Arşivi, tapu def. no 452). Silistre'de Manastır köyü halkı "geçidi hıfz edüb mukabelesinde avârız-ı divâniyyeden ve tekâlîf-i örfiyyeden muâf tutulmuşlardır (aynı defter). Silistre'de Ivrace'de halk "akça cem' edüb madene sarf ettikleriyçün avârız-ı divâniyyeden muaflardır" (Aynı deft.).

130 Tatar üç hizmete tâbidir (Fatih kan., 25, m. 16). Daha sonra çift tasarruf eden raiyyet tatar için yalnız orak ve odun hizmetlerine tâbi olduğu kayd edilmiş, üçüncü hizmet anılmamıştır.

Tablo II. 16. Asır Kanunlarında Raiyyet Rüsûmu ve Reâyâ

Yazılı – reâyâ		Hâric - reâyâ		Muâf - reâyâ		Askerî	
Rüsûmu toprağa bağlı	**Rüsûmu şahsa bağlı**	**Rüsûmu toprağa bağlı**	**Rüsûmu şahsa bağlı**	**Avârız ve rüsûmdan muaf**	**Avârızdan muaf**	**Eşkinci-yamak sistemine tâbi olanlar**	**Ulûfe ve timar alanlar**
Çift (60-150 dönüm): Çift-resmi, Rumeli 22 akça Anadolu 33 akça Suriye 40 akça Doğu Anadolu 50 akça *Nim-çift*: çift resminin yarısı	*Ekinlü bennak* (yarım çiftten az): Anadolu, Rumeli 12 akça Orta-Anadolu ve Doğu Anadolu 18 akça Suriye 12 akça *Caba-bennak* (tapulu toprağı olmayan): Anadolu, Rumeli 9 akça Orta-Anadolu ve Doğu Anadolu 18 akça Suriye 12 akça *Kara ve mûcerred* (bekâr topraksız, fakir reâyâ): Umumi olarak 6 akça	Dönüm resmi toprağına göre 2-3-4-5 dönüme 1 akça	Tütün-resmi müzevvec (evli) reâyâdan 6 akça, mücerred (bekar) 3 akça	Din adamları	Çeltikçi, tuzcu, küreci, ortakçılar, yürük ve müsellem yamakları, derbendciler ilah.	Yörük, Cânbaz tatar: başlangıçta çift-resmi 12 akça, diğer raiyyet rüsûmunda muaf, 16. asır sonlarında raiyyet gibi	Her türlü raiyyet rüs'umundan muaf

İspence Sistemi

Hristiyanlar için daha Fatih kanûnnâmesinde ayrı bir raiyyet vergisi sisteminin mevcut olduğu görülür. Kanûnnâmenin son kısmı, münhasıran Hristiyan reâyâya aittir ve Müslümanlara ait kısımda olduğu gibi raiyyet-resminin tarifi ile başlar. Orada buna dair esas maddeler şunlardır: "Her müzevvec kâfir ispence içün suvarına yirmibeş akça vere, ve harâca yarar oğlanına dahi tamam ispence, ve duldan ki çifti olmaya, yılda altı akça, ve süvari evinde kullanmaya ve iplik iğiritmeye, meğer ki ücretiyle işlede". (Kraelitz neşri, s. 28, madde I) "Ve süvari [ye] hâsıl yazılmış beğlik bağ varsa raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede" (mad. 2)... 've derziden ve cullahdan ve kürekciden ve pupuccudan ve at-işledenden ve gayrı sanat-ehli kâfirden yirmibeş akça ispence aldıktan sonra bunlar sanat-ehlidir deyüb nesnelerin almayalar, üzerlerine iş güc bırakmayalar, meğer ki kendüler il-narhına razı olalar, ol vakit işleyeler" (s. 29, mad. 8). Kısaca, Hristiyan reâyânın tâbi oldukları rüsûm, ispence ve bîve-resmi'dir

İspenceyi[131] ve bîve-resmini daha 1431 tarihli Arvanid-ili (Arnavud-ili) defterinde bulmaktayız. Orada nisbetleri ispence 25 ve bîve-resmi 6 akçadır. Ancak şunu ehemmiyetle kayd etmelidir ki, burada ispence yalnız evli erkeklerden tahsil edilen bir vergi olarak görünmektedir.[132] Diğer taraftan aynı defterde, Akçahisar (Krüye) ahalisi Yıldırım Bayezid zamanından beri ispence vergisinden muâf kayd edilmiştir.[133]

Fatih kanûnnamesindeki tarifle 16. asırdaki tarifler arasında fark yoktur. Meselâ 1569 tarihli Agriboz kanûnunda[134] şu tarifi buluruz: "*Kefereden her ferd ki hadd-i bulugiyete yetişe, yirmi beşer akça ispence alınır, nâ-baligden alınmaz*". 17. asra ait bir kanun dergisinde de[135] "*Rüûs-i kefereye emr-i şerîf ile ispence vaz' olunmuşdur, müzevvecinden ve mücerredinden, topraklusundan ve topraksızından, her bir neferden yirmi beş akça alınur ve bu husûs vilâyet-i Rûm'un kanûnnâmesinde mukayyeddir*". Aynı dergide daha aşağıda[136] "*Zımmiden alınan baş-resmine ispence derler, yirmibeş akçadır, sagirînden alınmaz*".[137] Şimdi bu verginin hususiyetlerini yakından tespite çalışalım.

131 Kelimeyi Hammer'in düşündüğü gibi (*Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I, 213) *Pencik* ile birleştirmek hem dil-bilgisi hem mâna bakımından imkânsızdır. Truhelka (*THİM*, 1, 63) kelimeyi *spenza* olarak kaydeder. H. 835/M. 1431 t. Arvanid defterinde (103) *ispençe* şeklindedir.

132 Bkz. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Giriş, XXXII.

133 Age. 103.

134 Agriboz kan., (1569), 341, m. I.

135 *Milli Tet. Mec.* I, 109.

136 Age. 110.

137 Karşıla, aynı mec. III, 543; Mora kan., 327, m. 6.

1. *Bulûğa ermiş her gayrimüslim, Hristiyan veya Yahudi, ispence öder.* Fakat Avlonya'da 16. asır sonlarına doğru Yahudilerin ispenceden muâf tutulduklarını görmekteyiz. Buna mukabil 1716'da Mora'da onlar, Hristiyanlardan beş misli fazla, 125 akça ispence ödemekte idiler. Müslümanlar, ispence ödemezler. Ancak ispence ödeyen bir gayrimüslimin çiftliğini (baştinasını) tasarrufu altına geçiren bir Müslüman, hatta askerî dahi olsa, harâcla beraber ispenceyi ödemek mecburiyetindedir.[138] Müslüman olan gayrimüslim, ispence yerine *bennak* resmi öder.[139]

Osmanlı Devleti'nin ilk yayılış bölgelerinde gayrimüslimler de Müslümanlar gibi çift-resmi sistemine tâbi idiler, oralarda ispenceye nadiren rastlanır.[140] Bu durum, ispencenin Osmanlı vergi sistemine Trakya fütuhatından sonra, 14. asır sonlarında girmiş olması vakıası ile ilgili olmalıdır, bu meseleyi ileride menşe meselelerini ele aldığımız zaman ayrıca münakaşa edeceğiz.

Diğer taraftan 15. asır ikinci yarısında bazı bölgelerde, Arnavutluk ve Tesalya'da, yalnız evli erkekler ispence resmine tâbi tutulmuş ve mücerredler bundan muâf bırakılmışlardır.[141] Bununla beraber bunun istisnaî bir hal olduğu kayd edilmelidir.

2. *İspence, örfî bir baş-vergisidir.* 18. asırda dahi ispence *'rüsûm-i örfiyye'* den sayılmakta idi. O tarihlerde Şerî'at'a aykırı bir vergi addedilerek bazı yerlerde kaldırılmıştır.[142] Cizyeden başka ayrıca ispence adı altında ikinci bir baş vergisi alınması bid'at sayılıyordu. Fakat diğer taraftan bir kısım Osmanlı hukukçuları, ispenceyi çift-resmine kıyas ederek onu da şer'îleştirmeye gayret etmişlerdir. Hristiyanlara *"rüsûm-i çifte bedel sipâhîlerine her harâcgüzâr başına yirmi beşer akça ispence kanûn-i kadîmdir, edâ ettikten sonra zeminlerden çift ve resm-i dönüm vermezler"*.[143] 17. asırdaki şu hüküm bu bakımdan açıktır: *"Harâc-ı muvazzafa Türkîde çift-hakkı ve boyunduruk-hakkı derler, kâfir dilince ispence derler"*.[144] Gerçekten bazı durumlarda ispence de çift-resmi gibi toprağa bağlı bir vergi muamelesi görmüştür: Hristiyanlara ait toprağı tasarrufu altına geçiren Müslüman ispence vergisini öder. Bu, daha ziyade timar vahdetlerini korumak için alınmış idarî bir tedbir olarak görünmektedir.[145] Bazen

138 Ohri kan., 295, m. 21.

139 *Millî Tet. Mec.* 1, 110.

140 Bkz. ileride.

141 "Nefs-i Tırhala, mezkûr sancakda yazılan mücerrede ispence konulmamışdır" (Tırhala sancağı deft., maliyeden müd. no 167).

142 Hanya kan., 354, m. 3.

143 1540 t. Erzurum kan., 65, m. 8: "kefere-i reâyâ ispence vermekle çift resmi vermemek olıgelmiş kanûn olub" (Barkan, 48, 102).

144 *Millî Tet. Mec.* I, 109.

145 "Nice timârlar zayi' olub cizye ve ispenceleri dahi bel' olurmuş..... cizye-i şâhî ve ispence-i sipâhî zayi' olmalu olmaya" (Avlonya kan., Arvanid def. 124).

de ispence, tıpkı çift-resminde olduğu gibi, reâyânın tâbi olduğu hizmetlerin bir karşılığı olarak telâkki olunmuştur.[146] Diğer taraftan bazıları ispenceyi tam manâsı ile bir şahsi vergi olan *bennak* resminin bir mukabili saymışlardır.[147] Gerçekten Hristiyan, Müslüman olduğu takdirde *bennak-resmi*'ne tâbi olmaktadır. Bennakte olduğu gibi, reâyâ nereye giderse gitsin ispence resmini, üzerine yazılı olduğu sipahisine ödemek mecburiyetindedir. Ancak on sene geçtikten sonra gittiği yerin sipâhisine tâbi olurdu.[148]

3. *Yalnız yerleşik köylü değil, göçebeler, şehir ve kasaba halkı da bu vergiye tâbidir* (halbuki çift-resminden şehir halkı *[şehirli]* muâftır). 15. ve 16. asra ait tahrir defterlerinde Hristiyan şehir halkının ispenceye tâbi olduğunu görmekteyiz. Esasen bu noktada, kanûnlardaki umumi ifade şüpheye mahal bırakmaz. İspenceden muâf olanları az ilerde ayrıca göstereceğiz.

Kocası olmayan gayrimüslim dul kadın *bîve* adı altında defterde kaydolunur ve 6 akça ispence öder. Fatih kanûnnâmesinde açıklanmış olduğu gibi, *bîve-resmi*ni çiftlik tasarruf etmeyen dullar verir, herhalde bir baş-vergisidir. Bîveler, mufassal tahrir defterlerinde umumiyetle ölen kocalarının adile kaydedilirler.

4. *İspence, çift-resmi gibi umumiyetle timara tahsis edilen bir vergidir;* ispencenin sipahilere aidiyyeti *cizye-i şâhî ispence-i sipâhî* tâbirinde açıklanmıştır.[149] Bu noktanın tespiti, ileride menşe meselelerini incelerken önem kazanacaktır. Tabiatı ile Pâdişâh hâslarına dahil bulunan ispence geliri, doğrudan doğruya hazineye alınmakta, daha doğrusu diğer hâs gelirleri gibi, mukata'a halinde, mültezimlere *(âmiller)* ihâle olunmaktadır. Mukata'aya bağlanan köylerde, Hristiyanların cizyesi, ağnam resmi ve ispencesinin hazine için âmiller tarafından tahsil olunduğunu gösteren Fatih devrinde ait mufassal bir mukata'a defteri bize kadar intikal etmiştir.[150] Fatih devrinde bazı bölgelerde, ispencenin sipahilere bırakılmadığı ve cizye gibi hazineye tahsis olunduğunu da görmekteyiz. Fatih devri sonlarında Vulçitrin (Vuçitrn) ve havalisinde ekseri timar ve zeametler, *'ispencesi beğlikdir'* kaydı ile hazineye gelir yazılmıştır.[151] Keza aynı tarihlerde Novaberda (Novobrdo)'da mustahfızlar *"ispenceleri alınub bilâ*

146 Behisni kanûnundaki (154, m. 7) şu fıkra ispencenin mahiyeti bakımından dikkate değer: "Şehirlü tâyifesinin islâmiyesinin müteehhilinden on iki akça ve mücerredlerine altışar akça kayd olundu ve keferelerinin her harâcgüzârına yirmibeşer akça ispence kayd olunub ırgadiyeleri ref olundu".

147 *Millî Tet. Mec.* III, 543.

148 Sofya kan., 253, m. 10.

149 *"Cizye-i şâhî ve ispence-i sipâhî"* (bkz. not 142); keza bkz. Erzurum kan., 65, m. 8; Silistre kan., 280.

150 858 H. tarihli *mukata'ât defteri,* Başvekâlet Arşivi, Maliye'den müdev. def. no 176.

151 Maliye'den müdev. def. no. 16 ve tapu. deft. no. 5.

ispence" timara tâyin olunmuşlardır.[152] Bunun fevkalâde durumlara bağlı istisnaî bir hal olduğuna şüphe yoktur. Fatih son saltanat yıllarında büyük askerî masraflar dolayısıyla, bu gibi birçok fevkalâde malî tedbirlere baş vurmuştu.

Başka hususi bir hal de, Kuzey Arnavutluk'ta Klemente bölgesinde yaşayan Arnavud kabilelerinin ispenceyi yılda bin akça miktarında, maktu' olarak sancak-beğine ödemeleridir.[153]

İspence, 1431 Arvanid sancağı defterinde 25 akça, bîve-resmi 6 akçadır. 15. ve 16. asır tahrir defterlerinde bu nisbet muhafaza olunmuştur.[154] Ancak Kıbrıs feth edildiği zaman orada ispence 30 akça olarak tespit edilmiştir.

16. asır Macaristan sancak kanûnnâmelerine göre,[155] orada Hristiyan reâyâ, ispence karşılığında *kapu-resmi* adı ile 50 akça ödemektedirler: *"Şol reâyâ ki kanûn-i kadîmleri üzere cizye vermeğe kâdir olalar, resm-i kapu deyü ispence mukabelesinde her haneden sipahisine Hızır-İlyas gününde 25 akça ve Kasım gününde 25 akça vereler"*.[156] L. Fekete'nin dediği gibi[157] bu resmin cizye, harâc veya avârızla münasebet ya da alakası yoktur. Kapu-resmi menşei, şüphesiz, eski Macar kapu-vergisidir ve ispenceye benzetilerek Osmanlı örfî vergileri arasına katılmıştır.[158] Burada kayda değer bir nokta da, güney Macaristan sancaklarında İslav aslından olan haymânalerin (göçebeler) kapu-resmi değil, ispence ödemeleridir.

Osmanlılar, ispence sistemini Macaristan'da çok mahdut bir şekilde uyguladıkları halde, Doğu'daki fütuhat bölgelerine bir Osmanlı vergisi olarak teşmil etmişlerdir. 1540-1541 yıllarında Doğu-Anadolu'da Uzun-Hasan kanûnları yerine Rum kanûnu, yani Osmanlı kanûnu getirildiği zaman, raiyyet-rüsûmu olarak Müslümanlar için çift-resmi ve bağlantıları, Hristiyanlar için ise ispence ve bîve resimleri tatbik edilmiştir.[159] Orada 1540 tarihli Diyârbekr kanûnunda, 1541 tarihli Çemişkezek kanûnunda ve 1518 tarihli Mardin ve Harput kanûnlarında, ispence mikdarı 25 akçadır. Ancak Kerkük'te Uzun Hasan kanûnlarının

152 Maliye'den müd. def. no 15.

153 İskenderiye sancağı deft. Başvekâlet arşivi, tapu def. no. 26.

154 H. 859 tarihli *Isferlik deft.* (Başv. Arşiv, tapu def. no. 814), *Vılk def.* (tapu mükerrer 2), *Üsküp* (Maliye'den müd. no 12), *Tırhala* (Maliye'den müd. no. 167), *Gümülcine* (Belediye küt. Cevdet yazmaları no. 0.89), *Dibre* (H. 871, Maliye'den müd. no. 508), *Braniçeva* (H. 872, Maliye'den müd. no. 5), *Bosna* (Belediye küt. Cevdet yazm. 0.76), *Çirmen* (H. 873, Maliye'den müd. no. 180), 16. asır defterleri için bkz. Barkan, İndeks: *ispence.*

155 *Lipve* (1554), *Simontornya* (Şimontorna) (II. Selim), *Uyvar* (IV. Mehmed devri), *Hatvan* (IV. Mehmed), *Gyula* (IV. Mehmed), Barkan neşri, 313-324.

156 Ancak III. Mehmed devrine ait bir Uyvar kanûnunda (313, m. I) *"Reâyanın beher hanelerinden ellişer akça ispençe alına."*

157 "Türk Vergi Tahrirleri," *Belleten*, 42, 313.

158 Macaristan'da *kapu-resmi* sonraları 50 akçadan 320 akçaya çıkartılmıştır (Aynı yer.)

159 Bkz. Hinz.

sonuna eklendiği anlaşılan bir maddeye göre *"mezkûr nahiyede olan kefereye ve yahudilere yirmişer akça vaz' olundu"*.[160] Gürcistan fethinden sonra orada da ispence 25 akça olarak uygulanmıştır.[161] Buna mukabil Anadolu vilâyeti sancaklarında, Karaman ve Rum eyâletinde, Arab vilâyetlerinde, ispence tatbik edilmemiştir.[162] Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Trakya bölgesinde ve Batı-Anadolu'da ispenceye nadiren rastlanır. Oralarda ispence olmayan yerlerde Hristiyanlar da çift-resmi sistemine tâbi tutulmuşlardır.[163] Kısaca ifade etmek lâzım gelirse, ispence vaktiyle Duşan İmparatorluğu dahilinde bulunan ve Osmanlılar tarafından ancak 15. asırda kesin olarak Osmanlı idaresi altına sokulan yerlerde hâkimdir. Fakat bu asırda tam bir Osmanlı örfî vergisi haline gelmiş ve Doğu-Anadolu ve Gürcistan feth edildiği zaman, oralara bir Osmanlı vergisi olarak teşmil edilmiştir. İleride bu nokta üzerinde ayrıca duracağız.

İspence miktarında, sonraları, bazı bölgelerde arttırma yapılmıştır. Bilhassa 17. asırda verilerde umumi bir arttırma yapıldığı zaman buna muvazi olarak ispence miktarının da arttırıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ Taşoz adasında ispence 1519 tarihlerinde 25 akça iken 17. asırda 100 akçaya çıkarılmış,[164] sonra 40 akçaya indirilmiştir. 1727'de Gence'de ispence 120 akça idi,[165] 1716'da Mora Venediklilerden geri alındığı zaman tanzim edilen yeni bir kanûnnamede ispence, Hristiyanlar için 25, Yahudiler için 125 akça olarak tayin edilmiştir.[166] İspence, nadiren, cizye gibi mükellefin halüvaktine göre muhtelif nisbetlerde tespit edilmiştir. İmroz adasında *a'lâ* (en eyi durumda olan) ve *mutavassıtu'l-hal* (orta-halli) reâyâ ispenceyi 25 akça, *ednâ* (aşağı durumda, fakir) olanlar ve mücerredler (bekârlar) 15 akça olarak öderlerdi.[167] İspencenin toplanması tarihi çift-resminde olduğu gibi 1 Mart olarak tespit olunmuştur.[168] Bir timar birisine verildiği zaman tevcih tarihi o yılın 1 Mart'ından önce ise ispenceyi o alırdı.[169]

160 Müstesna olarak burada ispence miktarının 20 akçaya indirilmiş olması ihtimali uzaktır. Bir yazış veya okuyuş hatası yapılmış olabilir.

161 Barkan neşri, 197 (Kanûnun tarihi 1570).

162 Bkz. Mantran, İndeks.

163 859 H. Tarihli Aydın defteri ile Paşa-ili defterinde Hristiyan reâyâ, Müslümanlar gibi umumiyetle *çiftlü, bennak, kara* olarak taksim edilmiştir. Fakat H. 879 tarihli Gelibolu defterinde (Cevdet yazm. no. 79) Gelibolu şehrinde ve Ece-ovası nahiyesinde Maydos köyünde *ispence* tatbik olunmuştur. Nihayet Anadolu'da Isparta şehrinde 45 Hristiyanın 1.125 akça ispence ödediği kayıtlıdır. (Tapu deft. no. 30). Hristiyan ve Müslümanlar için çift-resminin hâkim olduğu bu bölgelerde bu istisnaları izah etmek güçtür.

164 Barkan, 239, 345.

165 Barkan, 196.

166 Esasen bazı yerlerde Yahudilerin cizyeleri de Hristiyanlarınkinden fazladır (bkz. 1548 tarihli Şam kan., Barkan neşri, 226, m. 32).

167 İmroz kan., (1519), 237, m. I; 238 m. 9.

168 "Resm-i çift ve resmi duhân ve resm-i mücerred ve ispence ve resm-i bîve ibtidâ-i martta alınır" (Silistre kan., (1569), 281, m. 18).

169 Nigebolu kan., 269.

Aksi halde giden ve gelen timarlılar kendi aralarında ihtilâfa düşmekte, çok defa köylüden her ikisi ispenceyi almakta idiler.

İspenceden tamamen veya kısmen muâf olanlar: Çift-resmi sisteminde olduğu gibi, devlet tarafından kendilerine bazı hususi hizmetler yüklenen bir kısım Hristiyan reâyâ zümreleri, ispenceden tamamen veya kısmen muâf tutulmuşlardır. Voynuklar ve akrabaları[170] Hristiyan doğancılar askerîdir. İspence ödemezler. Fakat meselâ I. Bayezid devrinde Akça-hisar (Arnavutluk) ahalisi, hisarı muhafaza şartı ile ispenceden ve diğer vergilerden affedilmişlerdi.[171] Keza, denizden düşman taarruzuna açık bulunan bazı Ege denizi adalarında halk ispence ödemekten affedilmişlerdi.[172] Mâdenlerde çalışan reâyâ da ekseriya bu vergiden muâf tutulmuşlardır veya 12 yahut 6 akça ispence ödemişlerdir.[173]

Bir kısım reâyâ da tamamı ile hususî bir takım vergilere tâbi olduğundan ispenceden muâf tutulmuşlardır: *Eflaklar, Floriciler* muhtelif hizmetler ve âidat karşılığında toptan bir resim ödediklerinden ispence ödemezlerdi.[174] Doğu-Anadolu'da bir kısım Ermeniler *marhasiyye* (مرخصيه) adı altında maktu' bir resim ödediklerinden keza ispenceden muâf tutulmuşlardı.[175]

Nihayet, *derbendci, pâsbân, ases,* (عسس), *keştîbân, tuzcu, köprücü* tâyin olunan Hristiyan reâyâ, ispenceyi 10 veya 12 akça olarak aşağı nisbetlerde ödemekte idiler.[176]

---

170 *"Voynuğun evlâdından olsun akrabasından olsun, onun gibilerden mâdâmki raiyyet yazılmaya, kimesne ispence taleb eylemez".* (G. D. Galabov, *Osm.-Türk. Quellen...*, Sofia 1943, 27). 922 H. tarihli Alaca-hisar tahrir defterine göre (Tapu def. 55) voynuklar sipahilere 25 akça ispence vermekte iken sonra bunu doğrudan doğruya devlet hazinesine ödemeleri emredilmiştir. Benim, *Sûret-i Def. San. Arvanid,* 103; 16. asırda Silistre'de Müslüman reâyâ kale hizmeti karşılığı avârızdan muâf idiler (Silistre def. no. 483).

171 Benim, *Sûret-i Def. San. Arvanid,* 103; 16. asırda Silistre'de Müslüman reâyâ kale hizmeti karşılığı av'arızdan muaf idiler. (Silistre def. no. 483)

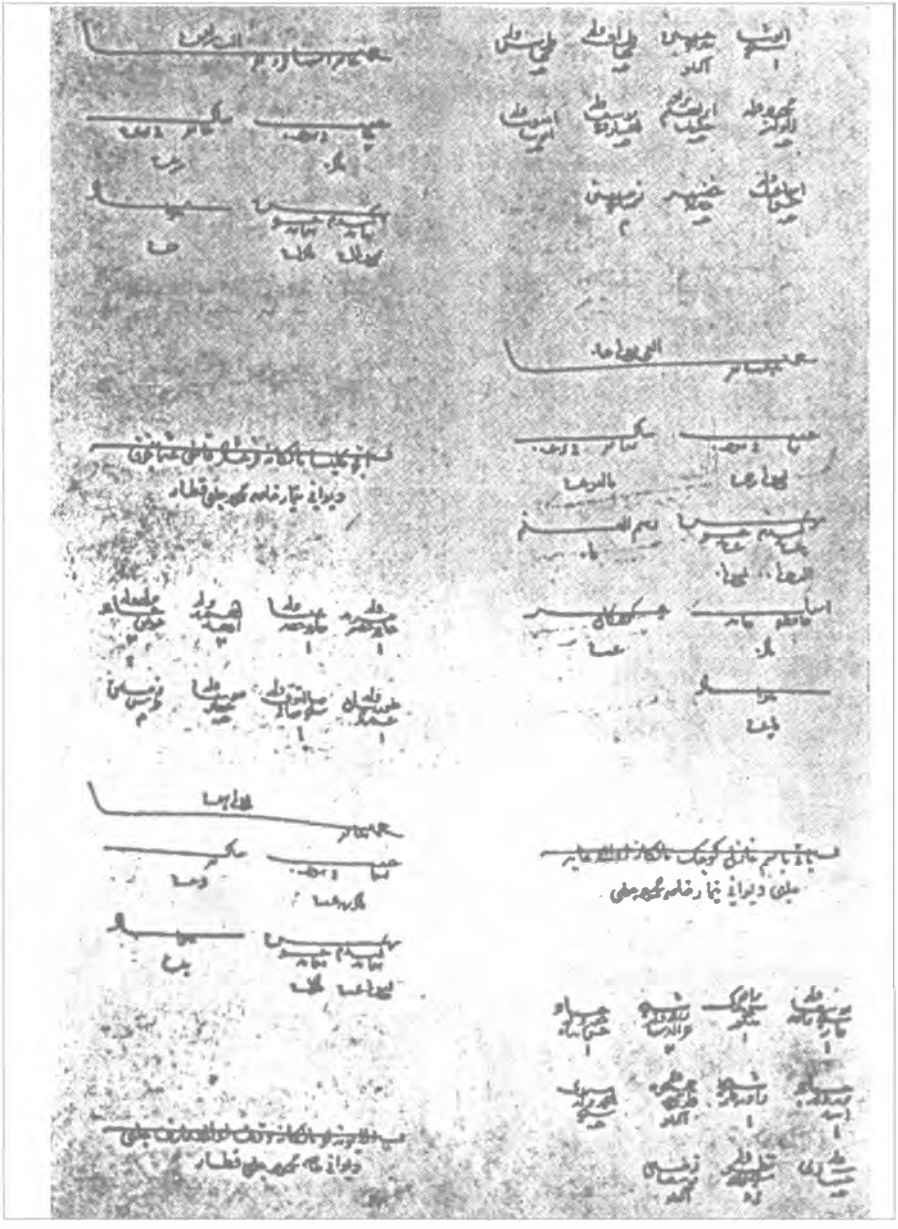
172 Midilli kan., (1707), 333, m. 1.

173 Bkz. Erzurum kan., (1540), 72; Silistre def. tapu no. 452, (Kanûnî devri).

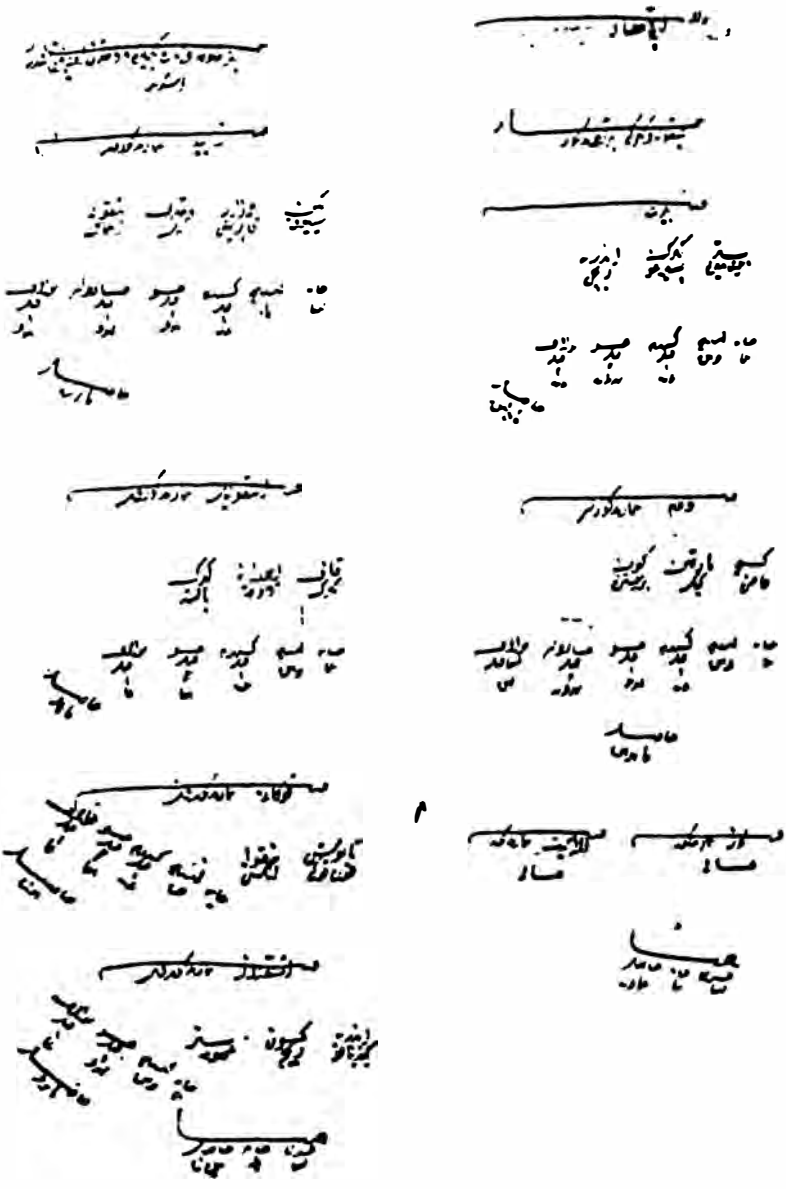
174 Bkz. benim, *Fatih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar*, 154.

175 Erzurum kan., 69, m. 38.

176 Ohri kan., (1613), 295; Silistre kan., 280 ilâh. Pirlipe'de derbendciler 10 akça ödemekte idiler (tapu def. no. 4, Fatih devri sonları, karş. *Vakıflar Dergisi*, 339, v. 173). Silistre'de Izgorgrad köyünde (Silistre defteri, Kanûnî devri, Başbak., arşivi, no. 452) mâdenci Hristiyanlar için şu kayıt yapılmıştır: *"Bundan aşağı yazılanlar altışar akça ispence ve altışar akça harâc verüb gece-gündüz ma'dende hizmet ederler, eküb biçmezler, kuyucular ve ma'dencilerdir".* Hristiyan *doğancılar* için bkz. not. 117. Devlet postası için *ulak* beygiri sağlayan reâyâ ispenceden ve avânzdan affolunurdu (vesika: Başv. Arş Mühimme deft. no. 22, 315). Tekfur gölünde (Silistre) 131 Hristiyan tuzcu *"derbend âdeti üzere sâyir derbendciler gibi onikişer akça ispence"* verirlerdi (Silistre def. tapu 483, Kanûni devri). Fakat aynı tarihte Maçin'de iskele hizmetine tâyin olunan Hristiyanlar yalnız avârızdan muâftılar. İbrail'de mîrî dalyanlar tamir ile görevlendirilen Hristiyan reâyâ evvelâ â'şâr, ispence ve avârızdan muâf iken aynı tarihlerde yalnız avârızdan muâf tutulmuşlardır. Demirci Hristiyanlar ise, öşür ve ispenceden muâfiyette devam etmişlerdir (aynı defter).

Resim I. 860 H. tarihli Çorum.mufassal defterinden
(Başbakanlık Arşivi, Maliye'den Müd.)

Resim. II. 871 H. Tarihli Dibre ve Akça-hisar mufassal defterinden
(Başbakanlık Arşivi, Maliye'den Müd.)

IV

STEFAN DUŞAN'DAN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA: XV. ASIRDA RUMELİ'DE HRİSTİYAN SİPAHİLER VE MENŞELERİ

AÇIK OLARAK GÖRÜNMEKTEDİR Kİ, Türk arşivlerindeki vesikalar, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da yayılışı hakkında bazı görüşleri esasından değiştirecek mahiyettedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrında, Balkan milletlerinin isyan ve istiklâl hareketleri esnasında revaç bulan müfrit ve mutaassıp görüşlerin yavaş yavaş yumuşadığını hatta bazı cesur yazarlar tarafından tamamıyla reddedildiğini biliyoruz.[1] Artık ciddi hiçbir tarihçi, Osmanlı hakimiyetinin yerli idareci ve askerî sınıfları, asilleri, ya kılıçtan geçirmek yahut zorla İslamiyet'e sokmak suretiyle ortadan kaldırdığı ve onların yerine imtiyazlı feodal bir hakim sınıf olarak Müslüman Türklerin gelip yerleştiğini[2] iddia etmiyor. Bununla beraber 15. asırda, kuruluş devrinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamıyla ayrı bir karakter taşıdığı noktasında ısrarla durmak lâzımdır. Osmanlı tarihiyle yakından meşgul olan bir kısım araştırıcılar bazı dikkate değer vakıaları tespit etmişlerdir. Evvelâ Osmanlı Devleti'nin din hususunda müsamahakâr siyaseti, gayrimüslim reâyânın dinî işleriyle kendisini alâkadar görmediği vakıası belirtilmiş, Balkanlar'daki Hristiyan tebaasına, devşirme ve gulâm sistemi sayesinde idare sınıfına girme imkânları verdiği tekrarlanmış, hatta Voynuklar, Martoloslar gibi uzun asırlar varlığını korumuş olan Hristiyan askerî gruplar yanında, zaman zaman doğrudan doğruya Hristiyan tebaadan askerî hizmetler için istifade edildiği münferit vakıalar halinde zikredilmiştir.[3]

---

1 XV. asra ait Raguza vesikaları, araştırmacılara (Jorga, Truhelka) bu istikamette çok yardım etmiştir.

2 N. Stanef, *Blgarija pod igo*, Sofya 1935, ve bkz. not 128.

3 Mesela bkz. Hammer, *Hist. de l'empire Ottoman*, VII, 356; Ancak o, kaynağındaki "reâyâ" kelimesini kendine göre tefsir etmiştir. Peçevî'deki metin (II, 230) şudur:

سمندره و طمشوار يقاسنده ما بينده نقدر دلو قانلو و توانا و جنكه راغب رعايا وار ايسه كندويه (ابراهيم پاشا) كلوب بيراقلر آلوب

Hammer, başka bir eserinde (*Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien 1815, 27) Hristiyanların yoldaşlıkta bulunarak timar aldıklarını söylerken yanılmıştır. Herhalde Aynî

Balkan milletlerinin üzerine eserleri klasik hale gelmiş olan C. Jireček de bütün diğer müellifler gibi idare sınıfına girebilmek için ihtidanın bir şart olduğunu, Müslümanların imtiyazlı bir sınıf teşkil ettiklerini tasdik eder; fakat aynı zamanda, aşağıda uzun uzadıya üzerinden duracağımız bir mesele hakkında dikkate değer bir fikir ortaya atar. Ona göre, Rumeli'de timarlı sipahilerin çoğu eski Bulgar, Sırp, Arnavut veya Rum asîl ailelerinden gelmektedirler ve eski Sırp devletinden birçok müesseseler kalmıştır.[4] Balkanlar'da Osmanlı fütuhatının şartlarını salâhiyetle inceleyen Iorga, bazı tamimlerinde çok ileri gitmekle beraber, dikkate değer görüşler ileri sürmüştür. O, bir eserinde aynen diyor ki: "Bir asır içinde yerlerini Osmanlı İmparatorluğu'na terk eden Balkan Hristiyan devletleri, umumiyetle sanıldığı gibi Hristiyan dinini yok etmek isteyen mutaassıp bir düşmanın sebep olduğu dinî bir katastrofla ortadan kaldırılmış değildirler... Osmanlılar monarşik birliği ve mutlakiyetin sulh ve sükûnunu, bir tek efendinin hükmünü getirdiler. Osmanlılar bir kavim olarak değil, bir ordu, bir hanedan, bir hâkim sınıf olarak ortaya çıktılar."[5] "Bizans, Slav ve Osmanlı siyasî nizamları bir tek bütün içinde birbirleriyle kaynaştı."[6] Mahallî feodal hakimiyetler, devrin umumî tarihî temayülünü temsil eden Osmanlılar önünde birer birer silindi ve Osmanlı birliği içine karıştı. Rumen tarihçisi, anarşiden bıkmış olan köylü sınıflarının yeni vahdetçi Osmanlı nizamına taraftar göründüğünü işaret ediyor[7] ve diyor ki: "idareciler nâdiren Türk menşeinden idiler... Subaşı, bey, kefalya, eski knez, voyvoda veya onların yakın akrabası veyahut İmparatorluğun başka bir eyaletinden

---

Ali'deki "reâyâ" kelimesini yalnız Hristiyan tebaa mânasına almıştır. D'Ohsson (*Tableau général de l'Empire Ottoman*, VII, 276) "le Sultan ne prends point des soldats parmi ses sujets tributaires" dedikten sonra 1600'de İbrahim Paşa'nın Papa kalesinden 600 Fransız askerinin kendi ordusuna iltihakını kabul ettiğini yazıyor. (Bu hadise için de bkz. Peçevî, 228-229). Finlay (*The History of Greece under Ottoman and Venetian Domination*, London 1856, 55-56) Osmanlı Sultanlarının daha Orhan Gazi zamanından başlayarak her devirde Hristiyan askerî kuvvetlere kadrolarında yer vermiş olduklarını işaret eder. Gibbons (*The Foundation of the Ottoman Empire*, Londra 1916) Türklerle yerli anasırın müşterek bir imanla, İslam dini ile bir yeni millete, Osmanlı milletine vücut verdiklerini iddia ediyor ve diyor ki, Osmanlı Sultanları bu maksatla hakiki ve şuurlu bir İslamlaştırma politikası güttüler. *Devşirme* müessesesi bunun bir vasıtası oldu. Bununla beraber onlar dinî hürriyet umdesine bağlı kaldılar. Osmanlı Devleti esas kuvvet ve kudretini Rumeli'de kazandı ve o sayede Anadolu'da rakiplerini alt edebildi. Balkan yarımadası Hristiyanları, İmparatorluğun kurulmasına yardım ettiler. Onun esas iddiasına karşı bkz. M. F. Köprülü, *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris 1935.

4 "Viele christliche Adelsfamilien wurden, besonders in Bosnien, durch Annahme des islam zu erblichen Spahi's, deren es um die mitte des XVII. Jahrhunderts in Rumelie 1294 gab, meist ehemals christliche Bulgaren, Serben, Albanesen, und Griechen" (*Gesch. der Bulgaren*, Prag 1876, 449), "Auch in den Provinzen überlebten viele Institutionen den Fail der alten Südslavenreiche" (aynı eser, 451).

5 N. Iorga, *Histoire des états balcaniques*, Paris 1925, 1-2.

6 Age. 5.

7 Age. 25.

gelmiş bazen aynı sıfatta eski bir Hristiyan'dan başka bir şey değildirler."[8] Fakat Iorga da idare sınıfına girebilmek için İslamiyet'i kabul etmenin bir şart olduğunu düşünüyor.[9] Iorga'nın esas görüşü, şimdi birçokları tarafından kabul ve teyit olunmaktadır. L. Hadrovics, son zamanlarda neşrettiği bir eserde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'deki teşkilâtının kuvvetle Rum ve Slav tesiri altında kalmış olduğuna işaret etmekte ve demektedir ki:[10] "Sırpların, Türk fâtihlerle beraber Macaristan'a derin surette nüfuzu ve kalelerde muhafaza kuvvetlerinin ekseriyetini teşkil etmesi keyfiyeti, Balkanlar'daki Türk ordusunun, atalarının dininde yaşayan İslam olmamış Sırp elemanlarıyla dolu olduğunu düşünmemize imkân vermektedir."[11]

Osmanlı Devleti'nin yükselişini sağlayan âmillere derin bir surette nüfuz eden P. Wittek'in görüşleri hususi bir yer tutar. O, her şeyden evvel Osmanlı Devleti'nin *uc gâzi devleti* karakteri üzerinde durur ve bu gâzi devletinin menşede tâbi olduğu hususî bir *uc kültürünün*, Osmanlıları, fethedilen yerler halkına tam bir müsamaha içinde yaklaştırdığını ve kaynaşmayı kolaylaştırdığını söyler. "Fatihlerin gâzi karakteri sayesindedir ki ne Anadolu'da ne de Balkanlar'da bir kültür inkıtaı olmamıştır."[12] Aynı âlim şu vakıaya da dikkati çekmektedir: "Osmanlıların taarruz ettikleri memleketin medeniyetine o derecede intibak etmeleri, *akritoi*'ların (Bizans hudut askerleri) kitle halinde onlara iltihakını ve hisarların, küçük şehirlerin kendiliklerinden teslim olmalarını kolay hale getirmiştir."[13] Fakat yine o büyük fütuhattan sonra merkezî devletin, Hristiyan tebaanın kendi dinlerinde kalmasını malî düşüncelerle istediğini, fakat böylece bunlardan idare ve ordu için istifade imkanını kaldırdığını, buna mukabil gâzilerin İslamiyet'i yaymaya çalıştıklarını, devşirme müessesesinin ise bu iki ayrı temâyülü uzlaştırdığını söylüyor.[14] Buna mukabil millî Türk devletinin teessüsünden sonra bizde yayılmış ve kuvvetle tutunmuş olan bir görüş, Osmanlı İmparatorluğu'nun, kuruluş devrinde, yani 15. asır ortalarına kadar tamamıyla Türk unsuruna dayanan bir devlet olduğu faraziyesidir.[15] Osmanlı Devleti üzerinde en son yazılmış eserlerde dahi, meselâ 15. asır Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. asırdakinden derin çizgilerle ayrılmış olduğu, bu iki devrin ana temayülleri ve müesseselerinin bazen hemen aynı kisve altında tamamıyla farklı mahiyet taşıdığı, tarihî şartların büsbütün ayrı olduğu anlaşılmamış

8 Age. 26.

9 Age. 32.

10 L. Hadrovics, *Le peuple serbe et son* église *sous la domination Turque*, Paris 1947, 45.

11 Hadrovics'in zikrettiği Sırp yazarları, J. N. Tomić ve K. Dragonović'in yazılarını maalesef göremedik.

12 P. Wittek, "Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum," *Byzantion*, XI (1936), 315.

13 P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra 1938, 42.

14 Age. 49. Keza bkz. onun, "De la défaité d'Ankara à la prise de Constantinople," *Revue des Etudes Islamiques*, 1938.

15 Bu fikrin aşırı bir müdâfii *Amasya Tarihi* (İstanbul 1327-1330) müellifi H. Hüsameddin'dir.

görünmektedir.[16] Şu muhakkaktır ki, Osmanlı tarihini muayyen devirleri içinde ayrı ayrı alarak her devri kendi şartları ve zaruretleri içinde gösterebildiğimiz zaman, o kadar tezatlı ve karışık görünen vakıalar bir vuzuh kazanacaktır. 14. ve 15. asırlarda Rumeli'de Osmanlı fütuhatının hangi şartlar altında, nasıl gerçekleştiği, eski nizam yerine kurulan nizam ve gelen fâtihlerle yerli ahali arasında münasebetler ve tesirler meselesi yukarda gördüğümüz gibi bazı âlimler tarafından açıkça vaz' olunmakla beraber, bilhassa ellerindeki kaynakların yetersizliği sebebiyle tatmin edici bir cevap bulamamıştır.[17] Aşağıda, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmet devrine ait timar ve tahrir defterlerine göre,[18] Balkanlar'da Osmanlı yayılışının tamamıyla muhafazakâr bir karakter taşıdığını, ânî bir fetih ve yerleşme bahis mevzuu olamayacağını, eski Rum, Sırp ve Arnavut asil sınıfları ve askerî zümrelerin yerlerinde bırakılarak mühim bir kısmının Hristiyan timar-erleri olarak Osmanlı timar kadrosuna sokulduğunu, 15. asırda Osmanlı Devleti'nin hiç bir şekilde bir İslamlaştırma politikası gütmediğini, rakam ve delilleriyle göstermeye çalışacağız. Fakat buna geçmeden önce, burada, bugüne kadar malûm olan kaynaklarda mevcut dikkate değer kayıt ve işaretlerin de şimdi daha açık bir mâna kazandıklarını söylemeliyiz. Esasen bu eski kayıtlar, araştırmalarımızın konusunu devletin başlangıcına kadar götürmeğe müsaade ettikleri için de hususî bir ehemmiyet taşırlar.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'la[19] Âşık Paşazâde ve Neşrî'nin birleştikleri en eski Osmanlı rivâyetinde bu gibi kayıtların mânaları açıktır: Osman Gazi ile daha ilk zamanlardan itibaren iş birliği yapan "Harman-kaya

16 İ. H. Uzunçarşılı'nın Osmanlı Devleti teşkilatına dair Türk Tarih kurumu tarafından yayınlanan eserleri (*Kapıkulu Ocakları*, I-II, Ankara 1943, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948, *Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945) başlıca bu noktadan tenkit olunabilir. Saray teşkilatı hakkında *D.T.C. Fakültesi Dergisi*'nde yazdığım yazıya (Cilt V, sayı 2) bakınız. Son zamanlarda çıkan Osmanlı Teşkilatına ait bir eserde de, H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, London 1950, muhtelif devirler arasındaki farklılık daha ziyade nazar-ı itibara alınmamıştır.

17 F. Babinger'in eski Osmanlı bey aileleri ve menşeleri (Evrenesoğlu, Timurtaş, Turakhanoğlu, Karlızadeler, Mihaloğulları, Malkoçoğulları) hakkında araştırmaları (bkz. Annali, Publicazioni dell'istituto universitario orientale di Napoli, serie vol. 1 (1940), 117) genişletilmek lâzımdır. Evkaf Umum Müd. Arşivi ve Başbakanlık Arşivindeki eski tahrir defterleri bu mevzuda çok malzeme ihtiva etmektedir. Bkz. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livasındaki Has, Mukataa, Mülk ve Vakıflar*, İstanbul 1952. Babinger'in şu tedkikini maalesef göremedik: *Beitrage zur Geschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14. und 15. Jhdt.)*, Brünn-München-Wien, 1944.

18 Bu çeşit defterler için bkz. Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt II (1939-1942) ve H. Kun, *Avrupa'daki Osmanlı Yer-adları, Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1951, 83 vd.

19 *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (Die altosmanischen anonymen Chroniken, F. Giese neşr. Breslau 1922, yine onun. MOG, I. 49. P. Wittek, Zum Quellen problem der alt osm. Chron. Aynı yer, 77). Oruç, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch, F. Babinger neşr. Hannover 1925), neşredenin mukaddimesi.

(Chirmenkia) kâfirlerinin tekfuru" Koze Michael, bu şekilde hareket eden yegâne yerli Hristiyan beyi değildir. Meselâ Osman'ın Taraklı-Yenicesi'ne yaptığı bir akında şu hadise zikredilir.

اول (صورقن) كافرلري صمصه چاوشله آشنا اولموشلردي بونلر كوروب اري و عورتي اطاعت ايدوب استقبال ايتديلر، ارالرنده بر اولوجه كافر واردي، عثمان اني اوقيب عهد و پيمان اتدلركه صمصه چاوش نه درسه اني قبول ايده لر

Yerli Hristiyan beyleri ile işbirliği sadece[20] bir ittifak münasebetinden ibaret değil idi. Osman Gazi'nin yine ilk faaliyet devresinde.[21]

كندو حقه توكل ايدوب طوغري لبلبجي حصارنه واروب تكوري قرشو كلوب اطاعت ايدب ينه يرنده مقرر قلب اول تكورن بر اوغلي واردي اني بله الب اندن لفكيه وارب لفكه تكوريله چادرلو تكوري دخي استقبال ايدب اطاعت ايدب مملكتلرن تسليم ايدب كندولر عثمانه خاص اولديلر

Fakat Osman'ın hizmetine giren bu tekfurun Müslüman olduğuna dair bir işaret yoktur. Diğer taraftan yine Osman zamanında, daha 1305'de bir Katalan müfrezesinin gelip Osmanlılara iltihak ettiği hakkında Pachimeres'in verdiği malûmat da dikkati çeker.[22]

Eski Osmanlı rivâyetinde Orhan Gazi zamanında tekfurların ve "kâfir sipahilerin" Osmanlılara iltihakına dair başka kayıtlar vardır. O, daha babasının sağlığında İznik *uc*'unda yaptığı seferlerden birinde:[23]

كندو كلب قره حصاري اوزرنه دوشب تكورنه آدم كوندردي كه حصاري بكا ور ينه سني حصاركده ابقا ايدين همين آد بنم اولسون همان بنم غرضم ازنيقدر ديدي

Hisarın beyi teslim olmamıştır. Fakat Osmanlı fetih usulünü gösteren bu teklifin mahiyeti dikkate değer. Orhan, bey olunca itaat gösteren birçok hisarların tekfurlarını yerlerinde bırakmıştır.[24]

Keza Bursa kalesinin teslimine âmil olan "Bursa tekfurunun veziri" Osmanlıların yanında kaldı.[25] İznik fethi sırasında:[26]

---

20 Neşrî, *Cihânnümâ* (Die altosmanische Chronik des Mevlana Muhammed Neschri), Th. Menzel'in hazırlık çalışmalarına göre neşreden F. Taeschner, I, Giriş ve Menzel nüshasının metni, Leipzig 1951, 28.

21 Neşrî-Taeschner, 36.

22 Bkz. Wittek, *The Rise...*, 42.

23 Âşık Paşazâde, Âli neşri, 27.

24 اورخان اولوباتي فتح ايدب تكورني ينه يرنده مقر قيلمشدي (Neşrî-Taeschner, 46); keza Kirmasti hâkimesi ve kardeşinin yerlerinde bırakıldığı hakkında Neşrî Taeschner, 47.

25 Âşık Paşazâde, 30; Neşrî-Taeschner, 39.

26 Neşrî-Taeschner, 45: *Aşık Paşazâde*, 41.
كويلرك خلقي حصار خلقنه زواد ويرمزبردي وقت اولردكيم مسلمانلرله بيله صاواشه واررلاردي

تكزري اسطنبول قپوسندن چقب خلقيله اسطنبوله كدب اكثر سپاهي كتميب شهر خلقيله اورخانه چقب استقبال ايدب

Bu sonuncu kayıtta kâfir sipâhiler'e bilhassa dikkat çekmek isteriz. İznik'te olan tabii başka taraflarda tekerrür etmekte idi. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa, Gelibolu yarımadasına geçince Orhan ve etrafındakilerin Hristiyanlara karşı ne kadar müsamahakâr davrandıklarını, 1355'de Osmanlıların eline esir düşmüş olan Selânik başpiskoposu Gregory Palamas'ın mektupları[27] açık bir şekilde göstermektedir.

جمبني حصارنك كافرلري بو غازيلرله متفق اولب يورو ديلر[28]

O, her yerde Hristiyanları tam bir serbestî içinde gördü. Orhan'ın oğlu İsmail, Hristiyan dini hakkında ona serbestçe bazı sualler sordu. Sonra bizzat Sultan Orhan, Palamas ile ulema arasında umumî bir münakaşa yaptırdı. Bu münakaşayı Orhan'ın Rum doktoru Taronites kaydetmiştir.[29] Toplantıya riyâset eden Balaban (Palapanis) Hristiyan din adamına şu suali sordu: "Biz sizin peygamberinize inanıyoruz, siz neden bizimkine inanmıyorsunuz?" Bundaki uzlaştırıcı edâ âşikârdır. Palamas'ın başka bir münakaşasını birisi şöyle bağladı; "Bir zaman gelecek ki, hepimiz fikirlerimizde birleşeceğiz" Bilhassa dikkati çeken bir nokta da şudur ki, bir Osmanlı şehri olan Biga (Pegae)'da Palamas, eski Bizans hetaeriarch (general)'ı Mavrozoumis'i mahallin en nüfuzlu bir şahsiyeti (subaşı?) olarak buldu.[30]

I. Murad'ın ordusunda, haracgüzâr beyliklerin gönderdikleri mühim miktarda Hristiyan yardımcı kuvvetlerin bulunduğu malûmdur.[31] Yalnız Anadolu seferlerinde değil, Kosova meydan muharebesinde (1389) dahi Osmanlı saflarında tâbi Hristiyan kuvvetleri vardı:[32]

جون كار بيوردي خراج كزار كافرلره كه يراغله حاضر اولالر كستندل و سراجله جملسي حاضر اولدي

Timur'un tarihçisi Nizâmüddin Şâmî'ye göre, Yıldırım Bayezid, rakibinin karşısına, "çıtagları ve kâfirleri" koymuştu.[33] Ankara savaşına yalnız Sırp as-

27 G. Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources," *Speculum*, 26/1 (1951), 104-118.

28 Âşık Paşazade, 48; Neşrî- Teaschener, 50.

29 Arnakis, 108.

30 Age. 106.

31 Bkz. Neşrî-Taeschner, 63-64.

32 Neşrî-Taeschner, 66, 73. Karşıla. Gibbons, (Türkçe terc. Ragıp Hulûsi), 151.

33 يلديروم بايزيد نيزدر مقابل اين لشكر هاي چيتاغ و افرنج را ترتيب داد بر ميمنه پسرلاس افرنجي را با لشكر هاي افرنج جماعتي نا محصور و كروهي موفور تعيين كرد

(*Zafernâme*, éd. F. Tauer, Monog. Arch. Orient. vol. V. Praha 1937, 255) Meşhur Marko Kralyević, 1394'de Eflak'ta Osmanlı hizmetinde ölmüştür. (bkz. Mélanges H. Grégoire, Brüksel 1949, 568).

kerleri değil, Arnavut beyi Coia Zaccaria gibi başka Balkanlı beyler de iştirak etmişlerdir.[34]

Yıldırım Bayezid'den sonra Osmanlı ordusunda Hristiyan tîmar-erlerinin, voynukların ve diğer askeri grupların ne kadar mühim bir yer tuttuklarını aşağıda doğrudan doğruya arşiv vesikalarından öğreneceğiz. Fakat burada, 1432-1433'de Osmanlı ülkesini ziyaret etmiş olan bir Fransız'ın dikkate değer müşahedelerini nakletmeden geçemeyeceğiz. Bu Fransız, Bertrandon de La Broquière, II. Murad'ın ordusunda Sırp despotunun gönderdiği 3000 sipahiden başka Arnavutluk'tan ve Bulgaristan'dan birçok Hristiyan askerlerin bulunduğunu söyler.[35] 1439'da Floransa konsiline Türklere karşı bir haçlı seferinin imkânları üzerinde bir rapor veren Jean Torzelo da Padişaha tâbi elli bin Hristiyan'dan bahis ile bunların isyana hazır olduğunu kaydeder.[36] O, bununla şüphesiz Padişahın bütün Hristiyan tebaasını kast etmemiştir; yukarıdan beri Padişaha tâbi kuvvetleri sıralamaktadır. Bize göre bu elli bin Hristiyan, Padişahın tebaası olan Hristiyan askerlerdir ve bu rakam, ne kadar mübalağalı olursa olsun, Osmanlı memleketindeki Hristiyan askerlerin ehemmiyetli nispeti hakkında bir fikir vermektedir.[37]Arşivde, vaktiyle Sırp Duşan İmparatorluğu sınırları içine girmiş olan hemen bütün bölgelere ait 15. asır defterleri mevcuttur.

Araştırmalarımıza Tesalya'dan başlayacağız. Elimizde Tırhala Livasına ait iki defter vardır. Birincisi H. 859 (M. 1454-1455)[38] ikincisi H. 871 (M. 1466-1467)[39]

---

34 Jorga, GOR, I. 331.

35 "Et de l'armée qui fu dernièrement en Grece, une Grand pratie estoit Créstiens; c'est assavoir que quant il mande le dispot de servie, il envoye l'un de ses fils accompaignié de II. chevaux service et aussi d'autress assés d'Albanie et de Voulgairie qui sont Créstiens..." (B. de la Broquière, *Les Voyage d'outremer*, ed. Ch. Schefer, Paris 1892, 185).

36 "En oultre ces seigneurs cy, il y a plus de cinquante mil hommes Créstiens qui sont subjectz au Turc et incontinent qu'ils verroyent la puissance des chrestiens se rebelleroyent contre le Turc et seroyent ceulx qui plus le destruiroyent, et oultre tous ceulx cy, il y a une grande multitude de Créstiens subjects au Turc par tribut..." (B. de La Broquière'de zeyil, 265).

37 Yine Torzelo'ya göre Padişahın bütün askeri kuvvetleri 100 bin süvari ve 20 piyadedir (Age. 262-263). Broquière'e göre (185) "s'il veult fait grant armée, tel qui le scet bien m'a dit qu'il trouvera bien VIXX mil hommes en la Grece, mais qu'il les paye de leurs gaiges, c'est assavoir VIII. aspres pour homme à cheval et V pour homme de pié; et de ceulx cy, m'a l'en dit que les LX mil seront bien en point".

38 Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü, Maliyeden müdevver defterler, muvakkat tasnif numarası 167, 230 varak, tam, ebadı 11/29. Timarlarla beraber reayanın adlarını, vergilerinin müfredatını bildiren bir mufassal tahrir defteridir. Mukaddimesi:

صورت دفتر صنجاغ ترخاله كه بحكم پادشاه .... السلطان محمد خان ابن مراد خان

محرر كشت بمباشرت مراد بك ابن تنور طاش بك .... في تاريخ تسع و خمسين و ثمانمائة

39 Başv. Arşiv., maliyeden müd. def., muv. tasnif numarası 66. Defterin başında sahifeler karışıktır, ebadı 11/29, timar icmal defteri; şimdiki cildinde yedinci varaka gitmiş olan mukaddimesinde:

tarihinde yazılmıştır. Böylece bu bölgeye ait en eski defter, fetihten ancak altmış yıl kadar sonrasını göstermektedir. Bu defter, Turhan Bey oğlu Ömer Bey'in sancak beyliğinde yazılmış olup Tırhala ile beraber Fener (Phenarion) ve Agrafa "vilâyet"lerini içine almaktadır. Burada timarların taksimi şu şekildedir: 1 Mirlivâ hâssı, Tırhala vilâyetinde (nâhiye) 79 eşkinci timarı, 24 müstahfiz timarı; Fener vilâyetinde 1 subaşı hâssı, 60 eşkinci timarı, 9 müstahfiz timarı; Agrafa vilâyetinde 1 subaşı hâssı, 7 eşkinci timarı.

Yekûn 182 timardan 36'sı Hristiyan sipahilere aittir. Bazı tipik misâller vereceğiz: "Timar-ı Dimitri veled-i Mihal, kadîmi sipâhî oğluymuş."[40] Yine Tırhala'da "Timar-ı Mustafa ve Patros birâder-i o, evlâd-ı Mikira (ميقره) müşterek nöbetçe eşerler."[41] Tırhala'da "Timar-ı Iglava (اغلاوه) Dominika ve mazerak (مزراك) evlâd-ı Mikira" "Timar-ı Pavlo, Mikira'nın oğluymuş, kardaşı Paşa-yi-ğit gözün çıkarmış, gözsüzdür, yılda bir eşkinci verirmiş."[42] Son üç misâlde Mikira oğullarının timarlarını görüyoruz. H. 871 tarihli defterde Mikira-ili şeklinde adlandırılan bölge, bu Mikira'ya nisbet edilmiş olmalıdır. Mikira'nın, Osmanlılar memleketi fethettikleri zaman, onlara iltihak eden bölgenin eski hâkimi olacağını tahmin ediyoruz.[43] Sancak'ta H. 859'da gördüğümüz bu 36 timardan gayrisi, Evrenuz Bey yahut Turahan Bey'le beraber gelmiş kimselere[44] veya gulâm-ı mîrlere (bey-kulları) ve kapıkullarına verilmiştir.[45]

H. 871 (M. 1466-1467) tarihli icmal defterine gelince, son sahifesindeki hülâsaya göre timarlıların vaziyeti şudur: *"Livâ-i Tırahala: zaîmân 22, kudât 6, sipâhîyân 343, dizdârân ma'merdân-i kılâ' 191, voynuk 103, yamak 203".* Ayrıca Livadya'da 24 Arnavut *katune*'si, İstifa nâhiyesinde 34 Arnavut katune'si vardır.[46]

دفتر مجمل ولايت لواء ترخله كه بفرمان پادشاه... السلطان محمد خان بن مراد خان... بمباشرت احمد علي بك بن اورنوس... لسنة احدي و سبعين و ثمانمائة

40 Varak 179.

41 V. 234.

42 V. 236.

43 Bkz. aşağıda not 91.

44 تيمار مصطفى ولد موسى، اورنز بك ايله بله كلمش قديملردندر - تيمار كوجوك الياس ولد سرف سكيد، اصلده باباسي ترك اصلندن ايمش، طورخان بك بو ولايته كليجك بله كلمش وهم مذكور الياس يرار يواداش ايمش، مجموع سنجق شهادت ايتدلر

45 Bu arada Türk adı taşıyan bir Hristiyan timar-eri dikkat çekmektedir, kayıt aynen şudur: "تيمار كافر تمور طاش ولد واري" (V. 105 b.)

46 Teselya'da Arnavut kolonilerinin mevcudiyeti, 1330 tarihine doğru Arnavutluk'un Stefan Duşan tarafından fethi üzerine cenuba doğru başlayan Arnavut göçünün bir neticesidir, (bkz. A. A. Vasiliev, *Hide l'Empire Byzantin,* Paris 1932, II, 295). Tırhala defterlerinden XV. asırda Tesalya'daki Arnavut nüfusunun miktarını oldukça sıhhatli bir şekilde tayin etmek mümkündür. Bunlar ekseriya *katune*ler halinde teşkilâtlandırılmış olup hususî bir statüye tâbi idiler. Sonradan aynı bölgede görülen ve büyük kısmı Hristiyan Arnavutlardan mürekkep *Armatollar*'ın menşei bu Arnavut katuneleri olmalıdır (Armotollar için R. Anhegger, "Martoloslar Hakkında," *Türkiyat Mecmuası,* VII-VIII (1942), 297 vd. Katune için B. Djurdjev, "Eflak Kanunu Hakkında Küçük Bir İzah," *THİM,* (1939) 186. Arnavutlar için

Bu tarihte sancakta 23 *nahiyet* sayılmaktadır (bunların arasında, Mikira-ili, kuzeyde Platamona (bugün Platamon), güneyde Livadya (bugün Lebadea), Lodorik (bugün Loidorikan), merkezde Dömeke (Domokos), Çatalca (Phersala) vardır.) Ömer bey hâlâ sancak beyi olarak görünmektedir.[47] Bütün sancak dahilinde yukarıda gösterilen 343 sipahiden 20'si Hristiyan'dır ve bunlar da ancak dört timar tasarruf etmektedirler. Yalnız İzdin (ازدين) (Zeytuni) kalesinde topçuluk eden İlandari yalnız başına bir timar tasarruf etmektedir.[48] Daha önce Todora oğlu Dimitri tek başına bir timar tasarruf etmekte idi.[49] Tırhala'da eskiden Petro'ya ait olan bir timarı şimdi, H. 871'de üç oğlu müştereken tasarruf etmekte ve nöbette sefere gitmektedirler.[50] Bu suretle timarların müteakip nesillerde küçük hisselere bölündüğünü görüyoruz ki, bu umumî bir cereyandır. Bu yirmi Hristiyan sipahiden başka 19 timar da babaları Hristiyan sipahi olan nem Müslümanlara aittir.[51] Bu adet, daha bu tarihte, burada, Hristiyan sipahiler arasında İslâmlaşmanın oldukça ilerlemiş olduğunu gösterir (Babaları hakkında hususî bir kayıt bulunmayan iki nem Müslümanı yukarıdaki yekûna idhal etmedik). Nihayet H. 873'de bir "Frenk" mültecisine verilen bir timara ait kayıtlar bilhassa dikkate değer. Bu kayıtlar Barak'a ait timarın üzerine derkenar olarak yazılmıştır:

I – "Hizmete gelmediğiyçin Frenkten kaçup gelen Gilibertes Kançilaryus (كليبر تس قنجلريوس)'a verildi, eşer, fi 15 Rebiilâhir 873 der İncüğiz; Paşa sancağına eşer."

II – "Bu mezkûr Müslüman olup adı Ahmed konulup yine ber-karar mukarrer olundu, tahriren fî evâsıt-i Muharrem sene 875 der Agriboz, [52]."

H. 859 defterinde adlarını gördüğümüz Hristiyan sipahilerin H. 871'de yeni durumlarına gelince, bu hususta yalnız bazı tipik misâller üzerinde duracağız: H. 859'da Tırhala'da Bogoslav'ın Boga, Pelegrin (بوغا و بلغرين) adlı çocukları bir timar tasarruf etmekte idiler. H. 871 defterine göre, bu timar bir aralık, Bogoslav'ın Müslüman olan oğlu Ali'ye geçmiş, ondan sonra onun kardeşi Mustafa'ya intikal etmiştir. Mustafa bu timarın yarısını tasarruf etmekte, öbür yarısını Pelegrin'in oğulları Gön ve Gırgor (كون و غير غور)

---

aynı tâbirin kullanılması onların da Eflaklar gibi göçebe olmasından ileri gelmiş olsa gerek. Fakat Tesalya şehirlerinde ayrıca Arnavut mahalleleri daha XV. asırda mevcuttu. Aynî Ali'nin *Kavânîn*'ine göre (Tasvir-i Efkâr neşri, 40) XVII. asır başlarında Tırhala'da 36 zeâmet ve 439 timar vardı.

47 1473'te Uzun Hasan Beğ'e esir düştü (Neşrî-Taeschner 21), Ömer Bey 1489'de henüz hayatta idi (Aşık Paşazâde 237).

48 V. 63 a.

49 V. 63 a.

50 V. 13 a.

51 Meselâ: *"Timar-i Mehmed ve Ali, nev-müslüman, veledân-i Kukra* قوقره *(v. 75 a). "Timar-i Mustafa, nev-müslüman, veled-i Filatrino* فيل اترينو *(v. 78 b), "Zeâmet-i İstir* استر *der tasarruf-i Hızır bey bin Vulkaşin* ولقاشين *".

52 V. 41 a.

tasarruf etmektedirler. (Bu son ikisi nöbetle sefere gitmektedirler). Yukarıda H. 859'dan önce mühim bir şahsiyet (bir yerli senyör?) olarak tanıdığımız Mikira'nın oğullarına gelince, bunlardan yalnız Mikira'nın oğlu Mehmed'in oğlu İsa'ya rastlamaktayız. Bu Mehmed, Mikira'nın H. 859'da Hristiyan adlarıyla gördüğümüz oğullarından biri olmalıdır. H. 859'da Tırhala'da timar tasarruf eden Klazinos (قلاذنوس؟) oğlu Miho'nun oğulları Ostoya ile Miraş (اوستويا و ميراش) başkasıyla, Gin'in oğlu nem Müslüman Ahmed'le müşterek bir timar tutmaktadırlar.[53] Mikra gibi Kravaldi (قراوالدي؟) nâhiyetine adını vermiş olan oğlu Halil, Kravaldi nâhiyetinde büyük bir timar tasarruf etmektedir. O, H. 872'de ölünce timarı kardeşi Yusuf'a verilmiştir. Aynı tarihte Fener subaşısı olan Hasan bey bin Zenebiş[54] herhalde Güney Arnavutluk senyörlerinden meşhur Zenebissi'nin[55] oğlu olmalıdır. Tırhala yörükleri beyi de Efendre oğlu İlyas beydi.[56] Aştin oğlu Yakub bey, Suvalak (صووالاق) zeâmetini elinde tutmakta ve kardeşi Mustafa Bey de Tırhala'da bir timar tasarruf etmektedir. Onların babaları Aştin, Arnavutluk'ta Aştin-ili'ne adını vermiş olan büyük bir Arnavut senyörü idi.[57] Yukarıdaki misâller, Hristiyan sipahilerin Müslüman olmuş, yani tam manasıyla Osmanlılaşmış ikinci neslini teşkil etmektedirler. Tırhala sancağında mühim miktarda Voynuk'un mevcudiyeti de (103 voynuk, 203 yamak) dikkati çekmektedir.

Şimdi II. Murad devri sonlarına ait bir icmal defteriyle şimale doğru, Makedonya'ya geçiyoruz.[58] Başı ve sonu noksan olan bu defterden elimize geçen parçalar, vilâyet-i Timur-hisar (Serez şimali), nâhiyet-i İstefanye (استفانيه) nâhiyet-i Kaloyan ve Nevrekop, voynukan-i vilâyet-i Kaloyan, nâhiyet-i Köprülü, vilâyet-i Kastorya (كستريه) kısımlarını ihtiva etmektedir. Timur-hisar kasabası "melik'ül-vüzerâ" Zağanos Paşa'nın zeâmetidir. Nevrekop, Köprülü (Veles) ve Kastorya (Kesriye, Kastoria) gibi birbirinden oldukça uzak olan bu bölgelerde toptan Hristiyan sipahiler elinde 14 timar vardır. Bunlardan altı tanesi kadîmi işaretini taşımaktadır. Timarlardan bir kısmı baba ile oğullar arasında müştereken tasarruf olunmakta ve bunlar nöbetle sefere gitmektedirler.

53 V. 157 a.

54 V. 36 a.

55 Zenebissi'ler için bkz. A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion Turque au XVe siècle*, Paris 1937, 28-29; Jorga, GOR, I, 303.

56 Efendre oğlu Umur bey, Arvanid-ili defterindeki bir kayda göre (320. timar) I. Mehmed zamanında Akçahisar muhasarasında bulundu. Onun o tarihte Arvanid-ili Sancak beyi olması kuvvetle muhtemeldir. Efendre oğlu Umur beyin oğlu Hızır bey, II. Murad devrinde Kırçeva (Krçevo)'da bir timar tasarruf etmekte idi.

57 H. 835 tarihli Arvanid sancağı defterinde (bkz. aşağıda not 88) Aştin-ili geçmektedir. Aştin oğlu Yakub, Şehzade Cem'in lalası olmuştur.

58 Baş. Arşiv. Maliyeden müd. def., mv. tas no. 525 ve 250. Şimdi ayrı ayrı ciltlenmiş bulunan bu iki defter aslında aynı bir defterin parçalandır. 525 no.lu defter ilk kısımdır. Defter, bir timar icmal defteridir. Başı ve sonu noksandır. II. Murad'ın son zamanlarına ait olduğu H. 849 tarihli derkenarlardan anlaşılmaktadır (25'de böyle bir derkenar var).

Meselâ Dimitri'nin oğulları Kubrin ve Prbo (كوبرين و پربو) bir timar, Duka ve kardaşı Kaloyan bir timar, Dukagin ve kardaşı Pal (دوقه كين ، پال) bir timar, Milko ve oğulları bir timar tasarruf etmektedirler. Timarların miktarı fazla değildir (umumiyetle 2.000'den aşağı). Burada da Hristiyan sipahilerin ihtidalar neticesinde azaldığı anlaşılıyor. Defterin tarihinde üç timar (Musa veled-i Petko, Bayezid veled-i Ağustos ve Umur veled-i Todoros timarları) mühtedi sipahiler elindedir. Kaloyan vilâyetinde *voynuk*'lar vardır.

Arşivde bu mıntıkanın şimalinde Sırp devletinin beşiği olan Eski Sibirya bölgesine ait H. 859 tarihli bir mücmel defter de bulunmaktadır.[59] Yelç (ازوجن) İzvecan (Zveçan) (ازوجن), Hodidede (Hodidyed) (هودي ديبه), Senica (سنجه Senitsa), Ras (راس) Üsküp (Skoplje) ve Kalkandelen (Tetovo) nâhiyelerini ve tâbilerini ihtiva eden bu bölgede Hristiyan sipahiler elinde 50 timar vardır. Hristiyan sipahilerden üç tanesi "kadîmî timar-eri", sekiz tanesi İsa bey "hizmetkarı" olarak işaretlenmiştir.[60] Bizzat İshak Bey oğlu İsa bey bir büyük Hristiyan aileden geliyordu[61] ve herhalde durumu bir sancak beyinkinden yüksek idi: Kalkandelen müstesna bütün diğer nâhiyetlerde 189 timardan 160 kadarı onun taallûkatı (gulâmları ve hizmetkârları) elindedir. Fakat bu tımarlar umumiyetle çok küçük miktarlarda olup onun hâslarındandır. Ayrıca Kalkandelen'de yine onun hâslarından 41 timar, hizmetkârları elindedir.[62] İsa Bey'in hâslarının yekûnu, Üsküp hariç, yılda 763.000 akçaya yükselmektedir. Stratejik vaziyeti çok mühim olan bu bölgeyi babası İshak Bey'den tevârüs eden bu kudretli uc-beyinin maaşını 16. asırda bile az sancak beyi almıştır. Dikkate değer bir noktadır ki, Îsa beye taallûku olan Hristiyan timar sahipleri gulâm değil, hizmetkâr sıfatı taşırlar. Bunların menşe'de raiyyet veya gulâm olmaları hatıra gelmez. Her halde bir timar bulamadıkları için dirlik ümidiyle İsa Bey hizmetine girmiş olan Hristiyan askerîler olmalıdırlar. Bir kısım Hristiyan sipahilerin timar alamamış akrabaları bulunduğunu, fakat bunların askerî sınıfa mensup oldukları için her zaman timar almak imkânına sahip bulunduklarını biliyoruz.[63]

---

59 Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. no 544, 317 sahife, sonu noksan, ebadı 11/29, timar icmal defteri. Mukaddimesi:

صورت دفتر مجمل يلچ و ازوجن هودي دده و سنجه و راس و اسكب و قالقان دلان مع توابعها بفرمان سلطان محمد خان بن مراد خان .... بقلم اضعف المحررين علي بن حاجي يعقوب .... في اواخر جماذي الاولي سنه تسع و خمسين و ثمانمائه هجريه هلاليه

60 Meselâ: *"Timar-i Dimitri, hizmetkâr-ı İsa bey" "Timar-i Branislav, hizmetkâr-ı İsa bey" "Timar-ı Branilo, hizmetkâr-ı İsa bey".*

61 C. Truhelka, *Die geschichtliche grundlage der Bosnischen Agrarfrage* (Sarajevo 1911, Türkçe terc. Köprülüzade A. Cemal, *THIM*, I, 58. G. Elezović, "Skopski İsakovici i Paşa-jigit beg," *GSND*, XI (1932).

62 عن خاصهاء عيسى بك مذكور در ولايت قالقان دلان كه در تصرف خدمتكاران خودست

63 H. 859 tarihli Tırhala defterinde (bkz. not 39) şu kayıt dikkate değer:

قريهء ليفروش، خارج از دفتر، مذكور كويده يازيلان كافرلر مذكور سواريلروك حصملري در خارجدن كمسه يوقدر

Fetihten yarım asır sonra bu bölgede Hristiyan sipahiler halâ oldukça yüksek bir nisbeti muhafaza etmektedirler. Bunlar arasında zamanla ihtidalar olduğundan, bu nisbetin önceleri daha yüksek bulunduğu şüphesizdir. Mamafih defterde ihtidalara ait kayıtlar çok değildir.[64] Bu bölgede Hristiyan sipahilerin timarları umumiyetle küçüktür. Bunların arasında yıllık geliri 250 akçadan ibaret olan timarlara dahi rastlanmaktadır.[65] II. Murad devrinde yazılmış Kırçeva (Krçevo), Pirlipe (Prilip) havalisine ait, bir timar icmal defteri parçası[66] yukarıda incelediğimiz bölgeyi tamamlamaktadır. Eldeki parçaya göre bu bölgede 90 timardan 26'sı Hristiyan sipahiler elindedir. Bu sipahilerin on bir tanesi "kadîmî" işareti taşımaktadır. Burada bilhassa şu kayıt dikkate değerdir:

ناحيت قارچوه كرك استبان از تحويل شرابدار حمزه[67]

Bu göstermektedir ki, Kırçeva subaşısı olarak meşhur Şarabdâr Hamza Bey'e bir Hristiyan zaîm halef olmuştur (timar hâsılı: 35.200 akça).

H. 859 (M. 1454-1455) tarihli Vılk (Vulk, Vuk) vilâyetine ait tam bir defter-i mufassal[68] bize bu bölge hakkında sarih malûmat vermektedir. Defter, Triguşna (ترغوشنه Trguşna), Vulçitrin (Vuçitrn), Morava (مورآري) (Gilan, Gülhan), Bitolnica (بتولنجه) Priştina, Lab nâhiyetlerini ihtiva etmektedir. Bütün bu bölgede 170 timardan 27'si "kâfir sipahi"lere aittir. Bunların da dokuz tanesi üzerinde "kadîmî" kaydı vardır. Bir tanesi Eflaklar kâtibi Branoş (برانوش) ikisi voynuk lagatorlarıdır. Aynı bölgede Novaberda (Novobrdo) kalesindeki 11 nefer topçu, tüfenkçi ve zenberekçiden yalnız biri Müslümandır. Timar miktarları 500-10.000 arasında değişmektedir. Meselâ topçu Bogoslav 6.288, lagator Radoslav 7.505 akçalık büyük timarlar tasarruf etmektedirler (Novaberda çeri-başısı 8.950, kadısı 8.927 akça).

Aynı bölgeye ait 23 sene sonra yazılmış bir defterde durumun büyük bir değişiklik göstermediği anlaşılmaktadır.

H. 882 (M. 1477-1478) tarihli Vulçitrin (Vuçitrn) livası mücmel defteri, Vulçitrin, Lab, Gorne-Obrafca (Gorni Obravatz), Priştina, Morava, Topolnica

64 Sagrak oğlanı İlyas'ın timarı üzerindeki şu kayıt:
شيمدي اسلامه كلن محمدي بن زوبرويكه ويرلدي في اواخر صفر سنه ٨٦٤ در ادرنه

65 *"Timar-i Olivir ve Aleksi ve Todor:* ... hasıl 252". Bu küçücük timarı da üç kişi müştereken tasarruf etmektediler. Buna mukabil, *Timar-i Nikola, hizmetkâr-i İsa Bey*, 2.296 akçeliktir.

66 Başv. Arşiv. Maliyeden müd. muv. ta303; timar icmal defteri. Elimizde ancak 85 sahifesi vardır. Çok harap, ebadı 12/35 sm. H. 849 tarihli bir derkenardan anlaşıldığına göre defterin tahriri II. Murad'ın son zamanlarına aittir. Bu bölgeyi tahrir etmiş olan eminin aynı tarihlerde Presba vilâyetini de yazdığı bir kayıttan anlaşılmaktadır (64).

67 Şarabdâr Hamza Bey II. Murad'ın yakınlarındandı. (bkz. Neşrî-Taeschner, 172). 1473'de Rum beylerbeyi sıfatiyle Tokat'ta oturmakta idi (Tursun Beg, 146). Vakıfları için bkz. T. Gökbilgin, *Edirne ve paşa livası*..., 52, 77, 234, 318, 479.

68 Başv. Arşiv. Tapu deft. No. 2 mükerrer.

(Topolnitsa) subaşılıklarındaki timarların durumunu göstermektedir.[69] Bu bölgede 21 timar Hristiyan sipahiler elindedir. Ayrıca iki timar sahibinin nem Müslüman olduğu tasrih edilmiştir.[70] Baş tarafı noksan başka bir Vulçitrin (Vuçitrn) defteri[71] biraz daha şimal bölgelerini göstermektedir. Fatih Sultan Mehmet'in son zamanlarına ait olması lâzım gelen bu defter, Vulçitrin ve havalisi ile Bihor ve Altın-ili (Dibra ile Prizren arasında İbalea) bölgesini içinde almaktadır. Burada da timar tasarruf eden Hristiyan sipahilere rastlamaktayız.[72] Fatih Sultan Mehmet zamanında feth edilmiş olan Sırbistan, Bosna ve Hersek bölgelerine ait defterler daha eski olmamakla beraber fetih zamanına daha yakın olduklarından hususi bir ehemmiyet taşımaktadırlar.

H. 882 (1477-1478) tarihli Sancak-i Vilâyet-i Hersek[73] defterinde[74] mühim miktarda Hristiyan timar-erlerine rastlamaktayız. Bunlardan bazıları oldukça büyük timarlar (meselâ timar-ı Vukça 5.956) bazıları ise çok küçük (meselâ timar-ı Radivoy 430 akça) timarlar tasarruf etmektedirler. Bu timar sahiplerinden bir kısmının eskiden beri "baştina" tasarruf ettikleri kaydedilmektedir. Hersek'te timar kadrosuna sokulan eski sipahilerden başka, bunlardan bir kısmı da Padişahın emriyle Eflak statüsüne tâbi oldular. Bu ikinci gruba sokulanlar umumiyetle bir "cemâat"in, yani yarı göçebe bir grubun başındadırlar. Deftere göre bu tarihte Hersek vilâyetinde hepsi 107 Eflak cemâati vardır. Bu defterdeki kânûnlarına göre *"sefer olıcak her on evden silâhiyle bir eşküncü çıkar, sefere bile eşer"*. Bu eşkinci Eflaklara, voynuk (voynik)[75] adı verilir. 8-10 aileden 100 aileye kadar muhtelif büyüklükte olan

---

69 Başv. Arşiv. Maliyeden müd. Deft. Muv. Ta No. 16

دفتر مجمل لواء ولچترين... بفرمان سلطان محمد بن مراد خان... بامنت افتر الورى محمد المولى بكوره مغالقرى تحريرا في اوايل اول الربيعين سنه اثني و ثمانمائه

70 Timar-ı Yusuf Müslüman-i nev; timar-i Atmaca Müslüman-i nev.

71 Başv. Tapu defterler, no. 5 m. H. 883 tarihli derkenarlar bulunduğuna göre Fatih Mehmed'in son zamanlarına ait olmalıdır. 883 Receb'inde Ahmet Bey Sancakbeyi bulunuyordu. Fakat 883 Muharrem'inde sancakbeyi hala Sinan Bey'di (8 ve 17).

72 Timar-ı Vuk (15), Timar-ı Mihayil veled-i Dimitri (15); Hasan'ın timarı H. 883 Rebiulahir'inde Andriya (اندريه) ve Guro (كورو)'ya verilmiştir. (17).

73 Hersek (herzeg, herzog), bu memleketin hâkimi tarafından taşınan bir unvandı. Karlı-ili sancağı şeklinde Hersek-ili sancağı, buradan da vilayet-i Hersek sancağı tâbiri çıkarılmıştır. Halbuki sonradan sadece Hersek kelimesi memleketi göstermeye başladı.

74 Başv. Arşiv. Tapu deft. no. 5. Mukaddimede:

فتر اسامیء سنجق ولايت هرسك كه بحكم ... نوشته شد بمباشرت .... مولانا محي الدين المشهور بولدان .... ي اوايا، رمضان المبارك سنه اثنين و ثمانين و ثمانمائه

75 Aynı defterde Eflak kanûnu şudur:

جماعت افلاقان ولايت هر سك قانونلري بودر كه ذكر اولنور: حضر الياس كوني ديمكله معروف اولان كنده هر يلده اودن اوه بر فلوري و بر قوزيله ياخود بهاسي اون ايكي آقجه و بر قوچ ياخود بهاسي اون بش آقجه وبررلر و هر اللي اودن ايكي قوچ ياخود بهاسي آلتمش آقجه و اللي اوه بر چركه ياخود بهاسي يوز آقجه وبررلر و بونلردن غيري سفر اولياجق هر اون اودن سلاحيله بر اشكنجي چقار سفرده بله اشر، بو ذكر اولانلر ادا اولندقدن صكره ساير عوارضاتدن معاف و مسلملردر

cemâatler, tâbi oldukları knez'in adıyla anılırlar: Cemâat-i Radice veled-i Bogota, cemâat-i Yaroslav veled-i Kute gibi. Bu cemâatlerin yaylak ve kışlakları tayin olunmuştur. Pek nadir olarak köylerde yerleşmiş olanları da vardır. Fakat 16. asır defterlerinde cemâatlerin ekserisi köylere yerleşmiş olarak görünmektedirler.[76] Fatih Mehmet devrine ait bir Semendire (Smederevo) defterinin[77] gösterdiğine göre, burası Hristiyan timarlı sipahilerin ve Eflak, Voynuk, Martolos gibi başka Hristiyan askerî gurupların ekseriyet teşkil ettiği bir bölgedir. Burada aynı zamanda zeâmet tasarruf eden büyük Hristiyan sipahiler de mevcuttur. H. 872 (M. 1467-1468) tarihli Braniçeva (Braniçevo) defterine göre[78] aynı bölgede Müslümanlar elindeki 32 eşkinci timara mukabil Hristiyan sipahilerin elinde 59 timar vardır. Fakat timar sahibi 34 kale-erinden yalnız 3'ü Hristiyan'dır. Kalelerde askerî kuvvetlerin büyük ekseriyetini yine Hristiyanlar teşkil etmektedir. Güğercinlik (Golubatz) kalesinde 15 tüfenkçi hepsi ulûfeli Hristiyan askerleridir (H. 872 tarihli defterde bunlar 10 kişidir). Bu sonuncu deftere göre 40 zenberekçi, 6 demirci Hristiyan er daha vardır. Aynı kalede günde iki akçe ulûfe ile hizmet eden 10-15 kişilik bölükler halinde teşkilâtlandırılmış 52 martolos,[79] ayrıca neccârlar, bennâlar, yaycılar, vesair kale hizmetinde bulunan vergiden muâf Hristiyan grupları vardır. Şehrin Hristiyan halkından 76 kişi de *"şehrin ve gemiler hıfzında"* olmak şartiyle bazı vergilerden muâf tutulmuşlardır. Kalelerde topçuluk veya tüfenkçilik hizmetinde bulunanlar, umumiyetle Hristiyan timar erleri ve ulûfelilerdir.[80] Semendire, bilhassa Eflakların ekseriyet teşkil ettiği bir bölgedir. Defterde 151 sahife tamamıyla bu Eflakların tahririne hasredilmiştir. Başta şu kayıt bulunmaktadır:

جماعت افلاق لواء سمندره كنز مالوغه ولد نيقولا افلاقلرك رئسيدر سلطانمز عز نصره
حضرتلري بر اتيله اون بيك آقجه لق تيمار تصرف ادر

Yayalarda yayabaşı, voynuklarda çeribaşı durumunda olan Eflak knezleri, sipahi sınıfından sayılarak timar almışlardır.[81] Knezlerin altında onlara

76 H. 925 tarihli Hersek defteri.

77 Başv. Arşiv tapu. def. no. 16.

78 Başv. Arşiv. Maliyeden müd. muv. tano. 5. Timar mufassal defteri, tamam. Mukaddimede:
بما اشرالي تحرير ولايت برانچوه من امره .... سلطان محمد بن سلطان مراد خان .... على التفصيل و الاجمال بمعرفت علي بك ابن ميخال .... في تاريخ سنه اثنين و سبعين و ثمانمائه

79 H. 872 t. defterde Güğercinlik kalesi martoloslarının menşeini gösteren şu mühim kayıt vardır:
صورت مارتلوسان: خراج اسپنجه و رسوم رعيت ويرميوب يلجي كافرلر كيمي سپاهي كيمي بو نوع استمالته كلمش كافرلردر ساير سپاهي كفره سي كبي خدمت ايدرلر
(30 kişi)

80 Timar-i Nikola ve İstepan, topcıyân-i kal'a-i Resava... hâsıl: 3.068; Timar-i İstepan ve Marko, topcıyân-i kal'a-i Resava.. hâsıl: 2.547.

81 "Subaşılar ve çeribaşılar... sipâhî kısmındandır", Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı...*, 260.

tâbi Primikûrlar gelir ondan sonra Eflaklar vardır. Dikkate değer bir keyfiyet, bu tarihte, burada, Eflakların köylerde yerleşik görünmesidir. Bu Eflaklar, sancak beyine her *katune'den* bir *komornitsa* (hizmetkâr) ve her beş ev (aile)'den bir voynuk verirler.[82] Bir kısım Eflaklar hususi bir durum kazanmışlardır: Meselâ Lefce (Levatz) Eflakları Padişah hassası olmuşlardır ki, bunu, Eflak rüsûmunun Padişaha verilmesi şeklinde anlamalıdır. 35 Eflak da İzvornik (Zvornik) ve Srebrenica (Srebrnitza) ve Havale (Avala) kalelerine hizmet ettikleri için, Eflak rüsûmundan muâf tutulmuşlardır.

Semendire livâsında geniş bir voynuk teşkilâtı da mevcuttur. Bunlar, İpek, İzvizde (Zvizde) ve bilhassa Braniçeva nâhiyelerinde toplanmıştır. Braniçeva vilâyet (nâhiye)'ine ait H. 872 tarihli başka bir esâmi defterinde voynuklar mufassalan şu şekilde tesbit olunmuşlardır:

	Lagator	Voynuk	Yamak
1. Resava vilâyeti köylerinde	1	42	107
2. Ravanica (Ravanitsa) vilâyeti köylerinde	1	5	11
3. Lomnica (Lomnitsa vilâyeti köylerinde	1	29	59
4. İzvird (Zvird) vilâyeti köylerinde	-	2	4
5. Udol (Udol) vilâyeti köylerinde	1	56	124
6. İjdrel (Jdrel) vilâyeti köylerinde	1	26	65
7. İpek vilâyeti köylerinde	1	57	133
Yekûn	**6**	**217**	**503**

Bu defterde voynuk teşkilatını açık bir şekilde görmekteyiz. Her vilayette mevcut voynukların başı olarak bir *lagator* vardır. Bunlara doğrudan doğruya tâbi yamaklar 8-10 kişiye çıkar. Muhtelif köylerde lagatorlara tâbi voynukların yamakları ise 1-3 kişi arasında değişmektedir.[83] Umumiyetle, Sırbistan'da voynukların çok ehemmiyetli bir yer tuttukları daha sonraki defterlerden de anlaşılmaktadır. H. 922 (M. 1516) tarihli bir Alacahisar (Krusevatz) defterine göre[84] bu bölgede bin tane *cebelü voynuk* vardı. Keza daha cenupta

82 Buradaki Eflak kanunu eskiliği dolayısıyla de mühimdir:

قانون اقلاق: بر خانه دن فلوري ١ غنم ٢ بري قوزيلو و بري اركك و يكرم خانه بر قاتون در هر قاتوندن بر چركه و بر باش پينير و اوچ ايب اورغان و الت ايب يولار و بر قارن ياغ و بر اركك قيون ويرلر رسوم رعيتدن نسبه ويرمزلر و بش اوه وينك اشر

83 Voynuklar üzerinde şimdiye kadar tam bir tedkik yapılmamıştır. Bulgaristan voynukları için (XVI. asırdan sonrası) bkz. G. D. Galabov, "Osmano-Turski izvori za blgarskata istoria," *Sv. Kliment Ohridski Üniversitesi (Sofya) Tarih-Filoloji Fakültesi* Yıllığı, XXIX, 1942/43, sayı III., yine onun, "Osmano-Turski izvori...," *Sofya Univ. yıllığı Tarih-filoloji Fak.*, XXXIV, 2 (1938); A. Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, İstanbul 1933, ve Barkan, 255- 266.

84 Başv. Arşiv. Tapu def., no. 55.

Küstendil (Kostandin-ili) cebelü voynukların kesafetle bulunduğu bir bölge idi.[85] Bu cebelü voynukların fiilî muharip olduklarına şüphe yoktur.[86]

Fatih devrine ait bir Vidin vilâyeti ve tâbileri defteri[87] tetkik ettiğimiz sahayı garbe doğru tamamlamaktadır. Defter, Vidin ve havalisinden başka Belgrad vilâyeti (şüphesiz bugünkü Bjelogradcik), Filoridin (Florentin) ve Bana (Aleksinac şimalinde Banja) kalelerini içine almaktadır. Son sahifedeki yekûnlara göre bu bölgede askerî kuvvetlerin mevcudu şudur: Bütün bölgede 114 sipahi timarı, 74 kale-eri, 193 müsellem ulûfeci, 56 ulûfeli martolos, 150 müsellem martolos, 231 voynugân-i gönder, 34 doğancıyan. Başı noksan olan bu defterde biz, Hristiyan sipahiler elinde yedi aded timar saydık. Fetihten 70-80 sene sonra bu bölgede askerî kuvvetlerin ekseriyetinin hâlâ Hristiyan kalmış olması dikkate değer, çünkü Hristiyan sipahilerin azlığına mukabil voynukların ve martolosların çokluğu kayda şayandır (Yedi Hristiyan timarından ikisi bu tarihte Müslüman olan Balşa oğlu Hamza ve kardeşi Yakup elindedir. Hristiyan sipahilerden biri, Alazar (الازار) *"kılavuz kâfirdir")*.

Şimdi Sırbistan'dan Arnavutluk'a dönersek, orada da bu memlekete has bazı tarihî ve sosyal ayrılıklarla beraber hemen hemen aynı durumu görürüz. Bir tesadüf eseri olarak Arşivde en eski defterler bu bölgeye aittir.

H. 835 (M. 1431-1432) tarihli Arvanid-ili defterine göre[88] bu tarihe doğru Evrenuz (Evranos) oğlu Ali Bey idaresinde merkezi Ergirikasrı (Argyrokastro, Ginokastre) olmak üzere bir Arvanid-ili sancağı mevcuddu. Bu sancak, şu vilâyetleri (nâhiye) sınırları içine almakta idi. Ergirikasn'dan başka Kanina, Belgrad, İskarapar (Skrapar), Pavlo Kurtik, Çartalos, Akçahisar (Krüye, Croia) vilâyetleri. Aynı tarihe doğru Premedi, Yuvan-ili, Presba-ili ayrı ayrı tahrirleri yapılmış bölgeleri teşkil etmekte idi. Nispeten küçük olan bu bölgeler, bazan Ergirikasrı sancakbeyine bağlanmıştır. Meselâ Premedi, H. 844 Şevval'inde (1441 Şubat-Mart) Arnavud (Arvanid) sancağı beyi Todor Muzak oğlu Yakub beye verilmişti.[89] Premedi bölgesinde Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesi ve timar sisteminin tatbiki, herhalde Yıldırım Bayezid devrine kadar iner: Premedi defterinde Yıldırım Bayezid devrine ait birçok

---

85 Başv. Arşiv, tapu def. no. 916: Defter-i esâmi-i voynugân-i livâ-i Küstendil ve Livâ-i Alacahisar, (tarih H. 892).

86 Bkz. not 151.

87 Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. tano. 18; başı noksan.

88 Başv. Arşiv, tapu def. no. 1 m. 141 varak, ebadı 11/29 sm. 10'uncu varaktan itibaren bir kaç varak noksandır. Mukaddimede:

صورت دفتر سنجاق اروانيدركه بحكم پادشاه .... السلطان مراد خان ابن محمد خان .. كشت بمباشرت امور بك ابن صاروجه پاشا... في تاريخ سنه خمس و ثلاثين و ثمانمائه

(Bu defter tarafımdan yayınlanmıştır: *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954).

89 Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. tano. 231, Premedi defteri.

ارناود سنجغي اوزرنه تودر مزاك اغلي يعقوب بكه ويرلدي في اواخر شوال سنه اربع و اربعين و ثمانمائه در ادرنه

kayıtlar vardır. Chalcocondylas'a göre[90] Osmanlılar, Yıldırım Bayezid zamanında Ergirikasrı havalisindeki beyleri yerlerinden kovarak topraklarını zapt etmişlerdir. Fakat burada, H. 835 defterindeki timar kayıtlarına göre timar sistemi hakiki olarak ancak Çelebi Sultan Mehmet zamanında yerleşmiştir. Vilâyetin öbür *Zenebiş vilâyeti* adı da bunu teyit eden bir delil sayılabilir. Bu bölgenin senyörü olan Gin (Gjon) Zenebissi, Padişahın bir tâbii olarak 1418'de öldü.[91] Herhalde elimizdeki deftere göre burada fetihten ancak 20-25 yıl sonraki durum ile, yani fethin ilk neticeleri ile karşı karşıya bulunuyoruz. Bu tarihte Arvanid-ili sancağında 335 timardan 56'sı Hristiyan sipahilere aitti; bu % 16 bir nispet gösterir. Bu sipahilerden başka bir metropolit ve üç piskoposa da timar verilmiştir. 335 timarın % 30'u Anadolu'dan sürgün edilmiş Müslüman Türklere ve kalan timarların ekserisi Müslüman gulâmlara aittir. Hristiyan timarların bölgelere göre taksimi şekli şöyledir: Belgrad vilâyetinde 17, Pavlo Kurtik vilâyetinde (bugünkü Tiran'ın cenubu) 11, Çartalos v. (Elbasan'la Berat ve Timorince arasında) 7, Akçahisar v.'de 7, Iskara-par'da 5, Ergirikasrı v.'de 4, Kanina'da 4, Klisura'da 3, Timorince (Tomorrice)'de 2. --Bunlardan 19 timar kadîmî işaretini taşımaktadır. Bir kısmı da *"merhum Sultan'dan berâtı vardır"* kaydını havidir. Hristiyanlara ait bu 60 timardan 24 tanesi 2.000 akçeden aşağıdır. En küçük timar 212 akçe (Akçahisar'da Todor Bardid'in timarı), en büyük timar, Yenicekale'de 15128 akçe (üç kişinin müşterek bir timarı)'dır. 2.000 akçe vasatîyi teşkil ettiğine göre, büyük timarların nisbeti yüksek sayılır.

Şimdi daha dar bir sahayı, meselâ Hristiyan timarların ekseriyet teşkil ettiği Pavlo Kurtik vilâyetini ele alarak durumu daha yakından inceleyelim.

Pavlo Kurtik (پاولو كورتك) vilâyetinde mevcud 20 timardan on biri Hristiyanlara aittir. Müslüman timarlardan birisi Yenicekale (Bratuşeş براتوشش) kadısına, birisi dizdârına tevcih edilmiştir. Beşi "gulâm-i mîr"lere (bey-kulu), biri sipahi oğlanına, biri Ayas Hamza Bey'in biraderine, biri Karli oğlu Ali'ye verilmiştir. Ayrıca subaşı Pavlo Kurtik oğlu İsa beyin timarını bunlara ilâve etmek gerekir. Görülüyor ki bunlarda da dokuzu bir iki batın önce herhalde Müslüman değildiler. Aralarında Müslüman olmuş iki büyük senyör oğlu, Karli (Karlo) oğlu Ali ve Pavlo Kurtik oğlu İsa bey vardır.

90 Chalcocondylas, Darko neşri, Budapest 1923, II, 29.

91 Osmanlılar ilk temasa geldiklerinde bir memlekete ekseriye oranın o zamanki hâkiminin adını veya unvanını vermektedirler. Bu suretle Kostandin-ili, Şişman-ili (Bulgaristan), Laz-ili (Sırbistan), Kıral-ili (Bosna), Hersek-ili, Lukaç-ili (Bosna'da), Karli-ili terkipleri meydana çıkmıştır. Bu adlar, umumiyetle bize, bu memleketlerin haracgüzâr olan ilk beylerinin isimlerini ifşa etmektedir. Arnavutluk'taki bölge adları bu faraziyeyi kuvvetle destekler: Balşa-ili, nâhiyet-i Bogdan Ripe (بغدان ريه), vilâyet-i Pavlo Kurtik, nâhiyet-i Kondo Miho, Yuvan-ili. Bu sonuncusu İskender Bey'in babası Yuvan'ın bölgesidir. Gin Zenebissi için bkz. Gegaj, 28. Onun oğlu Hamza, sancak beyliğine kadar yükselmiştir.

Subaşı İsa beye ait timar, 107 köyde 1.225 haneyi (aile) ihtiva etmekte olup miktarı 81.306 akçedir. Bunun 36 köyü Balşa vilâyetinden, ikisi Kondo Miho vilâyetindenden, 18'i Gonomaymo (كونومامیو Gonomâ)[92] ilinden ve ancak 26 köyü babasının tahvilinden (ازتحویل پدرش)'dir. Bu son kayıt bizzat Pavlo Kurtik'in de bu 26 köyü (köylerin adları yazılıdır) timar olarak tasarruf etmiş olduğunu gösterir. Tahvil istılâhı, mevcut bir timarın intikaline delâlet eder. Fakat Pavlo Kurtik vilâyeti tâbiri daha eskiden de bu bölgenin senyörünün, Pavlo Kurtik olduğunu ifade eder. Onun Müslüman olan ve bu bölgeye subaşı tayin edilen oğlu İsa beyin durumu çok daha üstündür. Pavlo Kurtik'in başka bir oğlu, Mustafa, aynı tarihte Belgrad vilâyetinde 9.142 akçelik büyük bir timar tasarruf etmektedir. H. 912 tarihli Avlonya defterinde Mustafa'nın oğlunu Hüseyin veled-ikurtik Mustafa (حسین قرتق مصطفی) kale-eri olarak görmekteyiz.[93]

(تیمار ابراهیم و یوسف اولاد عسی بك ولد پاولو كورتك)

Tırhala'da 42.399 akçelik bir büyük timarı müştereken tasarruf etmektedirler. Böylece bir yerli senyör ailesinin islâmlaşarak timar sistemi içinde nasıl eriyip gittiğini görmüş oluyoruz. Ancak burada kayda değer bir nokta, İsa beyin timarlarının tahrir emîni tarafından yerinde teftiş ve tahrir olunmaması, yalnız kendi "ikrariyle" yazılmasıdır. Bir istisna teşkil eden bu durum, onun da halâ bir dereceye kadar muhtar bulunduğunu gösterir zannındayız; Karli oğlu Ali'nin timarı için de aynı şey yapılmıştır.

Defterde Karli oğluna ait kayıt şudur:

تيمار علي ولد قارلي مرحوم و سلطانمز زماننده قارلي يرمش، ئولمش، سلطانمز عليه ويرمش، قالان قرنداشلريني دخي خوشنود ايدوب بله كوره ديو بيورمش، النده سلطانمز براتي وردر

30 köyden ibaret olan bu büyük timar "tahminen" 30.000 akçe hesap edilmiştir. Bu timar üzerinde on yıl sonra yapılmış şu kaydı görmekteyiz:

الحالة هذه باكين ققاروعه اولاد قارلي دده شد تحريرا في اوايل ربيع الاول سنه ٨٤٥ نوابرده

Görülüyor ki, bu timar sonra Karli'nin Hristiyan kalmış olan oğullarına tevcih olunmuştur. Karli'nin başka bir oğlu Muzak, daha Çelebi Mehmet zamanında Pavlo Kurtik vilâyetinde ufak bir timar tasarruf etmekte idi.[94] Fatih devrinde Altun-ili (İbalea)'da bir timar sahibi olan Hamza veled-i Karli'de büyük bir ihtimalle onun oğlu olmalıdır.[95]

92 Gonoma veya Yonima ailesi hakkında bkz. Gegaj, 23-24.

93 Başv. Arşiv. tapu. def. no. 34. Belgrad (Berat) mustahfızlarından.

94 *Def. Sancak-i Arvanid*, 249. timar.

95 Başv. Arşiv tapu def. no. 5 m., sahife 24.

Pavlo Kurtik vilâyetinde büyük timar sahibi Hristiyan sipahilerden biri de Dimitri Presba (دیمت پرسبه)'dır (timarı 9.031 akçe).[96] O, sonradan timarını kendi rızasıyla damadı Ozgur (ازغور) (Sguras)'a devretmiş. H. 912 tarihli Avlonya sancağı defterinde[97] bu Ozgur'un oğlu Murad bey, aynı bölgede 64.729 akçelik büyük bir timar sahibi olarak görünmektedir.

Yalnız Osmanlılara başlangıçtan itibaren itaat ve sadakat gösteren senyör aileleri değil, Araniti ailesinin de[98] timar almış olduğunu görüyoruz. Araniti'nin torunu (Ali bey bin Mahmud bey bin Aranid) H. 912'de 29.900 akçelik bir zeâmet tasarruf etmekte idi.[99] Eski senyörlerin Müslüman olan torunlarının timar rejiminde umumiyetle bey sınıfında bulunmaları keyfiyetine dikkati çekeriz. Yukarıda Zenebiş (Zenebissi) oğlu Hasan beyi, Aştin oğlu Yakub beyi zikretmiştik. Bu senyör çocuklarından birçoğu, Padişahın sarayında iç-oğlanı olarak yetiştirildikten sonra memleketlerine gönderilmekte idiler. Âsî İskender bey bunun en meşhur misalidir.[100] Büyük Arnavut senyörlerinden Todor Muzak,[101] Todor Muzak oğlu Yakub Bey,[102] Todor Muzak oğlu Mehmed[103] ve Todor Muzak oğlu Kasım Paşa[104] gibi şahsiyetlerin atasıdır.

Arşivde tedkik ettiğimiz bu bölgeye ait H. 912 tarihli bir Avlonya sancağı defterine göre,[105] bu tarihte Arnavutluk'un idârî teşkilatı yeniden tanzim edilmiş ve Avlonya merkez olarak, Belgrad, İskarapar, Kanina, Ergirikasrı, Delvina, Tepedelen ve Premedi'yi içine alan bir Avlonya sancağı meydana getirilmiş bulunuyordu. Biz burada mukayesemizi yalnız Belgrad vilâyetinde yapacağız. Yukarıda gördüğümüz gibi, Belgrad vilâyeti (nâhiye), Hristiyan sipahilerin en kesif bulunduğu (61 timarın 17'si) bölgelerden biri idi. H. 912 defterinde ise burada 138 timardan ancak yedisi Hristiyanlar elinde kalmıştır. Fakat Müslüman timarlılar arasında Laskari oğlu Ali, Ozgur oğlu Murad bey oğlu Ali, Matranik Yusuf'un menşelerini tanıyabiliyoruz. Matranik Yusufun babası Pavli Matranik (پاولي مطرانك) H. 835 defterinde

96 *Def. Sancak-i Arvanid*, 257. timar.

97 Bkz. Not 93, Muzakiye (Myzeke) zeâmetleri arasında.

98 İskender Bey'den önce isyanları ile Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmış olan Araniti için bkz. Gegaj, 48-58.

99 Bkz. not 93, Avlonya zeametleri arasında.

100 Onun hüviyetini şimdi daha iyi tanıyoruz. Bkz. H. İnalcık, "İskender bey," *İA*, 52.

101 Muzaki'ler için bkz. Gegaj, 25-27.

102 1441 yılı başlarında Arnavut-ili sancak beyi olarak gördüğümüz Todor Muzak oğlu Yakup Bey (bkz. yukarıda not 89), 1442'de Macaristan seferinde şehit düştü. Yakup Bey Murad'ın gözde komutanlarından sayılıyordu (Oruç, 53).

103 Karli livâsında bir zeâmet tasarruf etmekte idi. Başv. Arşiv, tapu def. no 140.

104 Âşık Paşazâde, (Âli neşri, İstanbul 1332), 191.

105 Bkz. not 93.

Belgrad'da timar tutuyordu. Timarı, H. 857'de Hoşkadem adında birisine tevcih olunduktan sonra tekrar Matranik'in oğulları Hızır ve Yusuf'a verilmişti.[106] Arvanid sancağında az miktarda voynuk vardır. H. 835 defterine göre Belgrad vilâyetinde Geracice (كراجيجه) köyünde dört voynuk (dördü de kardeş) ve onların akrabası beş yamak, Vişani (وشاني) köyünde bir voynuk ve oğulları ile akrabalarından mürekkep beş yamak, Visaçko (ويسا چكو) köyünde bir voynuk ve üç yamağı kayıtlıdır. H. 991 (M. 1583) tarihli bir defterde Visaçko (ويسوچكه, Visoçka) voynuklarının ilga edilmiş bulunduğunu görüyoruz.[107] Ayni devirde Rumeli'nin başka taraflarında olduğu gibi Arnavutluk'ta da, bazı kalelerde veya derbend (geçit)'lerde muâf ve müsellem ahali esas itibariyle "raiyyet" sayılmakta iseler de, ekseriya askerî bir hizmet, muhafaza hizmeti görmekte idiler. Bu suretle, Hristiyan ahaliden 8 aile Ergirikasrı'da, 12 kişi Belgrad'da, 40 kişi İskarapar'da, 125 aile Akçahisar kalesinde, 48 kişi Kocacık hisarında *muâf* ve *müsellem* berâtı almışlardır. 16. asır defterlerinde bunların durumları yeni berâtlarla muhafaza ediliyorsa da, bazı değişikliklere de rastlıyoruz. Meselâ, İskarapar'dakiler evvelce yalnız cizye vergisi verirlerken, H. 912 tarihli deftere göre "*şimdiki halde harâc ve öşür ve rusûm-i 'örfiyyelerin bî-kusûr edâ edüp heman 'avârizdan mu'âf olup İskarapar kalesine hizmet edeler deyu emrolundu*". Fakat şimdi bunların miktarı da bir hayli artmıştır (192 Hristiyan ailesi, 50 mücerred ve 15 Müslüman aile). Kaleleri muhafaza altında bulundurmak, hiç olmazsa sadakatlerini temin etmek için muâfiyet sistemini pratik bir usul olarak kullanan Osmanlı Devleti'nin bu siyaseti, İskarapar kalesinde nüfusun toplanması ve İslamiyet'in yayılması için şüphesiz bir âmil vazifesi görmüştür.[108] İskender beye karşı uzun mücadelelerden sonra itaat altına alınmış olan şimali Arnavutluk'taki durum bilhassa dikkate değer.

H. 871'de yazılmış olan bir Dibra (Debre) ve havalisi defterine göre[109] bu tarihte burada halâ 18 timar, Hristiyan sipahilerin elinde idi (bunlardan

106 *Defter-i Sancak-i Arvanid*, 160. timar.

107 Tapu ve Kadastro Umum müdürlüğü (Ankara), Kuyûd-i kadîme, no. 62. Avlonya mufassal defteri: "Voynugân-i Karye-i Visoçka". Baştina sahibi voynuklardan bir kısmının bu tarihte Müslüman görülmesi dikkati çekmektedir.

108 XVI. asır başlarında Arnavutluk'ta İslamiyet henüz az yayılmış bulunuyordu. H. 912 tarihli Avlonya sancağı defterinde (bkz. not 93) zeâmetlere ait bir kasaba ve 82 köyde 3623 Hristiyan ailesine karşılık ancak 70 Müslüman ailesi vardı. İskarapar kasabası 15 aile ile bunların içinde en yüksek rakamı taşımaktadır. Bütün Avlonya nâhiyesinde 14.304 Hristiyan aileye mukabil 1.206 Müslüman aile, Ergirikasrı nâhiyesinde 12.257 aileye karşı ancak 53 Müslüman aile vardı.

109 Başv. Arşiv. Maliyeden müd. def. muv. Ta no. 508. Mukaddime:

صورت دفتر اسامیء ولایت دبري و دلغوبرده وریقه و چرمینجه و غیرهم في شهر شعبان المعظم عظم الله شانه عام احدی سبعین و ثمانمائه الهجریه النبویه

biri papazdır). Hepsi 97 timar vardır. Ayrıca nem Müslüman işaretini taşıyan dört timar sahibi vardır. Bu nev Müslümanlardan biri, İskender beyin en enerjik komutanlarından Mois Dibra (metinde Moysa)'yı tutan şahıstır.[110] Bu bölgede Voynuklar da mühim bir yekûna baliğ olmaktadır. Bunların, umumî âmân verildiği zaman baştinalarıyla eski durumlarını muhafaza ettiklerine dair mühim bir kayıt vardır. Bu voynukların bölge içinde dağılış şekli şudur:

Vilâyetler	Eşküncü	Nefer
Yukarı Dibra (دبري) vilâyetinde	8	24
Aşağı Dibra vilâyetinde	3	14
Dulgoberda (Dulgobrdo) vilâyetinde	7	23
Riyeka (ريقه Rjeka) vilâyetinde	10	31
Mat (مات Matia) vilâyetinde	5	15
Yekûn	**33**	**107**

Hülâsa, görülüyor ki, başka taraflarda olduğu gibi, fethi müteakip yerli Arnavut sipahileri ve senyörleri, itaat ve sadakatten başka hiç bir şart koşulmaksızın Osmanlı timar ve idare kadrolarına (askerî sınıfa) alınmışlar, ve zamanla İslâmiyeti kabul ederek tam manasıyla Osmanlı sipahi ve bey aileleri teşkil etmişlerdir.

Aşağıdaki cetvelde mümkün olduğu kadar eski, yani fethe yakın zamanlara ait defterleri kullanarak Osmanlı Devleti kadrolarındaki Hristiyan eyalet askerleri hakkında malûmatı bir araya topladık, bunların menşeini ve statülerini izah eden bazı tipik misâlleri ve mühim kayıtları işaret ettik. Teferruatlı ve daha sarih mukayeseler için bütün bu defterlerdeki malzemenin sistemli bir şekilde tanzim ve tasnifi gerekir. Biz bu işe şimdilik ancak, en eski defterlerin ait olduğu Arnavutluk sahasında girişmiş bulunuyoruz.

Tetkik ettiğimiz eski defterlerin çoğu, ayrı ayrı gösterdiğimiz gibi karışık ve noksan olduğundan, rakamları ve nisbetleri ihtiyatla karşılamak kaydıyla vaziyet yukarıdaki cetvelde hülasa edilmiştir.

110 يعقوب مسلمان نو مويسه آدلو حائني دوتائدر

Yer Adı	Tarih	Defterin Durumu	Timarların Yekûnu	Hristiyan Timarlar	Voynuk	Eflak	Martolos
Tırhala Livası	H. 859	tam	182	36	–	–	–
Tırhala Livası	H. 859	noksan	348 sipahi	20 sipahi	103 voy. 203 yam.	–	–
Nevrekop, Köprülü, Kastorya vs.	II. Murad	çok noksan	–	var	var	–	–
Yoleç, İzvecan, Üsküp, Kalkandelen vs.	H. 859	noksan	–	50	–	–	
Kırçeva, Pirlipe	II. Murad	noksan	–	26	–	–	
Vulçitrin Livası	H. 859	tam	170	27	–	–	
Vulçitrin Livası	H. 882	noksan	–	21	–	–	
Vulçitrin Livası	Fatih	noksan	–	var	–	–	
Hersek Livası	H. 882	tam	–	var	var	107 cemaat	–
Semendire Livası	Fatih	–	–	var	var	var	–
Braniçeva	H. 872	tam	Eşkinci 91 Kale-eri 34	59 3	6 lega. 217 voy. 503 yam.	–	52
Vidin	Fatih	tam	188	7	231 voy.	–	56 ulûfeli m. 150 müsellem M.
Arnavud-ili Livası	H. 835	birkaç yaprak noksan	335	60	6 voy. 13 yam.	–	–
Dibra	H. 871	tam	97	18	23 voy. 107 nef.	–	–

Kati surette tasdik edilebilir ki, Hristiyan sipahiler, tevcih, intikal vesair timara ait yerleşmiş her türlü kaideler bakımından Müslümanlarla ayni muâmeleye tâbi bulunmaktadırlar. Hristiyan sipahilere ait timarların intikalinde, din ayrılığının hiç bir fark meydana getirmediği muhakkaktır. Muhtelif misâllere göre şu vaziyetleri tesbit edebiliyoruz: Bir Hristiyan sipahinin Hristiyan kalan oğulları, babalarının timarına tevârüs ederler. H. 912 tarihli defterde dahi (Avlonya) timar tasarruf eden Hristiyan sipahiler görüyoruz.[111] Bir

111 Gerçekten bunların adedi bu tarihte artık bir kaç taneden ibarettir: *timar-i Dimo Sopotino* (Belgrad nâhiyesinde), *timar-i Kniska* (كنيسقه) (Kanina'da), *timar-ı Gin veled-i Andriya* (Hızır'la

Hristiyan sipahinin timarı, Müslüman olan oğluna, yahut herhangi bir Müslümana geçtiği halde umumî timar kaideleri icap ettiriyorsa, tekrar Hristiyan bulunan öteki oğluna intikal edebilmektedir. Yahut Müslüman ve Hristiyan oğullar babalarının timarını müştereken tasarruf edebilirler. Müslüman olan oğulların hiç bir halde bir rüchan hakkı görülmüyor.

Sipahi soyundan bir Hristiyan'a yeni bir timar tevcih edilmek gerekiyorsa, bu timarın daha önce bir Müslümana ait olması da pekâlâ mümkündür. Meselâ Belgrad (bugün Berat) bölgesinde I. Mehmed zamanında bir metropolit elinde bulunan bir timarın, II. Murad devrinde kalenin imamına verildiğini, sonra ondan da alınarak Sultanın berâtiyle Angelos adında bir Hristiyan sipahiye tevcih edildiğini görmekteyiz.[112] Şu misâl de bilhassa dikkate değer: *"Mezkûr Mehmet hissesi sancak beyi mevkûftur deyu arzettiği sebebden İvradko* (اورادقو Vradko) *nâm kâfire ki asılda sipâhî imiş ve hem hüdâvendigâr yoluna doğruluk gösterdiğiyçün verildi, fî sene* 883."[113] Burada: 1. Aslında sipahi bulunmak; 2. Padişaha sadakat göstermiş olmak, timar tevcihi için kâfi sebeb gösterilmektedir.

Hristiyan timarların devamlı olarak Hristiyanlara tahsisi gibi bir şey tabii bahis mevzuu olamaz. Ancak timar kaideleri mucibince babadan oğula intikal etmek suretiyle ayni bir timarın bir kaç batın aynı Hristiyan aile elinde kaldığı vakîdir. Fakat ekseriya, intikaller neticesinde, miktarda yapılması gerekli değişiklikler sebebiyle, o timarın bünyesi köyler veya hisselerin çıkması veya yeni hisseler girmesi ile mütemadiyen değişebilir. Böylece azil-ler, intikaller ve yeniden tevcihler sebebiyle Hristiyan sipahilerin timarları değişmektedir. Bunlar, umumiyetle kendi vilâyetleri dahilinde kalmakla beraber, bazen yeniden aldıkları bir timar başka bir sancakta olabilir. Bu suretle muayyen bir toprağa bağlı Hristiyan sipahi ailelerinden bahsetmek, ancak müstesna vaziyette bulunan bazı bölgeler (Bosna) için kabildir. Timar sisteminde metropolit, piskopos gibi hizmet sahiplerine verilen muayyen timarların devamlı olarak bu hizmete bağlanmış olduğuna dair bazı misaller de yok değildir.

Müslüman olan bir Hristiyan sipahinin hususî bir mükâfat aldığına dair açık bir misâl bilmiyoruz. Yalnız şu kayıt dikkat değer:

بو مذكور اوستويه مسلمان اولوب آدي احمد قونلوب مذكور ميراشك حصه سي مذكوره ضم الندي في اواسط جماذي الاولى سنه ٨٧٥ در قسطنطنيه

müşterek olarak Belgrad kalesinde), *Matranik ve Nika* (Belgrad kalesinde Eynebeği ile müştereken), *Giorgi* (Avlonya kalesinde).

112 *Defter-i Sancak-i Arvanid*, 148. timar.

113 Vulçitrin defteri (bkz. not 69), 16.

Fakat buradaki zammın ihtida ile hiçbir ilgisi olmayabilir.[114] Herhalde II. Bayezid zamanında dahi, umumî timar kaidelerine göre Hristiyan sipahilere timar tevcih edildiğine şahit olmaktayız.[115] Devletin bilvasıta tedbirlerle olsun, Hristiyan sipahileri İslam olmaya teşvik ettiğine dair hiçbir delil bulamadık.

Bununla beraber, timarlılar muhiti içinde bu Hristiyan timar erlerinin yavaş yavaş İslamlaştıktan ve tamamıyla ortadan kalktıkları da bir vakıadır.[116] Bu, tamamıyla kendiliğinden bir sosyal hâdise olarak gerçekleşmiştir. Burada, umumiyetle Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimleri ihtidâya sevkeden psiko-sosyal âmiller hakkında Arnold'un ve M. Fuad Köprülü'nün[117] söylediklerine ilâve edilecek fazla bir şey yoktur. Eyaletlerde raiyyet kitlesinden ayrı, ekseriyeti Müslüman olan timarlı sınıfının, bilhassa sefer zamanlarında ihtidalar için kuvvetle teşvik edici bir muhit teşkil ettiği muhakkaktır. Burada ayrıca işaret etmek lâzımdır ki, eski Balkan aristokrasisinin İslâmlaşma-Osmanlılaşmasında gulâm sisteminin de ayrıca büyük bir rolü olmuştur.[118] Yukarıda gösterdiğimiz gibi, sonradan Balkanlar'da İslamiyet'in en ziyade yayılmış bulunduğu bölgelerden biri haline gelen Arnavutluk'ta ilk ihtidalar, timar kadrosuna girmiş olan eski Hristiyan sipahi sınıfı arasında vuku buldu.

15. asırda Hristiyan timarlarının umumî timar yekûnuna nisbeti, bölgesine göre %50 (Braniçeva, H. 872) ile %3,5 (Vidin, Fatih devri) arasında değişmektedir. Bütün bölgelerde umumî bir cereyan halinde ihtidalarla Hristiyan sipahilerin yavaş yavaş azaldığını bildiğimiz için bu nisbetin ilk fetih yıllarında daha kabarık olduğuna şüphe yoktur. Keza aynı tarihte voynukların, Rumeli'nin her tarafında yayılmış olarak büyük miktarlara yükseldiği ve İmparatorluğun, askerî teşkilâtı içerisinde mühim bir yer tuttuğu muhakkaktır. Bunlara, Martoloslar'ı ve mühim miktarlara yükselen diğer Hristiyan askeri grupları (kalelerde bennâlar, demirciler, yaycılar, tüfenkciler, zenberekçiler) ve nihayet muâf ve müsellem reâyâyı ilâve edersek, bazı bölgelerde yerli Hristiyan kuvvetlerin bir çoğunluk teşkil ettiği muhakkaktır. Bu hali ile İmparatorluk, Rumeli'de, 17. asra doğru gördüğümüz manzaradan çok daha başka bir manzara ve karakter arz etmektedir. Fakat, acaba sonradan kalkan bu Hristiyan asker gruplarının her birinin menşei nedir?

114 H. 871 tarihli Tırhala defteri (bkz. not 39).

115 Bkz. not 111.

116 İslâm olan bazı timarlılar babalarının Hristiyan adını isimlerinin başında muhafaza etmiştir: Matranik Yusuf, Kurtik Mustafa gibi.

117 Th. W. Arnold, *Preaching of Islam,* London 1913, ve M. Fuat Köprülü, *Les origines de l'Empire ottoman,* Paris 1935, 96 vd.

118 Burada *gulâm sistemi* tâbiriyle esaret, devşirme, rehn veya intisap suretiyle saray veya beyler hizmetine girip askeri sınıfa katılma usulünü kast ediyoruz. Bu sistemin ehemmiyeti Lybyer'in kitabında iyi belirtilmiştir: *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent,* Cambridge 1913. Menşe meselesi için bkz. M. Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri...*, THİM, I, 241-248.

Bu meseleye girmeden önce şu noktanın tespiti gerekir ki, Osmanlılar ancak menşede askerî sıfatına haiz kimseleri kendi timar kadrolarına kabul etmişler, raiyyet, yani vergi ödemekle mükellef çalışan tebaayı dikkatle bu kadrolardan uzak tutmuşlardır. Bazı ihtiyaçlar sebebiyle reâyâya bazı âmme hizmetleri yüklendiği zaman dahi bu yeni durum, onların menşedeki raiyyet statülerini değiştiremezdi; "Raiyyet oğlu raiyyettir" prensibi İmparatorluğun daima en esasî hukuk prensiplerinden biri halinde muhafaza olunmuştur.[119] Hristiyan timar sahipleri deftere kayıt olunurken, ekseriya *"sipâhî oğlu"*, *"sipâhî neslinden"* veya *"kadîmî sipâhî oğlu"* şeklinde yapılan açıklamalar, bu prensip üzerindeki titizlikten ileri gelmektedir.[120] Sipahi neslinden olmadığı meydana çıkan bir timar sahibinin elinden, timarının geri alındığına dair bir kayda da rastladık.[121] Timar almamış Hristiyan sipahi oğullarının defterde reâyâdan ayrı yazılması dikkati çeker. Bunların sipahi oğlu oldukları hususî bir kayıtla bilhassa belirtilir.[122] Timar-eri olsun, voynuk olsun her hangi bir askerî gruba dahil olmak için askerî sınıftan gelmek,[123] bir sipahi ailesiyle akrabalığı bulunmak lâzımdır.[124] Hristiyanlar için kullanılan *"kadîmî sipâhî"* tâbiri, ekseriya onların fetihten önceki durumlarına bir işaret olsa gerektir. Hiç olmazsa, H. 835 tarihli Arvanid-ili defterine göre fetihten 20-25 sene sonra oğulları timar tasarruf etmekte olan *"kadîmî sipâhîler"* hakkında bu hükmün doğruluğundan emin olabiliriz.

Diğer taraftan Hristiyan raiyyetin timar kadrosuna girememesi mühim bir netice daha doğurmuştur: Hristiyan sipahilerin raiyyet kitlesinden

---

119 ابا عنجد سفره اشر ارباب تيماردن اولميوب صكره دن بر طريقله تيماره دخول ايدن و طويجي و جبه جي اولمغله رعيتدن خلاص اولماز مادمكه حين تحريرده محرر اسملرين دفتردن اخراج اتميه رسم رعيتلرن ويررلر

(Kanunnâme, Ankara DTC Fakültesi, 1. Saib yazmaları no. 5120 v. 143a). Osmanlı siyaset-nüvisleri, İmparatorluğun sukutunu bu prensibin terk edilmesiyle izah ederler; bkz. *Koçibey Risalesi*, A. K. Aksüt neş. İstanbul 1939, 31, 38, 42-46.

120 *"Timar-i Dimitri veled-i Mihal, kadîmî sipâhî oğluymuş"* (167 no.'lu defter, bkz. yukarıda not 38). Yukarıda birçok timarların bu suretle işaretlendiğini göstermiştik.

121 ماژره ادلو بر كافر كلدي اكر دستور ويررسكوز پرمدي دربندينك اوستون ياننه برزخرا جسور كافر دوشورين خراج و قيون دخي آلمه سونلر هم دربندي بكليين وهم اشكونه اشين ديدي ايله اولسه النه بتي ويرلدي كه كافر جمع ايليه هم دربندي بكليه اشكونه اشه تحريرا في اخر ذي الحجه سنه ٨٤٢ بيروت احتمان

Sonradan yapılmış şu derkenar vardır: كرو اسنه حكم اولندي رعيت چقدي

(Başbkz., Arşiv. Maliyeden müd. def. no. 231, Premedi def. 42)

122 Tırhala'da Luşa köyünde reâyâ arasında bir grup *"mezkûrlar sipahî oğludur"* diye ayrıca kaydedilmiştir (167 no.'lu defter, 321). Agrafa vilâyetinde Balta oğlu karyesinde üç Hristiyan *"süvari oğulları"* kaydı altında yazılmıştır (167 no'lu defter, 449 a).

123 مذكورون طوغانجيلر كمسنه رعيت و يماق اولميب سپاهي زاده لر اودقلري سببدن كندو لرنه بيلده بري جبيله اشمكه التزام كوسترووب اشكنجي قيد اولديلر

(16 no'lu Vulçitrin defteri, v. 20 a, defter için bkz. not 69).

124 تيمار كافر تمور طاش ولدواري مذكور كافر تيمار يمش دكلدر اما حصملري تيمار يرلر

(167 no'lu defter, 105 a)

beslenmeyen adeta kapalı bir zümre teşkil etmeleri,[125] İslamlaşmalar neticesinde gittikçe ortadan kalkmalarını kolaylaştırmıştır. Hususî bazı hallerde timar verilmiş olan bazı şahısların raiyyet sınıfına döndürülmesi dikkate değer.[126] Bu gibi şahısların menşei kaydedilmemiştir. Fakat, herhalde raiyyetin doğrudan doğruya sipahi olması imkânsız gibiyse de, sipahilerin bazı mühim sebeblerle raiyyete çıkarıldığı her zaman görülmüştür.[127] Bütün delillere göre Hristiyan sipahiler, Osmanlı Devleti tarafından Hristiyan raiyyet arasından alınmış olamazlar. Fakat her halde bunların, ortadan kaldırılmış olan devletin askerî sınıfına mensub olduklarını gösteren deliller vardır.

Türklerin, Balkanlar'da, "yalnız hükümdarları değil, devlet içinde esas rolü alan sınıfı, yani zadegânı kılıçtan geçirdikleri ve bıraktıklarını da zorla İslâmiyete soktukları" iddiası,[128] çoktan bir tarafa bırakılmıştır.[129] Yerli Hristiyan sipahi sınıfının yerlerinde bırakılması, fatih devlet tarafından yalnız Bosna'da tatbik edilmiş istisnaî bir siyaset değildir. Arnavutluk'ta eski senyörlerin ve sipahi sınıfının nasıl timar kadrosu içine alınmış olduğunu yukarıda misâlleriyle gösterdik. Arnavutluk'taki Hristiyan sipahiler ise, eski defterlerde Makedonya'da, Sırbistan'da ve Tesalya'da gösterdiğimiz Hristiyan sipahilerden hiç bir suretle farklı değildiler. Şayet Bosna'da varlıklarını yirminci asra kadar sakladıkları halde, öbür tarafta, daha 16. asırda ortadan kalkmışlarsa, bunun ayrı sebebleri vardır.

Burada *baştina* mefhumundan hareket etmekle bir çok meseleler hakkında daha açık bir fikre sahip olacağımızı sanıyorum. Bosna'da Osmanlı fethinden önce baştina, Truhelka'nın tarifine göre, hükümdarların mühim bir hizmet karşılığında bir şahsa irsî ve daimî mutlak mülk olarak vermiş oldukları bir arazi parçasıdır. Bu arazi satılabilir, terk ve ferağ edilebilirdi. Bütün angarya ve vergilerden muâftı. Baştinaya sahip olmak, asalet sıfatını tazammun ederdi.[130] Bu durumda baştina, esas itibariyle Osmanlılarda Padişah

125 Bununla beraber, timarlılar katiyyen kapalı bir sınıf teşkil etmezler. Serhadlerde, savaşlarda yararlığını isbat eden menşei belirsiz garip-yiğitler, gönüllüler sipahi-sınıfına alındığı gibi, yedi sene askerlik dışında işlerle meşgul olan sipahi-zadeler de bu sıfatlarını kaybederlerdi. Böylece timarlılar sınıfının teşekkülünde kan değil, hizmet esas olmuştur (bkz. not 127).

126 Bkz. not 121.

127 يدي سنه كاسبلر سلكنه منسلك اولسه لر حين تحريرده دفتره رعيت يازلسه لر بناك و عوارضلري آلنه رعايا اولورلر بن سپاهي ايدم سابقا المده بر اتم واردر ديمك مفيد اولماز

(*Kanûnnâme*, MTM, I, 310)

بونلر اسپاهي كاورلر امش، تيماردن دوشمش ، بو ولايتك كاورلري عاصي اولدقلري وقت بونلر دوغرولق اتمشلر، اول سببدن سنجق بكلري مسلم ايدب ...

(*Defter-i Sancak-i Arvanid*, 11. timar).

128 K. Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris 1933, 97.

129 Bkz. C. Truhelka, bkz. yukarıda not 61; Köprülüzade A. Cemal terc. THİM, I, 57 vd.

130 Aynı makale, 53, 57.

temliklerinden farklı bir şey olmayıp,[131] Osmanlı arazi hukukuna yabancı bir mefhum değildi. Fakat Osmanlılarda temlikler, timar sahasını daralttığı, hazine aleyhine netice verdiği için fevkalâde hallerde verilir ve zaman zaman umumî bir gözden geçirme muamelesine tâbi tutularak, bir kısmı aslına, mîrî arazi haline irca edilirdi.[132] Şu halde Bosna'da mühim miktara baliğ olan baştinaların, sahiplerinin ellerinde bırakılması Osmanlı Devleti'nce eski devirlerin müesseselerine karşı hakikaten ehemmiyetli bir müsamahayı ifade eder.

H. 882 tarihli *Hersek sancağı defterindeki* şu mühim kayıt dikkate değer:

بندن اشاغي يازلان كمسنه سپاهيلردر شمدكحالده پادشاهمز امريله اللرنده بولنان باشتنه
لريله افلاقيه عادتي اوزره يازلدلركه افلاقيه عادتن ويررلر

Burada baştinalar (Müslüman oğulları eline geçince "çiftlik") *"Hersek zamanından beru tasarruf ettikleri kendülerin yerleri"* dir. Ancak sahipleri *"âdet üzere öşür ve resimleri"*ni verirler. Bosna ve Hersek'te mülk, yani baştinalarını muhafaza eden timar sahipleri, Anadolu'da topraklarını irsî bir aile malı olarak muhafaza etmiş olan mülk-timar sahipleriyle bir bakıma aynı durumdadırlar.[133] Bu suretle Osmanlıların, Anadolu İslâm sahasında olduğu gibi, Balkan Hristiyan memleketlerinde de kendilerinden önceki arazi hukukuna riayet ettikleri bir hakikattir.[134] Bu suretle Bosna'da, kendi topraklan üzerinde asırlarca varlığını korumuş olan bir Hristiyan timarlılar sınıfının devamına şâhit oluyoruz.

Sırbistan ve Makedonya sahasına geçersek, burada Osmanlı fethinden önce sipahiler Bosna'dakilerden farklı bir durumda idiler. Bosna'da toprağı baştina olarak benimseyen asillerin kudret ve nüfuzu mütemadiyen arttığı halde, Sırbistan'da büyük asillerin iktidarı, yeni bir memur sınıfı lehine gittikçe azaltılmıştı.[135] Sırbistan'a ve Makedonya'ya ait Osmanlı tahrir defterlerinde, Bosna'da olduğu gibi, baştinalarıyla yerlerinde bırakılan kadîmî sipahilere rastlamıyoruz. Oralarda baştinayı voynukların arazisi olarak bulacağız.

131 Elimizde en eski bir Osmanlı temliknâmesi, H. 749 tarihiyle Orhan'ın bir temlikine aittir; bkz. *Arşiv Kılavuzu*, I, İstanbul 1938, 1 no. faksimile.

132 Bkz. "Bursa Şer'iye Sicillerine Göre Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, 44 (1947), 695.

133 Truhelka, irsî timarlar tesisi neticesinde Bosna'daki durumun ve baştina mefhumunun halis Osmanlı-İslâm müesseseleri üzerine tesirinden bahseder (mez. makale, 16 vd.). Fakat mülk-timarların Anadolu'da Osmanlılar tarafından daha önceleri tatbik edilegelmiş olduğu vakıasını unutmuş görünmektedir.

134 Şu nokta da bilhassa kayda değer ki, Sırbistan ve Bosna'da köylüye mülkiyet hakkı tanımayan ve onu üzerinde çalışmakta olduğu toprağa bağlayan arazi hukuku (bkz. Kadlec, 105 vd. ve Truhelka, 46-52), Osmanlı arazi sistemi ile tezat halinde değildi (Osmanlı arazi hukuku hakkında şimdi bkz. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü," *Ülkü Dergisi*, 49, 50, 53, 58; ve "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihî Esasları," *Ülkü Dergisi*, 60, 63, 64; ve aynı müel. *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I: *Kanunlar*, İstanbul 1943).

135 Kadlec, 100-101.

Bosna'da baştinasız asil tasavvur etmek hemen hemen imkânsız olduğu halde[136] Sırbistan'da durum ayni değildir. Burada fetihten önce sipahilerden çoğunun baştinasız olduğu, fakat buna mukabil *pronijalar* tasarruf ettiklerini biliyoruz.[137] Duşan kanûn mecellesine göre, *pronija,* satılamaz, satın alınamaz, vakfedilemezdi.[138] Bu iktâ'lar, Osmanlı timarına çok yakındır; ve çok muhtemeldir ki, Osmanlılar, Sırp sipahilerini yeni devlete sadakatten başka hiç bir şart koşmaksızın -yani bilhassa İslâmiyete girmeye mecbur bırakmadan- eski *pronija*'larında Osmanlı timarlıları olarak ibka etmiş olsunlar; yalnız herhalde yeni tahrirlerle mevcut vaziyeti timar sistemine uydurdular. Hristiyan sipahilere bazı bölgelerde pek cüzi timarlar verilmiş olması, bunların eskiden de fakir sipahiler olduklarını gösterir. Halbuki Hristiyan senyörlerin ve senyör oğullarının büyük timarlar tasarruf ettiklerini yukarıda gördük. Mamafih burada baştina sahiplerinin *voynuk,* baştinasızların *sipahi* yapıldıkları gibi bir kaide çıkarmamalıdır. Nadir de olsa bazı hallerde bir voynukun timar-eri olduğunu görmekteyiz.[139] Böylece Sırp asillerinin umumî timar rejimi altına sokularak muhtelif sebeblerle yerlerini değiştirmeğe mecbur olmaları, onların Bosna'da olduğu gibi muayyen topraklara bağlı sipahi aileleri halinde devam etmelerini önlemiştir. Fakat Sırbistan ve Makedonya'da, da baştina sahibi küçük asiller *voynuk* olarak varlıklarını saklamış görünmektedirler. Burada baştina Bosna'dakinden farklı mahiyette olmalıdır. *Voyini* veya *voynici,* Duşan'ın Sırp İmparatorluğu'nda Vlastelin (büyük asilzadeler)'in aksine siyasî ve iktisadî ehemmiyeti olmayan adetleri pek çok küçük asilzadeler sınıfını teşkil ediyordu.[140] Kuvvetle iddia olunabilir ki, fiili muharip olarak Osmanlı ordusunda mühim bir miktara yükselen voynuklar, eski Duşan imparatorluğunun yayılmış bulunduğu sahalarda mevcut baştina sahibi küçük asillerden gelmektedirler. Yukarıda tetkik etmiş olduğumuz sahalar, vaktiyle bu imparatorluğun hudutları içine girmiş yerlerdir ve Osmanlı İmparatorluğu'nda voynuk baştinası esas itibariyle eski karakterini muhafaza etmiş görünmektedir. Osmanlı devrinde baştina adı altında birbirinden ayrı başlıca iki çeşit arazi kasd edilmektedir: 1. Raiyyet baştinası, 2. Askerî hizmet sahiplerine tahsis olunan baştina (voynuk baştinası, doğancı baştinası, akıncı baştinası v.s.). Raiyyet baştinasının, reâyâ elindeki umumî mîrî arazi sistemine tâbi çift (çiftlik)'lerden esas itibariyle bir farkı yoktur. Yegâne fark, bunların Hristiyanlar elinde olması

136 Truhelka, 56.

137 Kadlec, 98.

138 Kadlec, 98, 99.

139 تيمار تودرس و دمتري، دمتري وينوق ايمش مذكور كويلر داغلامش جمعنه و خراجنه ملتزم اولدغيچونمذكور تودرسه مشترك قلوب ويرلمش

(167 no'lu Tırhala defteri, 126 a).

140 Kadlec, 97-98.

ve haraca tâbi bulunmasıdır. Bu sebeble bunlara "haraçlı baştina"da denmektedir.[141] Bu gibi baştinalar sonradan Müslümanlar eline geçse bile sahibi haraç vergisini ödemeğe mecburdu.[142] Askerî baştinalar, bu arada voynuk baştinaları ise, reâyâ çiftliklerinden (baştinalarından) farklıdır. Voynuk baştinası Ali Çavuş kanûnnâmesinde[143] şöyle tarif olunur: *"ve bir bahşı dahi şol mezâri'dir ki, baştina itibarı üzere voynuk taifesine tayin olunmuştur ki, erbâb-i divân istilâhında baştina, çiftlik demektir, ve ziraat ve hıraset ederler, âşar-i şer'îye ve rüsûm-i örfiyyelerinden ve harâc ve ispencelerinden ve 'avârız-i divâniyye ve cemi' tekâlîf-i örfiyyeden muâf ve müsellemlerdir, baştinaları hangi karye hududunda ise min ba'ad sahib-i arzın ve gayrın medhali yoktur, öşür ve rüsumları kendülere mahsûsdur".*

Buna ilâve edebilecek bir nokta, voynuk baştinalarının oğullar, kardeşler ve akraba elinde muhafaza olunduğudur. Baştina üzerinde, voynuklara yamak olarak, kaideten oğulları ve kardeşleri ve diğer akrabası yazılır. Ölümünde voynukluk onlardan birine verilir. Osmanlı baştinasının bu durumu, yani, 1. Muayyen büyüklükte sınırlı toprak parçalarından ibaret bulunmaları, 2. Bir dereceye kadar bir irsî aile toprağı olması, 3. Vergilerden muâf tutulması, fetihten önceki Sırp baştinasının karakterlerini muhafaza ettiğini gösterir.[144] Osmanlıların fetihten önceki voynuk baştinasını muhafaza ettiğini gösteren bazı vesikalar da mevcuttur. Dibra voynukları hakkında şu kayıt[145] bu bakımdan dikkati çeker:

بو مماكته امان ورلدكده عام حكم ورلمش كه دوتا كلدكلري باشتنه لري كنه بر قرار يابق
اللرنده اولا ديو اول جهتندن بو وجهله اوزرلرنه اولدي

Presba vilâyetine ait şu eski kayıt da voynukların ve topraklarının menşeini göstermesi bakımından mühimdir:[146]

وينوق: نيقولا ولد دوشيك - يماق: كين و ميلان و دمتري بو مذكورلر قديمي سپاهي
اوغوللري اولدقلري سببدن اللرنده مه ملكلرنه باغلرنه و تارلالرنه وينوق يازلديلر. الواقع في
اوايل محرم سنه ٨٥٨ در ادرنه

Kalovyan vilâyetindeki şu kayıt da dikkate değer:

جبلو: قالو ولد ماروول - يماق برادران مذكور يوان و كورقو و بويه و ميلوش

141 *"Eğer voynuklardan biri haraclu raiyyet baştinasın tasarruf etse hem haraç alına ve hem ispence alına ve hem öşür alına".* (Barkan, "1516 tarihli Bosna defteri kanunnâmesi," *Kanunlar*, 398). İstanbul hâslarında *Ortakçı baştinası* da hususi bir durum arzeder, bkz. Barkan, 94.

142 Bkz. Barkan, "H. 1022 tarihli *Ohri kanunnâmesi*," 295.

143 "Ali Çavuş Kanunu," H. Hadzibegic neş. Glasnik zemal. Muzea i Sarajevo, II (1947), 158; karş. İ. H. Uzunçarşılı, *Belleten* 59 (1951), 398.

144 Umumiyetle Sırbistan ve Bosna'da baştina hakkında bkz. Kadlec, 98, 102-105; Truhelka, 53 vd.

145 H. 871 tarihli Dibra (Debre) defteri, bkz. not 109.

146 II. Murad devrine ait Kırçeva defteri (bkz. not 66), sahife 62.

Bunun üzerine şu derkenar vardır:

مخال قوچ اوغلو كرم الدين بك معرفتيله اللرندكه ملكلرنه وينوق يازلدلر، يلده برسي جبه لو اشرلر في اول جماذي الآخر سنه ٨٥٨ در ادرنه

Alaca-hisar (Kruşevatz) ve Küstendil (Kostandin-ili) voynuklarına ait H. 892 tarihli müstakil bir voynuk defterinde[147] her voynukun bir "baştina" (باشتنه)'sı olduğunu ve bu baştinalann mahiyetini öğreniyoruz; bir fikir vermek üzere bir tanesini aynen naklediyoruz: *"Cebelü voynuk: Yuvan veled-i Olivir* (يوان ولد اوليوير) *baştina: 6 tarla bir çayır, bir bostan"*. Baştinalar aşağı yukarı hep bu vüsattadırlar. Bazı baştinalarda fazla olarak değirmen, meyve ağaçları da vardır.

Sırp baştinasının esas itibariyle muhafaza edilmiş olması, Osmanlıların umumî politikasına uygun bir vakıadır: Osmanlılar, keşişleri, metropolitleri ve piskoposları eski yerlerinde eski imtiyazlarıyla ibka ettiklerine göre,[148] o derecede şiddetle hissedilen asker ihtiyacını karşılayabilecek eski askerî sınıfları muhafaza etmeleri kadar tabiî bir şey olamazdı.

Bizzat voynuklara gelince, bunların şüphesiz en mühim vasfı "askerî" olmalarıdır;[149] onlar, raiyyet değildirler; raiyyet statüsüne girmezler. Yukarıda naklettiğimiz misâlde görüldüğü gibi, bazılarının kadîmî sipâhî olduğu bilhassa zikredilmiştir. Hatta bu sıfatları dolayısıyla bir voynuk kolayca timarlı sipahiler sınıfına intikal edebilmekte idi.[150] Aynı devirde bunların fiilî muharip olduklarına, savaştıklarına şüphe yoktur.[151] Hiç olmazsa H. 892 tarihli Küstendil ve Alaca-hisar voynuk defterinde ve H. 991 Avlonya defterinde[152] adları geçen cebelü voynuklar (وينوغان جبه لويان) menşede böyledirler.[153] İstabl-i âmireye (اصطبل عامره) bağlanmış olan Bulgaristan voynukları, varlıklarını daha uzun zaman sakladıkları halde diğer bölgelerde voynukların azaldığını veya büsbütün ilga olunduğunu görmekteyiz. Görünüşe nazaran

147 Başv. Arşiv, tapu def. no. 21. Defter-i esâmi-i voynugân-i livâ-i Küstendil ve livâ-i Alacahisar.

148 مذكور كشيشلروك مرحوم بايزيد خوندكار زمانندن برو كلن پاديشاهلرك و (Kalabaka) كشيشان قالباق قيا سلطانمز براة واركه باغلرندن دكرمنلرندن و اولرندن و طوارلرندن هر نه يرده ملكلري وار ايسه معاف و مسلم اولوب نسنه ويرميه لر جمعا كشيشا نفرا ٤٠

(167 no'lu Tırhala def. 124 a).

149 "...Yürük ve tatar ve voynuk taifeleri dahi askerîdir" ("Sultan Süleyman Kanûn," *TOEM*, 40) ve Galabov, Osmano Turski izvori..., 21.

150 Bkz. yukarıda not 139.

151 XVI. asırda dahi Pojega voynukları *"atları ve tonları ve gönderleri ve kalkanları ile"* uc hizmetine ve akına eşmekte idiler (bkz. Barkan, "H. 952 tarihli *Pojega kanunu*," 303). Bosna'da Brod, Nartova, Akhisar ve Sin kalelerinin muhafazası voynuklara bırakılmıştı (Barkan, "H. 922 tarihli *Bosna kanunnâmesi*," 395). Karşıla, Broquière, 208.

152 Küstendil ve Alacahisar voynuk defteri, bkz. not 147; H. 991 tarihli Avlonya mufassal defteri, bkz. not 107.

153 Buna mukabil Kara-voynuklar vardır (Galabov, 20). Bkz. *Kanûnâme-i voynugân.*

yaya ve müsellemler gibi bunlar da evvelâ fiilî muhariplik hizmetinden geri hizmetlere alınmışlar; sonra voynuk yamaklarının zamanında tamamlanmaması yüzünden *günder*'lerin ortadan kalkması,[154] baştinaların reâyâ toprağı arasına karışarak kaybolması,[155] merkezin tedbirleri zamanında alamaması[156] yüzünden teşkilât bozulup dağılmış, yahut bizzat hükümet birçok yerlerde zaman zaman voynukların bu sıfatlarını kaldırarak[157] ellerindeki baştinaların gelirini hâs veya timara bağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Hristiyan timarlarda olduğu gibi, eski voynukları ibka etmekle beraber, onları da kendi bünyesinde mevcut mümâsil kadrolara göre teşkilâtlandırdığı muhakkaktır. Osmanlıların en eski askerî teşkilâtları olarak bilinen yaya ve müsellem teşkilâtı[158] ile voynuk teşkilatı arasında benzerlik ilk bakışta göze çarpar. Öyle sanıyoruz ki, voynuk teşkilâtındaki voynuk, lagàtor, baştina gibi tâbirler hangi esasların Sırp devrinden intikal ettiğini, ve Türkçe çeri-başı (serasker), günder (gönder), yamak, eşkinci gibi ıstılâhlar da Osmanlıların bu teşkilâta neler getirdiklerini göstermektedir. Esas itibariyle müsellemlerin *çiftliği*, baştinaya çok yakındır. Çiftlik üzerinde de veraset hakları geniştir. Çiftlik, müsellemin "oğullarından veyahut karındaşlarından veyahut gayrı akrabalarından kimleri kalırsa" ona intikal eder.[159] Fakat baştinaya da, müsellem çiftliğinde olduğu gibi, yamak adedini doldurmak için hariçten adam sokulmaktadır. Baştina da, çiftlikler gibi, vaktiyle ait olduğu şahsın adıyla zikrolunur.[160] Yaya ve müsellem teşkilâtında yaya-başılar; voynuklar da, çeri-başılar ve lagatorlar komutan olup timar alırlar. Onların altında bir tarafta yayalar, öbür tarafta voynuklar gelir. Gerek yaya ve müsellem, gerek voynuk teşkilâtında, daha aşağı derecede, vazifeleri aynı olan ve yamak adı verilen yardımcı namzetler yer alır. Bunların miktarı her iki tarafta da muayyendir (2-8 yamak). Her yaya, müsellem veya voynuka tâbi yamakların heyet-i umumiyesine her iki teşkilâtta günder (gönder) adı verilmektedir. Nihayet her iki teşkilât aynı muâmeleye tâbi olmuşlar ve evvelâ bazı geri hizmetlere tahsis olunduktan sonra ekseri bölgelerde lağvedilerek çiftlik veya baştinaları timarlara verilmiştir.[161] Voynukların H. 779 (M. 1377-1378)'de

154 Barkan, 266.

155 Buna dair bir misal, bkz. Galabov, 55.

156 Bkz. Galabov, 58, 62.

157 H. 991 tarihli Avlonya defterinde (bkz. not 107); *voynugân-i mensûh-i karye-i Visoçka, Karye-ı Graboçka ma'voynugân-i mensûh-i karye-i Grabova, Voynugân-i mensûh-i karye-i Ptohom;* Bulgaristan'da mensûh voynuklar için bkz. Galabov, 59.

158 Bkz. Âşık Paşazâde, 40, 97; Nesrî-Taeschner, 45.

159 H. 924 tarihli Gelibolu müsellem ve piyâde kanunu, bkz. Barkan, 242.

160 Baştina-i Dimitri yahut Çiftlik-i yaya Oğulbeği gibi.

161 Bkz. not 157.

Rumeli Beylerbeyi Timurtaş bey tarafından ihdas edildiği iddiası[162] ancak bir yeniden teşkilâtlandırma faaliyeti ile alâkalı olabilir.

Yukarıda, Hristiyan timarlı sipahiler ve voynuklar gibi birbirinden ayrı askeri grupların menşeini izah ederken, en eski Osmanlı vesikalarından geriye doğru giderek, bunların fetihten önceki zümrelerle alâkalarını göstermeğe çalıştık ve Osmanlı Devleti'nin, bunların eski arazi ve sınıf statüsünü esas hatlarında muhafaza ettiğine işaret ettik. Şüphesiz bu suretle bir çok Bizans-Slav müessesesi Osmanlı İmparatorluğu'na intikal etmiştir. Eski Hristiyan sipahilerin, yerlerinde bırakıldıktan sonra, hiç olmazsa bir takım yerleşmiş âdât ve ananâtta, eski ile birden bire ve tamamıyla alâkalarını kesmiş olmaları ihtimal dışındadır. Rumeli'de Osmanlı timarının daha iyi tanınması bize umumi timar sistemi içinde dışarıdan gelen bu mahalli izleri tayine yardım edecektir. Burada, bu tesir ve nüfuzu göstermek üzere, yalnız timar bünyesine girmiş olan bir mahallî mahsul vergisini bahis mevzuu edeceğiz.

16. asır başlarına kadar çıkan bir kanûnnâme kaydına göre,[163] Sofya havalisinde timar sahipleri reâyâdan öşür vergilerini aldıktan sonra fazladan *harman resmi* adıyla baştina başına iki kile buğday ve iki kile arpa almaktadırlar (bunun mahalli kile ile alındığı da ayrıca işaret olunmuştur). Bu vergi, müteâmil Osmanlı kanûnlarına aykırı bir vergidir.[164] Bunun içindir ki, Kanunî Sultan Süleyman, Belgrad seferine giderken, harp bölgesine yakın bu havali reâyâsını memnun etmek düşüncesiyle[165] bu vergiyi kaldırmıştır. Fakat sipahiler, sonradan ihtiyarların şehâdetiyle "bu vilâyet küfr ü dalâlet içinde iken reâyâdan âdet-i harman alınub geldiğini" ileri sürerek bu verginin iadesine muvaffak oldular (H. 932).[166] Biliyoruz ki, daha Çar Samuel zamanında (976-1014) Bulgar köylüsü, mahsul vergisi olarak, yılda bir ölçek buğday ve bir ölçek darı, ayrıca bir küp şarap vermekte idi. Bulgaristan, Bizans idaresine geçince bu vergiler aynen ibka edildi.[167] İşte Osmanlı devrinde, öşürden ayrı olarak gördüğümüz maktû mahsul vergisi bu vergiden başka bir şey değildir. Aynı vergiye XIX. asırda *gospodarlık* adıyla Vidin ve havalisinde rastlamaktayız. Bu tarihte köylü, çift başına muayyen miktarda (50 okka) buğday, arpa ve mahlûttan ibaret olan bu vergiyi "ağalara" ödememek için 1850 tarihinde büyük

162 Hoca Sadeddin, *Tâc'üt-Tevârih*, I, 94.

163 Barkan, "Sofya Kanûnu (H. 932)," 252.

164 Anadolu'da Şark eyaletlerinde *resm-i şahnegî* adı altında bu mahiyette eski bir vergi ekseri mahallerde kaldırılmıştır (Barkan, indeks: resm-i şahnegî). Karş. W. Hinz, *Das Steuenvesen Ostanatoliens im 15 und 16 Jahr.*, ZDMG, Bd. 100-1, 181.

165 Bu havali ahalisi 1443'de ilerleyen Macar ordusuyla birleşerek isyan etmişlerdi (H. İnalcık ve M. Oğuz, "Yeni Bulunmuş bir Gazavât-i Sultan Murad Han," *DTCF Dergisi*, VII, sayı 2, 488).

166 Barkan, 252.

167 C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag 1876, 410.

bir isyan çıkarmıştı.[168] Bu suretle Kanunî Süleyman'ın teşebbüsüne rağmen kaldırılamayan bu kadîm vergi, timar bünyesine yerleşmiş ve İmparatorluğun son zamanlarına kadar varlığını saklamıştır. Burada ilâve edelim ki, Osmanlı timarının bünyesine girmiş olan fetihten önceki zamanlara ait mahalli vergiler bundan ibaret değildir.[169] Yukarıda, Fatih devri defterlerinde rastladığımız Martolosları işaret etmiştik. Bu kayıtlara göre: 1. Martolosları Tuna üzerindeki Güğercinlik, Vidin kalelerinde görmekteyiz; 2. Güğercinlik'te bunların sipahi neslinden Hristiyanlar oldukları tasrih olunuyor; 3. Bunlar, ulûfe, yani yevmiye alan martoloslarla, müsellem, yani vergilerden afv edilmiş martoloslar olarak iki gruba ayrılmaktadır; 4. Güğercinlik ulûfeli martolosları, 10-15 kişilik bölük'ler halinde bir reis idaresinde bulunmakta ve her bölük, reisinin adıyla zikredilmektedir; her martolosun yevmiyesi iki akçedir. Bu martolosların akınlara katıldığı anlaşılıyor. Martolosların oğulları ve kardeşleri onlarla beraber ayrıca yazılmışlardır.

Martolos kıtalarının II. Murad tarafından tesis edildiği iddiası,[170] şüphesiz martolosların menşeini izaha kâfi değildir. Yukarıdaki misâllerden, bunların 15. asır ikinci yarısında hudutta, Tuna üzerindeki kalelerde hizmet gören bir askerî teşkilâta tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Muahharen martolosların umumiyetle, hudut, kale askeri, akıncı sayılmaları[171] onların bu menşei ile münasebattar olsa gerektir. Donado da Lezze (Angiolello), Fatih Sultan Mehmet devrinde onları tıpkı akıncılar *(simili a questi aganzi)* gibi telâkki etmektedir.[172] Yukarıda tetkik ettiğimiz İç-Rumeli defterlerinde martoloslara rastlamadığımız halde, onlar bu bölgelerde ancak müteakip asırlarda görülmektedirler.[173] Osmanlılar, kalelerde ihtiyaçları olan büyük miktarda muhafaza kuvvetlerinin yerini tutmak üzere, reâyâyı kullanmakta idiler. Bu usul, reâyâyı muâf ve müsellem kılmak suretiyle

168 H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, 45-107.

169 Delvina'da Sopote (صپوته) köyünde evli reâyâ, sipahiye yılda bir kile buğday, bir kile arpa verirdi (912 tarihli Avlonya defteri). Bosna'da hane başına alınan Pulaçine (پلاجنه) nakdî vergisi, tadilen muhafaza olunmuştu. Bu verginin yarısını timar sahibi, yarısını sancak beyi alırdı (Barkan, "1516 tarihli *Bosna kanunu*," 397, 399). Gelibolu livâsında bazı Rum köylerinden alınan şıra vergisinin eski devirden kaldığı hakkında kanunnâmede şu ibâre vardır: *"Zikrolunan kabakulak âdeti ve monopolya kadîmi kanunlardır"* (Barkan, "1519 tarihli *Gelibolu kanunu*," 236). Eski vergilerin nasıl ibka edildiği hakkında bkz. Barkan, "Kıbrıs kanûnu," 349.

170 Barbar'a göre, bkz. R. Anhegger, "Martoloslar Hakkında," *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1940-1942), 285.

171 Anhegger, 283 vd.

172 Anhegger'de, 286, 308. 1455-1463 arasında yeniçeri ocağında hizmet etmiş olan bir Sırp, Michael Konstantinoviç, hatıratında *Martulusi*'lerden bahis ile, bir kaç yüz kişiden ibaret bu askerlerin hudut muhafaza bölgelerinde nöbetçilik yaptıklarını söyler (Jireček, *Gesch. der Bulgaren*, 456).

173 Anhegger, 286 vd.

kale muhafazasına tayin etmek şeklinde, İç-Rumeli'de ilk fetih zamanlarından beri tatbik edilmiştir. Martolosların aslen raiyyet mi, yoksa askerî mi oldukları keyfiyeti menşeleri araştırılırken bilhassa üzerinde durulması gereken bir noktadır.[174] Reâyâdan olan diğer hizmet sahipleri, meselâ derbendcilerin, defterlerde muâflığına işaret olunur (müsellem martoloslar). Esasen derbendci reâyânın martolos yapıldığına dair vesikalar vardır.[175] Voynuklarda olduğu gibi hususi mahiyette bir baştinanın, martolos teşkilâtının bir unsuru olduğunu sanmıyoruz. Bazan baştinalı martoloslardan bahis olunuyorsa,[176] burada baştinayı reâyâ çiftliği olarak anlamalıdır.[177] Aynı şekilde 16. asır başlarında Bosna'da reâyâdan bir kişi akıncı yazılmış ve "baştinaları" her türlü vergiden muâf kılınmıştı.[178] Bununla beraber bu sınıf içinde kara martolos, müsellem martolos, ulûfeli martolos adlarıyla gördüğümüz muhtelif grupların her biri ayrı bir menşeden gelmiş olabilir. Herhalde asıl martoloslar, menşede, muâf ve müsellem reâyâdan ayrı, muayyen ve müstakil bir teşkilât olmalıdırlar. Bizzat martolos adı Osmanlılara yabancı bir menşe göstermektedir. Bunu, Anhegger'in düşündüğü gibi, Bizans'ta mı,[179] yoksa Sırp-Macar hudut teşkilâtında mı aramak lâzım geldiği bir meseledir. Osmanlıların, ihtiyaçların zoru altında bu sınıf askeri, muâf ve müsellem reâyânın ilhakı ile genişlettiği ve bazı teşkilât hususiyetlerinin *(bölük teşkilâtı)* gösterdiği gibi, yeniden teşkilâtlandırmış olduğu kuvvetle iddia olunabilir. Donado da Lezze'nin, Fatih Mehmet'in Karaman ve Uzun Hasan seferlerinde ordusunda 6.000 Hristiyan martolos bulunduğu hakkında ifadesi mübalağalı olsa bile,[180] bu devirde bunların Rumeli'deki Hristiyan askerler arasında ehemmiyetli bir yer tuttuğu şüphesizdir. Macaristan fethinden sonra ise, bu memlekette bilhassa kalelerde kullanılan Sırp aslından martoloslar mühim bir yer tutacaktır.[181] Truhelka'nın vaktiyle, muâsır Raguza vesikalarından ilham alarak Bosna için yazdığı şu satırları, bugün Rumeli'nin geniş bölgelerine hiç tereddütsüz tatbik edebiliriz. O, diyordu ki: "Bu vesikalar, Osmanlıların katiyyen yerli müesseseleri tahrip etmeyip bilâkis bu müessesâta tamamıyla tetabuk etmek suretiyle o müesseselere hatta hizmet dahi ettiklerini ispat etmektedir. Bir kere Bogomillerin, emlâklerini kaybetmek istemedikleri için kütleler halinde

174 Fevkalâde bir hizmet karşılığı bir martolosa timar va'dedildiğini biliyoruz (Tursun bey, TOEM ilâvesi, 130).

175 Bkz. Anhegger, İlâveler, no. 19.

176 Anhegger, 293.

177 Bkz. yukarıda not 141.

178 Bkz. Barkan, "H. 922 tarihli Bosna kanunnâmesi," 397.

179 Anhegger, 285.

180 Bkz. Anhegger, ilâve. no. 3 ve 286. Yukarıda, not 172'de Konstantinović'in verdiği miktarla karşıla.

181 Bkz. Anhegger, 287 vd. Martoloslar hakkında şu yazıyı göremedik: D. J. Popović, "O martolosima ci turskoj vojsci," *Prilozi*, 8 (1928), 213-229.

İslamiyet'i kabul ettikleri keyfiyeti, bir efsaneden ibarettir. Tarihen müspet bir tek vakıa yoktur ki, cebrî ihtida keyfiyetini ispat edebilmiş olsun. Buna mukabil, Müslümanların girdikleri yerlerdeki Hristiyanları kendi dinlerinde taciz etmeden bıraktıklarının delili ise pek çoktur."[182] Eski Osmanlı defterlerinin tetkikinden anlaşılıyor ki, hakikatte Osmanlı fethi, âdeta sistematik bir şekilde muayyen safhalardan geçerek gerçekleşirdi: Evvelâ bir haracgüzârlık devresi, bir alışma süresi teşkil eder; onun arkasından, bazen tamamıyla sulhcu vasıtalarla yerli hanedan bertaraf ediliverir; fakat eski devlete mensup unsurlar muhafaza olunur ve yapılan bir tahrirle bunlar Osmanlı nizamına intibak ettirilirdi. Bunu müteakip yeni nizam, tedricen her şeye kendi kalıbını verirdi. Fakat hiç bir zaman eski nizamın birden ve toptan ilgası, Osmanlı kanûn ve nizamlarının zorla tatbiki gibi bir şeye rastlanmamıştır. Denilebilir ki, Osmanlılar fethettikleri bölgelere muhafazakâr bir siyasetle yerleşmişlerdir: Dinî müesseseler, sınıfların statüleri, idarî taksimat,[183] vergiler,[184] yerli âdetler[185] ve nihayet askerî zümreler esas itibariyle muhafaza olunmuşlardır. En büyük ve şümûllü yeniliği timar sistemi teşkil ediyor, daha doğru bir ifade ile, Osmanlı idarî ve askerî yerleşmesi buna dayanıyordu. Fakat yukarıda temas olunduğu üzere, bu da, Balkanlar'daki arazi hukuku ve eski sipahiler sınıfının durumu ile tezat halinde olmadığı, ve eski Hristiyan sipahiler timar kadrolarına alındığı için kolayca yerleşmiş, büyük mücadelelere yol açmamıştır.[186] Hülâsa, Osmanlılar, gerek zaruretlerin tesiri altında, gerekse yeni fethedilen bölgelerde halkın itiyat ve hislerine aykırı anî değişiklerle bir muhalefet uyandırmamak için, başlangıçta, mevcut nizam üzerine sadece hâkimiyetlerinin örtüsünü atıvermekle iktifa etmişlerdir. Sonra devlet, Anadolu ve Rumeli'de âdeta devamlı olan savaşları idame etmek için büyük askerî kuvvetlere muhtaç idi. Bilhassa pek çok kalede asker bulundurmak icap ettiğinden, bu suretle asıl faal muharip kuvvetlerini bu geniş bölgelere dağıtıp elden çıkarmak tehlikesiyle karşılaşmış bulunuyordu. Halbuki yukarıda gözden geçirdiğimiz memleketlerde Novaberda (Novobrdo)

182 Mez. makale, Türkçe terc. 57-58.

183 Arnavutluk'ta dağlarla birbirinden ayrılmış vadi ve havzalar, jupe'ler eski senyörlerin hakimiyet sahalarını tahdid etmekte idi. Bu jupe'ler Osmanlı idaresinde idari birliklerin (ekseriya subaşılık) esasını teşkil etmeye devam etti. Makedonya ve Sırbistan'da da aynı durumu görmekteyiz. Osmanlılar Macaristan'ı fethettikleri zaman da eski idari hudutları muhafaza etmişlerdir. (T. H. Kun'un TTK tarafından çıkarılmakta olan *Segedin Sancağı Defteri mukaddimesi*).

184 Bkz. yukarıda not. 169, ve Hinz, mez. makale.

185 Barkan tarafından neşredilen Sancak kanunnâmelerinde Osmanlıların her yerde *âdet-i kadîme*'ye ne kadar riayetkâr bulunduklarını görmek kolaydır.

186 Arnavutluk'ta, İtalyan devletlerinin yardım ve teşviki ve memleketin hususiyetleri sebebiyle yerli feodal beyler, isyan ve mukavemet teşebbüslerinden geri kalmamışlardır. Bkz. İnalcık, "İskender Bey," *İA*, 52.

kalesinde yalnız 10 tüfenkçi yeniçeriye rastlamaktayız.[187] Bu suretle, kale muhafaza kuvvetleri arasında timarlı, ulûfeli veya sadece vergilerden muâf, muhtelif teşkilâtlara tâbi büyük miktarda Hristiyan yerli kuvvetler bulunması, böyle bir zaruretin neticesidir. Nihayet devlet, haracgüzârlık devresinde, Osmanlı ordusunda kendi senyörleri idaresinde yardımcı asker olarak hizmete alışmış olan Hristiyan askerleri, hususiyle Hristiyan sipahileri, şimdi yerlerinde timarlı olarak bırakmakla, mütemadi savaşlar için daima artan muharip kuvvetler ihtiyacını da karşılamış oluyordu. Osmanlı beyliğinin Anadolu'da rakiplerine karşı üstünlüğünü sağlayan âmillerden biri bu olmalıdır.

Osmanlı Devleti için, yerli askerî sınıfların ibkası, bir taraftan asker ihtiyacından ileri gelmiş ise, diğer taraftan sosyal politika bakımından da en uygun yol olarak hissedilmiş olmalıdır. Eski devletin, yahut bu devleti temsil eden hanedanın ortadan kaldırılmasıyla fâtih devlet önünde bir takım askerî, dinî zümreler kalmış oluyordu. Bunlar ya kılıçtan geçirilmeli, ya raiyyet hayatına sürülmeli,[188] yahut aynı vazifelerine yeni devletin idaresi altında devam etmeli idiler. Osmanlıları ilk iki şıkka zorlayan sebepler yoktur, veya nadiren zuhur etmiştir. Fakat üçüncü şıkkın tatbiki ile devlet, büyük kazançlar sağlıyor ve onları kendisine bağlıyordu. Beri taraftan bu yerli askerler, idare ve din adamları da, Garptan gelen Katolik Hristiyan kuvvetlerin istilâsı tahakkuk ederse, her şeyin zorla değiştirileceğini, rafızî sıfatıyla takibe ve baskıya uğrayacaklarını, mevkilerini onlara terk etmek zorunda kalacaklarını pek iyi biliyorlardı.

Bunun için onlar, Osmanlı istilâsına karşı ümitsiz bir mukavemet göstermediler; sonra da ona hakiki manâsında bağlandılar.[189] Hatta bir çok unsurlar bu hâkimiyetin yerleşmesine bilfiil yardım ettiler. Fetihten sonra sipahiler olsun, keşişler ve piskoposlar olsun, zaif ve haracgüzâr bir prensin kararsız idaresi yerine, şimdi kuvvetli ve merkezi bir devletin muntazam ve mazbut kadrolarında durumlarının ve ekseriya imtiyazlarının, emniyet ve garanti altına alındığını hissetmekte idiler. Devletin verdiği bu emniyet havası, onun gelecek yayılmaları için en iyi propaganda teşkil etmiştir.

Osmanlı padişahları, hakimiyetlerinin yayılması ve kökleşmesine yardım eden bu telifçi siyaseti niçin terk edeceklerdi? Bilâkis onların geldikleri muhit ve anane böyle bir siyaseti tamamıyla kolaylaştırmakta idi. Osmanlılar, muhakkak devletlerinin parlak talihini, menşeden itibaren bizzat bu politikaya borçlu bulunmakta idiler.

187 H. 859 tarihli Vilk vilâyeti defteri, bkz. not 68.

188 Novaberda'da bir kısım "sipâhî kâfirler", H. 864'e doğru maden kuyularının suyunu çekmek için iltizama girmişlerdir. *(Kanunnâme-i Sultanî ber mûceb-i 'örf-i 'Osmânî*, Paris, Bib. Nat. manuTurc, 39).

189 (Le Grand Turc) "Le plus obbey de ses subjectz que seigneur que je cognoisse" (B. de La Broquière, 273).

Gerçekten devletin bu karakteri, F. Köprülü ve P. Wittek'in gösterdikleri gibi, bir taraftan bir uc (marche) devleti olarak doğmuş olmasına bağlı ise, öbür taraftan geniş zihniyetli bir idare ananesi getiren ulemânın nüfuz ve faaliyetine bağlıdır. Devletin kuruluş devrinde en baştaki ricalin çok defa kadılardan olması, kayda şayan bir vakıadır. İslâm idare ananesinin[190] ehl-i zimmet hakkında eski dinî müsamaha ve himaye prensipleri, Osmanlı Devleti'nde bu sayede yerleşmiş ve İmparatorluk idaresinin temelini teşkil etmiştir. Uc devletinin gazâ ve cihat ideolojisi, fiilen onun, âzami derecede müsamahacı, telifçi bir uç cemiyetinin realist temayüllerini[191] benimsemesine mani olmamıştır. Hülâsa, bizzat Osmanlı Devleti'nin aslî karakteri, yerli müesseselerle ve sınıflarla bir uzlaşmayı kösteklemiyor, bilâkis teşvik ediyordu.[192] Osmanlı Devleti'nin kendi hakimiyetini yaymaktan başka hiç bir maksada tâbi olmayan hanedan İmparatorluğu karakteri burada kuvvetle tezahür etmektedir.

190 Bunun için bkz. P. Wittek, *"de la défaité d'Ankara..."* Türkçe ter. *Belleten*, 27 (1943), 559-560.

191 Bkz. M. F. Köprülü, *Les origines...*, 88 vd.

192 Eski nizamın ve sınıfların ibkası sadece incelediğimiz bölgelere mahsus bir vakıa değil, umumi bir siyasetin neticesidir. İlerde Rumeli'nin diğer bölgeleri için de böyle bir tetkik yayınlamak niyetindeyiz. Osmanlılar, Anadolu'da da aynı siyaseti, hatta daha geniş ölçüde tatbik ettiler. İlhak olunan beyliklerde, amme hizmeti gören her türlü unsurlar, sadece beratları Osmanlı Padişahı adına değiştirilerek yerlerinde bırakılmakta idiler. Bizzat yerli hanedan mensupları, bir kargaşalık çıkaramayacakları bölgelerde mühim vazifelere, sancak beyliklerine nakl olunmakta idiler. Mülk timarlar, Divanî-mâlikâne sistemi, eski nizamla uzlaşmaların birer neticesidir (Bunun için bkz. Ö. Barkan, "Mâlikâne-divanî Sistemi," *THİM*, II (1932-1939), 119-184). Anadolu'da Hristiyan timar sahipleri mevcuttur. Bayburd livasında 63 tane *sipâhizâdegârı-i gebrân* kaydedilmektedir (Başv. Arşiv. Tapu deft. No. 387, 925). H. 990'da Kütahya kalesinde dirlik tasarruf eden zimmîlerin mevcudiyeti merkeze şikâyet konusu olmuş *"bazısın Fatih Sultan Mehmet zamanından beri babadan evlâda dirliğe mutasarrıf oldukları ve bazısın sâbık Padişahlar tarafından emirle tayin oldukları"* tahakkuk etmiş ve yerlerinde bırakılmışlardır. "Hâlen kefereye öşür müstahak olduğuna" dair bunların ellerinde fetvalar bulunduğunu söylemeleri, artık bu devirde zihniyetin ne derecede değiştiğini göstermektedir (Bu hükmün aslı, Mühimme defteri no. 48, 30, 18 Recep 990).

V

1431 TARİHLİ TİMAR DEFTERİNE GÖRE FATİH DEVRİNDEN ÖNCE TİMAR SİSTEMİ

Bilindiği üzere elimizde, İstanbul'un devlet merkezi oluşundan önceki devre ait vesikalar pek mahduttur. Bunların arasında, bize, bilhassa 15. asrın ilk yarısında timar sistemi hakkında zengin malzeme veren H. 835 tarihli Arvanid sancağı timar defteri başta gelir. Bugün Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bu defter (Tapu defterleri M 1/1), muahhar tarihlere ait pek çok numunelerine rastladığımız bir icmal defteridir, yani, Arnavutluk'ta Arvanid sancağındaki vergi kaynaklarının timarlar arasında nasıl taksim edilmiş bulunduğunu göstermektedir. Defterin ehemmiyetini arttıran bazı hususiyetleri vardır: Evvelâ, yeni fethedilmiş bir bölgeye teallûk etmektedir. Böylece, İmparatorluğun kuruluş devrinde, yeni fethedilmiş bir memlekette Osmanlı hâkimiyet ve idaresinin nasıl ve hangi prensiplere göre yerleştiğini göstermektedir. Sâniyen, bu defter, Rumeli Beylerbeyi yanında bulunan bir suret-i defterdir ve Arşiv'deki defter-i mufassal ve mücmellerin çoğunda görmediğimiz sonradan yapılmış kayıtları ihtiva etmektedir. H. 835'ten 859 tarihine kadar gelen bu kenar kayıtları, muhtelif bakımlardan çok ehemmiyetlidir. Evvelâ bunlar bize, bu çeyrek asırlık müddet içerisinde Osmanlı tarihi için birinci plânda gelen Arnavutluk meselesinin safhalarını aksettiren en sağlam bir kaynak teşkil etmektedir. Öbür taraftan burada, o devirde yaşamış belli başlı Osmanlı şahsiyetlerine ait mühim biyografik malzeme bulunmaktadır. Yıldırım Bayezid'in Rumeli Beylerbeyi Hoca Firûz Paşa'ya, Evrenos oğullarına, Lala Şahin, Zaganoz, Kasım, İshak, Hamza paşalara burada muhtelif tarihlerde sık sık rastlıyoruz. Meselâ meşhur Zaganoz Paşa'nın 1440 Nisan ayında Saray'dan Hazinedar-başılıktan Arnavut-ili Sancak-beyliğine gönderildiğini görüyoruz. Keza defterde, Rumeli beylerbeyinin hangi tarihte nerede oturduğunu bu kayıtlardan her ay için adım adım takip edebiliyoruz. Nihayet 25 senelik müddet içerisinde bu hâs ve timarlarda yapılan değişiklikleri gösteren bu kayıtlar, bize timar sisteminin bu devirde carî kanunlarını ve bütün hususiyetlerini meydana çıkarmak imkânını vermektedir.

Diğer taraftan defterin tahriri sırasında timarların eski durumu ile ilgili kayıtlar da alınmıştır ki, bunlar bizi, Çelebi Mehmed devrine, hattâ Yıldırım Bayezid zamanına kadar götürüyor ve böylece defterin vesikalandırdığı devir, Fatih'ten önce yarım asırlık bir zamanı içine almış oluyor.

Defterin, Kanunî Süleyman devrindeki bir kısım icmal defterlerinden tertip itibariyle hemen hiçbir fark göstermemesi de dikkate şayandır. Böylece anlıyoruz ki, Osmanlı divanında tahrir usulleri daha Fatih'ten önce mükemmeliyet derecesinde bulunuyordu ve sonradan esaslı değişiklikler yapmak ihtiyacı hasıl olmamıştır. İmparatorluğun kuruluşundan önceki devrin, bilhassa teşkilât bakımından en mühim kaynağı bulunduğuna şüphe olmayan bu defter, yakında Tarih Kurumu tarafından yayınlanmış olacaktır. Burada, sayın meslektaşlarıma, defterdeki malzemeye dayanarak 15. asrın ilk yarısında Arnavutluk'ta timar sisteminin hususiyetleri üzerinde yaptığım araştırmanın neticelerini kısaca arz edeceğim.

Evvelâ sahayı tayin etmek gerekiyor: Arvanid adı Arnavutların ve Bizanslıların Orta Arnavutluk'a verdikleri Arbania kelimesinden gelmektedir. Bununla beraber defterde Arvanya sancağı kelimesi ile beraber Arnavud-ili veya Arvanid-ili sancağı tâbiri de sık sık geçmektedir. Malûmdur ki, aynı Arbania'dan gelme Rumca Arvanites kelimesi, Türkçe Arvanit ve Arnavut kelimesine vücut vermiştir.

Bu sancak sonradan Avlonya sancağı adını alacaktır. Arvanid sancağı, defterin yazıldığı tarihte Argirikasrı (Argyrokastro-Ergiri) merkez olarak Sopot, Klisura, Kanina, Belgrad, Tomorince, İskarapar, Pavlo Kurtik, Çartolos ve Akçahisar nahiyelerini sınırları içine almakta idi. Bu, bugünkü Güney ve Batı Arnavutluk demektir ve Berat, Elbasan ve Tiran şehirlerini ihtiva etmektedir.

Osmanlılar Arnavutluk'a ne zaman girdiler ve timar sistemi ne zaman yerleşti? Arnavutluk'un ilk fethi teşebbüsleri hakkında kaynaklardaki malûmat ciddî bir tenkitten geçirilmemiştir. Umumiyetle, 1385'de, Arnavut senyörları içinde en kuvvetlisi olan H. Balşa'nın, Elbasan civarında Savra'da ezilmesi, Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetine başlangıç sayılmaktadır. Bu darbeyi müteakip belli başlı Arnavut senyörleri, Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar, Rumeli'de başlıca uc (serhad) merkezi sayılan Serez'e bundan önce Saruhan'dan sürülüp yerleştirilen Türkmenler şimdi Makedonya'da zapt edilen yeni merkezlere geldiler. Üsküp, Saruhanlıların reisi olan Paşa-Yiğit Bey'in Arnavutluk'a ve Hersek'e yaptığı akınlar için başlıca uc merkezi halini aldı.[1] Kosova Savaşı ve Bayezid'in cülûsundan sonra Anadolu beylikleriyle mücadele, Arnavutluk'ta harekâtı 1394'e kadar geciktirecektir. Fakat 1394-1396 arasında padişahın gönderdiği bir Osmanlı ordusu bu memleketi baştan başa

1 Bkz. Âşıkpaşa-zâde, 61.

dolaşarak Adriyatik kıyılarına indi. Galiba ilk yerleşmeler bu istilâdan sonra oldu. Çünkü Arnavutluk'taki hadiseler hakkında iyi bilgi edinmiş olan muasır müverrih Chalcocondyles, Bayezid'in kuvvetleri tarafından Güney Arnavutluk senyörlerinin yerlerinden atılarak topraklarının zapt edildiğini söylüyor. Bizim Arvanid defterinde de Bayezid'in Rumeli beylerbeyi olan Hoca Fîruz ve Yakut paşaların Akça-hisar'da Hristiyan ahaliye vergi muafiyeti için "temessük" verdikleri hakkında bir kayıt bulunuyor. Defterde Bayezid devrine ait yegâne kayıt budur. Fakat Chalcocondyles ile birlikte bu dahi, Osmanlı idaresinin, daha bu tarihte memleketin hiç olmazsa bazı yerlerinde yerleşmiş olduğunu gösterir. Balkanlara ait bu devrin vesikalarını neşretmiş olan N. Jorga, bu tarihteki durumu realiteye yakın olarak hülâsa ediyor ve diyor ki: "Bu küçük Arnavut senyörlerinden hiçbiri Paşa-Yiğit'in süvarilerine karşı duramıyordu. Fakat hiçbiri Venedik'e de teslim olmak istemiyordu. Daha ziyade, hemen her tarafta sığınaklara mâlik bulunan Türklerle anlaşmaya ve böylelikle hiç olmazsa topraklarının ve itibarlarının küçük bir kısmını kurtarmaya temayül ediyorlardı".[2]

Ankara Savaşı ve ondan sonraki fetret devrinde Uc-beyi Paşa-Yiğit, kendi başına Arnavutluk'a akınları devam ettirdi. Ancak Çelebi Mehmed'le devletin sistematik fütuhatı başladı. Osmanlı fethi her şeyden önce timar sisteminin yerleşmesi demektir. Çünkü bir memlekette toprakların *il yazıcıları* tarafından tahrir olunarak timarlara taksimi, fethin son ve kat'i safhasını teşkil etmektedir. Defterde her timarın başında tarihçesi yazılırken, çoğunda en erken tarih olarak Çelebi Mehmed devrinden bahis olunmaktadır. Yalnız "kadîmî", kaydı ile gösterilenler daha eski devre ait olabilir ki, bunlar da çok azdır. Timar sisteminin bu memlekette asıl yerleşmesi, kayıtlara göre Çelebi Mehmed devrinde olmuştur. Garp vesikaları da bunu teyit etmektedir. Bu vesikalara göre Avlonya 1417'de, Kanina 1420, Akça-hisar (Krüya) 1415'de, Argyrokastro keza bu tarihlerde Türk hâkimiyeti altına geçmişlerdir.[3]

Arnavutluk'un coğrafi hususiyetleri ve İtalyan devletlerinin müdahaleleri dolayısıyla Osmanlı idaresi ve binnetice timar sistemi, burada mühim kargaşalık devreleri geçirmiştir. Bu müdahaleler ve yerli senyörlerin isyanları sebebiyle memleketin içine düştüğü hercümerçleri, defterdeki kayıtlar aksettirmekte, "bu il yağı olduğu zaman" tâbiri sık sık geçmektedir. İşte bu durum da Osmanlıları yerli senyörlere karşı uzlaşıcı bir siyaset gütmeğe zorlamıştır.

1431'de, yani defterin tahriri tarihinde, Arvanid sancağında 335 kadar hâs ve timar vardı. Argirikasrı'da oturan sancak-beğinin ve "vilâyet" adını taşıyan kazalardaki subaşıların timarları hâs adını taşımaktadır. Sancak beyinin

2 N. Jorga, GOR, I, 270.

3 Bkz. A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion Turque au XVe siècle*, Paris 1937, 29.

hâssı takriben 330.000 akçadır. 32 cebelû, 2 kecim, 2 çadır, 1 günlük, bir mutbak getirmek mecburiyetindedir. Subaşı hâsları, 20 bin ile 81 bin arasında değişmektedir. Bu tarihte Padişaha ait hâs yoktur. Zeamet tabirinin hiçbir yerde kullanılmamış olması dikkati çekmektedir. Halbuki 15. asrın ikinci yarısında, II. Bayezid devrine ait bir Avlonya defterinde, subaşı timarları daima zeamet adını taşımaktadır. Subaşıların altında seraskerler yahut öbür adı ile çeribaşılar vardır. Kale nöbetçilerinin komutanı olan dizdarlarla bu çeribaşılar alelâde sipahiler gibi timar tasarruf etmektedirler ve subaşılar gibi "bey" unvanı taşımaktadırlar.

Sancakta ortalama timar miktarı 1.000 ile 3.000 akça arasındadır. 3.000'den yukarı timarlar, bütün timarların %30'unu, 1.000-3.000 arasındakiler %60'ını teşkil etmektedir. Bu devirde akçanın yüksek değeri dolayısıyla (34 akça bir filori idi) ortalama miktar oldukça yüksek görünmektedir. Defterde beylerin hâs, diğerlerinin timar tasarruf ettiklerini söyledik. Diğer vazife sahiplerinin aldıkları timarlar arasında bir tefrik yapılmamıştır. Fakat biz vazife esasına göre bir tasnif yapmakta fayda görüyoruz.

Yukarıda askerî ve idarî şeflerden, yani sancak beyi, subaşı, çeribaşı ve dizdarlardan bahsettik. Kalan timar sahiplerini, askerî hizmette bulunanlarla dinî-kazaî vazifelerde bulunanlar olarak ikiye ayırabiliriz. Fiilî askerî hizmet görenler de eşkinciler ve hisar-erleri olarak ikiye ayrılabilir. Her timar erinin hisar-eri mi, yoksa eşkinci mi olduğu bir kısım timarlarda açıkça belirtilmiştir. Arnavutluk'un bu karışık devrinde timarlardan büyük bir kısmının hisar-erlerine tahsis olunduğunu görüyoruz (%25'i). Hisar-erleri arasında hisar okçuları, gece nöbetçileri ve topçular vardır. Sancakta mevcut iki topçudan biri Hristiyan'dır. Dinî-kazaî vazifede bulunan timar sahipleri de şunlardır: Kadılar, naipler, imamlar, hocalar ve hatipler, fakihler, piskoposlar, metropolitler ve kâtipler.

Kadılar oldukça büyük timarlar tasarruf etmektedirler. Meselâ Argirikasrı kadısının timarı 5.614, Kanina kadısınınki 5.372 akçadır. Piskoposlarla metropolitlerin timarları 2.000 akçayı aşmıyor. Hristiyan din adamlarına verilen bu timarların diğer timarlardan hiçbir farkı yoktur. Meselâ bu timarlardan birini aynen okuyalım: "Timar-ı metropolit, merhum Sultan zamanında bey-kulu İbrahim yermiş, Sultanımız zamanında mezkûre vermişler, elinde berât yoktur". Burada görüldüğü üzere, bir timar bir Müslüman timar-erinden alınıp Hristiyan rahibe verilmektedir.

Arvanid'de yalnız Hristiyan din adamlarının değil, birçok Hristiyan askerlerinin de timar tasarruf ettiğini görüyoruz. Bu bakımdan timar sahiplerinin menşelerine göre tasnifi bizi daha mühim tarihî meselelere götürecektir: 335 timardan %30'u Anadolu'nun muhtelif yerlerden sürgün edilmiş

Müslüman Türkler elindedir. Bu sürgünlerin yarıdan fazlası Saruhan'dan sürülmüştür. Timarların %20'sini bey kulları, yani beylerbeyi sancakbeyi ve subaşıların Müslüman olmuş köleleri tasarruf etmektedirler. Bu devirde köle sisteminin timar sisteminde ne kadar mühim bir yer tuttuğunu bu nispet açıkça göstermektedir. Timarların %20'si, din adamlarıyla beylerin akrabaları veya iç oğlanı, yeniçeri gibi padişah kulları elindedir. Nihayet %18'i Hristiyan timar-erlerine aittir. Kalan %12'sinin menşe'i ise tayin edilememektedir.

Burada, yalnız, önümüze mühim problemler koyan Hristiyan timar-erleri üzerinde duracağız. Bunlar, bütün timarların %18'i gibi kabarık bir nispette olduktan başka her birinin timarı da umumiyetle yüksektir, yani 3.000'den fazladır. Hristiyan timar-erlerinin menşei, fetihten önceki Hristiyan senyörler ve sipahilerdir. Osmanlılar haraç-güzâr olan yerli Hristiyan senyörleri asıl fetihten, yani timar sisteminin memlekette yerleşmesinden sonra timar kadroları içine aldılar. Böylece, birçok senyör ailelerini defterde timar sahibi olarak görüyoruz. Kastriota'lardan meşhur İskender Bey, babasının adına izafetle "Yuvan-ili" denilen bölgeyi timar olarak almıştı. Defterde onun timarından bir kayıtta bahis olunmaktadır. *Neşri*'nin bir rivâyeti bu suretle tamamıyla teeyyüt ediyor. *Neşri*'nin kaydı şudur: "İskender derlerdi, Arnavud'un beği oğlu idi, asılda hünkârın iç oğlanı idi, hünkâr ol vilâyeti ana timar vermişti". Buna dair daha birçok misaller getirebiliriz. Muasır müşahid Chalcocondyles'in ve *B. de La Broquière*'in işaret ettikleri gibi, bu devirde Arnavut senyörleri, kendilerine ait işler için padişahın kapısından eksik olmuyorlardı. Senyörlerin endişeleri ve isyanların hakiki sebepleri de daima timar işleriyle münasebettardır. Arvanid'de Pavlo Kurtik oğulları ve Karli oğulları, topraklarını timar olarak ellerinde saklayan bu yerli senyör ailelerinin en mühimlerindendir. Pavlo Kurtik, daha Çelebi Mehmed devrinde adına izafe olunan Pavlo Kurtik vilâyetini timar olarak tasarruf etmekte idi (107 köy). Onun oğlu İsâ babasına halef oldu. Başka bir oğlu Mustafa da ayrıca büyük bir timar tasarruf etmekte idi. Keza Karli'den sonra oğlu Ali kendisine büyük timarında halef oldu. Karli'nin öteki oğlu Mujak, başka bir yerde timar tasarruf etmekte idi. Dikkat edilirse timar kadrosuna girmiş olan Hristiyan senyör aileleri, bir iki batın sonra Müslüman oluyorlar ve her itibarla yeni devlete temessül ediyorlardı. Gulâm sistemi de Saray'da böyle birçok Arnavut mühtedileri yetiştiriyordu. II. Murad ve Fatih devirlerinde bu mühtedi Arnavutların çoğu devlet idaresinde büyük vazifeler alacaklardır.

Bazı senyör ailelerinin, timarlarını muhafaza etmekle beraber üç batın Hristiyan kaldığı da görülüyor ve timara geçmek için Hristiyan olmaları hiçbir suretle bir mani teşkil etmiyordu. Böylece, Arnavutluk'ta İslamiyet'in yayılmasını uçlardaki gazilerin İslâmlaştırma faaliyetine yoran P. Wittek'in

faraziyesi çürümüş oluyor.[4] Daha önce C. Truhelka, Bosna'da İslamiyet'in yayılmasına hiçbir cebir hadisesi olmadığını ve yerli senyörlerin, topraklarını ellerinde saklayabilmek için Müslüman olmalarının şart koşulduğu nazariyesinin asılsızlığını muasır Raguza vesikalarına göre ispat etmişti.[5] Arvanid defterindeki malzeme, aynı şeyi Arnavutluk'ta göstermektedir. Bu memlekette İslâmlaşma, evvelâ Osmanlı devlet kadrolarına sokulan aristokrasi arasında kendiliğinden sosyal bir hadise olarak gerçekleşti ve dinlerin yayılmasında çoğu zaman görüldüğü gibi, İslâmiyet, halk arasında yukarı tabakayı taklit suretiyle yavaş yavaş yayıldı. 77 yıl sonra II. Bayezid devrinde yazılmış bir tahrir defterinin[6] tetkiki de bize gösteriyor ki, daha bu zamanda bile İslâmiyet Arnavutluk'ta henüz pek az yayılmış bulunuyordu.

Sözümüzü bitirmeden şunu belirtmeliyiz ki, Arnavutluk'ta Osmanlı idaresinin ve İslamiyet'in yerleşmesini sağlayan esas manivela, timar sistemidir ve bu sistem yerleşirken dinî ve ırkî bir inhisarcılık hiçbir zaman devletin hareketlerinde âmil olmamıştır. Devlet, kendi hâkimiyetini tanıyan ve hizmet gören unsurları, din ve ırkı ne olursa olsun kendi kadroları içine tam bir müsavatla kabul etmekte idi. Bu, yalnız Arnavutluk'a münhasır bir vakıa değildir. Biz, büyük Hristiyan askerî guruplarına, Bosna'da, Sırbistan'da, Bulgaristan'da hatta Anadolu'da rastlıyoruz; tahrir defterlerinin tetkiki bunun bütün teferruatıyla tespitini mümkün kılmaktadır. Bunlar bizi, İmparatorluğun kuruluşundaki prensipler ve devlet bünyesi hakkında daha doğru bir hükme götürecek mahiyettedir: Osmanlı Devleti ilk devirde, dinî ve ırkî karakterleri üzerinde öne sürülen bütün iddialara rağmen, esasında merkeziyetçi bir otoriteyi temsil eden ve hakimiyet prensibini her şeyin üstünde tutan bir hânedan devletidir. Onun adı, Osmanlı Devleti tâbiri, bunu ifade eder. Fatih'e kadar devlet idaresinin münhasıran Türklerden mürekkep bir aristokrasiye dayandığını, Müslümanlaştırma faaliyetinin devletin başlıca bir siyaseti olduğunu öne sürmek realite ile taban tabana zıt iddialardır. Elimizdeki defterde bulunan bol malzeme, bunların mahdut vakıalara dayanılarak verilmiş bir taraflı hükümler olduğunu göstermektedir. Başlangıçta mahallî şartlarla uzlaşmayı esas tutan telifçi siyasetle beraber, Osmanlı Devleti o zamana göre merkeziyetçi bir idare tesis ediyordu. Osmanlılar, Anadolu'daki Tavaif-i mülûke karşı olduğu gibi, Balkanlar'da da 14. asrın anarşisi yerine, kanun ve nizama dayanan ve bu nizamı kuvvetle temsil eden bir devlet kurmuş oluyordu. Bir taraftan kadıların temsil ettiği İslam'ın yüksek devlet ve idare ananesi, öbür taraftan gulâm sistemiyle timar sistemi sayesinde bir

4 P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına," *Belleten*, Sayı 27, 561.

5 C. Truhelka, *THIM*, sayı I, 57.

6 Başv. Arşiv. Tapu d., Nr. 34.

merkeze, bir hânedana tâbi geniş bir idari-askerî sistem yaratılmış bulunuluyordu. İşte Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşunu ve uzun hayatını her şeyden evvel bu temel müesseselere borçludur. Bu eserde, timar sistemine bilhassa mühim bir pay ayırmak lâzımdır. Timur'un vurduğu müthiş darbeden sonra merkezî devletin tekrar doğabilmiş olması muammasını da bize timar sisteminden başka bir şey çözemez: Osmanlı timar sistemi, kollarını sıkı bir şebeke halinde ülkenin en küçük köylerine kadar uzatmış köklü bir siyasî-içtimaî nizam teşkil ediyordu; bütün bu nizamı, merkezde defterlerinde tutan, bunlara meşrû ve mer'î mahiyetini kazandıran merkezî otorite idi. Onun için halk kitleleri kadar timarlılar da bu otoritenin yeniden kurulmasında hayatî bir menfaat gördüler. 17. asır başlarında İmparatorluğun çöküşünü haber veren Osmanlı siyaset-nüvislerinin, bilhassa timar sistemi üzerinde durmaları da sebepsiz değildir. Çıkışından itibaren timar sisteminin tarihi tekâmülü gösterilmekle, Osmanlı İmparatorluğu'nun asıl çatısı ve tarihinin esas âmillerinden biri meydana çıkarılmış olacaktır.

VI

VİDİN GOSPODARLIK REJİMİ VE İLGASI

Menşeleri: Osmanlı mirî arazî sistemi ile münasebeti ve fetihten önceki devirlere ait izler. — Vidin Gospodarlık rejiminin hususiyetleri, Tanzimat'ın ilânı ile yapılan ıslâhat. — 1850'deki durum ve Gospodarlığın kaldırılması.

VİDİN BÖLGESİNDE hemen bütün arazinin, menşeleri çok gerilere giden feodal karakterde mahdut bir Müslüman ağalar zümresinin eline geçmiş olması; buna karşı reayanın, asırlardan beri işlediği topraklar üzerinde iktisaden gittikçe daha fena şartlar altına düşmüş bulunması, isyanın hakikî ve en mühim sebebidir. Gerçekten burada, daha ziyade, angaryaya tabi topraksız bir reaya kitlesinin, Müslüman büyük arazi sahiplerinden mürekkep bir ağalar zümresine karşı ayaklanışını görüyoruz. Fakat bu tipik durum nasıl meydana gelmiştir? Bu ağalar zümresini doğuran âmiller nelerdir? Bunu anlamak için evvelâ, umumiyetle imparatorluk arazi rejiminde husule gelen inkişafları kısaca gözden geçirmek zarureti vardır.

§— Osmanlı İmparatorluğu'nda, feth olunan topraklar tâ başlangıçtan beri *umumiyetle* Devletin yüksek mülkiyet ve murakabası altına konmuş ve köylü, toprağında daimî ve irsî bir kiracı vaziyetinde bırakılmıştır.[1] Mülkiyeti Devlete ait topraklar, yani mirî arazi rejimi, tâbi memleketler hariç, asıl İmparatorluğun en büyük kısmında hakim bir toprak rejimi teşkil etmekte idi.[2] Bilindiği üzere timar sistemi de, tamamen bu çeşit topraklara istinat etmekte idi[3] ve İmparatorluğun en mühim eyaleti olan Rumeli,[4] bu timar sisteminin ve mirî arazinin en

1 Prof. Ö. L. Barkan, "Türkiye'de toprak meselesinin tarihî esasları," *Ülkü*, sayı 61, 54. Aynı müellifin, "Türk toprak hukukunda Tanzimat ve 1274 tarihli arazi kanunnamesi," *Tanzimat*, 1, 1940, 321.

2 "Türkiye'de toprak meselesinin tarihî esasları," *Ülkü*, sayı 63, 273.

3 J. Deny, "Timar," *Ency. de l'İslâm.*

4 XVII. asır başlarında Rumeli Eyaleti, Mora'dan Akkirman'a kadar bütün Balkan yarımadasını sınırları içine almakta idi. Eyalet merkezi Sofya ve Manastır'dı (Bkz. Ayni Ali, *Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i Divan*, 1018, Tasvir-i Efkâr tab'ı, 11-12).

ziyade yayılmış bulunduğu mıntıka idi.[5] Bu rejimde, Balkan yarımadası ahalisinin büyük çoğunluğunu teşkil eden köylü reayanın vaziyeti ne olmuştur? Hemen söyleyelim ki, bu sınıf, böylece toprağın sahibi olmaktan uzaklaştırılmakla beraber, mirî arazi ve timar rejimi sayesinde, fetihten önceki devirlere bakarak çok daha iyi bir durumda bulunuyordu: Fetihten önce "köylünün ekseriyeti kendisine ait olmayan bir toprağı irsî ve daimî bir kiracı şeklinde işleyen ve aynı zamanda bir toprak kölesi (serf), veya sadece kolon şeklinde toprağa bağlı bulunan" kitlelerden ibaretti.[6] Halbuki eskiden toprağın sahibi olan boyarlar Osmanlılar'la yapılan muharebelerde ekseriyetle ortadan kalktığından fatih devlet, bu sahipsiz toprakların mülkiyetini kendi üzerine aldı.[7] Esasen İslâmî esaslar da buna engel teşkil etmiyordu: Beytülmale ait topraklar rejimi tâ Halife Ömer'den beri tatbik edilen bir usul halinde yaşamakta idi.[8] Bu rejimde köylü yine daimî ve irsî bir kiracı vaziyetinde kalmakla beraber, artık başında keyfî şekilde angarya ve vergi isteyen boyarları yoktu. Bazı Balkanlı müellifler, fetihten sonra, voynuk, doğancı gibi imtiyazlılar istisna edilirse, reayanın umumiyetle "hiçbir hukuku haiz olmayan ve sipahilerin topraklarını ekmeğe mecbur esirler"[9] vaziyetine getirildiğini iddia etmektedirler. Hakikatte ise bu devirde ne Bulgar köylüsü bir serfle ne de sipahî, feodal bir beyle –meselâ bu köylünün eski efendisi boyarla– asla mukayese edilemez. Osmanlı timar sisteminin esas itibariyle feodalizmle bir ilgisi yoktur.[10] Köylü, tapu resmi, resm-i çift gibi kiracılık durumuyla ilgili devletin tayin ettiği vergileri sipahisine ödedikten sonra artık hiçbir angarya ile mükellef değildi. Toprağı boş bırakmamak, yerini değiştirerek başkasının timarına gidememek gibi bazı mecburiyetler, Prof. Barkan'ın ifadesiyle, ancak nazarî bir liberalizm zaviyesinden kötü görülebilir.[11] Mirî toprağı istediği gibi kullanamamak, satamamak, hibe edememek ve bütün

Sonradan Mora ve Silistre Eyaletleri teşkil edilmiş, Rumeli hudutları gittikçe daralmıştır. 1834'de Rumeli, hemen hemen Garbî Trakya, Makedonya, Arnavutluk ve Tesalya'dan ibaret kalmıştı. Vidin, bu tarihte Niğbolu ile müstakil bir sancak teşkil etmekte idi. (Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, tra. Hellert, c. XVII, s. 56, 194). İki yıl sonra da Vidin'i bir Eyalet olarak görüyoruz. (Babinger, "Rumeli", *Enc. de l'İslam*).

5 Rumeli, cebelûleriyle beraber 33.000 sipahi çıkararak eyaletler arasında birinci gelmekte idi (*Ayni Ali risalesi*, s. 40). - Üsküp Eyaleti kanunnamesindeki şu fıkra Rumeli'de mirî arazinin genişliği hakkında başka kuvvetli bir delildir: "Rumeli'de reaya elinde olan *amme-i arazinin* hali budur (yani mirîdir)." (Ö. Barkan, *Ülkü*, sayı 61, 58).

6 Barkan, *Tanzimat*, I, 326.

7 Staneff'e göre Tırnova'nın zaptında Bayezıd, tabiiyeti kabul etmeyen 110 boyarı idam ettirdi (*Hist. Chro, de la Bulgarie*, 57).

8 Barkan, *Ülkü*, sayı 63, 238.

9 Staneff, *Hist. Chronologique de la Bulgarie*, Sofya 1938, s. 57.

10 Karşıla. Ö. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıflarının hukukî statüsü," *Ülkü*, sayı 49-50-53. – Umumiyetle, İslâm-Türk devletlerinde feodolizm hakkında bkz. Prof. Dr. M. F. Köprülü, "İslâm-Türk devletlerinde feodalizm," *Belleten*, c. V, sayı 19, 317-334.

11 Bu gün bir kısım iktisatçılar tarafından, ziraî liberalizmin sakatlıklarına karşı bu Osmanlı arazi sistemini ziyadesiyle andıran bir rejimin kuvvetle müdafaa edildiğini hatırlatalım.

varislerine geçmesini temin edememek gibi kayıtlar da netice itibariyle yine geniş köylü sınıfı lehinedir. Çünki bu suretle arazinin muayyen ellerde toplanarak büyük arazi sahiplerinin meydana çıkması ihtimali önlenmiş bulunuyordu. Hülâsa, mirî arazi rejimi ve timar sistemi, reayanın istihsal kabiliyetini birinci plânda tutan tam devletçi bir siyaseti temsil etmekte idi. Timarı başında, arazinin boş kalmaması reayanın eşkıya elinde perişan olmaması, nihayet İmparatorluğun geniş hudutlarını muhafazaya koşarak memleketin istilâdan korunması vazifelerile mükellef olan topraklı sipahîler, kuvvetli ve müreffeh İmparatorluğun asıl temelini teşkil etmekte idiler.[12] Yeni yeni bazı Hristiyan müelleflerin de itiraf ettiği gibi, Osmanlı idaresinde "Balkan yarımadası halkı uzun zamandan beri unutulmuş bir rahatlığın tadını tadıyordu".[13]

Bu timar sistemi ve ona bağlı olarak da arazi rejimi, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren muhtelif âmiller tesirile inhilâl etmeğe başladı. Bu asrın sonlarında bir müddet Defter-i Hakanî emini olan Ayni Ali'ye göre, "lâcerem zuama ve erbab-i timarın ihtilâline sebeb iki maddedir: Evvelkisi, Padişah dirliğine mutasarraf olan zuamâ ve erbab-ı timar *sancağı askeri ile olmayıp âhara koşuntu olduğudur.* İkincisi, vaki olan seferlerin *yoklamaları mahfuz olup düsturülamel olmadığıdır*".[14] Ayni Ali, bu sözleriyle Timar sisteminin bozuluşunu hazırlayan başlıca sebebleri çok güzel hülâsa etmiştir.[15] Timarların valiler, saray halkı ve tevabii tarafından nasıl gaspedildiğini Ayni Ali'den 25-30 yıl sonra meşhur Koçibey de kendine has kuvvetli ifadesi ile şu şekilde anlatmaktadır: "Nice yüz yıl mukaddem fetholunmuş kurâ ve mezârii birer tarik ile kimin paşmaklık ve kimin arpalık ve kimin temlik ettirip ve kendilerine tamam istiğna geldikten sonra her biri tevabiine nice timarlar ve zeametler ettirip erbab-ı seyfin dirliklerin kat' ettiler".[16] İşte bu yüzden timarlı sipahisinin gittikçe azalmasına mukabil ulûfeli asker pek ziyade çoğalmağa başladı.[17] Devlet, ulûfe yetiştirmek için yeni varidat kaynakları bulmak zorunda kalmakta idi.[18] Bunun en tabiî yolu da eskiden timarlı sipahisine dirlik teşkil eden toprakların varidatını hâzineye almaktı. Bunun neticesinde, "canlıca timarlar mahlûl oldukça

12 İmparatorluğun hakikî askerî kuvvetini timarlı sipahisi temin etmekte idi. XVI. asır ortalarında timar ve zeametlerden 200 bin muntazam asker çıkmakta idi (D'Ohsson, *Tableau générale de l'Empire Othman*, Paris 1824, c. VII, 375). *Netayicülvukuat*'a göre 140 bindir (c. II, 141). Bu zamanda ulûfeli kapı-kulu ancak 41 bin kadardı (Kâtip Çelebi, *Düstur-ül-amel li islâh-il-halel*, 1063, Tasvir-i efkâr tab'ı, 131).

13 F. Grenard, *Grandeur et Décadence de l'Asie*, Paris 1939, 128.

14 Ayni Ali'nin mezkûr risalesi, 75.

15 Sonradan yapılan ıslâhat nizamnamelerinde hep bu noktalara dikkat edilmiştir (Meselâ bkz. "Nizamname-i timar ve zeamet," *Cevdet tarihi*, c. II, 317 ve c. V, 289).

16 *Koçi bey risalesi*, Ali Kemalî Aksüt tab'ı, 1939, 31.

17 *Düstûr-ül-amel*, 131.

18 1564 tarihinde hâzinenin açığı 66 yükten ibaretken (bir yük-100 bin akça) 1650'de 1543 yüke çıkmıştır. Bu sırada ulûfeli askerin yekûnu yüz bine yükselmiş bulunuyordu (*Düstûr-ül-amel*, 131-134).

mukataat-ı mirîyeye tebdil olunmağa",[19] yani doğrudan doğruya hükümetin elinde toplanmağa başladı.[20] Görüyoruz ki, zeamet ve timarlar mukataa namıyla şunun bunun eline geçmekte devam ederken öbür taraftan bizzat Devlet de bu araziyi kendi eline almağa çalışmaktadır. Bu gelişmenin başka tesirlerle gittikçe kuvvetlendiğini görüyoruz: Meselâ, 1787-1792 seferinde cepheden kaçan Anadolu timarlûlarının timarları cezaen İrad-ı cedid hazinesince zaptolunuyor (1791).[21] Nihayet 1792'de on keseden ziyade geliri olan bütün mukataat mahlûlâtının[22] zaptedilerek iltizam usulüyle, hâzinece işletilmesine karar veriliyor.[23] Devlet mirî araziyi bu suretle doğrudan doğruya elinde toplamaya çalışırken, bu toprakların bir kısmı da zaten eskiden beri bir takım şahısların elinde, mülk haline geçmiş bulunuyordu. Padişahın lâyık gördüğü kimselere temliknamelerle mülk olarak verdiği,[24] yahut hâzinenin sıkıntısı dolayısıyla mülk olarak satılmış olan bu mirî arazi ağalar zümresinin teşekkülünde ayrıca büyük bir rol oynamıştır.[25] Mülk haline gelen bu arazinin bir kısmı da tabiatıyla kolayca vakıf arazi haline geçmiştir.[26] Böylece mirî topraklar, mülk ve evkaf arazisi lehine saha itibariyle mütemadiyen daralmakla beraber bu, hiçbir zaman büyük bir nisbet kazanamamıştır. Çünkü devlet hâzinesi düşünülerek temliknamelerin verilmesinde daima titiz davranılmakta idi. Bu sebeple mirî arazi XIX. asırda da halâ geniş bir saha kaplamakta idi.[27] Zamanla doğrudan

19 M. Nuri Paşa, *Netayicülvukuat*, c. I, 177.

20 Timar sistemi o kadar inhilâl etmişti ki 1768'de Rusya ile harp başladığı zaman orduda ancak 20 bin cebelû kalmıştı (D'Ohsson, mez. eser, c. VII, 376).

21 *Asım tarihi*, c. I, 41. – Koca sekbanbaşı lâyihası (Hülâsat-ül-kelâm fi redd-il-avâm), Tarih-i Osmanî Encümeni Mec. tab'ı, 53.

22 Osmanlı arazi hukukunda mukataa meselesi ayrıca incelenmesi gereken mühim bir konudur. Bu hususda şimdilik şu tedkiklere bak: M. Sobernheim, "İkta," *Enc. de l'İslam*, II, 489; Ö. Barkan, "Malikâne-Divanî sistemi," *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, II, 119; Bizim, "Tanzimat nedir?," *D. T. C. Fa. yıllık dergisi* 1940-41. - Burada yalnız şuna işaret edelim ki Devlet'in elinde mukataa namı altında bulunan bir kısım arazi, ekseriya müzayede ile irsî ve daimî bir kiracılık şeklinde şahısların tasarrufu altına verilirdi. Fakat toprağın hakiki mülkiyeti daima Devlete aitti. Veraset hakkı yalnız erkek evlâda tanındığından mukataa sahibinin oğlu yoksa bu arazi *mahlûl* olur, yani Devlet onu yeniden *îcare-i muaccelesi* mukabilinde başka birisine ihale edebilirdi. Yukarda bu gibi mukataa mahlüllerinin yeniden ihale edilmesi bahis mevzuudur. Bu suretle Devlet bu mukataa topraklarında devamlı bir varidat kaynağı bulmuş olacaktı.

23 *Cevdet tarihi*, VI, 58.

24 Bu şekilde eski bir temlikname nümûnesi. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Belleten*, sayı 11-12.

25 Ö. Barkan, *Tanzimat*, I, 414.

26 Mukataa mirî arazi olduğundan vakf edilemezdi. Halil Hâmit Paşa'nın vakfa tahsis ettiği mukaatalar "canib-i mirîyi sıyanet ve nizam-ı müessesini vikaye maksadıyla... vakf-ı mezburdan ifraz ve hey'et-i ûlâsına irca' ile mezada çıkarılarak bey' olundu" (*Cevdet tarihi*, III, 133). Ayrıca Bkz. Ö. Barkan, *Tanzimat*, I, 335.

27 Kalan timar ve zeametler bile oldukça külliyetli bir miktara varmakta idi: 1831'de bütün timar ve zeametler Devlete mal edildiği zaman sipahilere tazminat mukabilinde verilen Devlet eshamı o zamanki hesapla 60 milyon kuruşa yükselmiştir (J. Deny, "Timar," *Ency. de l'İslam*).

doğruya Devletin eline geçmiş bulunan bu geniş mukataaların işletilmesinde en ziyade yayılmış usullerden biri iltizam usulü idi. Padişaha mahsus haslarla mukataaların daha ziyade bu usul ile işletilmesi bilhassa, Kanunî Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa'dan[28] itibaren başlamıştır.[29] Anlaşıldığına göre XVI. asrın ikinci yarısından itibaren, mukataa olarak şunun bunun eline geçmiş bulunan araziden başka, sahiplerinin üzerinde oturması mecburî olan timar ve zeametler bile umumiyetle iltizama veriliyordu.[30] Bu usulün İmparatorluk için ne kadar meş'um neticeler doğurduğu malûmdur.

Devletin başlıca gelir kaynaklarından birini teşkil eden mukataaların işletilmesinde kullanılan başka bir usul de, bu toprakların isteyenlere "icare-i muaccele" denilen peşin bir kira ve senevî bir hisse alınmak suretiyle ihalesidir. Vidin'deki vaziyet esas itibariyle buna bağlı bulunduğundan bu şekil bizi doğrudan doğruya ilgilendirmektedir. Bu usul, esas itibarıyla sipahinin timar arazisini tapu resmi alarak reayaya vermesi şeklinden farksızdır.[31] Timar sisteminde olduğu gibi, toprak *icare-i muaccele* ile tasarruf edildiği zaman da bu, ancak daimî bir kiracılık hakkı bahşetmekte ve arazi doğrudan doğruya yalnız erkek evlâda geçmektedir.[32] Böylece timar esasları zahiren devam ediyor gibi görünüyorsa da hakikatte bu yeni vaziyet, içtimaî noktadan çok mühim neticeler doğurmuş ve Devletle reaya arasında, bu mukataaları tasarrufu altına geçiren bir ağa sınıfının meydana çıkmasına âmil olmuştur. Reaya artık karşısında, daima azledilmek müeyyidesi altında bir Devlet memurundan başka bir şey olmayan timar ve zeamet sahipleri yerine, fiilen toprağın sahibi olarak sırf kendi şahsî menfaatlerini düşünen bir bey-ağa sınıfının yükseldiğini görmüştür.[33] Bu

28 Rüstem Paşa'nın birincisi 1544-1552, ikincisi 1555-1561 tarihlerine rastlayan iki sadrazamlığı vardır.

29 *Koçi bey risalesi*, A. Kemalî Aksüt tab'ı, 63. - Mukataalarda iltizam usûlü hakkında, *Netayicülvukuat*, I, 177; IV, 102. Çiftliklerin Devlet eline geçip iltizam usulünün genişlemesine ve bunun vahim neticelerine dair ayrıca bkz. Cevdet Paşa, *Marûzat*, T. O. E. M. sayı 79, 107.

30 *Cevdet tarihi*, I, 106.

31 Mukataaların ihalesi doğrudan doğruya Devlet memurları tarafından yapıldığı gibi mukataaları iltizamla alan mültezimler tarafından da yapılırdı (Bu hususiaki muamelelere dair bak. Arş. 40-1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266 ve melf.). - 7 Cemaziyülevvel 1263 tarihli resmî bir tebliğle mültezimlerin tapu temessükleri vermesi usûlü kaldırılarak temessüklerin, bundan sonra yalnız Defterhaneden verilmesi kararlaştırılacaktır (Ö. Barkan, *Tanzimat*, I, 359).

32 Mezkûr resmî tebliğle ilk defa olarak kızlara da veraset hakkı tanınmıştır. - Raşit tarihinde umumiyetle mukataa ihalesi hakkında çok dikkate şayan şöyle bir kayıt vardır: Buna göre 1695 tarihine doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerlerinde "Vali ve muhassıl ve voyvodaların taht-ı iltizamına dahil olan mirî mukataatın ekser kurası rical-i devlet ve *âyan-ı memleket* uhdelerinde" idi. Her sene yeniden yapılan ihalelerin sebeb olduğu rüşvet ve suiistimallere nihayet vermek için o zaman bunların "Mısr-ı Kahire karyeleri gibi" kaydi hayatla satılması ve erkek evlâdın müzayede de rüchaniyeti gibi yeni esaslar konmuştur. (*Raşit tarihi*, II, 288).

33 Bu şekilde mirî araziye dayanan ağaların, İmparatorluk dahilinde hakikî bir sınıf teşkil edecek derecede şümullü bir hal alıp almadığı ve bunların durumları meselesi, esasen

suretle köylü asırlardır işlediği topraklar üzerinde bu mirî arazi sahiplerinin basit kiracıları durumuna düşerken öte taraftan ağalar merkezî otoritenin gittikçe fazlalaşan zaafı ve kontrolsüzlüğü neticesinde, reaya karşısında mirî arazinin hakiki sahipleri vaziyetine geçmişlerdir. Hattâ bunların, mahallî nüfuz ve kudretlerine dayanarak siyasî-idarî bir kuvvet haline geldiklerini, halkla hükümet arasına girerek âyan, voyvoda sıfatıyla mahallî idareyi doğrudan doğruya ellerine aldıklarını bile görüyoruz. III. Mustafa devrinde Muhsinzade Mehmet Paşa'nın sadaretinde âyanlık artık Devletçe tanınmış bir amme müessesesi halini alacaktır.[34] Netice itibarıyla diyebiliriz ki XVIII. asrın sonlarında İmparatorluk hemen hemen fetihden önceki feodal anarşi haline dönmüş bulunmaktadır. İşte Rumeli isyanlarının bizce esas kaynağı umumiyetle bu olmuştur.[35] Ve bu durum üzerinde durduğumuz tarihlerde Vidin'de tamamıyla hakimdir. Vidin'de mirî topraklara dayanan büyük arazi sahibi ağalar rejimi yahut kısaca, Gospodarlık rejimi[36] muhtelif bakımlardan çok dikkate değer hususiyetler göstermektedir. Gerçekten, sırf Müslüman bey ve ağalardan mürekkep bir zümrenin, bütün mirî araziyi nasıl ele geçirdiğini, köylünün iktisadî bakımdan nasıl bu küçük zümrenin tabiiyeti altına düştüğünü ve nihayet toprak meselelerinden doğan iktisadî zıddiyetin neticede tetkikimize konu teşkil eden kanlı isyana nasıl müncer olduğunu, burada, açık bir şekilde görmekteyiz.

Vidin'de isyan çıkan mıntıkalarda mirî arazi geniş sahalar kaplamakta idi. Buranın bir hususiyeti de bir serhad bölgesi olmasıydı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda umumiyetle serhad kaleleri etrafındaki mukataalar kaledeki muhafızlara tahsis olunurdu.[37] Böylece Vidin'de de Devlet eskiden beri ağalara, buradaki mirî köyleri veregelmişti[38] ve serhat vaziyeti dolayısıyla, bu araziyi sonraları da

---

derin ve etraflı tedkikler isteyen bir konudur. Biz yalnız Vidin'de mirî araziye dayanan ağalar rejimini tahlil ederken burası için katî bir hükme varabilmekteyiz.

34 O. Nuri, *Mecelle-i umur-ı belediye*, I, 1658. İzmir mollasına vesaireye hüküm.

35 Prof. Ö. L. Barkan'a göre Balkanlar'da toprak meseleleri ihtilâllere sebeb olmamış, isyanlar daha ziyade başka amiller ve bilhassa dış hadiseler tesirile husule gelmiştir (*Ülkü*, sayı 61, 53 ve *Tanzimat*, I, 321). Bazı Hristiyan müellifler ise aksine Balkanlar'da Türk hakimiyetini daha menşeden itibaren reayanın esareti üzerine kurulmuş bir Türk feodalitesi şeklinde tasavvur etmektedirler (Meselâ bkz. J. Ancel, *Manuel historique de la Question d'Orient*; N. Staneff, *Hist. Chronologique de la Bulgarie*, 61). Bunun sathî bir hüküm olduğuna yukarda işaret etmiştik. Burada görülecektir ki Vidin isyanı, esasında *ziraî-içtimai sebeblere bağlıdır ve bu içtimai durum da bilhassa inhitat devrinde Osmanlı toprak rejiminde husule gelen inhilâl hadisesiyle münasebettardır*. Bütün bunlar için daha geniş izahlar şu yazımızda: "Tanzimat nedir?" *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisi*, Tarih araştırmaları cildi.

36 "Belgradcık ve Lom ve Sahra nahiyelerinde Kospitarlık (قوسپيتارلق) namıyla bulunan köy ağaları..." (Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, Meclis-i Vâlâ'da tanzim olunan mazbata, bkz. vesika VIII).

37 Bkz. Tarhoncu Ahmet Paşa lâyihası, A. Vefik, *Tekâlif kavaidi*, 332.

38 "Nevahi-i sülüse uhdesinde arazi bulunmaması Vidin sancağı serhadât-ı hâkaniyeden olup ahâlî-i İslâmî dahi birkaç bin neferden ibaret olmasıyla mücerret kal'enin muhafazasına

yalnız Müslümanlar satın alabilmişlerdi; Hristiyan reaya bu haktan mahrumdu, bu hususdaki istekleri her defasında katî şekilde reddolunmuştu.[39] Fakat, yukarda da anlattığımız gibi, bu arazi bir nevi peşin kira demek olan muaccele mukabilinde ağanın tasarrufu altına geçse de yine onun mülkü sayılmazdı.[40] Mamafih ağalar, kiracısı bulundukları bu arazi üzerinde yine hiçbir kontrola tâbi olmayan mutlak mülk sahipleri gibi hareket etmekte güçlük çekmemişlerdir.[41] Reaya'ya gelince, onlar bu toprakları, ancak ya doğrudan doğruya Devlet'ten veya ağalardan kira ile tutmak suretiyle işleyebilirlerdi;[42] ve birinci hal, mültezimlerin suiistimalleri dolayısıyla ikincisinden pek de iyi değildi.

Tanzimat'ın ilânından sonra Hükümet, mirî köylerin satılmasını durdurmağa çalışmış ve bu arazinin doğrudan doğruya Devlet eliyle kiraya verilmesini daha uygun bulmuştu. Fakat daha önce, Sahra ve Polomye (بولمیه) nahiyelerinde bir kısım köyler, satılması hakkında irade çıkmadığı halde müzayedeye konmuş ve neticede bu köylerde yerleşen ağalar sonradan muktesep hak iddia ederek tasarruf haklarını resmen de tasdik ettirmişlerdi (1845).[43]

---

takayyüt ve ihtimam eylemelerine medar olmak için *her bir karye tapu ile birer ağaya verilmiş* bulunmasından neş'et edip..." (Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267, Rıza Paşa ve Mehmet Nail Efendi'nin müşterek tahriratı).

39 "Belgradcık nahiyesinde olan mirî köylerinin mubayaasına kura reayası talip bulunmuş ise de mahall-i mezkûr Sırp ve Eflâk ve Nemçe memleketlerine hemcivar bulunduğundan kurâ-i mezkûrenin reayaya füruhtu ilerde mazarratı mucip olacağına binaen. . . füruhtu icra olunan kurâ-i mezkûrenin ba'dezin ehl-i İslâm beyinlerinde alınıp satılması câiz olup hiçbir vakitte reayaya füruhtu tecviz olunmamak..." (Arş. 40-1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266, Altmış bir tarihinde şerefsudûr eden emirnâme-i sâmiye-i hazret-i sadaretpenâhî suret-i seniyyesi).

40 XIX. asır başlarında Koca Sekbanbaşı lâyihasında diyor ki "Devlet-i Aliyye'nin fil-asıl mâl-i muaccele ile taliplerine verdiği mukâtaa hakikat-i halde şer'an ve aklen hiçbir kimsenin mal-i mevrûsu olmadığı cümlenin malûmu olup halâ beratlarda dahi sarihtir." (T. O. E. M. tab'ı, 52). Tanzimat'tan önce Sahra nahiyesi dahilinde Blerada köyünün tapu senedinde herhalde toprağın mîriliği ile ilgili şöyle bir kayde rastladık. Buna göre köyü alan kimse her sene Voyvodasına "mukatai zemin" olarak yüz yirmi akçe verecektir. (265 No. lu mezkûr irade melf. Tanzimat'tan evvelki bir senet). Bu acaba timar sisteminde her sene timar sahibine verilen "resmi çift"e mümasil yıllık bir kira mı oluyor?

41 Tanzimat'ın ilânıyla beraber Vidin reayası, arazi kirasına karşılık sayılan angarya işlemekten imtina' ettiği zaman, ağaların buna itiraz şekli araziyi nasıl benimsemiş olduklarını göstermesi bakımından çok enteresandır. Diyorlar ki: "Kaffe-i tebaa-i Saltanat-ı seniyye emlâk ve arazisine bervechi serbestiyet malik ve mutasarrıf olarak kimse kimsenin bilâ bedel ve ırza arazisini zapt ve kendisi ziraat edemiyeceğini umûr-ı bedihiyeden bulunmak cihetleri ile..." (265 No. lu mezkûr irade melf. Suret-i mazbata-i Meclis-i Vidin-mazbata tam Tanzimat'ın ilânı sıralarına rastlamaktadır). Aynı mazbatada ağaların elinde bulunan bu araziye "çiftlik" dahi denmektedir.

42 "Sahra ve Lom ve Belgradcık nahiyelerinde ba-tapu esbabı uhdelerinde bulunan çiflikât arazisinde reaya îcaren ziraat etmekte..." (265 No. lu mez. irade melf. Suret-i cevab-ı âlî).

43 Satılan bu yirmi köyün isimleri ve muaccele miktarları, bkz. Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, melf.

Bu işte bazı entrikaların döndüğü vesikaların dilinden anlaşılıyor: Filhakika köyler satılığa çıkarıldığı zaman muhayyer kaydı konuluyor; yani bu satışın muteber olması için irade-i seniyyenin çıkması şartı vardır. Halbuki sonradan böyle bir kayıttan bahs edilmediği iddia olunuyor ve neticede Hükümet olanı tasdik etmek zorunda kalıyor.[44] Diğer taraftan Belgradcık nahiyesinde reaya, bu gibi köyleri satın almak istediği halde bu talepleri katî bir şekilde reddediliyor.[45] İşte Tanzimat devrinde bile birçok köylerin, idaresizlik yüzünden bu suretle yeniden ağaların hükmü altına verilmesi isyanın menşeleri bakımından dikkatle göz önüne alınacak bir vakıadır.

Buraya kadar verdiğimiz izahatla, Vidin ağalar rejiminin Osmanlı mîrî arazi esaslarıyla ve onun gelişimleriyle ilgisini anlatmaya çalıştık ve gördük ki, Vidin'de her halde ekseriyetle eski kale muhafızlarının ve sipahilerin çocukları olan ağalar, timar sisteminin mukataa sistemine -ve bilhassa irsî bir tasarruf hakkı veren muacceleli mukataalar sistemine- dönmesi sayesinde büyük arazi sahibi bir zümre teşkil etmişlerdir. Fakat Vidin Gospodarlık (ağalık) rejiminde görülen "ücret-i arazi" mukabili angarya, hirizme ve budarlık (خیریزمه وبودارلق) gibi bazı dikkate şayan hususiyetlerin, asıl Osmanlı müesseseleriyle izahı biraz güçtür. Hakikaten Osmanlı nizamının hiçbir zaman kabul etmediği angarya müessesesinin, bazı hususî vergilerin, Bosna'da olduğu gibi burada da yaşaması ve asırlarca tutunabilmiş olması ayrıca izaha muhtaç bir noktadır. Herşeyden önce şunu unutmamalıdır ki İmparatorluk, kendi ana prensiplerine uymayan müesseseleri zamanla tasfiyeye çalışmakla beraber, umumiyetle birçok malî ve idarî sebeplerle mahallî örfü adatâ reayet etmek mecburiyetinde kalmıştır. İşte bu suretle timar sistemi de İmparatorluğun en kuvvetli bir zamanında bile, böyle fetihten önceye ait bazı ananelerle uzlaşmak yolunu tutmuş görünmektedir. Fetihten önce arazi, kalelerinde yarı müstakil yaşayan boyarlara aitti. Köylü vergisini ödemek ve angarya hizmet görmek şartıyla topraktan istifade edebilmekte idi.[46] İşte bütün hususiyetleriyle gospodarlık rejiminin uzak menşelerini bilhassa burada aramak icabeder.

Eski Vidin kanunnamesi, bir taraftan sipahilerin, subaşıların veya sancak voyvodalarının reayadan fazla bir şey almalarını şiddetle men'ederken, diğer taraftan "harman mevsiminde zikrolunan vilâyetin *kanûn-ı kadimi üzere* her müzevvecinden sipahisine birer tavuk birer bogaça alına" ifadesiyle eskiden kalma

44 265 No. lu mez. irade melf. Altmış tarihinde şerefsudur eden emirname-i samiye-i hazret-i sedaretpenahî suret-i seniyyesi.

45 Aynı emirname.

46 Bilindiği üzere, X. asırda Bulgarlar arasında meydana çıkan Bogomil mezhebi, insanın efendi için çalışmaya mecbur olmadığını va'zederek köylüleri angarya aleyhine harekete getirmeğe çalışmış ve köylüler, beylerin ezici tahakkümü altında bu esasları kolaylıkla ve geniş ölçüde benimsemişlerdir.

bazı örfleri de teyit etmekte idi.[47] Kanunî Süleyman zamanında Sofya havalisine ait bir kayıt da konumuz bakımından bilhassa dikkate şayandır. Bu mıntıkada[48] reaya, mahsulâtından öşrü verdikten başka, "*âdet-i kadim üzere*" resm-i harman namıyla sipahiye *hane başına iki kile buğday, iki kile arpa* vermekte idi. Kanunî, Belgrad seferine giderken reayanın şikâyeti üzerine bu mahallî vergiyi kaldırdı. Fakat sonradan sipahiler, timarlarına noksan geldiğini ileri sürerek bunun iadesini istediler. Yapılan tahkikat üzerine bu verginin fetihten önce de mevcut olduğu anlaşıldığından Sofya Vilâyeti reayasının sipahiye, "*ber âdet-i kadim*" her beş haneden iki kile buğday iki kile arpa vermesi kabul ve tasdik olundu.[49]

Tanzimat devrinde ağaların mahsulâttan aldıkları muayyen miktarda hisseler, ekim angaryası, bir nevi arazi kirası sayılmakta ise de bu teamüllerin, esasında, yukarda anlattığımız ananelerle bağlantısı açık bir şekilde görülmektedir. Timarlı sipahi bunları Devlete yaptığı hizmetlere karşılık olarak alırken şimdi ağalar, icare-i muaccele ile toprak üzerinde kazandıkları tasarruf hakkına dayanmaktadırlar. Fakat bunun kanunî formülü ne olursa olsun, reaya için değişmiş bir şey yoktu. Asırlarca evvelki vaziyet şimdi Müslüman ağaların lehine olarak devam edip gitmekte idi.

Şimdi biz, Tanzimat'ın ilânı tarihine doğru Hristiyan köylülerle bu ağalar arasındaki durumu tesbite çalışalım:

I. *Vidin reayası Tanzimat devrine kadar "ücret-i arazi mukabili olarak" bir iki ay ağanın hesabına zahire ekerdi;*[50]

II. *Köylü, ayrıca ağaya senede bir araba odun getirmeğe veya onun yerine on iki kuruş vermeğe mecbur idi;*[51]

III. *Her ev "hırizme" (خريزمه) zahiresi adıyla her cins zahireden yirmi beşer okkasını;*

IV. *Ayrıca "budarlık" (بودارلق) namıyla kokoroz (mısır) mahsulünden araba başına otuz kırk okkasını ağaya verirdi:*

47 Ö. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıfların hukukî statüsü," *Ülkü*, sayı 49, 46.

48 Bilindiği üzere Vidin bu tarihlerde merkezi Sofya ve Manastır olan Rumeli Eyaletine tabî idi.

49 Ö. Barkan, mez. makale, 44.

50 "Arazi-i merkume icaresine mukabil reaya-i mersûme senede bir iki mah eshab-ı araziye hizmet etmekte iken" (Arş. 40-1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266, melt. Suret-i mazbata-i Meclis-i Vidin).

51 Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün bir köy veya kasaba tarafından müştereken istifade olunan mer'alar yanında, "arazi-i mirîye muamelesi gören ve tapu ile tasarruf edilip yalnız sahiplerinin hayvanlarının otlatılmasına mahsus olan mer'alar"da vardı ve "bilhassa son zamanlarda bu nevi mer'alar ve ormanlar çoğalmıştır." (Ö. Barkan, *Tanzimat*, I, 376). Elimizdeki bazı tapu senetlerinde, mirî köyleri alan ağaların, tarla ve bağlardan başka köye ait mer'a ve korular üzerinde de tasarruf hakkı kazandıkları görülmektedir. Odun taşıma ve sürülerin mahsûlünden bir kısmını verme mükellefiyetleri buna bağlı olsa gerektir (265 No. lu mezkûr irade melfufları arasında bulunan senetlere bakınız). - Orta çağlardanberi Bosna'da da kmet toprak sahibine mahsulden ayırdığı muayyen bir hisseden maada otlak hakkı, ormanı varsa kereste hakkı verirdi.

V. *Bağ olan yerlerde her dönümü için (bin asma bir dönüm itibar olunurdu) on iki para ödenirdi;*

VI. *Nihayet koyunların "otlakıyesi" olarak da bir miktar peynir verilirdi.*[52]

Fakat reayanın verdikleri bununla da bitmezdi. Ağalar, kovan başına kırk para, mandıra parası olarak altmış para vesair bunun gibi daha birtakım vergiler almakta idiler. Böylece köylünün Devlet'e ödediği vergilerden başka ağaya verdiği şeyler, hükûmetin incelemelerine göre, bu vergilerin toplamına müsavi, hattâ daha ziyade idi.[53] Fazla olarak ağaların, köylerine gönderdikleri subaşı denilen adamlar,[54] reaya sırtından yer içer; ve yol harçlığı vesair masraflarına karşılık olarak da senede 1400-1500 kuruş toplarlardı.[55] İşte ağa namına köyü hükmü altında tutan, reayayı keyfine göre para cezasına çarptıran bu köy kâhyaları,[56] Vidin köylerinde senede bir iki defa vergi mültezimleri ile kendini belli eden zayıf Devlet otoritesi yanında hakikî ağalar hâkimiyetini temsil etmekte idiler.

İşte Vidin reayası, bu rejime karşı ayaklanmıştı. Fakat bu anlaşmazlığın bir de öncesi vardır: 1839 Tanzimat hattı ile her türlü angarya ilga edildikten pek az müddet sonra,[57] Vidin reayası da artık ağalar için angarya çalışmak istemediklerini açıkça bildirirler.[58] İki taraf arasında ihtilâf baş gösterir ve nihayet mesele İstanbul'a akseder. Bunun üzerine gönderilen bir irade-i seniyye ile Vidin'de angarya kaldırılır.[59] Fakat, ağaların hâkim bulunduğunu bildiğimiz Vidin meclisine göre, "kimse kimsenin bilâ bedel ve irza arazisini zapt ve kendisi ziraat edemiyeceği umûr-ı bedihîyeden" olmakla reaya bu kirayı başka bir şekilde ödemek mecburiyetindedir. Bunun üzerine merkezden arazi

52 Mez. mazbata.

53 Arş. 42-1,17 Rebiyülevvel 1267, Rıza Paşa ve Nail Bey'in müşterek tah.

54 Osmanlı İmparatorluğu'nda subaşı, umumiyetle muayyen bir mıntakada ahâli ve tımarlı sipahi üzerinde polis hizmeti gören bir memurdu; yeri alay beyinin altı idi. İnhitat devrinde İmparatorluk müesseselerinin soysuzlaşması neticesinde Sipahî kethüdaları şeklinde bir subaşı sınıfı görüyoruz. Meselâ XVII. asır sonlarında Bosna'da Sipahiler mahsulâttan öşrü gönderdikleri subaşılar ile toplamaktadırlar. (Bosna kadısı sicil defteri, sahife 10a, vesika 1, Türk Tarih Kurumu yazmaları arasında). Vidin'de ağaların adamları olarak gösterilen subaşılar da her halde bu kategoriye girmektedir.

55 Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, Meclis-i Valâ dairesinde akdolunan komisyonda tanzim olunan mazbata Bkz. Vesika VIII.

56 "Köy ağalarının hizmetkârları köyün fukarasına sen şunu attın, eğri bastın diye beş kuruş, on kuruş, altı yüz kuruş, Paşa'nın haberi olmadan köy subaşıları köyden tuz ile koyun, kuzu, arpa, sair ufak tefek" almaktadırlar. (Arş. 24-2, İ. 66, 9 Ramazan 1266, melf. Bazı reayaların takrirleri. Bulgarca aslı da saklıdır).

57 Bunu vesikada geçen "bidayet-i Tanzimat-ı hayriyede" tabirinden ve alınan kararların 1257 senesi hasadından itibaren tatbik mevkiine konulmasından anlıyoruz (265 No. lu mezkûr irade melf. Suret-i mazbata-i Meclis-i Vidin).

58 Mez. mazbata.

59 Mez. mazbata.

kirasının "gerek eshab-ı çiftlikâta ve gerek reayaya gadr ü hasar vukua gelmeyerek tarafeynin rızalarıyla" yeniden tâyin edilmesi emrolundu.[60] Vidin'de derhal, Sahra, Lom ve Belgradcık "knezleri ve söz anlar muteber knezleri" ile "eshab-çiftlikât" Meclis huzuruna çağrıldı: irade-i seniyye kendilerine okunduktan sonra, arazi kirası olarak çift başına verilecek zahire mıktarının tayini için dışarda görüşmeleri bildirildi. Fakat müzakereler iki saat sürdüğü halde aralarında bir anlaşmaya varamadılar: Ağalar, çift başına buğday, arpa ve mahlûtun her birinden yetmiş beşer okka zahire ve ayrıca hayvanlardan da otlakiye olarak ikişer kuruş istiyorlardı. Bunun üzerine Meclis "reayanın dahi gadr ü hasardan vikayeleri matlûb-ı âlî" olduğunu göz önünde tutarak her çift (yahut boyunduruk) başına[61] elli okka zahire tesbit etti. Bundan başka, Belgradcık nahiyesi dağlık olduğundan burada, bu nisbetin otuz beşer okka olmasına karar verildi. Böylece hırizme, budarlık namıyla alınan zahire, angarya ekim tamamen kaldırılarak arazi kirası reaya lehine birleştirilmiş ve tesbit edilmiş oluyor: fakat otlakiye ücreti ile odun taşıma angaryası bırakılıyordu. Meclis, reayanın otlakiye olarak "sabıkı veçhile" on koyunda bir okka peynir verilmesini ve ormanı olan yerlerde de senede hane başına bir araba odun taşınmasını "hadd-i itidalde" buluyordu.[62] Köy sahibi bazı ağaların dahil bulunduğunu bildiğimiz mahut meclis tarafından verilen ve 1257 (1841) senesi hasadından itibaren tatbik edilecek olan bu kararlar, İstanbul'da padişah tarafından da tasvip ve tasdik olunarak bir kanun kuvveti kazandı.

Merkezî hükümet için gaye, anlaşmazlığı, iki tarafı da kollayarak şöylece yatıştırmaktan ibaretti. Meselenin aslı, yeni hal şeklinin mahiyeti ve neticeleri üzerinde hiç durulmamıştı. Bu sıralarda bütün Avrupa'yı kaplamış olan hürriyet fikirlerinin sathî bir telâkkisiyle İmparatorluğu ıslâha kalkan bu Devlet adamları şüphesiz Vidin'de angaryaya nihayet vermeği bir mecburiyet olarak hissetmektedirler.[63]

Nihayet yapılan da bundan ibaret kaldı. Fakat öte taraftan toprağa "*ber vechi serbestiyet mâlik ve mutasarrıf*" olan "ashabı çiftlikâta" da herhangi bir

60 Mez. mazbata.

61 Yani iki öküz başına demektir. Bu, başka bir vesikada tasrihen "Boynıca (بوينجه) karyesinin ağası olan Yaşar ağa bir tek öküzü olanların mahsûlünden yirmi beşer ve iki öküzü olanların mahsûlünden ellişer ve dört öküzü olanlardan yüzer kıyye hınta ve arpa ve kokoroz" almaktadır, deniyor. (Arş. 26-4, İ. 127, 10 Ramazan 1266, Lâyıha).

62 Bir araba odun yerine verilebilecek bedel de beş kuruş olarak tesbit olunmaktadır. (Arş. 26-4, İ. 132, 14 Ramazan 1266, melf. Lâyıha).

63 Zaten dışarıdan da bu yolda ihtarlar eksik olmuyordu. Bosna için, "mezkûr angarya hususu hakk-ı arazi demek ise de hakikat-i keyfiyet herkesin malûmu olmadığından gayrı zaten dahi pek barid söz olduğundan Avrupa halkının dikkat-i nazariyeleriyle gazeteler dolusu sözlerin neşru ilânını müstevcib..." (H. İnalcık, "Bosna'da Tanzimat'ın tatbikine ait vesikalar," *Tarih Vesikaları Mec.*, c. I, sayı V, 381).

şekilde "gadrolmamasına" pek ziyade dikkat edildi.[64] Netice itibariyle bam başka âmillerin tesiriyle meydana çıkan Vidin toprak meselesinde, şimdi liberal mülkiyet prensiplerine noktası noktasına sadakat göstererek ağaların köylü üzerindeki yükünü devam ettirmek, Tanzimat adamlarının içtimai meselelerdeki anlayışsızlığını meydana koyacak ve cezri bir ıslâhat lüzumu ancak tehlikeli bir isyan karşısında kabul edilecektir.

Hakikaten ağa köylerinde[65] yapılan değişiklikler, esasa ait hiçbir şeyi düzeltmiyordu. Toprağı angarya olarak ekmek mecburiyeti ilga olundu ise, odun taşımak mecburiyeti kalmıştı; Hırizme ve budarlık zahiresi kalktı ise, yerine "ücret-i arazi" olarak mahsûlâttan yine muayyen bir miktarı ağaya verilmekte idi. Esasen bu küçük tâdilât dahi tamamıyla yerine getirilmedi. Meselâ mazbatada bağlardan kira alınmayacağı söylendiği halde 1268 (1851-1852) senesinde Borilofca köyünün tapu senedinde bu bağ kirasına tekrar rastlamaktayız.[66] Mamafih mesele fevkalâde çapraşıktı. Çünkü Devletin ilân ettiği liberal prensiplere dayanarak ağaların yüklediği mükellefiyetlere isyan eden reayaya karşı bu araziyi İmparatorluğun eski kanun ve nizamlarına dayanarak ellerinde tutan ağaların da hakkı vardı. Bu, eski ile yeniyi beraber götüren Tanzimat'ın içtimaî sahada karşılaştığı bir çıkmazdan başka bir şey değildir. Bugün ağalar, yarın onu idame eden hakimiyete karşı ayaklanacak büyük köylü kitlelerini tatmin etmek için İmparatorluğun bütün toprak sisteminde esaslı bir inkılâp isterdi. Gerçekten reayanın asıl maksadının da ağaları kaldırarak toprağı kendisine verecek bir inkılâp olduğu 1850 Vidin isyanında açık bir şekilde görülmektedir. Fakat herhangi taraf lehine katî bir vaziyet almak, derhal şiddetli aksülâmellere sebebiyet verebilirdi. Binaenaleyh "gerek eshab-ı çiftlikât ve gerek reaya-i mersûme memnunen ve mutayyeben mahallerine iade" olunarak şimdilik meseleyi usulü ile kapatmak en uygun siyaset olacaktı. İşte bu sebeple, Vidin'e gönderilen irade-i seniyyede yalnız angaryaya benzer şeylerin kaldırılması ve reayanın her halde gadirden korunması emredilmekle iktifa olundu.[67]

— İşte Vidin havalisinde bu zahirî ıslâhat teşebbüsünden on sene sonra baş gösteren ayaklanma, doğrudan doğruya bu toprak meselesine bağlıdır. Esasen bu on sene zarfında da vaziyet iyileşeceğine reaya aleyhine daha ziyade kötüleşmiştir. Tanzimatçılar, fiilî neticelerini düşünmeden toprak siyasetinde tatbika çalıştıkları liberal prensiplerle, mirî arazi mutasarrıflarının haklarını,

64 Mez. mazbata.

65 Vesikada *ağa köyleri* tabiri aynen kullanılmıştır (Mez. mazbata).

66 Arş. 40-1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266, melf. Borilofca'ya ait senet sureti.

67 Sonradan hükûmetçe de bu ıslâhat için "bir nevi tahfif" ifadesi kullanılacaktır (Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, melf. Meclis-i Valâ dairesinde akdolunan komisyonda tanzim olunan mazbata. Bkz. Vesika VIII.)

tam mülkiyete yaklaşacak şekilde genişletme yolunu tutmuşlardı. Meselâ 7 Cemaziyülûlâ 1263 (23 Nisan 1847) tarihli bir resmî tebliğle mirî arazi üzerinde kız evlâtların da erkek evlât gibi veraset hakkı tanındı.[68] Daha sonra çıkarılan diğer kararnamelerle bu istikametteki cereyan inkişaf etmiş ve mirî toprak üzerindeki tasarruf hakkı mutlak mülk telakkisine gittikçe daha çok yaklaşmıştır.[69] Böylece vaktiyle toprağı işletmek üzere tasarrufu altına alan mirî arazi sahipleri ve tabiî bu arada Vidin ağaları yavaş yavaş bu köylerin hukuken de hakikî sahibi vaziyetine geçmeğe başlamışlardır. Neticede bu tedbirler, esasen gergin olan içtimaî münasebetlerin daha ziyade kötüleşmesine yardım etmekten başka bir sonuç vermemiştir.

Vidin isyanını müteakip Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-i Adliye'de teşkil olunan komisyonda, ağaların, bu üstün körü ıslâhatı fırsat buldukça çiğneyip "*reayayı bayağı kendi esirleri hükmüne koymuş*" oldukları açıkça itiraf olunmaktadır.[70] İşte isyanı bilhassa bu vaziyet doğurmuştur.

Daha isyanın başlangıcında gönderilen nasihatçiler, reayaya, niçin bu şekilde hareket ettiklerini sordukları zaman onların cevabı şu olmuştu: "Bizim derdimiz mültezimlerden ve *köy ağalarından* ve subaşılardan vesairedendir, zira onların taaddiyatına tâb-âver olamayız."[71] Asîlerin, sonradan hükümete verdikleri bir takrirde de başlıca bu ağalardan şikâyet edilmekte ve denilmektedir ki: "Köy ağaları elli kıyye saîr ve dahi darı elli kıyye bu şeyleri cebren ahzediyorlar. Hacı Hasan karındaşı Hacı Ömer Efendi baş knezini istemeyiz.[72] Vladika İgnad Tsanko (اگناد سانقو), fukarayı dağlara düşüren bunlar. Köy ağalar (ı) *kılınç çekip bu toprak pâdişâhın değil, bizimdir* diyorlar. Köy başına birer kuzu kezalik. Voyvoda[73] köy ağaların (herhalde voyvoda ve köy ağalarının olacak) hizmetkârları köyün fukarâsına sen şunu ettin, eğri bastın diye beş kuruş, on kuruş, altı yüz kuruş, Paşa'nın haberi olmadan köy subaşıları[74] köyden tuz ile koyun, kuzu,

68 Ö. Barkan, *Tanzimat*, I, 359.

69 Mezkûr makale, 351-421.

70 Mez. Mazbata.

71 Arş. 26-4, İ. 132, 14 Ramazan 1266, melf. Lâyıha.

72 Şu hale göre Müslümanlardan da başknez tayin edildiğine hükmetmek lâzım geliyor.

73 Voyvoda, hükümetin ekseriya mahalli âyan içinden seçtiği kaza müdürleridir.

74 Daha 1827 (H. 1243) tarihinde Vidin muhafızlığından alınan bir yazı üzerine hükümetin aldığı bazı kararlar, buradaki subaşılar hakkında bizi oldukça aydınlatmaktadır. Arz tezkiresinde deniyor ki: "Malûm-ı hümâyûn-ı mülûkâneleri buyrulduğu üzere Rumeli'nin ekseri kurâlarında voyvoda ve kaza âyanları tarafından birer subaşı ikame ve ik'ad olunarak her karyenin ahalisi ol subaşının ve rakip olduğu hayvanın yem ve yiyeceğini bilmünavebe ita eylediklerinden gayri vakt-i hizmette tuzluk namıyla zahire vermek dahi âdet hükmüne girip halbuki bu subaşılar bir işe yaramadıklarından ve fukaradan ise âdet denilerek ol miktar şey çıkmakta olduğundan böyle olmaktan ise bunlar bir taht-ı rabıtaya bend ile başı bağlı bir nevi asker idâdına idhal olunması ve meselâ ikisi üçü elli haneli

arpa saîr ufak tefek alıp biz zannederiz ki Tanzimat vardır..."[75] Köy ağalarına karşı düşmanlık ve emniyetsizlik o derecededir ki başka bir arîzada, "malûmunuz olsun, karye ağalarını ferd-i vahit karyeleri tarafına gelmeğe ruhsat vermeyeceğiz ve *kura ağalarının hıyanetliğini istemeyiz*... Cümlelerimiz telef olmağa çabalarız ve lâkin üzerimize zulüm ve taaddi istemeyiz ve *cümlemiz dahi Padişah reayası* olduğumuzu" beyan ederiz demektedirler.[76] Bizzat ayaklanmış olan reayanın ağzından naklettiğimiz bu ifadeler, onların daha ziyade ağaların iktisadî-içtimaî istismar ve tahakkümlerine karşı isyan ettiklerini açık bir şekilde göstermektedir. Asîlerin, ilk hamlede ağalara ve onların adamları olan subaşılara hücum etmesi de bilhassa manidardır.[77]

Rıza Paşa'ya verilen "talimat-ı seniyye" müsveddesinde ağalar meselesine sarih bir şekilde temas edilmektedir.[78] Fakat hükûmet, esas davanın hakikaten ağalıklar veya mahallî tabiriyle "gospodarlıklar" meselesi olduğunu sonra anlayacak ve o zaman bu hususta esaslı tahkikata ve ıslâhata girişecektir. Sonradan hâdiselerin cereyan tarzını da düşünürsek görürüz ki,[79] isyan doğrudan doğruya Devlete karşı bir hareket olmaktan ziyade ağalar ve tevabii ile reaya arasında bir mücadele şeklini almış, asileri dağıtan ve isyanı bastıran kuvvet, bildiğimiz gibi, muntazam Devlet kuvveti değil, ağaların teşkil ettiği başıbozuk çeteleri olmuştur.

Hülâsa, Vidin'de reayanın kitle halinde ayaklanması hâdisesi aslında İmparatorluğun ziraî- içtimaî bünyesinde husule gelen derin tarihî değişikliğe bağlanabilir. Burada büyük köylü kitlelerini isyana sürükleyen âmillerin

---

kurâ ve bir karye itibar olunarak gerek böyle bir kaç karyenin içtimaiyle olsun ve gerek müstakilen bir karye olsun elli haneye bir subaşı inti- hap ve tayin birle mutad üzere subaşılık umûru ol kimsenin marifetile idare ettirilerek ve ahalisi dahi vergi-i mûtadelerini veregeldikleri veçhile vererek bu veçhile dahi bir nevi süvari asker husûle getirilmesi münasip"tir. Yine ayni vesikadan anladığımıza göre bu suretle Vidin, Niğbolu sancaklarında 600 subaşı kaydolunuyor ve ayrıca Vidin'e "Mârr-üz-zikr askeri güzelce zapt u rapt ile ahali fukarasına mutaddan ziyade şey mütalebesi ile taaddî ve renciş vukua gelmemesine aleddevam nezaret ve dikkat eylemesine dair tenbihat-ı lâzıma" gönderiliyor. O. Nuri, *Mecelle-i umur-i belediye*, I, 904). Diğer taraftan yukarda gördüğümüz gibi, bu subaşılar ağa köylerinde ağanın kâhyası durumuna geçiyorlardı.

75 Arş. 24-2, İ. 66, 9 Ramazan 1266, melf. Bazı reayaların takrirleri, ifadedeki bozukluk tercümededir. Arşivde aynı evrak arasında bu arzıhallerin Bulgarca asılları da sakildir.

76 Mez. irade melf. Rakoviça ve Gramada (غرامادە) bölükbaşılarının arîzası.

77 Bkz. Yukarda.

78 "İhtimal-i agleptir ki asıl taraf-ı Devletten gelen tekâlif-i mutedile değil bazı küçük memurların veyahut *kendilerini çiftlik ve arazi sahibi addeden kimselerin* ve bazı mültezim güruhunun taaddiyat-ı vâkıaları şu uygunsuzluğun hudûsuna sebebiyet vermiş..." (Bkz. Vesika V). Sonradan bir arz tezkiresinde de şunları okuyoruz: "Bu kerre Vidin eyaleti reayasından mugayir-i meslek-i tâbiiyet harekette bulunanların vesile-i cemiyet ittihaz eyledikleri şeyler köy ağaları ve bazı mültezimlerin mezalim ve taaddiyat-ı mufritaları olarak..." (Arş. 32-4, İ. 127, 6 Şevval 1266, Arz tezkiresi).

79 Bkz. Yukarda ve müt.

en kuvvetlisi şüphesiz toprak rejimindeki inhitat ve kargaşalık olmuştur ve XIX. asırda hemen her 15-20 senede bir İmparatorluğu temelinden sarsan Balkan isyanlarında da bu noktanın umumiyetle en ehemmiyetli bir yer tuttuğu haklı olarak iddia edilebilir.[80] Millî şuurun uyanması, millî edebiyatların doğması, Garp fikirlerinin gittikçe geniş nisbette nüfuzu ve nihayet umumî siyasî vaziyet bu ayaklanmalarda şüphesiz kuvvetle müessir sebeplerdendir; fakat köylü kitlelerinin büyük kıyam hareketlerinde, asıl sebebi, vakıaların gösterdiği gibi, daima toprak ve vergi meselelerinde aramak lâzımdır.

Hükümet, nihayet, "Bulgaristan'ın kilidi mesabesinde olan Vidin" sancağında esaslı tedbirler almak zaruretini anladı. Daha isyan tamamıyla yatıştırılmadığı bir sırada, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de bir komisyon teşkiline karar verildiğini yukarda görmüştük.[81] Bu meclisin başlıca işi, isyanın hakikî sebebi olduğu anlaşılan Gospodarlık rejimini kaldırmak olmuştur. Burada evvelâ meselenin esaslı bir şekilde tetkikine girişildi. Rıza Paşa'nın isyan sebebleri hakkında gönderdiği tahkikat raporları, yine onun müsaadesiyle İstanbul'a gönderilen reaya mümessillerinin verdiği arzıhaller ve ifadeler, nihayet Vidin mıntıkasına dair eskiden alınmış kararlar üzerinde uzun incelemeler yapıldı ve buna dayanılarak esaslı bir ıslâhat projesi hazırlandı. Bu ıslâhat kararlarına nasıl varıldığını, ne gibi düşüncelerle hareket edildiğini incelerken Tanzimat ricalinin Tanzimat'ı anlayış tarzı, çalışma şekilleri ve bilhassa büyük içtimaî meseleler karşısındaki durumları hakkında dikkate değer bilgiler edinmekteyiz. Diğer taraftan yalnız Vidin'e münhasır kalmayan[82] bu hareket, soysuzlaşarak veya hayatî değerini gaybederek İmparatorluğun yaşaması için zararlı hale gelen eski müesseselerin tasfiyesi ve Devletin modernleşmesi cereyanının içtimaî sahada önemli bir tezahürü olarak da ayrıca dikkatimizi çekecek mahiyettedir.

Bab-ı Âli'de dinlendikten sonra Meclis-i Valâ'daki komisyona gönderilen reaya mümessillerine, burada, "iktiza eden şeylerin tafsilâtını hiç çekinmeyerek" söylemeleri tenbih olunmuştu. Hükûmet, "*halkı ta böyle hareket-i isyaniyeye kadar mecbur edecek âsâr-ı zulmiye her ne ise ta esasından defetmek gerek oraca ve gerek bütün memleketçe elzem ve ehem*" olduğuna kanaat getirmişti. Anlaşıldığına

80 J. Ancel umumî bir şekilde diyor ki: "1804, 1821, 1848, 1876'da Balkanların her tarafında görülen isyanlar, neticede, köylülerin toprağı zaptetmek için yaptıkları ziraî ihtilâllerdir." (*Peuples et Nations des Balkans*, Paris 1930, 152). Bu isyanlar hakkında ayrı ayrı etraflı tedkikler yapılmadıkça böyle bir umumî hükme karşı daima şüpheli kalmak tabiî yerinde bir hareket olur.

81 Yukarda.

82 Daha bu tarihten önce (1849'dan itibaren) Bosna'da feodal rejimin tadili için teşebbüslere girişildiğini biliyoruz. 10 sene sonra da Bosna beyleri arazisinde bilhassa angaryanın ilgasını hedef tutan mühim bir kanun çıkarılmıştır. (Bkz. Bosna çiftlikâtı hakkında nizamname. *Düstur*, 14 Safer 1276.

göre reaya, esas itibariyle gospodarlıkların kaldırılmasını[83] ve arazinin, şimdilik doğrudan doğruya mülkiyetini iddiaya cesaret edememekle beraber, beylerden alınıp tapu ile kendilerine ihale edilmesini istemekte idiler. Vidin valisi bulunan Rıza Paşa da devamlı bir sükûn kurulması için bunu zarurî bulmakta idi.[84] Komisyonda yapılan müzakereler sonunda, evvelâ gospodarlıkların mutlaka kaldırılması kararlaştı, fakat bundan sonra yeni vaziyetin ne şekilde düzenleneceği hakkında kesin bir şey söylenemedi: Gospodarlıkların (köy ağalıklarının) kaldırılmasıyla "eshâbının şöylece bütün bütün me'yus ve mahrum" bırakılması mahzurlu görülüyordu. Sonra burada yeniden tesis olunacak muntazam idare için bu mirî topraklar gelirinden istifade etmek lâzımdı. İşte bu noktalar göz önüne alınarak başlıca iki hal şekli bulunmuştu: Birincisine göre toprak, doğrudan doğruya hükümetin idare ettiği mirî arazi şeklinde reayaya bırakılacak ve onlar tarafından serbestçe işlenebilecekti. Öte taraftan Gospodarlık rejiminde reayanın verdiği şeylerden gayrı meşrû sayılanları kaldırılmakta, kalan varidatın yarısı timarlar lâğvolunduğu zaman yapıldığı gibi, kaydı hayat şartıyla köy ağalarına verilmekte, diğer yarısı ağalar rejimi yerine kurulacak yeni idare masraflarına karşılık olarak Devlet hâzinesine alınmakta idi.[85] İkinci şekle gelince, bu reayanın isteklerine daha uygundu: Arazinin, bedelleri alınarak tapu ile reayaya "deruhde" olunması ve bu suretle husule gelen para ile ağaların muaccelelerinin ödenmesi düşünülmekte idi; yani reaya, tazminat vermek suretiyle ağaların yerine geçecekti.[86] Fakat hükümete (o zaman Sadrazam halâ Mustafa Reşit Paşa idi) "*şimdiye kadar carî olan teamülün bütün bütün hilâfına olarak tapu ile reayaya arazi vermek şıkkı muvafık-ı maslahat görünmemekle*"[87] birinci şekle temayül edildi.[88]

83 Komisyon mazbatasına göre reaya mümessilleri "*Hazine-i Celilenin mürettebatı olan vergi ve cizye emvali hadd-i itidalde* bulunmasıyla eltâf-ı seniyye-i hazret-i padişahiye teşekkürden ve acz ü dehşet, sebebiyle vukubulmuş olan hatalarının rehîn-i aff-ı âlî buyrulması istidasından başka bir diyecekleri olmayıp fakat Belgradcık ve Lom ve Sahra nahiyelerinde ötedenberi *Kospitarlık* (قوسپيتارلق) *namıyla bulunan köy ağalarının mezalim ve taaddiyat-ı mufritaları* nezd-i merahim vefd-i âlîde dahi tecviz buyrulmayacağından bu *ağalıkların külliyen kaldırılmasını*" istemişlerdir. (Bkz. Vesika VIII).

84 Mez. irade melf. Rıza Paşa'nın tahrirâtı.

85 Bu havaliyi ellerinde tutan ağalar ve adamları kaldırıldıktan sonra müntehap kaza müdürleri ve muntazam zaptiye neferleri (jandarmalar) tayin edilmesi düşünülüyordu. Yukarda da işaret ettiğimiz gibi Tanzimat'ın tatbiki demek, burada Devlet otoritesinin yeniden tesisi, muntazam idare ile beraber merkeziyetçiliğin kuvvetlenmesi demekti. Böylece II. Mahmut devrinde âyânlara karşı başlayan mücadele, Vidin'e asrın ortalarına doğru gelmiş oluyor.

86 Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, melf. Rıza Paşa tarafından Raşit Efendi'nin kalemile gönderilen lâyihaya komisyonca yapılan ilâveler.

87 Bkz. Yukarda.

88 Arş. 40-1, İ. 265, 3 Zilhicce 1266.

Bununla beraber sair işlerle beraber[89] bu meseleyi de yerinde daha esaslı bir şekilde incelemek üzere, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azasından Nail beyin Vidin'e gönderilmesine karar verildi. Nail bey, Vidin'e varınca meselenin ne kadar nazik olduğunu gördü. Reaya, hükümete eski Gospodarlık varidatını aynen vermek şöyle dursun, bunların tamamıyla kendisine bağışlanacağını bile ummakta idi. Ortada "Gospodarlık, bütün bütün lâğvolundu" yahut Padişah "bizlere imtiyaz vererek her şeyden yani vergi ve teklifât-ı saireden af buyurup alelhusus Gospodarlık arazisini ihsan ile bekâm eyledi"[90] şeklinde şayialar dolaşmakta idi; Ağalıklar varidatından "mezalim" telâkki edilen şeyler çıkarılsa bile, reayanın razı olmayacağı, hatta bunun için şimdiden isyana bile hazırlandığı Nail bey tarafından Bab-ı Âli'ye bildirildi. Bu düşünce yersiz de değildi: O sıralarda (ilk kânun 1850) İzvor (ايزوور) manastırında toplanmış birtakım isyancılar "eğer bizim dediklerimize müsaade olunmazsa bundan bir mah sonraca et kesiminde ve yetiştirilemediği takdirde behemhal Mart'ta umumen ayaklanmak üzere sizlere haber göndereceğiz diye Bulgaristan'a havadis neşr" etmekte idiler.[91] Görülüyor ki reaya toprak meselesini kendi lehine halletmek için hükümeti isyanla tehditten bile çekinmemektedir. Nail bey durumun vahametini anlatmak için yazısının sonuna şu müthiş satırları ekliyor: "*Burasını şimdiden beyan ederim ki Bulgaristan elden gidecektir.*"[92] Vali Rıza Paşa ile gönderdikleri müşterek bir yazıda da vahim hâdiselerin zuhurunu önlemek için esasen çok ağır olan Gospodarlık varidatından[93] hiç olmazsa yarısının bırakılması lâzımgeldiğini bildirmekte idi.[94] Fakat, diyordu, "*nevahi-i sülüse ahalisinin avuç içi kadar yerleri ve yurtları olmadığından*" bu arazinin kendilerine tapu ile verilmesi onlarda "*muhabbet-i vataniye*" doğuracak ve kendilerini toprağa bağlıyacaktır. Gerçekten o zamana kadar bu köylü biraz dara gelince, arkada korkacak bir şeyi kalmadığından, "hemen familyasını bir arabaya yükletip Sırbistan'a geçmeği âdet edinmiş" idi.

Gospodarlık meselesi uzayıp gidiyor, bir türlü bir hal şekline bağlanamıyordu. Vidin'den gelen korkutucu haberler üzerine hükümet nihayet şu iki şekilden birini seçmek zorunda bulunuyordu: Evvelâ Gospodarlık hasılatından yarısının bağışlanarak diğer yarısının tahsili; evvelce düşünülen şekle bakarak bundaki değişiklik, sadece, Gospodarlık varidatının yarı yarıya

89 İdarî, malî ıslâhata ait bu işler hakkında yukarda ve müt.

90 Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267, Nail Bey ve Rıza Paşa'nın tahrirat-ı müşterekeleri ve Arş. 47-1, İ. 160, 5 Muharrem 1268, Rıza Paşa'nın Şekib Efendi'ye verdiği müzekkire.

91 Nail Bey ve Rıza Paşa'nın mez. tahriratları.

92 Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267, melf. Nail Bey'in tahriratı.

93 Bkz. Yukarda.

94 Rıza Paşa ve Nail Bey, aynı zamanda, reayayı kışkırtan komitecilerin Anadolu'da münasip bir yere sürgün edilmesini de istemekte idiler (Mezkûr tahriratları).

indirilmiş olmasından ibaretti. İkinci şık, evvelce düşünüldüğü gibi, arazinin doğrudan doğruya tapu ile reayaya ihale edilmesi idi, ki bu suretle köylü toprağın gerçekten sahibi olmakta idi. Bab-ı Âli, nihayet ikinci şekli kabul etmek zaruretini anladı. Onu şimdiye kadar bilhassa tereddütte bulunduran nokta, bu bölge eskidenberi serhat sayıldığından, arazi tasarrufunun yalnız Müslümanlara tahsis edilmiş olması idi. Halbuki bütün tebaa "*sahib-i arazi oldukları halde yalnız nevahi-i mezkûre reayasının müstecir makamında ve yabancı sıfatında bulundurulmalarına pek de icâb*" görünmediği "*malûmat-ı cedide-i mahalliye*" ile anlaşıldığından nihayet kesin olarak tapu usulüne müsaade edildi. Mamafih bu yeni kararda da birtakım şartlar vardı: Evvelâ reayaya satılarak bedeli ağalara (gospodarlara) verilen bu arazinin mülkiyeti mutlak bir şekilde terk edilmiyordu;[95] bütün mirî topraklar gibi arazi mahlûl olunca[96] tekrar Devlete dönmekte idi ve Devlet bunu yeniden satılığa çıkarabilirdi. Diğer taraftan arazinin, yabancıların veya fesadçıların eline geçmemesini sağlamak için ayrı bir madde konmuştu.[97] Buna karşılık arazi satılığa çıkarıldığı zaman arttırmada o köy reayası, dışardan gelen müşteriler kadar vermişse, bu yabancılar onlara tercih edilemeyecekti. Nihayet, Gospodarlık arazisinin reayaya satılması hakkında müsaadeyi ihtiva eden bu irade 1851 Son kânununda (1267 Rebiülevvel) Vidin'de resmen ilân olundu.[98]

Bununla beraber mesele yine uzun müddet sallantıda kaldı. Bulgar komitecilerinin tahrikleri yine şiddetlenmişti ve Bulgaristan'ın ayaklanacağı sözleri dolaşmakta idi.[99] Teftiş yapmak ve ıslâhatı hızlandırmak gayesiyle Vidin'e Meclis-i Valâ âzasından Şekip Efendi de gönderildiği halde[100] Gospodarlık

95 Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267. Bu hususta ayrıca fetva da alındı. Arz tezkiresinde deniyor ki: "Arazi-i mezkûrenin olvechile reâyâ-i Devlet-i Aliyye'ye satılması Memâlik-i Saltanat-i Seniyyenin her tarafında merîyülicra olup usûle muvafık olması cihetiyle bunda mahzûr-i şerî olmadığı dahi taraf-ı fetvâpenâhîden ifade olunmağla." (Mez. İrade, arz tezkiresi). -Burada sadrazamın, "kâffe-i Devlet-i Aliyye'nin sahib-i arazi" olduğu iddiası noktası noktasına kabul edilemez. Şüphesiz Vidin'de büsbütün hususî şartlar bulunmakla beraber, Rumeli'nin diğer sahalarında da toprak ekseriyetle, mirî arazi, evkaf veya büyük çiftlikler halinde yine doğrudan doğruya köylüye ait değildi. Esasen Vidin'de yapılan yeni ıslâhatla da toprak reayanın mülkiyetine geçmiyor, "gospodarlık arazisi ihsan olunmuyordu."

96 Bkz. Yukarda, not 2.

97 "Nevâhi-i merkumenin arazi-i mevcudesi nizamı mucibince mahlûlatı hazine-i celileye ait olmak ve vakten minelevkât ecnebî uhdesine geçmemek ve oradan def'i iş'ar olunan müfsit makûleleri gibi eşhasa verilmemek..." üzere "ba tapu nevahi-i merkume ahalisine satılması." (Arş. 42-1, 17 Rebiyülevvel 1267).

98 Arş. 44-2, İ. 1531, 1 Cemaziyülevvel 1267, Rıza Paşa ve Nail Bey'in müşterek tahriratları.

99 Arş. 44-2, İ. 1531, 29 Rebiyülahir 1267.

100 Nail bey talimat mucibince harekete muvaffak olamayacağını anlayarak istifa etmişti. (*Lûtfi tarihi*, IX).

arazisinin reayaya satılması ve sükûnun iadesi bir türlü mümkün olamıyordu. Tersine Bulgarlar tarafından, mültezimlerin köylerden koğulması, şeriye mahkemeleri tarafından verilen hüccetlerin yırtılması gibi hâdiseler havayı gittikçe karartmakta idi.[101] Bilhassa *"Gospodarlık arazisi reayaya ihsan edildi"* tarzında çıkarılan şayialar[102] Bulgarların esas istekleri ne olduğunu açıkça belli etmekte idi. Onlar para, tazminat gibi hiçbir şey vermeden toprağa doğrudan doğruya sahib olmak istiyorlardı.[103] Bu sıralarda Vidin valiliğine Rıza Paşa yerine, buradaki şartları bilmeyen, göz dağı vererek iş başaracağını sanan bir valinin, Zarif Mustafa Paşa'nın gelmesi vaziyeti büsbütün karıştırdı. Yeni vali, bizzat Şekip Efendi'ye, Gospodarlık arazisinin reayaya satılması işini aklı almadığını söyledi. Onun başka sözleri ve hareketleri de ağaları tuttuğunu ve eski usule taraftar olduğunu göstermekte idi.[104] Bir taraftan reayanın, toprağa tazminat vermeden tamamıyla sahip olmak istemesi, diğer taraftan ağaların entrikaları meseleyi çıkmaza sokmuştu. Davanın bu şekilde hiçbir neticeye varmadan uzayıp durması hoşnutsuzluğun gittikçe artmasını ve yeni isyan alâmetlerinin belirmesini mucip olmakta idi.[105] 1850 isyanındanberi iki yıl geçmişti. Bir müddet sonra da Kırım harbi başladı. Bu harp esnasında Vidin reayası Ruslardan yardım isteyerek yeniden büyük bir isyan teşebbüsünde bulundular. Bu hareket de bastırıldı. Fakat Bulgaristan'ın bu köşesindeki isyan ocağı hiçbir zaman tamamıyla söndürülemedi.

---

101 Rakoviça manastırı keşişi, tahrikatta devam ettiğinden Aynaroz'a sürüldü. (Arş. 43-1, İ. 690, 9 Rebiyülahir 1267).

102 Arş. 47-1, İ. 160, 8 Muharrem 1268, melf. Vidin valisi Ali Rıza Paşa'nın kendi kâtibi hattıyla Şekib Efendi'ye vermiş olduğu müzekkire.

103 "Lom'un fukarası kendi taraflarından elli adam intihap ve Vidin'e irsal edip bunlar Vidin'e geldikte Meclis'te, biz padişahımızın toprağını satın almağa kadir değiliz, demişler." Vali bulunan Zarif Paşa, tehdid ederek veya "göreceksiniz size çiçekli tapu vereceğiz" şeklinde çocukça vaitlerle bunları yola getirmeğe çalışıyordu. (E. Z. Karal, "Zarif Paşa'ya ait vesikalar," *Tarih Ves. Mec.* Plevne'den yazılan mektup). Şekib Efendi'nin şu kaydı da dikkate şayandır: "Gospodarlık arazisini reâyanın almamaları emrinde bazı taraftan tedabir-i hafiye-i hariciye icra olunmakta olduğu." (Aynı yer, Şekib Efendi'nin lâyihası).

104 Zarif Paşa "Vidin vücuhundan kendisiyle görüşen adamlara buranın reayası pek yüz bulmuş olduğundan usûl-i memleket çığırından çıkmış ise de ben bunu yoluna koyacağım, sizler müsterih olun yollu sözler söylemekte ve bu tavr u lisanı beynerreaya şüyu bularak bütün eyalet reayasını bilâ icap havfa düşürüp düşündürmektedir." (Şekib Efendi'nin mezkûr lâyihası). Pilevne'den gönderilen mezkûr mektupta da şunu okuyoruz: "Zarif Paşa'nın Vidin'e vusûlünden sonra bu tarafın Müslümanları Zarif Paşa Bulgarları müfsittir diye kesecek diyorlar."

105 Muhtelif kaynaklardan gelen şikâyetler üzerine Bab-ı Âli Şekib Efendi'nin lâyihasını nazarı itibara alarak Zarif Paşa'yı derhal azl ve yerine Belgrad muhafızı Vasıf Paşa'yı (Vidin isyanı başladığı zaman Niş Valisi idi.) Vidin Valiliğine tayin etmiştir; (6 Rebiyülahir 1268-29, Son Kânun 1852-Aynı yer, Arz tezkiresi).

EK 1

Meclis-i Vâlâ dairesinde akd olunan komisyonda tanzim olunan mazbata*

"Vidin hadisesinin tekevvününe sebebiyyet veren ve reayayı öyle bir harekete mecbur eden mezalim ve taaddiyat-ı merviye her ne ise külliyen def'i çaresinin istihsali ile beraber bu maddenin zuhurunda ve evvelce vuku bulan tedabir-i mahalliyenin hatiyatında sebebiyyeti olanların derece-i kabahatleri tahkik ve tedkik olunmak ve ol havalinin islâh-i ahvali vesail-i lâzımesi düşünülmek üzere buna dair olan evrak ve reaya tarafından takdim kılınan mahzarlar emr ü ferman-ı hazret-i şehinşahî mukteza-i celîli üzere Meclis-i Vâlâ dairesinde teşkil olunmuş olan komisyona ita buyrulduğundan cümlesi kıraat olunup reaya tarafından ifade-i hal eylemek için geçende gelmiş olan kesân dahi celb ile söylettirilip işbu vukuatta kendilerini nazar-ı Saltanat-ı Seniyyede kabahatli gösteren yolsuz hareketleri ma'-el-ma'zeret (مع المعذرت) taht-ı hicab ve nedamette bulundurduğu halde âsar-ı adâlet-i hikmet-gayet-i cihandarileri hayat-bahş-i mülk ü millet olan veli ni'met-i bîminnetimiz Padişahımız Efendimizin efkâr-ı merhamet-nisâr-ı cenab-ı şehinşahîleri icab-ı âlîsince Vidin hususatı hakkında bu kerre tutulan usul ve tedabir-i ma'deletkârî ve raiyyet-perverî pek büyük şefkat ve atıfet olmasıyla ve hazine-i celilenin mürettebatı olan vergi ve cizye emvali hadd-i itidalde bulunmasıyla eltaf-ı Seniyye-i hazret-i Padişahîye teşekkürden ve acz u vahşet sebebiyle vuku bulmuş olan hatalarının rehîn-i aff-ı alî buyrulması istidasından başka bir diyecekleri olmayıp fakat Belgradcık ve Lom ve Sahra nahiyelerinde ötedenberi kospitarlık (قوسپيتارلق) namıyla bulunan köy ağalarının mezalim ve taaddiyat-ı mufritaları nezd-i merâhim-vefd-i âlîde dahi tecviz buyrulmayacağından bu ağalıkların külliyyen kaldırılmasını ve hayvanat-ı mevcudeleri için orman ve dağ aralarından topladıkları ottan öşür alınmaması ve sair âşar mültezimleri dahi oranın başlıca mahsulü olan kokorozu yaş iken vezn-i kantar ettirip kuruduğu vakit yine o hesap ile ahz ve istihsal ile gadr ü taaddiye mütecasir olması

* Arş. 33-5, İ. 585, 13 Şevval 1266, melf.

haklarında bâr-ı giran olduğundan ot öşürünün affı ile sair âşarın altmış iki senesi bedelatiyle dört senelik olarak maktûan zikr olunan mahaller reayasına verilmesini merkumlar niyaz ve istirham eylediklerinden ve muahharan verdikleri arzıhalde dahi Vidin ahalisinden ber mucib-i pusla Ma'ruf kaptan ile Lomlu Arap ve Belgradcık müdürü Ali Efendi ve sair bazı eşhas-ı malûme yanlarında bulunan başıbozuk askeri ile beraber Belgradcık'a giderek varoşta bulunan reayadan çend neferini katl ü idam ve iki yüz kırk bu kadar bin kuruşluk emlâk ve eşyalarını gasb u garet eylemiş olmalarıyla bu babda dahi ahkâm-ı şerîye ve kanuniyenin icrası istida olunduğundan buna dair bir kaç defa akdolunan meclisde icab-ı hal ledel- mülâhaza cereyan eden müzakerâtm hülâsasında işbu köy-ağalıkları oranın usul-i sabıkasından kalmış bir uygunsuz şey olup bidayet-i Tanzimat-ı hayriyede bunların ötedenberi itiyad edindikleri mezalim ve taaddiyat ahzeyledikleri şeylerin tadil ve tayin-i mıkdarı ile bir nevi tahfif kılınmış ise de üzerinden yine bazı vakit müruru ile yani o makule ağalar fırsat buldukça bir tarafdan zulüm ve taaddîlerini arttırıp reayayı bayağı kendi esirleri hükmüne koymuş ve her birinin ağası olduğu köylere gönderdikleri ikişer nefer adamların reaya tarafından yiyip içip senede biner kuruşa yakın akça aldıktan fazla Vidin'e gelip gittikçe yol harçlığı olmak üzere dörder beşer yüz kuruş akça dahi almakta bulunmuş olduğundan ve âşar mültezimleri mevsiminde gelip gitmekte ise de bunlar daimî surette zikrolunan köylerde oturmakta bulunduklarından bu misillû taaddiyata tahammülleri kalmamış olup böyle uygunsuz şeyler ise memalik-i hazret-i şahanenin her yerinde icrası mültezim-i âli olan usul-i âdile ve nizamat-ı mülkiyenin ve âlemlere şamil olan ma' delet ve merhamet-i celîle-i cenab-ı mülkdarînin hılâfı olarak sayei m'delet-vâyei cenab-ı cihandarîde işbu usul-i muzırranın sürat-i ilga ve imhası mülkçe ve maslahatça merkez-i vücupta bulunduğu misillû zikrolunan köy ağalıklarının bazıları ecdadından tevarüsen kalmış ve bazıları dahi muaccele ile hâzineden alınmış olmasıyla şimdi eshabının şöylece bütün bütün me'yus ve mahrum bırakılmaması esbabının istihsal ve icrası dahi veli nimet-i biminnetimiz Padişahımız efendimizin şan-ı âli-i Hümâyûnlarına muvafık ve şayan olduğu cihetle artık şu hallere göre bu ağalıkların her ne suretle olursa olsun bekası bilvücuh caiz ve münasib olamayıp mahallince hemen alenen mahvu ilgasıyla köylerden o makule ağalar ve taraflarından memur adamları külliyen kaldırılıp bu taraftan yedlerine talimat-ı mahsusa verilerek ve münasip miktar maaş tahsis olunarak müntahap müdürler tayin ve Vidin'de teşkili irade-i seniyye iktizasından olan meclis-i kebîr marifetile dahi oralara icabı mikdar zaptiye neferatı tertib olunup köy-ağalarının dahi sayei mekârim-vâye-i hazret-i padişahîde mahrum bırakılmayarak hasılât-ı vakıaları hakkında icra olunacak tahkikat üzerine kendilerine münasip

mikdar şey tahsis kılınacağının lisan-ı münasibe ile mahallinde ilân ve işaret olunması ve bu ağalıklar hasılâtının istida olunduğu veçhile bütün bütün afvı mahzurdan salim olamayacağından ve o makule köy ağalarına timârât eshabı hakkında icra olunduğu misillû hasılâtlarının nısfı kayd-ı hayat şartıyla verilip nısf-ı diğeri masarifat-ı mahalliyeye karşılık olarak Hazine-i celîleye kalmak üzere bunların içinden tadil ve tenzile şayan olan şeylerin icabına bakıldığı halde hem ağalar mazhar-ı atıfet-i seniyye olmuş ve hem de reaya ötedenberi bunlardan gördükleri mezalim ve taaddiyattan kurtularak verdikleri şeyler dahi tadil olunmuş olunacağından ve bu rivayât esnasında usûl-i mezkûre oranın kaç aded kurâsında carîdir ve mutasarrıfları kimlerdir ve yedlerinde olan senedleri ne makule şeylerdir ve reayadan aldıkları şeyler bir senede neye baliğ olmaktadır buraları emirname-i sami-i cenab-ı vekâletpenahîleriyle mahallinden isti'lâm olunmuş olduğundan ve hâzinece malûmat-ı kuyudiyesi dahi sorulmuş idüğünden gelen cevabname ile Hâzinenin mevrûd pusulalarında mahal ve mikdarı ve kemiyet ve hasılâtı hakkında izahat-ı matlûbe olmadığı misillû kâffesinin keyfiyatına malûmat-ı tamme hasıl olmadığından bunların cümlesi ne mikdara baliğ olacaktır ve el'an kurâ-i malûme ahalisinden aldıkları şey ne kadardır ve kendûlara bunun mukabili ne mıkdar şey verilse hüsn-i hoşnudî-i halleri hasıl olabilir ve bundan kalacak şeyden şimdi ahval-i âdileye tevfikan tayin olunacak müdürler ile zaptiye neferatına tahsisi lâzımgelecek maaşlar korunulabilir mi; şuralarının ve teferrüatı sairesinin Meclis-i mezkûr tarafından bil-etraf tahkik ve istiknahıyla vukû bulacak iş'ârat üzerine buraca iktizalarının mütalâaya icra kılınması ve ot öşrü yalnız oraya mahsus olmayıp varidat-ı meşrûadan olarak memalik-i hazret-i şahanenin her bir mahallinde mer'îy ül-icra bir keyfiyet olmasıyla bunun afvı sirayet mahzurını müstelzim olacağından bu istidaya müsaade olunması münasip olamayacağı gibi öyle mültezimlerinin nizamının mugayiri orman arasında toplanılan ve kurâ mer'alarından hasıl olan ottan öşür almaları meşrû olmadığından ziraatla tarlalarında yetişerek tırpan ve terk-i ziraatla tarlalarında yetişerek tırpan ile biçilmeğe salih olan çayır olduğu halde onlardan usûlü vechile onda bir öşür alınması ve bu babda bir gûna taaddi vukua getirilmemesi çaresine bakılması dahi farîzeden olmasıyla bu husus hakkında mahallince takayyüdât ve tedabir-i kâmilenin icra olunması ve âşar-ı sairenin ahali-i memlekete ihalesi zihinlere mülâyim gelip şu kadar ki bu âşâr maktûiyetinde gerek Vidin'ce şu kadar ki bu âşâr maktûiyetinde gerek Vidin'ce ve gerek sair mahallerce düşünülecek şeyler tebaa-i Saltanat-ı Seniyyenin mültezimlerin taaddiyatından kurtarılarak hoşnutlukları esbabının istihsaliyle beraber emval-i Hazinenin vakt ü zamanıyla tahsil kılınması ve bir de mâmuriyet-i memalik hasıl oldukça varidat-ı seniyyede görünecek menafi-i Hazinenin ketm

ü hafâda (خفا) kalmaması vesail-i kaviyyesinden ibaret olarak reaya-i merkûme dahi işbu aşarın kendûlerine verilmesine müsaade buyrulduğu halde mahallerince bulunan kacabaşılar vesair lâzımgelenler ile söyleşilmeye ve taahhüdat-ı kaviyyenin icrasına mütevakkıf olduğu ifade etmeğin bu madde hakkında dahi icab eden tahkikat ve tedkikatın meclis-i mezkûra havalesiyle, çünkü âşar-ı merkume altmış altı ve altmış yedi senelerine mahsûben mukaddema ihale olunmuş olduğundan bu hale göre mültezimleri tarafından bundan böyle hiçbir yüzden taaddi vukua gelmemek üzere mahâl-i merkûme âşarının reayaya maktuan verilmesi hususunun müddet-i mezkûre hitamına talik ve tehir olunması sureti mi münasib olur, yoksa zikrolunan ihalenin feshiyle şimdiden verilmesi mi mahallince daha hayırlı görünür, burası dahi anlaşılarak tahkikat ve mütaleat-ı mahalliyesinin bil-etraf bu tarafa iş'arıyla ona göre iktizalarının tesviye ve icra olunması ve alel- husus vukuu beyan olunan katl-i nüfûs ve gasb-ı emval maddesi geçende dahi rivayet ve istihbar kılındığından o makule fezahata cesaret edenlerin habs ü tevkif olunması hakkında vesâya ve tenbihat-ı muktaziyeyi şamil mahsusen ve serian emirname-i sami-i hazret-i vekâletpenahîleri irsal buyrulup gelen cevapta muahharan vukuu rivayet olunan keyfiyâtın bî asi ü esas olduğu tahkik ve iş'ar olunmuş ise de hadise-i sabıkanın def'i esbabının istihsali arasında böyle hayli fenalıklar olmuş ve işte bunun için meclis-i eyalet fesh kılınmak üzere bulunmuş olduğundan meclis-i mezkûr âzâsından ve naip ve müfti efendiler ile erkân-ı eyaletten hadise-i mezkûrede uygunsuzlukları vukubulanların ve reaya tarafından dahi kabahatli olanların muhakemelerinin mahallinde olmasında pek de matlûp hasıl olamayacağından ve buraya celb ile ind-el-muhakeme tebeyyün edecek cünhalarına göre tedibât-ı lâzimelerinin icrasında hal ve tesir başka olacağından o makûlelerin derece-i hata ve kabahatlerinin meclis-i mezkûr marifetiyle tahkik ve iş'arile beraber kendilerinin li- ecl-il-muhakeme bu canibe izam ve artık ifade-i hal ve isti'taf için bu tarafa gelenlerin şu mütalaaya göre Dersaadet'de durmalarına lüzum kalmayacağından onların dahi Vidin'e iade ve isra kılınması ve hususat-ı muharrerenin tahkikatı Vidin eyaletinin umûr-ı mülkiye ve ahval-i hâzırasının efkâr-ı ma'delet-âsâr-ı cenab-ı şehnişâhîye tevfikan ıslâhatı zikrolunan meclis-i kebîrin cümle-i memûriyetinden olmasıyla verilecek talimat ve icra olunacak tenbihât ve tefhimât ahkâmını matlûb veçhile icra eylemek üzere meclis-i mezkûr riyasetine tayin buyrulacak zatın dirayet ve fetanet-i kâmile eshabından olması lâzımgeleceğine ve Batum kaymakamı sabık Galib Efendi bendeleri sıfat-ı matlûbe ile muttasıf olarak bu memuriyet için hatıra gelen bendegânın cümlesine müraccah göründüğünden henüz Batum'dan gelmediği cihetle Trabzon Valisi Devletlû Paşa hazretlerine bil-iş'ar ve mumaileyh bendelerinin hemen bu tarafa celbiyle açıktan verileceğine nazaran şimdilik yedi bin beşyüz kuruş maaş ile

Meclis-i mezkûr riyasetine tayin olunması ve bu Meclisin vaz'ında Vidin'ce olacak tedkikat ve muhakemâtın icrasında bulunmak ve avdetinde karadan gelerek Rumeli'nin sair taraflarında usûl-i Tanzimat'ın icraat-ı fiiliyesi ne merkezde olduğunu ve ahali ve reayanın ahval-i hazırasını ve âşar maktuiyeti hakkında bilinmesi lâzımgelen mevad ve keyfiyeti mahramane ve reviyetmendane tahkik eylemek üzere Meclis-i Valâ'dan iktizası vechiyle talimat verilerek bir memur-ı mahsus dahi gönderilmesi icab-ı maslahattan olmasıyla Meclis-i Valâ âzasından Saadetlû Nail bey efendi bendelerinin liyakat-i zatiye ve bu misillû muhakematta mümarese-i vakıası cihetiyle memuriyeti tensip olunmağın mumaileyh bu suretle gidecek ve avdetinde dahi karadan gelecek olduğundan kendûya altmış bin kuruş harcırah ve mahallinde bunun için bir az müddet tevakkuf ederek masarifât-ı vakıasını saye-i ma'delet-vayei- hazreti mülûkânede kendûsu rü'yet eyleyeceğine ve mîr-i mumaileyh zaten dahi müstahak bendegândan olarak âzalık maaşı dahi burada hanesi masarifine terk olunacağına binaen memuriyeti tarihinden itibaren işbu memuriyet-i muvakkatası zımnında on bin kuruş maaş itası ve ûmur-ı tahririyede bulunmak için maiyetine bir kâtip terfiki dahi icabından olmasıyla mazbata odası hulefasından Burhan Efendi kullarının maiyet-i mumaileyhe terfikiyle ona da beş bin kuruş harcırah ve iki bin kuruş maaş iyfa ve tahsis ettirilmesi ve Meclis-i mezkûre ulemadan birinin tayini dahi emsali icabından ve Vidin niyabetine rabıtalı bir zatın gönderilmesi iktiza-i irade-i seniyyeden bulunduğuna ve Yenişehir naibi sabık müderrîsinden Nazif efendi dâîleri taraf-ı eşref-i fetva-penâhiden intihap buyrulduğu ihbar olunduğuna mebni cânib-i cenab-ı müşarünileyhden tensip kılındığı veçhile âzalık için Efendi-i mumaileyhe şimdilik bin kuruş maaş itası vesair âzanın dahi mahallince ehl ü erbab olanlardan ve usûl-i atîkaya mail olmayanlardan intihab ve tayin olunması suretinin dahi mahalline iş'arı ve tavsiyesiyle gidecek memurun dahi talimatına derc ve ilâvesi meyane-i âcizanemizde tezekkür ve tasvib kılınmış olduğu muhât-ı ilm-i âlî-i vekâletpenahîleri buyruldukta emr ü ferman hazret-i menleh-ül- emrindir.

28 L. Sene 66. (7 Eylül 1850)

Mehmed Muhtar	Mümtaz	Esseyid İbrahim Edhem
Mehmed Fuad	Mehmed Arif	Esseyid Mehmed Emin Alî
	Mehmed Rifat	

"Vidin vukuatına dair Meclis-i Valâ dairesinde bazı zevat-ı fihamdan mürekkeb olmak üzere akd olunan komisyonda cereyan eden müzakeratı şâmil tanzim ve

temhir olunmuş olan mazbata-i mufassala meclis-i Valâ'da kıraat ve hükm ü ifadesine im'an-ı nazar-ı dikkat olundukta müzakerat-ı vakıa pek yolunda olduğu anlaşılmış ve saye-i teshilât-vâye-i hazret-i cihandârîde suver-i icraiyesi oraların islâhât-ı mülkiye-i matlûbesini müstelzim olacağı bedîhiyattan bulunmuş olduğu tezekkür kılınmış ise de ol babta ne veçhile emr ü irade-i isabet-âde-i vekâletpenâhileri müteallik ve şerefsudur buyrulur ise ona göre icra-i muktezası babında emr ü ferman hazret-i men leh ül-emrindir.

Selh-i L. Sene 66. (9 Eylül 1850)

Esseyid İbrahim Edhem	Esseyid Hüseyin Muhsin
Mehmed Salih Mehmed Arif	Mehmed Said Şekip Efendi (Bugün bulunamadı)
Esseyid Hasan Tahsin	Mehmed Şerif Mehmed İzzet"

VII

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞ VE İNKİŞAFI DEVRİNDE TÜRKİYE'NİN İKTİSADÎ VAZİYETİ ÜZERİNDE BİR TETKİK MÜNASEBETİYLE

BİR MÜDDET ÖNCE bu dergide[1] Dr. Mustafa Akdağ'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti* başlığı altında uzun bir makalesi çıkmıştır. Osmanlı tarihinin şimdiye kadar hemen hemen hiç işlenmemiş bir bölümü üzerinde böyle bir tetkik tabii derhal dikkati çekti. Evvelâ *Oriens* de[2] Batı okuyucularına *Belleten* mecmuasının münderecatını tanıtmak üzere yaptığı bir listede B. Spuler, Akdağ'ın yazısından biraz genişçe bahis ile bazı işaretlerde bulundu. Bunu müteakip Saraybosna'da yeni çıkan bir mecmuada Hamid Hadzibegiç daha genişçe bir tenkidî tanıtma yazısı yazdı.[3]

"İleri sürülen umumî hükümler ve varılan neticelerin istinat ettiği bütün tarihî delilleri" ileride çıkacak eserine bırakan (*Belleten* 55, s. 319) yazarın müsaadesiyle, bu neticeler ve hükümler üzerinde burada konuşmanın faydasız olmayacağını sanıyorum.

Makale şu bölümlere ayrılıyor:

a) Umumi ekonomik durum

b) İmparatorluğun vergi sistemi

c) İktisadî darlığın cemiyet bünyesindeki tesirleri

d) Ziraî iktisadiyatta buhran

"Marmara Ünitesi" Nazariyesinin Tenkidi: Osmanlı Beyliği'ni Doğuran Âmiller

Yazar, "Umumî Ekonomik Durum" faslında, evvelâ "devletin dünya iktisadî nizamı içindeki yeri ve kendi ekonomik bünyesinin teşekkülü"nü göstermek niyetindedir. Burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, iktisadi

1 *Belleten*, 51 (1949), 497-571; 55 (1950), 319-418 (Fransızca özeti ile).

2 3/1 (1950), 131-132.

3 *Prilozi za Orijentalnu Filologiyu i Istorija Jugoslovenskih Naroda pod Turskom Vladivinom*, ed. B. Dzurdzev, 1 (1950), 186-191.

zaruretlerin bir neticesi, yeni bir "iktisadî ünite"nin teşekkülü olarak izah edilmek isteniyor. Bunun için birtakım nazariyeler ortaya atılmaktadır: Tasavvur olunuyor ki, Anadolu'nun şimali garbisinde bir "Marmara iktisadî ünitesi" ortaya çıkmış, bu Osmanlı Devleti'nin teşekkülüne âmil olmuş, sonra Balkanlar ve bilhassa Anadolu, yeni iktisadî şartların tesiriyle bu "Marmara ünitesi"ne bağlanmış ve böylece Osmanlı İmparatorluğu meydana gelmiş.

Yazar, bu faraziyelerini şöyle inkişaf ettirmekte ve desteklemektedir:

a. "Marmara iktisadî ünitesi": "Bizans müthiş bir iktisadî darlık içinde yüzüyordu". "Bizans ekonomik çöküntüsünün tesiriyle" Marmara etrafındaki "sanayici Rum şehirleri", "İzmit, Bilecik, İznik, Bursa, Alaşehir ve sair kalabalık ve mamur Bizans şehirleri", "kalabalık Türk yayla halkı" ile karşılıklı iktisadî bağlarla bağlanmışlardır. Türkler, sınai mamulâta, Rumlar ise hayvan mahsullerine muhtaç olduklarından, böylece, "yaylacı Türklerle Rum halk arasında Marmara iktisadî ünitesi diyebileceğimiz bir ünite" meydana gelmiştir. "Gerek Ege ve gerek Marmara çevrelerinde Türklere dayanmayan herhangi başka bir siyasî hâkimiyetin artık zoraki ve sun'i" olacağı anlaşılmıştır. Bu suretle "Marmara iktisadî ünitesi" Osmanlı Devleti'ni doğurmuş. İşte bu, "Yakın Şark'ın istikbali için pek mühim" bir tarihi hadisedir.

b. Çünkü, Yakın Şark da "Marmara ünitesi" etrafında toplanacaktır. Ona göre gerek Rumeli gerek Anadolu'da bu devirde vukua gelmiş olan iktisadî değişiklikler bu mukadder neticeyi doğurmuştur.

"Romanya, Bulgaristan ve Trakya'nın ziraatçı halkı mahsullerini umumiyetle Bizans şehirlerine sattıklarından dolayı Marmara çevrelerinde hazırlanan iktisadî-siyasi düzenin tesirinden uzak kalmalarına imkân yoktu". Osmanlıların Balkanları istilâsı neticesinde "bu sahalardaki halkın yeni Türk devletine olan iktisadî bağları daha çok artmış olacağı tabii idi. XV. ve XVI. asırlarda Anadolu ile, Romanya'nın da dahil olduğu bütün Rumeli arasında sıkı bir iktisadî bağın mevcut olduğunu görüyoruz. Anadolu'da sık sık görülen kıtlık yıllarında Rumeli'nin zahiresinden ve hayvanatından faydalanma kat'i bir zaruret halini alıyor. Eğer böyle hadiseler XIII. ve XIV. asırlarda da görülmüş ise, bu hal Balkan kavimleriyle Türklerin Osmanlı hâkimiyetinden evvel de birbirleriyle temas etmiş olmalarına delâlet eder" (s. 500, bunu buraya, aynı zamanda yazarın istidlâl tarzı hakkında bir fikir verir düşüncesiyle, aynen naklettik).

Anadolu'ya gelince, Selçuklu devri Türkiye'si muhtelif tarihi şartların tesiri ile çok gelişmiş bir iktisadî-içtimaî nizam yaratmıştı. "Şüphesiz bütün bu haller Türkleri bu yeni vatanlarında muhariplikten ziyade ekonomik faaliyete meylettirmekte idi. Selçuklu rejimi, memleketin imarını ve sosyal-ekonomik tarihi çehresini çizmeği maharetle başarmasına mukabil, siyasi sahada pek de muvaffak olamayışının sebepleri bizce bu durumdan ileri gelmektedir" (s. 498).

Fakat Anadolu için bu müsait şartlar sonra değişmiştir: XIII. asırda Anadolu iktisadî bakımdan düştü. Sebepleri, Papa'nın Müslümanlarla ticareti menetmesi ve Avrupa'da yerli kuvvetli bir sanayi kurularak Şark'ın mamul eşyasına ihtiyaç duyulmamasıdır.

"1300 sıralarına gelindiği zaman, Selçukî rejimi Türkiye'sinin ekonomik-sosyal bünyesini meydana getiren ve onu yaşatan dünya iktisadî ve siyasî şartları esaslı derecede değişmiş bulunduklarına nazaran, kendisinin değişmesi tarihi bir zaruret idi". Bu zamanda Anadolu'nun "iktisadî bir kriz devrine girmiş bulunduğuna dair deliller" Osmanlı Beyliği'nin kestirdiği ilk akçanın, dirhemin 0,37'sine düşmüş olması, İbn Batûta'nın Anadolu'da fevkalâde bir ucuzluk müşahede etmesi ve Osmanlı yaya ordusuna yazılmak için vaki' tehacümdür.

Bunun neticesinde Anadolu halkı, Osmanlıların fethettikleri şehirlere gidip yerleşiyorlar, yarı göçebeler "köylerin tımarlı sipahiliğini" kabul ediyorlardı. Bunların, aynı zamanda "Rum halkın ekonomik hayatlarına tamamlayıcı ve işledikleri mallarını istihlâk edici bir unsur olarak girdikleri görülmektedir".

Selçukî devri "iktisadî-içtimaî bir kadro" temsil ediyordu, halbuki Osmanlı rejimi ile şimdi onun yerini, bir "içtimaî-siyasî" yahut "siyasî-iktisadî kadro" alıyordu (s. 505).

"Bu haller Şarkî Akdeniz memleketlerinin hepsinde mevcut olduğundan, Hristiyan Bizans da dahil olmak üzere, bütün Müslüman memleketleri arasında birbirleriyle daha sıkı bir ticaretin doğmakta olduğu, şu hâlde, Şarkî Akdeniz'in Avrupa karşısında kendi kendini tamamlayan unsurları yaratmaya çalışan müstakil bir iktisadî ünite olmaya çalıştığı görülüyor" (s. 502). Şimdi, Osmanlı Devleti'nin "kuruluş ve tekâmülünde esas ekonomik zemin vazifesini görmüş olduğunu söylediğimiz Marmara iktisadî ünitesini tabii olarak Osmanlı memleketleri büyük iktisadî ünitesi şeklinde mütalaa etmek icap eder"" (s. 507).

Akdağ, bu faraziyeleri başlıca W. Heyd'in klâsik olan *Histoire du commerce du Levant*'ından[4] ve Fuad Köprülü'nün *Les origines de l'Empire Ottoman*[5] adlı eserinden aldığı malûmata dayandırmak istiyor. Bizans hakkında V. Vasiliev,[6] Balkanlar için Iorga'nın *His t. des Etats balcaniques*'i[7] yegâne mehazlarıdır. Gordlevski'nin eserini[8] zikretmemekle beraber, bazı faraziyelerinde ondan hayli istifade etmiş olduğunu tahmin ediyorum. İbn Batûta, Âşık

4 Müellifin genişlettiği Fransızca tercümesi, F. Raynaud tarafından, *lle reimpression*, II cilt, Leipzig 1936.

5 F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935.

6 A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Rusça'dan terc. P. Brodin-A. Bourguina, II cilt. Paris 1932.

7 N. Iorga, *Histoire des états Balkaniques*, Paris 1925.

8 V. Gordlevski, *Küçük Asya'da Selçuklular Devleti* (Rusça), Moskova-Leningrad 1941.

Paşazâde ve Neşrî'ye, iddialarını desteklemek için ara sıra atıflar yapıyor. Bununla beraber bu kısımda iyi desteklenmemiş fikirler ve faraziyeler karşısında bulunuyoruz. Akdağ'ın başka birçok mühim etüdleri ihmal ettiği görülüyor. Meselâ bu devirde Bizans'ın iktisadî durumu hakkında E. Stein'in[9] ve G. I. Bratianu'nun[10] tetkikleri, Anadolu için *THİM*'de Barthold'un[11] ve Z. Velidi Togan'ın[12] makaleleri, Osman Turan'ın *Belleten* de çıkan tetkikleri,[13] Balkanlar için K. Jireček'in kitabı[14] bu bahiste akla gelen ilk mühim eserlerdir ve bu tetkiklerde belli başlı kaynaklar da gösterilmiştir.

Yıkılan Bizans ve Selçuklu devletlerinin iktisadî bünyelerindeki değişikliklerle Osmanlı Devleti'nin doğduğu zamanki iktisadî şartlar hakkında kat'i hükümlere varan, bu hükümlere dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu, Doğu Akdeniz'de iktisadî tahavvülâtın bir neticesi gibi tahayyül eden yazarın cesaretini takdir etmemek mümkün değildir. Fakat hiçbir araştırıcı tasavvur olunamaz ki, bu faraziyelerde bahis mevzuu olan meselelerden bir tanesi üzerinde olsun, doğrudan doğruya kaynaklar üzerinde uzun incelemeler yapmadan bu gibi nazariyeler ileri sürebilsin.

Bununla beraber bir faraziye dahi, her şeyden evvel mütenakız hükümler ihtiva etmedikçe, kaynak hazırlığı ne kadar eksik olursa olsun, bir araştırma ve teemmül noktası olarak ele alınabilir ve faydalı de olabilir. Halbuki, Akdağ'ın nazariyesinde mütenakız hükümlere de rastlamaktayız. "Marmara ünitesi" bahsinde, Bizans rejiminden soğuyan Rum halkın Osmanlılara kendi arzularıyla iltihak ettiklerini, umumiyetle Osmanlı istilâsını faydalı gördüklerini bildiriyor (s. 499-501). Fakat sonra, Bizans şehirleri Türklere geçtikçe kaçmalardan, bu şehirlerde "hayli boşluklar" meydana geldiğinden bahsediyor (s. 504). Gerçekte hal ve zemine göre ikisi de vaki olabilir Fakat o takdirde bu, "Marmara ünitesi" nazariyesi aleyhine de kullanılabilir.

Şimali Garbi Anadolu'da kurulan "iktisadî ünite"den bahsederken daha aşağıda diyor ki: "öyle sanıyoruz ki, Irak, Suriye ve İran istikametlerinden gelerek Anadolu'yu bir baştan bir başa geçtikten sonra Bizans'a ve oradan da Balkanlar'a gecen ve en ehemmiyetli işi de, şark mallarını buralarda satmak olan bu istikametteki kervan ticareti eskisine nazaran XIV. asırda daha çok kuvvetlenmiş bulunuyordu". "Ankara sof sanayi çıkardığı kumaşları umumiyetle Bizans'a ve

9 E. Stein, "Untersuchungen zur Spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte," *MOG*, B. II (1923-25), 1-62. Şimdi L. Bréhier iyi bir rehberdir: *Les Institutions de l'Empire Byzantine*, Paris 1949 ve *La Civilisation Byzantine*, Paris 1950.

10 G. I. Bratianu, *Etudes Byzantines d'histoire économique et Sociale*, Paris 1938. O, önsözünde o zamana kadar bu mevzuda yapılmış tetkikleri de tanıtmaktadır.

11 W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet," *THİM, 1* (1931), 135-159.

12 Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti," *THİM*, 1 (1931), 1-42.

13 O. Turan, "Selçuk Kervansarayları," *Belleten*, 39 (1946), 471-496; Selçuklu devri vakfiyeleri hakkında aynı mecmuada (*Belleten*, 42, 43, 44, 45, 47) makaleleri.

14 K. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, IV cilt, Viyana 1912-1919.

Bizans üzerinden Balkanlar'a, hatta Lehistan, Avusturya ve Venedik'e sevk ediyordu" (s. 503). Evvelâ, hiçbir kaynak ve delil gösterilmeyen bu fikirlerden birincisi, Heyd'dan alınmış görünüyorsa da,[15] ikincisinin mesnedi malûm değildir. Burada anlaşılan şudur ki, Osmanlı Devleti kuruluş asrında, yani XIV. asırda, mahalli yayla halkı ile kasaba ve şehirler arasındaki alışverişten şüphesiz çok daha mühim bir ticaret yolu üzerinde bulunuyordu ve ona göre Yakın-doğu ile Bizans ve Balkanlar arasında kuvvetli iktisadî bağlar mevcuttu.

Fakat bu Balkan-Anadolu iktisadî bağlılığı, onun başka bir faraziyesine hizmet etmek içindir. Çünkü, "Marmara ünitesi" bu iki bölgeye de yayılmıştır.

Şimdi biz bu tezatları bir tarafa bırakarak, burada, bir İmparatorluk kuran bu sihirli "Marmara iktisadî ünitesi" fikrini tahlil edelim.

Âşık Paşazâde'deki rivâyetlerde, Osman Gazi'nin etrafındakiler ile Rumlar arasında iktisadî münasebetler hakkında dikkate değer malûmat vardır: "Yaylaya ve kışlaya" giden bir yan göçebe olarak tasvir olunan Osman Gazi'nin (Âli neşri, s. 4-5) kasabalarda yerleşmiş tekfurlarla ve Rum halkı ile barışçı münasebetleri bir çok yerlerde belirtilir: "Yaylaya gitseler emânetlerin Bilecik hisarında korlardı, kaçan gelseler teleme peynirler ve katıklar ve kadınlarıyla yağlar ve kaymaklar ve halılar ve kilimler gönderirlerdi" (Âli neşri, s. 11). "Osman Gazi dahi Eskişehir'in Hamam yöresinde pazar turgurdu, etrafın kâfirleri dahi gelürlerdi. Bir gün Bilecik kâfirleri gelmiş ve hem Germiyan'dan dahi gelmişler ve Bilecik'te kâfirler iyi bardak düzerlerdi; yükle pazara satmağa gelmişler... Hergiz Bilecik kâfirlerinin avratları dahi Eskişehir pazarına gelür pazar ederlerdi emn ü âmânla; bu Bilecik kâfirleri gayet itimad etmişlerdi, bu Türk bizimle iyi doğruluk ider derlerdi" (s. 12). Aynı rivâyetlerde Bilecik'de yapılan "akbörk"den, mûteber "Donuzlu alemli akbezleri"nden, Alaşehr'in "kızıl evladisi"nden bahsedilir.

Zannımca bu gibi rivâyetler[16] Akdağ'ın "Marmara iktisadî ünitesi" faraziyesinin esas ilham kaynağıdır. Fakat burada her şeyden evvel şu sual karşımıza çıkar: Bu rivâyetlerin tarihî kaynak olarak kıymeti nedir? Bilhassa bu devre ait rivâyetlerin masal unsurlarıyla ne kadar karışmış olduğunu ve ne derece ihtiyatla kullanmak lâzım geldiğini bundan önce Fuat Köprülü çok güzel göstermişti.[17] Beşerî coğrafyanın ortaya koyduğu bir hakikattir ki, gö-

15 Karşıla. *His. du commerce du Levant*, II, 352.

16 Aynı esas kaynağa bağlanan Neşrî'de az farklı şekilleri görülür: Taeschner neşri *(Cihannümâ*, 1951, Leipzig) 25, 27. Orada (27):

"اسكي شهريه الجه يوره سنده بازار طورغرب اطرافك كافرلري هفته بازارنه كلب.."

Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'da (F. Giese neşri, Breslau 1922, Text.) bu rivâyet yoktur. Yazıcızâde'nin *Târih-i Âl-i Selçuk* (Topkapı Sarayı Müzesi, Revan Köşkü kitap, no. 1390) ve *İskendernâme* müstakil birer kaynak teşkil ederler ve bu mahiyette rivayetler ihtiva etmezler. Bunlarda Osman daha ziyade bir Gazi olarak idealize edilir.

17 Köprülü, *Les origines...*, 10-14.

çebe ve yarı göçebelerle yerleşik (*sédentaire*) halk arasında, bir tarafta hayvan mahsulleri, öbür tarafta ziraî ve sınaî maddelere olan hayatî ihtiyaç sebebiyle daima sıkı iktisadî münasebetler olmuştur. Bu noktadan hareket ile eski Osmanlı rivayetlerini tefsir ederek, Bizans hudutlarında dolaşan Türk yarı göçebeleri ile şehirlerde ve köylerde yerleşmiş Rum ahali arasında iktisadî münasebetlerin varlığını ve bunun iki tarafın yakınlaşmasına yardım ettiğini kabul edebiliriz.[18] Fakat Akdağ, bunu yeni bir iktisadî nizamın ve sistemin temeli ve Osmanlı Devleti'nin menşei yapmakta haksızdır.

Biz *uc* Türklerini menşede ekseriyetle göçebe olarak kabul edelim.[19] Fakat aynı rivâyetlerde görüyoruz ki, Osman Gazi ve etrafındakiler erkenden şehirlere yerleşmişlerdir. Orhan Gazi için ise elimizde ayrıca Cantacuzenus, İbn Batûta, AI-'Umarî[20] ve Palamas[21] gibi muâsır kayıtlar vardır. "Marmara iktisadî ünitesi" için bir tarafta yarı göçebe Türkler öbür tarafta sanayici şehirlerde Rum halkı vardır. Fakat "sanayici Rum şehirleri", "kalabalık ve mamur Bizans şehirleri" faraziyesi de tetkike muhtaçtır. Ona göre, bu şehirlerin başlıcaları İzmit, Bilecik, İznik, Bursa, Alaşehir'dir. Akdağ'ın bu kat'i hükümlere nasıl eriştiği bizce meçhuldür. Çünkü bu hususta ne bir kaynaktan ne de herhangi bir tetkikten bahsediyor. Vesâik ve delâili görmek için ikinci makalesinde *Türkiye İktisadî Tarihi* adlı eserini beklememiz icap ettiğini haber vermektedir. Ona intizaren, burada, bu şehirlerin, hususiyle Bursa'nın tarihi üzerinde bazı mühim kaynaklardan ve neşriyattan bahis ile bunların hepsinin "zengin ve kalabalık Rum şehirleri" faraziyesini desteklemediğini göstereceğiz.

J. Sölch'ın İzmit, İznik ve Bursa hakkında makalesinden[22] ve O. Dorn'ın *Islamische İznik*[23] adlı eserinden sonra Türkçede bilhassa Bursa üzerinde zengin arşiv malzemesine dayanılarak son senelerde bazı neşriyat yapıldı. Bunlar bilhassa Bursa Müzesi'nde mahfuz bulunan şer'iye sicil defterlerine dayanmaktadır.[24] Bursa Halkevi'nin dergisi olan *Uludağ* mecmuasında ya-

18 Buna daha önce de işaret olunmuştur: *Les origines...*, 93-96.

19 Karş. F. Köprülü, "Osmanlı İmp. Etnik Menşei Meseleleri," *Belleten*, 28, 219 vd.

20 Al-'Umarî's *Bericht über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-abşâr fi mamâlik al amşâr*, herausg. von F. Taeschner, Leipzig 1929, 41-42.

21 G. G. Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources," *Speculum*, 26/1 (1951), 104-118.

22 J. Sölch, "Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen-Nikomedia, Nikäa Prusa," *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, I (1920), 263-286.

23 O. Dorn, *Islamische İznik*, Berlin 1941; ve *İznik*, Istanbul 1943; A. M. Turgut, *İznik ve Bursa Tarihi*, Bursa 1935.

24 Bu siciller hakkında bkz. H. İnalcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, 44 (1947), 693-694. Son yapılan tasnife göre oradakilere daha eski olan A. 199-808 no'lu sicili de ilâve etmelidir. Bu cilt, 860, 876, 877, 880, 885, 895, 897, 898, 900 tarihli muhtelif sicil parçalarını ihtiva etmektedir. 889-890 tarihli 471 varak tam bir sicil defteri de (No. A. 4-4) bu eski defterler arasında mühim bir yer tutar.

pılan bol miktarda vesika neşriyatından sonra Kâmil Kepecioğlu'nun *Bursa Hanları* (Bursa 1935), *Bursa Hamamları* (Bursa 1938) adlı eseriyle *Tarihî Bilgiler ve Vesikalar* adlı makalesi (*Vakıflar Dergisi*, II (1942), 405-421), Neşet Köseoğlu'nun *Tarihte Bursa Mahalleleri* (Bursa 1947), Kâzım Baykal'ın *Tarihte Bursa Yangınları* (Bursa 1948) ile *Bursa ve Anıtları* (Bursa 1950) adlı mühim eseri bu arada zikre değer. Gerçekten henüz bu neşriyat hiçbir şekilde tatminkâr sayılamaz; bununla beraber bu siciller sayesinde, Osmanlı devrinde, başlangıçtan itibaren şehrin büyüyüşü, âbideleri ve vakıfları, iktisadî ve içtimaî hayatı ile tam ve mükemmel bir tarihini yazmak mümkün olduğu görülmektedir.

Bursa'nın fethi sırasında "tâli ehemmiyeti haiz" bir şehir olduğu hakkında Mükrimin Halil Yınanç'ın istidlâllerini[25] reddetmek için kâfi delâile sahip değiliz. Kâzım Baykal'a göre,[26] Osmanlılar aldıkları zaman şehir, hisar mıntıkasına münhasırdı. Osmanlı rivâyetlerine göre de uzun süren abluka esnasında "Bursa hisarından taşra kâfirün parmağını çıkartmayup taşra dahi bakmağa komaz oldılar".[27] Kâzım Baykal, XIX. asır başlarına ait sicil kayıtlarında Bursa hisarının doğusunu kuşatan bir Rum mahallesinin mevcudiyetini nazar-ı itibara alarak muhasaradan önce hisara dar bir varoşu da ilâve ediyor. Fetih sırasında Arnakis'in Bursa için verdiği 30 bin nüfus[28] yalnız hisar için fazladır. 1432'de Bursa'ya gelen B. de La Broquiére'e göre,[29] hisarda 1.000 ev vardı. XVII. asrın ikinci yarısında Evliya Çelebi[30] hisarda 2.000 ev tahmin etmiştir. O zaman Orhan camiinin bulunduğu yerin bahçelik olduğu eski kayıtlardan anlaşılmaktadır[31] (Fakat Kâmil Kepecioğlu'nun iddia ettiği gibi, Umur Bey kitâbesinde bir "Aşağı Hisar" dan[32] değil, "Aşağı Bursa'dan bahis olunmaktadır).[33] Bursa'daki âbidelerin yapılış tarihlerine ve tarihî şahsiyetlerin adlarını taşıyan mahallelere göre[34] şehrin XIV. asır sonları ve XV. asrın birinci yarısında büyük bir merkez haline gelmiş olduğu anlaşılmaktadır.[35]

25 M. H. Yınanç, "Bursa," *İA*, 20, 810.

26 K. Baykal, *Bursa Yangınları*, Bursa 1948, 8-9; K. Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950, 13.

27 *Neşrî*, Unat-Köymen neşri, I. Ankara 1949, 119.

28 Mez. mak. 115.

29 B. de La Broquiére, *Le Voyage d'Outremer*, Ch. Schefer neşri, Paris 1892, 135-136.

30 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, II, 9.

31 K. Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, Bursa 1935, 3.

32 Aynı yer.

33 Karş. Kitâbenin fotokopisi, H. B. Kunter, *Kitabelerimiz*, V. D. II, resim 92.

34 Bkz. N. Köseoğlu, mez. eser.

35 La Broquière, (132) 1432'de burasını Osmanlı sultanının en güzel şehri olarak tasvir eder (*le meilleure ville que le Turque aye*), Dağdan inen derelerle ayrılmış olan şehir muhtelif köylerden teşekkül etmiş gibi görünüyordu (133). Şehir hakkında *Klavijo* ve *Tafur*'un mühim müşahedeleri için bkz. Heyd, II, 352.

Elimizde, Bursa'nın XV. asrın ikinci yarısında nüfusunu gösterebilecek mahiyette[36] mühim bir vesika vardır. Burada avârız vergisi için şehir 5000 hane sayılmıştır ki, bundan şehrin nüfusunun ortalama bir hesapla 40-50 bin olduğunu tahmin edebiliriz.[37]

Bölgenin ikinci büyük merkezi olan İznik'e gelince, İbn Batûta'nın tasvirinden, Osmanlılar geldiği zaman şehrin ne kadar düşmüş olduğu sarahaten anlaşılmaktadır.[38] Yirmi sene kadar sonra Palamas'da aynı manzarayı tasvir etmektedir. Bu inhitat 1261-1331 yılları esnasında tedricen vuku bulmuştu.[39]

"Bizans'ın ekonomik çöküntüsünün tesiriyle Marmara etrafındaki sanayici Rum şehirleri merkez olmak üzere yaylacı Türklerle Rum halk arasında Marmara iktisadî ünitesi diyebileceğimiz bir birliğin kendinden doğmakta olması" nazariyesini tahlile devam edersek, burada bir de Marmara bölgesine mahsus bir *iktisadî birlik* mefhumu buluruz. Bir bölgenin iktisadî bakımdan muhtelif kısımlarının birbirini tamamlayan ve böylece kendi kendine yeten bir iktisadî kül teşkil etmesi şeklinde anlaşılan bu mefhum, buraya, göçebe-şehirli ekonomik münasebetlerine tatbik olunabilir mi? Gerçekten, Yeni-çağların başlangıcında monarşilerin teşekkülü ve milli iktisadiyatın şehir iktisadiyatı yerine kaim olması üzerine devletler *unités économiques* olarak telakki edilmeğe başlanmıştır.[40] Fakat Osman Gazi veya Orhan Gazi'nin beyliği için aynı mefhumun alınması, realite ile alâkası olmayan bir klişe kullanmaktan başka bir şey olmaz. Burada Akdağ, tasvir ettiği münasebetlere göre olsa olsa Jean Bruhnes'in bulduğu bir tâbirle bir "iktisadî adacık (*îlot économique*)'den bahsedebilirdi.[41] Fakat bu da Şark-Garp arasında büyük ticari-iktisadi münasebetler çerçevesinde, Osmanlı Beyliği hakiki bir devlet hayatına geçtikten sonra, kuvvet ve mahiyetini süratle kaybeden arızî bir iktisadî bağlılıktan ibaret olmalıdır. Bu devirde, yani Bursa alınıp Osmanlı Beyliği hakkiyle kurulmuş sayılıncaya kadar da, bu "iktisadî adacık"ın etrafında beynelmilel ticaretin, ne kadar zayıflamış olursa olsun, faaliyet sahası mukayese edilemeyecek derecede geniş merkezleri bulunuyordu. Yani, İtalya bahrî devletleri ile Bizans, Ege ve Karadeniz limanları, Kefe ve Trabzon arasında keza İlhanî İmparatorluğu ile Bizans arasındaki ticarî[42] faaliyeti kastediyorum. Bahsettiği sanayici Rum şehirleri de herhalde en aşağı yayla

36 Bursa Müzesi, Şer'iye sicilleri, defter A 4-4, 409 a. tarih 4 Şevval 890:
"نفس بروسه اسكى صالغون دفترى موجبنجه بش بيك خانه تحمين اولمشدر و ناحيه ء بروسه ۷۳۳ خانه در"

37 Salgun evden eve 15 akça olarak emredilmiştir. Her avârız hanesi 3 ilâ 15 kişi olabilirdi (bak Ö. L. Barkan, "Avârız," *İA*, II (1942), 15). Şu halde 5.000 avârız hanesi 15.000-75.000 kişi olabilir (kadın ve çocuklar hariç). Bunun vasatisini alırsak 45 bin eder. Diğer taraftan Bursa gibi mühim bir siyasi ve ilmi merkezde avârızdan muâf olanlar 5.000'den aşağı olmamalıdır.

38 *İbn-i Batuta Seyâhatnâmesi*, M. Şerif terc. İstanbul 1333-1335 II, 342.

39 Arnakis, mez. mak. 115.

40 "Les Etats apparaissent de plus en plus comme des unités économiques" (H. Hauser-A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris 1929, 48).

41 Bkz. Ch. Morazé, *Introduction à l'histoire économique*, Paris 1948, 43.

42 Bkz. Aşağıda.

mahsullerine olduğu kadar İstanbul ve Marmara etrafında kaynaşan bu garplı tacirlere bağlı olmalıdırlar. Bizzat Osmanlılar, daha Orhan zamanında yaptıkları muahedelerle, bu İtalyanların vazgeçilmez ticarî faaliyetlerine ülkelerini açmışlardır.[43] Netice itibariyle diyeceğiz ki, Akdağ'ın "Marmara iktisadî ünitesi" dediği şey gerek unsurları gerekse esas mefhum bakımından hakikatle teması olmayan bir faraziyeden ibarettir.

Bu faraziyeyi ilham eden esas telakkiye, yani Osmanlı Devleti'ni muayyen iktisadî âmillerin doğurduğu telâkkisine gelince, iktisadî inkişafın, bu devletin kuruluşunda rol oynayan o kadar çeşitli ve karışık âmiller arasında ne yegane ne de en mühim bir âmil teşkil etmediğini anlamak için, şu son yirmi, yirmi beş sene içindeki neşriyata bir göz atmak yeter.[44]Esasen, Osmanlı Devleti'nin menşeinde iktisadî âmiller meselesine yeni temas edilmiş değildir. Daha önce Zeki Velidi Togan, Osmanlı siyasî kuvvetinin yükselmesine ait muhtelif âmillerin başında iktisadî bir âmili belirterek, Osman Gazi'ye ait bölgenin Bizanslılarla İlhanlılar arasında büyük ticaret yolu üzerinde olmasının, onun diğer beylikler arasında sivrilmesine yardım ettiğini ehemmiyetle kaydetmişti.[45] Ona göre, Osman bey, tarihte ilk defa Bizans kaynaklarında (Pachymeres) 1302 hadiseleri münasebetiyle, büyük ticaret yolu üzerinde Bizanslıları rahatsız eden birisi sıfatıyla zikredilmiştir. Fakat Zeki Velidi Togan, Sakarya havzasına gelmiş olan Türkmen urugları arasında gâza propagandası yapan dervişlerin oynadıkları büyük manevi rolü de belirtmektedir.[46]

Gordlevski, Osmanlı Devleti'nin menşeini izah için pek hususî olan şu nazariyeyi ortaya atmıştır: "XIV. asırda ahilerle feodaller arasında açıkça beliren mücadele eski feodaller içinden zuhur eden Osmanlı sultanları tarafından durduruldu. Yeni sosyal gruplaşmanın ideoloğu ve feodalite düşmanları olan ahiler Osmanlılar tarafından ezildiler".[47]

Gordlevski'nin Selçukî nizamı hakkında öne sürdüğü nokta-i nazar da, yanılmıyorsam, Akdağ'a yabancı değildir: Gordlevski'ye göre, Selçukî devleti zamanla "ticaret sermayesi menfaatleri dairesine sürüklenmiş" (s. 114), bizzat "büyük servet biriktiren feodaller ticarete girişmiş" (s. 119) ve son zamanda devlet ahilerin hâkim olduğu korporasyon (lonca)'ların nüfuzu altına düşmüş (s. 110).

Bu nokta-i nazarla Akdağ'ın, Selçukî rejimini "kuvvetli korporasyonlar etrafında halkalanmış iktisâdi-içtimaî kadro"; Osmanlı rejimini ise "siyasî

43 Bkz. Age.

44 Bilhassa F. Köprülü, *Les origines;* P. Wittek, *The Rise of Ottoman Empire: Studies in the History of Turkey, Thirteenth-fifteenth Centuries,* R.A.S. Monographs, c. XIII, London 1938.

45 Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1946, 323. Yine bu eserinde (330) ilk Osmanlı ekonomisinde, ölçülerde ve paralarda İlhanlı tesirlerine işaret etmiştir, keza onun, "Moğollar Devrinde...," I, 18 vd.

46 Aynı eser, 323-325.

47 Gordlevski, *Küçük Asya'da...*, 111. A. İnan terc. T. T. K.'da gayrı matbu. Yukarıda gösterilen sahife numaraları kitabın aslına aittir.

müesseseler etrafında halkalanmadan ibaret yeni içtimaî-siyasî kadro" olarak vasıflandıran telakkisi arasında zannımca göze çarpan bir yakınlık vardır. Hattâ Gordlevski'nin şu cümlesi de bize o kadar yabancı değildir: "önceleri hudutlardaki akıncılar hayvan sürülerini buralara (kültür ülkelerine) getirir, süt mahsulleri, et, yün vesaire ile mübadele ederek kendilerine lâzım olan şeyleri (meselâ dokuma) alırlardı" (s. 114).

Bize göre, Osmanlı Beyliği iktisadî inkişafını, herhalde esas itibariyle, göçebe-yerleşik mübadele sistemine borçlu olmamalıdır. Orhan zamanında beylik oldukça geniş bir bölgeye yayılarak Bizans'ı istihlâf ettiği ve Şark ile Garp arasındaki ticaret yolları üzerinde yerleştiği zamandır ki, bu iktisadî gelişme kendini göstermiştir. Orhan'ın Cenevizlilerle ticaret muahedesi akd etmesi,[48] kendi adına para bastırması, Bursa'da ilk büyük bedesteni yaptırması[49] bu gelişmenin ilk alâmetidir.

Daha XV. asır birinci yarısında beynelmilel bir ticaret şehri haline gelen bu merkezde Cenevizlilerin yanında *Levant*'ta iş yapan başlıca Latin milletleri: Katalonyalılar, Floransalılar, Venedikliler de yer almışlardır.[50] Orhan'ın bedesteninden sonra Çelebi Mehmed zamanında Yeşil Cami'ye vakıf olarak İpek Hanı adını alan ikinci büyük bedesten inşa edilmiştir.[51] Osmanlı Devleti'nin inkişafı üzerinde iktisadî mevkii ne kadar mühim bir rol oynamış olursa olsun, bu devletin kuruluşunu esas itibariyle bir iktisadî amile ircâ etmek, hele Akdağ'ın yapmak istediği gibi, mahallî göçebe-yerleşik iktisadiyatına mal etmek hakikate tamamıyla aykırıdır.

Osmanlı Devleti'nin doğuşunu izah ederken Fuat Köprülü ve P. Wittek, Bizans-Selçuklu hududundaki *uc* cemiyet ve kültürüne esas olan ananevî gazi ruhunun büyük rolünü kuvvetle belirtmişlerdir.[52] "Sâhib ül-ûcât"ı[53] dâr ül-harbe (devrin vesikalarında *yagilik* aynı manada kullanılmaktadır) doğru hâkimiyetini gittikçe daha ziyade yaymağa sevk eden dinamik bir âmil olarak Gazi ananesinin büyük rolü hiçbir zaman unutulmamalıdır.[54]

Ömer Lûtfi Barkan, vaktiyle Fuat Köprülü'nün belirttiği demografik âmile, nüfus hareketlerine birinci derecede ehemmiyet atfetmektedir. Geniş

48 Bkz. Heyd, II, 258-259.

49 Emir-han=Bey-hanı=eski bezezistan, bkz. Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, 3-4.

50 La Broquière, 131-137.

51 Kepecioğlu, 4-5.

52 F. Köprülü, *Les Origines...*, 94, 101 vd. P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* ve orada gösterilen daha önceki tetkikleri; Z. V. Togan (mez. eser, 324)'ın bu "Gazi ruhu"nun menşei hususunda fikri farklıdır.

53 Tâbir 'Aynî tarafından ('Ikd ul-cumân H. 799 vekâyii) Yıldırım Bayezid için kullanılmıştır.

54 Gazi ideolojisinin mahiyeti ve Osmanlı fütuhatında oynadığı rol hakkında menâkıbnâmeler, bu arada bilhassa Fuat Köprülü'nün güzel bir tahlil ile tanıttığı "Saltuknâme" "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları," *Belleten*, 27, 430-441, krş. A. Erzi, *Belleten*, 55, 599 henüz işlenmemiş zengin kaynaklardır.

mikyasta arşiv malzemesine dayanan Barkan'a göre, Osmanlı fütuhatı büyük çapta bir nüfus ve kolonizasyon hareketinin neticesidir.[55] O, bu nüfus hareketinin ve yerleşmenin öncüleri olarak, "kâfirleri" yerlerinden koğan, toprak açan, zaviye sahibi şeyhlerin, abdalların, ahilerin (bu sonunculara ait 36 vesika veriyor) büyük rolünü belirtmekte ve esasen bu dervişlerin bazen bir kabile reisi olduklarına da işaretle hareketin göçebe unsurlarla alâkasını göstermektedir.

Osmanlı fütuhatının mühim bir cephesini ortaya koyan bu değerli tetkikatın umumî neticelerinde ileride biraz değişiklik yapmak lâzım geleceğini sanıyorum. Evvelâ, fütuhatın muhtelif devirlerinde bu nüfus hareketinin tesiri farklı olmalıdır. Çünkü Sırbistan, Arnavutluk fütuhatında yerleşmek için toprak arayan kitleleri göremiyoruz. Yukarı Makedonya ve Arnavutluk'ta Paşa-Yiğit bey'le gelmiş Saruhanlılar, Tesalya'da Turahan bey'le gelmiş "Türk aslından" sipahiler birkaç yüzle ifade edilebilecek küçük gruplar teşkil etmektedirler.[56] Buna mukabil Paşa livasında Meriç nehri havzasında kuvvetli yürük grupları ve oldukça çok miktarda zaviyeler (Barkan'ın verdiği rakamlara göre[57] Paşa livasında 67 zaviye) XIV. asır ikinci yarısındaki fetihlerde bu gibi unsurların oldukça mühim bir rol oynadığı nazariyesine delil olabilir. Fakat umumî olarak Ö. Barkan'ın görmek istediği gibi, kendiliğinden büyük nüfus kütlelerinin muhacereti, "Anadolu'da büyük bir izdiham halinde tekâsüf eden Orta Asya göçlerinin" (284) "Garba doğru bir akınını", "Türk nüfusunun mütemadiyen garba doğru taşması" (291)'nı öne sürmek realiteye tamamıyla uygun görünmüyor. Rumeli'ye fetih sırasında muhaceretlerin büyük kısmını kendiliğinden akın eden nüfus değil, devlet tarafından zorla sürülen (umumiyetle göçebe) unsurlar teşkil ediyordu. Hatta Osmanlı Devleti, Rumeli'de askerî hizmetlere kâfi adam bulamadığı için, muhafaza ve sefer kuvvetlerinde bizzat yerli Hristiyan ahaliyi ve Hristiyan sipahileri kullanmak zaruretini duyuyordu.

XVI. asır birinci yarısında Rumeli'nin bazı bölgelerinde avarıza tabi Müslüman-Hristiyan nüfusu nispeti hakkında şu tablo bir fikir verebilir.[58]

---

55 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler," *Vakıflar Dergisi*, 11 (1942), 279-304.

56 Başbakanlık Arşivi'nde yaptığımız bu tetkiklerin neticelerini yakında neşredeceğiz, (bkz. bu ciltte "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na").

57 Mez. makale, 301.

58 Başbakanlık Arşiv. U. Md. Tapu def. no 367-İbrahim Paşa birinci vezir, Ayas Paşa ikinci vezir sıfatıyla zikredildiğine göre bu defter 1524-1536 yılları arasında yazılmış olmalıdır (karş. Cavit Baysun, "Ayas Paşa," *İA*, II, 46). Yukarıdaki rakamlar avârız hanelerini göstermektedir. Burada *mücerred* (bekâr)'ları ve *bîve* (dul)'leri almadık. Meselâ Yanina'da (Yanya) ayrıca 13 Müslüman, 3.046 Hristiyan mücerred vardır. Diğer taraftan askerî sınıf, ve gayr-i avârız haneleri yekûnlara dâhil değildir. Meselâ İskenderiye livasında 1.270 avârızdan hariç kimse vardır. Rumeli'de sağ kol kazalarında 96.329 haneden 12.464'ü avârızdan muâf idiler (Ö. L. Barkan, "Avârız," *İA*, II, 15). Askerî sınıf, büyük çoğunluğu Müslüman olup küçük bir nispettedir (meselâ İskenderiye'de 461 kişi). Şu hâlde, yukarıdaki tablo Müslüman-Hristiyan reaya nispeti hakkında ancak umumî bir fikir verir.

Livâlar	Hristiyan hane	Müslüman hane
İlbasan Livâsı	8.301	484
Ohri Livâsı	32.648	623
Yanina (Yanya) Livâsı	32.056	135
İskenderiye Livâsı	23.355	371
Tırhala Livâsı	12.763	461
Mora Livâsı	48.508	872
Karli Livâsı	31.266	–

Bu tablodaki rakamlar Rumeli'nin mühim bir kısmı için büyük "bir nüfus taşmasının" vuku bulmuş olduğunu ispat edecek mahiyette görünmüyor.[59] Nihayet XVI. asırda bulunduğumuza göre bu nüfus içinde mühtediler de az olmamalıdır. Nüfus meselesi bizi asıl konumuzdan uzaklaştırmış görünüyor. Fakat Akdağ'ın aynı nüfus nazariyesinden bir takım büyük neticeler çıkarmağa kalkıştığını göreceğiz.

Akdağ'a göre, büyük Türk kütlelerinin, bilhassa göçebelerin, Rumeli'ye geçişi "iktisadî bir canlılık" yaratmıştır, "yüz binlerce anavatanlının her ne maksatla olursa olsun, muvakkat veya daimî bir şekilde Rumeli'de bulunuşun"dan şu neticeye varıyor: "Rumeli'nin Anadolu'yu çok ileri geçtiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en rahat ve huzur içinde bir sahası haline geldiği hayretle görülmektedir" (s. 507).

Böylece Akdağ'ın nazariyesinin ikinci kısmına, yani "Marmara ünitesinin" Balkanları ve Anadolu'yu içine alması safhasına geçiyoruz.

Osmanlı Beyliği, Balkanlar ve Anadolu

Akdağ, Balkanların, "Marmara çevresine olan iktisadî bağlılık zaruretleri"nden bahsediyor. Ona göre, XV. ve XVI. asırda Anadolu'da kıtlık olunca Rumeli'den zahire ve hayvan geliyor; "eğer böyle hâdiseler XIII. ve XIV. asırda da görülmüş ise, bu hal Balkan kavimleri ile Türklerin Osmanlı hâkimiyetinden evvel de birbirleriyle temas etmiş olmalarına delâlet eder" (s. 500). Anadolu-Rumeli bağlılığını ispat için bu vasıtalı delile bir başkası eklenmektedir: Vasiliev'den naklen "İznik imparatoru J. Vatatzes'in zamanında (1222-1245) Anadolu'da bir defa kıtlık olmuş, zengin Türk halkı kitle halinde İznik İmparatorluğu'na dolarak pek çok zahire almışlardı" deniyor.

Osmanlıların yayılışı esnasında "Marmara ünitesinin" Balkanlarla bağlılığı hakkında bu delillerden birincisi Akdağ'ın tipik delillerinden biridir. İkincisine gelince, bu delilin de mevzu ile alâkası çok şüphelidir. Evvelâ Vasiliev'den

59 Bununla beraber kati hükümlere varmak için, Ö. L. Barkan'ın 1951 İstanbul Müsteşrikler Kongresi'nde, tebliğinde bildirmiş olduğu mühim tetkikatın neticelerini beklemek lâzımdır.

yapılan bu nakilde[60] ufak bazı hataları düzeltmek lâzımdır: aslında "zengin Türk halkı"ndan değil, sadece "Türklerden" bahis olunmaktadır. Sonra Vatatzes'in imparatorluğu 1254 yılına kadar sürmektedir. Nihayet bu imparatorun Balkanlar'da hâkimiyeti ancak son sekiz yıl içinde teessüs etmiştir. Farz edelim, zahire Rumeli'den İznik İmparatorluğu arazisine taşınmış olsun, o takdirde de Osmanlı fethinden bir asır önceki arızî hadise Rumeli-Anadolu iktisadî bağlılığına nasıl delil gösterilebilir? Bize göre Akdağ, bu delil ile sadece İznik İmparatorluğu ile Selçukî Sultanlığı arasında yeni bir "iktisadî ünite" kurabilirdi.

Yukarıda yazarın, XIV. asırda bir taraftan Anadolu'nun iktisadî inhitatını anlatırken, öbür taraftan, aynı zamanda Suriye-Anadolu-Balkanlar arasında faaliyeti genişleyen bir kervan yolunun Anadolu-Rumeli bağlılığını arttırdığından bahsettiğini söylemiştik. Bunun için bir kaynak gösterilmemiştir. Broquière'den,[61] yani 1432'de yapılmış bir müşahededen faydalanan Heyd'e göre[62] Suriye kervanları mallarını Bursa'da boşaltmakta ve Peralı Cenevizliler bu mallardan (baharat) almak için buraya gelmekte idiler (hakikatte bu kervan Osmanlı padişahının kendi memleketinden hacca gidenler için teşkil ettiği bir hac kervanı idi).[63] Fransız seyyahın söylediklerine göre, üç bin deveden müteşekkildi,[64] (tabii aynı zamanda bir ticaret kervanı vazifesini görüyordu), fakat mezkûr kervan yolunun Balkanlara kadar uzandığına dair hiç bir delil yoktur. Acaba Akdağ yine XVI. asra ait vakıaları ilk devirlere teşmil mi etmek istiyor? Leaf, Anadolu ile Balkanlar arasında hiçbir zaman beynelmilel ticaretin meydana getirdiği bir kara yolu olmadığını söylerken[65] büsbütün haksız değildir.

XIV. asırda Balkan iktisadiyatı için müspet olarak bilinen vakıa şudur ki, Balkan kavimleri için ehemmiyetli olan başlıca merkezler: İstanbul, Selânik, Raguza ve nihayet Edirne, yine Balkanlar'da idi ve Balkan iktisadiyatı denizlere, zengin garp tüccarlarının büyük ölçüde alışveriş yaptığı ticaret limanlarına çevrilmişti. İtalyan bahrî devletleri, Ege'de, Karadeniz'de ve Akdeniz'de her tarafta Balkan yarımadasının belli başlı mahreçlerine yerleşmiş bulunuyorlardı. Yukarıda zikrettiğimiz büyük merkezlerden başka Akkirman (Moncastro), Sozopolis (Süzeboli), Anchialos (Ahyoli), bir Buğday pazarı olan Tekirdağ,[66] esir pazarı olan Gelibolu, Enez, Ağrıboz adası karşısında Phtelion, Tesalya buğdayını ihraç eden Bodonitza, Mora'da Modon, Koron, Arnavutluk kıyılarında Leş (Alessio), Dıraç gibi şehir ve limanlar, Ege'deki adaların

60 *His. de l'empire byz.*, II, 225.
61 La Broquière, 137.
62 Age. 352.
63 Age. 58-59.
64 Age. 55.
65 W. Leaf, "Trade Routes and Constantinople," *Annual of the British School at Athens*, XVIII (1911-1912), 304-306.
66 Bratianu, *Etudes...*, 167.

hemen hepsi Latinlerin ya doğrudan doğruya ellerinde bulunan, yahut ticarî ajanslarının yerleştiği düğüm noktalarıdır.[67]

Heyd'de oldukça belirtilmiş olan bu hakikati Akdağ bilmemezlik edemezdi. Romanya, Bulgaristan, Trakya ziraatçı halkı için Edirne, Selânik gibi merkezler ve bu merkezlere götüren yolların Osmanlıların eline geçmesinin ehemmiyetine kendisi de işaret etmektedir (s. 500). Fakat iktisadî neticeler doğuran bu siyasî olayların "Marmara ünitesi"yle artık bir alâkası yoktur ve bu mühim bir noktadır. Çünkü ısrarla üzerinde duruyoruz ki, Osmanlı siyasî nizamı bir iktisadî vahdetin mekanik neticesi değildir; belki aksi vakidir. H. See ve Bratianu[68] gibi iktisatçı ve tarihçiler, tamamıyla siyasî mahiyette hadiselerin, meselâ bir imparatorluğun büyümesi veya inhitatının, bir iktisadî organizasyonun şartlarını tayin edeceğini bilhassa belirtmişlerdir.

Meselâ XIV. asırda, Bursa ile Rumeli arasındaki ticarî-iktisadî bağların, Raguza veya Selânik'le -bilvasıta Batı âlemi ile- aynı bölge arasındaki bağlardan daha kuvvetli olduğunu iddia edebilmek için ne biliyoruz? Sonra, acaba Raguza veya Selânik bir Balkan imparatorluğunun iktisadî temeli olacak bir "ünite" doğuramadılar da "Marmara ünitesi" bu mazhariyete nasıl erişti? Evet, bu hususta derhal birçok başka sebepler sıralanabilir ki, bunların "Marmara iktisadî ünitesi" ile hiçbir alâkası yoktur.

Diğer taraftan İstanbul şüphesiz eski canlılığını muhafaza edememekle beraber,[69] Akdağ'ın iddia ettiği gibi "Marmara ünitesi" karşısında tamamıyla düşmüş değildi. Beynelmilel ticaret merkezi ve transit yolu rolünü oynamağa devam etmekte idi. Daha 1436'da bile Floransalılar İstanbul ile kendileri doğrudan doğruya seyrüsefer tesis ettikleri zaman buna büyük bir ehemmiyet vermekte idiler.[70] Her yıl Venedik'ten İstanbul'a dört gemi hareket ediyordu.[71] Fakat şimdi İstanbul'un iktisadî faaliyetini bilhassa bir Ceneviz kolonisi olan Pera temsil etmekte idi.

Nicephorus Gregoras'un bildirdiğine göre,[72] İstanbul gümrüğü 30 bin altın (Halik) gelir sağlarken, Pera'nın ki yılda 200 bin getirmekte idi.

67 Bu bahiste: Heyd, 257-313; Bratianu, *Recherches sur le commerce de la mer noire*, Paris 1929; M. Silberschmidt, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi*, Alm. çeviren Köprülüzade A. Cemal, İstanbul 1930 (orada bilhassa Bayezid'in İstanbul'u düşürmek için buğday nakliyatından nasıl faydalanmak istediği belirtilmiştir).

68 Bratianu, *Etudes...*, 178; H. Séc, *Matérialisme historique et interprétion de l'histoire*, Paris 1927.

69 Bkz. Heyd, 284; bu devirde İstanbul nüfusu tahminlere göre 40-50 bine kadar düşmüştür (L. Bréhier, *La Civilisation Byzantine*, Paris 1950, 83; ve bilhassa A. M. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert*, Göttingen 1949, 237).

70 Heyd, II, 299.

71 Heyd, II, 284. -Aynı tarihlerde yeni bir canlılık gösteren Mısır ticareti için Venedikliler İskenderiye'ye 8-13 gemi göndermekte idiler (Heyd, II, 453).

72 Stein, mez. makale, 10; Bratianu, *Etudes...*, 168; Bréhier, *Institutions byz.*, 276.

1453'de İstanbul fethinde Venedikliler kendi kayıplarını 200 bin duka olarak hesapladılar.[73]

Wittek, Osmanlıların "ön Asya için halâ ticârî bir merkez olmakta devam eden Bizans İstanbul'una bağlılığını" ehemmiyetle işaret etmektedir.[74]

Lâtinlerle ticaret o kadar vazgeçilmez bir mahiyette idi ki, bizzat Osmanlılar Balkanların ve Anadolu'nun mühim bir kısmını kendi hâkimiyetleri altına aldıktan sonra, Levant'taki bütün Lâtin milletleriyle ve Balkan ticaretinde o kadar mühim bir mevkileri olan Raguza'lılarla yaptıkları anlaşmalarla, bunların eski ticaretlerine serbestçe devam etmelerine müsaade ettiler.

Cenevizliler daha Orhan zamanında,[75] Venedikliler, Bratianu'nun ortaya koyduğu gibi,[76] herhalde 1366'dan önce bu gibi ticari müsaadeler aldılar veya bunun için müzakerelerde bulundular. Osmanlı hükümeti evvelâ bu geniş ticarî faaliyetin gümrük, mukataa vesaire yoluyla devlet hazinesine getirdiği büyük gelirleri kaybetmek istemezdi. Onun için gümrük hususunda hassas davranıyor veya bu ticaret kolonilerini birer birer yıllık haraca bağlıyordu. Bu durum Paleologların boyun eğdiği açık kapı siyasetinin terkinden başka bir şey değildi.[77] Öbür taraftan, yüksek sınıfın ihtiyaçlarını karşılamak üzere pahalı Floransa kumaşlarını getiren, Osmanlı ülkelerindeki mahsulâtı ve ticaret maddelerini alan, *uc*lardan akıp gelen esirleri başka memleketlere bilhassa Mısır'a götürerek kıymetlendiren, Bursa, Edirne, Gelibolu pazarlarını canlandıran bu tüccarların vücudunu Osmanlılar daima elzem saymış olmalıdırlar.

Burada şunu tebarüz ettirmek yerinde olur ki, Osmanlı hükümetinin bir ticaret siyasetine yabancı olduğu katiyen doğru değildir.[78] Heyd gibi bir âlimin dahi muayyen peşin-hükümlerin tesiri altında, Osmanlıların ticarete aykırı bir zihniyet temsil ettikleri, bu suretle Levant ticaretini baltaladıkları nazariyesi artık terk edilmektedir. Fakat henüz Osmanlı Devleti'nin iktisadî politikası ve teşkilâtı hakkında fazla bir şey bilmediğimiz de doğrudur. Ancak, Akdağ'ın yaptığı gibi çok umumî faraziyelerle bu mevzuu aydınlatmak değil, bilâkis yolumuzu şaşırmak ve yanlış istikametlere sürüklenmek tehlikesi vardır. Dünya ticaret tarihinin büyük bir inkilâp devrinde bu ticaretin

73 Tedaldi'ye göre 40 bin (Heyd, II, 308).

74 P. Wittek, "De la Défaite d'Ankara à la Prise de Constantinople," *Rev. des Etudes Isl.*, 1938, cahier I, Türkçe terc. *Belleten*, 27 (1943), 568. Neşrî'nin naklettiği bir rivayete göre (Taeschner neşr. 97) Timur'un Yıldırım Bayezid'i serbest bırakmak için istediği 90 bin florinin İstanbul'dan istikraz edilmesi düşünülmüştür.

75 Bkz. Heyd, II, 258-259.

76 Bratianu, *Etudes...*, 167.

77 Osmanlılar, eskiden alınan gümrükleri iadeden başka bir şey yapmıyorlardı (Heyd, II, 318)

78 Yıldırım Bayezid'in buğday siyaseti için bkz. not: 67. On beşinci asırda Gazi muhitine ait bir rivayette deniyor ki:

yolu üzerinde kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu cephesi, şüphesiz, araştırmaların bugünkü durumunda, mahdut mevzularda tahlilî sağlam tetkiklere başlamakla aydınlanabilecektir.[79]Rumeli'nin Anadolu ile ve "Marmara ünitesi" ile bir devlete vücut verebilecek kuvvetli iktisadî bağlılığı nazariyesinin mahiyetini bu suretle gösterdikten sonra, şimdi yine aynı iktisadî ünitenin Anadolu'yu içine alması hakkında ileri sürülen fikirlere geçebiliriz.

Selçuklu Anadolu'sunun XIII. asır sonuna doğru iktisadî sukutu için, ileri sürülen sebepler şunlardır:

1. Papa Müslümanlarla ticareti men' etmiştir;

2. Avrupa'da sanayi ilerlemiş ve bu suretle Şark, garplılar için yalnız "ham maddeyi yerinde almaya geldikleri bir istismar sahası" olmuştur.

Heyd'de öne sürülen bu ticaret yasağı[80] ancak Papalık arazisinde zengin şap madenleri keşif olunduktan sonra bu madde için kısmen yürürlüğe konabilmiştir.[81] İkinci faraziye, modern bir gelişmenin, yani XVIII. asırdan itibaren Garp sanayinin Şark memleketlerini sadece birer ham madde pazarı mevkiine düşürdüğü olayının bu uzak devirlere tatbikinden ibarettir.[82] Bu iktisadî inkilâp hakiki manasıyla ancak XVIII. asırda kendini göstermiştir.[83] XVI. hattâ XVII. asırda bile Levant'tan Garbe mühim miktarda sof, pamuklu bezler, pamuk ipliği, maroken gibi mamulat gönderilmekte idi.[84] Anadolu Selçuklu Devleti için ise, şimdiden kat'i hükümler vermek pek mevsimsizdir.[85] Yalnız

---

"آما پادشاه قپوسنا اهل معامله باژر کاتکم حاکم اولا بو قدر اولدغنه داخی شکر ایتمك کرکدر"

(Anonim, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Giese neşr. s. 99).

79 Evvelce bir yerde işaret ettiğimiz gibi ("Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, 44) Bursa şer'iye sicilleri XV. asırda Osmanlı ülkesinde iktisadî hayat, ticaret şartları, yabancı tüccarların durumu hakkında çok zengin bir kaynak teşkil etmektedir.

80 Heyd, II, 55, 350, 570-571.

81 H. Hauser-A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris 1929, 49; F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949, 334.

82 Akdağ, bu devirde Avrupa'da sanayiinin geliştiği başlıca merkezler olarak Şimali İtalya ve Felemenk'den bahsediyor (501); onun H. Pirenne'de gösterdiği sahifelerde (161, 167) *Pays-Bas* ve *Flandre* kelimeleri vardır.

83 H. Sée, *Les origines du capitalisme moderne*, Paris 1936, 132 vd.

84 P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris 1896, I, 269-279, 374, 384, 422; II, 456. Fakat XVIII. asırda artık Ankara sofu Fransa'ya ihraç edilemiyordu (450). Lille, Amiens, Arras'da sof (camelot) imal edilmekte idi (II, 457). Buna mukabil Fransa 1788'de, Musul, Mardin, Diyarbekir, Ayıntab, Kilis ve Antakya'da dokunmuş 2 milyon liralık pamuklu bezi aldı (II, 458).

85 Gordlevski'nin eseri *(Küçük Asya'da Selç.)* sınıf mücadelesi ve tarihi maddiyecilik görüşünde mahbus kaldığı ve kaynakların sathî bir şekilde tetkikinden çok defa aykırı neticeler çıkarıldığı için tatmin edici değildir. Fuat Köprülü, Mükrimin Halil Yınanç ve Osman Turan'ın Selçuklu devri üzerinde tetkiklerini tamamlamaları, Osmanlı tarihinin ilk devrinin aydınlanmasına da ziyadesiyle yardım edecektir.

şu kadarını işaret edelim ki, "İktisadî hadiseler temel hadiselerdir" klişesine bağlı kalırsak, bir bölgede siyasî hadiselerin iktisadî gelişmelere yardım ettiği kadar bunları nasıl baltalayabildiğini de anlayamayız. Mesela Şark'ta, Moğol devletlerindeki, Kuzeyde Altınordu'daki iç kavgalar, Anadolu'da *Tevâif-i Mülûk* devrine yol açan siyasî buhran şüphesiz bizzat iktisadî hareketleri tayin eden hadiseler olarak dikkatten uzak tutulamaz.

Akdağ'ın nazariyesine göre, Selçukî Anadolu'su iktisaden düşmüş ve binnetice "Marmara ünitesi"nin mahrekine girmiştir. Bu bağlılığı göstermek için şu vakıa zikrediliyor:

"Anadolu'daki iktisadî değişikliğin kadro dışı ettiği çeşitli iktisadî-içtimai zümrelere mensup pek çok insanların gelip kendilerine (Osmanlılara) katıldıklarını gördüler" (s. 503).

Fuat Köprülü, bu muhaceretin sebeplerini tahlil etmiş ve bu unsurların büyük bir kısmının Anadolu'ya dışarıdan, Orta Asya ve İran'dan geçtiğini tespit etmişti.[86] Osmanlı idarî, askerî kadrolarına girmek üzere sadece Anadolu'dan değil, doğrudan doğruya İran'dan, Deşt-i Kıpçak'dan, Mısır ve Suriye'den birçok unsurlar gelmiştir. Şüphesiz daha iyi bir istikbal ümidi ile bu tarafa, *uc*lara gelen bu insanları iktisadî bir inhitatın "kadro dışı" ettiği unsurlar olarak telâkki etmek ve sadece bundan bu memleketlerin iktisadî inhitatına karar vermek pek insafsızlık olur. Umumiyetle kabul olunan bir hakikattir ki, bu muhacirlerin büyük bir çoğunluğu göçebeler, yani Akdağ'ın "korporasyonlar nizamı" ile en az ilişiği olan sınıf teşkil ediyordu. Yukarıda bu nüfus taşması nazariyesinin de bir az mübalağaya kaçtığına ve yeniden ele alınması lâzım geldiğine işaret etmiştik.

Akdağ, faraziyelerini ispata çalışırken daha birtakım iddialar serd ediyor ki, her biri evvelâ ciddi tetkikler isteyen meselelerdir:

1. Fethedilen yerlerde "köy"lerin timarlı sipahiliğini kabul eden yarı göçebe Türk halkından bahsediyor (s. 505). Bunlar aynı zamanda "Rum halkın ekonomik hayatlarına tamamlayıcı ve işledikleri mallarını istihlâk edici bir unsur olarak" geliyorlarmış.

2. Fethedilen yerlere gidenler "Anadolu'ya olan bağlarını kesmemekte idiler. Hele tayini, nakil ve azilleri sık olduğundan dolayı memuriyetleri hemen daima muvakkat olan kadı, müderris, müfti, sancak beyi, beylerbeyi gibi büyük memurlar gittikleri yerlerde nadiren yerleşiyorlardı".

Burada sadece şunları işaret edeceğim:

1. Arşiv'de en eski timar defterlerinde[87] tımar sahipleri menşeleri itibariyle, yerli eski sipahilerle, gulâmlar, kapıkulları ve ufak bir nisbette sürgünlerden

86 Köprülü, *Les origines...*, 34-55; ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri," *Belleten*, 28 (1943), 265-313.

87 H. 835 tarihli Arvanid ve Premedi timar defterleri (Başbakanlık Arşiv U. Md, A. 1/1 ve Maliye'den müdevver defterler No. 231).

ibarettir. Ancak bu sonuncu gruptakiler, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden zorla sevk edilmiş Müslüman Türklerdir. Eski Tırhala defterlerinde de[88] küçük miktarda "Evrenuz Bey'le Anadolu'dan gelmiş Türk"lere rastlıyoruz. Fakat Rumeli'de göçebe Türkler umumiyetle *yürük* adı altında ayrı bir statüye tâbi olup timarla alâkaları yoktur.[89] Şimdiye kadar sanılana mugayir olarak timar sisteminde de gulâmlar, ekseriyeti teşkil etmekte idiler. Fütuhat devrinde Türk göçebelerin fetholunan memleketlerde timarlı sipahi olarak yerleşmesi nazariyesi yanlış eski bir nazariyedir.

2. İkinci iddia bir *anachronisme*'dir. Osmanlı büyük memurlarının sık sık yerlerinin değiştirilmesi çok sonraki devirlere ait bir usûldür. XV. asra ait eski defterlerden ve kroniklerden, valilerin aynı yerde vazifelerini uzun zaman muhafaza ettiklerine dair bazı misaller verelim: 1428'de Rumeli beylerbeyi olarak gördüğümüz Sinan Bey,[90] 1432'de halâ orada idi.[91] 1439'da ölünce yerine[92] Rumeli beylerbeyi olarak Şahabeddin Şahin Paşa geldi. 1444'de kısa bir ayrılıktan sonra o, 1445 ve 1446 yıllarında halâ Rumeli beylerbeyi idi.[93] Halefi Karacabey 10 yıl bu mevkide kaldı. H. 859'da Tırhala sancak beyi olarak gördüğümüz Ömer Bey H. 871'de halâ orada idi.[94] 1422'de Ergirikasrı (Arnavutluk'ta) sancak beyi olan Evrenuz oğlu Ali Bey 1432'de halâ mevkiini muhafaza etmekte idi. Gerek II. Murad gerek Fatih Mehmed devri için bu misalleri çoğaltabiliriz.[95]

Akdağ, işte bu suretle Rumeli ve Anadolu'yu da "Marmara ünitesi"ne bağladıktan sonra normal genişliğine kavuşan devletin "Osmanlı memleketlerinin büyük iktisadî ünitesi" haline geldiğini iddia ediyor ve ilâve ediyor: "Osmanlı Devleti kendi kendine yetecek bütün iktisadî unsurlara sahip bulunuyordu. Sınaî ve ziraî mahsulleri yetiştirecek bir durumda idi ve büyük iktisadî ünite adını bunun için kullanıyoruz" (s. 509).

Osmanlı İmparatorluğu teşekkül ettikten sonra muhtelif bölgeleri arasında bir sistem teşkil edecek şekilde iktisadî bağlar faraziyesi müsmir bir fikirdir.

88 H. 859 tarihli Tırhala sancağı defteri, Arşiv. Maliyeden müdevver deft. No. 167; H. 871 tarihli Tırhala s. defteri, Maliyeden müd. No. 66.

89 Yürükler için bkz. C. Truhelka, "Über die Balkan Yürüken," *Rev. Int. des Etudes Balcaniques*, I (1934), 89-99; A. Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, 966-1200, İstanbul 1930, mukaddime I- XI.

90 Iorga, *GOW*, 1396-karş. Neşrî (Taeschner neşr.), 164.

91 La Broquière, 180.

92 Oruç (F. Babinger neşr. Hannover 1925), 51.

93 Oruç, 51, 64; Iorga, I, 426-427; Neşrî (Taeschner) 170, 172, 179. Hoca Sadeddin, Kula Şahin'le Hadım Şahabeddin'in aynı şahıs olduğunu bilmiyor (Tâc., I, 393).

94 H. 871 t. Tırhala def.

95 III. Murad zamanında sancak beylerinin 3 yılda bir azlolunması kaidesi çıkarıldı (bkz. H. A. R- Gibb-H. Bowen, *Islamic Society and the West*, v. I, Part I, London 1950, 145).

Fakat geniş tetkikler isteyen bu mesele, şüphesiz Osmanlı memleketlerinin yetiştirdiği mahsulâtı ve yaptığı mamulâtı sayıp dökmekle halledilmiş sayılamaz.

Para Darlığının Hakikî Sebebleri

Akdağ, burada Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretinde yeri ve iktisadî rolü gibi büyük meseleleri ele alıyor. Bu hususta, hiç olmazsa şimdilik meseleleri doğru ve sarih bir şekilde vazedebilmek için, dünya ticaret şartlarındaki inkişafları nazar-ı itibara almak gerekir. Bu yapılmadığı için, yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya iktisadî nizamındaki yeri değil, bizzat bu imparatorlukta bir çok büyük iktisadî hareketlerin hakiki sebep ve âmilleri anlaşılamamış ve bir takım yanlış tefsirlere gidilmiştir. Meselâ, o kadar mühim iktisadî-içtimaî neticeleri olan para hareketleri, dünya kıymetli madenler piyasasında vukua gelen büyük değişikliklerle sıkı sıkıya ilgilidir. Yazar, Osmanlı Devleti'nin kıymetli madenleri Garp'ten alıp Şark'a aktarmasının sebep ve mahiyetini de tayin edememiş ve bundan Osmanlı ekonomisinin mütemadi yıkımı neticesini çıkarmıştır. Bununla münasebettar bir mesele, yani Osmanlı ticaretinin aktif mi, yoksa pasif mi olduğu meselesi tetkik ve münakaşa olunmadan bu ticaretin pasif olduğu kabul edilmiş ve böylece para darlığı ve iktisadî inhitat nazariyesi desteklenmek istenmiştir.

Akdağ, birçok yerlerde, sebeplerini bir türlü açıklayamadığı "müthiş bir para darlığı"ndan ve bunun müthiş neticelerinden bahsetmektedir. Halbuki bu nokta lâyıkiyle araştırılınca, bir çok hadiselerin bambaşka bir manası olduğu anlaşılacak ve bir çok meseleler kendiliğinden açık ve aydınlık bir hal alacaktır.

Fatih devrine ait neşrettiğimiz bir vesika,[96] Osmanlı İmparatorluğu'nda piyasada mümkün mertebe çok gümüşün para haline getirilmesi maksadıyla şiddetli tedbirler alındığını göstermektedir. Bu "gümüş yasağı"nın yeni akça çıkarılması ile alâkalı tarafına ileride temas edeceğiz. Esasen, yeni akça çıkarılmasına, diğer sebepler yanında bizzat bu para darlığına bir çare bulmak düşüncesi de âmil olmakta idi; çünkü bu suretle şahıslar elindeki külçe gümüşün paraya çevrilmesi mecburi oluyordu.[97] Fatih Mehmed, 1454'de Ve-

96 "Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," vesika 2., *Belleten*, 44.

97 Age. Herhalde bu yasak kaideleri İslâm'da çok eski bir ananeye dayanıyordu. Narşahî'ye göre Milâdî VIII. asır sonuna doğru Buharalılar, tedavülden kalkan gümüş paraları yerine para bastırtmak isteyince bunun mahalli ihtiyaçlara mahsus olup eyaletten dışarı çıkarılamayacak şekilde olmasını validen rica ettiler (W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1928, 204). Bîrûnî, XI. asırda, altın ve gümüşü gizleyerek tedavülden kaldırmanın cemiyete karşı büyük bir suç olduğunu yazıyordu (*Al-Cemâhir fi'l-Cavâhir* adlı eserinde, bkz. Z. V. Togan, *Tarihde Metod*, 1950, 161). Mısır *Memlûklu* devletinde gümüş yasağı hakkında bkz. E. Strauss, mez. makale, 52, 75. 1294'de İran'da kâğıt para çıkarılması (bkz. K. Jahn, *İran'da Kâğıt Para*, çev. M. A. Köymen, *Belleten*, 23-24) bilhassa gümüş buhranı ile alâkalı

nedik'le yaptığı anlaşmada idhal olunan külçe veya sikke halinde gümüşü gümrükten muâf tutuyordu. Ancak her çeşit külçe gümüşün para haline getirilmek üzere darphaneye getirilmesi mecburi idi.[98]

Aşık Paşazâde ve Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* (XV. asır sonları) paranın hazineye toplanıp tedavülden alıkonmasına karşı şiddetli bir dil kullanırlar. Aşık Paşazâde aynen diyor ki: "akçalar cem edip hazinelere koyalar, memleket kesatlık oldu".[99] Vekâyinamelere kadar aksetmiş olan bu halet-i ruhiye, o zaman para darlığının ne kadar şumûllü bir mahiyet kazanmış olduğuna bir delil sayılabilir.

Para darlığı ve onun neticesinde başvurulan tedbirler, Akdağ'ın zannettiği gibi, o zaman yalnız Osmanlı İmparatorluğu'na has değildi. Ortaçağlar sonunda bütün Avrupa'da ve Akdeniz memleketlerinde[100] büyük bir kıymetli maden ve binnetice para darlığı hissedilmekte ve hemen aynı tedbirlere başvurulmakta idi.[101]

Avrupa'da Ortaçağ sonunda iktisadî inkişaf neticesinde genişleyen mübadele ihtiyaçlarını, bunun vasıtası olan altın ve gümüş para karşılayamadığı için bir kıymetli madenler darlığı kendini göstermişti. Yalnız ticaret değil, büyük monarşiler halinde teşekkül eden Avrupa devletleri de, şimdi büyük mâli ihtiyaçları sebebiyle, bu darlığı şiddetle hissetmekte idiler. Daha XIV. asırda para darlığı yüzünden Fransa kralları gümüş ihracını men'e çalışıyor ve parayı tağşiş ediyorlardı.[102] Soetbeer aynen diyor ki: "Şunu hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalıdır ki, XVI. asır başlarında tedavüldeki madeni paranın artması ihtiyacı insiyaki bir surette her zamandan ziyade hissedilmiş ve

olmalıdır. Yalnız Fatih Mehmed değil, Çelebi Mehmed ve II. Murad da yeni akça çıkarmış bulunduklarına göre (Çelebi Mehmet: 806, 816, 822'de, II. Murad: 824, 825, 834'de. Bkz. H. Edhem, *Meskûkât-t Osmaniye;* İ. Galip, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye)* Osmanlılarda *eski akça ve gümüş yasağı*'nın XV. asır başlarından beri tatbik edilmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Eski Osmanlı vekayinamelerinde eski akça yasağının ihdası Karamanlı Rüstem'e (Aşık Paşazâde, 189) Çandarlı Halil'e (Oruç, 29) veya Çandarlı Ali Paşa'ya (Aşık, 70) atfolunur. Gümüşün azlığı dolayısıyla ihracı memnuiyeti Ortaçağ Avrupası'nda da vardı. (bkz. H. Pirenne, *La fin du Moyen-âge;* Peuples et civilisations VII-I, Paris 1931, 244). Osmanlılarda eski akça memnuiyeti XIX. asır ortalarına (H. 1241) kadar sürmüştür (bkz. *Lûtfi Tarihi*, I, 120).

98 Heyd, II, 317.

99 Âli tab'ı, 197; Anonimler (bkz. Giese neşri, Breslau 1922), 30.

100 Barthold'a göre (*İslâm Medeniyeti Tarihi*, 109) "XI. asrın sonunda İslâm dünyasında gümüş buhranı hissedilmekte idi. Bu buhran yavaş yavaş Şark'tan Garb'a geçmiştir. Gümüş dirhemler yerine bakır para basılmaya başlandı."

101 H. Hauser-A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris 1929, 51-52. Avrupa'da XII-XIII. asırlarda umumî bir iktisadî inkişaf ve nüfus artması ile fiyatlar mühim nisbette yükseldi. XIV. asır ve XV. asır ilk yarısında ise umumî bir düşme oldu. Bunun bir sebebi, gümüş madenlerindeki istihsalin azalması ise de, M. Postan nüfus hareketlerine daha büyük bir ehemmiyet atfetmektedir. (IX. Congrès Inter. des sciences hist., Paris 1950, *Rapports*, 224-241).

102 H. Pirenne, *La fin du Moyen âge*, 244.

paranın satın alma kabiliyeti o zaman önceki devre nazaran fevkalâde yüksek olmuştur".[103] Bunun neticesindedir ki, merkezî Avrupa'da, Almanya'da, Tirol'de, Bohemya ve Macaristan'da Romalılar zamanından beri terk edilmiş maden kaynaklarının tekrar işletilmesine hummalı bir şekilde başlanmıştır.

Aynı darlık, o zaman dünya ticaretinin ana damarı olan Akdeniz havzasında da şiddetle duyulmuştur.

İtalya'da genişleyen altın ve gümüş ihtiyacı için W. Sombart,[104] Afrika altın madenleri ile Alman gümüşünü ve bu arada Bizans'tan gelen altını kaynak olarak göstermektedir. Mısır'a gelince, E. Strauss'un dikkate değer makalesinde gösterildiği gibi,[105] bu memleketin ticareti pasif olduğundan ve altın gümüş madenleri de tükenmiş bulunduğundan, XV. asırda kıymetli madenler darlığını pek şiddetli bir şekilde hissetmiştir. Sultan, 1436'da gümüş evâni kullanılmasını menetmiş ve memleketten dışarı gümüş çıkmasına karşı tedbirler almıştı.[106] Akdeniz ekonomisine kuvvetle bağlı bulunan[107] ve büyük bir imparatorluk halinde teşkilâtlanmış olan Osmanlı Devleti, büyük mâli ihtiyaçları sebebiyle bu para darlığını, bilhassa büyük fütuhat devri olan II. Mehmed zamanında, şiddetle hissetmiş olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda para darlığı, yani kıymetli madenler kıtlığı, şüphesiz XV. asırda olduğu gibi XVI. asırda da devam etmektedir. Bilhassa devletin para ihtiyaçları şimdi daha ziyade genişlemiştir: Maaşının mühim bir kısmını köylüden mahsul öşrü olarak alan timarlı ordusu muhtelif sebeplerle[108] işe yaramaz bir hale geldiğinden beri nakdî maaş olan ulufeli ordunun mevcudu ziyadesiyle artmış, XV. asırda 12.000'ni aşmamış iken XVI. asır sonlarına doğru bunun birkaç misline çıkmıştı.[109] Bunlara ulûfe, bahşiş, terakki yetiştirmek, devlet maliye-

103 Hauser-Renaudet, 53.

104 W. Sombart, *Le Bourgeois*, Fransızca terc. Jankélévitch, Paris 1926, 385.

105 E. Strauss, "Prix et salaires à l'époque Mamelouke, une étude sur l'état économique de l'Egypte et de la Syrie à la fin du moyen âge," *Rev. des Etudes Islamiques*, (1949), 52 vd.

106 *Inba' al-ghumr*'a göre: Strauss, 52, 75.

107 Akdeniz meselelerinin büyük mütehassısı Braudel (361) aynen diyor: "Leur (métaux précieux) histoire illumine l'histoire entière de la mer, celle de ses monnaies, de ses prix, de ses économies liées les uns aux autres, et, par cela, toute la vie meme de la mer dont elle a orienté les destins."

108 Hristiyanların ateşli silâhlarla mücehhez piyadelerine karşı sipahiler müessir olamıyordu. Bunu Venedik elçisi A. Venier (1531) şöyle ifade ediyor: "To his usual troops (he) has added 50.000 infantry with permanent pay, which must proceed from Sultan Solyman's having become aware that infantry are needed to oppose the Christian soldiery" *(Calendar of State Papers*, Venice..., c. IV, ed. Brown, London 1873, Venier'in 8 Mayıs 1531 t. mektûbu, vesika 1011).

109 Bkz. H. İnalcık, "Tanzimat Nedir?" *Tarih Araştırmaları*, İstanbul 1940-1941, 243; İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1943, 611-614. I. Ahmed'in culûsunda yalnız yeniçeriler 53.200 kişi idi (Sarı Mehmed Paşa, *Nasâyih ül-vüzerâ*, W. L. Wright neşri, Princeton 1935, metin, 58).

sinin en büyük derdi ve meşgalesi haline geldi. Bizzat timarlılar da, aynî olarak alınması lâzım gelen öşür vergileri yerine şimdi köylüden "kesim" olarak para istemeğe başlamışlardır.[110] Devlet bir taraftan bunu önlemeğe çalışırken kendisi de bir çok hizmetleri veya cezaları nakdî bedele çevirmektedir. İşte bütün bunlar memleket ölçüsünde nakit ihtiyacının artması demektir. Bundan başka uzayan, ganimet getirmeyen harpler (bilhassa 1578-1606 yılları arasında İran ve Avusturya harpleri) devletin malî yükünü, para ihtiyacını ziyadesiyle arttırmıştır. Bu suretle İmparatorluğun "kıymetli madenler açlığı" daimî olduğundan, XVI. asırda bunların kıymeti garp Hristiyan memleketlerindekinden daima daha yüksekti. Böylece kıymetli madenler ucuz olan taraftan pahalı olan tarafa akmağa başladı.

Para darlığı, bazı sıkıntılar doğurmakla beraber, Akdağ'ın sandığı gibi zarurî olarak bir iktisadî inhitat alâmeti değildir ve Osmanlı ülkelerinde gümüş yasağı ve gümüşün ihracı memnuiyetinin asıl sebeplerini yanlış tefsir etmemelidir. Diğer taraftan bu devirde kıymetli madenlerin ihracına karşı yalnız şark hudutlarında değil, Garp'te de tedbirler almak icap ediyordu; Fatih Mehmed'in, yahut II. Bayezid'in, Raguza'ya veya diğer Hristiyan memleketlerine gümüş çıkarmayı yasak eden ve nakliyatı şiddetli bir kontrole tâbi tutan bir fermanı malûmdur.[111]

Amerika Gümüşü ve Osmanlı İmparatorluğu

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya büyük miktarda kıymetli maden gelmesi bu para darlığını tamamıyla aksi istikamette çevirdi. Orada 1521-1544 yılları arasında senevî 90-200 bin kilo olan gümüş istihsali Guanaxuato ve Potosi madenlerinin keşfinden sonra 1545-1560 arasında 311.600 kiloya yükseldi ve XVII. asırda ortalama yıllık istihsal 300-400 bin kilo arasında kaldı.[112] 1520-1620 arasında bir asır zarfında gümüş istihsali beş misline çıkmıştır. Altın istihsali daha az 1/6 nispetinde artmıştır.[113] Son defa Amerikalı iktisat tarihçisi Earl J. Hamilton'un hesaplarına göre, 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan İspanya'da Sevilla'ya 181 ton altın ve 17.000 ton gümüş

110 Sancak beyleri ve subaşılar ve eminler ve sipâhiler ve hisarerleri ve bilcümle timar mutasarrıf olanlar aynı ile terekelerin ve şîrelerin vesair öşürlerin almayup fukarây-ı reâyanın üzerlerine bırakub ziyâde behâ ile tahmil ederlermiş; bu husus bid'at-ı fahiş...". (1613 tarihli *Ohri kanunu*, Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, 294).

111 Paris Bib. Nationale, A F 39, Blochet I, 16, A. Erzi, yanındaki fotokopiyi kullanmama müsaade ettiği için burada kendisine teşekkür ederim.

دوبراونيكه و غير كافر ولايتنه كيدن يولجيلرك يوكلريني آرايه هر كم اوغرلاين كميش آلوب كيدرسا كه قلوم "بولاكميشيو اسكى آقچه يى الندن آلوب بكلك ايده"

112 Sombart, 384.

113 *Les origines du capitalisme moderne*, Paris 1936, 52-53.

gelmiştir.[114] Şimdi Avrupa pazarlarının kıymetli madenlere boğulması bir ilâ iki misli fiyat artışına sebep oldu.[115] İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda para hareketleri, Avrupa'daki bu şümullü ekonomik hadisenin tesiri altında kalmıştır, ve bu hareketler bu çerçeve içinde mütalaa olunduğu zaman vakıaların hakikî sebepleri daha iyi anlaşılmaktadır. Aşağıda, Osmanlı malî-iktisadî hayatının Garp'teki bu tahavvüllere ne kadar sıkı bir şekilde bağlı olduğu görülecektir. Akdağ bu olaylardan bihaber görünmektedir. Meselâ bir yerde pahalılıktan bahsederken "aynı yıl (1599) bilmediğimiz bir sebepten dolayı akçanın kesadı hadisesi ekonomik hayatı altüst etti" demektedir (s. 532).

Acaba Amerika altın ve gümüşü Akdeniz havzasını ve Osmanlı İmparatorluğu'nu ne zaman istilâ etti? Braudel mükemmel eserinde bu meseleyi araştırmaktadır.

Şark'a, İspanyol (Amerika) altın ve gümüşünün intikal basamağı Ceneviz'dir. Bu kıymetli madenler oraya 1550-1570 sıralarında gelmeğe başladı. Bu zamanda Raguza arşivindeki vesikalarda Venedik altını ve Osmanlı akçasına ait kayıtlar varsa da henüz İspanyol real ve dukalarından bahis yoktur. "Bu paralar henüz bu pazarı istilâ etmemişlerdir".[116] (1561'de İstanbul'daki Venedik balyozu "büyük bir dinar (dinaro) darlığı"ndan bahsetmektedir). 1580'den sonra Sevilla'dan Ceneviz'e büyük miktarda İspanyol kıymetli madeni geçmeğe başladı ve bu gittikçe artan bir tempo ile devam etti. İtalya, İspanyol parası ile dolu bir hale geldi. 1584'e doğru "Türkiye'ye giden başlıca ticaret eşyasından biri sandık sandık gönderilen İspanyol realleridir".[117] 1599'da Raguza'dan Tekirdağı'na ve İskenderiye'ye "talleri" ve "reali" gönderilmekte idi.[118] 1584'deki büyük *dévaluation*, züyuf akça çıkarılması hareketi,[119] İspanyol gümüşünün Osmanlı ülkelerini istilâya başladığı zamana rastlar. O tarihe kadar altının gümüş paraya nazaran yükselmesi tedrici olmuş görünüyor.[120] Braudel'e göre, Akdeniz para tarihinde üç tabaka vardır: Sudan altını, Amerikan altın ve gümüşü, ve kalp para devri.[121]

114 Braudel, 332.

115 Sée, 59.

116 Braudel, 387.

117 Braudel, 393.

118 Braudel, 394.

119 İ. Galip'in cetvelinde (*Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul 1307, 505, tarife 2) H. 992 (M. 1584)'de akçanın 3 kırattan 2 kıratı habbeye indirildiği görülmektedir. Selânikî'ye göre (252) "yüz dirhem gümüşten beşyüz akça kesilmek kanun-i pâdişahî iken yüz dirhem iki bin züyuf akça olup hiç bir türlü amele yaramayıp giderek gümüşün dirhemi on ikişer akçaya satılıp alınmağa başladı ve altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp".

120 Braudel'e göre (412) I. Selim'in culûsunda 60 akça olan duka altunu 1584'e kadar bu rayici muhafaza etmiştir. Akdağ'a göre ise (s. 520 ve grafik II) 1584'e kadar 40, bu tarihten 1585'e kadar 60 akça resmî rayiçti. Fakat Spondouyn (56) daha II. Bayezid zamanında 54 akça olarak tesbit ediyor.

121 Braudel, 420.

Osmanlı İmparatorluğu'nda son iki safha birbirini süratle takip etmiş görünüyor.

Braudel'e göre, 1584 *dévaluation*'u (paranın kıymetten düşürülmesi) XVII. asır ortasına kadar süren malî bir buhrana yol açmış,[122] iktisadî-içtimaî yıkıcı tesirler yapmıştır.[123] Osmanlı kaynakları bunu teyit ediyor.

Garpte ucuz para alıp Osmanlı ülkelerinde fazlaya satmak suretiyle kolayca elde edilen kâr birçok tüccarları bu ticarete çekiyordu. Antonio Serra'ya göre, 1613'e doğru Venedik, her yıl Levant'a beş milyon nakit para gönderiyordu.[124] Osmanlı hükümeti de ithal edilen yabancı paradan hiç bir vergi almamak suretiyle para ticaretini teşvik ediyordu. XVI. asır sonunda bir çok Fransız tüccarları kumaş ve saire gibi Fransız sınaî mahsulleri yerine kendilerini tamamıyla para ticaretine verdiler; hattâ bu hal Fransız hükümetini endişelendirecek bir hal aldı.[125] Bunlar, İspanya'dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruşlarını satın alıyor ve bunu daha pahalı olarak Türkiye'de satarak aradaki farktan kolayca büyük kârlar sağlıyorlardı, 1614'de krala verilen bir raporda aynen şunlar yazılıdır: "Depuis quelques années l'on ne porte que de l'argent monnayé qui monte par an à plus de sept millions d'escus seulement transportez par la ville de Marseille, sans ce qui se transporte d'ailleurs".[126]

Bu suretle XVI. asır sonlarından itibaren *reyal, esedî* (=Arslanlı veya Abukelb) kuruş, *Zolota* gibi türlü türlü yabancı paraları Türk piyasalarını istilâ edecek[127] ve bundan eski Osmanlı para sistemi büyük tahavvüllere uğrayacaktır.

122 Braudel, 419.

123 Braudel, 1043-1044. Bu *dèvaluation*'dan Hammer (*His. de l'emp. Ottoman*, VII, 375). Zinkeisen (*GOW*, III, 802), Belin (*Essais sur l'hist. ècon. de la Turquie*, Paris 1865, 117) ve İ. Galip (*Takvim*, 150), Süleyman Sudi (*Usûl-ı Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, İstanbul, H. 1311, 29-30) bahsetmişlerdir. Bu yazarlar, başlıca, H. 996'ya doğru sipahiler kâtibi olan Selânikî'nin mühim kaydına, Karaçelebizâde'ye, Kâtip Çelebi'ye ve *Nuhbet ül- tevârih'e* dayanmaktadırlar. Belin, Charrière'in neşrettiği Fransız vesikalarından bazı raporları da zikretmiştir. Bu mühim mesele, Braudel'in işaret ettiği gibi (1045) Türk kaynaklarına göre yeniden ele alınmalıdır. Kayda değer bir noktadır ki, 1585'de İran da %50 bir *dévaluation* yapmıştı. Osmanlıların, Amerika'nın keşfi ve neticelerine alâka ve merak duymaları, tam bu tarihlere rastlar. *Tarih-i Hind-i Garbî* adlı eser 1580'de yazılmıştır. (Bkz. F. Köprülü'nün Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi*'nin Türkçe tercümesine yazdığı mühim haşiye, 265). 1625'de Ömer Tâlib adlı bir müellif de aynı meseleyi ele almıştır. (Bkz. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, Mısır 1929-1939, 103).

124 Braudel, I, 362.

125 Masson, I, XIX, XXXII.

126 Masson, I, XXXIII.

127 Halep'teki Fransız konsolosu D'Arvieux'ye göre, 1681 Şubat'ında bir İngiliz gemi kafilesi buraya 325 bin real, 300 bin esedî, 1.900 balye kumaş, yüz çuval biber, büyük miktarda kalay, kurşun, kırmızı boya ve baharat getirmişti (Masson I, 374).

Bizzat Osmanlı ülkeleri de, İran ve diğer Şark memleketleri için kıymetli madenlerin nispeten bol, binaenaleyh ucuz bulunduğu bir bölge teşkil ediyordu. Bir Venedik *relazione*'sinde işaret edildiğine göre, 1572'de "Türkiye'den İran'a gümüş sevk etmekle yüzde 20 ve altın götürmekle yüzde 14-15 kazanılıyordu".[128] Bizzat bu altın-gümüş kazanç nispeti çok manidardır. İran'da gümüşün altına kıymet nisbeti 1539'da 1/10 idi.[129] Aynı tarihlerde bu nispet Osmanlı İmparatorluğu'nda 1/12'dir (Akça 3,5 kırat, 17,5 kırat altun 60 akça olduğuna göre).

İşte Akdağ'ın, XVI. asır Osmanlı vesikalarında sık sık gördüğü, fakat esas sebebini anlayamadığı (s. 510) Şark'a kıymetli madenler kaçırılması vakıası böyle iktisadî bir zaruretten doğuyor ve bunun karşısında hükümetin bütün tedbirleri neticesiz kalıyordu. Akdağ'a göre, "Şark malları memleketin servetini daimî surette alıp" götürmektedir. Fakat sadece bu değil, bizzat kıymetli madenler mühim bir ticaret mevzuu olmakta idi.

Kıymetli madenin hakikî veya nisbî azlığı (piyasada altın-gümüş stokunun fiilen azalmasını, iş ve mübadele hacminin genişlemesi sebebiyle meydana gelen nisbî azlıktan ayırt etmek lâzımdır) Ortaçağlar sonunda Avrupa'da ve Yakın-doğuda, her tarafta eşya fiyatlarının düşüklüğüne sebep olmuştu. İbn Batûta, Broquiere gibi seyyahlar ve İbn al-'Umarî, Osmanlı ülkelerinde dikkati çeken bir ucuzluğa işaret etmektedirler.[130] Akdağ bunu da izah etmiyor ve "Osmanlıların kuruluşları sırasındaki durgunluğa" atfetmek isteyerek "Marmara ünitesi"ne bu sefer de önceki meziyetlerine pek uygun düşmeyen aykırı bir sıfat ilâve ediyor. Akdağ, bilhassa şer'iye sicillerinden zarurî ihtiyaç maddelerinin, işçi yevmiyelerinin ve altının akça olarak kıymetlerini tespit etmek suretiyle ilk defa 1548'den sonra, ikinci defa 1585-1595 yıllarında anî pahalılaşmalar bulmuştur. Fakat bunun hakikî sebebini tayin edemediği gibi hakikî pahalılaşmayı bulmak için takip ettiği usûl de noksandır ve kendisini yanlış neticelere götürmüştür.

Önümüzde $S_{v1} = Qy^2$ düsturuyla ifade edilen mu'dil bir vaziyet vardır. (Burada S = muayyen bir devirde kıymetli maden stoku, V_1 = bunun kıymeti, Q = mübadele olunan eşyanın yekûnu, V_2 = bunların kıymeti). Buradan $s/q = v_2/v_1$ çıkar. Bu demektir ki, fiyat, kıymetli maden stokunun mübadele edilen eşya yekûnuna nispeti mahfuz kaldığı takdirde sâbittir. Fakat

128 Braudel, I, 369.

129 W. Hinz, "Steuerinschriften...," *Belleten*, 52, 762, Türkçe ter. F. Işıltan, 788. Yine onun hesaplarına göre (aynı yer) gümüş paranın kıymeti 1539-1586 arasında artmıştır. İran'dan paranın Hindistan'a kaçması hakkında bkz. *Tadhkirat al-Mulûk*, V. Minorsky neşr. Londra 1943, Introduction, 19, 27, 130.

130 "es'ârı bu kadar dûn hiç bir beldede görmedim" (Kastamonu için) (*İbn Batûta*, M. Şerif tercümesi, I, 351).

mübadele eşyasının yekûnu ile kıymetli maden stoku mütemadiyen değişir. Artma veya eksilme, aynı emsalleri muhafaza etmediği için de fiyat, S veya Q'nun muhtelif miktarlarına göre mütemadiyen değişir. Bu tahavvüller, meselâ Amerika gümüş ve altınının tehacümü gibi hallerde hakikî bir inkilâp ifade eder. Şimdi, Osmanlılardaki durumu bu ölçüye göre gözden geçirelim: Akdağ, buğdayın pahalılaşmasından bahsederken "buğday bir buçuk asırlık zamanda (XV. asır ortasından XVI. asır sonlarına kadar) on misline yakın bir yükselme kaydetmiştir" diyor. Bu netice tamamıyla doğru olamaz. Çünkü aynı müddet zarfında akça da aynı nisbette, yani on defa kıymetini kaybetmiş ise, zâhirde fiyatlar yükselmiş, fakat hakikatte eşya pahalılaşmamıştır (yalnız gelirleri sabit kalanlar, ücretliler için bir pahalılık olabilir).[131] Eşyayı, kıymeti nispeten sâbit kalan altına kıyas edince, bir değişiklik olmadığı anlaşılır.[132] Fakat akçanın Orhan zamanından XVII. asır başına kadar takriben dört misli kıymetinden düştüğü de malûmdur. Şu halde dört misli bir pahalılık, muadelenin diğer hadleri sabit ise, tabiidir. O halde hakiki bir pahalılaşmadan, darlıktan bahsedilemez. Gerçekten, işçi ücreti de 5 misli artmıştır (Akdağ, 532).

1580'den itibaren gümüş stokunun, yukarıda gösterdiğimiz sebeplerle, birdenbire mühim miktarda artması, bütün Akdeniz memleketlerinde olduğu gibi, fiyatların yükselmesine ayrıca bir âmildir.[133] 1584'de akça yüzde yetmiş kıymetten düşürüldüğü halde altının yüzde yüz fırlamış olması daha ziyade bununla izah olunabilir. Şüphesiz, Akdağ'ın da temas ettiği gibi, bu devirde (1596-1610) Celâli kargaşalıkları ve kıtlıklar anormal yükselmelere sebep olmuş, hakikî bir

131 Para kıymetten düşünce esnaf derhal fiyatları arttırıyor, fakat ücretler aynı kalıyordu. H. 996'da Selânikî (252) bunu tesbit etmiştir: "altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp ve buna göre cümle narhlar tüccar beyninde iki bahaya itibar olunup ve me'külât ve melbûsat dahi bu eclden ziyadeye çıkmağla, farazâ herkes ulûfe on altın alırken beş altın almağa başlamağın bir gün sipah güruhu cemiyetle..."

132 Akdağ koyun fiyatı ile altının rayici arasında bir grafik çizmiştir (s. 522). Makaledeki grafikler içinde en mânâlı olan bu grafikte, münhaniler doğru ise, XVI. asır sonuna kadar akçaya göre altın ile koyun fiyatının muvazi olarak yükseldikleri görülür. 1600 tarihine doğru altın çizgisiyle koyun çizgisinin birdenbire ayrılması anormal bir hayvan azlığına delâlet etmelidir.

133 Osmanlı ülkelerinde gümüş madenlerinin işletilmesine daima ihtimam olunmuştur. Rumeli'de en mühim istihsal merkezleri Novaberda (Novobrdo), Rudnik, Karatova (Kratovo), Sidre Kapsa, Srebrenica, Zabline (Zaplanina)'dır. (Bkz. R. Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, 1. Europ. Türkei*, Bd. I, İstanbul 1943, 131-210). Novaberda'da daha II. Murad devrinde Osmanlılar gümüş akça basmağa başladılar. Anadolu'da başlıca gümüş istihsal merkezleri Gümüşhane, Keban, Ergani, İnegöl'dür (bkz. A. Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri*, İstanbul 1931). Fakat bu kadim maden ocaklarının verdiği gümüş miktarı, akçanın kıymetine tesir edecek kadar külliyetli olmamalıdır. Osmanlı memleketlerinde gümüş stokunun artışı Amerika gümüşünün gelmesinden sonra olacak ve fiyatları yükseltecektir. J. Hamilton, İspanya'ya Amerika'dan gelen gümüş miktarlarını tesbit ederek fiyat yükselmeleriyle gümüş stoku arasındaki kat'i münasebeti ortaya koymuştur (*American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501-1550*, Camb. Mass., 1934).

iktisadî darlık kendini göstermiştir. Fakat umumî olarak fiyatların mütemadiyen yükselmesi, yani paranın istikrarsızlığı, iktisadî-malî hayatta, binnetice içtimaî bünyede mühim karışıklıklara ve buhranlara yol açmıştır. Biz burada sadece, birbirine sıkı sıkıya bağlı kıymetli maden ve para meseleleri üzerinde Akdağ'ın temas etmediği esas hadiselere dikkat nazarını çekmek istedik. Kat'i neticelere varmak için, bu istikametlerde arşivlerimizde esaslı araştırmalar yapmak lâzım geldiğine şüphe yoktur. Hatırdan çıkarılmaması gereken bir nokta, Osmanlı para sisteminin dünya şartlarıyla yakından münasebettar bulunduğudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ticaretinde Mevkii: XVI. Asırda Baharat ve İpek Yolu İçin Mücadele

Kıymetli maden stokunun artması meselesi bir taraftan da ticaret ve hesap muvazenesi ile alâkadardır. Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün ticaret faaliyetini rakamlar halinde tespit etmek vazifesini karşımıza çıkarır. Osmanlı ticareti aktif mi yoksa pasif mi olmuştur, bu muhtelif devirlere göre değişiyor mu? Akdağ bu meseleleri açıkça koymamakla beraber, anlaşılıyor ki, o ticaretin Garbe karşı aktif, şarka karşı pasif, fakat umumî netice nazar-ı itibara alınınca pasif olduğu kanaatindedir. O diyor ki "Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticari cereyanları içindeki rolü hammadde ve erzak satmak suretiyle Garpten aldığı altın ve gümüşleri işlenmiş maddeler ve baharat mukabilinde Şarka aktarmak suretiyle kıymetli maden alıp verme şeklinde bir aracılıktan ibaret olarak kabul olunabilir". "Avrupa ile Şark arasında böyle bir ticarî durumun Osmanlı ekonomik tarihi üzerindeki devamlı ve yıkıcı tesirlerinden" (s. 508) ve "Şark ile Garp arasında aracılığının kendisine zararlı bir şekilde cereyan" ettiğinden bahsediyor (s. 509).

Her şeyden evvel işaret edelim ki, Osmanlı ticaret tarihi hakkında malûmatımızın bugünkü seviyesinde, hem de yukarıda söylediğimiz gibi sarih rakamlar isteyen bir mevzuda, yazar elindeki kifayetsiz malzemeye göre pek acele ve kat'i hükümlere varmıştır. Bundan başka kendisinin klâsik hale gelen bazı mühim neşriyatın neticelerinden de habersiz kaldığı görülmektedir.

Osmanlı ülkelerinin Batı ile ticareti hakkında neşredilmiş sayılan pek çok seyahatname ve raporları[134] bir tarafa bırakalım, bu sahada önümüzde Batılı araştırıcılara medyun olduğumuz mühim tedkikat vardır: Fransa için P. Masson (*Hist, du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris 1896, ve *His. du Com. Fr. dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911), Fr. Charles-Roux (*Les Echelles du Levant et de Palestine*, Paris 1928) son zamanlarda G. Tongas (*Les relations de la*

134 Umumiyetle seyahatler için sistematik bir rehber Ed. Godfrey Cox, *A Reference Guide to the Literature of Travel*, I. cilt. Washington 1935.

France avec l'empire Ottoman, Toulouse 1942); İngiltere için son defa H. Wood *(A History of the Levant Company*, London 1935) ilk akla gelenlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Şark memleketleri ile, İran ve Hind'le ticaretine gelince, yukarıda adlarını saydığımız eserlerde buna yer yer temas edilmiş olmakla beraber bu mevzu toplu olarak esaslı bir araştırma konusu olmamıştır.[135]

Biz sadece bu neşriyatı göz önüne alarak[136] her şeyden önce belirtmeliyiz ki Akdağ'ın Türkiye ticaret tarihi hakkında fazlasıyla şematize edilmiş iddiaları hakikate mutabık görünmemektedir.

Evvelâ, Uzak Şark ve Hindistan'la Avrupa arasında Yakın-doğu'dan geçen beynelmilel ticaret yolunun, Cenup Afrika yolu keşfedildikten sonra derhal inhitat ettiğini kabul eden eski klâsik nokta-i nazarı terk etmek lâzımdır. Bilhassa Kulischer, Schulte, Falke gibi Alman âlimlerinin mesâisinden sonra, şimdi umumiyetle kabul olunmaktadır ki, baharat ve ipek yolu daha bir asır yeni yolla rekabet ve mücadele halinde bulunmuştur.[137] Braudel'e göre, Osmanlıların Mısır Memlûk İmparatorluğu'nun yerini alarak Kızıldeniz yolunu Portekizlilere karşı koruması, Basra körfezi ve Hind denizinde mücadelesi bu eski ticaret yolunun tamamıyla kesilmesi tehlikesini önlemiştir. XVI. asrın birinci yarısında Akdeniz'den büyük baharat pazarı Anvers'e hâlâ biber gelmekte devam ediyordu.[138] Hâlâ Kızıldeniz ve Basra körfezi vasıtasıyla gelen Cenubî Asya'nın kıymetli malları, Halep ve Kahire pazarlarında Venedik taciriyle hararetli bir ticarete mevzu olmakta idi; 1554'de sadece Venedikliler İskenderiye'den 6.000 kental baharat aldılar.[139] 1560-1564 arasında yıllık 12 bin kental baharat mübayaatı V. de Gama'nın Hind yolunu keşfinden önceki miktar kadardır. 1564'de bir Portekiz casusu İskenderiye'ye 30 bin kental baharat geldiğini hükümetine bildirmekte idi. Osmanlıların Portekizlilere karşı mücadelesi Lizbon baharat pazarını zaman zaman buhranlı bir duruma sokmakta idi. Ancak Osmanlılar bu mücadeleden vazgeçtikten sonra Lizbon eski durumunu tekrar kazanabildi.[140]

135 Rusya ile ticarete ait bazı vesikalar neşrettim: bkz. *Belleten*, sayı 44 (1948), vesika II, İÜ, VIII; ve R. H. Fisher, *The Russian Fur Trade*, 1550-1700, Los Angeles 1943, 217.

136 Fransız arşiv malzemesi E. Charrière'de *(Négociations de la France dans le Levant*, 4 cilt. Paris 1848-1860), ondan sonraki devirler için elçilere ait çıkarılan monografilerde ve hatıratta (bunlar için Masson'un yukarıda zikrettiğimiz eserlerine bkz.) kısmen neşredilmiştir

137 H. Hauser- A. Renaudet, *Les débuts de l'âge moderne*, Paris 1929, 59; H. Hauser, *La modernité du XVIe siècle*, Paris 1930, 91; F. Köprülü bu görüşü destekliyor: Barthold'un *İslam Medeniyeti Tarihi* (türkçe ter. İstanbul 1940) yazdığı mühim düzeltmelerde: No. 93 ve 95. Keza onun zikrettiği N. Jorga, *Points de vue sur l'hist.du commerce de l'Orient à l'époque moderne*, Paris 1925. Bu mevzuda son olarak Braudel'in yukarıda zikredilen mühim eseri.

138 Braudel, I, 42-425.

139 Braudel, I, 428. Unutmayalım ki, 1553 yılı Seydî Ali Reis'in Hind seferine rastlar.

140 Braudel, I, 428-433.

1583'de Basra'yı ziyaret eden J. Eldred, her ay bu limana yanaşan Hürmüz gemilerinin Hind eşyası, baharat, ecza, indigo ve kalikut kumaşları getirdiklerini yazar.[141] Hürmüz ile Hindistan arasında faal ticareti 1593'e doğru bir Augustin rahibi F. A. D'Azevedo çok canlı tasvir etmektedir.[142] Öbür taraftan aynı tarihe doğru her yıl baharat yüklü kırk elli gemi hamulesini Mekke'ye sevk etmekte idi.[143] 1548 tarihli bir Şam kanunnâmesine göre, Mekke'den gelen baharat ve kumaştan deve yüküne 7 altın gümrük bacı tahsil olunur, şayet bu "efrence tâifesine" satılırsa 9'u "efrenc"den olmak üzere 19 altın alınırdı.[144] Bu mühim kayıtlar, yalnız XVI. asır ortalarına doğru Kızıldeniz yolunun Hind ticaretine kapanmadığını teyid etmekle kalmıyor, aynı zamanda bu ticaretin gümrük resmi olarak devlete ne kadar mühim bir varidat bıraktığını da ortaya koyuyor.[145] Âli, *Künh-ül-ahbâr'da* dikkate değer bir kaydında, Cidde limanına kadar her yıl Hindistan'dan gelen gemi adedinin yirmiden 3-4'e düşmesini gümrük eminlerinin tazyiklerine atfetmektedir.

Bu devirde İran ipeği, Levant ticaretini canlandıran ve Osmanlı hazinesini dolduran başka bir zenginlik kaynağı olmuştur. Bu tarihe doğru ipeğin Avrupa ekonomisinde yeni bir ehemmiyet kazanması üzerine, Orta çağlardan beri meşhur olan İran ipeği,[146] Bursa, Halep ve İzmir'de garp tâcirlerinin en çok aradıkları, büyük meblağlar yatırdıkları çok faal bir ticaretin mevzuu oldu. Bursa'da İran tâcirlerinin indiği ve ipek mizanı emininin oturduğu büyük han, Acem Hanı adıyla anılıyordu.[147] 1567 tarihli bir hükümde, Bursa'da, İran'dan gelen ipek tâcirlerine komisyonculuk yapan birisinden bahsedilmektedir.[148] Fakat Orta çağlardan beri ipeğin büyük pazarı Halep'ti. Meselâ 1618 baharında Bağdad

141 "To this port of Balsara come monethly divers ships from Ormuz, laden with all sorts of Indian merchandise, as spices, drugs, indico and Calecut cloth" (*Hakluyt's voyages*, Everyman's Lib. neşr., cilt III, 326).

142 Braudel, I, 444.

143 Braudel, 1, 443.

144 Bkz. Barkan, *Kanunlar*, I, 221.

145 Hindistan ticareti ve Cidde limanı gümrüğü için keza bkz. Feridun bey, *Münşeat üs-selâtin*, İstanbul 1265, II, 6-7, 9.

146 Hazer denizinin cenup ve cenubi garbi kıyıları, Gîlan, Mâzenderân, Arrân, Şirvân, Orta çağlardan beri dünya ipek istihsal merkezlerinden birini teşkil ediyordu ve bu ticaret daha o zaman büyük Halep pazarına yönelmişti (Bkz. Heyd, II, 670-673).

147 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, 19.

148 H. T. Dağlıoğlu, *XVI. Asırda Bursa*, Bursa 1943, vesika 69. Daha Fatih devrinde Bursa'da İranlı tacirler faaliyette idi. Bu devre ait Bursa şer'iye sicillerinde (Defter A 3-3, v. 35a) H. 883'de Bursa'ya altı yük "ak kumaş" getirip sattıktan sonra ölen bir Gîlanlı tacir görmekteyiz. Yine bu sicillerden Hâce-i Cihan adıyla meşhur Hoca Mahmud Gâvân adlı tacirin Bursa'ya ticaret için vekil gönderdiğini öğrenmekteyiz (defter A 3-3, v. 415a). Belon'a göre (1588) (Ch. Schefer tarafından nakledilen parçada, *Voyage d'outremer*, 132) Bursa'ya Suriye'den ve başka memleketlerden her yıl 1000 deve yükü ipek gelirdi.

yolu ile Haleb'e 1.000 yük ipek gelmiştir.[149] İran'dan cenubi şarkî Anadolu'yu geçerek Haleb'e müntehi olan bir yol XVI. asırda faal olmalıdır.[150] Bu devirde Diyarbakır'da ipek bacı olarak %5 kesildiğini,[151] Mardin'den geçip giden ipek yükünden üç yüz akçe *bâc-ı 'ubûr* alındığını[152] görmekteyiz. Bu şehirlerde ve bilhassa Mardin'de ipek imâlatının gelişmiş olması da dikkate değer.[153] Halep'te de mühim ipekli imalâthaneleri vardı.[154] XVII. asırda İzmir gelişerek İran ipek ticaretinin büyük bir kısmını kendi üzerine çekecektir. Bir Fransız kaynağına göre, 1670'e doğru İran'ın istihsal ettiği 22 bin balya ipekten 3.000 balyası İzmir'e gelmekte ve oradan ihraç olunmakta idi.[155]

İran, Şah Abbas zamanında (1587-1629) büyük rakibi Osmanlı Devleti'ni bu servet kaynağından mahrum etmek için büyük bir faaliyet gösterdi. İran-Osmanlı savaşı, hakikî bir iktisadî savaş, bir karşılıklı abluka manzarası göstermeye başladı. Şah Abbas, İran ipeğinin Osmanlı memleketine gitmesini menetti. Bunu Avrupacılara başka yollardan satmak ve Osmanlı ülkelerinin transit vazifesine son vermek gayesiyle büyük diplomatik faaliyet gösterdi. İranlılar ipeği yasak ettikleri gibi, Osmanlılar da altın ve gümüşün gitmesini men için şiddetli tedbirler aldılar. Bu durum İran'da para buhranını şiddetlendirdi.[156] 1617'de İngilizler Hind denizi yolundan İran ipeğine doğrudan doğruya tâlip oldukları zaman, yalnız İngiltere için bu mübâyaat 3-4 milyon altına baliğ olmakta idi.[157] İngilizler bilhassa bu kadar parayı krallık dahilinde bulmanın güçlüğünü düşünmekte ve esasen paranın dışarı çıkmasını istemediklerinden mal teklif etmekte idiler. Şah Abbas avans teklifinde bulundu.

149 Balyoz Nani'nin hükümetine mektûbu, *Calendar of State Papers, Venice and Northern Italy*, cilt XV, 1617-1619, neşr. A. B. Hinds, London 1909, vesika 352. İran'daki İngiliz mümessiline göre (1618), senelik ham ipek istihsali 10.000 ton olmalıdır *(C.S.P. Colonial Series*, 1617-1621, 158).

150 Fakat 1626'da bu yol daha cenupta Bavera (Bîra, Birecik?) yoluna nazaran fena, uzun ve tehlikeli sayılmakta idi (Balyoz Giustinian'ın 10 Agustos 1626 tarihli mektubu, Venice XIX, vesika 689). Karş. W. Hinz, *Steuerwesen..*, ZDMG, Bd. 100-1.

151 1540 tarihli Diyarbekir kanunnâmesi, bkz. Barkan, *Kanunlar*, 136.

152 Mardin Kan., Barkan, 161.

153 Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 160, 163, 167.

154 Bkz. Masson, 375. Tabii, Haleb'e ipeğin mühim bir kısmı da Suriye'den geliyordu. Şehrin nüfusu, XVII. asırda 200-300 bin tahmin olunmaktadır, karşıla. J. Sauvaget, *Alep*, Paris 1941, 186-209.

155 *Parfait negociant*'dan naklen Masson, 421.

156 İran'da gümüş paranın kıymeti 1586'ya doğru yükseldi (bkz. Hinz, *Belleten*, 52, 763). – "The chief reason why the country (Iran) at present is without money is because of the wars between the Turk and the King, no merchant or Caravan can pass to or fro in safety" (İstanbul'dan E. Pettus'un East India Company'e mektubu: *C.S.P. Colonial Series, East Indies, China and Japon, 1617-1621*, London 1870, vesika No. 446). Anadolu'dan İran'a gönderilen Skirlat denilen yün kumaş ticareti de mühim olmalıdır (Bkz. W. Hinz, *Belleten*, 52, 767).

157 Londra'daki Venedik mümessili Lionello'dan hükümetine 3 Şubat 1617 tarihli mektup, *C.S.P. Venice*, XIV, vesika 622.

Nihayet 1618'de 1/3'ü para 2/3'ü mal verilmek suretiyle ödenmesi kararlaştırıldı.[158] Bu tafsilât her şeyden evvel İran'a giden kıymetli maden miktarını ve bu ticaretin Osmanlı Devleti için ehemmiyetini göstermektedir. Bizzat Osmanlı ipek pazarının da İran'ın ipek yasağından müteessir olduğu anlaşılıyor. Çünkü veziriâzam, Venedik balyozuna icabında memleketin ipek ihtiyacını sadece iç istihsali ile karşılayabileceğini söylüyordu.[159] İşte bu ticaret, Akdağ'ın sebebini tayin edemediği İran'a kıymetli maden akımının başka bir yönünü izah etmektedir (Yukarıda kıymetli madenler fiyatında Şarkla Garp arasında meydana gelen farktan da bahsetmiştik). Onun sandığı gibi bu, yıkıcı bir alış veriş değil, bilâkis Şah'ın Osmanlı ülkesini mahrum etmek istediği mühim bir ticaret mevzuu, bir servet kaynağı idi. İngilizler 1620'ye doğru baharat ve ipek ticaretinin kesilmesiyle sade Osmanlı hazinesinin yılda en aşağı 300 bin altın gümrük hasılâtı kaybedeceğini hesaplamakta idiler.

Safeviler İran'ı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bu karşılıklı abluka teşebbüsü mühim ve dikkate değer safhalar göstermiştir. Aşağıda İngiliz ve Venedik vesikalarına göre tasvirine çalışacağımız bu mücadele, aynı zamanda Hind-İran ticareti için Yakın şark yoluyla cenubî Afrika yolu arasındaki rekabetin son safhasını teşkil ettiği için de tafsile değer. Şah Abbas, şüphesiz eski bir ananeye tâbi olarak,[160] Osmanlıları ezmek için Hristiyan âlemi ile ve hususiyle onların o zaman Batı'daki en büyük düşmanı Habsburg'larla bir ittifak yapmayı düşünüyordu. Daha 1586 baharında Venedik resmî mahfellerinde, İran Şahı'nın İspanya'ya elçi göndererek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya tarafı İran'a, Avrupa yakası İspanya'ya ait olmak üzere taksimini teklif ettiği şayiaları dolaşıyordu.[161]

158 Buna ait vesikalar için bkz. İngiliz Devlet Arşivi'nin neşrettiği *Calendar of State Paper, Colonial series, East Indies, China and Japan 1617-1621, preserved in her Majesty's Public Record Office*, ed. W. Noel Sainsbury, London 1870, Mukaddime, XXVIII ve vesika 307, 310. Th. Roe, krala mektubunda (aynı eser, XVIII) diyor ki: "This trade may be made by vent of the commodities of your Majesties kingdom or by the industry of your subjects from divers parts, without greater exports of money or bullion then Europe is able to bear, considering how many ways it bleedeth to enrich Asia..." Burada tamamıyla devrin merkantilist zihniyeti hâkimdir.

159 C. Valier'in Doç'a 23 Aralık 1612 tarihli mektubu, *C.S.P. Venice*, vesika 724. İbrişim yasağı için bkz. Feridun bey, I, 498.

160 Burada Yakın Şark'a, İran'a gelen Moğollarla Batı Hristiyan âlemi arasında Mısır Memlûk devletine karşı, Timur ile Fransa arasında Yıldırım Bayezid'e karşı ve nihayet Uzun Hasan ile Venedik arasında Fatih Mehmed'e karşı yapılan ittifak ve dostluk münasebetlerini kastediyorum. Pelliot, Jorga ve Berchet'den sonra bu mevzuun bir kül olarak ele alınması bize yeni hakikatler ifşa edebilirdi.

161 Balyoz L. Bernardo'dan Doç'a 2 Nisan 1586 tarihli mektup, *C.S.P. Venice*, 1581-1591, VIII, ed. H. F. Browne, vesika 332.

Bu ittifak projesinin iktisadî cephesi daha az ehemmiyetli değildir. İspanya ve İran hükümdarları Osmanlı İmparatorluğu'nun hayat kaynaklarını kurutmak, onun Hind ve İran'la Avrupa arasındaki iktisadî aracılık rolünü bertaraf etmek emelinde idiler; ve bu maksadı gerçekleştirmek için dikkatle çalıştılar. 1583'den sonra Portekiz'in ve kolonilerinin sahibi sıfatıyla Hind denizlerine gelen kudretli İspanyol kralı II. Filip, Hind yolunu tamamıyla keserek Osmanlı Devleti'ne ağır bir darbe vuracağını düşünüyordu. Bir taraftan Basra körfezinin ağzında Hürmüz'ü elinde tutarken, öbür taraftan Aden karşısında Perim adasını tahkim etmesi İstanbul'da ciddi endişeler uyandırdı.[162] Venedik balyozuna göre, Hind ticareti gümrük vergisi olarak padişaha senede yarım milyon altın getirmekte idi. Bu vaziyet karşısında İstanbul'da umumî efkâr, İspanyol tehlikesini önlemek için derhal İran'la sulh yapılmasını istemeye başladı.[163]

1590'da İran'la Osmanlı Devleti arasında sulh akit olundu. Fakat bu sulh muvakkatti. Şah Abbas, 1599 yazında belli başlı Avrupa saraylarına, Hüseyin Ali Bey adında bir adamını, kendi hizmetinde bulunan Sir Anthony Sherley ile beraber elçilikle gönderdi. Bu heyetin vazifesi, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Hristiyan hükümetleriyle büyük bir ittifak yapılması ve ticaret yolunun Osmanlı ülkelerinden başka tarafa çevrilmesini temin etmekti.[164] Karadeniz ve Kafkaslara doğru ilerleyen Moskof çarlığı ile Osmanlılar arasındaki gerginlik, İran ile Moskova arasında dostça münasebetlere yol açtığından,[165] bu suretle Osmanlı İmparatorluğu her taraftan çember içine alınmış olacaktı. Osmanlılarla harp halinde bulunan İmparator, elçileri iyi karşıladı ve Şah'a müsait bir cevap yazdı. Hristiyan hükümetleri arasında kendisi, Türklere karşı bir *liga* teşkili gayretlerine devam edeceğini vaat ettikten başka, Hristiyanların Türklerle ticaret yapmamasını temine çalışacağını, İran Şahı'nın da kendi tarafında Gürcüler ve Moskoflarla aynı şeyi yapması gerektiğini bildiriyordu.[166] Papa tarafından da kabul olunan İran

162 Bernardo'dan Doç'a 2 Nisan 1586 tarihli mektup. *C.S.P. Venice* VIII, vesika 385. Bu sırada Cigalazâde, İran'da mühim muvaffakiyetler kazanmakta idi (Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Atâ tercümesi, VII, 150-151). Dr. Akdağ, daima Çağalazâde diyor (s. 551, 566).

163 Aynı vesika.

164 İmparator nezdindeki Venedik elçisi P. Duodo'dan Doç'a ve Senato'ya 8 Ocak 1601 tarihli mektup, *C.S.P. Venice*, IX, vesika 942: "The king of Persia has proposed a deviation of the trade route from Alexandria and Syria".

165 Bu hususta bkz. H. İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü," *Belleten*, 46 (1948), 391-396; İngilizcesi, *Ankara Üniversitesi Yıllığı*, sayı I, 93 vd.

166 Duodo, İmparatorun mektubunun tercümesini de vermiştir. Aslı *Monumente Hungariae Historica*'da (II. seri 7. cilt, Peşte 1863, 88-91) Krş. F. Babinger, *Sherleiana*, Berlin 1932, 20. n. Rudolf'un gönderdiği elçi yolda öldü. Yanında giden G. Tectander'in yazdığı seyahatnâme Ch. Schefer tarafından Fransızcaya tercüme edilerek basılmıştır *(Iter Persicum ou descriptiori du voyage en Perse..*, Bibl. orien, elzevirienne, Paris 1877).

elçi heyeti İspanya'ya, oradan İngiltere'ye gitti. Osmanlı hükümeti bu münasebetlerden haberdar idi ve İngiliz elçisini sorguya çekiyordu.[167] Bu elçilik, o zaman için fiili bir netice vermedi. 1603'de İranlılarla Osmanlılar arasında harp yeniden başladı. Şah Abbas, Avrupa'ya elçi heyetleri gönderdi. 1610'da Avrupa'ya giden yeni bir İran elçi heyeti Lizbon'a beraberinde tecrübe olarak 200 balya ipek getirmiş ve deniz yolunun daha ucuz olduğunu göstermişti. O zaman Madrid'deki Venedik elçisinin istihbaratına göre, İranlıların başlıca maksatlarından biri, Padişahı ipek üzerinden aldığı büyük gümrük varidatından mahrum etmekti. Bu ipekten Osmanlı toprağında üç defa vergi alınmaktadır. Halbuki Lizbon yoluyla gelirse, yolun uzunluğuna rağmen bir defa gümrük ödenecektir. Elçinin teklifi aynı zamanda siyasî-askerî bir şart taşıyordu: İspanya, Osmanlı Devleti'ne taarruz etmelidir, o takdirde bütün İran ihracatı doğrudan doğruya Lizbon'a gönderilecektir. Bu teşebbüsler, Venedik'i telâşlandırmakta, bunun Venedik pazarına da zarar vereceği düşünülmekte idi.[168] 17 ay bekleyen elçi, nihayet ticarî tekliflerine müsait cevap aldı. Hatta Kral ithal olunan ipeğin miktarı ve ödenen vergileri öğrenmek üzere, Cenova, Fransa ve Marsilya'ya ajanlar gönderdi. Fakat elçiye, Haçlı seferi için Papa'ya müracaat etmesi bildirildi.[169] İngiltere'ye giden İran heyetinden Th. Sherley (A. Sherley'in kardeşi) ipek ticareti için İran'a gemiler gönderilmesini ve Türklere karşı silâh götürülmesini istedi ise de, müzakereler bir netice vermedi.[170] Londra'ya aynı tarihte İstanbul'dan çavuşlar geldi ve İngiliz Kralı Th. Sherley'i huzuruna kabul etmedi.[171] Bundan başka o yıl Türkiye'ye mühim miktarda İngiliz çeliği ve kılıç gönderildi.[172]

Bununla beraber aynı İngilizlerdir ki, çok geçmeden Hollandalılarla beraber Osmanlıların Hind ve İran ticaretini ciddi surette baltalayacaklardır. İngiliz ve Hollanda korsanlarının daha 1613 tarihine doğru Kızıldeniz'deki taarruzları o kadar vahim bir hal almıştı ki, Osmanlı divanı buna karşı ciddi tedbirler almak lüzumunu hissetti ve Kızıldeniz'de bir donanma yapılması için Mısır'a beş kalyon kereste gönderdi.[173] Çok geçmeden İngiliz hükümeti İran'ın ipek ticareti için yeni bir yol arama teşebbüsünü benimsedi. Şah, bu hususta İspanyollarla anlaşamamıştı; çünkü onlar Bahreyn üzerinde iddiaları ve Hürmüz'deki durumları ile İran'a endişe vermekte idiler.

167 Balyoz Nani'nin 1 Aralık 1661 tarihli mektubu, *C.S.P. Venice*, IX, vesika 1031. A. Sherley hakkında son olarak, Sir E. Denison Ross, *Sir Anthony Sherley and his Persian Adventure*, London 1933.

168 İspanya'daki Venedik elçisi P. Priuli'den Doç'a ve Senato'ya 12 Mart 1611 tarihli mektup (*C.S.P. Venice*, XII, vesika 163 ve 187).

169 Priuli'den 7 Mayıs ve 18 Haziran 1611 tarihli mektuplar, *C.S.P. Venice*, XII, vesika 220 ve 257.

170 Londra'dan A. Foscarini'nin 9 Aralık 1611 tarihli mektubu, *Venice*, XII, vesika 387.

171 Foscari'nin Ağustos 1611 tarihli mektubu, Venice, XII, vesika 302.

172 İstanbul'da balyoz S. Contarini'nin 11 Şubat 1612 tarihli mektubu, *Venice*, XII, vesika 435.

173 C. Valier'den Doç'a 1613 Temmuz ve Ağustos tarihli mektuplar, *Venice*, XIII, vesika 24, 46, 62.

1617'de İngiliz Kralı'nın emriyle İran'a bir mümessil gönderen Hindistan'daki İngiliz elçisi Th. Roe, ipek ticaretinin Türkiye'den çevrilmesi için müzakerelere girişti. Bu suretle Osmanlı limanlarında olduğundan daha ucuz ve emin bir ipek yolu tesis edilmesi düşünülüyor[174] ve *East India Company* buna büyük bir ümit bağlıyordu. İngilizler, bu yüzden Levant ticaretini bırakmak mecburiyetinde kalsalar bile, en ziyade muhtaç oldukları pamuk ve mazıyı diğer Avrupalı tâcirler vasıtasıyla alabileceklerini düşünüyorlardı. İspanyol ve Portekizliler, İran ile İngiltere arasında ticarete mani olmak için tedbirler aldıklarından, İngilizler Moskova yolunu yeni ipek yolu olarak Hind Okyanusuna tercih etmekte idiler. Bu yoldan İran'a bilhassa kumaş ve kalay sevk ederek karşılığında ipek almayı tasarlıyorlardı.[175]

Roe'nin Şah'a gönderdiği ilk mümessil Ed. Cannok, bir ticaret anlaşması imzalatmaya muvaffak oldu. Fakat Şah, 1618 Haziran'ında Barker'in yaptığı geniş imtiyazları havi yeni muahedeyi tasdik etmeyerek birinci anlaşmayı teyid etmekle iktifa etti.[176] Alâkalı devletler, Osmanlılar, Venedik ve İspanya, bu münasebetleri endişe ile takip ediyorlardı. İstanbul'da İngiliz elçisi fena muamele görmeye başladı.[177] 1619'da İran'a İngiliz gemilerinin gidip ipek aldıkları haberi Venedik'i çok endişelendirdi.[178] Öbür taraftan İspanyollar, entrikalar çevirerek bu anlaşmaya mani olmağa ve bu ticareti tamamıyla kendileri ele geçirmeğe çalışıyorlardı.[179] İstanbul'daki Venedik balyozu, Osmanlı hükümetini ikaz ediyor ve bu suretle, Suriye yolu üzerinden ipek ve diğer eşya ticaretinin tamamıyla duracağını söylüyordu. Veziriâzam, bilhassa deniz yolunun uzunluğunu öne sürerek bu endişeye iştirak etmez göründü.[180] Gerçekten bu sırada İran'la sulh imzalanmış (1618 Serav sulhu),[181] Haleb pazarına Bağdad yoluyla büyük miktarda ipek ve diğer maddeler gelmeye başlamıştı.[182] Fakat artık İran ipeğinin

174 *C.S.P. Colonial Series; 1617-1621*, W. N. Sainsbury'nin mukaddimesi, XXVI-XXVIII, orada Kral'ın ve Th. Roe'nin mektupları ve İran'daki mümessil Th. Barker'in Roe'ya mektubu, 158.

175 Th. Roe'nin krala mezkûr mektubu.

176 14 Haziran 1618 antlaşması başlıca şu şartları ihtiva ediyordu: İngilizler İran'da elçi ve konsoloslar yerleştirecekler, serbestçe ticaret yapacaklar, gümrükten muâf olacaklar, Osmanlılarla İran arasında bir sulh yapılsa dahi bu muahedenin maddeleri bâki kalacak ve ipeğe ait maddeleri ihlâl edilmeyecek (Muahede metni için bkz. *C.S.P. Colonial Series; 1617-1621*, 170-171).

177 Londra'da Lionello'dan Doç'a 3 Şubat 1617 tarihli mektup, *C.S.P. Venice*, cilt XIV, vesika 622.

178 İstanbul'dan Nani'nin 16 Eylül 1619 tarihli mektubu, *Venice*, XVI, vesika 17.

179 Goa ve Hürmüz'de İspanyollar, İran'a gelen İngiliz filosunun yolunu kesmeye hazırlanmakta idiler (Bkz. East India Company'nin Surat ajanının 12 Mart 1619 tarihli mektubu *C.S.P. Colonial Series; 1617-1621*, vesika 624).

180 Nani'nin Doç'a 9 Haziran 1619 tarihli mektubu, *Venice*, XV, vesika 903.

181 Yapılan muahedeye göre Şah, her yıl 200 yük ipek gönderecekti (*Naima*, II, 169).

182 Nani'nin Doç'a Mayıs 1618 tarihli mektubu, *Venice*, XII, vesika 352. Her zaman Gürcü ve Ermeni tacirleri Türkiye ile İran arasında serbestçe ve emniyetle seyahat ederlerdi. Keza Ermeniler, Hindistan'la İran arasında faal ve zengin bir ticaret idame etmekte idiler (*C.S.P.*

bir kısmı, İngiltere'ye güney İran'dan, Hind Okyanusu yoluyla gidiyordu. Bu esnada Haleb'de Türklerin yanlış bir siyasetle ipek üzerinden yeni yeni vergiler almaya kalkışması, yeni bir ipek yolu tesisine çalışanların gayretini arttırmakta idi. 1622'de Londra'daki Venedik mümessili, Hindistan'dan gelen üç geminin İngiltere'ye mühim miktarda İran ipeği getirdiğini bildirmekte idi.[183] Esasen çok geçmeden Osmanlılarla İranlılar yeni bir harbe tutuştular. Bu yıllarda İngiliz-İran dostluğu çok ilerledi, 1622'de İngiliz gemilerinin de yardımıyla İranlılar, Hürmüz'ü zapta muvaffak oldular.[183a] Ertesi sene Yakın Şark'ta Hind ticaret yolunun mühim bir transit merkezi olan Bağdad, İranlıların eline düştü. Yeni bir İran elçi heyeti İspanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'yi ziyaret etti (Bu sonuncu memlekete beraberlerinde 80 balya ipek getirmişlerdi. Sherley'ler bu heyete dahildi). Londra'da bir ittifak ve ticaret muahedesi imzalanmak üzere idi. 1626'da I. Charles da İran'a bir elçi heyeti gönderdi.[184] Şah, İngiltere'ye her yıl İran limanlarında sekiz bin balya ipek teslim etmeyi vaat etmekte idi (Halbuki Londra'daki Venedik elçisine göre İngiltere için bu miktar çok fazladır. Çünkü İngiliz ipek sanayisine 600 balya kâfidir, ihracat için de 2.000 balya yetişir).[185] Hatta Bağdad'ı zapt etmiş olan Şah, Osmanlılardan Haleb'i de alarak ipeği daha kısa yoldan ulaştırmak imkânını öne sürmekte idi.[186] Bağdad ve Haleb'in aynı elde bulunması, Hürmüz-Basra-Bağdad'dan geçen Hind ticaret yolunun işlemesi içinzaruri idi. (İşte Osmanlı Devleti'nin Bağdad'ı istirdad için o kadar büyük gayretler göstermesinin bir mühim sebebi de şüphesiz budur. Bağdad, ancak 1638'de IV. Murad tarafından geri alınacaktır). Bu kadar fazla miktarda ipek için İran'ın bilhassa istediği altın ve gümüşü bulma güçlüğü,

Colonial Series, vesika 54, 600). Krş. W. Hinz, "Steuerinschriften aus mittelalterlichen vorderen Orient," *Belleten* 52, 767-769. İsfahan'da Hindli tacirlerin ehemmiyetli durumu için bkz. *Tadhkirat al-Mulûk*, neşr. V. Minorsky, Gibb Mem. new ser. no. XVI. London 1943, Introduction, 19, 27. Fakat İran üzerinden Anadolu'ya baharat ticareti daha eskiden kesilmiş görünmektedir (bkz. W. Hinz, "*Steuerwesen...*," 199).

183 A' Valaresso'nun 29 Temmuz 1622 tarihli mektubu, *C.S.P. Venice*, XVII, vesika 544.

183a Bkz. İskender Münşî, *Târih-i Alem-ârây-i 'Abbasî*, Tahran H. 1314, 690-691. İnci ticaretiyle meşhur Katîf'in Portekiz'lerden zaptı hakkında, 423-424.

184 L. Bellan, *Chah 'Abbas*, Paris 1932, s. 282-286.

185 Giustinian'ın 10 Ağustos 1626 tarihli mektubu, *Venice*, XIX, vesika 689. İngiliz ipek sanayiinin mühim mahreçlerinden biri Türkiye idi. Venedik'in Londra'daki elçisi, 1622'de Almanya, Polonya ve Türkiye'de harp sebebiyle mallar satılmadığı için İngiltere'de baş gösteren vahim işsizlik ve kargaşalıkları tasvir etmekte, kumaş işçilerinin çeteler halinde eşkiyalığa başladıklarını anlatmaktadır (25 Şubat 1622 tarihli mektubu. *Venice*, XVII, vesika 343).

186 Giustinian'ın 10 Ağustos 1626 tarihli mektubu, *Venice*, XIX, vesika 689 ve 488. Halep-Bağdad ticaret yolunun ehemmiyeti hakkında 1607'deki şu müşahede dikkate değer: "Every quarter of the year, caravans come from thence (Bağdad) with many hundred camels laden with merchandise" (Guiliemus Biddulphus'un mektûbu, *A collection of voyages...*, London 1745, 786).

sonra cenup yolunun uzunluğu ve Portekiz-İspanyol taarruzları ve nihayet süratle inkişaf eden Levant Company'nin istikbali meseleleri Şah'ın teklifleri karşısında İngilizleri kararsızlık içinde tutuyordu. Bununla beraber İngilizler, onların arkasından Hollandalılar, Hind denizlerinde İspanyol-Portekizlerin yerini almış bulunuyordu. Onlar şimdi Basra körfezinde Şah'la işbirliği yapmakla kalmıyorlar, Hindistan'dan Mekke'ye giden hac ve ticaret gemilerini de vuruyorlardı. Bu hal Kahire'de vergi hasılatını azaltmakta idi.[187] Osmanlı hükümeti, bu haberleri infial ile öğrenmekte idi. 1627'de bazı Araplar, İstanbul'da Dîvan'a çıkarak İngilizlerle İranlıların Basra körfezinde gemilerini ve mallarını yağmaladıklarından şikâyet ettiler. Osmanlı hükümeti, içinde bulunduğu güçlükler yüzünden bazı ehemmiyetsiz tedbirler almakla iktifa etmek mecburiyetinde kaldı.[188] Şah'ın yeni kurduğu Bender-Abbas limanı, İngiliz ve Hollanda ticareti sayesinde süratle inkişafa başladı. 1633'de İngiltere'deki Venedik elçisi, İngilizlerin, Bender *(Bendel)*'deki ticaretinin çok gelişmiş bulunduğunu, oradan getirdikleri ipeği Avrupa'nın bir çok yerlerine sevk ettiklerini bildirmekte idi.[189] Bender-Abbas, cenubi Asya'nın en büyük limanlarından biri haline geldi.[190] Bu suretle İran ticaretinin kısmen Hind denizine intikali, Osmanlı transit ticareti için şüphesiz o nisbette bir kayıp teşkil etmekte idi.[191]

Hind denizlerinde hakimiyeti İngilizlere kaptıran Portekiz-İspanyolların, bu esnada eski düşmanları Osmanlılar yanında dikkate değer bir teşebbüste bulunduklarını görüyoruz: Onlar Kızıldeniz ve Hürmüz yoluyla baharat, ipek ve başka Hind eşyaları getirmeyi teklif ettiler. Bu bir Osmanlı-İspanyol iş birliğine yol açabilirdi. İngiliz elçisi bunun yerine getirilmesi imkânsız bir yalandan ibaret olduğunu isbat etmek için acele bir muhtıra verdi ve Kızıldeniz'in İspanyollara açılmasının arz ettiği tehlikeleri hatırlattı.[192]

Mamafih, yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı (yolun uzunluğu, fazla kıymetli maden götürmemek arzusu, Levant Company'nin menfaatleri ve ilh.) İran ticareti Osmanlı limanlarını büsbütün terk etmedi. Bilhassa Türkiye ile İran arasında, iktisadî cephesini yukarıda belirtmeye çalıştığımız uzun ve yıpratıcı mücadeleye 1639'da uzun bir devre için son verilmişti (Haleb'de rakip ipek ticaretini canlandırır korkusuyla İngilizler bu sulhun imzalanmasını istememişlerdi[193]). Şah Abbas ölmüş (1629) ve halefi onun ipek siyasetini terk etmişti. Eski Şah, tüccarların sayısız hususî şahıslardan toplayarak Halep

187 İstanbul'dan S. Venier'in 15 Mayıs 1627 tarihli mektubu, *Venice*, XX. Vesika 265.

188 Bkz. Venier'in 2 Ekim 1627 tarihli mektubu, *Venice*, XX, vesika 502.

189 V. Gussoni'nin 21 Ocak 1633 tarihli mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 101.

190 "Le port de toute la Perse et peut-ftre de toute l'Asie où il se fait le plus grand commerce," (XVII. asır ikinci yarısı) (Masson, I, 327, not 2).

191 Krş. Masson, I, 419.

192 Guistinian'ın 12 Ocak 1626 tarihli mektubu, *Venice*, XIX, vesika 415.

193 Londra'dan Gussoni'nin 21 Ocak 1633 tarihli mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 101.

pazarına sevk ettikleri ipeği Bender-Abbas'a çevirmek için inhisarcı bir politika takip etmek mecburiyetinde bulunuyordu.[194] Venedik elçisine göre, yeni Şah'ın ipek ticareti işlerini tamamıyla tebaasına bırakması memlekette memnuniyet uyandırdı. Şah I. Safî (1629-1642) İngilizlerin nakit para vermek istemediklerini görerek onlardan yüz çevirdi, Portekizlerle müzakereye girdi, hattâ onlara, haraç ödemeleri şartıyla Hürmüz'ü geri vermeye temayül ediyordu.[195] Bir defada İngilizlerden 150 bin, Hollandalılardan 60 bin duka gümrük vergisi aldı. Halep'teki Venedik konsolosuna göre, İngilizlerin ticaret için İran'a nakit para getirmelerine imkân olmadığından, neticede Şah'ın aldığı tedbirler, ipeğin tekrar Halep'e gelmesine sebep olacaktı.[196] Bu tahmin tamamıyla doğru çıkmadı: fakat XVII. asırda İzmir'i Halep'ten daha ileri bir ticaret mevkii haline getiren başlıca âmillerden biri bu İran ticareti oldu.[197]Osmanlı İmparatorluğu, İran ipek ticaretini kısmen kurtarabildiyse de, Hind baharat ticaretini 1630'a doğru tamamıyla kaybetmiş sayılabilir. Bağdad, Halep, Kahire, Şark ile Garp arasında dünya ticaretinin transit merkezleri olmaktan çıktılar. Servet ve kudretini bu ticarete borçlu olan Venedik, 1628'de ticarî sukutunu itiraf etmekte idi. Beş *savii*'lerin 31 Mart 1628 tarihli raporunda öyle denmekte idi: "Eskiden Levant ticareti bu pazarın (Venedik'in) esas temeli idi, bütün Almanya'ya baharatı bu pazar temin ederdi, şimdi ise bunu İngilizlerle Flemenkliler sağlamaktadır".[198]

İngilizlerle Hollandalılar, şimdi yalnız Hind Okyanusunda değil, Akdeniz'de de bahrî ve ticarî üstünlüklerini kurdular.[199]

Onların Akdeniz'e gelişi, sadece *Levant* ticaretinde Venedik'in ve XVI. asır ikinci yarısında onun yerini almış olan Fransa'nın ikinci plâna düşmesini intaç etmedi;[200] bizzat bu ticaretin mevzu ve mahiyetini değiştirdi; Hind yollarının yeni hâkimleri Hollandalılar ve İngilizler, baharatı şimdi kendileri

194 İstanbul'da balyoz Nani'den Doç'a ve Senato'ya, 29 Nisan 1617 tarihli mektup, *Venice*, XIV, vesika 745.

195 Balyoz Venier'den 27 Temmuz 1629 tarihli mektup, *Venice*, XXII, vesika 159. Keza, Londra'da Gussoni'nin 21 Ocak 1633 tarihli mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 101.

196 Halep'te Venedik konsolosu P. Gritti'nin 6 Eylül 1632 tarihli mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 4.

197 Bkz. Masson I, 374; 1670'de İran'dan İzmir'e 3.000 balya ipek gelmekte ve Batı memleketlerine sevk edilmekte idi. Bu ticarette Batı tacirlerinin ajanı olarak hizmet eden Ermeniler büyük rol oynamakta idiler. Nâdir Şah zamanında harp ve kargaşalıkların İzmir'in ticaretine sekte verdiği hakkında bkz. R. Chandler, *Voyages...*, Paris 1801, 144

198 *C.S.P. Venice*, XX, vesika 55.

199 Bkz. Braudel, I, 476-500.

200 1620'ye kadar Fransa'nın *Levant* ile ticareti 30 milyon liranın altına düşmedi. Bu, Fransa'nın bütün bahri ticaretinin yarısını teşkil etmekte idi (Masson, I, 429). Fakat İngiliz ve Hollandalıların yerleşmesinden sonra Fransa'nın ticareti inhitat etti. Ancak Colbert'den sonra yeniden inkişaf etti ve Fransız ticaret ve sanayisinin en büyük desteği oldu. *Chambre de Commerce*'in hesaplarına göre, 1670-1715'de Fransa *Levant*'tan 304 milyon liralık ithalatta bulundu (Masson, II, 510).

Akdeniz'e getirmekte idiler. *Levant* ticareti, şimdi esas itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun istihsalâtı ile (pamuk ve pamuk ipliği, pamuklu bezler, mazı, sof, tiftik, yün, deri, maroken, balmumu, şap, sabun, tıbbî ecza ve ayrıca mühim miktarda İran ipeği) Batı'nın sanayi mamulâtı ve müstemleke mahsulleri (bilhassa kumaş, baharat, kalay, kurşun, kırmızı boya ve ayrıca nakit para) arasında bir mübadele mahiyetini aldı.[201]

Bu kısa tetkikimiz hiç olmazsa şunu göstermiştir kanaatindeyiz ki, Osmanlı İmparatorluğu, XVI. asırda İran ve Hind'le Batı dünyası arasındaki ticaretin mutavassıtı olmak rolünü kısmen muhafaza etmiş ve ancak XVII. asrın otuzuncu yıllarında Hind ticaretini kati surette kaybetmiştir. Bu hadise, Yakın-doğu'nun iktisadî tarihinde hakikî bir dönüm noktası sayılabilir. Bununla beraber, İran ipek yolunu çevirmek için Şah Abbas'ın gayretleri tam bir muvaffakiyetle neticelenmemiş ve bundan Küçük Asya istifade etmiştir. Şüphesiz, bu büyük iktisadî değişiklikleri, bu ticaretin idamesinde en büyük menfaati olan Venedik devlet adamlarının dikkatli müşahedeleri kadar aşikâr bir surette başka hiç bir kaynak gösteremezdi. Biz yukarıda, başlıca bu kaynağa dayanan tetkikimizin başka kaynaklarla genişletilmesi gerektiğini inkâr etmemekle beraber, farklı bir neticeye varılacağını sanmıyoruz. Bu devrin mütehassısı Braudel de, yukarıda kullandığımız kaynakları zikretmemekle beraber, Akdeniz'in dünya ticaretinde mevkiini kaybetmesini tam bu devirde görmektedir.

Burada tekrara hacet yoktur ki, Dr. Akdağ, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya iktisadî nizamı içinde yerinden bahsederken bu esas vakıaları görmekten uzak kalmış ve durumu tamamıyla ters bir şekilde mütalaa etmiştir. Onun, 1584 *devaluation*'unu Yahudilerin paraların kenarlarını kırpmasıyla izah etmesi gibi, İmparatorluğun kaderini tayin eden bir mesele olarak bahsettiği Şark'a altın ve gümüş kaçması da, yukarıda teferruatıyla açıkladığımız şekilde büyük bir meselenin ancak bir cüzünü teşkil etmektedir.

201 İngiltere'deki Venedik elçisine göre (1635) *Levant Company* her yıl Osmanlı limanlarına 4-6 gemi göndermektedir. Bu gemiler İstanbul'a 12-15 bin parça erguvani renkte düşük kalite kumaşla (yardası 2-3 real) büyükler için ince yün kumaş götürmektedirler. Bundan başka kalay ve az miktarda *kersey* taşırlar. İzmir'e daha aşağı kalitede 12-15 bin parça kumaş gitmektedir. İngiltere'de yünlü sanayinin inkişafına *Levant* ticareti yardım etmiştir. Elçiye göre bu memlekette yılda 300 bin parça yünlü kumaş imal olunmaktadır. İngilizlerin *Levant*'dan dönüşlerinde getirdikleri mallar samur, ipek, mazı ve bazen İtalya'ya sevk ettikleri deridir (Corger'in 5 Ekim 1635 tarihli mektubu, *Venice*, XXIII, vesika 553). Londra'dan Türkiye'ye daha 1511'de kumaş gönderildiğine dair vesika vardır (*C.S.P. Venice*, II, (1509-1519) vesika 461, karşıla. Hackluyt, III, 2, ve bkz. O. Burian, "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları," *DTCF dergisi*, X, 1-2, 5). Fatih Mehmed'in son yahut II. Bayezid'in ilk zamanlarına ait bir İstanbul ve Galata dellâl kanununda *Çuka-ı İngiliz*'den bahis olunmaktadır (*Kanunnâme-i Sultanî ber mûceb-i Örf-i Osmânî*). XVII. asır ortalarında Evliya Çelebi'nin (III, 182, 203) müşahedesine göre Sivas ve Kayseri'de orta halli halk "Londra çuhası"ndan elbise giyerlerdi.

Osmanlı Devleti'nin Malî Siyaseti

"Devletin para rejimi" bahsine girerken Dr. Akdağ "Türkiye sosyetesi için siyasî müesseselerin birinci plâna geçmiş olduklarını ve bundan yeni bir içtimaî nizam doğduğunu" daha açık bir şekilde göreceğimizi vaat ediyor. Burada öne sürülmüş olan iddianın esası şudur: onun tabiriyle "ana para" olan akçada gümüş miktarı, Anadolu'da beylikler zamanında birdenbire azaltılmış ve bu azaltma Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak devirlerinde dahi devam etmiştir. Selçuklular devrinde akça en küçüğü 0,73 dirhem gümüşü ihtiva ederken, Orhan zamanında 0,37, 1610'da ise, 0,10 dirhem gümüşü havi bulunmakta idi. Bu küçültmenin sebebi, kıymetli madenler darlığıdır.

Bu nazariyenin tenkidine girişmeden önce işaret edelim ki, akçanın Selçuklular devrinden XVII. asra kadar küçülmesi vakıasına Akdağ'dan çok evvel Zambaur dikkati çekmiş ve beylikler zamanında anî düşüşü muntazam devlet idaresinin bozulması ve halk servetinin sukutu ile daha küçük paraya ihtiyaç hissedilmesinin bir neticesi olarak izah etmeği denemişti.[202]

Biz, evvela Dr. Akdağ'ın meskûkât materyalini nasıl işlediğini inceleyelim: Halil Edhem'in meskûkât katalogunda Orhan'ın akçası için, 5 3/4 kırat (0,359 dirhem) ve yazısı bir az farklı 6 kırat (0,375 dirhem) ağırlığında iki numune verilmiştir.[203] Fakat Orhan'a ait, biri 11 1/2 kırat, diğeri 1 dirhem 13 3/4 kırat iki gümüş para daha mevcuttur.[204] Şu halde Orhan, büyük gümüş paralar da basmıştır.[205] Diğer taraftan I. Murad'ın 6 1/2 kırat (0,460 dirhem) bir gümüş akçası vardır ki,[206] Orhan'ın 0,359 dirhemlik akçasına nazaran hayli yüksektir. Halbuki Dr. Akdağ'ın yaptığı grafikte daimî bir düşüş gösterilmiştir.

II. Murad devri için grafik hep 0,35 dirhem altında gösterilmiştir. Biliyoruz ki II. Murad H. 834'de "Lidre gümüşü iki yüz altmış üzerine kestirdi".[207] Bu 6.11 kıratlık bir akça yapar ki, 0,380 dirhemdir.[208]

---

202 E. von Zambaur, "Praegungen der Osmanen in Bosnien," *Numismatischen Zeitschrift*, neue Folge, I. B. (1908). 3.

203 Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniye*, I, İstanbul 1334, 3-4. -Dirhem hakkında bkz. E. von Zambaur, "Dirhem," *İA*, 27, 594. Osmanlılarda dirhem-kırat hakkında İ. Galip, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul 1307; S. Sudi, mez. eser, 18-21. Bir dirhem=16 kırat, bir kırat=4 habbe=200 miligram.

204 İ. Galip, 3; H. Edhem 2.

205 Orhan'ın 5 kırat vezninde başka bir parası ve tarihlenmesi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Beğ'in Hükümdar Olduğu Tarih ve İlk Sikkesi," *Belleten*, 34 (1945), 207-211. Al 'Umarî (mez. yer), Orhan'ın akçasını *dirhem'il-kâmilî* vezninde gösterir.

206 H. Edhem, 8, No. 16 ve 22.

207 Oruç'taki (s. 49) bu kayıt onun gözünden kaçmıştır. Bir lidre 100 dirhemdir.

208 Kataloglarda II. Murad'ın 6 kıratlık akçası yoktur. -Topkapı sarayında bir kanunnâmede (Revan köşkü k. No. 1935 tarihi 972) ölçülere ait bir tablo vardır: Kantar=7600 dirhem=176 asara=44 kıyve; Tuman= 7200 dirhem=72 lidre= 18 kıyye, 1 kıyye= 400 dirhem.

Fatih devrinde basılan akçaların tarihleri ve bazılarının vezinleri hakkında verilen malûmat da tamamıyla doğru değildir. Onun verdiği tarih ve rakamlarla doğrularını aşağıda yan yana koyuyoruz:

Akdağ			Doğrusu	
100 d. gümüşten			Akça	
Tarih	Akça	Tarih	Asgari	Azamî
1450	375,5	H. 855 (1451)	278	457
1462	300	H. 865 (1460-61)	337	400
1470	337	H. 875 (1470-71)	355	400
1475	400	H. 880 (1475-76)	355	457
1477	280	H. 886(1481-182)	355	420

İkinci cetvel, Halil Edhem ve İsmail Galip beylerin meskûkât kataloglarındaki paralara ve Bursa Şer'iye sicillerinden çıkardığım kayıtlara göredir. Fatih Mehmed'in on senede bir yeni para bastırarak eskilerini menettiği hakkında Spandouyn'un verdiği malûmatın[209] esassız olmadığı görülmektedir. Yukarıda asgarî ve azamî miktarla[11] verdik. Çünkü aynı yıl içinde İmparatorluğun muhtelif merkezlerinde (bu devirde Edirne, İstanbul, Serez, Üsküp, Novaberda, Bursa, Ayasoluk, Tire ve Amasya'da akça basılmıştır) basılan paraların kıratları birbirinden farklıdır. Bu farkı resmî kayıtlar da teyit etmektedir.

Akdağ'ın tablosunda 1477'de yüz dirhem gümüşten 280 akça kesildiği gösterilmiştir. O, buradan derhal büyük neticeler çıkarıyor: "Fatih'in hayli uzun olan hükümdarlığı sırasında akçanın yavaş yavaş kıymetlendiği görülmekle beraber, eğer meskûkât katalogu bizi aldatmıyorsa, 1475'de veznin yeniden düştüğü anlaşılıyor demektir. İki sene sonra 1477'de cedid akça 100 dirhemden 280 esası üzerine kesildiğinden devletin malî durumu düzelmiş olarak görülüyor".

Evvelâ, Fatih'in zamanında "akçanın kıymetlendiği" (yani gümüş miktarının çoğalması demek istiyor) vaki değildir. Bilâkis, bizim listemizde görüleceği üzere, umumî olarak bir düşme vardır ki, sebeplerine aşağıda geleceğiz. "1477'de yeniden 280'e inmek suretiyle akçanın değerinin dolayısıyla kıymetinin birdenbire arttırılması" iddiası ise (s. 57) tamamıyla yanlıştır. Müellif, kullandığı vesikadaki kaydı yanlış tefsir etmiştir. İlk defa olarak burada yayınladığımız metin şudur:[210]

209 Th. Spandouyn Cantacassin, *Petit traictè de l'origine des Turqz, publiè et annotè par Ch Schefer*, Paris 1896, 57.

210 Bursa Müzesi, Şeri'ye sicilleri, defter A 3-3, v. 53.

هر كيم كندولر ادمله صرافي كمش و يا اسكى آقچه كتوررسا انلروك كبيلروك يوز درهمنه
اكيوز سكسان آقچه اوزره لرن ويره لر

Burada, eski akça yasağı dolayısıyla getirilen külçe gümüş veya eski akçadan yüz dirhem ağırlığında gümüşe mukabil iki yüz seksen yeni akça *verilmesi* emir olunuyor. "280 akça esası üzerine *kesildiğinden"* bahis olunmuyor.

Fatih devrini görmüş olan Spandouyn yeni akça ile eskisinin tebdilinden bahsederken aynen der ki: *"des douze viels aspres on leur donne dix nouveaux"*.[211] İşte bu, yukarıdaki meseleyi ve dolayısıyla Fatih'in neden beş on senede bir akçayı tecdid ettiğini izah etmektedir. Esasen katalogların hiç birinde, H. 880 tarihlerinde Fatih'in 100 dirheme 280 akça hesabı üzerine kesilmiş, yani 5-7 kıratlık bir akçası yoktur. Yalnız H. 855'de Bursa'da basılmış 5-75 kıratlık bir akçasına rastlanmıştır,[212] H. 880'de yüz dirheme 355-457, H. 875'de ise 355-400 akça kesilmiştir. Burada Spandouyn'un işaret ettiğine göre, 355'in onda ikisini çıkarırsak 296 akça kalır. Bu da aşağı yukarı o tarihte gümüşün ticarî kıymetine tekabül eder.[213] Şu halde devlet, kendi rızalarıyla gümüş getirenlere ticarî kıymeti üzerinden bedelini para olarak iade etmektedir ki, bundan tabiî bir şey olamaz. Paranın gümüş kıymeti ile itibarî kıymeti arasındaki fark tabii devlete aittir.[214] Eski akça hukuken itibarî kıymetini kaybetmiş sayıldığından o da külçe gümüş muamelesi görmektedir. Şayet gümüş, kaçak olarak yakalanırsa sahibine cezaen 100 dirheme 200 akça hesabı üzerinden verilmektedir.[215] Bu itibarla, Kanunî Süleyman devrinde (1520-1566) yasakçıların yakaladıkları her yüz dirhem eski akça gümüşünden 400 akça kesildiği şeklinde Akdağ'ın tefsiri ve bundan o devirde akçanın kıymetlendirildiği hükmü de muhtac-ı tetkiktir.

Bu mesele böyle aydınlanınca, Akdağ'ın yanlış bir kaziyeden çıkarmak istediği bütün neticeler de tabii kendiliğinden sukut eder. Onun, esasen yanlış olan bu tek delile dayanarak, 1477'de "devletin malî durumu düzelmiş olarak görülür" iddiası tamamıyla gayri vâridir. I. numaralı grafiğin Fatih devrinde, 1477'ye doğru yukarı büyük çıkıntısı da lüzumsuzdur.

Yazar, "kesilen akçaların vezinlerine ümerâ, kadılar ve defterdarların çok defa hile ettikleri"nden bahsederken (s. 517 not 48), bu devirde Darphane

211 Age.

212 Galip, 47, No. 98.

213 "İlyas elinde 19.987 nakit akça ve 2.390 dirhem gümüş bulundu ki bahası 6.811 akçadır" (13 Zilkade 885 tarihli sicil, Bursa Şeri'ye Sic. A 3-3, v. 397a). Bu kayıttan anlaşılır ki, 1 dirhem gümüş 2.894 akçadır.

214 1628'de Rahip P. de Prfovins'in müşahedesine göre İran'da aynı usûl görülmektedir. Hükümdar tebaanın getirdiği gümüşten para basarak bundan hazineye kazanç sağlamaktadır (*Tadhkirat al-Mulûk*, nşr. V. Minorsky, Introduction, 27 not 2).

215 Bkz. H. İnalcık, *Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları*, vesika 2.

teşkilâtı ve paranın ne şekilde darp edildiği hakkında açık bir fikri olmadığı da görülmektedir. Burada kısaca hatırlatmak lâzım gelirse, para basımı ile vazifeli teşkilâtın rükünleri, âmil, darphâne emini, sâhib-i 'ayâr ve kadı'nın gönderdiği bir mümessilden ibarettir. Emin ve kadı'nın adamı ayrı ayrı hesap tutarak birbirlerini kontrol ederler.[216]Şimdi akçada gümüş miktarının azaltılması sebeplerini görelim. Akdağ'a göre bu, bir gümüş darlığından ileri gelmiş ve devletin "maliye sisteminin uçuruma sürüklenmesi" neticesini vermiştir (s. 524).

Osmanlı İmparatorluğu'nda akçanın gümüş miktarının ve neticede kıymetinin küçülmesi tarihinde iki devri tamamıyla birbirinde ayırmak lâzımdır: a. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, 1580 tarihlerine kadar gümüş darlığı sebebiyle küçültme, b. Bu tarihten sonra Amerika gümüşünün istilâsı neticesinde meydana gelen süratli küçülme. Akdağ, tamamıyla aksi sebeplerden ileri gelen ve iktisadî ve içtimaî hayatta mühim karışıklıklar doğuran ikinci hareketi de hâlâ aynı sebebe, "müthiş para darlığına" atfetmekte devam ile 1584'den sonra anî olarak görülen tezahürleri daha önceki uzun devre teşmil ediyor.

Akça, üç asır zarfında % 40-50 bir küçülme gösterdiği halde 1584'den sonra on sene içinde aynı nispette % 50 kıymetten düşmüştür. Dr. Akdağ, ilk devirde esas itibariyle para darlığından ileri gelen küçülmeyi müşahede edebilmiş ise de, tamamıyla izah edememiştir. Para darlığının sebeplerini yukarıda görmüştük. Bu darlık kendini şu ârâz ile belli eder ve şu yollarla paranın küçültülmesine sebep olur: Tedavül vasıtası, hakikî ihtiyaca yetmez. Paraya, yani altın ve gümüşe talep gittikçe daha ziyade artar. Fiyatların düşmesi, malın para etmemesi piyasanın sıkıntısını gösterir. Para darlığına maruz kalan diğer Avrupa devletleri gibi, Osmanlı Devleti'nde de bu muvazenesizlik şu mekanizma ile karşılanıyor: Devlet paranın darlığı sebebiyle ödeme ihtiyaçlarında güçlüğe, müzayakaya uğrar; elindeki kıymetli madenlerden, itibarî kıymetini muhafaza etmek şartıyla daha çok para basarak bu ihtiyacı karşılar. Bu suretle devlet bilvasıta piyasada para darlığını önlemektedir ve esas ekonomik âmil gerçekten budur. Devletin, aradaki farktan kazanma düşüncesiyle parayı küçülttüğü iddiasında bulunan Belin ve başkalarına karşı Akdağ diyor ki: bu "hem ekonomi ilmini ve hem devrin iktisadî ve malî durumunu hiç bilmemek manasına gelir" (s. 526). Zannımca bu hüküm haksızdır. Çünkü devleti doğrudan doğruya harekete getiren âmil, yine malî müzayaka dolayısıyla bu küçültmeden fazla para elde etmek düşüncesidir.[217] Çok defa devletler de, sadece muayen ihtiyaç ve zaruretlerin elinde, hangi ekonomik kanuna hizmet ettiklerini bilmeden hareket etmektedirler.

---

216 Şimdilik bkz. R. Anhegger, *Beitraege..*, 64 vd.; ve "Dâr al-Darb," *EI²*.

217 Aynı hadise XIV. asırda Fransa'da cereyan etti, bkz. H. Pirenne, *La fin du Moyen-âge*, Peuples et civilations VII-1, Paris 1931, 244.

Dr. Akdağ'ın göremediği mühim bir nokta daha var: Osmanlı Devleti her yeni akça çıkarışında, itibarî kıymet ile gümüşün hakikî kıymeti arasındaki farktan da büyük varidat temin etmekte idi. Çünkü, yukarıda gösterdiğimizi gibi, şahısların elindeki eski akçayı, gümüşün ticarî fiyatı ile kabul ediyor ve külçe gümüşün de sadece ticarî kıymetine tekabül eden kısmını iade ediyordu. Yani piyasada 100 dirhemi 284 akça olan gümüşten 355 akça basıyor, fakat 280 akça iade ediyordu. Bu suretle Fatih Sultan Mehmed'in her yeni akça çıkarışında hazineye temin ettiği hasılât 800 bin duka olarak hesaplanmıştır.[218] Yine Spandouyn'e göre, bu miktar değiştirilen gümüşün 2/12'si olduğundan, tedavüldeki akça miktarı resmen 218.400.000 akça olarak görünür.[219] Buna kaçak eski akçaları da ilâve etmek lâzımdır ki, Bursa Şer'iye sicillerine göre bunun da çok olduğu anlaşılıyor. Yeni akça çıkarılması bu suretle, fiilen, nakdî servetler üzerinden altıda bir vergi toplamak demek olduğundan[220] ve artan devlet masraflarının zoru altında Fatih Mehmed bu usûlü dört defa tekrarladığından memlekette hoşnutsuzluk yaratmış ve yerine geçen oğlu II. Bayezid bir defadan fazla para basmamayı vaat etmek zorunda kalmıştır. Maamafih bu usûlü sık sık tekrar etmenin de yine, bilvasıta para darlığını gidermeğe yardım eden bir tedbir olduğuna işaret etmiştik, çünkü, yukarıda söylediğimiz gibi, akça ve gümüş yasağı ilân edilince,[221] yasakçılar vasıtasıyla her taraf aranarak külçe haline dönmüş olan hemen hemen bütün gümüş stoku tekrar para haline getiriliyordu.

Diğer taraftan bu hal, Akdağ'ın zannettiği gibi, zarurî olarak bir iktisadî-malî sukuta delâlet etmez. Bazen, bilâkis ekonomik faaliyetlerin genişlediğini gösterebilir. Bunun için diğer ekonomik âmilleri gözden uzak tutmamak lâzımdır. Meselâ piyasanın tedavül vasıtası ihtiyacı artmış ise, hatta itibarî bir para bile hayırlı neticeler verir. İtalya'da bronz paraların meydana çıkması ve çoğalması, iktisadî hayatın bir inkişaf devresine, XV. asra tesadüf eder.[222]

218 Spandouyn, 57.

219 Bu devirde 1 *efrencî sikke* (duka) 45,5 akçadır. Fatih'in H. 883'de bastırdığı *sultanî* altun da aynı kıymettedir. Eşrefi altun ise 42,5 akçadır (Bursa şeri'ye sic. A 3-3, 225 a. tarih 13 Zilkade 884). II. Murad zamanında 1432'ye doğru yıllık gelir ve haraçların yekûnu 2,5 milyon duka idi (Broquière, 182). Arvanid defterinde (1431) o zaman bir duka 35 akça olduğuna göre (Broquière, 198: 36 akça= 1 Venedik dukası) bu miktar 87.500.000 akça eder. Vergilerin mühim bir kısmı dirlik sahiplerine bırakılmış olduğundan bu meblağ devletin varidatının ancak bir kısmıdır. Timar sisteminde para darlığının rolü olmalıdır.

220 XIX. asırda bir meskûkât beyannamesinde bu eski usûl şu şekilde tasvir olunuyor: "Yasak maddesi evvelki gibi ucuz sikke toplayıp mağşuş akça kesmek için olmayıp memnu olan sikkeleri asıl değeriyle alıp ve yerine halis ve sahîh sikke çıkarıp" (Süleyman Sudi, 210).

221 Böyle bir gümüş ve eski akça yasağı fermanı tarafımdan neşredilmiştir: *Belleten*, sayı 44, 697, vesika 2.

222 Braudel, 372-373. Mısır'da dirhemde gümüş miktarı 1/10'a kadar düşürülmüştü (E. Strauss, 52-53).

1584'den sonra görülen *dévaluation*'a gelince, yukarıda gösterdiğimiz gibi, şimdi sebep kıymetli maden darlığı değil, bilâkis birden nisbî bolluğudur. Yine bunu piyasa, yani ekonomik zaruretler zorlamıştır. Devletin, paranın kararsızlığı neticesinde onu küçültmesi, *züyuf* akçanın zuhuru, kalp paraların meydanı alması, kanaatimizce hep aslî bir hadisenin, piyasaya fazla miktarda Amerikan gümüşünün gelmesi ile birdenbire artan gümüş stokunun ârazıdır.[223] Akdağ, bu aslî sebebi kavrayamadığı için, ârâzı, meselâ Yahudi kalpazanların faaliyetlerini sebep olarak alıyor.

Aynen şöyle diyor: "Gerek akçaların kenarını kırpmak ve gerek taklitlerini piyasaya sürmek suretiyle zaten gümüş miktarı gittikçe düştüğü için itibarı zayıflamış olan akçaya indirilen darbe cemiyetin ekonomik faaliyetini ve devletin vergi alma usûlünü mefluç hale getirmiş, hele devletin mağşuş akça, züyuf akça çıkarma yolunu tutması memlekette hakikî akça ile taklidi, veya akça ile altun ve yukarıda adlarını saydığımız kuruşlar arasında kârlı mübadele oyunları doğurmuş ve bu hale en ağır vergilerin mükellefi olarak köylü bir türlü intibak edemeyerek mevcut içtimaî-iktisadî statüsü bozulmaya başlamıştır" (s. 523).

Meseleyi başka yönden ele almalıdır: Piyasada gümüş çoğalması umumî bir fiyat yükselmesi ile kendini göstermiştir. Bu arada altun da resmî rayice[224] nazaran mütemadiyen daha yüksek bir fiyat kazanıyor. Bu hal altuna talebi arttırdığından bu psikolojik âmil akçanın kıymetten düşmesine ayrıca yardım ediyor. İşte akçanın süratle mütemâdi düşüşü, altun ve gümüş para üzerine geniş bir spekülasyon hareketine yol açmıştır. Diğer taraftan paranın istikrarsızlığı eskiden mevcut olan kalp paraların sürümünü ziyadesiyle kolaylaştırdığından kalpazanlık çok yaygın bir hal alıyor. (Aynı şey Hollanda'da vukua gelmiş ve sonra oradaki kalp para imalâthaneleri İspanya'yı beslemeğe başlamıştır. Bu kalp paralar Levant'a XVII. asır başlarında gelecektir).[225] Paranın mütemadiyen kıymetten düşmesi, bilhassa ellerinde büyük para stoku bulunan sarrafları büyük zararlara sokabileceğinden bunlar tabiî olarak spekülasyona ve kalpazanlığa sürüklenmişlerdir. Bu işlerde Yahudilerin adı çok geçmektedir. Çünkü Levant limanlarında banker vazifesi gören ve Avrupa'daki para hareketleriyle yakın teması olan onlardır.

Fakir halkın piyasada alış-verişte kullandığı başlıca para olarak bakır para (pul, fülûs)'nın bu devirde, diğer Akdeniz memleketlerinde olduğu gibi,[226] Osmanlı ülkelerinde de kıymetlenip kıymetlenmediği ve piyasada eskisine

223 Paranın *dépreciation*'u, yabancı düşük paranın istilâsı, paralar üzerinde çılgınca bir spekülasyon, Fransa'da da Amerikan gümüşü istilâsının bir neticesi olarak gelmiştir. (H. Sèe, 58).

224 Dr. Akdağ'ın grafiğinde altunun resmi rayici 1540'larda 40 ve 1590'a doğru 60 akça olarak gösterilmiştir. Halbuki 1540 Diyarbekir kanununda resmi rayiç 78'dir (Barkan, 142).

225 Braudel, 416-417; Masson, 490-497.

226 Braudel, 402.

nazaran daha mühim bir rol oynayıp oynamadığı ayrıca tetkike muhtaç bir meseledir.

Şu noktayı bilhassa belirtmek isteriz ki, bütün bu ârâzı meydana getirmiş olan *esas âmil* Amerika gümüşünün Osmanlı pazarlarını istilâya başlamasıdır.

Bu durum devleti *dévaluation*'a sürüklemiştir. Devlet, üstelik umumî fiyat yükselmesi karşısında, maaşlarının arttırılmasını isteyen bir asker kitlesinin korkunç tazyiki altındadır. Bu ulûfelileri tatmin için parayı kıymetlendirme teşebbüslerinde bulunması beyhûdedir. Çünkü *Gresham Kanunu* derhal hükmünü icra etmekte, iyi para piyasadan kaybolmakta, *sağ* (iyi) akça, züyuf akça'ya kalb edilmektedir. Öbür taraftan gümüşün mütemadiyen kıymetini kaybetmesi ve kalp paranın çoğalması sebebiyle hazineye giren varidât fiilen kıymetinden kaybetmekte, buna mukabil devlet masrafları mütemadiyen kabarmaktadır (buna sonra İran savaşlarının büyük masraflarını da ilâve etmelidir). İşte bu şartlar altında 1584 *devaluation'u* bir zaruret halinde kendini göstermiştir. Fakat bunu hemen bir askerî isyan takip etmekte gecikmeyecektir.[227] Ulufeleri arttırmak lâzımdır. Bu ise malî buhranı, malî buhran paranın tağşişini, bu ise fiyatların yükselmesini ve ulûfeli askerin yeniden ayaklanmasını mucip olmaktadır. İşte bu suretle devlet, Amerikan gümüşünün yarattığı bir nevi enflasyonun fâsid dairesine düşmüş, uzun bir bocalama devresine girmiştir.[228]

Dr. Akdağ, "Türkiye'nin iktisadî durumu"nu göstermek gayesiyle "İmparatorluğun vergi sistemi" üzerinde ayrı bir fasıl açmayı gerekli görmüştür. Bu ve ikinci kısımda ele aldığı "İktisadî darlığın cemiyet bünyesinde tesirleri" ve "Ziraî iktisadiyatta buhran" mevzuları bizi başka bir sahaya götürmektedir. Kendisi iki kısım arasında bağı şu suretle ifade ediyor: "Osmanlı rejiminin siyasî yükseliş devri olan ilk üç asrında Türkiye'nin nasıl bir iktisadî hayat sürmüş olduğunu esas hatları ile göstermiş bulunmaktayız. Bu bahiste ise doğruda doğruya cemiyetin bünyesini tetkik etmek suretiyle iktisadî darlığın içtimaî neticelerini ölçmek istiyoruz" (*Belleten*, sayı 55, s. 319).

Biz yukarıda, onun tâbiriyle "Türkiye'nin nasıl bir iktisadî hayat sürmüş olduğunu" anlamaya çalıştık. Vergi bahsini ve "İktisadî darlığın içtimaî neticelerini ölçme" işini ise başka bir defa ele alacağız.

227 Bkz. Selâniki, 252-255, 340-341.

228 Amerikan gümüşünün Avrupa'ya gelmesi XVII. asır ortalarına doğru duraklayacaktır.

VIII

XV. ASIR TÜRKİYE İKTİSADÎ VE İÇTİMAÎ TARİHİ KAYNAKLARI

Tereke defterleri, iktisadî-içtimaî tarihimiz bakımından birinci derecede mühim kaynaklardır. Bu yazımızda bunların mahiyetini tanıtmağa ve iktisadî ve içtimaî tetkikler için ehemmiyetini göstermeğe çalışacağız.

Tereke defterlerinden malûm olan en eskileri, bugün *Bursa Müzesi*'nde bulunmaktadır. Tespit edebildiklerimiz şunlardır:

No. A 1/1: Evâhir-i Cumâdelâhire 867 - Evâhir-i Rebî'elâhir 873.

No. A 2/2: Evâsıt-ı Muharrem 872 - Evâil-i Rebî'ülevvel 873 (bu defter hâlen başka defterlerle bir arada ciltlenmiş bulunmaktadır. Varak 119-126'daki parça, 895-896 tarihli bir tereke defterine aittir).

No. 6/6: Şevvâl 892 - Muharrem 894.

No. 10/9: Rebî'ülâhir 897 - Muharrem 898.

No. 12/13: Şa'bân 902 - Ramazan 904.

No. A 13/14: Rebî'ülâhir - Muharrem 908 (no. A 165'in bir parçası).

No. A 165: Rebî'ülevvel 907 - Cumâdelûlâ 909.

Başı ve sonu kopuk ve bazen parçaları sonradan bir araya getirilmiş muhtelif ciltler arasında dağınık bulunan bu defterlerin, kronolojik bir bütün teşkil etmekten uzak bulunduğunu kaydetmeliyiz. Hususiyle, H. 898-902 ve H. 904-907 yılları mühim boşluklar teşkil eder. H. 867-873, 892-894 ve 902-904 yılları oldukça tamdır. İleriki araştırmalarda bu devre ait yeni tereke defterleri parçalarının zuhûru daima mümkündür.[1]

1 Bundan evvel *Belleten*'de (sayı 44, 693-708) H. 883-886 yıllarına ait bir *kadı sicil defterini* tanıtmıştık. Sonraki araştırmalarımız esnasında A. 199/808 no.lu defter içinde H. 860, 876, 877, 880 yıllarına ait aynı mahiyette kadı sicil defter parçaları bulunduğunu tespit ettik.

Tereke Defterlerinin Mâhiyeti

Tereke defteri, başka tâbirle *metrûkât defteri*, ölen Müslümanların[2] bıraktıkları malları tespit ile bu malların Şerî'at esaslarına göre taksimini gösteren kadı defteridir. Şer'an kadı tarafından terekenin taksim edilmesi, ancak alâkadarların isteğiyle mümkündür.[3] Kadı zorla terekeyi yazıp resim alamaz. Ancak mirasçı sağîr ma'sûm, yani rüşt çağına erişmemiş bir çocuk ise, yetimin hakkını korumak üzere kadı kendiliğinden müdahalede bulunabilir.[4] Kadı mirası, şerî kaidelere göre taksim eder şer'î tâbiriyle, "kısmet" eder; verese arasında herkesin hissesini tayin ve tescil eder ve bunun için bir ücret, *resm-i kısmet* alır. Bütün bu esaslar, Osmanlı sultanlarının hususî hükümleriyle birer kanûn maddesi olarak ayrıca Sultâni kanûnnâmelere de geçmiştir[5].

Yukarıdaki izâhattan anlaşılır ki, elimizdeki tereke defterleri ancak mirasçıları tarafından *taksim talebinde bulunulan terekeleri* ihtiva eder. Sâniyen, şer'î miras hükümleri yalnız *mülk* üzerinde tatbik olunabilir. Osmanlı Devleti'nde zirâat olunan arazî, umumî olarak rakabesi devlete ait mîrî arazi sayılmakla, bunların intikali ancak kendine mahsus *örfî esaslara göre* sahib-i arzın nezareti altında yapılmakta, mülkler üzerinde câri şer'î esaslar bunlara tatbik olunmamaktadır.[6] Bahis konusu tereke defterlerinde, *yalnız mülk toprakların* kadı tarafından şerî esaslara göre miras taksimine ithal edildiğini görüyoruz. Üçüncü olarak, *askerî sınıfa mensup olanlar* kadıların tereke defterlerine girmezler. Bunların terekeleri, ancak kadıaskerler adına onların *kassâm*ları tarafından taksim olunur ve *resm-i kısmet* kadıaskerler için alınır. Ancak resm-i kısmeti yüz akçadan aşağı çıkan yaya ve müsellemler bu kaideden istisna edilmişler, resimleri kadılara bırakılmıştır. H. 884 Receb/1479 Eylül-Ekim tarihli bir kanûna göre,[7] *"resm-i kısmet binde yirmi akça alına ve ehl-i berât olan kimesneler kendü ve cemâ'atı rüsûmu askerîdir ve tekâ'üt eden sipâhîler cemâ'atile askerîdir ve yaya ve müsellem rüsûm-i kısmet, eğer yüzden aşağı ola, kudâtındır, ma'âdâsı askerîdir"*. Fakat sonradan bu istisna da kaldırılmış ve bütün askerîlerin *resm-i kısmeti*, ne kadar çıkarsa çıksın, kadıaskerlere

2 Bazı harâzâ Yahudi ve Ermenilerin de Bursa tereke defterlerinde metrûkâtı kayıt ve tespit olunmuştur. Bunlardan kısmet resmi alınmış, fakat vereseye taksim işine karışılmamıştır. Kefere terekesi için bkz. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, İstanbul 1943, 69.

3 Molla Hüsrev, *Al-Dürer*, c. II, Bulak 1258, 308; İbrahim al-Halebî, *Multekâ al-abhur: kitab al-kısmet*, M. Mevkufâti terc. II, İstanbul 1276, 207.

4 Age.

5 Karşıla, *Millî Tetebbular Mec.*, III, 541.

6 Mîrî topraklar hukuku için bkz. Ö. L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat...," *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, 321 vd.

7 H. İnalcık. "Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, 44 (1947), 700, no. 10.

tahsis olunmuştur.[8] İstanbul'da *askerî'ye* mensup yetimlerin miraslarını taksim için bezzâzistanda kadıasker tarafından bir *kassam* hazır bulunurdu.[9] Askerî sıfatını taşıyanlar, *resm-i kısmet*'le münasebettar olarak, Süleyman kanûnnâmesinde gösterilmiş ve sayılmıştır.[10] Nihayet, kadılar zorla mirasın taksimine müdahale ettikleri ve resmi yükseltmek için malların fiyatını yüksek göstermeğe temayül ettikleri gibi, mirasçılar da *resm-i kısmeti* az ödemek maksadıyla mal gizlerler. Kullandığımız tereke defterlerinde sonradan meydana çıkan mallar sebebiyle yekûnlarda sık sık düzeltmeler yapıldığı ve kayıtların intizamsız bir hal aldığını görmekteyiz (Böylece, bir tereke altında kaldı veya adamı, sonradan tekrar tekrar mal zuhur ettiği için bu hale geldi, meâlinde bir i'tizar cümlesi ilâve etmek lüzumunu hissetmiştir). Bu suretle, birçok mirasların tereke defterlerine alınmadığı doğru olduğu gibi, alınanların da her zaman bütün terekeyi ihtiva ettiğinden emin olamayız.

Şerî'at ahkâmı terekenin tespit ve taksimi şeklini teferruatı ile tayin etmiştir.[11] Tatbikatta, evvelâ ölenin mülkiyetinde bulunan her şey, şahsî eşyası, emlâki ve akârı, alacakları, kıymetleriyle kaydolunur. Terekenin yekûnundan sırasıyla gömme masrafları, sonra borçları ve vasiyet ettiği meblâğ ve kadı resmi *(resm-i kısmet)* çıkarılır ve kalanı vârisler arasında taksim olunur. Elimizdeki tereke defterlerinde bu şer'î esaslara göre hareket edilmiş olup terekeler başlıca üç kısım halinde zapt edilmiştir (foto ve misâllere bakınız).

---

8 S. Süleyman kanûnnâmesinde (*TOEM* neşri, 40) resm-i kısmet "yüzden aşağı vilâyet kadılarındır". Fakat 17. asra ait bir kanûnda (Ankara D. T. C. Fakültesi kütüphanesi, İsmail Sâib yazmaları, no. 5120, 149a) bu istisna kalkmış bulunuyor.

9 *Münşeat*, British Museum, Or. 9503, v. 67.

10 *TOEM* neşri, 39-42. 17. asra ait bir kanûnnâmede (bkz. not 8) şu kayıt da mühimdir: "Kadıaskerlere âid ve râci' olan resm-i kısmet ve nikâh ve 'itâk-nâme ve vakfiyye ve esnâ-i kısmette vaki' olan hücec ve sicillât mevlânâ-i müşârünileyhin kassâmı hâzır ve mevcud iken kudât tarafından dahi olunmak câiz değildir. İmdi berât-ı şerifimle hitâbet ve imâmet ve kitâbet ve cibâyet ve meşihat ve nezâret ve cüz' ve tesbîhhân ve vakf ve mezra'a ve tekye vesâir bunların emsâli cihât tasarruf edenlerin cümlesi, vazifeleri bir akça ve eğer nîm akçadır, cemî'an askerîdir. Yaya ve müsellem ve yürük ve tatar ve canbâz ve voynuk askerîdir. Lâkin sâbıkda resm- i kısmetleri yüz akçadan aşağa olsa vilâyet kadılarındır, imdi elhâletü hâzihi bu zikr olunan dahi müşârünileyhe tayin ve tahsis olunmuştur ve evlâd-ı askerî ve sâdât külliyen askerîdir ve mu'tak ve mu'taka ve kâteb ve kâtebe ve müdebber ve müdebbereleri ve bunların evlâdları askerîdir ve askerînin zevecâtı dahi askerîdir, mâdâmki zevci fevt olub sonra re'âyâ tâifesine nikâhlanmış olmaya; ve berât-i şerifimle doğancı ve yuvacı ve derbendci ve köprücü ve çeltikçi ve tuzcu ve kadı ve nâib ve şehir-kethüdâları ve dahi ortakçı ve tekâlif-i örfiyyeden mu'âf olanlar dahi askerîdir ve mansıb tasarruf etmeyen mülâzimîn külliyen askerîdir...". Tebaanın *askerî ve reâyâ* olarak tefriki, Osmanlı Devleti'nin bünyesini karakterlendiren ana prensiplerden biri olup (bkz. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica*, II 1954, 103-129) askerînin terekesi üzerinde merkezî hükümetin doğrudan doğruya nezaretini tesis eden bu madde dikkate değer.

11 Bkz. *Dürer*, II, 306-341; Mevkufatî, II, 328 vd.

1. Terekeyi bırakan kişinin hüviyetini ve veresesini tespit eden birinci kısım. Burada kayıt tarihi de açık bir şekilde yazılmıştır.

2. Bu kısımda, câriye ve gulâmlar da dahil olarak ölene ait bütün mallar akça hesabiyle kıymetlendirilerek tesbit olunmuştur. Eşyanın tesbitinde de bir sıra gözetildiği anlaşılmaktadır. Ev eşyası, dükkân veya kârhanedeki (atölye) malzeme ve âletler, câriye ve gulâmlar, emlâk ve akâr, alacaklar ayrı ayrı yazılmaktadır. Ekseriye müstamel olan eşyanın, tahminî kıymetleriyle kaydedildiği gözden uzak tutulmamalıdır. Bazen eşyanın satışından sonra fazlalık olursa bu, yekûnlara ilâve edilir. Câriye ve gulâmların hususî durumları, yani *mükâteb* veya *müdebber* iseler, şartları ayrı ayrı kaydolunur. İkinci kısmın sonunda umumî yekûn yapılır.

3. Üçüncü kısım, yekûnda tesbit olunan terekenin bütünü üzerinden yapılan taksime aittir. Evvelâ kefenleme ve gömme masraftan, sonra borçları ve vasiyetleri yekûndan çıkmakta, nihayet kalan meblâğ üzerinden kadıya ait *kısmet resmi* alınmaktadır. Yukarıda zikredilen H. 884 (1479) tarihli kanûnla 1487'ye ait bir Hüdavendigâr kanûnunda *resm-i kısmet* binde yirmi olup, H. 867/1462 tarihli tereke defterindeki kayıtlar da ayni nisbeti vermektedir.[12] Bunu müteakib Şerî'at kaidelerine göre, kalan meblâğın verese arasında taksimini gösteren hisseler, her şahıs için ayrı ayrı kayd ve tesbit olunmaktadır.[13]

I. İçtimaî Tarihe Ait Müşahedeler

Burada, H. 872-873 tarihli tereke defteriyle H. 892-893 tarihli tereke defterindeki malzemeyi inceleyeceğiz. Birincisi H. 872 Muharrem ortalarından 873 Rebî'ülevvel başlarına kadar on dört ayda kadının tereke defterine geçmiş 319 ölünün, ikincisi H. 892 Şevvâl sonlarından H. 893 Zilhicce nihayetlerine kadar yine on dört ay içinde 402 ölünün miraslarına ihtiva etmektedir. Bunları muayyen *servet gruplarına* ayırarak aşağıdaki mukayeseli tabloları meydana getirdik. (İran veya Arabistan'dan gelmiş yabancılarla Anadolu'nun başka yerlerinden muvakkat bir zaman için geldikleri anlaşılanların terekeleri bu hesaba dahil edilmemiş, ancak Bursa şehri ahalisi nazar-ı itibara alınmıştır. H. 892-893 tarihli tereke defterindeki 402 ölüden terekeleri 10 bin akçayı aşanların ve bazı dikkate değer şahısların bir listesi Ek I'de görülebilir.)

12 Bkz. yukarıda 53. Fatih kanûnnâmesinde (*TOEM* neşri, 29) "kısmet-i emvâlden binde yirmi akça" Hüdavendigâr kanûnu (Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul 1943, 4, madde 24): "Resm-i kısmet-i mevâris dahi binde yirmi akça alınmak üzere mukarrer kılındı". 17. asra ait bir kanûnnâmeye göre (*M.T.M.* III, 541): "Müteveffânın deyni ifrâz olunduktan sonra resm-i kısmet binde on beş alınır, kadîmden bu minvâl üzre ahkâm-ı şerife verilegelmiştir".

13 Vârisi gâib metrûkât için bkz. *Kanûnnâme-i Sultânî ber müceb-i' örf-i Osmânî*, R. Anhegger-H. İnalcık neşri, (T.T.K. yayınlarından, Ankara 1956), vesika 51; H. İnalcık, "Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, 44 (1947), 699, vesika 8.

H. 872-873 tarihli defterdeki terekeler

Servet grupları (Akça olarak)	Kaç kişi	Yüzde Nisbet	
1.000'den aşağı	79	25,7	Onbinden aşağı 84,1
1.000-5.000	124	40	
5.000-10.000	57	18,4	
10.000-50.000	49	12,6	Onbinden yukarı 15,9
50.000-100.000	6	2	
100.000'den yukarı	4	1,3	
Yekûn	319	100	

H. 892-893 tarihli defterdeki terekeler

Servet grupları (Akça olarak)	Kaç kişi	Yüzde Nisbet	
10.000'den aşağı	359	88,8	Onbinden yukarı 11,2
10.000-30.000	27	7	
30.000-50.000	5	1,2	
50.000'den yukarı	11	3	
Yekûn	402	100,0	

Muayyen bir zaman içinde ölenlerin hepsinin tereke defterlerine dahil olmadığı, dahil olanların da bazen mal kaçırdıkları göz önüne alınırsa, bu tablolardan ancak çok umumî bir şekilde netice çıkarmak mümkün olduğu kendiliğinden anlaşılır. Öbür taraftan, daha çok yıllara şâmil bu nevi tabloların, vardığımız neticeleri kontrol bakımından gerekli olduğunu işaret etmeliyiz.

İlk göze çarpan nokta, 10 binden yukarı servet bırakmış olanlarla ondan aşağı olanlar arasındaki nispetin her iki tabloda birbirine yakın olmasıdır. 10 binden yukarı olanları[14] hali vakti yerinde halk olarak telâkki edebiliriz. Binden aşağı olanları da fakir sınıf sayarsak, sınıfların kabataslak servete göre tasnifini gösteren şöyle bir tablo yapabiliriz:

H. 872-873 tarihli tereke defterine göre:

Varlıklı sınıf (10 binden yukarı)	% 15,9
Orta-sınıf (10 binden bine kadar)	% 58,4
Fakir sınıf (binden aşağı)	% 25,7

14 O devirde on bin akçaya 400 koyun veya 70 ton buğday alınabilirdi. Paranın kıymeti, satın alma gücü ve servetlerin hakikî takdiri üzerinde ayrı bir tetkik hazırlamaktayız.

Buna göre diyebiliriz ki, Bursa'da orta-sınıf, halkın yarısını teşkil etmekte, zengin sınıf küçük, fakir sınıf büyük bir azınlık halinde bulunmaktadırlar. Bursa'nın bu devirde Osmanlı İmparatorluğu içinde, belki İstanbul ve Edirne de hesaba katılırsa, en faal bir sınaî-ticari merkez olduğunu burada hatırlamalıyız.[15]

Servetlerin terkibini de incelemek bir dereceye kadar mümkündür. 50 binden ziyade tereke bırakmış olan zenginlerin serveti her şeyden evvel *nakit paraya* dayanmaktadır. Bunlar da sarrâf, kuyumcu, ihrâcatçı, ibrişim tüccarı, ipekli dokuyucusu (kadifeci)'dirler (bakınız Ek. I, no. 2, 4, 6a, 7, 11, 16, 27, 29, 42). 200 bin akça kadar bir servet bırakmış olan iki kişinin (mezkûr liste no. 7, 11) terekesi büyük bir kısmı itibariyle nakit akçadan ibarettir. Diğer servet konuları, sırası ile emlâk ve akâr, câriye ve gulâmlar, kıymetli kumaşlar ve ipektir.[16] Hülâsa, *ipek sanayii ve ticaretiyle kredi muamelelerinin*, servetlerin ana-kaynağı olduğu açıkça görülmektedir ki, bu müşahede Bursa'nın ileri iktisadî durumu hakkında başka kaynaklardan elde ettiğimiz neticeyi tamamıyla teyit etmektedir.

Büyük servetlerden mühim bir kısmının alacaklarda zuhur etmesi, kredinin oynadığı büyük rolü göstermektedir. Zira gerek Bursa kadı sicillerinin gerekse Floransa vesikalarının[17] gösterdiği gibi, Bursa'da ipek ve kumaş ticareti büyük nispette krediye dayanmakta idi.

Terekeler, dediğimiz gibi ekseriya, *ticarî sermaye* ve *ev eşyası* olarak iki nevi eşyadan mürekkeptir. Muhtelif grupların eşyaları, listeler halinde birleştirilince, her grubun mutad ve *müşterek eşya cinslerini* bulmak mümkündür. Bu hususta burada ancak şu umumî müşahedeleri yapabiliriz:

1. Orta-sınıfın ve zenginlerin umumiyetle kendi evleri vardır. Evlerin fiyatı 2.000-10.000 akça arasında değişmektedir. Bazı zenginlerin evleriyle beraber dükkânları, bağ ve bahçeleri vardır.

2. Yalnız zenginler değil, orta-sınıfa mensup olanlar da ekseriya bir veya daha çok câriye veya gulâm tasarruf etmektedirler. Başlıca dokuma işçisi olarak çalıştırılan câriye ve gulâmların fiyatı yüksektir: 1.500-1.600 akça arasında değişmektedir. *Dokuma sanayii* için bu ehemmiyeti sebebiyle bilhassa dokuyucuların birden fazla esiri vardır.

3. Zengin sınıf *altın, inci, gümüş* ve *kıymetli kumaşlar* toplamağa önem vermektedir. Zenginlerin, hususiyle zengin hâtûnların gardrobu, bir servet teşkil eden kıymetli elbiselerle doludur. 14.003 akçalık bir tereke bırakmış olan

15 Bursa'nın 15. asır ikinci yarısında iktisadi durumu hakkında bkz. bu ciltte: "Bursa" ve H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III (1960), 131-141.

16 İpek fiyatları hakkında bkz. not 33.

17 Floransa vesikaları için bak, G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge, Mass. 1932.

Hacı Murad kızı Sultan-paşa'nın terekesi arasında *kadife müzehheb kaftan, tafta kaftan*,[18] *munakkaş çarşaf, yeşil kadife döşek, munakkaş kadife döşek, kadife minder, munakkaş kadife yasdık* çıkmıştır. Hacı Mahmud atîkası Kadem'in terekesinde *kadife yasdık bezi, munakkaş kadife yasdık* vardır. 5.650 akçalık tereke bırakmış olan Devlet adında atîkanın, 1.250 akça değerinde *munakkaş kadife kaftanı* ve 300 akçalık *al kemha kaftanı* çıkmıştır. Erkeklerin giydikleri *çuha kaftanlara* gelince, bunların fiyatı 100 akçadan, yani iki altından fazladır. Ankaralı zengin sof tâciri İskender, Bursa'ya gelince bir terziye, 900 akça değerinde altunlu kadife ile peşin dikiş parası 40 akça vermiştir.

Terekelerdeki kayıtlar *içtimaî menşei* tayin bakımından bize bir adım daha ileri atmak imkânını vermektedir. Zengin sınıfın üst kademesinde atikler, (Saltuk'un atîki Sofu Mukbil (defter A 2/2, serveti 224.900), Hoşkadem'in atîki Yusuf (Ek I, no 16, serveti 58.713 akça) ve *mühtedi* Hoca Hasan (no. 29, serveti 93.745) göze çarpar. H. 872 tarihli defterde, 402 tereke sahibinden 34 tanesi atîk (erkek âzâdlı), 27'si atîka (kadın âzâdlı)'dır. Bu rakamlara Abdullah oğulları veya kızları, yani başlıca mühtediler, ithal olunmamıştır. *Atîk ve atîkalar*, İslâm hukukunun tesbit ettiği muhtelif şekillere göre âzâd edilmiş eski kölelerdir. Atîk veya atîkanın eski efendisiyle daima beraber zikredilmesi, ona ait *velâ* hakları sebebiyledir.[19] Çok defa bu esirler mükâtebe yoluyla (yani âzâdlığını satın almak üzere muayyen bir zaman içinde muayyen bir para veya mal ödemeği veya muayyen hizmetleri görmeği taahhüt etmek suretiyle) dokuma sanayiinde veya ticaret sahasında bir müddet efendileri için çalışırlar[20] ve sonra müstakil iş sahibi olurlar. Bazı terekelerde *mükâtebe* şartları kayd olunmuştur. Meselâ, kadifeci *Hamza atîk-i Derebeği* terekesinde şu kayda rastlamaktayız: "Mahmud nâm gulâm mükâteb iki yüz pâre bez işlemeğe, on pâresi işlenmiş bâki yüz doksan pâre kalmış, her pârede yirmi akça libâs ve şâir mühimmi için verile, kıymet 3.000".[21] 22.149 akçalık oldukça mühim bir miras bırakmış olan *İlyâs atîk-i Yusuf*'un terekesi arasında bulunan bir gulâm üzerinde şu kayıt vardır: "Hızır nâm gulâm vârislere on yıl hizmet ede ve ba'dehu âzâd ola demiş, kıymet 3.000".[22] Şu son misâl, zenginleşerek kendisi de *kul* çalıştıran bir *atîki* göstermesi bakımından dikkate değer. *Kul* ve *atîk* vasfı, bu cemiyette aşağılatıcı

18 *Zenâne kadife ve kemha kaftan* için Edirne'de terzi parası 35 akça tespit olunmuştu (bkz. H. 907 tarihli "Edirne İhtisâb Kanûnu," Ö. L. Barkan neşri, *Tarih Vesikaları*, cilt II, sayı 9, 172).

19 Bu hususta bkz. Mevkufâtî, II, 180.

20 *Bursa kadı sicillerinde* pek çok mükâtebe örnekleri vardır. Ticaret ajanı olarak hizmet gören gulamlar için en iyi misâl, Mısır'la kumaş kereste ve demir üzerine büyük ticaret yapan *Hoca Mehmed'in* Mısır'a gönderdiği kullarıdır. *Bursa şeriye sicilleri* A 3/3 (tarihi H. 885)'de bulunan bu mühim vesikayı ayrıca neşredeceğiz. Bu devirde devletin büyük vâridat kaynaklarını iltizamla deruhde eden birçok zengin *'atikler* görmekteyiz. Misâl için bkz. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, 92, 97, 135.

21 Tereke defteri A 6/6, v. 98, tarihi 19 Ramazan 893.

22 Aynı defter v. 124.

manasından sıyrılmış görünmektedir. Devletin en yüksek makamlarını işgal eden kullar bir tarafa, bu devirde Bursa tereke defterleri ve sicillâtında, cemiyetin her sınıfına mensup binlerce atîke rastlamaktayız. Kayda şayandır ki, dava ve hüccetlerin altında adları görülen şâhitlerin büyük bir kısmı atiklerdendir. Efendileri hesabına iş hayatına atılarak tecrübe sahibi olan ve yeni bir hayat kazanmak için büyük gayret gösteren bu tip insanların Osmanlı cemiyetinde enerjik, müteşebbis bir sınıf teşkil ettiğine şüphe yoktur. Mühtedî Hoca Hasan'a gelince (no. 29), büyük bir servet bırakan o, belki Bursa'da iş gördüğünü bildiğimiz birçok Frenk veya Yahudilerden biridir.

Zenginlerden birçoğunun da *hoca oğulları* veya *kızları* olduğu göze çarpmıştır. Bu devirde Osmanlılarda *hoca* tâbiri, cemiyette umumiyetle *büyük tüccar*, müteşebbis, patron (aynı devirde İtalya'da kullanılan *maestro* gibi) manasını muhafaza etmiştir.[23] B. de La Broquiére, 1432'de Şam'da, Mekke'den dönmekte olan büyük hâc ve ticaret kervanının başında Padişah tarafından kervan-başı olarak tayin olunmuş Bursalı bir *hoca*'yı bulmuştur.[24] Büyük hoca-tüccarların isimleri başında da bazen resmî yazılarda *iftihar üt-tüccar*, *iftihâr ül-meşâhîr* veya *iftihar ül-a'yân* gibi tafdîlî unvanlar kullanılmaktadır. Her halde *hoca oğlu tüccarların* mühim bir kısmı, bir tüccar ailesi teşkil etmektedirler. Zengin kadınlar arasında birçoğunun babasının *hoca* unvanıyla anılması dikkate değer (bkz. Ek. I, no. 7, 24, 31). Bursalı bu hocaların siyasî hadiselerde bir rol oynayacak kadar *nüfuz* ve *kudret sahibi* olduklarına dair kuvvetli emareler vardır. Burada yalnız Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra Sultan Bayezid'le Cem mücadelesinde oynadıkları rolü hatırlatalım.

Terekesi kayıtlı zenginler arasında II. Murad'ın nüfuzlu veziri Ahî Bayezid oğlu *Hacı İvaz Paşa*'nın oğlu *Mahmud Çelebi*'ye ait tereke ziyadesiyle dikkate değer. İhtimal babasının uğradığı akıbetten sonra Bedreddin Mahmud Refı'î Çelebi askerî sınıftan çıkmış bulunduğundan terekesi kadı defterine yazılmıştır. Bununla beraber ona ait tereke, *askerî menşeden* bir ailenin serveti hakkında bize kısmen bir fikir vermektedir. Terekesi, 67.420 akça, mühim bir servet sayılır; listemize göre o, serveti elli binden fazla on bir zenginden birisi ise de bunların arasında dokuzuncu gelmektedir. Mahmud Çelebi'nin serveti, nakit para veya ticarî eşyadan değil, esas itibariyle *kıymetli ev eşyasıyla* (çiniler, gümüş eşya), *kitaplar*, *gulâm ve câriyeler* (beş gulâm, üç câriye), *hayvanlar ve*

23 14. asır İran'ında aynı mânalarda kullanıldığına dâir bkz. *Die Resalä-ye Falakiyyä*, W. Hinz neşri, Wiesbaden 1952, 64 b, 122 a, 134 b. Hindistan'da ve Orta-Asya'da muayyen içtimaî-dinî zümrelere alem olan Hoca (Hâce) tâbiri ve aldığı manalar hakkında toplu bir tedkik bilmiyoruz. Hoca, daha Fatih Sultan Mehmed zamanında divan kalemlerinin şefleri için de kullanılmakta idi (Fatih'e ait *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*, *TOEM* neşri, 18). Patron-tüccar manasında harâcgüzar reâya için de kullanılıyordu: Hoca Nikola gibi (*Kanûnnâme-i Sultanî*, Anhegger-İnalcık neşr. v. 11b).

24 *Voyage d'Outremer*, Ch. Schäfer neşri., 55, 58.

Kozlu köyündeki emlâkinden gelmektedir. Köyde fiyatları ile hayvanları ve türlü *ziraat âletleri* kayıt ve tespit edilmiş olduğundan, bu tereke *ziraat tarihi* bakımından da başka yerde eşine rastlamadığımız tafsilâtı ihtiva etmektedir.[25] Terekesi arasında mühim miktarda hububat ile babasının vakfından 5.300 akça nakit para zikre değer.[26]

Elimizdeki kadı tereke defterlerinden *askerî sınıfa* mensup olanların servetleri hakkında bilgi edinemeyeceğimizi yukarıda işaret etmiştik. Fakat başka kaynaklardan (kanunnâmeler, tahrir defterleri ve kadı sicilleri) çıkardığımız neticelere göre,[27] askerî sınıfın en yüksek kademesinde divan âzaları ile vâlilerin yılda yarım milyon ve daha yukarı, kapu-ağaları ile vilâyetlerdeki subaşların 30-150 bin akça gelirleri olduğunu görüyoruz. Gerçekten bu şahıslar bu meblâğların en mühim kısmını, yine devletin tayin ettiği muayyen mükellefiyetler için (meselâ her beş bin akça için bir asker teçhizi) sarf etmeğe mecburdurlar ve bu usul Osmanlı maliyesinin temeli olan *havale sistemi*nin tatbikatından biri gibi görünür. Bununla beraber yukarıda Bursa terekeleri arasında en büyük hususî servetlerin dahi 200 bini nâdiren aştığı göz önüne alınırsa, askerî sınıfa ait yıllık gelirin ehemmiyeti tezahür eder. Herhalde memleket servetinin pek mühim bir kısmı askerî sınıf eline geçmekte, büyük devlet memurları, vâliler, büyük merkezlerdeki kadılar iktisadî durumları itibariyle de en yüksek sınıfı teşkil etmektedirler. Osmanlı cemiyetinin bu askerî karakteri 16. asırda daha kuvvetlenmiş ve ancak 1584 yılından sonra kendini gösteren gümüş para enflasyonundan kuvvetle müteessir olmuş görünmektedir.[28]

Tereke defterimize geçmiş ulemâ sınıfına mensub olanların terekelerinin tedkik ve mukayesesi de dikkate değer. H. 893 yılında ölen Mevlâna Osman (11.820) Mevlâna Lûtfı el-imâm (15.380) ve Mevlâna Muslihiddin (8.400) terekelerinin tedkikinden anlaşılıyor ki, Mevlâna Osman'ın terekesinde üç dokunmuş vale ile dört vale tezgâhı ve dört câriye mevcuttur. Aşikâr olarak o, vale imalâtçısıdır ve câriyelerin kıymeti olan 9.800 akça servetinin esasını teşkil etmektedir. Mevlâna Halil'in terekesinin mühim kısmı, nakit parasından (3.000 akça ve 16 *efrencî altun*), alacaklarından ve kitaplarından ibarettir. Mevlâna Lûtfi dükkân sahibi olup vale ve başka ipekli kumaş ticaretiyle meşguldür. Mevlâna Muslihiddin'in terekesi başlıca evleri (6.800 akça) ve câriyesinden (1.600 akça) ibarettir. H. 872 tarihli tereke defterinde ise, Mevlâna Veli b. Halil 18.621, Mevlâna Ramazan b. Abdi 4.089, Mevlâna Hüsamed-din b. Asılbeği 6.310 akça tereke bırakmışlardır. Aynı defterde tabîb Tâceddin b. Yahya 25.717, Kürkçü Muhammedi 13.906, başka bir kürkçü Muhammedi b. Yadigâr 12.185 ve yazıcı Hoşkadem 260 akça tereke bırakmışlardır.

25 Bu terekeyi ayrıca neşredeceğiz.

26 Hacı İvaz Paşa'nın vakfiyesi için Evkaf Umum Müdürlüğü arşivi, Ana. başlar 5/13, 195.

27 Bu ayrı bir çalışmanın mevzuudur.

28 Bkz. H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti..." *Belleten*, 60 (1951), 656-661.

II. Ticaret Tarihine Ait Müşahedeler

İmparatorluğun başka taraflarından veya diğer İslâm memleketlerinden gelmiş ve Bursa'da ölmüş bulunan eşhasın ve tüccarların metrûkâtı da tereke defterlerinde kaydedildiğinden, bu defterlerde şehrin ticaretine ait birinci derecede ehemmiyetli malzeme bulmaktayız. Bunlardan başlıca, *tüccarların menşei, getirdikleri malların nevi ve miktarları* meydana çıkmaktadır. H. 872-873 tarihli tereke defterinde (A 2/2) tespit ettiğimiz bazı yabancı tüccarlar şunlardır:

1. *Hoca Abdürrahim b. Şeyh Bayezid eş-Şamâkavî*, Sultan Hanı'nda ölmüş, ipek tâciri, terekesi 227.347 akça.

2. *Kıyâseddin b. Hayreddin*, vâris gâib fi vilâyet-i Şamâki, terekesi 5.182 akça (ibrişim 3.000 akça).

3. *El-hâc Muhammedi b. el-hâc Ahmed al-Gîlânî*, Murad beğ hanında ölmüş, terekesi 17.269 (eşyasının mühim kısmını Bursa kadife ve kemhâlarıyla, Şâmî alaca kumaş teşkil etmektedir).

4. *Hoca Bayezid Lârî b. Şahâbeddin*, terekesi 34.095.

5. *Derviş Mahmud Gîlânî*, terekesi 575.

6. *Acem Şucâ'eddin*, terekesi 15.833.

H. 893 tarihli tereke defterinden ise (A 6/6) şunları zikredebiliriz:

7. *Sâlih el-Halebî b. İsa Bali*, Daşkun-Hoca mahallesinde ölmüş,[29] terekesi 10.716.

8. *Hacı Ahmed Bıçakçı b. Şeyh Muhammed el-Gîlânî*, Mahmud Çelebi hanında ölmüş, terekesi 6.523 akça.

9. *Süleyman el-Acem, Horasan vilâyetinden*, Hacı ivaz Paşa hanında ölmüş, terekesi 215.

Yukarıdaki kayıtlardan görülüyor ki, yabancı tüccarlar ekseriyetle İran'lıdır. Bu devirde Bursa, Halep ve Şam gibi Yakın-Şark'ın en büyük ipek pazarlarından biri haline gelmiş bulunuyordu. Bursa'ya gelen ipek, yüksek kalitesi itibariyle her tarafta aranan ve büyük ölçüde istihsal ve ihraç olunan Gîlân ve Mâzenderân ipeği idi.[30]

Bu kıymetli maddeyi kervanlar, *Tokat* üzerinden *Bursa* pazarına muntazaman taşımakta, yalnız Bursa ve İstanbul ipekli sanayisini değil, *Avrupa sanayisini* de beslemekte idiler. İtalyan tâcirleri, bilhassa *Floransalılar ve Cenevizliler*, Bursa pazarında ipek almak için rekabet halinde idiler.[31] Bunlar Bursa'ya, Batı sanayiinin rakipsiz ince *yünlü kumaşlarını* getirmekte, ipekle değiştirmekte

29 Bunun, Bursa'da yerleşmiş birçok Arab tüccarından biri olması da muhtemeldir.

30 Bkz. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, F. Raynaud terc. II, Paris 1936, 670-74, ve H. L. Rabino, *Mâzandarân and Astarâbâd*, Gibb Mem. ser. VII, London 1928; İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti..." 661-676.

31 Bkz. *Richards* tarafından neşredilen Floransa vesikalarında, yukarıda not. 17.

idiler. Bursa'dan memleketlerine dönen İranlı tâcirler de oradan Bursa'nın *ipekli kumaşları* ile *Frenk çuhalarını, altın, gümüş* veya *bakır* götürmekte idiler.[32] 15. asır ortalarından 16. asır başlarına kadar Bursa pazarında *ipek fiyatlarının* altınla muvazi olarak mütemadiyen yükselmesi, bu ticaretin ehemmiyetini gösteren müspet bir işarettir.[33]

Tereke kayıtlarından görülüyor ki, *İranlı tüccarlar* büyük miktarda ipek getirmektedirler. *Şamâhalı Abdürrahîm* Bursa'ya 4.400 lidre (1.411 yahut 1.693 kg.) ipek getirmiştir ki, kıymeti büyük bir meblağ teşkil etmektedir (220.000 akça). Ona ait on yedi beygir şüphesiz ipek yüklerini taşımak için kullanılıyordu. Abdürrahim'in yanında muhtelif kimselere ait bir miktar emânet ipek de bulunuyordu. Daha küçük ölçüde olmakla beraber onun hemşerisi Kıyâseddin de ipek getirmiştir. Gîlânlı El-hâc Muhammedi'nin (no. 3) terekesinde çıkan ipekli kumaşlar ise, her halde Şarka götürülecekti. Aynı devre ait Bursa kadı sicillerine göre, Bursa'ya ticaret için gelen Acemlerin büyük ekseriyeti, Tebriz'den veya *Said-çukuru*'ndan gelmektedirler. Bursa'da Acem tüccarlarının indiği ve ipek mizanının bulunduğu büyük han, *Acem Hanı* adını taşıyordu.[34] Terekeler, Bursa'da yerleşip kalmış ve mütevazi bir servet bırakarak ölmüş birçok acemin varlığını ortaya koymaktadır. 15. asır sonlarına ait sicillerde rastlanan Acem-Reis mahallesi muhtemelen bunlardan birinin adını taşımaktadır.[35]

Bursa, yalnız bir *ipek pazarı* değil, aynı zamanda *Batı Anadolu'nun pamuklu* mamulâtını İstanbul, Rumeli ve Cenubî Rusya'ya, Ankara ve Kastamonu

32 İran'da kıymetli madenler darlığı ve Osmanlı arazisinden yapılan altın ve gümüş ihracatının ehemmiyeti hakkında bkz. H. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti..." 664-665. 16. asırda İran'ın ipek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kıymetli maden ihracını men' etmek suretiyle giriştikleri iktisadî harp hakkında, aynı makale, 665-676.

33 *Altın fiyatları*
1431'de 35 veya 36 akça (Arvanid defteri ve B. de La Broquière).
1436'da 36 akça (N. Jorga, GOR, I, 473).
1477'de 45 akça (Hersek tahrir defteri. Belediye küt. 0.76).
1479'de 45.5 akça (Bursa sicilleri, A 3/3).
1488'de 49 akça (Bursa tereke def. A 6/6).
1500'de 53 akça (Bursa sicil def. A 18/17).
1510'da 54 akça (Spandugino, 65).
İpek fiyatları (lidre=l00 dirhem).
1467 (Bursa) 50 akça (Bursa tereke def. A 2/2).
1478 (Bursa) 67 akça (Bursa sicil def. A 3/3).
1488 (Bursa) 70 akça (Bursa tereke def. A 6/6).
1501 (Bursa ve Pera) 65-70 akça (Floransa vesikaları, Richards).
1506 (Kili) 95-100 akça (Kili gümrük defteri).
Akçanın değerini kaybetmesi hakkında bkz. İnalcık, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti...", 678.

34 Age. 169.

35 Bkz. N. Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa 1946, 7.

soflarını Batı tüccarları vasıtasıyla Avrupa'ya sevk eden en mühim bir antrepo vazifesini görmekte idi.[36] Onun için Bursa'da, İmparatorluğun muhtelif yerlerinden gelmiş kimselerin terekelerine de rastlamaktayız. Bunlardan H. 892-894 tarihli tereke defterinde adı geçen Tireli Ahmed b. Nakkâş ile Ankaralı İskender dikkati çekerler. Birincisi 19.560 akçalık bir tereke bırakmış olup, bunun mühim bir kısmını Bursa'ya getirmiş olduğu *makramalar* (çevre, mendil) teşkil etmektedir. Büyük bir *sof tüccarı* olduğu anlaşılan İskender'in terekesi zeyle aynen konmuştur. O, getirdiği soflardan ancak iki parçasını 700 akçaya satmış bulunuyordu. Muhtelif cins soflardan başka softan dikilmiş sekiz de *kaftan* getirmişti. 16. asrın ilk yıllarına ait Floransa vesikaları, Floransa tüccarlarının o kadar aranan Ankara sollarını Bursa pazarından temin ettiklerini göstermektedir.[37] Getirdiği soflar arasında Kastamonu sofunun da bulunması dikkate değer. 15. asır gümrük defterleri de Karadeniz limanlarından şimal memleketlerine mühim miktarda Kastamonu sofu ihraç edildiğini göstermektedir.[38] Ankaralı tüccar, Bursa'da Karaca-beğ hanına dört cariyesiyle birlikte inmiştir. Eşyası arasında musiki âletleri (dört çenk ve iki kanûn) vardır. Kendisi hemen pahalı altınlı kumaştan (Bursa müzehheb kadifesi?) bir de elbise biçtirmiştir. Onun memleketinde, Hristiyan bir karısı, iki oğlu (Ayvatı ve Satılmış) ve Marta adında bir kızı kaldığını yine bu terekeden öğrenmekteyiz. Bu devirde Ankara'da Türk adları taşıyan Ermeniler vardır.[39] İskender'in bunlardan biri olması muhtemeldir.[40]

Tereke defterleri, yalnız içtimaî hayat, ticaret bakımından değil, iktisadî hayatın başka cephelerini de aydınlatan zengin malzeme ihtiva etmektedir. Bu defterlerden uzun ve mufassal fiyat listeleri çıkarmak, para rayiçlerini ve kıymetli madenlerin fiyatını öğrenmek, kredinin ehemmiyet derecesini ölçmek, sanat kolları, âletler ve sınaî malzeme hakkında bilgi edinmek, halkın kullandığı eşyayı tayin etmek mümkündür. Bu sahalarda yapılacak geniş tetkiklerin 15. asır ikinci yarısında iktisadî tarihimizin mühim bir cephesini aydınlatacağına şüphe yoktur.

36 Bkz. İnalcık ve bşk. The Ottoman Empire: Economy and Society, Cambridge University Press.

37 Bkz. Richards, *Florentine Merchants*, 56, 88, 116, 118, 131 vb.

38 Kastamonu vilâyetinde bu sanayi bugün çok mahdut bir halde yaşamaktadır.

39 H. 867 tarihli Ankara sancağı tahrir defterine bakıla. (Başv. Ar. Maliye 9). Bu mühim defter M. Arıkan tarafından neşre hazırlanmaktadır.

40 Kadının, terekesinde Yahudiler için kullandığı *el-mahrûm* tâbirini kullanması ve mirası taksim etmeyerek bırakması da kaydedilmelidir.

Ek - No. I

(A 6/6 no. tereke defterinden H. 892 Şevvâl'inden 893 Zilhicce sonlarına kadar 402 terekeden yekûnu 10 bin akçayı aşanların listesi)

1. *Veys b. el-hâc Yakub:* 31.776 (evler 25.000).
2. *El-Hâc Mehmed b. İsmail:* 41.832 (dört tezgâh 13.000, evler 10.000), *dokuyucu.*
3. *Yusuf b. Ali, atîk-i Ali:* 14.331 (evler 5.000, iki gulâm ve bir câriye 5.600, 32 destâr 8.000), *destârcı* (?).
4. *El-Hâc Mehmed b. Ömer:* 82.841 (80 lidre ibrişim 4.500, dokuz pâre kırmızı meşdûd 9.000, kırmızı pod 32 lidre 2.240 akça, beş câriye ve büyük miktarda alacak), *ipekli dokuyucusu.*
5. *El-Hâc Hasan b. Hamza:* 80.124 (dört dükkân 11.000, altın para 7.991, mal 34.422), *tüccar (?).*
6. *El-Hâc Yusuf b. Abdullah, atîk-i Hacı Durahan*: 14.894.

6a. *Hoşkadem b. Abdullah*: *33.939 (ibrişim 15.675),* ipek tüccarı.

7. *Hâcı Abdurrahman b. Hoca* (isim okunamadı): 220.329 (151.090 nakid akça, meşdûd aded 100, kıymet 600), *tüccar.*
8. *Abdullah, atîk-i Murad es-sabbâg*: *35.194, kumaş boyacısı.*
9. *Fatma b. Mustafa:* 12.441 (evler 7.000).
10. *Hûrî, İshak Paşa atîkası*: *19.203.*
11. *Hâcı Abdurrahman:* 199.035 (alacakları 127.500, altın para 36.015 akça), *sarraf, banker (?).*
12. *Yusuf, atîk-i Eynebeği*: *17.952, ipekli imalâtçısı.*
13. *Mevlânâ Osman:* 11.820 (3 vale meşdûd 1.360, 4 vale tezgâh 200, 4 câriye 9.800), *ipekli imalâtçısı.*
14. *Hoca Ali'nin gayri reşid oğlu Mahmud'un terekesi*: 13317.
15. *Sultan-paşa b. Hacı Murad:* 14.003 (kemhâ, kadife, atlas, tafta giyecek ve döşeme eşyası).
16. *Yusuf, atîk-i Hoşkadem:* 58.713 (nakid akça 23.470, altın para 10.969 akça, iki gulâm).
17. *Bilun (?), atîk-i Hacı Mustafa*: 11.678 (evler 10.000).
18. *Mustafa b. Süleyman:* 11.142, Ortağı Veli ile *bozahâne* işletiyor.
19. *Bahaeddin el-mulakkab bi-Altı-parmak*:[41] 1.545 (dört çuval esrar, türlü ma'cunlar, terazi ve makas), *eczacı.*
20. *Hacı benefşe, atîka-i Kazzâz Muhammedi*: 10.618 (evler 5.200).
21. *Hacı Hamza:* 59.079 (kadife, kemhâ ve atlas kumaşlar, alacakları 6.905, yedi câriye, evler), *kumaşçı.*

---

41 Bursa'da *Altıparmak* mahallesi, onun adından gelmiş olmalıdır. Bu mahallenin daha önce adı Alâüddin Paşa (veya bey) mahallesi olarak geçmektedir (karşıla. N. Köseoğlu, *Tarihte Bursa Mahalleleri*, Bursa 1946, 9).

22. *Yusuf b. Halil*: 8.262 (93 çift ayakkabı), *pabuccu.*
23. *Şeyhülislâm b. Tanrıvermiş*: 13.760 (tezgâh, meşdûd 4.000, gulâm 2.000), *meşdûd dokuyucu.*
24. *Şâhi Hâtûn B. Hoca Kemal:* 27.093 (altın para 15.806, bilezik, inci, kadife kaftan).
25. *Hamza, atîk-i Derebeği (yahut Durabeği):* 198.00 (üç pâre kadife 3.900, evler 8.000, gulâm 3.000), *dokuyucu.*
26. *Karagöz, atîk-i Ürgüblü Ahî:* 15.385 (alacak 3.500, evler 4.500).
27. *Hacı Muhammedi b. Yusuf*: 91.694, *(ipekli) kumaş imalâtçısı.*
28. *Uyas, atîk-i Tanrıvermiş:* 15.096 (alacakları takriben 8.000 [nakid akça 4.400], *faizci (?).*
29. *Hoca Hasan el-mühtedi:* 93.745 (altın para 13.028, ham inci 15.475), *kuyumcu.*
30. *Fatma:* 19.656.
31. *Hatun-beği b. Hoca Hüseyin*: 16.032.
32. *Mehmed b. Mahmud*: 22.201, *bezzâz.*
33. *Emîr b. Ishak el-Habbâz:* 14.370 (buğday, odun, kömür, elek, tekne vs.), *ekmekçi.*
34. *Merhum Lûtfı es-Sabbâg'ın gayri reşid oğlu Mustafa'nın terekesi*: 16.550 (alacak 8.000, ev 7.000).
35. *Hacı Hayreddin'in gayrı reşid oğlu Mustafa'nın terekesi:* 38.221 (23.000'den fazlası alacaklarda olup borçlular terzi, kadifeci ve dolâbîdir).
36. *Ayşe b. Ali:* 11.222 (dükkân 9.500).
37. *Hacı Musa:* 29.021 (evleri 10.000, dört cariyesi 9.500). İpek ve ipekli kumaş *dokuyucu veya satıcısı.*

37a. *Mahmud Çelebi b. Hacı İvaz Paşa:* 67.420 (büyük kıymette her türlü eşya, çiniler, gümüş eşya, kitaplar, beş gulâm, üç cariye, beş katır, üç at, Kozlu köyünden hayvanlar, âlât, hububat v.s. Hacı İvaz Paşa vakfından 5.300).

38. *Ilyas, atîk-i Yusuf:* 22.149 (Tezgâh kumaş ve aletler ile 4.500, kârhâne 4.000), *dokuyucu.*
39. *Hoca Mehmed b. Ahmed:* 73.250 (bağ ve bağçe 30.000, oğlan 14.003 dört câriye 9.000, üç gulâm), *tüccar, Kefe*'de ölmüş.
40. *Yahudi İbrahim b. Senbur*: 9.324.
41. *Seyyid Mahmud:* 13.561 (alacaklar 8.700).
42. *Yusuf b. Muhsin:* 75.950 (dükkân alât ve edavatı 2.000, ev 5.000, 68.380 akça kıymetinde efrencî, eşrefi ve sultanî altın para).
43. *Şirmerd, atîk-i Cemal Hacı:* 18.630 (iki gulâm, bir câriye, ev ve furun, un ve buğday vs.), *ekmekçi.*
44. *Hacı Durmuş b. Hızır:* 11.680 (ev 70.000).

IX

BURSA
XV. ASIR SANAYİ VE TİCARET TARİHİNE DAİR VESİKALAR

İSTANBUL'UN FETHİNDEN ÖNCE Osmanlı Bursa'sı, genişleyen Osmanlı Devleti'nin siyasi merkezi olarak süratle gelişmiş, aynı zamanda yalnız Anadolu ile Rumeli arasındaki ticaretin bir merkezi haline gelmekle kalmamış, Batı ile Doğu arasında milletler-arası ticaretin en mühim antrepolarından biri mevkiine yükselmişti. Bu bakımdan kayda değer ki, o zaman İstanbul'un hem rakibi hem tamamlayıcısı olan Bursa'nın nüfusu on beşinci asır ortalarında İstanbul'unkine yaklaşmış, hatta aşmıştı.[1]

İstanbul'daki arşivlerde *(Başvekâlet, Topkapı)* 15. asır ikinci yarısında Bursa ticaret tarihine ait bazı malzeme vardır. Fakat bu bakımdan aynı devre ait Bursa kadı sicilleri ve tereke defterleri kıyas kabul etmez derecede zengin bir kaynak teşkil eder.[2] Biz burada, bu sicillerden 15. asırda Bursa tarihine ait seçtiğimiz tipik vesikaları muayyen konular etrafında bir seri halinde yayınlayacağız. İlkin Bursa sanayi ve ticaret tarihine ait vesikaları ele alacak, sonra maliyeye, bilhassa havale ve mukata'a sistemine ve nihayet sosyal hayata ait vesikaları bir arada vereceğiz.

Bursa'nın, Osmanlı idaresine geçtikten kısa bir zaman sonra siyasi bir merkez olduğu kadar milletlerarası bir ticaret merkezi haline gelmesi, Anadolu yollar sisteminin gelişmesine yol açan mühim bir âmil teşkil etmiştir.

---

1 4 Şevval 890/13 Ekim 1485 tarihli bir resmî kayda göre (Bursa Müzesi, Şer'iye sicilleri, A 4-4, 409 a) *"nefs-i Burusa eski salgun defteri mûcebince beş bin hane tahmin olunmuşdur ve nâhiye-i Burusa 733 hânedir"*. Buna göre Bursa nüfusu 40-50 bin olmalıdır (bkz. *Belleten*, sayı 60, 637). Halbuki fetihten önce İstanbul nüfusu 30-40 bine kadar düşmüştü. Bursa'nın 16. asırda nüfusu için bkz. Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I/I (1957), 9-36, ve A. Gabriel, *Une capitale Turque, Brousse, Bursa*, Paris 1958, I, 3.

2 Tahrir, Mukata'a ve Gümrük defterlerinden topladığımız malzemeyi başka bir yazıda takdim edeceğiz. Bursa şer'iye sicilleri hakkında bakınız: *Belleten*, sayı 44, 693-696 ve *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, 51.

Şam-Bursa Yolu ve Arabistan ve Hint Ticareti

Bursa'nın siyasî ve ticarî bir merkez olarak yükselmesine muvazi olarak Anadolu'yu çaprazlamasına kat'eden eski bir yol, bu devirde tekrar gittikçe artan bir ehemmiyet kazanmağa başlamış ve İstanbul yerine münteha noktası olarak Bursa'ya yönelmiştir. 1432'de bir Osmanlı hac-ticaret kervanı ile Şam'dan Bursa'ya gelmiş olan Bertrandon de La Broquière, bize bu yol hakkında en eski ve mühim tasviri bırakmıştır.[3] O, Şam-Halep-Adana-Konya-Akşehir-Karahisar-Kütahya yolu ile elli günde Şam'dan Bursa'ya gelmiştir. Broquière, Akşehir'de bir kervansarayda 25 kadar Arab'a rast gelmiştir. Bursa'da yerleşmiş Floransalı ve Ceneviz tâcirleri bulmuş ve buraya kervanın getirdiği baharatı satın almağa gelmiş üç Ceneviz tâcir ile Pera (Galata)'ya hareket etmiştir. O, Pera'nın Türklerle sıkı münasebetleri bulunan bir ticaret şehri olduğunu ve Türklerin burada büyük serbestliğe sahip olduklarını da kaydetmiştir. Bu müşahede şunu göstermektedir ki, daha 15. asır başlarında eski Osmanlı pâyitahtı, İtalyan tâcirleri için Şark mallarının bir antreposu durumunda bulunmakta idi. Broquière, Bursa'nın zengin pazarında her nevi ipekli kumaşın, ucuz ve bol miktarda inci ve pamuklunun ve sayılamayacak kadar çeşitli ticaret eşyasının bulunduğunu ilâve eder (s. 134).

1474'e doğru Konya'da bulunan J.-M. Angiolello, Suriye'den Anadolu'ya gelen diğer büyük ticaret yolunun Kayseri'den geçtiğini işaret eder. Bu yol da umumiyetle Karamanoğulları'nın elinde idi. Osmanlı-Karaman münasebetleri üzerinde bu hayati ticaret yollarının serbestliği meselesi büyük bir tesir icra etmiş görünmektedir. 1468'de Konya'nın kesin olarak işgaliyle Osmanlılar Şam-Bursa ticaret yolu üzerindeki kontrollerini tam manasıyla tesis edeceklerdir.

Mekke'ye giden Osmanlı tâcirleri orada Hint mallarını bol bol bulmakta idiler ve kayda değer ki, bu tarihlerde Mekke baharat ticareti yeni bir canlılık kazanmış bulunuyordu.

1478-1500 yılları arasında Bursa kadı sicillerinde, Halepli ve Şamlı tâcirlerin Bursa'da faaliyette bulunduklarını ve *Frenk* tâcirler ile Bursa pazarında baharat ve kumaş üzerinde ticaret muamelelerine giriştiklerini tespit etmekteyiz (meselâ bkz. vesika no. 9).[4] Bursalı Türk tâcirlerinden Balıkçı-zâde Hayreddin ile Hoca Mehmed'in bu kara yolu ile Arabistan'a safran ve Bursa kumaşı gönderdiklerini tespit ediyoruz. Öyle görünüyor ki, Türk tâcirleri yükte ağır pahada hafif malları (kereste, demir, sahtiyan, zift) Antalya'da deniz yolu

3 *Le Voyage d'Outremer*, Ch. Schefer neşri, Paris 1892, 58-137.

4 Bu vesikalarda başlıca Hint kumaşları zikredilmiştir. Şu yazıya da bakınız: A. Geijer, "Some Evidence of Indo-European Cotton Trade in pre-Mughal times," *Journal of Indian Textile History*, I (1955).

ile, kıymetli mallarını ise, kervanlarla çapraz kara yolu ile göndermekte idiler (vesika no. 37).

Yalnız Arap tâcirleri değil, aynı yolla gelen Hint tâcirleri de Bursa'da faaliyet göstermekte, bu merkezden ticaret için Rumeli'ne geçmekte idiler. Hindistan'da Behmenî'lerin meşhur veziri münşi, devlet adamı ve tâcir Hâce-i Cihân Mahmud Gâvân'ın Bursa'ya muntazaman ticaret malları ile vekillerini gönderdiğini aşağıda yayınladığımız vesikalar ortaya koymaktadır (vesika no. 3, 12, 40).

1470 tarihine doğru Floransalı ajan Benedetto Dei, vatandaşlarının Bursa pazarında yalnız pamuk, balmumu değil, aynı zamanda baharat da bulduklarını yazıyor ve burada onların, Venediklilerin Mısır'da, İskenderiye'de olduğundan daha müsait bir durumda olduklarını, zira Venedikliler altın gümüş vermek mecburiyetinde oldukları halde Floransalıların Bursa'da baharatı kumaş karşılığında alabildiklerini belirtiyordu.[5] Fakat 15. asır sonlarında Bursa'da yerleşmiş başka bir Floransalı ajan, Maringhi, baharatın Bursa'da oldukça pahalı olduğunu ve bu ticaretin kâr getirmediğini yazıyordu. Kumaşla trampa, bu mahzuru kısmen hafifletmekte idi. Bursa pazarına getirilen Hint emtiası, hususu ile baharat, buradan Balkanlara, Karadeniz ve Tuna limanlarından Kuzey memleketlerine (Eflak, Boğdan, Lwow yolu ile Lehistan'a, Kefe'den Rusya'ya) sevk edilmekte idi. Bu devre ait Kefe, Akkirman gümrük defterleri bu baharat ticaretinin ehemmiyeti hakkında bizi kâfi derecede aydınlatmaktadır.[6]

Bursa pazarına gelen başlıca Hint eşyası, mensucat, baharat ve kumaş boyasından mürekkeptir.[7] Baharat çeşitleri arasında birinci mevkii tabii daima biber (fülfül) tutmaktadır. Yalnız mutfakta değil, birçok ilâçların imâlinde kullanılan baharat (karanfil, zencefil, tarçın, 'ûdulkarh, sinâmeki, havlican, zerdeçal vs.) ticaretine ait Bursa sicilleri keza oldukça bol malzeme vermektedir. 1487'de Bursa'da boya ve biber üzerinden alınan resim ayrı bir mukata'a halinde olup 100 bin akçaya (49 akça bir Venedik altını) yükseliyordu.[8]

Osmanlılar, Anadolu çapraz yoluna Karaman-eli'ni aldıktan sonra tamamıyla hâkim oldular ve bu ticareti kolaylaştırmak üzere birtakım tedbirler aldılar. Bu meyanda, evvelce Toros geçitlerinde Türkmen beylerinin kervanlardan aldıkları resimleri kaldırdılar.[9] İdrîs-i Bîdlîsî, Ulaş-oğluna karşı yapı-

5 W. Heyd, *Hist. du Commerce du Levant*, trad. Furcy Raynaud, Leipzig 1936, II, 345, 349-350.

6 Akkirman def. Başv. Arşivi. Maliyeden müdevver defterler no. 6, tarihi 1505-1506; ve 1487 tarihli Kefe defteri, Başv. Arşivi no. 5280; bu defteri neşir için hazırlıyoruz. Biberin okkası oralarda 35-50 akça arasında idi.

7 Başlıca boyalar, ipeklileri boyamak için kullanılan lök boyası ve Hindî çivid'di (nîl boya, indigo). Bursa boyahaneleri Batı Anadolu'dan getirilen pamuklular için de kullanılırdı.

8 Hüdavendigâr sancağı def. *nefs-i Bursa* (Başv. Arşivi tapu deft. no. 23, tarihi 892 H.). Bu mukata'a daha önceleri 135.000 akça imiş. Bkz. Aşağıda.

9 Bkz. "Sis kanunu," Ö. Barkan neşri, *Kanunlar*, I, 201.

lan mücadeleyi anlatırken Şam-Bursa yolunun açık tutulmasındaki ehemmiyeti belirtmiştir.

Karaman-oğulları ülkesi Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmadan önce Osmanlılar, Arap ülkeleriyle doğrudan doğruya münasebetlerini başka bir yoldan, Antalya deniz yolundan temin etmeğe çalışmışlardır. Antalya-Bursa yolu, Bursa için erkenden en ehemmiyetli ticaret yollarından biri haline gelmişti. Osmanlıların daha I. Murad devrinden başlayarak Hamid-eli'ni tamamıyla ele geçirmek ve Karamanlılara karşı korumak için inatla mücadele etmelerinin mühim bir sebebi de şüphesiz budur.

1390'da I. Bayezid, Çarşanbasuyu'nu Karaman-Osmanlı hududu olarak tespit etmişti. Haritaya bakılırsa bu ırmağın sağındaki arazinin Antalya-Karahisar ve Antalya-Akşehir yolları için ehemmiyeti derhal görülür. Osmanlılar Ankara bozgunundan sonra bu bölgeyi ellerinden çıkardılar, fakat I. Mehmed devrinde tekrar ele geçirmek için her türlü tehlikeyi göze aldılar.

Antalya'dan Bursa'ya giden bir yol da Manisa-Balıkesir üzerinden geçen Batı Anadolu yolu idi ki, Balat, İzmir, Ayaslug, Sakız adası vasıtasıyla Batı ticaretine bağlandığı için sonraları da ehemmiyetini muhafaza etmiştir. 1333'e doğru İbn Battûta bu yolu (Tire, Ayaslug, İzmir, Manisa, Foça, Balıkesir) takip etmişti. Bursa sicillerinde Ayasluglu, Sakız-adalı tâcirlere rastlıyoruz.

14. asır sonunda Şemseddin Cezerî ve I. Bayezid'in nezdine gelen Mısır elçileri de Antalya-İskenderiye deniz yolunu kullanmışlardı.[10] Antalya ve Alanya ile İskenderiye arasındaki ticaret yolu şüphesiz Selçuklular devrinde ehemmiyet kazanmıştı.

Antalya-İskenderiye ve Antalya-Trablusşam deniz yolu Kıbrıs ve Rodos'ta yuvalanmış olan Hristiyan korsanlarının daimî tehdidi altında idi. Antalya'da Padişaha ait mavnaların tüccarlara kiralanması ve bu gemilerin ticaret işlerinde kullanılması burada kayda değer. Fatih Sultan Mehmed yalnız Rodos'un zaptı için büyük gayretler sarf etmiş değil, aynı zamanda Kıbrıs krallığı ile de ilgilenmişti.[11] Daha önce II. Murad zamanında bu krallığa karşı Osmanlılarla Mısır Memlûk sultanlığı arasındaki yakınlaşma da manidardır. Halbuki Karaman-oğulları daha ziyade Osmanlılara karşı Kıbrıs Krallığı ile dostluk münasebetleri gütmüştür. Daha sonraları Uzun Hasan da, aynı şartlardan istifade ederek Osmanlılara karşı Konya tahtı için mücadele eden Karamanoğulları ile Rodos ve Kıbrıs arasında kendi himayesinde bir cephe kurmağa çalışıyordu.[12]

10 'Aynî, *'İkdu'l-Cumân*, 799 H. vekâyii.

11 De Vertot, *Hist. des Chevaliers Hospitaliers de S. Jean de Jerusalem*, 3. Baskı, Paris 1737, III, 17-19; 1480 Rodos seferi sebepleri arasında Müslüman gemilerini korumak gayesi vardı (Sa'deddin, *Tâc'üt-Tevârih*, I, 572).

12 Bkz. "Mehmed II.," *İA*, 75, 525.

Antalya gümrük mukata'asına ait kayıtlardan öğreniyoruz ki,[13] oradan Arabistan'a yalnız hamûleli eşya (kereste, ağaç, demir, zift vs.) değil, kumaş ve Ankara sofları da ihraç olunmakta idi. İskenderiye'den şeker, kumaş boyaları, baharat, Suriye limanlarından bilhassa sabun ithal olunduğunu yine Antalya gümrük mukata'alarından öğrenmekteyiz. 1472'de Haçlı donanması Osmanlı Devleti'ne kuvvetli bir darbe vurmak istediği zaman İzmir limanına ve sonra Antalya'ya taarruz etmiş ve Antalya eşya depolarında büyük miktarda baharat ve kıymetli kumaşlar yağma edilmişti. O zaman Mısır Memlûkleri, Suriye'deki Venedik mallarına karşı mukabele bilmisil yapmak tehdidinde bulunmuşlardı.[14] Bu, onların, Antalya-Arabistan ticaretine verdikleri ehemmiyeti ve Osmanlılarla tesanütlerini açık bir şekilde gösterir.

9 ve 37 no'lu vesikalar Antalya'daki bu ticarette Bursa tâcirlerinin önemli bir yer tuttuklarını ortaya koymaktadır. Bu yolun, Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde Bursa ticareti için özel bir ehemmiyeti haiz olduğuna şüphe yoktur. Mısır ve Rodos'un fethinden sonra 16. asırda, İstanbul ile İskenderiye arasında doğrudan doğruya muntazam deniz seferlerinin emniyetle yapılması imkân dahiline girince, İskenderiye-Antalya-Bursa yolu eski ehemmiyetini kaybetmiş görünmektedir. Fâtih ve sonradan gelen Padişahlar tarafından İstanbul'un şuurlu bir şekilde İmparatorluğun en mühim ticaret şehri haline getirilmesi politikası güdüldüğü devirde, Bursa bilhassa İran ipeğinin başlıca antreposu olmakta devam etmiş, Anadolu'nun en mühim ticaret ve sanayi şehri sıfatını muhafaza etmiştir.[15] Esasen 16. asırdan sonra Hint ticareti yalnız Bursa'yı değil, bütün Orta-Doğu pazarlarını terk etmiş bulunuyordu. Baharat o zaman Bursa'dan Galata'ya değil, Galata'dan Bursa'ya gelmeğe başladı.

İran İpek Yolu ve Bursa

Osmanlıların zuhurundan önce Selçuklular ve Moğollar idaresinde İran'ın ticaret malları ve bilhassa çok makbul ince İran ipeği Trabzon'da, İskenderun körfezinde Ayas (Lajazzo)'da Batı tüccarlarının eline geçiyordu. Bu devirde Memlûklerle İran Moğolları arasındaki mücadele sebebiyle Mısır ve Suriye sahası aleyhine Anadolu'daki ticaret yollarının ehemmiyeti artmış

13 Başv. Arşivi, Maliye def. no 176, 87.

14 Heyd, 315.

15 İzmir, 17. asırda Bursa'ya karşı bir rakip olarak yükselecektir. 15. asırda, Bursa, Anadolu'ya şamil muhtelif mukata'aların (meselâ bakır para, sabun) idare merkezini teşkil ediyordu (bkz. *Belleten*, c. 44, 700; Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber mûceb-i 'örf-i Osmânî*, Ankara 1956, v. 50).

bulunuyordu.[16] Osmanlı Devleti, yükselince Bursa, İran Müslüman tâcirlerinin emniyetle gelebildikleri, İslâm dünyasının batıda en ileri merkezi haline geldi. İran ipeğinin mühim bir kısmı, Galata ve İstanbul'daki İtalyan tâcirlerine çok yakın bulunan bu yeni pazara gelmeğe başladı.

Diğer taraftan 1343'de Azak (Tana)'daki İtalyan tâcirlerinin Altın-ordu tarafından tazyiki üzerine İtalya'da ipek fiyatları iki misline çıkmış, bu tarafta bu nevi kargaşalıklar gittikçe ziyadeleşmeğe başlamıştı.

15. asır başlarında J. Schiltberger[17] şu müşahededе bulunmaktadır: *"Şam'da, Kefe'de ve Türkiye'de Müslümanların pâyitahtı olan Wursa (Bursa)'da ipekten güzel kumaşlar yapılır. İpek Venedik ve Lickka (Lucca)'ya da götürülür ve oralarda güzel kadife yapılır"*. Aynı tarihlerde Clavijo da Bursa'nın o zamanki dünyada bir ipek ticaret ve sanayii merkezi olarak ehemmiyetine işaret etmiştir.

Arap kaynakları (*'Ikdu'l-cumân, Havâdisu d-Duhûr* vb.) 14. asır sonları ve 15. asır başlarında Bursa'dan, Osmanlı sarayından Mısır sultanına giden hediyeler arasında daima *Rûmî* altınlı ipek kumaşlar ve kadifelerden bahsederler. Broquière (1432) Bursa pazarlarında ipekli kumaşların bolluğuna işaret eder. Bu kayıtlardan şunu istintaç edebiliriz ki, daha 14. asır sonlarında Bursa önemli bir ipek ticaret ve sanayi merkezi halini almış bulunuyordu. Diğer taraftan 15. asırda Avrupa'da ipekli sanayi büyük bir inkişaf gösterdi ve İran'ın makbul ipekleri Bursa'da her zamandan ziyade aranır oldu. Böylece 15. asır ikinci yarısında Bursa'nın, Halep gibi Akdeniz memleketleri içinde mühim bir ipek pazarı haline geldiğini görüyoruz.

Tebriz-Bursa kervan yolu, biri kuzeyden Kastamonu-Bolu, diğeri güneyden Çorum-Ankara üzerinden iki istikamet takip ettikten sonra Amasya-Tokat-Erzincan-Erzurum ve Aras vâdisi (Sa'd-çukuru) üzerinden Tebriz'e kavuşuyordu.

İpek yolu, doğuya doğru Osmanlı fetihlerinin istikametini tâyin eden âmillerden biri olarak görünmektedir. Osmanlılar, daha I. Murad zamanında Çorum-Osmancık istikametinde ilerlemişler ve Yıldırım Bayezid devrinde Erzincan'a kadar bu yol üzerinde bütün mühim merkezleri ele geçirmişlerdi. Candaroğulları ile mücadelenin mihverini, bu yol üzerindeki merkezlerin Osmanlı kontrolü altına sokulması meselesi teşkil etmekte idi. Amasya ve Tokat'ta Osmanlı nüfuzunu kurmak için Yıldırım Bayezid daha 1391'de bizzat hareket etmiş ve bunun için Kadı Burhâneddin gibi tehlikeli bir rakibe karşı mücadeleye girmekten çekinmemişti.[18] Halbuki bu esnada Osmanlı

16 İlhanlılar zamanında Orta-Asya'dan Anadolu'ya gelen büyük yol, *Şâhrâh-i Garbi*, Konya'da nihayetleniyor, Sivas'dan Bizans'a bir tâli yol ayrılıyordu (Z. V. Togan, "Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu," *İktisat Fakültesi Mec.*, XI/1-4, 45).

17 J. Schiltberger, *Travels and Bondage*, Telfer çeviri ve neşri, Londra 1879, 34.

18 H. İnalcık, "Bayezid I," *EI²*.

Devleti'ni Rumeli'de meşgul eden mühim meseleler vardı. Amasya'nın bir asırdan fazla bir zaman Osmanlı şehzâdelerinin pâyitahtı ve Osmanlı doğu siyasetinin idare edildiği başlıca merkez haline gelmesi, yalnız eski siyasi bir gelenek neticesi değildir; Bursa'nın iktisadî durumu da birinci derecede bu taraftaki emniyetle ilgili idi.

İran ipeği üzerinde Osmanlılar ilk gümrüğü Tokat'ta, ikincisini Bursa'da alırlardı. İpeklerin Bursa'dan başka tarafa gitmemesi için sıkı tedbirlere başvurulduğunu görmekteyiz.[19]

İranlılar, Tokat'ta ikinci bir gümrük ihdâsından çok şikâyetçi idiler. Uzun Hasan, bunu Fâtih'in çıkardığı haksız bir bid'at sayarak kötülüyordu. 1472'de Akkoyunlular, Tokat'ı alıp tahrip ettiler.

Anadolu'da Bursa pazarı, İran ipeği inhisarını elinde tutuyordu. Bu, Osmanlı hükümetine ipek gümrüğünü orada simsar ve mültezimler vasıtası ile kolayca tahsil etmek imkânını sağladığı gibi, Bursa ve İstanbul ipekli sanayinin ihtiyaçlarını da garanti altına alıyordu.

Bursa şer'iye sicilleri, İran *(Acem)* tâcirlerinin Bursa'da tam bir hukukî emniyetle iş yaptıklarını gösteren vesikalarla doludur. Rahat, emin ve güzel hanlarıyla Bursa, bu tâcirler için câzip bir yerdi. 1490'da II. Bayezid tarafından yaptırılan Bursa'nın en büyük ve güzel hanlarından Koza-Hanı, o zamanlarda Acem-Hanı adı ile anılmakta idi ve ipek-mîzanı bu handa yerleşmişti (Bu han şu isimlerle anılıyordu: Hân-ı Cedîd, Sîmkeş Hanı, Beylik-Yeni-Kervansaray). Ondan önce Çelebi Mehmed zamanında Yeşil Cami'ye vakıf olarak yaptırılan İpek Hanı meşhurdu[20] (Daha önce Bey-Hanı yahut Eski bezzâzistân adıyla anılan Sultan Orhan'ın yaptırdığı han, I. Murad'ın yaptırdığı Kapan-Hanı, Hacı-İvaz Hanı, Mahmud Çelebi Hanı, Osmancıklı Mehmed Paşa Kervansarayı, Mahmud Paşa Hanı, Bursa'da başlıca ticaret merkezleri idi). Bursa'ya ipek kervanları ile muntazaman gelen İranlı tâcirler arasında Tebrizliler, Gîlânlılar, Şirvanlılar ekseriyeti teşkil etmekte idi ve bunlar arasında Azeri Türkleri ve Ermeniler az değildi. Bunların birçoğu da Bursa'da yerleşmişlerdi.

Bursa pazarına getirilen ipek (ibrişim) çeşitleri arasında en makbulu, İtalyanların *setta stravai* dedikleri Esterâbâdî (Astarâbâdî) ibrişimdi.[21] Bu ipeğin fiyatı, Bursa pazarında fazla rağbet görmesi ve akçanın kıymetini kaybetmesi dolayısıyla mütemadiyen yükselmiş, 1467'de 50, 1478'de 67, 1488'de

19 Bkz. Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme*, vesika no. 31. Uzun Hasan kanununa göre (Barkan, *Kanunlar*, 188) *"harîr yükünden geçüb Ruma gitse 170 akça alına, Terâkime kavminden 150 alına,"* keza ileride 215.

20 K. Kepecioğlu, *Bursa Hanları*, Bursa 1935.

21 İran ipeği hakkında bkz. A. U. Poppe, *A Survey of Persian Art*, III, London 1939, 1995- 2174. Avrupa'da 15. asra kadar ipekli kumaş imalinde başta gelen Lucca, bu üstünlüğünü başlıca kullandığı İran ipeğine borçlu idi. Bkz. F. E. de Roover, "Luccese Silks," *Ciba Review*, (1950), 2902-30.

70 akçaya çıkmıştır.[22] 1501'de Bursa'da 65-70 akça iken Tuna üzerinde Kili'de 95-100 akça idi. Aynı tarihte Bursa'da Floransalı firmaların ajanı olan Maringhi, burada satın alınan ipekten Floransa'da *fardello* (yük)[23] başına 70-80 altın duka kâr sağlandığını yazmakta idi.[24] İpek kervanı gelir gelmez mal süratle satılmakta, tüccarlar mümkün mertebe çok ipek almak için rekabet etmekte idiler.[25] Beklenen ipek kervanının biraz gecikmesi ipek fiyatlarının derhal yükselmesini intaç etmekte idi. Her sene müteaddid ipek kervanı gelirdi; Maringhi'nin verdiği habere göre, bir kervan ortalama 200 yük Esterâbâdî ipek getirmekte idi.[26] 1467'de yalnız Şamâhîli Abdürrahim 220 bin akça değerinde 4.400 lidre (1.100 okka) ibrişim getirmişti.[27] Yalnız Bursa ipekli sanayinin günlük ipek ihtiyacı 1501'de Maringhi tarafından beş fardello (307,5 kg?) olarak hesaplanmıştır.[28] Aynı tarihlerde Bursa'da bin kadar ipekli dokuma tezgâhı tespit edilmiştir.[29]

Siciller, Bursa pazarında Ceneviz, Venedik ve Floransa tüccarlarının büyük iş yaptıklarını teyit etmektedir. Bunların orada hususî teşkilâtları ve ticaret usulleri hakkında İtalyan kaynakları tafsilât vermektedir.[30] Bu tüccarlar umumiyetle kendileri Galata'da oturmakta, Bursa'ya ajanlarını göndermekte idiler. Adı geçen Maringhi 1501'de Bursa'da Medici'leri ve başka Floransa firmalarını temsil etmekte idi. Bursa sicilleri bize bu gibi başka ajanları tanıtmaktadır (bkz. Vesika no. 7, 10, 19, 32). Bursa kadı defterlerindeki hukukî vesikalar, senet ve hüccetlerden ticarî usulleri tafsilâtıyla tespit edebilmekteyiz. Ticarî muamelelerin büyük kısmı üç, altı veya on iki aylık kredi ile yapılmakta idi. Borç için kefalet veya rehin ve kadının tescili mutaddı. Bu kredi muameleleri, aynı tarihlerde Batı Avrupa'da noter senedine müstenit kredi sistemine benziyordu. İtalyan tâcirleri ipek mübayaalarını bazen altın, gümüş para ile yapmakta, fakat ekseriye bol miktarda getirdikleri yünlü kumaşla *(çuha)* ipeği trampa etmekte idiler. Bu suretle Bursa, yalnız İran ipeği için bir pazar

22 Bkz. H. İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, 63.

23 İpek yükü 61,5 kg idi.

24 G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, Cambridge, Mass. 1932, 122.

25 Age. 127.

26 Age. 110.

27 Bkz. İnalcık, "15. Asır Türkiye...," 62.

28 Richards, 110.

29 "Bursa İhtisâb kanunu," Barkan neşri, *Tarih Vesikaları Dergisi*, sayı 7, 30.

30 G. Vedovato *L'ordinamento capitolare in Oriente neiprivilegi toscani dei secoli XII-XV*, Firenze 1946; A. Sapori, *Le marchand italien au Moyen-Age*, Paris 1952. İstanbul Kadısı Muhiddin'in 882 Zilhicce başlarında yaptığı tahrire göre (Topkapı Sarayı Arş. no. D 9524) Galata'da 335 Müslüman hane, 592 Nasrânî (Ortodoks) hane, 332 Efrenc (İtalyan ve diğer Lâtin milletleri) ve 62 Ermeni hane vardı. 1507'de Galata'da 60-70 Floransalı tüccar vardı ve yıllık iş hacmi beş altı yüz bin dukaya varmakta idi (Heyd, 344). M. Berza, "La colonia fiorentina di Constantinopoli," *RHSE*, 21 (1944).

olarak kalmıyor, aynı zamanda Şark için Avrupa yünlülerinin bir antreposu mevkiinde bulunuyordu. Anadolu ve İran'a bu yünlüler Bursa'dan yayılıyordu. Erken Orta-Çağ'da Doğu memleketlerinde Avrupalıların en mühim ihraç malını yüksek kalitede ince yünlüler teşkil etmekte idi. Flandr, Lombardiya, Floransa, İspanya ve sonraları Londra yünlü sanayinin gelişmesinde bu Şark pazarları büyük bir rol oynamıştır. Avrupa'da ticaret ve sanayi hayatının gelişmesi, kapitalizmin doğuşu meselelerini incelerken Şark'a yünlü ihracatının ehemmiyeti üzerinde şimdi iktisat tarihçileri gittikçe daha ziyade durmaktadırlar.[31] Bu bakımdan Bursa gibi bu ticaretin belli başlı pazarlarından birinde kadı sicillerinin ihtiva ettiği orijinal vesikalar büyük bir önem taşımaktadır. Muamelâta ait bu vesikalarla birlikte bu ticareti düzenleyen umumî Osmanlı kanunları da bize kadar intikal etmiştir.[32]

Yünlü ve Pamuklu Ticareti

İlhanlı Moğol hanları zamanında İran'a, İstanbul, Trabzon, Ayas gibi merkezlerden dağılan Avrupa yünlüleri, *kumâş-i Frenc* ve *Skirlat*,[33] 15. asırda büyük miktarda Bursa pazarından gitmekte idi. 16. asra ait Doğu-Anadolu bac kanunlarında *"Diyâr-i Rûmdan pastav ile çuha"* ve *"Frengi akmışa"* nakliyatından sık sık bahsedilir ki,[34] bunun merkezi Bursa idi.

Osmanlılarda saray mensupları, yüksek tabaka halk Avrupa yünlüleri giymekte idiler ve talep artmakta idi.[35] Maringhi, Osmanlı ülkesinde imal edilen yünlü kumaşların Avrupa yünlülerde asla rekabet edecek kalitede olmadığını işaret etmekte idi.[36] Fakat Ankara ve Kastamonu sofları, İtalyan tâcirleri tarafından Bursa pazarında çok aranan bir mamûldü. Ankara sofları büyük

31 Bkz. *The Cambridge Economic History of Europe*, II, 355-413. Osmanlı vesikalarında Londra kumaşına 15. asır ikinci yarısında rastlanmaktadır. Floransa, Batı-Avrupa yünlülerini toplamakta, bunları ıslâh etmekte ve Levant pazarlarına sevk etmekte idi. Evvelce Venedik bu ticaretin büyük kısmını kontrol ederken Fatih Sultan Mehmed 1463'den itibaren Venedik'e karşı Floransalıları teşvik etmiş ve böylece Medicilerin Floransası Osmanlı ülkesiyle doğrudan doğruya ticarî münasebetler kurarak ticaret ve sanayini geliştirmek imkanını bulmuştur.

32 Bkz. Anhegger-İnalcık, 40-50.

33 قانون التمغا: متا عها قماش فرنج من الكفار و السقر لاط (*Resâlä-ye Falakiyyä*, W. Hinz neşri, Wiesbaden 1952, 173).

34 Bkz. "1518 tarihli Harput kanunu," Barkan neşri, *Kanunlar*, I, 166; Ergani, 151; Mardin, 161; Bayburt, 188.

35 1511'de Saray için 96.000 zirâ (1 zirâ=67-68 sm.) Selânik çuhası ve 1476 zirâ Floransa kumaşı alınmıştı (Başv. Arş. A. Emin tasnifi No. 26). Bu sonuncusu Sultan ve yüksek mevki sahipleri içindi. 1527-28'de Saray için alınan kumaşların değeri 5 milyon akçaya yaklaşıyordu (Ö. L. Barkan, "H. 933-934 Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği," *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, 282).

36 Richards, 116.

miktarda Bursa'ya getirilmekte, oradan Avrupa'ya, Rumeli ve Kuzey memleketlerine, Arabistan'a sevk edilmekte idi.[37]

Bursa, aynı zamanda Rumeli, Kuzey memleketleri (Eflak, Boğdan, Kırım, Lehistan, Rusya) ve Avrupa'ya geniş ölçüde sevk edilen Batı Anadolu pamuklu mamulleri ve pamuğunun bir antreposu hizmetini görmekte idi. 15. asır Bursa sicilleri, Kefe ve Akkirman-Kili gümrük defterleri bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bursa-Karacabey (Mihalıç)-Biga-Çardak-Gelibolu-Edirne yolu Bursa'yı Rumeli merkezlerine bağlayan çok faal bir yoldu. Floransalılar, Bursa'dan aldıkları ipeği aynı yoldan Raguza (Dubrovnik)'e, oradan Ancona üzerinden Floransa'ya sevk etmeği tercih etmekte idiler. Zira denizde Venedik müdahalesi ihtimali karşısında bu yol daha emniyetli görülüyordu.[38] Çardak ile Bursa arasında Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı Issız-Han gibi kervansaraylar, Bursa-Rumeli yolunun ehemmiyetini gösteren eserlerdir. Esasen İstanbul'un fethinden önce bu yol, Anadolu-Rumeli arasında başlıca askerî yoldu.

İstanbul'un büyük bir gelişme göstermesi (nüfusu 1530'a doğru 400 bin) Bursa'nın inkişafını yavaşlatmış olabilir, fakat hiçbir suretle durdurmamıştır (Bursa nüfusu 1520-30'da 6.531 aile, 1570-80'de onun iki misli olmuştur).[39]

İpek ve baharat ticaretini kısmen üzerine çekmekle beraber İstanbul, Bursa sanayisi için ihtiyaç ve talepleri gittikçe artan yakın ve büyük bir pazar haline gelmişti. Fatih devrine ait vesikalar İstanbul sarayının kumaş, altın para vs. birçok ihtiyaçlarını Bursa pazarından sağladığını göstermektedir. Bursa'da Padişah adına bu mübaayâları yapan hâssa harc-emînine ait bazı vesikaları (vesika no. 11, 20) burada yayınlamaktayız.[40]

Bursa ile İstanbul arasındaki ticarî nakliyat, Mudanya ve Gemlik iskelelerinden yahut İznik-İzmit-Hereke-Üsküdar üzerinden yapılırdı.[41]

Bursa Ticaret Hacmi ve Nizamları

892 H./1487 M. tarihli Hüdavendigâr sancağı tahrir defterinde[42] Bursa şehrinde muhtelif eşyadan alınan resimlerin tahminî gelirlerini mukata'a halinde tespit edilmiş buluyoruz ki, bu adetler şehrin ticaret hacmi hakkında bize oldukça açık bir fikir verebilir.

37 Bkz. İnalcık, "15. Asır Türkiye...," 64.

38 Bkz. Richards.

39 Barkan, *Essai sur les données statistiques..*, 19 vd.

40 Hâssa Harc-emîninin vazifeleri ve durumu hakkında bkz. Anhegger-İnalcık, *Kanunnâme*, vesika no 26.

41 Osmanlı devrinde yollar hakkında umumiyetle bkz. Fr. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz*, II cilt, Leipzig 1924-6.

42 Başvek. Arş. tapu deft. No. 23.

المقاطعات عن نفس بروسا :

1) مقاطعهء قپان و بازار شهر و بازار اسيران و بادهوا و عادت غنم و طريق عام في سنه بر موجب دفتر كهنه 230.633 مبلغ 303.333.

2) مقاطعهء شمعخانه در عهدهء عملدار في سنه بر موجب دفتر كهنه 50.000 مبلغ 23.333.

3) مقاطعهء قنطار اصبور و لوك و فلفل (fülfül) في سنه بر موجب دفتر كهنه 135.000 مبلغ 100.000.

4) مقاطعهء بازار ارز وجو في سنه بر موجب دفتر كهنه 100.000 مبلغ 90.000.

5) مقاطعهء فلوس في سنه 30.000 مبلغ 51.666.

6) مقاطعهء نقره خانه في سنه 300.000 مبلغ 246.666.

7) مقاطعهء ميزان بروسا في سنه 2.587.000 مبلغ 2.000.000.

8) مقاطعهء عادت قپان كه اولدن صوباشيلر تصرف ايدر ايمش في سنه 76.000. مذكور يوقاري ذكر اولنان عادت قپانده داخلدر عامله بله صاتلمشدر.

9) مقاطعهء كمروك بروسا مبلغ في سنه 186.666.

Bursa şehrine ait mukata'alar:

1. Kapan, şehir pazarı, esir pazarı, bâdihavâ, âdet-i ganem ve umuma mahsus yol *(tarîk-i âm)* mukata'ası, eski defter gereğince yılda: 230.633 (hâlihazırda takdir olunan) meblâğ: 303.333.
2. Şem'hâne (mum imâlâtı) mukata'ası, ameldâr elinde, yılda eski defter gereğince: 50.000, (hâlen) yılda 23.333.
3. Aspur (usfûr: sarı boya), lök (Hint'ten gelen kırmızı boya) fülfül (biber) mukata'ası, yılda eski defter gereğince: 135.000, (hâlen) meblâğ: 100.000.
4. Pirinç ve arpa mukata'ası, yılda eski defter gereğince: 100.000, (hâlen) meblâğ: 90.000.
5. Fulûs (bakır para) mukata'ası, yılda: 30.000, (hâlen) meblâğ: 51.666.
6. Nukrahâne (gümüş akça darphanesi) mukata'ası, yılda: 300.000 (hâlen) meblâğ: 246.666.
7. Bursa mîzânı mukata'ası, yılda 2.587.000, (hâlen) meblâğ: 2 milyon.
8. Âdet-i kapan mukata'ası ki, evvelden (Bursa şehri) subaşılan tasarruf edermiş, yılda 76.000 (bu mukata'a) yukarıda zikr olunan kapan (mukata'asında) dahil edilmiştir, âmile (mültezime) satılmıştır.
9. Bursa gümrüğü mukata'ası, meblağ, yılda: 186.666.

Mîzân (terazi), başlıca ipeğin ve kumaşların tartılıp yük veya batman hesabı ile resim, *bac*, alındığı yerdir.[43]

Fatih kanunnâmesine göre[44] kumaş yükünden iki akça alınıyordu. Bursa'da mukata'alar gelirinin büyük kısmı, yani 3 milyon akçadan 2 milyonu mizan mukata'asından geliyordu.

Kapan (Arapça *kabbân*, ağır yükler için büyük tartı), yiyecek şeylerin, mezbahalık hayvanların, pamuk, kösele gibi yükte ağır pahada hafif malların tartıldığı ve *yük* başına resim (bac) alındığı yerdir.

Bursa'da *büyük-kantar* ve *küçük-kantar* olarak iki türlü kantar mukata'ası tesbit etmekteyiz. H. 890/M. 1485'de *büyük-kantar* mukata'asına 170 bin, *küçük-kantar* mukata'asına 80 bin akçaya tâlip çıkmıştı. H. 892/M. 1487 tarihinde mukataa'alar arasında boyaların kantar mukata'asına tâbi olduğunu görüyoruz; bu şüphesiz küçük-kantardır. Büyük-kantar hayvan vs. için kullanılırdı.[45]

Mumhâne mukata'ası, şehirde mum imâli ve satışı inhisar ve imtiyazının iltizama verilmesinden elde edilen gelirdir.[46] Devletin bakır, gümüş veya altın para basımı inhisarı keza mültezimlere (âmillere) verilirdi.

İpekten, Tokat ve Bursa mizanlarında olmak üzere iki defa *terâzû-resmi* (bac) alınırdı. Herhalde Fatih devri sonlarına ait olması lâzım gelen bir Bursa *İbrişim Yasağı*'nda,[47] *terâzû-resmi* kaçakçılığını önlemek üzere alınmış tedbirleri görmekteyiz. Evvelâ ipek, Bursa'da ipek mizanının bulunduğu muayyen bir kervansaraya getirilecektir. Satıştan ve resmi ödenmeden evvel başka bir tarafa götürülmesi yasaktır. Burada simsarın izni olmadan ipek satışı yapmak veya ipeği cendereye sarmak keza menedilmiştir. Resmin tamamıyla ödendiğine dair simsarın tasdiki olmadan ipeğin sahibi kervansarayı terk edemez. İpek, yalnız simsarın kontrolü altında bulunan terazide tartılabilir. Satış onun yaptığı tartı üzerinden yapılır. Bazı tüccarlar ağır gelsin diye ipeklerini ıslatmaktadırlar, simsar buna mâni olacaktır. Simsar tarafından yapılan resim tahsilâtını kontrol etmek vazifesi kethüdâya[48] aittir. Satış muameleleri her ikisi huzurunda yapılırdı. Satışa aracı olan dellâllar simsar tarafından tâyin olunur, kadı marifetiyle yine onun tarafından azil olunabilirlerdi. Dellâl, alandan ve satandan ayrıca *dellâliye* denilen bir resim alırdı.[49]

43 Bkz. Anhegger-İnalcık, *Kanunnâme*, 41, 44.
44 Kraelitz neşri, MOG, I., 26, madde 31 ve 30, madde 10.
45 Age. 59-60.
46 Age. 56.
47 Age. 41-43.
48 Kethüdâ hakkında bkz. Age. 35.
49 Bu devre ait bir dellâllık kanunu için bkz. Age. 57-59.

Bazı Bursa tüccarları Tokat'ta ve Bursa'da iki yerde resim ödememek için Tokat'a kadar gidip İranlı bezirgânların getirdikleri ipeği orada almakta idiler.[50] Buna karşı Bursa'ya kim getirirse getirsin ipek için iki resim ödenmesi mecburiyeti konmuştur. Bazen da tüccarlar, Tokat'tan Bursa'ya gelirken ipeğin bir kısmını yolda herhangi bir şekilde elden çıkarırlardı. Bu gibi suiistimalleri yapanların ipeklerinin devlet hazinesi için müsadere edilmesi aynı kanunda emredilmiştir.

Dışarıdan gelen ipek ve kumaştan *mîzân-resmi* (bac)'dan başka ayrıca *gümrük* alınırdı. Fatih devrine ait eski bir Bursa gümrük kanununa göre,[51] Müslüman, harâcgüzâr veya Venedik, Ceneviz, Sakız ve başka yerlerden gelen yabancı tâcirler, getirip sattıkları kumaş için kıymet üzerinden, *ad valorem*, yüzde üç gümrük verirlerdi. Bu yabancılar (*Frenk'ler*) Bursa kumaşı alıp gittikleri takdirde bunun için de yüzde üç gümrük öderlerdi. Bu kumaşı yine Bursa'da satarlarsa gümrük ödemezlerdi. Bursa'da uzun zaman oturarak harâca tâbi olan Frenkler de diğerleri gibi gümrük verirlerdi. Gümrükten eşya kaçıranların bu eşyası devlet hazinesi için müsadere edilirdi.

15. asır ikinci yarısında İstanbul gümrüğünde tatbik edilen değişik nispetleri tespit edebiliyoruz ve aynı nispetlerin Bursa'da da câri olduğunu tahmin ediyoruz. İstanbul gümrüğünde muhtelif tarihlerde yapılan değişiklikler şunlardır: Dışarıdan, kara veya deniz yolu ile getirilen Frenk kumaşı, ipek ve ipekli kumaş, kürk ve hububâttan yabancılar kıymet üzerinden yüzde 4, harâcgüzârlar yüzde 2, Müslümanlar yüzde 1 öderlerdi.[52] 1476'da nispetler yabancılar için yüzde 5, harâcgüzâr ve Müslümanlar için yüzde 4'e çıkarılmıştı.[53] II. Bayezid tahta çıkınca (1481) yalnız Müslümanlar için gümrük yüzde 2'ye indirilmiştir. Bursa'dan İstanbul'a götürülen ipek ve Bursa kumaşından da İstanbul'da aynı gümrükler alınmakta idi.

Bursa şer'iye sicillerinde ve umumî mukata'a defterlerinde[54] mukata'a mukavelelerine ait kayıtlardan öğreniyoruz ki, Bursa'da zamanla bazı mukata'alar artmış, bazıları azalmıştır.

---

50 İpek Osmanlı ülkesine girmeden önce de ağır resimlere tâbi görünmektedir. Uzun Hasan'ın tedvin ettiği kanunlara göre Mardin'de *"Harîr yükü geçib gitse her yükünden üçyüz Osmânî akça bâc-i ubûr alınur imiş"*. (Barkan, 161). Mardin üzerinden geçen ipek Haleb'e gidiyordu. Krş. yukarıda not 17.

51 Anhegger-İnalcık, 40-41.

52 Age. 78-79.

53 Age. XXI.

54 Fatih devrinde mukata'alar için bilhassa şu defterler en mühim kaynaktır: Başvekâlet Arşivi, Maliye no. 7387, 6222, 176.

Yıl	Bursa Kapanı m. akça	Bursa Gümrüğü m. akça	Bursa Mumhânesi m. akça
H. 872	210.000	–	–
H. 875	266.666	178.333	–
H. 878	233.333	120.000	–
H. 881	243.333	136.666	–
H. 883	243.333	136.666	20.666
H. 890	–	–	23.333
H. 892	–	–	23.333

H. 892 tarihli defterde Padişah hâsları arasına alınan mukata'alar meyanında bozahâne mukata'ası zikredilmemiştir. O zamanlar bir nevi kahvehâne vazifesi gören bozahâneler, devlet tarafından işletilir, daha doğrusu bir şahsa iltizama verilirdi. Bozahâne mukata'ası H. 884 yılında üç yıllığına 500 bin akça gibi büyük bir meblâğ tutuyordu. Keza H. 883'de 1.200 altın floriye (1 altın=49 akça) mukata'aya verilen Bursa kumaş ölçücülüğü mukata'ası da defterde zikredilmemiştir.[55]

Bursa mukata'alarından milletler-arası ticareti ilgilendiren gümrük ve mizan mukataa'larının bir eksilme gösterdiğini tesbit etmekteyiz.

Bu rakamları daha iyi mânalandırabilmek için, 16. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda Halep ve Şam gibi en büyük ticaret şehirleriyle bir mukayese yapmak yerinde olur. Halep'te II. Selim devrinde ipek mizanı mukata'ası yılda 400 bin akça idi.[56] H. 926'da bakır para mukata'ası yılda 30 bin akça, Efrenc gümrüğü mukata'ası ancak 20 bin akça idi. Bütün mukata'alar yekûnu (vakıflar hâriç) 935.190 akça idi (Bursa'da H. 892'de yekûn 3 milyon 1664 akça). Şam'a gelince, şehrin gümrüğü H. 955 yılında[57] 222.222 ve ipek mizanı 118 bin akça hesaplanmıştı. Bu rakamlar bize Bursa'yı, daha

55 Mukata'a hakkında, Bursa sicillerinden mukata'alara ait vesikaları yayınlarken tafsilât vereceğiz. Burada kısaca işaret etmek lâzım gelirse, Osmanlılarda mukata'a umumiyetle iltizam mukavelesi yahut iltizam konusu olan devlete ait gelir manasına kullanılmaktadır. Abbâsiler devrinde de muhtelif manalarda kullanılmakta idi. (F. Lokkegaard, *Islamic Taxation*, Kopenhag 1950, 108). O zaman mukata'adan umumi olarak mukavele, uzlaşma, şurût anlaşılıyordu. Keza bir bölgenin vergi işlerini üzerine alan kimsenin devlet hazinesine ödediği aidât manasına da geliyordu. Mültezimle devlet arasında muayyen bir gelirin iltizamı üzerinde yapılan mukavele mefhumu mukata'anın esası olarak görünmektedir.

56 Başvekâlet Arşivi (İstanbul), tapu deft. no. 544.

57 Başv. Arş. tapu deft. no. 263, tarihi H. 955/M. 1548.

15. asır ikinci yarısında Yakın-Doğu'nun en mühim ticaret şehirleriyle kıyaslayabileceğimizi göstermektedir (16. asır ikinci yarısında Halep'te 12.366, Bursa'da 12.852 aile sayılmıştır).[58]

Bursa İpekli Sanayi

Bursa, yalnız milletler-arası bir antrepo olmakla kalmamış, aynı zamanda istihsal hacmi geniş ve kalite itibariyle yüksek bir ipekli sanayinin merkezi olmuştur Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, 15. asır sonlarında Bursa'da bin kadar ipekli dokuma tezgâhı vardı.

Bu tarihlerde Bursa kumaş sanayisi için elimizde en mühim vesika 1502 tarihli *Kanûnnâme-i İhtisâb-i Bursa*'dır.[59] Bu mühim merkezde mamulâtta ve fiyatlardaki değişikliği teftiş etmek üzere pâyitahttan bir müfettiş gönderilmiştir. Fatih Sultan Mehmed zamanından beri vuku bulan değişiklikler *"hiçbir hirfette kanûn-i kadîmden eser"* kalmadığı şeklinde ifade edilmiştir. Ehl-i hirfet, Bursa'da başlıca üç çeşit ipekli kumaş, yani *kadife, kemha* ve *tafta* dokunduğunu ifade etmişlerdir. *Kadife,* yüzü havlı olup en ziyade ipek harcanan çeşittir. Türlü nevileri *kırmızı kadife* ile *müzehheb* (altın telli) *kadife* olarak iki çeşitte toplanmaktadır. İyi kalite müzehheb kadifede yüz dirhem gümüşe bir miskal has frengi flori altını harcanmaktadır. Kadifelerde kalite tâyin olunurken bir dirhem kadifeye giren tel miktarı esas alınmaktadır. İyi kalite müzehheb kadifede bir dirhem kadifeye 40-50 tel girer. Kırmızı kadifede, Hindistan'dan ithal olunan pahalı lök kırmızısı, kumaşın kalitesini tâyin eden esaslı bir unsurdur. İkinci çeşit, *kemha,* yüzü düz, dokuyuştan desenli ağır ipeklidir. Çözgüsüne yedi-sekiz bin tel girer. Bursa'da dokunan başlıca kemha nevileri *dolabî kemha, tâb-dihî kemha, yek-renk-kemha, gülistânî-kemha*'dır. Üçüncü çeşit ipekli, yüzü düz ve parlak, fakat hafif, tafta çeşididir ki, o zaman başlıca nevileri *vale, mugrak vale, musannaf vale, çifte tafta, dûhezârî tafta, yekta taftadır.* Tafta nevileri de muayyen genişlikte kumaşa giren tel adedine göre ayrılır. *Dûhezârî*de iki bin tel, *yekta* da bin tel vardır. İpekli kumaşın kalitesinde ehemmiyetli olan bir şey de ipek telinin bükülü olup olmamasıdır. *Bürümcek,* telleri ziyadesiyle bükülü ipeklidir ve çok makbuldür.

Aynı ihtisâb kanununa göre, kadife imaliyle uğraşanlar, *kadifeciler, sabbâğlar* (boyacılar) ve *hâmcılar* olarak muhtelif sanat gruplarına ayrılmışlardır. Kadifeciler, piyasa için imalâtı idare eden tüccarlardır. Bursa kadılarının

58 Halep nüfusu II. Selim devrine ait tahrir defterinde (Başv. Arşivi, tapu deft. no. 544) 11.226 hâne (aile) 1.100 mücerred (bekâr) olarak tespit olunmuştur. Bundan Müslüman hâne, 10.770 ve mücerredler 1.077, Yahudiler 294 hâne 37 mücerred, Ermeniler 223 hane mücerredler 26'dır (yekûn aslında tutmuyor). Bursa nüfusu için yukarıda not 1. Bursa'da bu nüfusun 12.121 hanesi Müslüman, 423'i Hristiyan, 308'i Yahudidir.

59 Ö. L. Barkan neşri, *Tarih Vesikaları Dergisi,* sayı 7, 15-40.

tereke defterleri binlerce kadifecinin serveti, malzeme ve vasıtaları hakkında bizi aydınlatmaktadır.[60] *Hâmcılar*, ipek mizanından ipeği alıp dokuyan zümredir. Kadifeciler, bu dokunan ipeği onlardan alır ve *sabbâğlara* vererek istedikleri şekilde boyatırlardı.[61] Kaide olarak lök boyası kullanmak gerekirdi, fakat pahalı olduğundan (okkası o zaman 95-100 akça) ucuz olan kızıl boya (okkası 2 akça) kullanılmağa başlamış ve kumaşların kalitesi bozulmuştur; müfettişin düzeltmek istediği başlıca hususlardan biri bu idi. Bu şahıslar hususî teşebbüs halinde bağımsız olarak çalışırlardı. Dokuma işinde umumiyetle esirler çalıştırılmaktadır.[62] Kadifecilerin terekeleri arasında ekseriye bu kullara rastlanmaktadır. Bunlar, efendileri için muayyen bir zaman içinde muayyen miktarda kumaş dokuyarak o müddet sonunda hür olmak üzere mukavele yaparlardı ki, buna fıkh diliyle *mükâtebe* denmekte idi. Bursa sicillerinde böyle birçok *mükâtebe* örnekleri görmekteyiz.

Bu muhtelif sanat erbâbının teşkilâtları hakkında vesikalar fazla malûmat ihtiva etmemektedir. Fakat ahilerin 15. asır ilk yarısında hâlâ büyük nüfuza sahip olduklarını gösteren bazı tarihî işaretler vardır. 1422 sonbaharında saltanat müddeisi Küçük Mustafa gelip Bursa'yı muhasaraya kastettiği zaman *"Bursa'nın ulları bunu işidib ilden akça devşirib yüz pâre kumaş dahi alıb Ahi Yakub'la Ahi Kadem'i gönderdiler"*.[63]

İhtisâb kanunnâmesinin ortaya koyduğu gibi, Bursa'da kumaş imalâtı zaman zaman merkezden gönderilen müfettişler tarafından teftiş ve kumaşların muayyen vasıfları ve kullanılacak malzeme kanun ve nizâmat ile tespit olunurdu. Devletin bu müdahalesi, sadece hileye mâni olmak gibi şer'î *hisbe* vazifeleri cümlesinden sayılmakta idi. Kalite ve fiyatları kontrol, yani ihtisâb kanununun tatbiki, mahallî kadının vazife ve salâhiyetleri dairesinde idi. 1502 tarihli Bursa ihtisâb kanunundaki bazı kayıtlardan[64] Fatih Sultan Mehmed zamanında da böyle bir ihtisâb kanunnâmesi yapıldığını tespit edebiliyoruz.

Bununla beraber malzemenin pahalılaşması ve fazla talep gibi iktisadî sebeplerle bu sıkı kaidelere karşı zamanla bazı yeni cereyanların galebe çaldığı görülmektedir. Şu misâl bilhassa dikkate değer: Bursa'da, 1477'den beri

60 Bu terekelerin mahiyeti hakkında bkz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, 1-4 (1953-94), 51-75.

61 H. 893 tarihli tereke defterinde (Bursa şer'iye sicilleri, A 6/6, 53a) Murad'ın âzâdlısı boyacı Abdullah'ın terekesindeki eşya bu sanatta kullanılan malzeme hakkında bir fikir verebilir. Bu eşya arasında, tokmak, kazan, tezgâh kepçesi, tabla, terazi, havale, tekne, bakraç, tas, iplik, kızıl boya, hindî çivid, alaca çivid, şap, ot boya vardı. Bursa'da Batı Anadolu'dan gelen pamuklu bezler için de boyahâneler bulunduğunu, Bursa'da kumaş boyacılığının başlı başına bir sanayi teşkil ettiğini işaret edelim.

62 Bkz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, 58-59.

63 Neşri, *Cihânnumâ*, Fr. Taeschner neşri, I.

64 *Tarih Vesikaları Dergisi*, sayı 7, 29, 31. Bizans'ta ipek sanayiinin sıkı kontrol altında tutulduğu hakkında bkz. R. S. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire," *Speculum*, XX-1(1945).

Gülistânî kemha işleyen bazı imalâtçılar, içindeki ipek miktarını azaltarak halkın kesesine daha uygun aşağı kalitede yeni bir çeşit çıkarmışlar ve piyasaya sürmüşlerdi. Esasen bazı çeşitlerin düşük kalite ile yeni bir ad altında piyasaya sürülmesi çok rağbet gördü ve Padişah'ın gönderdiği müfettiş, tüccarın isteğiyle bu yeniliği kabul etmek zorunda kaldı. Keza ucuz boya kullanmak, tellerin bükümünden vazgeçmek, müzehhep kadifelerin altın miktarını azaltmak suretiyle daha aşağı kalitede kadifeler de yapılmağa başlanmıştı. Fakat bunlara müsaade olunmamıştır. Kaldı ki, bizzat Saray yüksek kalite Bursa kumaşlarının büyük alıcısı idi.[65]

Bursa kumaş imalâtı her şeyden evvel iç-pazarın ihtiyaçlarını karşılamağa çalışıyordu. Bursa tereke defterleri yüksek tabaka halk arasında bu kumaşların geniş ölçüde kullanıldığını ortaya koymaktadır.[66] Serveti, kıymetli kumaşlara yatırmak, diğer İslâm memleketlerinde olduğu gibi, Bursa'da da bir âdet olarak görünmektedir. Halk ucuz vale ve tafta çeşitlerine rağbet ediyordu.

Sarayda kullanılan veya hediye verilen kumaşları gösteren resmî vesikalarda ve in'âm defterlerinde Bursa kadife ve kemhaları en değerli ve pahalı kumaşlar arasında mühim bir yer tutmaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in bize kadar gelen elbiselerinden ikisi Bursa kadifesinden yapılmıştır.[67] 1483'de Venedik elçisine hediye edilen kumaşlar arasında muhtelif cins Bursa kadifeleri ve Bursa kemhaları *(kadîfe-i çatma-i Bursa müzehheb, kadîfe-i müzehheb-i benek-i Bursa, kemha-i Bursa)* dahildi. 1503-1526 yıllarına ait mühim bir in'âmât defterinde,[68] muhtelif hükümdarlara gönderilen, Padişah'ın akrabalarına, elçilere ve devlet büyüklerine verilen hediyeler arasında Bursa kadife ve kemhaları büyük bir yekûn tutmaktadır (bunlara Amasya kırmızı kemhası da zikredilmiştir; cenup ipek yolu üzerindeki şehirlerde, meselâ Mardin'de de, eskiden beri faal bir ipek sanayi yerleşmiş bulunuyordu). Bu defterdeki bir karar bilhassa dikkati çekmektedir. Deniyor ki: *"Bundan evvel merhum Hüdâvendigâr (II. Bayezid) zamanında kızlarına ve oğlu kızlarına ve kızı kızlarına ve oğlu analarına yıldan yıla vâki olan in'âmdır ki, zikr olunur: Merhûm Hüdâvendigâr kızlarına on beşer bin akça ile dörder tonluk (elbiselik) frengî kumaş ve ikişer tonluk Bursa kumaşile iki tahta sammur verilir idi..."*.

Bu vesikalarda en çok adı geçen Bursa kadifeleri renk ve motiflerine göre şu çeşitlere ayrılıyordu: Alaca Bursa kadifesi, kırmızı, yeşil, bal-rengi Bursa

65 İtalya'da da aynı tarihlerde halkın alabileceği ucuz ipekli sanayii meydana çıkıp süratle genişlemişti (F. E. de Roover). Bu durum Bursa ipek pazarını canlandırdığı gibi, orada ucuz ipekli imalâtını da teşvik etmiş olabilir.

66 Bkz. tereke defterleri için, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, 65-67. Bu cilt içinde.

67 Bkz. Tahsin Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, levha V, VI. Bir varidât ve masarifât defterinde (H. 954-55, Başv. Arş. Maliye 117) saray için 713.589 akçalık mütenevvi kumaş, 52.150 akçalık mütenevvi çuha ve 975 akçalık Hindî Alaca alındığını görüyoruz.

68 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Cevdet yazmaları, No: 71.

kadifeleri, çatma Bursa kadifesi, müzehheb Bursa kadifesi, müzehheb çatma Bursa kadifesi, Bursa benekî kadifesi, Bursa munakkaş kadifesi.

Bursa'dan Saray için kumaş mübâyaası, Bursa kadısı ve hâssa harc-emîni vasıtası ile yapılırdı.[69] Hâssa harc-emîni, merkezden gönderilen havâlelerle Bursa'daki mukata'alardan para sağlar ve kumaşı bununla satın alırdı. Bu muâmeleler Bursa kadısının nezaret ve bilgisi dahilinde yapıldığından şer'iyye sicillerinde buna dair birçok vesâik bulmaktayız.

Bursa'da başka yerlere mahsus kumaşların da imâl edildiğine dair vesikalar vardır. 1518'de Bursa'da Saray için kefevî kemha satın alınmıştır.[70]

1501 tarihine doğru Bursa'da faaliyette bulunan Floransalı ajan Maringhi'nin raporları göstermektedir ki, Floransa'da Bursa ipeklileri çok makbul bir kumaş olarak aranmakta idi. O, 4 Mayıs 1501 tarihli mektubunda diyor ki: *"Ayni hâmil ile size fevkalâde bir parça Bursa kumaşı gönderiyorum, bunu Ser Pacie Banbelli'ye verirsiniz, kendisi bana bunu bir müddet önce ısmarlamıştı. Fiyatı 180 akça yani 3 duka ve 8 grossi'dir."*[71] Maringhi, 1501 kışında Bursa'dan iyi kâr getireceğini yazarak Floransa'ya muhtelif renk ve nakışta bir miktar *satin* (atlas) ile *damask* (kemha) gönderdi.[72] Bununla beraber bu mektuplardan anlıyoruz ki, İtalyan tüccarları kâr sağladığı halde Bursa kumaşından yeter derecede alamıyorlardı ve herhalde bu madde Ankara sofu gibi geniş ölçüde ticaret konusu olamıyordu.[73] Fakat herhalde Avrupa saraylarında ve bilhassa yüksek ruhbanın âyin elbiselerinde Bursa ipekli kumaşları, Şark'ın diğer kıymetli ve nâdir kumaşları arasında seçkin bir yer almış bulunuyordu. Bursa kumaşları, bilhassa Yezd ve Herât'ta dokunan ipeklileriyle dünyaca tanınmış eski bir ipekli sanayisine sahip İran'da ve meşhur Şam, Halep, İskenderiye ipeklilerini çıkaran Arap memleketlerinde dahi aranmakta idi. 1507'de İran'ı dolaşmış olan bir batılı seyyah, Tebriz'de Bursa kumaşlarına işaret etmiştir.[74] Yavuz Selim'in Çaldıran zaferinden sonra Tebriz'de Şah'ın sarayından aldığı ganimet eşyası arasında Bursa kumaşından yapılmış 91 takım elbise bulunuyordu.[75] Bursa kadı sicillerinde Bursa kumaşı satın alan birçok Acem (İranlı) tâcire rastlıyoruz. 16. asra ait Doğu-Anadolu Osmanlı bac kanunlarında Bursa kumaşları sık sık zikredilmektedir.[76]

---

69 Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme*, 35-36.

70 Öz, 49. Fakat orada *keferî kemha* yerine *kefevî kemha* olmalıdır. Kefe ipeklileri bütün Yakın-Doğu'da meşhurdu. Karş. Anhegger-İnalcık, 49.

71 Richards, 88.

72 Age. 156.

73 Karş. Heyd, 709. Ona göre Avrupa'da gelişen ipekli istihsali Doğu'dan ithalâtı azaltmıştır.

74 *A Narrative of Italian Travels in Persia*, ed. M. Grey, Londra 1873, 173.

75 Öz, 42; Topkapı S. M. Arş., vesika no. D. 5738.

76 Bkz. yukarıda not 32.

Doğu-Anadolu'nun Osmanlılar tarafından zaptı, Bursa kumaşları için bu tarafta geniş bir pazar sağlamış görünmektedir.

Unutmamalıdır ki, bu devirde dahi Frenk ipekli kumaşları Osmanlı sarayında, Bursa'da, Anadolu ve İran'da geniş ölçüde kullanılan makbul bir meta idi. 14. asır ortalarına ait *Resâlä-ye Falakiyyä*'de[77] ve 15. asır Bursa şer'iye sicillerinde Frenk kadifeleri, frengi atlaslar ve frengi münakkaş kemhalar zikredilir. 1478'de Bursa tâcirleri Frenk Piyero'dan ipek karşılığında mühim miktarda frengi kadife ve atlas almışlardı. Floransa'da *Arte di Seta* (ipek loncası) 12. asır sonlarında meydana çıkmış, fakat ancak 15. asırda *Arte di Lana* kadar ehemmiyet kazanmıştı. İtalyan ipek sanayi çok geçmeden Şark kemhalarını kopya ettiği gibi Bursa ipeklilerini de renk ve desen bakımından muvaffakiyetle taklide başladı.[78] Bununla beraber 16. asırda da Bursa ipekli kumaşı, Avrupa ipeklerde muvaffakiyetle rekabet edecek bir seviyede idi. Fakat aynı asırda Avrupa'da merkantilist zihniyet millî ekonomilere hâkim olurken, Osmanlıların ihracattan gümrük alan, istihsali ve ihracatı mahdut çerçevede bırakan ve kapitülasyonlarla memleket ticaretini Avrupalıların keyfine terk eden Orta-Çağ usullerinden ayrılmaması, Osmanlı sanayi merkezlerini bir ham madde pazarı durumuna düşürmekte gecikmeyecektir. Öyle görünüyor ki, Orta-Doğu'nun inhitatında, müstevli bir iktisadî sistemle hareket eden merkantilist Avrupa karşısında ananevi iktisadî zihniyete ve ticaret politikasına bağlı kalmanın rolü zannedildiğinden daha mühimdir.[79]

77 W. Hinz neşri, Wiesbaden 1952, 14.

78 Wace'nin T. Öz'ün mezkûr eserine yazdığı mukaddime, 3.

79 F. S. Ülgener, *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951.

BURSA ŞER'İYE SİCİL DEFTERİ
No. A 3/3*

VESİKA 1

Beğlik ipeklerin satışı hakkında,
Safer 883 / Mayıs 1478, v. 1a.

سبب تحرير حجت و باعث تقرير نجيحت اولدركيم بوندن اقدم مولانا مصلح الدين [1] دام فضله و زاد عزّه خدمتلرنه بونده بروساده قاضی ایکن عتبهٔ عزت پناهدن حکم همایون وارد اولوب مضمون منیفنده بروساده اولان بکلك ایپکلری صاتوب آقچه‌سن الوب قپومه تسلیم ایده‌سز دیو بیورلمش ایمش انلر دخی حکم واجب الامتثاله امتثال ایدوب اول بکلك ایپکدن دارنده مکتوب اسکی عسس باشی خواجه سنانه آلتی بیك اکیوز اللی آلتی آقچه لدره‌سی آلتمش سکزر آقچه‌دن طقسان ایکی لدره استرآبادی ایپك صاتمشلر ایمش الحالة هذه مذکور خواجه سنان مبلغ مذکور بی قصور بزه و مفخر الامراء والاکابر حمزه بك[1] خدمتلرینه تسلیم ایلدی حرر ذلك فی تاریخ مذکور (صفر ۸۸۳)

شهودالحال : حمزه بن الوان و محمد بن حاجی محمود و یوسف بن عبدالله العتیق
و علی بن عبدالله العتیق و مولانا محی الدین الفقیر [1]

مذکور ایپکدن خواجه لطفی بن سیدی و عبدالله چلبی بن خواجه لطفی و طوجلی (؟) محمود نام کسنه‌لره دخی اکیوز اللی یدی بچق لدره ایپك صاتمشلر ایمش لدره‌سی آلتمش سکز (iki kelime aşınmış) اون یدی بیك بش یوز اون آقچه الحالة هذه مذکورون خواجه لطفی و عبدالله چلبی و طوجلی محمود مبلغ مذکور بی قصور آحمد بن خضر پاشایه و سوباشی حمزه بك خدمتلرینه تسلیم اتدیلر .

قره چلبی بن صوبلبان و یوسف بن عبدالله العتیق و محمد بن حاجی محمود
و حمزه بن الوان و یوسف بن عبدالله العتیق و محی الدین الفقیر

---

* Bu defter için bkz. *Belleten*, 44 (1947), 693.

1 Muslihüddin Mustafa b. Hoca Sinanüddin Yusuf, Hocazâde lâkabıyla meşhur olan büyük bir Osmanlı âlimidir. Babası, Bursa'nın büyük tüccarlarındandı. Bursa kadılığından kadı-asker olmuş ve H. 893'de Bursa müftüsü iken ölmüştür. (bkz. *Şakâyık*, Meccdi terc., 145-158). Hamza Bey, Bursa subaşısı idi. Muhiddin, Bursa kadısı Vildan Mehmed'dir.

VESİKA 2

Kumaş almak için Bursa mizânı gelirinden elli bin akça havâlenin teslimi hakkında, Rebî'ülevvel evâili 883 / Haziran 1478, v. 6.

سلطان محمد بن سلطان محمد خان[2] قبلندن بروسه میزاننده صالنان سالیانه قسطندن قماش المق ایچون اللی بیك اقچیه حوالیه کلان علی نام یکیت مجلس شرعده بالطوع و الاختیار اقرار ادوب ایتدیکیم دارنده کان مکتوب بروسه میزانینه پادشاه جانبندن امین اولان محمود بن عبدالله الندن ومیزانی عمله دوتان خواجه صاتی بك و الیاسك امینلری عبدالله الندن اول اللی بیك اقچه‌یی بی قصور مذکور ایشك قسطندن الدوم وقبض اتدوم دیو مذکوران محمود و عبدالله دخی مذکور علی سابقا ذکر اولن اقرارنده مواجهه اولوب تصدیق اتدیلر حرره ذلك وجری واشهد علیه فی اوایل اول الربعین من شهور سنة ۸۸۳

شهود الحال: مولانا علی بن خواجه مصلح الدین واسحاق بن عبدالله العتیق وحمزه بن الوان وبالی بن علی.

2 Bu İtalyan tâcirlerini H. 884 ve 885 yıllarında Bursa'da *Çuha* (yünlü kumaş) ticaretiyle meşgul buluyoruz.

VESİKA 3

Hoca Mahmud Gâvân'ın ticaret için Osmanlı memleketine gönderdiği vekillerinden birinin ölümü ve bıraktığı mallar hakkında,
Cemâziyelâhir evâili 883 / Eylül ortaları 1478, v. 17. (Bkz. Foto 1).

سبب تحرير اولدركيم ملك التجار و افتخار الابرار خواجه محمود كوان [3] زين العابدين اوغلى خواجه على نام كسنه وكيل نصب ادوب محمد اوغلى عبد العزيز نام كسنه دخى بله قوشوب تجارة ايچون ديار رومه ارسال اتمش ايمش ومذكور خواجه على مذكور عبدالعزيزه مذكور خواجه محمود كوان تجارة ايچون ويردوكى اقشـه‌دن صاتمق ايچون سكز يوز يتمش يدى پاره قوماش تسليم اتمش وكندوسى روم ايلنه كتمش ومذكور عبدالعزيز مذكور خواجه على غايبده ايكن آخرته انتقال ايليوب النده اولن جمله متروكات يازلوب ضبط اولندى ايدى صكره مذكور خواجه على دعوى ايدوب ايتدى كيم مذكور متوفى عبدالعزيز النده بولنوب يازولان قماشلر مذكور خواجه محمود بكا تجارة ايچون ويردوكى قماشدن در ديوومذكور متوفى عبدالعزيزك قيزى فاطمه قبل شرعدن وصي نصب اولنن على اوغلى محمود يوزنه وپادشاه طرفندن ضابط بيت المال اولن مولانا محى الدين يوزنه غب الاستشهاد مولانا محى الدين بن محمد و خواجه عبدالله بن محمد وخواجه محمد بن قاسم مذكور خواجه علينك دعواسنه موافق شهادت اتديلر حرر ذلك فى تاريخ مذكور

(٨٨٣ جمادى الاخر)

شهود الحال : مولانا محى الدين الفقيه ومولانا جعفر الفقيه واسحق بن يوسف وحاجى سنان بن عبدالله العتيق وجمع كثير من المسلمين

3 Aslen Gîlânlı olup sonra Hindistan'da Behmenîlerin veziri olan *Melikü't-tüccâr* Mahmud Gâvân (1405-1481) Hindistan tarihinde büyük bir yer tutar. Büyük bir devlet adamı, tanınmış bir münşi ve müteşebbis bir iş adamı idi, bkz. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 2 (1935). Münşeatında Osmanlılara gönderilmiş mektuplar vardır. Bursa'da ticarî faaliyeti hakkında keza bkz. Vesika no. 12 ve 40.

VESİKA 4

Ölen Floransalı Piyero b. Alefin (Piero b. Alessio) *muhallefatı üzerinde Cenevizli Zancakomi b. Lorinc'in (Sangiacomi b. Lorenzo) vasî tayin olunması, 20 Receb 883 / 19 Ekim 1478.*

هذا ذكر ما نصب الحاكم الموقع اعلاه مدالله ظله العالى وعلاه زنجا قَوْمِي بن لُورِنج الجنوزى[4] وصياً على مخلفات پيرو بن اَلَش المتوفى اَلْفُرَنْتُوَنِي بتحصيل ديونه الكاينة على ذمم الناس ايصاءً صحيحاً شرعياً مقبولاً من قبل الموصى المذكور حرر ذلك فى عشرين رجب سنة ٨٨٣

VESİKA 5

Beylik ipek satışından kalan borcun ödenmesi hakkında, 15 Ramazan 883 / 10 Aralık 1478, v. 31.

سبب تحرير اولدركى اخى حسن اوغلى اخى عمر نام كسنه مولانا مصلح الدين دام فضله بونده بروسه ده قاضى ايكن صاتدوقلرى بكلك ايپكدن لدره‌سى التمش سكز اقچه حسابى اوزرينه اون سكز بيك يوز بيش اقچيه اكيوز التمش التى لدره ايپك صاتون المش ايمش[5] ومذكور اخى عمر مبلغ مذكوردن اون اوچ بيك درت يوز قرق بيش اقچه‌سن تسليم ادوب باقى درت بيك التى يوز التمش اقچه‌سن تسليم اتمدين قاچوب شهردن كتدوكى ايچون يحيى ادلو بوغداى اكلو چتوق قاشلو قره كوزلو اورته بويلى ارناود اصللو قولى مولانا حاكم موقع اعلاه اذنيله ومفخر الامراء والاكابر سو باشى حمزه بك معرفتيله استيفاء دين پادشاهى ايچون مجالس طالبين ومخافل راسحين اراسنده بيع من يزيد اولنوب تمام بهاسنه چقدوغندن صكره غرب محمد اوغلى عليه اولوقت بيك اكيوز يتمش بيش اقچيه صاتلوب اقچه‌سى بى قصور النوب مذكور موصوف غلام مذكور عليه تسليم اولندى حرر ذلك وجرى فى ١٥ رمضان سنه ٨٨٣

4 Bu Cenevizli tâcirin, H. 884 Cemâziyelevvel'inde Bursa'da Hoca Muhiddin'den Ankara sofu alırken bir daha adı geçer.

5 Yekûn 18.088 akça olması gerek. krş. vesika 1.

VESİKA 6

İki Frenk tâciri arasında alacak davası,
Ramazan 883 / Aralık 1478, v. 36 a.

سبب تحرير اولدركيم الكسندروز اوغلى فلبو نام افرنج مجلس شرعده بالاختيار اقرار و اعتراف ايتدى كيم دارنده مكتوب پيرو اوغلى غراردو نام فرنكه كفالت جهتندن و غيرندن سكسن يدى بيك سكز يوز طقسان آقچه بورجوم واردر ديدى اما مذكور غراردو ايله دخى حسابوم وكتابم واردر ديدى مذكور غراردو جواب ويروب ايتدى كيم بنوم آقچم مذكور فلبو اوزرنده طوقسان يدى بيك بشيوز يتمش اكى اقچه در ديدى ايله اولسه مذكورلروك حسابلرين كورمك ايچون فرنتون طايفه سندن انتون اوغلى يوناردو واستفا اوغلى انتون و فرنتون طايفه سندن بنديد بن انتون و سروسد (؟) بن فرنجشقو نام درت نفر فرنكلر[6] حكم نصب اولنديلر انلر دخى مذكورلروك ارالرنده حسابلرين وكتابلرين كورجك مذكور غراردونك مذكور فلبو اوزرنده طوقسان يدى بيك بشيوز يتمش اكى اقچه اليه وحق ظاهر اولمش مذكور فلبودن بونلروك اتدوكلرى حسابه قناعت ادرمسن دنيلدى دخى مذكور فلبو اقرار ادوب ايتدى كيم مذكورلر اتدوكى حسابه وكتابه قناعت اتدوم مذكور غراردويه طوقسان يدى بيك بشيوز يتمش اكى اقچه بورجوم واردر ديدى امابنوم دخى مذكور فلبو قاتنده انده غلاطه ده يكرم بر پاسترو فلوردين چوقه و ... چوقه (dört beş kelime silik) وار ديدى مذكور (alt tarafı silik ve kopuk) (رمضان ٨٨٣)

6 Bu İtalyan tâcirlerini H. 884 ve 885 yıllarında Bursa'da *Çuha* (yünlü kumaş) ticaretiyle meşgul buluyoruz.

VESİKA 7

Osmanlı tâcirlerinin İtalyan tacirlerinden aldıkları yün kumaş bedeli için yaptıkları senet, 24 Ramazan 883 / 19 Aralık 1478, v. 46 (Bkz. Foto 2)

شهد الحاج مصطفى بن الحاج محمد وقره‌كوز بن عبدالله بان لكريد بن فرنجشقو الفرنتونى على ذمة مصطفى بن لطفى البروسوى المتمكن بمحروسة استنبول من ثمن الجوق مبلغ ٣٤٠ و لذنوب بن پيرو الفرنتونى من ثمن الجوق على ذمة مصطفى المذكور مبلغ مأتين وخمسة وثلثين درهماً ولبناديد بن انتون الفرنتونى من ثمن الجوق مبلغ ستمائة وخمسة وتسعون درهماً شهادة صحيحة شرعية ثم وكلوا بقبض معهم ذنوب بن پيرو المذكور فى ٢٤ رمضان ٨٨٣

شهود الحال : كمال الفقيه ويوسف بن عبدالله العتيق
و اسحق بن عبدالله العتيق

VESİKA 8

Hoca Sadreddin Şâmî'nin Bursa'da vefat eden Floransalı Aleş oğlu Piyero (Alessio oğlu Piero)*'dan alacağı hakkında, 6 Zilka'de 883 / 24 Ocak 1479, v. 39 b.*

سبب تحرير اولدركم خواجه صدرالدين شامى‌نك بونده بروسه‌ده وفات ايدن الش اوغلى پيرو ده ٨٦٠٠٠ آقچه‌سى وار ايمش ومذكور پيرونك دخى زانو بادشته بن جليان نام افرنجده[7] آلتى وار ايمش وبَرْتُو وَنُوبيك وآندَريا پَچلُومى صّانت نام درت فرنكده نمقدار التى وار ايســه ميخال اوغلى نيقوله نام كافره تمليك اتدى ديدى كيم مذكورلردن نمقدار تحصيل ايدرسه كندونك اولسون ديدى

حرره ذلك فى ٦ ذى‌القعده سنه ٨٨٣

شهود الحال : الياس بن محمد — واسحق بن عبدالله العتيق
ومحمد بن شيخ على — واياس بن عبدالله العتيق
وخواجه عمر — وحاجى نصوح

صدرالدين بن عبد الرحيم شامى ديدى كه پيرونك او درت كشى اوزرنده‌كه التلرين نيقوليه تمليك اتدم مذكور پيرو اوزرنده‌كه ٨٦٠٠٠ آقچه حقومك ٣٠٠٠٠ آقچه‌سندن وازكچدم پيرو اوزرنده ٥٦٠٠٠ آقچه حقم باقى قالدى

١٣ ذى‌القعده ٨٨٣

7 Zano (Zani) Badişta (Batista?) veya Batişto, Galatalı bir Ceneviz tâciri olup H. 896 sicillerinde de adı geçer (Sicil def. A 8/8, 1 Rebi'ülevvel 896). krş. vesika 4.

VESİKA 9

Antalya iskelesi gümrük âmili (mültezimi) Hacı Bayezid oğlu Hacı Nasûh'un Bursa'da alacakları hakkında, 4 Zilka'de 883 / 27 Ocak 1479, v. 43.

سبب تحرير اولدركيم آطاليه اسكله‌سن دوتان حاجى بايزيد اوغلى حاجى نصوح قرمانلو على وخازن اوغلى شمس الدين نام كسنه‌لرى ايل اوزرنده اولان آليملرين جمع ايتمكه وكيل نصب اتمش ايمش مذكورين وكيل‌لر دخى مذكور موكل‌لرى آليمندن ٢٢٧٢٠ نقد آقچه وايكى اشرفى واوچ فرنكى فلورى[8] جمع ادوب مولانا ولدان افنديده[9] امانت قومشلر ايدى الحالة هذه مبلغ مذكور واول بش فلورى مذكور حاجى نصوح مذكور مولانا الندن بى‌قصور تسليم اولندى ودخى انصارى قولى فارس نام خواجه‌نك مذكور حاجى نصوح سكر بهاسندن وكروكدن ٦٤٨٥ آقچه بورجى وار ايمش مذكور فارس مبلغ مذكور مولانا ولدان افندى قاتنده امانت دوتوب مذكور داينه تسليم اده‌سز ديمش ايدى الحالة هذه اول ٦٤٨٥ آقچه دخى مذكور حاجى نصوح تسليم اولندى

منها نقد آقچه ٥٣٠ اشرفى ١٥ افرنجى سكه ١٢ يكون ٦٤٨٥

حرره ذلك وجرى فى ٤ ذى‌القعده سنه ٨٨٣

شهود الحال : قواقلو دفتردار بدرالدين — وشبلى زاده ومولانا زينل واعظ
ومولانا محى الدين الفقيه — ومولانا ناصرالدين الفقيه
ويوسف بن‌عبدالله العتيق — واسحق بن عبدالله العتيق

ثبته له الفقير الكاتب

8 Bu tarihlerde Mısır Eşrefî altını 45-47 akça ve Frengî (Venedik) altını 47-49 akça idi.

9 Bursa kadılığından iki defa Kadıaskerliğe getirilen Vildan Mehmed Efendi için bkz. Şakâyık, terc. 215-217; krş. yukarıda not 1.

VESİKA 10

Ölen Piyero b. Aleş (Piero b. Alessio)'in Galata'da oturan Bartolomi Sant üzerinde ipek bedeli olarak alacağı hakkında, 25 Zilka'de 883 / 17 Şubat 1479, v. 47 a. (Bkz. Foto III).

شهد يوركى بن ميخال و فرانجشقو بن پيروبان لپيرو بن الش الافرنج المتوفى بمحروسة بروسه على برتلومى بن صانت الافرنج المتمكن الان بمحروسة غلاطه من ثمن الابر شيم الاسترابادى قدره الف ح ء م لدره ابريشمدر (öyle!) بهر لدره فى ٦١ مبلغ ٦٧٢٠٠/[10] فانهى ما فيه الى المولى الحاكم بمحروسة غلاطه [11]

مولانا كمال حسام بن محمود وسيدى بن عبد الله العتيق
والحاج على بن منصور

VESİKA 11

Beylik altın almak için gale pazarı mukata'asından para alınması, Muharrem 884 / Nisan 1479, v. 73 b.

سبب تحرير حجت اولدركى محروسهٔ بروسهنك غله بازارين اوچ يله اوچيوز اللى بيك آقچيه مقاطعيه طوتان خواجه صانى قولى سليمان وكاتب شهاب الدين قولى حضر مذكور ايشك قسطندن حكم همايون موجبيله بكلك التون آلتى ايچون مولانا حاكم موقع اعلاه دام فضله وعلاه خدمتلرينه جمعاً يتمش بيك آقچه تسليم ايلاديلر مشار اليه مولانا خدمتلرى دخى مبلغ مذكور بى قصور آلوب بكلك ايچون آلنان التون بهاسنه تسليم اتديلر. محرم ٨٨٤

10 Yekûn yanlış.

11 Karşıla, Vesika 8.

VESİKA 12

Hintli tacir Hoca Mahmud Gâvân'ın ticaret eşyası ile Osmanlı ülkesine göndermiş olduğu dört vekilinden birinin ölümünden önce yaptığı ikrar ve ölümünden sonra yapılacak muamele hakkında Sultana gönderilen yazı,
25 Muharrem 884 / 19 Nisan 1479, v. 78 b. (Bkz. Foto IV).

دولت اشکنه معروض اولنن اولدرکی محمود کوآن نام هندوستانی خواجه کیم خواجه جهان دیمك ایله معروف ایمش فقیه محمد و شمس‌الدین و مجد الدین وعبدالله نام درت نفر کسنه‌لری کندو یرینه وکیل نصب ادوب بونده انواع اقمشه و امتعه ویروب روم دیارینه تجارة اتمکه ارسال اتمش ایمش وکلاء مذکورون دخی اول کندولره تسلیم اولنان قماشلری و متاعلری الوب دیار رومه کلورکن مذکور شمس الدین عربستان دیارنده وفات ایلامش باقی اوچ نفر بونده بروسه‌یه کلمشلر طوروب بیع و شرا وتجارة ادرکن اشبو محرم اینك یکرم دردنجی کونی جمعه کون مذکور فقیه احمد[12] داخی محمود پاشا کاربان سرایینده بقآء مجلس باد اخرته انتقال ایلدی و مذکور متوفی فقیه محمد خسته یاتورکن مسلمانلردن جمع کثیر حضورنه دعوت ادوب بعده حاضر اولن جماعتی اشهاد ادوب ایتمش کیم مذکور خواجه جهانك جمیع مالنه ورزقنه

12 Bu İtalyan tâcirlerini H. 884 ve 885 yıllarında Bursa'da *Çuha* (yünlü kumaş) ticaretiyle meşgul buluyoruz.

بن نیجه وکیل ایسم اشبوجا مذکورین مجدالدین وعبدالله انلر دخی ایله وکیللردر دیمش وکندو یرینه خواجه بدرالدین بن مبارکشاه کیلانی نام خواجه ناظر نصب ایلامش و وکلاء مذکورون بونده بروسیه کللدن برو موکل لری خواجه جهانه متعلق اولان مال اقمشه‌دن و غیرندن نه وارسه بر غیری حجره‌ده طورر ایمش (اوچنك)[12] کندولرك رزقندن ممتاز ایمش حاجت اولدوغی وقت اوچنك اتفاقیله امور مصلحت نه ایسه کوروب کیرو قفل اوروب مهرلرلر ایمش و مذکور فقیه محمد خسته اولدوغی کبی همان مذکور خواجه‌نك رزقی اولدوغی حجره‌یه بر نیجه یردن دخی قفل اوروب اوزرینه بر نیجه مهر ایلامش وفات اتدوکی وقت فقیر دعاجیه اعلام اولندی پادشاهك بیت‌المالجیلری ایله و بیت المال ناظرینك ادمیسی وبونلردن مسلمانلردن معتمد کسنه‌لر ایله اوزرینه وارلوب اول وفات ایلین مذکور فقیه محمد دخی حجره‌سندن چقارلوب دفن اتدرلدی وانك دخی حجره‌سنه محکم قفل اورلدی و بر نیجه یرندن مهرلندی و اول اولدن مقفل و مختوم اولن حجره‌نك میری نامنه تکرار مهرلری اورلدی الحالة هذه اول ایکی حجره‌نك اکسی دخی مهرلو ومقفل در ومذکور متوفی فقیه احمد[12] اشهاد اجلی ایچون احضار اتدوکی مسلمانلردن خواجه عمر بن محمد چلبی و خواجه ولی بن لطف‌الله وخواجه مصلح الدین بن محمد وخواجه شمس الدین محمود وبونلردن غیری جمع کثیر مذکورفقیه محمد وجه مذکور اوزرینه اقرار اتدوکنه ومذکور خواجه بدر الدینی ناظر نصب اتدوکنه شهادت اتدیلر ایله اولسه کیفیت حال ثبت اولنوب دعا نامه دولت اشکنه عرض اولندی باقی فرمان رای عالیه مفوضدر

12 *Mehmed* olacak.
13 Satır üstünde ilave.

VESİKA 13

Françeşko (Francesco) *b. Krko (?) ile Yusuf arasında bir alacak meselesi hakkında, 27 Rebî'ülevvel 884 / 19 Haziran 1479, v. 106 a.*

سبب تحرير اولدركى فرنچشقو بن كرقو نام افرنجك عرب اوغلى آزادەسى يوسف نام كسنه اوزرنده قرض حسن واجرة سفينه بقيەسندن اون طقوز بيك بشيوز آقچه آليمى وار ايمش اصلى قرق طقوز بيك بشيوز آقچه ايمش مذكور فرنچشقو باقى قلان مبلغ مذكورك قبضنه دارنده مكتوب لويز اوغلى لوك نام افرنجى وكيل نصب اتمش مذكور حاجى يوسف دخى مبلغ مذكوردن بيك بشيوز آقچەسنى تسليم ادوب اون سكز بيك آقچه باقى قالمش ومذكور حاجى يوسفك مذكور فرنچشقو قاتنده اوتوز چوال حنا واكى دنك سناء مكى وبر دنك ضمع وبر دنك عود القرح وبر دنك سورنجان وبر قنطار نوبت شكر ويوز كوحله (؟) ودرت دستى كابل مرى وبيش دستى مرى ليمون وتحميناً اكيوز مد بغداى رهن وار ايمش مودانيەده ايمش الحالة هذه مذكور حاجى سنان[14] مذكور وكيل لوك بن لويزه اذن واجازت ويردىكم ذكر اولان رهنلروك اول اكيوزمد بغدايدن ماعداسنى بونده بروسەيه كترب مذكور حاجى سنان دخى وكيل مذكور معرفتيله اول رهنلرى صاتوب باقى قلان دينى ادا ايليه اذناً صحيحاً شرعياً وبو ازره مذكورلوك حجت طلب اتدوكى ايچون كتب اولنوب النه ويرلدى ٢٧ ربيع الاول ٨٨٤

شهود الحال : پيرى بن آحمد وآحمد بن محمد ويوسف بن داود وزكريا بن منتشا

VESİKA 14

Dımışk'ta vefat eden Yâr-Ahmed'in beytülmale kalan mirası hakkında, 9 Rebi'ülâhir 884 / 30 Haziran 1479, v. 113 a.

سبب تحرير اولدركى بروساده واقع اولان بيت المال پادشاه قبلندن ناظر اولان پيراخى اوغلى ارسلانيه مدرسى مولانا عبدالقادر مجلس شرعده اقرار ادوب ايتديكيم مخروسه دمشقده وفات ايلين احمد اوغلى يار احمدوك تركەسندن بيت المال اولان نقد قرق بر بيك بيش يوز القش برآقچه وحين قسمتده بيك بيش يوز آقچه بهايه طوتلمش تركەسنه وصى اولان على اوغلى الحاج حسن الدن آلوب دولت اشكنه كوندردم ديدى

٩ ربيع الاخر ٨٨٤

14 Hacı Sinanüddin Yusuf.

VESİKA 15

Debbağ Yusuf'un Hoca Sinan'a ipek bedelinden borcu hakkında,
Cemâziyelevvel 884 / 21 Temmuz - 19 Ağustos 1479, v. 127.

هذا ذكر ما اقر واعترف المدعو يوسف بن محمود الدباغ بان عليه و فى ذمته لخواجه الحاج سنان بن عبدالله العتيق مبلغ الف ومأتى درهم من ثمن الابريشم المشترى المقبوض مؤجلاً فى تاريخه الى سنة كاملة اقراراً صحيحاً شرعياً مصدقاً من قبله.

(٨٨٤ جمادى الاول)

VESİKA 16

Benadid (Benedetto) *b. Anton'un yünlü kumaş satışından çuhacı Yusuf'tan alacağı hakkında,*
7 Cemâziyelevvel 884 / 27 Temmuz 1479, v. 127.

اقر و اعترف المدعو يوسف الجوقى عتيق حانمتاى مزيد بان عليه للمدعو بناديد بن انتون مبلغ الفين وثلثمائه درهم مؤجلاً من تاريخه الى شهر واحد الف وثلثمائه من ثمن الجوق والف من جهة القرض وكفل بالمبلغ سيدى محمود بن عوض والياس عتيق يوسف ثم اقر واعترف يوسف المذكور بان عليه للمدعو ذنوب بن پيرو مبلغ الفين وتسمائه وسبعين درهماً من ثمن الجوق مؤجلاً من تاريخه الى ثلثة اشهر وكفل بالمبلغ الكفيلان المذكور
شهودالحال : يوسف بن حاجى وسيد محمد بن السيد احمد والحاج نصوح بن اسماعيل
٧ جمادى الاول ٨٨٤

VESİKA 17

Şamlı Ömer'in Bursa kemhası satışından Hoca Sadreddin Şâmî'ye borcu hakkında,
Cemâziyelevvel 884 / 21 Temmuz - 19 Ağustos 1479, v. 133.

اقر و اعترف الحاج عمر بن الحاج احمد الشامى للخواجه صدرالدين الشامى بمبلغ اربعة الاف درهم ثلثة آلاف من ثمن عشر قطع من الكمخاء البروساوى والف من جهة القرض الحسن مؤجلاً من تاريخه الى اربعة اشهر اقراراً صحيحاً شرعياً مصدقاً من قبله
شهود الحال : الحاج بكر بن عثمان القوافى والحاج حضر بن محمد
والحاج حسين بن حسن والحاج عثمان بن قاسم المؤذن
جمادى الاول ٨٨٤

VESİKA 18

Mihal b. Todoro'nun Hoca Bahşâyife Bursa munakkaş kadifesi satışından borcu hakkında,
1 Cemâziyelâhir 884 / 20 Ağustos 1479, v. 148.

هذا ذكر ما اقر واعترف ميخال بن تودرو عن قريه كبرى تاشى بان عليه لخواجه بخشايش بن ايغوت مبلغ الف وستين وخمسة درهماً تسعمائة من جهة القرض الحسن وباقيه من ثمن القطيفة المنقشة البروسه المقبوضة مؤجلاً من تاريخ الكتاب الى ثلثة اشهر حرر فى غرة جماذى الاخر سنة ٨٨٤

VESİKA 19

Floransalı Bartolomi'nin (Bartolomei) Hacı Ahmed'e sof satışından borcu hakkında,
4 Cemâziyelâhir 884 / 23 Ağustos 1479, v. 145.

هذا ذكر ما اقر الحاج احمد بن پير محمد الجوقى بانه له على ذمة برتلومى بن كريز الافرنج الفرنتونى مبلغ اثنين وثلثين الف درهم وثلثمائة وسبعين درهماً من ثمن الصوف عدده مائة وتسع وخمسون قطعة وان المبلغ المذكور قد تقبض اليه من يده ولا يبقى ما عليه شى اصلا وصّدق اقراره بناديد بن انتون الوكيل ٤ جماذى الاخر ٨٨٤

VESİKA 20

Bursa gümrüğünü mukata'aya alan Gelibolulu Mihayil oğlu İlyas ile eski mültezim Tireli Yahudi İlyas oğlu Musa arasındaki hesaplaşma hakkında, 23 Şa'ban 884 / 10 Kasım 1479, v. 187 a.

سبب تحرير اولدر كيم سنه اثنى و ثمانين و ثما نمائه ذى الحجه‌سى غره‌سندن اوج بيله دكين محروسه‌ء بروسا كمروكنى مقاطعيه دوتان كليبوليلى ميخايل اوغلى الياس مجلس شريعتده شيله اقرار واعتراف قلوب ايتدى كيم ذكر اولان تاريخ اچنده مذكور ايشى بندن اول متصرف اولان تيره‌لو الياس اوغلى يهودى موسى افتخار العلماء الكرام مختار الفضلاء الفخام مولانا ولدان دام فضله خدمتلرينه خا سه خرج اجلى ايچون والتون آلمق ايچون مذكور ايشك حاصلندن آلتمش بيك آقچه تسليم ادوب بونك اوزرينه مذكور مولانا ولدان خدمتلرندن حجت شرعيه آلمش ايمش صكره مذكور ايشى بن آرتيروب آلوب مذكور يهودى موسيدن متصرف اولدوغى آيلروك حسابن وكتابن طلب ايدجك بكا حساب كوستروب اول حجتى دخى بكا ويردى الوب واروب اول التمش بيك آقچه دولت اشكنده حسابه كچوردوم و بو ذكر اولان التمش بيك آقچه‌دن زياده مشاراليه مولانا ولدان خدمتلرينه مذكور ايشك حاصلندن هيچ نسنه تسليم اولمدى ديدى اقراراً صحيحاً شرعياً واعترافاً صريحاً مرعياً مذكور الياسى خواجه افندى وكالتله تصديق اتدى

VESİKA 21

Şirazlı Hoca Hasan'ın Bursa kumaşı satışından Hoca Şemseddin'e ve Osman'a borcu hakkında, 13 Şevval 884 / 28 Aralık 1479.

هذا ذكر ما اقر الخواجه حسن بن كمال بن عماد الشيرازى بان عليه وفى ذمته لخواجه شمس الدين بن محمد و عثمان الحسن كيغ مبلغ عشرة آلاف تنكجه فضية سلطان شاه رخية[15] مؤجلاً من تاريخه الى سبع اشهر متوالية من ثمن القماش البروساى اقراراً مصدقاً من قبله

١٣ شوال ٨٨٤

15 Bir şâhrûhî gümüş akça 6 Osmanlı akçası idi (Barkan, *Kanunlar*, I, 146).

VESİKA 22

Gelibolulu İlyas b. Mihayil'in Londra ve Virvir (Wervicq ?) kumaşı bedeli olarak Yahudi Heskiya'ya borcu hakkında,
6 Ramazan 884 / 2 Kasım 1479, 198 a.[17]

هذا ذكرما اقر اعترف الياس بن ميخايل الكليبولى بان عليه وفى ذمته لحسكيا بن الياس اليهودى مبلغ ثمانية آلاف درهم من ثمن ستة قطعة من الجوق يقال لقطعتها باستو[15a] اربع قطعتها منسوبة الى لوندره اثنتا قطعتها منسوبة الى ويرويز والفان من القرض الحسن مؤجلاً من تاريخ الى ٦ رمضان ٨٨٥

الحاج مصطفى بن محمد وعمر بن خليل واحمد بن محمد

ومحمود بن صالح وحسن بن ... وعيسى بن سلوى

VESİKA 23

Bursa baharat kantarını iltizama almış olan Mehmed oğlu Mustafa'nın İskender'den alacağı hakkında,
22 Ramazan 884 / 7 Aralık 1479, v. 201 a.

سابقا بروسه‌ده اولان فلفل و نيل وعصفور قنطارين مقاطعيه دوتان محمد اوغلى صندوقجى مصطفى اقرار قلوب ايتدى كيم دارنده مكتوب حسن اوغلى اسكندر اوزرنده بوزخانه اجاره‌سى بهاسندن بيك بيشيوز آقچه حقوم وار ايدى بيش يوز آقچه‌سنى اولده آلدوم ايدى بيك آقچم باقى قالدى الحالة هذه اول بيك آقچه دخى الوب حواليه كلن مراد نام پادشاه اعظم قولنه تسليم ايلدوم ديدى واوزرنده هيچ وجهله حقوم قالمادى ديدى وخاتونى عبدالله قزى دولت كفيل ايدى انده دخى حقوم قالمادى ديدى

٢٢ رمضان ٨٨٤

شهود الحال : مصطفى بن رمضان والحاج محمد بن بوستان

والحاج حسين بن حسن وپيرى بن يوسف العتيق

15a Bir Pastav yarım denk demektir. (Prilozi, II, 71-72). Bir denge 50 top kumaş girer (Barkan, *Kanunlar*, I, 212).

VESİKA 24

Orhan Padişah'ın Eski Bezzâzistanı'nın mukata'aya verilmesi hakkında, 4 Ramazan 884 / 19 Kasım 1479, v. 207 a.

سبب تحرير اولدركم دده بالينك عبد مأذونى حسين اورخان پادشاهك اسكى بزازستان كاربان سرايىنى تاريخ كتابدن تمام بر بيله دكين اوتوز درت بيك بيش يوز آقچيه مقاطعيه دوتدوم ديدى و مذكور دده بالى وابو بكر اوغلى سيدى على ماله كفيل اولديلر ٤ رمضان ٨٨٤

VESİKA 25

Ankara sabunhanelerini iltizama almış olan Galatalı Anton oğlu Skroz'un (?) başkasının sabun satmasına mani olduğu hakkında, 8 Zilka'de 884 / 21 Ocak 1480, v. 222b.

محروسه آنقره صابون‌خانه‌لرين مقاطعيه دوتان آنتون اوغلى ثقروز عن غلاطه اقرار ادوب ايتدى‌كم دارنده مكتوب نيزى اوغلى آزاده‌سى خواجه حاجى فيرز آنده آنقره‌يه اون اوچ يوك[16] صابون كترب اول اون اوچ يوك صابونى بنوم اذنسوز خفية صاتدوغى ايچون آقچه‌لرين الوب بكلك ادوب مرواری اوغلى خواجه شيخ ياننده قومش ايدوم صكره اول اون اوچ يوك صابونك اون يوكن ادم حاجى حمزه اوغلى پيرنى بتورمش واوچ يوكن داخى بنومله بتوروب مذكور شيخى قاتنده صابون بهاسندن نمقدار آقچه وارسه بر آقچه يموب ويرسونلر ديدى مذكور ايله اولصه كيفيت حال آنقره قاضيسنه اعلام اولندى ٨ ذى‌القعده ٨٨٤

احمد بن عبدالله العتيق و خواجه جعفر بن جمال شير مرد عتيق[17]

16 Bu vesika kenarında *"bir yük iki yüz kır vakiyye"* yazılıdır. Harîr yükü ise 61.5 Kg. idi (W. Hinz, *Islamische Masse*, 36).

17 Sabun yasağı için bkz. Anhegger-İnalcık, *Kanûnnâme*, No. 50.

VESİKA 26

Bursa mizanından gelen hâsılatın merkeze gönderilmesi hakkında, Zilka'de sonları 884 / 1480 Şubat ortaları, v. 225 a.

سبب تحریر اولدرکی درکاه معلادن حکم همایون وارد اولوب مضمون شریفنده شیمدیکیحالده درکاه معلامه مکتوب کوندروب بروسه میزانی[18] محصولندن جمع اولمش حاضر یوز بیك آقچه واردر کرکدرکه اول حاضر اولان یوز بیك آقچه وحکم وارنجه داخی نه حاصل اولدی اونیداخی ضم ادوب بیقصور قاپومه کوندره‌سز دیو امر اولنمش امر شریفه امتثال اولنوب اول یوز بیك صکره حاصل اولان یوز اللی بش بیك آقچیه ضم اولنوب جمعاً اکی یوز اللی بیش بیك آقچه حاصل اولوب مذکور حوالیه کلان مراد ایله وبو خدمت ایچون ارسال اولان سلحدار مصطفی ایله وعامل مصلح الدین ایله دولت اشکینه [ارسال] اولندی

منها النقد آقچه : 220,540

افرنج سکه حسنه : 664 بها 30,212

سلطانیه سکه حسنه : 56 بها 2548

اشرفیه سکه : 40 بها 1700

حرر فی اواخر ذی القعده

18 Bursa mîzanı için bkz. Yukarıda.

VESİKA 27

Borçlarını ödemeden kaçan Acem Şükrullah'ın bıraktığı ipek kuşakların satılıp borçlarının ödenmesi hakkında,
10 Muharrem 885 / 22 Mart 1480, v. 261 a.

سبب تحرير اولدركى بروسا بيت المالن دوتان احمد بن حمزه اقرار ايدوب ايتديكم قزى اوغلى شكرالله نام عجم بونده بورساده كسدللو مولانا مصلح الدين[19] قاضى ايكن بورجلى اولب صنوب شهردن چقمش كتمش وبونده بروساده المالیق محلهسنده بر كارخانهده اوتوز طقوز عدد شهرى قوشاق مشدودى قالوب مذكور مولانا مصلح الدين اول مشدودلرى مذكور شكرالله ك داينلرى خواجه عوض اوغلى محمود چلبيه[20] واسكى عسس باشى خواجه سنانه امر ايدوب دوقوتدورك تمام اولسون صكره صايلوب ايچندن خرجى چيقاريلوب باقيسى غربا اراسنده حصه اولونا دنمش ايمش مذكورلر داخى دوقوتدوروب ١٥٤٣ [آقچه] صرف اتمشلر واچندن اون ايكى عدد قوشاغى چقاروب ٥١٦٠ آقچه حاصل اولوب اچندن خرجى ١٥٤٣ آقچهدر چقاروب آلمشلر باقى ٢٧ پاره قوشاق مذكوران داينلر قاتنده دورور ايمش ومذكور شكر الله اوزرنده المالیق محلهسى امامى مولانا سيدى احمدك دخى ٩٠٠٠ اقچه ثابت آليمى اولوب مذكور مولانا سيدى احمدوك تركهسى بيت المال اولدوغى جهتدن اول ٩٠٠٠ دينى اچون اول باقى قالان يكرم يدى قوشاق وصاتيلان قوشاقلر بهاسندن باقى قالان اون سكز اقچه مذكوران محمود چلبى وخواجه سنان اللرندن بى قصور الدوم ديدى مذكورلر داخى تصديق اتديلر ١٠ محرم ٨٨٥

شهود الحال : مصطفى بن محمد والحاج خير الدين عتيق قرهسكيد
وابراهيم بن عبدالله العتيق والسيد محمود بن السيد ابراهيم

19 Bursa ve İstanbul kadılıklarında bulunduktan sonra Fatih Mehmed'in son zamanında kadıasker olan Kesdelli yahut Kastelânî H. 901 (21 Eylül 1495'de başlar) de ölmüştür (bkz. *Şakayık*, terc., 161-166).

20 Hacı İvaz Paşa'nın oğlu Mahmud Çelebi için bkz. *İktisat Fakültesi Mec.*, XI (1953-54), 60.

VESİKA 28

Bursa gümrüğünü iltizamında tutan İlyas b. Mihayil'in havale ile para vermesi hakkında,
Safer sonları 885 / 1480 Mayıs ortaları, v. 286 a.

سبب تحرير اولدركى دارنده مكتوب محروسهٔ بروسه‌نك كمروكن دوتان كليبولى‌لى الياس بن ميخايل الندن مذكور ايشك قسطندن حواليه كلان سلحدار مصطفى معرفتيله بوز مصالحى ايچون اشبو مبارك صفر آينك يكرم بيشنجى كونندن قرق اوچر آقچه حسابى اوزرينه يوز يتمش يدى اشرفى[21] واوچيوز سكسان طقوز نقد آقچه الندى كم جمعاً حسابده سكز بيك آقچه اولور ايله اولسه بو وثيقه بر سبيل حجت [تحرير] اولنوب مذكورعامل وخواجه مصطفى طلبلرى ايله ويرلدى [اواخر صفر ٨٨٥]

VESİKA 29

Bursa gümrüğü iltizamını Maryot adlı Efrenc elinden arttırma suretiyle tekrar alan İlyas'ın Maryot'tan alacağı hakkında,
Safer 885 / 12 Nisan - 10 Mayıs 1480, v. 281 a.

سبب تحرير اولدركى عتبهٔ عليادن حكم همايون وارد اولوب مضمون شريفنده شيمدكيحالده بروسا كمروكنى دوتان الياس دركاه معلامه كلوب بوندن اول بروسانك كمروكن آليجق ماريوت نام افرنج آرتروب الومدن الوب اوچ آى متصرف اولدقدن صكره تكرار آرتروب آليجق سكز بيك يوز اون درت آقچه ويردى ديو بلدردى امدى مذكور ايش قسط اليوم اوزرنه اوچ آيده اوتوز بيك آقچه اولور اشته مذكورلرى انده برابر كوندردوم و بيوردوم كه واردوغى كبى تفتيش اده‌سز كوره‌سز مذكور ماريوت نه تسليم ايتمش ايسه تمام بلدوكدن صكره اوزرنه قسط اليوم دن باقى نه قالورسه بى قصور قسط اليوم اوزرنه مذكور ماريوتدن حكم ادوب آليوره‌سز ديو أمر اولنمش امر شريفه امتثال اولنوب مذكوران الياس وماريوت مجلس شرعه

21 Eşrefi altın 26 no'lu vesikada 42,5 akçadır.

احضار اولنوب قضیه‌لری تفتیش اولندقده یوم القسط حسابی اوزرینه مذکور الیاسك مذکور ماریوت اوزرنده بیش بیك یوز یکرم آقچه حقی ظاهر اولدی ومبلغ مذکور حکم همایون موجبیله مذکور ماریوتدن مذکور الیاسه حکم اولندی ومحضر آحمد نام کمسنیه حق سعی دیو اولدن طقوز یوز آقچه ویرلمش ایمش اول طقوز یوز آقچه داخی مذکور ماریوتدن مذکور الیاسه حکم اولندی مذکور الیاس داخی مبلغین مذکورین الوب قبض اتدوکندن صکره اقرار ادوب ایتدی که مذکور ماریوت اوزرنده هیچ وجهله حقوم قالمادی ومذکور ماریوتله هیچ وجهله دعوام وخصومتم یوقدر دیدی مذکور ماریوت دخی تصدیق اتدی (۸۸۵ صفر)

شهود الحال : الحاج نصوح بن اسمعیل والحاج مصطفی بن یوسف
وپیری بن آحمد والخواجه شمس الدین آحمد بن محمد صوفی
وحسین عتیق خضر

VESİKA 30

Bezzâzistana kumaş ölçücülüğüne emin tayini hakkında,
27 Safer 885 / 19 Mayıs 1480, v. 287 a.

سبب تحریر اولدرکی محروسه‌ٔ بروسا احتسابن دوتان حصار بك اوغلی مصطفی چلبی اقرار ادوب ایتدی که دارنده مکتوب الیاس اوغلی پیری [یی] ذکر اولنان تاریخده بزازستان قماش اولچوجلکنه امین نصب ایتمش ایدوم الحالة هذه مذکور پیری‌نك حسابن کتابن کورب نه حاصل اتدی ایسه بزه تسلیم اتدی دیدی اوزرنده نسنم قالمادی دیدی ۲۷ صفر ۸۸۵

VESİKA 31

Marmara Denizi iskelelerine gümrük emini tayin olunan Yahudi Arşların Bursa'da satılmak üzere getirilen Drama hâsları princinden aldığı gümrük hakkında, 12 Cemaziyelulâ 885 / 20 Temmuz 1480, v. 324 a.

سبب تحریر اولدر کی میخالیج وکلیوك و مودانیه وشیلی و ازنکمید و قرشنلو ونکیده و فلوکرین وطاریجی و پندیك وسکی اسکله‌لری کمروکنه پادشاه قبلندن امین اولان یهودی ارسلان اقرار ادوب ایتدی کم روم ایلنده درامه حاصلرین مقاطعیه دوتان باجدار خیرالدینك آدمیلری حاملان مکتوب اسکندر و محمود بونده کلیوك اسکله‌سنه بورسه‌ده صاتلمق ایچون استانبول مدی ایله یوز قرق بیش مد پرنج کتورمشلر ایدی مذکور پرنجدن عادت اوزرینه بیش یوز یکرم اکی آقچه کمروك آلدم دیدی ۲ جمادی الاولی ۸۸۵

و دخی مذکور امین اقرار ادوب ایتدی کی روم ایلنده پروسنك (؟) ارغی چلتوکین مقاطعیه دوتان یاعی (؟) اوغلی بالی بك آدمیسی مصطفی مذکور ایشك حاصلندن بونده بروسه‌ده صاتمق ایچون استانبول مدی ایله قرق بیش مد پرنج مودانیه اسکله‌سنه کتورمشلر عادت اوزرینه یوز آلتمش اکی آقچه رسم کمروك آلدم دیدی

۱۲ جمادی الاولی ۸۸۵

VESİKA 32

Floransalı Zecnob (Zenobio) b. Piyero'nun Esterâbâdî ibrişim satışından Erzincanlı Ermeni Vlazad b. Kaçriz'e (?) borcu hakkında, 23 Cemaziyelevvel 885 / 31 Temmuz 1480, v. 330.

شهد الخواجه عوض بن عبدالله و برتلومی بن انتون لولازد بن قاچریز الارمنی الارزنجانی بان علی ذمة ذنوب بن پیرو الافرنج الفرنتونی المتمکن بمحروسة غلاطه مبلغ ست عشر الاف درهم وسبعمائة درهم وثمان

واربعين درهماً من ثمن ثلثمائة وثمان و اربعين لدرة فى الابريشيم الاسترابادى المقبوض و ان حامل الكتاب جوان بن برتلومى الفرنتونى قدكان كفل بالمبلغ المذكور بامره ثم ان الداين المذكور قد قبض و تسلم المبلغ المكفول المذكور من الكيفل المذكور فله حق المطالبة و الرجوع بما اداه عليه ثم وكل الكفيل المذكور الافرنج المدعو اوبارتو بن نيقوله المتمكن بغلاطه و انابه مناب نفسه بقبض المبلغ المذكور وطلبه ان قبل فا نهى الى قاضى غلاطه

٢٣ جماذى الاول ٨٨٥

VESİKA 33

Yahudi İvaz ve Yahşi'nin ibrişim satışından Hoca Cemâleddin'e borçları hakkında, 26 Cemâziyelevvel 885 / 4 Ağustos 1480, v. 331 a.

هذا ذكرما اقر واعترف عوض بن اسحاق اليهودى القصطمونى المتمكن الان بمحروسة استانبول بمحلة الخواجه ادمسن (؟) ويخشى بن موسى اليهودى القصطمونى المتمكن فى المحلة مذكورة بان عليهما و فى ذمتهما لخواجه جمال الدين يوسف بن ابى ناصر مبلغ احد و عشرين الف درهم و مأتين وخمسين درهماً من ثمن اربعمائة وخمسين لدرة من الابريشيم الاسترابادى المقبوض مؤجلاً من تاريخ الكتاب الى ستة اشهر ثم كفل كل واحد منهما بما على ذمة الاخر اقراراً صحيحاً شرعياً مصدقاً من قبل الخواجه غياث بن الخواجه يعقوب الوكيل تصديقاً شرعياً وجاهاً

٢٦ جماذى الاول ٨٨٥

VESİKA 34

Bursa'da Yonardo b. Anton'un borç dâvası, Cemâziyelevvel 885 / Temmuz 1480, v. 333 b.

سبب تحرير اولدركى عتبهٔ عليادن حكم همايون وارد اولوب مضمون شريفنده انده بروساده اولان يوناردوبن انتون نام افرنج اوزرنده زورزى

قرنداشی ویاقو نام افرنجك اوچ بیك یدی یوز آقچه‌سی وار ایمش مذکور زورزیه حواله اتمش ایله اولسه قلوم محمود کوندردوم وبیوردوم که واردوغی کبی مذکور فرنکدن مبلغ مذکور بی‌قصور الوب عتبهٔ علیامه ارسال اده‌سز واکر ویرمیوب نوعا نزاع ادرسه مذکور قلومله بونده درکاه معلامه کوندره‌سز دیو أمر اولنمش امر شریفه امتثال اولنوب مذکور یوناردو احضار اولنوب مبلغ مذکور طلب اولندقده بورجوم یوقدر دیو نزاع اتدوکی سببدن مذکور یوناردو موسی اوغلی محمد نام کسنهٔ وکیل نصب ادوب مذکور محموده قوشوب انده استانبوله برابر کوندردی ایتدی کی وارب انده مذکور زورزی ایله برابر اولوب خصومت اده اوزرینه شرعله نسنه اثبات ایدرسه ادا اده صکره عتبهٔ علیادن کرو حکم همایون وارد اولوب مضمون شریفنده مذکور محمدك وکالتی شرعله ظاهر اولمدوغی اجلدن قلوم محمود تکرار کوندروب بیوردوم که واردوغی کبی مذکور یوناردو اول آقچه‌یی مذکور قلومه ویره‌که کتوروب خزانهٔ عامره‌مه تسلیم اده والا نزاع ادرسه کندویی قلومله قاپومه کوندره‌سز دیو امر اولنمش ایله اولسه مذکور یوناردویه مبلغ مذکور ویر ویاخود برابر وار دنلدی بوندن صکره مذکور محمود مجلس شرعده شیله اقرار ادوب ایتدی کی مبلغ مذکورك طقوز یوز قرق التی آقچه‌سنه دوته مذکور وکیل محمد الندن انده استانبولده یکرم اکی عدد اشرفی الوب خزانهٔ عامریه تسلیم ایلدم وداخی بیك یدی یوز اللی درت آقچه‌سی ایچون مذکور یوناردونك کندوسی الندن قرق بیش آقچه حسابی اوزرینه آلتمش بر سکه افرنجی فلوری وطقوز عدد آقچه الدوم ودرجیب ایلدوم دیدی ومذکور وکیل محمد اقرار ادوب ایتدی کی مذکور محموده استانبولده ویردوکم یکرم ایکی عدد اشرفی مذکور یوناردونك ملکی وکندونك فلورسی ایدی دیدی مذکور یوناردو داخی مذکور محمود ومذکور وکیل اقرارلرنده تصدیق اتدی تصدیقاً شرعیاً وجاهاً

VESİKA 35

Kefe'de oturan Bursalı Yusuf üzerinde Hoca Hamza'nın alacağı hakkında,
26 Cemâziyelâhir 885 / 4 Eylül 1480, f. 342 b.

هذا ذكر ما اقر الخواجه على بالى بن مصطفى و عبدالله بن سفر شاه بان على ذمة احمد بن يوسف المعروف بابن سراو البروساوى من محلة قره شيخ المسموع سكونه الان بمحروسة كفه لخواجه حمزه بالى بن مصطفى (bir kelime) البروساوى مبلغ ستة عشر الف درهم وثمانمائة درهم من ثمن انباع البروساوى المقبوض وكل بالقبض حامل الكتاب الخواجه محمد بن الخواجه علىالبروساوى وانابه مناب نفسه بقبض حقه وايصاله الى من هو قبل الوكالة

٢٦ جمادى الاخر ٨٨٥

VESİKA 36

Bursa gümrüğü mültezimi Mihayil oğlu İlyas'ın Bursa'dan gönderilen eşyadan aldığı gümrükler hakkında,
19 Cemâziyelâhir 885 / 26 Ağustos 1480, v. 343 b.

سبب تحرير اولدركى بروسه كمروكن دوتان ميخايل اوغلى الياس محروسهٔ بروسهده مجلس شرعده اقرار ادوب ايتدى كى بن مذكور كمروكى دوتالدن برو حامل مكتوب الياس اوغللرى يحيانك و يومتودك بروسهيه كتوردوكلرى وبروسهدن كوندردوكلرى قماشك و ابريشيمك وسائر امتعهنك واقمشهنك كمروكن حسابن كوردوم نه مقدار نسنه اولدى بى قصور بكا دكدى اوزرنده هيچ وجهله حقوم قالمدى ديدى

١٩ جمادى الاخر ٨٨٥

VESİKA 37

Hoca Mehmed ile şirket kurarak Arabistan'la ticaret yapan Balıkçı-zâde Hayreddin'in vasiyyetnâmesi, 1 Recep 885 / 6 Eylül 1480, v. 347 a. (Bkz. Foto V-VI).

سبب تحریر اولدرکی عبدالرحیم (؟) اوغلی خلیل اوغلی خیرالدین کی بالقجی زاده دیمکله معروفدر شویله اقرار واعتراف ادوب ایتدی کی حاجی قوجی معتق خواجه محمد ایله اکیموز آراسنده بیش یوز قرق بیك بیش یوز اقچه واردر علی وجه الاشتراك نصفی بنوم و نصف آخر مذکور خواجه محمدك در دیدی اشبو تفصیل اوزرینه کم بیان اولنور بو مبلغ (مذکوروك درتیوز آلتمش بیك اقچه‌سی دن)[22] مذکوردن یوز بیش بیك اقچه‌لیق تحته وآغاج وزفت بنوم اوغلانم یوسف ایله مذکور خواجه محمدك اوغلانی ابرهیم انطالیه‌دن الوب اسکندریه کتدیلر ویوز یکرم اوچ بیك اقچه‌لیق بروسا قماشی وزعفران داخی مذکور خواجه محمدك یوسف وحسن نام قوللری آلوب مصره کتدیلر بردن ویوز اون اکی بیك بیشیوز اقچه‌لیق دمور و اغاج وتحته دخی حضرت خداوندکارك ماونه‌لری ایله کتدی بنوم یوسف نام اوغلانم ایله دیدی واون اکی بیك اقچه‌لیق سختیان داخی سیدی علی نام کمسنه ایله انطالیه اسکله‌سندن انده مصرده اولان اوغلانلرومه کوندردوم دیدی و مذکور خواجه محمدك سلیمان نام قولی الدی کتدی سمورو وشق و بروسا [قماشی] یوز یکرم بیش بیك اقچه‌لیق وانده مصرده وزّانی شهاب الدین نام کمسنه‌ده یتمش بیش اشرفی فلوریموز واردر دیدلر جمعاً ٤٦٠ ٠٠٠ باقی سکسان بیك اقچه‌سی بونلردرکی ذکراولنور

اون بر بیك درتیوز افلاق بچاغی یکرم التی پاره بویلی قوندز بر نافی کورك اوتوز پاره دلبند یکرمسی دلکلو اون پاره‌سی صاغ بر التونلو کهنه شیب درت کافر اکی اوغلان بر مصری سجاده بر سی بخش دلبند اکی ات بر قاتر درت بیك یدی یوز عدد

22 Sonra üstü çizilmiş.

افلاق بچاغی قینی حاجی سنقورده اون پاره دلبند زنبق علیده الیم ۸۳۸۰ بازارجی عبدیده ۱۰۰۰ یهودی میخایلده ۲۲۰۰ لکلك اوغلنده ۷۱۰۰ علی بورتکده ۱۹۳۰ قره‌حصارلو حاجی مصطفی‌ده ۱۵۰۰ قونیه‌لو باغلی یار حسن اوغلی احمده ۲۷۰۰ دوّدالو حاجی بایزیددە ۲۲۰۰ سرلو اوغلی احمده ۲۹۴۰ خواجه حسین اوغلنده ۷۰۰ قودوق محموددە ۵۰۰ بینه زنبق علیده ۲۲۰ ادرنه لو کرده‌لو محمددە ۲۵۰۰ مستانده ۲۴۰ خواجه بوزالدی‌ده ۵۶۵۰ خلایقجی جعفرده ۱۸۰۰۰ علیده اون پاره دلبند برآت اکی کمش مشربه التی سغراق ایکی دبلوقدح درت ایرکشی برکمش دویت کلها فی الوزن ۸۳۵ درم برعربده ۲۸۰ یارلو سلیمانده وسیدی چلبی ده ۲۵۰۰ قرمانلو حمامجیده ۸۰۰ برکوبه‌جك اچنده شراب حماض برز داخی زنجبیل حربانی

و عربستان دیارنه اقشه‌دن وغیرندن هر نکم ارسال اولندی ایسه ربخدن وزیاندن هر نه اولورسا ارامزده مشترکدر دیدی ومذکوران یوسف و ابراهیم الوب کتدوکلری متاعك بهاسندن اون طقوز بیك اوچیوز آقچه‌سنی مذکوران یوسف وابراهیم سندمور قولی قره‌کوز نام کسنه ایله معامله اتمشلر درت بیك اقچه‌سنی الوب مذکور خواجه محمد ایله حسابلشدوق باقی قلان اون بیش بیك اوچیوز آقچه‌نك اون بیش بیك اقچه‌سی مذکور خواجه محمده حواله اولنمشدر انوك درباقی اوچیوز اقچه‌سی مشترکدر و انطالیه‌ده برنیجه کسنه‌لره یکرم اکی بیك اقچه‌لیق مشترك صابون صاتمش ایدوم اول صابونك اقچه‌سی جیعسی داخی مذکور خواجه محمدکدر انوك مقابله‌سنده بن حقم الوب طورورم دیدی واکر بو یکرم اکی بیکدن کسر کلورسه واقع اولان کسر بیناً در دیدی دلو مراددە اولان یوز یکرم درت بیك اقچه مذکور خواجه محمدکدر بنوم انده حقوم یوقدر دیدی فی الجمله بو ذکر اولان بیش یوز قرق بیك بیش یوز اقچه‌دن غیری نسنه‌لرده مذکور خواجه محمد ایله شرکتموز یوقدر

باقی الیم نه وارسه جمیعسی مذکور خواجه محمدك در دیدی ومذکور خواجه خیرالدین مذکور خواجه محی‌الدینی مخلفاتنك ضبطنه و وصیتنك تنفیذنه وصی نصب ایلیوب بیش بیك اقچه وصیة ایلدی کی بو مبلغدن بیك بیش یوز اقچه یوم وفاتده محلنه صرف اولنه بیش یوز اقچه دخی قاضی افندی حضرتلرینك مستعدلرینه وملازم محکمه اولانلره صرف اولنه دیدی و بیش یوز اقچه ایله سابع ده خرج اولنه و بیش یوز اقچه قرقنجی کیجه‌ده صرف اولنه بیش یوز اقچه داخی حلوایه صرف اولنه بیش یوز اقچه داخی اسقاط صلوة اولا باقی بیك اقچه‌سی مقبره عمارتنه وتجحیزنه (öyle!) صرف اولنه دیدی وصندل نام طواشیسنی مدبر مطلق ادوب اکا بیك اقچه وصیة ایلدی وقومری نام جاریه داخی مدبر مطلق ادوب اکا داخی بیك اقچه وصیة ایلدی وترکس نام خاتون کی چنار خاتون معتقه‌سی در اکا داخی بیش یوز اقچه وصیة اتدی وسفرده اولان بیوك یوسف وکچوك یوسف ورمضان نام قوللروم داخی مدبّر مطلق اولسونلر دیدی ویعقوب و علی نام قول‌جوغزلر ابراهیم نام اوغلومك ملکلری در انوك نیتنه الوب اکا تملیك ایدوب طوررورم دیدی و قدم وحسنی وعایشه نام اوچ نفر جاریه‌لری استیلاد ایدوب طوررورم انلر ام الولدلروم در دیدی واورخانیه وقفنه التمش بیش اقچه مقاطعه بورجوم واردر مذکور طواشیه ویروب طوررورم و اکلمش طپراق واردر انوك عشری بورجدر اندن غیری مذکور وقفه وسایر کسنه‌یه هیچ وجهله بورجوم یوقدر وبو ذکر اولان بیش یوز قرق بیك بیش یوز اقچه‌دن غیری هیچ احدده شرعی حقوم والیوم یوقدر دیدی حرر ذلك وجری فی غرة رجب ٨٨٥

شهود الحال : خواجه حسن بن محمود بن عبدالرحمن والحاج سنقور عتیق الحاج قوجی والحاج الیاس عتیق الحاج احمد والخواجه علی پاشا بن الخواجه یحیی بن الخواجه عثمان والخواجه حسن شاه بن محمد والخواجه عمر بن پیر احمد ومحمد بن غلبورجی ومحرر الخروف هیبة الله بن اسحاق بن الخواجه المالکی (؟).

VESİKA 38

Anadolu vilâyeti sabun yasağını mukata'ya alan Anton oğlu Batişto(Battista)*'nun Ankara sabun yasağını mukata'aya vermesi hakkında,*
22 Receb 885 / 27 Eylül 1480, v. 357 a.

سبب تحریر اولدرکی سنه اربع و ثمانین وثمانمائه شوالنك غره‌سندن آناطولی ولایتنده اولان صابون یساغن مقاطعیه دوتان انتون اوغلی بطشتو نام افرنج حامل مکتوب اوریوه اوغلی صامسون کندو یرینه وکیل نصب ایلدی که وارب محروسهٔ آنقره‌ده اولان صابون یساغن مقاطعیه ویره ومحروسهٔ بروسادە وغیری شهرلرده وکویلرده فی الجمله آناطولی ولایتنده اولان حقومی رسوم عملدن وغیریدن الوب قبض اده وبو بابده مرافعه الی الحکام اده مذکور صامسون داخی وکالت مذکوره قبول اتدی[23]

۲۲ رجب ۸۸۵

VESİKA 39

Zancakomi (Sangiacomi)'nin Hacı Ramazan'a ve Çuhacı Ahmed'e sattığı Venedik çuhaları hakkında,
11 Şaban 885 / 16 Ekim 1480, v. 366 a.

سبب تحریر اولدرکی لورنج اوغلی زنجاقومی نام افرنج اقرار ادوب ایتدی کم دارندکان مکتوب حاجی رمضان بن الحاج طورخانه و مرحوم چوقاجی احمد معتق حمزه‌یه بیش بیك آقچه‌یه التی پاستو وندیك چوقاسن صاتوب آقچه‌سن بی‌قصورمذکورلر اللرندن بی قصور الدوم دیدی

۱۱ شعبان ۸۸۵

شهود الحال : مصطفی بن چوبان واحمد بن عبدالله والحاج سنان بن عبدالله ومصطفی بن سنان خواجه وبورکجی حاجی بن الیاس

23 Bkz. yukarıda vesika no. 25.

VESİKA 40

Hoca Mahmud Gâvân'ın ticaret için Osmanlı ülkesine gönderdiği vekillerden hasta düşen Şemseddin'in ikrarı,
Zilhicce sonları 885 / 1481 Şubat sonları, v. 415 b. (Bkz. Foto VII).

سبب تحرير اولدركى خواجه محمود كاوان كى خواجه جهان ديمكله معروفدر[24] ديار رومه تجارت ايچون ارسال اتدوكى وكيللردن كى برسى الخواجه امير حسن والخواجه اميرك وشيخ زاده والحاج على وشمس الدين والحاج ياقوت در مذكور وكيل شمس الدين محروسه بروساده مرحوم محمود پاشا كاربان سراينده برحجره‌ده خسته واقع اولمش مذكور شمس الدينك اقرارى در كى مفصلاً ثبت اولنور

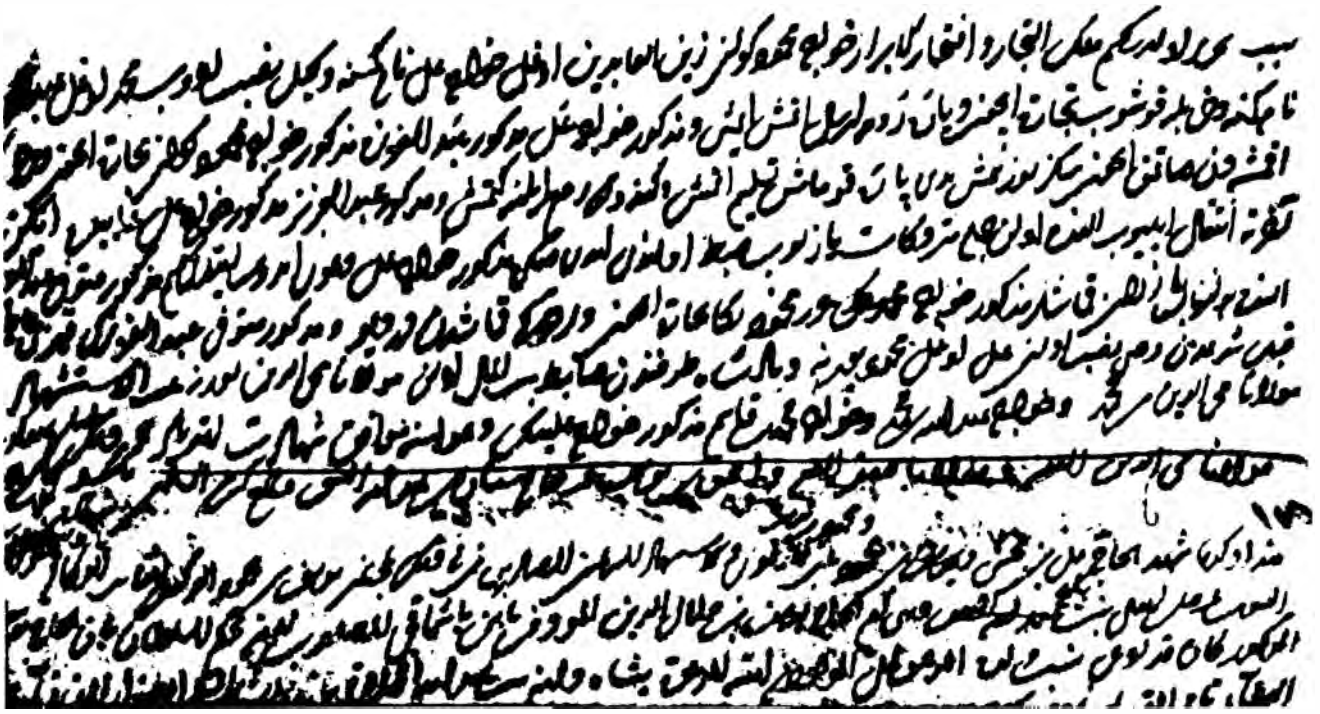
بشهادت مولانا عبدالحى بن الخواجه الحاج شرف الدين والخواجه سيدى احمد بن الخواجه الوان شاه (؟) ومولانا شمس الدين بن عمادالدين ومولانا غيب الله بن صوفى المعروف والحاج عبدالله بن بهاء الدين والخواجه سيف الحق پيرى والخواجه محمد بن مصطفى بن (bir isim) من الحضر

مذكور شمس الدين شويله اقرار ادوب ايتدى كى بو التى كشى مذكور خواجه محمود كاوانك وكيللرى يوز اما رئيسموز مذكور خواجه سيد حسندر هر قنغى مزكى وفات ادر سوز يرنده قالانموز كيرو وكيل در ديدى ودخى مذكور شمس الدين اقرار ادوب ايتدى كى حبيبه نام ارناود اصللو جاريه‌مى اوچ اى اون كوندر كى آزاد ادوب طورورم ديدى وخوش آمد نام هندى الاصل قواومى داخى مكة الله ده انكن ازاد ادوب طورورم ديدى ودخى مذكور شمس الدين اقرار ادوب ايتدى كى مذكور خواجه محمود كاوانه يوز اشرفى بورجوم واردر ديدى ومذكور شمس الدين اقرار ادوب

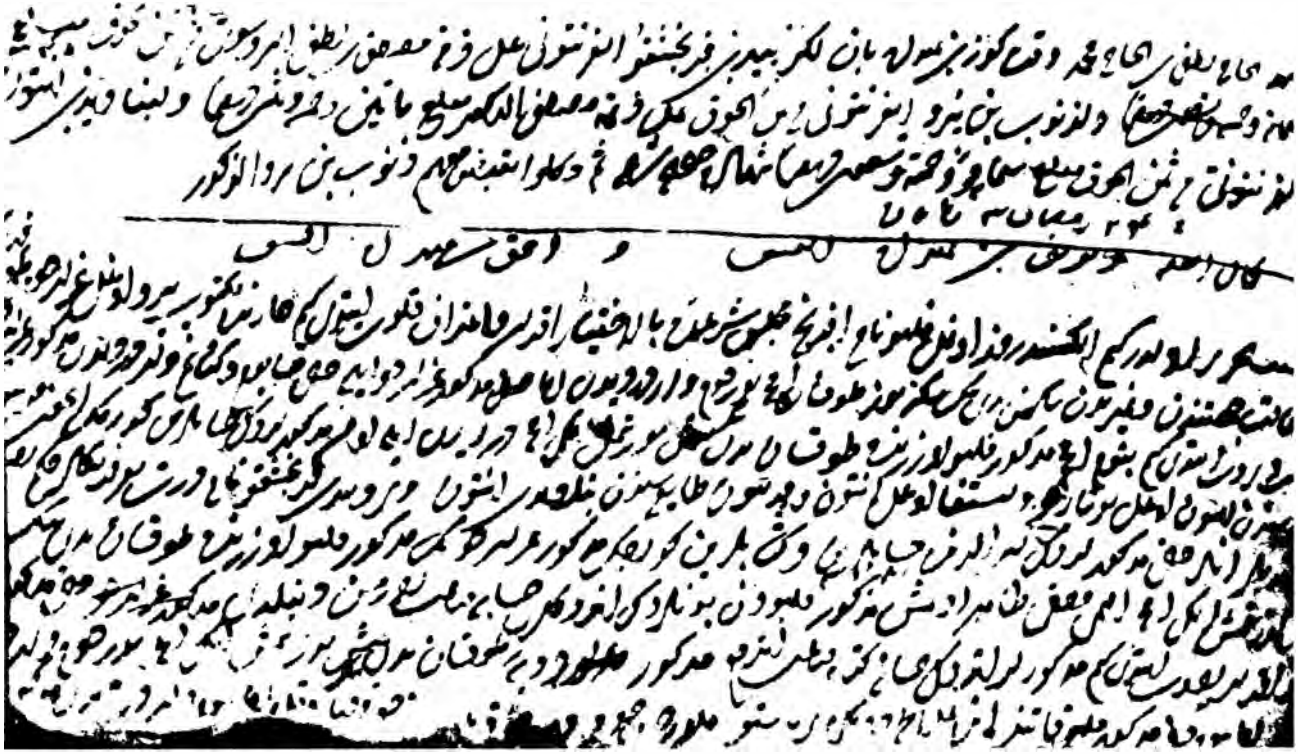
ايتدى كى بنوم اسبابم ومملوكم منحصردر كى شونلردركى ذكر اولنور بر صراحى اكى طاس برسنيجه بركفكير برصحن برقلقان وبرقيلج وتركش والتى لباس بركهنه كليم بوذكر اولان اسبابدن غيرى هيچ وجهله نسنم يوقدر ديدى وخواجه جهاندن ايده اوچيوز اقچه علوفم وار ايدى علوفك جميعسى بكا واصل اولوب طورور الوب خرجلنوب طورورم ديدى حرر ذلك وجرى فى اواخر ذى الحجه سنه ٨٨٥

24 Bkz. yukarıda not 3.

Bursa Kadısı sicil defteri No. A 3/3.

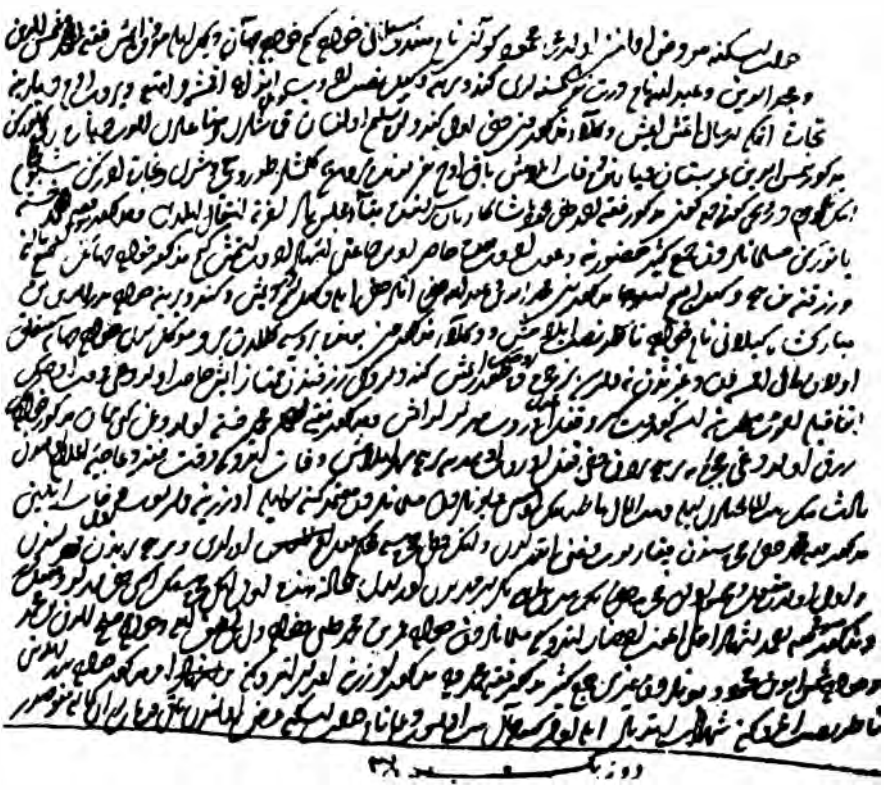
Fotoğraf I. Vesika 3.

Fotoğraf II. Vesika 6. 7.

Fotoğraf III. Vesika 10.

Fotoğraf IV. Vesika 12.

Fotoğraf V. Vesika 37.

Fotoğraf VI. Vesika 37.

Fotoğraf VII. Vesika 40.

X

OSMANLI PAMUKLU PAZARI, HİNDİSTAN ve İNGİLTERE: PAZAR REKABETİNDE EMEK MALİYETİNİN ROLÜ

PAMUKLU DOKUMALARIN ve pamuk-ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanı vardı. Saray eşya defterleri, ölmüş kimselerin mahkemece saptanan eşya listeleri ve gümrük ruznâmçe kayıtları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül ve tülbent (dülbend) çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç-çamaşırı, yorgan, mendil ve yağlıklardan hamam peştemalı ve havlulara, yastık ve minderlerden duvar ve kapı askı ve perdelerine kadar pek çeşitli eşya pamuklu bez ve kumaşlardan yapılırdı. 1640 tarihli narh defterinde 24 çeşit *dülbend* sayılmıştır. Bu geniş talep, memleket içinde, köylerde ve kentlerde çok çeşitli ve çok yaygın bir el dokuma sanayii ile karşılanırdı. Anadolu'da pamuklu sanayiinde uzmanlaşmış belli bölgeler, iç talebi karşılar ve bir dereceye kadar dış pazarlar, özellikle pamuk yetişmeyen Kuzey memleketleri ve Avrupa için de üretim yapardı. Özetle, pamuklu sanayii, üretim ve ticaret boyutları ile, Türkiye ekonomisinin hububattan sonra en önemli sektörünü oluşturmakta idi. Pamuklu üretim ve ticaretinde uzun vadeli değişiklikleri, İmparatorluk ekonomisinde bazı yapısal değişikliklerin nedeni sayabiliriz. Özellikle, 1600'lerden başlayarak, İmparatorluğun dış ticaret dengesinde ithal olunan pamuklular; baharat, koloni ürünleri, madenler yanında belki hepsinden daha önemli bir ticaret maddesi haline gelmiştir. 17. yüzyıldan beri Hindistan ve 19. yüzyılda Avrupa'dan pamuklu ithalâtı, İmparatorluk ekonomisini en çok etkilemiş gelişimler olarak görünmektedir. Aşağıda bu sorunlar ele alınacaktır. Pamuk üretimi ve memleket içinde pamuklu el sanayi örgütü başka bir yazıda incelenecektir.

1500 tarihlerinde Anadolu'nun pamuklu üretim ve ihracatı kapasitesini göstermek için Tuna ve Kuzey Karadeniz gümrük defterlerini kullanacağız.[1]

1 Başvekalet Arşiv Genel Müdürlüğü, İstanbul, Akkirman, Kili ve Tuna limanları gümrüklerine ait 1486-1506 yıllarına ait bir defter: Maliyeden müdevver no. 6. Ayrıca Akkirman'a ait başka bir defter: Maliyeden Müdevver no. 15469, bu 1503-1507 yıllarını kapsayan bir deniz gümrüğü defteridir. Bu defterleri, G. Veinstein ve M. Berindei ile yayına hazırlamaktayız.

1487-1490 tarihleri arasında Kefe iskelesi gümrük bakâyâ defterine göre[2] Anadolu'dan bu limana gelen pamuklu kumaşlar listesi şöyledir:

Çeşit	Miktar	Fiyat (Akça Hesabı)	Getiren Tâcirin Geldiği Yer
Pamuk	9 tay veya 6.300 parça	–	Kayseri, Bursa, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Dülbend	11 parça	Parçası: 275	İran: Müslüman
Bogasi	Yaklaşık 1000 parça	Parçası: 40-60	Konya, Ankara, İstanbul, Bolu, Bursa, Karahisar, Gümüş, Tosya, Denizli: Hepsi Müslüman
Kirbâs	Yaklaşık 160 bin parça	Parçası: 3-3,25	Tosya, Merzifon, Zile, Amasya, Gümüş, Küre, Kastamonu, Sinop, Bolu, Ankara, Konya, Karaman, Kayseri, Niğde, Gordes (Gördes), Sivrihisar, Denizli, Uşak, Bursa, Samsun
Kirbâs çadır	53	Parçası: 56	Merzifon
Futa (peştemal)	90	Parçası: 38	Bursa, İstanbul: Müslüman, bir Yahudi
Yorgan	9	Parçası: 100	Ankara: Müslüman
Döşek yüzü	4	Parçası: 37,5	Kastamonu: Müslüman
Astarlık ve örtü (bitane)	1.800	Parçası: 20-50	Ankara, Uşak, Bursa, Konya, İstanbul, Niğde: Hepsi Müslüman
Bergama bitanesi	352	Parçası: 30-50	Bursa, İstanbul, Konya: Hepsi Müslüman
Mendil (makrama)	246	Parçası: 7	Sinop: Müslüman tâcirler, bir Yahudi.
Makrama harcı	76	–	İstanbul: Müslüman
Destâr (sarık)	46	Parçası: 50-100	Bursa, Konya, İstanbul: Hepsi Müslüman
Mücevveze destan	20	Parçası: 40	İstanbul: Müslüman
Yorganlık	34	Parçası: 50	İstanbul, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Pamuk ipliği		Batman: 150 yükü: 100	Ankara, İstanbul, Niğde, Konya: Hepsi Müslüman.

(Parça uzunluğu ve genişliği kumaşa göre değişirdi: bkz: aşağıda 1640 tarihli narh defterinden misâller. Standard *batman* 18 okka veya 23 kg dır. 1 tay, 700-800 parçadır).

Her şeyden önce belirtelim ki, bu listede toplamlar bir gümrük bakâyâ defterinden gelmektedir. Bu yüzden belli tarihler arasında yapılmış tüm ithalâtı göstermez. Fiyatlar, gümrükçe saptanmış kesin rakamlardır. Bu

2 Başvekâlet Arşiv Genel Müdürlüğü (bundan sonra BA diye gösterilecek), Kâmil Kepeci Tasnifi, no. 5280. Bu defter tarafımdan yayına hazırlanmış olup, Harvard Üniversitesi tarafından basılmaktadır.

tarihlerde 1 Venedik altını 50 akçe civarında idi. Listemizde ihracatta en büyük sayı kirbâsa aittir. Kirbâs kaba bez olup pamuk, keten veya kenevirden yapılırdı. Çoğu zaman gümrük kâtibi, hangisinden olduğunu belirtmiştir. Biz belirtmediği hallerde pamukluya yazdık. Tacirin geldiği yer, genellikle getirdiği malın o yerde yapılmış olduğunu veya oradan yeniden ihraç olunduğunu gösterir. Bursa, İstanbul, hatta Ankara menşeli malların önemli bir kısmı, bu ticaret merkezlerine, Anadolu pamuklu sanayi merkezlerinden yerli tüccarın getirdiği mallardan ibarettir. İstanbul gibi yeniden-ihraç yapan büyük pazarlar arasına Kastamonu, Amasya, Sinop, Kayseri ve Konya'yı koyabiliriz. Bu merkezlere pamuklular çoğu ham olarak gelir, orada boyanır, cendereye çekilir ve sonra tam mamul olarak ihraç olunurdu. Mesela, biliyoruz ki büyük bir pamuklu yapım bölgesi olan Hamid-eli'nden (İsparta, İğridir, Borlu, Senirkent, Ağlasun) bogasi ve bürüncükler Bursa'ya gelir, burada boyanırdı. İstanbul'a Gelibolu, Manisa Bergama, Kırkağaç, Akhisar bölgesinden ham pamuk ve pamuklu gelirdi. Kayseri, Tokat ve Amasya'da büyük boyahaneler vardı.

Bu saydığımız şehirlerde, aynı zamanda, gelişmiş pamuklu el sanayii buluyoruz.[3] Pamuk yetiştiren bölgelerden, yani başlıca Batı-Anadolu, Hamid-eli, Silifke, Beypazarı ve Yeşilırmak vadisinden bu büyük merkezlere pamuk veya pamuk ipliği ithal olunurdu. Pamuk üretim bölgelerine yakın önemli pamuk sanayi merkezleri, Batı Anadolu'da Denizli, Tire Menemen, Manisa, Çine ve Bergama; Orta-Anadolu'da Hamid-eli bölgesi, Karaman (Larende), Konya, Niğde; Kuzeyde Merzifon, Zile, Tokat, Kastamonu, Küre Tosya özellikle anılmalıdır. Bu merkezlerden bazıları, belli bir pamuklu çeşidinde veya pamukludan yapılmış eşyada sivrilmişti. Tire ipliği *(rîşte-i Tire)* imparatorluk pazarlarında o kadar hâkim duruma gelmişti ki, ince pamuk ipliği için *tire* kelimesi bugüne kadar yerleşmiş kalmıştır. 1500'lerde Menemen, özellikle astarlık ve örtü olarak kullanılan pamukluları ile tanınmıştı. Merzifon çadır yapımında,[4] Gelibolu ve Bergama yelken bezinde, Hamid-eli, Konya ve Ka-

3 Pamuklu merkezleri üzerinde mühimme defterlerinden bazı kayıtlar şu yazıda özetlenmiştir: S. Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVI. and XVII. Century Anatolia," *The Journal of European Economic History*, 7/2 (1978), 405-17. Faroqhi, pamuklu üretim hacmi için boyahane resimleri gelirini esas tutmayı denemiştir. Ancak, boyahaneler başka çeşit dokumalar için de kullanılır. İkincisi, bazı önemli pamuklu üretim merkezleri bu gibi resimlerden affedilmiştir. Nihayet, her yer için resim miktarlarını göstermek gerekir. Üretim hacmini ölçmek için güvenilir bir kaynağımız olmadığı ortadadır. Mukataa toplamları kaba bir fikir verebilir. M. Genç de bu kaynağı kullanarak bazı *tahminler* yapmıştır: "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi, 1973*, (Ankara, 1975), 231-91.

4 Evliya Çelebi (II, 1314 H., 398) diyor ki: "Kırım diyarına tüccarlar buradan her sene binlerce top pembe bez götürüp esir ile değişirler". Gümrük kayıtları Merzifon'un sinaî önemini yinelemektedir. Merzifon'un beledî alaca yastığı, basma kalemkârı, çit yorgan yüzleri,

raman *bogasi* denilen iyi kalite pamuklularda şöhret kazanmışlardı. Çok ince yüksek kalite *dülbend*lerde *Çine kasabası* tanınmış idi. Dülbend, bu dönemde Suriye, İran ve Hindistan'dan da ithal olunmakta idi. Kısa, kaim ve sert olan Anadolu yerli pamuğundan bu çeşit dülbend yapılamıyordu.

Tuna limanları, Akkirman ve Kili gümrük defterleri[5] (16. yüzyıl başları), yukarıda Kefe defterinde ortaya çıkan üretim ve ihraç biçimlerini yinelemektedir. (Bkz. Çizelge II) Daha kesin rakamlar veren bu defterlerden gelen veriler, daha bu tarihlerde (ve kuşkusuz daha önceki dönemlerde), Tuna'dan Kafkasya'ya kadar kuzey memleketlerinin Anadolu ve Rumeli pamuklularını geniş ölçüde ithal ettiklerini göstermektedir. Bu durum, orta-kuzey Anadolu bölgesi (Kastamonu, Sinop) ile Kırım, Boğdan ve Eflak arasında 13. yüzyıldan beri var olan siyasî, kültürel bağların ekonomik temelini oluşturmakta idi.[6]

ÇİZELGE II
Akkirman ve Tuna Limanlarına Gelen Anadolu Pamukluları

Akkirman'a kara yolu ile üç ay (Ekim, Kasım, Aralık) içinde pamuklu ithalâtı (Boğdan ve Lehistan'a giden mallar)	Bogasi elbisesi (yaklaşık 540), Borlu renkli bogasisi (23 kıta), renkli bogasi (yaklaşık 700 kıta), pamuklu dolama (7 takım), beyaz bogasi (138 kıta), kadın için dolama bogasi (15 takım.), kirbâs (yaklaşık 2000 zirâ), teğelti (200 adet), meyân-bend (kuşak) (yaklaşık 800 kıta), Bergama alacası (6 parça), Tire alacası (6 parça), makrama (yaklaşık 50 deste), bitâne (yaklaşık 700 kıta), gömlek (2 deste, 20 kıta),
Yerköğü (Giurgiu) iskelesi (Eflak'a giden mallar)	Bogasi, kirbâs, bürüncük, astar, kemer, iplik, kaftan ve başkaları.
Tulça (Boğdan'a giden mallar)	Bogasi, kirbas, bürüncük, gömlek vb. (Tulça aynı zamanda esir ticareti merkezidir)
Semendere (Smederevo) iskelesi ve Hiram, Güvercinlik iskeleleri (Eflak ve Macaristan'a giden mallar)	Bogasi, yorgan, bitâne, meyân-bend (kuşak), astar, pamuk, kaftan (pamuklu, ipekli ve yünlü) vb.

çarşaf ve perdeleri meşhurdu. Krş. Polonya'lı Simeon, *Seyahatname*, yay. H. D. Andreasyan, İstanbul 1964, 86, 100.

5 Bu defterler için yukarıda bkz. not 1.

6 Moğol saldırıları üzerine, Kırım'la Anadolu arasındaki ticareti emniyet altına almak için I. Alâeddin Keykubâd'ın Kırım'a deniz seferi yaptırdığını ve Kastamonu'da uçbeyi Hüsameddin Çoban'ın Kırım'da Sudak (Sogudak) limanını Selçuklu hakimiyeti altına aldığını biliyoruz. Osman Turan (*İslâm Ansiklopedisi*, VI, 649) bu seferin tarihini 1224 olarak saptar. Kırım-Anadolu-Arap memleketleri arasında Kuzey-Güney ticaret yolu 13. yüzyılda ziyadesi ile gelişmiş, bu yol üzerinde Sinop, Samsun, Sivas, Kayseri, Konya, Antalya şehirleri bu ticaret sayesinde, görülmedik bir ekonomik gelişme göstermişlerdi: bkz. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1958, 121-46; G. I. Bratianu'nun çeşitli yayınlarından sonra şimdi özellikle bkz. Michel Balard, *La Romanie Genoise*, 2. Cilt, Cenova 1978, özellikle I., 114-179.

Tuna iskelelerine indirilen malların başında bogasi, özellikle Borlu (Hamid-eli) bogasisi gelmektedir. Yerköğü iskelesinden 1506 Kasım'ından 1507 Haziran'ına kadar sekiz ayda 1800 parça bogasi, yalnız 12 kantar pamuk (kantarı 600 akçadan) geçmişti. Buna karşılık, Eflak ve Erdel menşeli deri, at, balık, öküz, bal, şarap, tuz bıçak ithal olunmuştu. Yerköğü kadar önemli olmayan Harsova iskelesinden Eflak'a pamuk ipliği, destâr, kemer, astar ihraç olunduğu; oradan tuz, öküz, inek, at, bal, balık ithal edildiği görülmektedir. İhraç malları arasında tabii başka güney malları, biber, baharat, safran, Selânik çuhası, pirinç, sabun, günlük gibi mallar vardır. Bu defterde görüyoruz ki, Anadolu'dan gelen malları ihraç edenler, yalnız Müslüman değildir. Rum (Kaloyan, Aleksi, Yorgi), Rumen (Mirça, Tiho, İstanko) ve Yahudi tüccarı da ithal ve ihraç ticaretinde faaldirler. 1515 Ekim'inde Yerkögü'den *İstanko Eflakî*, büyük miktarda, beyaz bogasi yorgan ve biber ithal etmişti (toptan değeri 20.600 akçayı buluyordu ve bunun için 1.030 akça gümrük ödemişti). Semendere'de Müslüman tâcirlerle beraber yerli birçok Sırp tâcirler (Belgradlı Radevan, Yuvan, Radic) bu ticarette faaldiler.

Kefe yanında kuzeye ihraç olunan pamukluların en önemli iskeleleri Kili ve Akkirman'dır. Bu mallar çok çeşitlidir. Meselâ, yalnız *meyân-bend* (kuşaklar), *siyah, şehrî, alaca, Tire, Edirne, dolama Bergama* kuşakları olarak 7 çeşittir. *Makramalarda Serez, Edirne, Tire* çeşitleri ayırt edilir. Rumeli'de, 18. yüzyılda Orta Avrupa'ya büyük ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihraç eden Dırama-Serez bölgesinin, 16. yüzyıl başlarında pamukluları ile tanınmış olması kayda değer. Edirne, kuşkusuz, daha bu dönemde, Rumeli'ye ve kuzeye ihraç yapan önemli bir pamuklu sanayi ve transit merkezi olarak görünmektedir. Edirne boyahaneleri bu merkezileşmenin başlıca nedenidir. Edirne boya tekniği o kadar şöhret kazanmıştı ki, 18. yüzyılda Fransız ve Hollanda pamuklu sanayii bu tekniği çalmak için uzun zaman uğraşmışlar, nihayet buradan gizlice getirilen Rum ustalar sayesinde sırrı öğrenmişlerdi.

1500 tarihlerinde Kefe'den Semendere'ye kadar Tuna ve Karadeniz iskelelerine güneyden giden mallar arasında pamuklular miktar ve değer bakımından başta gelir. Diğer güney dokumaları arasında yünlüler, Osmanlı mamûlatı kebe ve çuha (yünlü kumaş, özellikle Selânik çuhası) halı, keten ve ipekliler önemli bir yer tutar. Akdeniz ürünleri (zeytin, zeytinyağı, turunçgiller, kuru-üzüm ve başka kuru meyvalar), Arabistan ve Hint malları (günlük ve baharat) bu ithalât listesini tamamlar. Dokumalara, erkek ve kadın için dikilmiş pamuklu, yünlü ve ipekli elbiseler (kaftan, dolama, çakşir, takye, gömlek/nîmtene) eklenince, kuzey-güney ticaretinde güneyin dokumalar, kuzeyin ise daha ziyade hammadde ve yiyecek maddeleri gönderdiği ortaya çıkar. Lehistan ve Orta Avrupa'dan gelen yünlü kumaşlar, Osmanlıların *Eflak bıçağı* dedikleri Orta Avrupa menşeli bıçaklar, kuzeyden gelen en önemli mamûl ithal mallarıdır.

Anadolu pamukluları, Tuna ve Karadeniz'den Osmanlı sınırları ötesindeki yabancı memleketlere, özellikle Lehistan, Erdel (Transilvanya) ve Macaristan'a da gidiyordu. 16. yüzyıl başlarına ait Braşov gümrük defterlerinde[7] buradan geçen doğu malları arasında Anadolu bogasilerini buluyoruz. Buna karşı, Orta Avrupa'dan ithal olunan meşhur *Eflak bıçağı*'nın büyük kısmı Osmanlı memleketlerine Braşov yolu ile gelmekte idi (1503'de iki milyon adet üzerinde).[8] L. Fekete, G. Kàldi-Nagy ve E. Vass'ın Macaristan'da 1550-1580 yıllarına ait Osmanlı gümrükleri üzerinde yayınladıkları materyaller,[9] Macaristan'a pamuk, *bogasi* (bu arada *Karaman bogasisi)*, bürüncük, takye, teğelti, bogasi elbise mintan, dülbend, pamuk ipliği, kirbâs, meyân-bend, yorgan gönderildiğini ortaya koymaktadır. Bu mallar arasında geniş ölçüde gönderilenler, pamuk, pamuk ipliği, bogasi ve kirbâstır. Karadeniz bölgesi gümrüklerinde de aynı malların geniş bir ticaret konusu olduğunu gördük. Vaas'ın hesaplarına göre,[10] 1560 yılında Vac (Waitzen) gümrüğünden Eylül ve Ekim aylarında 700 Macar altını değerinde pamuk, 250 altın değerinde dülbend *(müsselin)* ve yaklaşık 70 altın değerinde iplik geçmiştir. Daha sonraki tarihlerde, 1685'de Erdel'de Turnu-Roşu gümrük defterlerine göre,[11] bu bölgeye ihraç olunan Osmanlı malları arasında pamuk ipliği, kaba bez *(gyapot*, Türkçe *çaput)* ve çeşitli bogasiler *(bogazia)* önemli bir yer tutuyordu ve oldukça önemli bir kısmı oradan transit olarak Lehistan'a geçiyordu. Bu maksatla Bursa ve Edirneli tâcirler tarafından Tuna limanlarına getirilen pamuklular, özellikle beyaz veya boyanmış pamuk ipliği ve ince pamuklu (*mousseline* dülbend) kumaşlar dikkati çeker.

Hint Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilâsı (1500-1800)

Osmanlı pazarlarına Hint kumaşlarının ithaline ait vesikalar 15. yüzyıla kadar gider. Hindistan'da Behmenîlerin meşhur veziri Hoca Mahmud Gâvân (1405-1481), ticari vekilleri ve ajanları ile Osmanlı ülkesiyle doğrudan doğruya

7 R. Manolescu, *Comertul Tarii Romineşi şi Moldevei cu Braşovul*, Bükreş, 1965, 91; R. Manolescu, "Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le Sud-Est de l'Europe au XI siècle," *Nouvelles Etudes d'Histoire*, II (1960), 207-220. Bu araştırmadan beni haberdar eden M. Berindei'ye teşekkür borcumdur.

8 Manolescu, *Comertul Tarii*, 152, 160. Bu bıçaklar bir maden bölgesi olan Styria'dan gelmekte idi. Bu bıçakların Mısır'a ihracı hakkında: *Belleten*, 24 (1960), 91.

9 L. Fekete ve Gy. Kàldy-Nagy, *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580*, Budapest 1962, Index: *bogasi bürüncük, dülbend.*

10 E. Vaas, "Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vâc (Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert," *Acta Orientalia Hungarica*, 14/1 (1971), 12.

11 L. A. Demeny, "Le commerce de Transylvanie avec les régions du sud du Danube effectué par le douane de Turnu Rosuer 1685," *Revue Roumaine d'Histoire*, 7/5 (1968), 765.

ticaret ilişkileri kurmuştu.[12] Bu ajanlardan birinin ölümü üzerine yapılan mahkeme işlemleri dolayısıyla öğreniyoruz ki, 1476 yılında Hoca Mahmud, Osmanlı ülkesine gelen Hindistanlı Hoca Ali'yi kendisine vekil yapmış ve yanına Abdülaziz adlı adamını katmıştır. Hoca Ali, Bursa'ya geldiğinde, Abdülaziz'e "Mahmud Gâvân'ın ticaret için verdiği akmişeden 877 pare kumaş teslim etmiş ve kendisi Rumeli'ye gitmiş"tir. Daha sonraki vesikalar, bu ticaret ilişkilerinin sürekli olduğunu göstermektedir. Osmanlı kaynaklarında *Hâce-i Cihân* diye anılan Hoca Mahmud, 1479 yılında dört kişiyi kendisine vekil yapmış ve "enva-i akmişe (kumaşlar) ve emtia verüp Rum diyarına (Osmanlı ülkesi) ticaret etmeğe irsal etmiş". Bunlar, Arabistan yolu ile Bursa'ya gelmişler (biri yolda ölmüş, birisi de Bursa'da handa ölmüş). Kadı sicili, kalan malların güvenlik altına alınması hakkında işlemle ilgilidir. Hoca Mahmud'un 1481'de "diyâr-i Rûm'a ticaret için irsâl ettiği vekiller" başka kişilerdir. Bu vekiller, Mahmud Gâvân'ın ücretli adamlarıdır, başlarında bir *reis* vardır. Aralarından biri ölürse, ötekileri malları vekâletle kendi üzerlerine alırlar.[13] İslâm vekâlet hukuku Hindistan'da ve Osmanlı ülkesinde yürürlükte olduğundan bu ticaret güvenlik içinde yürümektedir. 16. yüzyılda Basra Körfezi ve Kızıldeniz yolu ile Hindistan'la faal bir ticaret görüyoruz. Özellikle Hindistan'ın en önemli pamuklu sanayi ve ihraç bölgelerinden biri olan Gücerat'la Osmanlılar arasında sıkı siyasî ilişkilerin[14] temelinde bu ticarî bağlılık yatar. 1503-1508 yıllarında Ortadoğu ve Hindistan'da gezmiş olan Ludovico di Varthema,[15] Calicut'ta "İran'dan, Yemen'den, Suriye'den, Türkiye'den" tüccarlar görmüştü. Gücerat'ta başka bir ticaret limanı olan "Kambay, bütün İran, Tataristan, Türkiye, Suriye, Magrib, Yemen, Habeşistan, Hindistan ve üzerinde halk yaşayan birçok adalara ipekli ve pamuklu kumaş göndermekte idi". *Bender-ı Rûm* (Rûm, bu dönemde Osmanlı ülkesini göstermektedir) diye bilinen Diu'da, Ludovico "sürekli olarak oturmakta olan dört yüz Türk tüccarı" görmüştü.[16] Bu gözlemler, Osmanlı-Gücerat ticaretinin yerleşmiş sürekli niteliği hakkında kuşku bırakmaz.

12 H. İnalcık, "Bursa; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar," *Belleten,* 14 (1960), vesika 3, 12, 40.

13 Age. vesika 12 (75-76) ve 40 (95).

14 M. Yakub Mughul, "Portekizlilerle Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika," *Belgeler,* (1965), II, 37-47; idem, *Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası,* İstanbul 1974; Gücerat'ın Güneydoğu Asya ile Osmanlı ülkesi arasında aracılığı hakkında bkz. Razaulhak Şah, "Açı Padişahı Sultan Alaeddin'in Kanunî Sultan Süleyman'a Mektubu," *Tarih Araştırmaları Dergisi,* V (1967), 375-76; M. N., *Merchant and Kulers Gujarat,* Berkeley, Los Angeles, Londra 1976.

15 *The Travels of Ludovico di Varthema, 1503-1508,* trans, J. W. Jones, ed. G. B. Badger, Londra 1863, 151.

16 Age. 92, III; 1500'lerde Gücerat dokumalarının Yakındoğu'ya ihracı ve buradan afyon, kızıl kök boya, at, kuru üzüm ithali için bkz. V. M.- Godinho, *L'économie de l'empire Portugais,* Paris 1969, 758.

I. Süleyman dönemine ait olup fetihten önceki zamana ait bir bâc kanunnâmesi Bağdad-Âna-Hit-Halep yolunun işlek bir ticaret yolu olduğunu gösterir. Bu kanunnâmede,[17] Bağdat'tan gelen mallar arasında *bürüncük* ve *kasab* kumaşlarından söz edilir. Hint malı olarak çivit anılır. Keza Mısır, Halep ve Şam'dan gelen ipekli ve başka çeşit kumaşların da buradan geçtiği görülmektedir.

Basra körfezinde ve onu çevreleyen bölgelerde Osmanlılarla Portekizliler arasında 16. yüzyıl boyunca egemenlik için uzun çekişme döneminde, özellikle 1550'de başlayan Osmanlı saldırı siyaseti denizde başarısızlığa uğradıktan sonra, kendiliğinden bir uzlaşma durumu ortaya çıkmış, Osmanlılar Hürmüz'de Portekiz egemenliğini fiilen tanıma gereğini anlamışlardır.[18] Hindistan'la Basra, Halep arasında ticaretin canlanışına ait en kesin kanıt, Hürmüz'ün görülmemiş gelişimidir.[19] Hürmüz, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Basra-Bağdat-Halep ve İran ticaretinin bir antreposu halini almıştır. Halep pazarının 16. yüzyıl sonlarına doğru gelişimi kuşkusuz, İran ipeği yanında Hürmüz ve Basra yolu gelen Hint malları ve bu arada pamuklu dokumalar ithalatının bir sonucudur.

1610 tarihinde Bağdat'tan Haleb'e gelmiş olan 120 kişilik bir kervana ait Osmanlı kayıtları[20] konumuz için özel bir değer taşır. Bu kervanda en az on Hintli tâcir sayıyoruz. Kervan'da çeşitli menşeden tâcirler, Basra yolu ile Hint malları, yani çivit, Hint kumaşları ve ıtriyât getirmektedirler. Kervan'da Bağdad'lı ve İranlı tâcirler çoğunluktadır ve onlar da aynı çeşit mallar, yani başlıca çivit boyası ve kumaş (bu arada Lahûr kumaşı) getirmektedirler. Ayrıca, biri konsolos beş İtalyan bu kervanda idiler ve külliyetli mal getirmekte idiler. Ölenlerden mirasçısı olmayıp terekesi Osmanlı hazinesine ait olması gereken malları saptamak için işlem konusu olan bu kervan, tabii, bu yol üzerinde işleyen kervanlardan sadece biridir. Bu yolun, işlek bir ticaret yolu olduğuna ait başka kaynakların tanıklığı vardır. 1583'de Basra'dan geçen İngiliz J. Eldred[21] aynen şunları yazmaktadır: "To this port of Balsara come monthly divers ships laden with all sorth of Indian merchandise, as spices, drugs indice, and *Calecut cloth*". (o zamanın İngilizce imlâsını sakladık). 1622'de Hollandalı Visnich'in Hürmüz'e gelen Hint malları listesinde,[22] Indus ırmağı ağzından,

17 Bu kanunname için bkz. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1943, 191-92.

18 Bu karşılaşma ve uğraşı hakkında: Salih Özbaran, "Basra Beylerbeyliği'nin Kurulması...," *Tarih Dergisi*, 15 (1971), 51-72; V. Magalhaes-Godinho, 711-80.

19 Hürmüz üzerinde J. Aubin, "Le royaume d'Ormuz au début du XVI siècle," *Mare Luso-Indicum*, II (1973), 77-179.

20 Halil Sahillioğlu, "Bir Tüccar Kervanı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 9 (1959), 63-9.

21 *Hakluyt Voyages*, Everyman's Library, III, 326.

22 Steensgaard, 197.

beyaz ve boyalı dokumalar (yılda sekiz gemi), Nagena'dan *calico* ve ucuz bafta pamuklu dokumaları (üç gemi) ve Chaul'dan çeşitli dokumalar sayılmaktadır Hindistan'dan gelen malların en önemli bölümünü bu pamuklular oluşturmakta idi. Hürmüz'ün Şah Abbâs tarafından zaptı (1622) ve ticaretin sekteye uğramasından sonra Hristiyan gemileri, Hindistan'dan doğru Basra'ya gelmeye başladılar. Bağdad'ın İranlılar eline düşmesinden sonra Basra Paşa'sı İranlılara direndi ve çölden doğrudan doğruya Basra-Halep kervan yolunu kullanmaya başladı.[23]

Basra-Halep yolu, her dönemde koşullara göre ayrı ayrı güzergâhlar izlemiştir. Kervanların izlediği bir yol, Basra'da Fırat'ın batı yönünü alarak, El-Kuseyr-Kerbelâ-Kubaysa (Hit Yakınında), Kusûr-al-İhvân üzerinden Haleb'e varırdı. Bağdad'dan kalkan kervanlar ise Hit-Âna üzerinden giderdi. Çölde Arap bedevi saldırılarının azdığı dönemlerde, en emin ve çabuk yol nehir yolu ile kelekler üzerinde, Birecik veya Musul'a çıkıp oradan Haleb'e inmekti.[24]

Öbür taraftan, Kızıldeniz yolu, 17. yüzyılda başlıca çivit boyası, kumaş ithalâtı ve Mokka'dan Yemen kahvesi ihracatı ile işlekliğini sürdürecektir. Kahire, bundan sonra, Hint kumaşlarının Ortadoğu'da Basra gibi başka bir antreposu durumuna gelecektir. Safevîlerin, İngiliz yardımı ile 1622'de Portekizlilerden Hürmüz'ü ve ertesi yıl da Osmanlılardan Bağdad'ı zapt etmeleri üzerine, Kızıldeniz yolu daha da önem kazanmış olmalıdır. Nihayet, değerli Pencâb Hint kumaşları ithalatında Kandihâr-Isfahan yolunun küçümsenemeyecek bir önemi vardır.[25] Bu yolu, özellikle İsfahanlı (Culfalı) Ermeni tüccarı kullanırdı.

Onlar, yalnız İran'dan Halep ve İzmir pazarlarına İran ipeği değil, aynı zamanda Acem ve Hint kumaşları getirmekte idiler.[26] Şunu unutmamalıdır

23 Steensgaard, 207; önceleri Hürmüz'de Türklerin ticaret yapmalarını Portekizliler yasaklamışlardı. Bununla beraber, Türkler kendilerini Acem diye tanıtarak burada ticarete katılırlardı. Adayı, Şah Abbas aldıktan sonra tabii bu olanak da kalkmıştı (bkz. Steensgaard, 201, 277, 345, 353-58). R. W. Ferrier, "The Trade between India and the Persian Gulf and the East India Company," *Bengal: Past and Present*, 89 (1970), 189-98.

24 Bu yol üzerinde bak, D. Carrithers, *The Desert Route to India*, Glasgow 1929.

25 Steensgaard, 66-67, 207; J. B. Tavernier, *Voyages*, Cenevre 1970, 341-46.

26 Hindistan ve Güneydoğu ticaretini ele geçiren Hollanda ve İngiltere, İran'dan aldıkları ipek karşılığında para ve Asya ürünleri, bu arada Hindistan pamuklu kumaşları getirmekte idiler: Steensgaard, 380-88; 1670'de J. Fryer, der ki, Hindistan'dan İran'a baharattan çok "Indian cloth" getirilmekte idi. (R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and early Eighteenth Century," *Economic History Review*, 26 (1973), 43, not 7); Hollanda'da East India kumpanyası adına İran'a gelen Visnich (1622) bu alışverişi düzenledi. O zaman Hollandalıların getirdikleri mallar arasında Dekkan sarıkları, kuşaklar, *bafta (baft)* kumaşı vardı (W. Floor, *Awwalîn-i Sufarâ-yi Iran-Holland*, Tahran 1978, 20); İngiliz *East India Company* Braoch, Ahmadabad, Surat ve Agra'dan İran'a kumaş göndermekte idi (Ferrier, "The Trade...," 191-92). 1661'e doğru Ermeni ve

ki, harp hali, İran-Osmanlı ticaretini tamamıyla engellememekte, özellikle Ermeni tâcirleri iki taraf arasında gidip gelmekte idiler. 1690'da İngiliz *East India Company* Hindistan'la Osmanlı ülkeleri arasında ticaret yapan Ermeni tâcirlerine Haleb ve Akdeniz yolunu bırakmalarını istediklerinden onlar, bu kârlı ticaretten vazgeçmeyecekleri yanıtını vermişlerdir.

Bir misal: 1682-1692'de İsfahan'dan Hindistan'a ve Tibet'e giden Hovhannes'in ticari faaliyetine ait ayrıntıları biliyoruz. O, Surat ile Basra ve Isfahan arasında özellikle kumaş, çivit ve pamuk ticareti ile uğraşıyordu. Bir aralık İzmir'de de bulunmuştu.

Venedik balyosunun tahminlerine göre[27] Hindistan ticaretinden yalnız Padişah'ın hazinesi yılda yarım milyon altın gelir sağlıyordu. Hindistan, İran ve Osmanlı ülkeleri arasında, Akdeniz ticaretinde Yahudilerinkine benzer bir rol oynayan Ermenilerin, bu dönemde başarısı her şeyden evvel

---

Hint tacirlerinin Hindistan'dan İran'a getirdikleri pamuklu kumaş değeri yılda bir milyon *rupee*'ye varıyordu: K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, Cambridge 1978, 49, 196; 1610 tarihinde Bağdad'dan Haleb'e gelen kervanda Ermeni tüccarı vardı (Sahillioğlu, 63-65); Ermeniler başlıca kumaş ticaretiyle uğraşıyorlardı (J. Chardin, *Voyage*, III, Amsterdam 1711, 24; Ferrier, 38, not 3). 18. yüzyıl ortasında Basra ve Bağdad'dan Suriye limanlarına gelen kervanlar ticaret hacminin büyüklüğüne tanık gösterilir. M. F. Tiepolo'ya göre (*La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tahran 1973, XVI) bu kervanlarda deve sayısı bazen 10 bine erişiyor ve Haleb'e Hint ve İran malları getiriyordu; İsfahan'da Ermeni tüccarı üzerinde J. B. Tavernier, *Voyages en Perse*, yay. V. Monteil, Cenevre 1970, 71-72, 76-80. İran'ın Osmanlı ülkesine kumaş ihracatı önemli idi.

27 Krş. Steensgaard, 199; bu rakam herhalde Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolu ile tüm ticaretten alınan gelirdir. Basra'nın payı küçük olmalıdır. Basra limanına Hindistan ve Hürmüz'den gelen mallar üzerinden alınan gümrük gelirleri çeşitli tarihlerde aşağıdaki gibidir:

Gümrük Geliri

Tarih	Akça Olarak	Altın Olarak	Kaynak
1551	1.394.799	23.246	Tapu def. no. 288 (Mantran, 245)
1575	1.150.583	19.193	Tapu def. no. 534 (Mantran, 245)
1690	9.000.000	33.000 (Eşrefi Mısır Altını)	Mâliyeden M. no. 5461, bu rakam gümrükten başka *dellâliye, vezzâniyye ve kabbâniyye resimlerini içerir.*

Hindistan'dan gelen malların bir bölümü, transit olarak Basra'dan geçip Bağdad'a gitmekte idi. İranlı tacirler de Basra'yı kullanmakta idiler. Bandar-Abbas kurulduktan (1615) sonra Basra ticaretiyle rekabet etmeye başladı. Bir Ermeni kaynağına göre, 1700'lerde Bandar-Abbas yıllık gelirinin 15 bin tuman (1 tuman 10.000 dirhem veya 2000 şahî, 1568'de 19 şâhi 1 guruş, 1620'de 13,3 şâhî 1 guruş: Steensgaard, 419-20) hatta bir aralık 40 bin tumana yükseldiği iddia edilir. 1723'de Afgan istilâsı sırasında Hindistan gemileri Bandar-Abbas'ı bırakarak Basra'ya gider oldular (bkz. *Petros di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi*, Türkçe çeviri H. Andreasyan, İstanbul 1974, 24-25); karş. Chaudhuri, 196; L. Lockhart, "Bandar-Abbas," *EI²*, I, 1013; J. B. Tavernier, 329-40.

bu memleketlere yayılmış Ermeniler arasında yakın ilişki ve kredi olanakları ile açıklanmalıdır. Ermeni toplulukları, Osmanlı ticaret merkezlerinden Venedik'e ve Lehistan'da Lwow'a kadar yayılmışlardı.[28] Onlar Akdeniz ticaretinde sonraları kazandıkları durumu, önceleri Hindistan ve İran ticaretinde başarmışlardı. 1647'de Manisa'da "Acem Ermenilerinin" pamuklu kumaşları ithal edip hanlarda satarak rekabetlerinden yerli bezzâzlar kaygılanmış, şikayetlerini Padişaha kadar duyurup bu durumun önlenmesini istemişlerdi.[29] Hint-İran-Osmanlı ticaretinde, Ermeniler kadar olmamakla beraber, Hintli tüccarın da faal olduklarını unutulmamalıdır. Osmanlı ülkelerinde Müslüman Hintlilerin iş yapmaları karşısında İran'da büyük para işlerinde Hindûlar üstün durumda idiler. Tavernier (1632) İsfahan'da 12.000 (?) Hintli *banyan*'dan söz eder. Bu dönemde, Hindistan'ın denizaşırı ticaretinde özellikle pamuklularda merkez olan Surat'ta birçok Arap ve Türk tüccarının da faaliyetinden söz edilmektedir.[30] Yukarıda 1610 kervanına ait kayıtlar bunu doğrulayacak niteliktedir.

Osmanlıların Hint şalları ile beraber ince lüks Hint pamuklularına (dülbend ve bogasi) büyük rağbet göstermeleri, ithalâtın artması, 17. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ekonomisinde bir bunalımının başlangıcı gibi görünüyordu. Durum, Osmanlı yönetim çevrelerinde, daha bu dönemde, bir kaygı doğurmuştur.

Büyük Osmanlı tarihçisi Mustafa Naimâ (öl. 1716) şu sözlerle[31] bu kaygıyı ısıtmaktadır: "Hind meta'larına bu kadar hazîne emvâl gider, Hindiler memâlik-i Osmâniyyeden bir şey almazlar ve lâzımları dahi değildir. Bunlardan gümrük alınmak fâidesi, zımnında olan zarar-i manevîye değmez. İrâdları çok, bilâd-i âharâ adem-i ihtiyaçla masrafları yok menzilesinde olmakla, dünyanın malı Hind'de ve kahvesi sebebi ile Yemen'de cem'olup mutemevvilleri Karûn'a muâdil olmuşlardır". Naimâ'nın asıl tenkit ettiği

28 Ferrier, "The Armenians....," bkz. yukarıda not 26. Hovhannes için bkz. L. Khashikian, "Le régistre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)," *Annales Économies Sociétés Civilisations*, 22/2 (1967), 231-278.

29 Ç. Uluçay, *Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul 1942, vesika no. 44,61.

30 Jean-Baptiste Tavernier, *Voyages en Perse*, yayınlayan V. Monteil, Cenevre 1970, 81: "Il y a des marchands turcs et arméniens qui prennent de l'argent à Surate (Gücerât) pour le rendre à Gomron, où ils prennent d'autres pour Ispahan, et ils font autant à Ispahan pour Erzeroum ou pour Babylone payant le vieux du nouvaeu qu'ils empruntent en chaque lieu". (340) Gümüş para rayici doğudan batıya arttığından tüccar doğuda borç aldığı parayı batıda ödemekle kazançlı çıkıyor; Surat için bkz. M. Pal Singh, "Merchants and the Local Administration and Civic Life in Gujarat during the Seventeenth Century," *Medieval India*, 2 (1972), 221-26; A. Das Gupta, "The Merchants of Surat, c. 1700-1750," *Elites in South Asia*, eds. Leach and Mukherjee, Cambridge 1970, 201-222; M. N. Pearson, *Merchants and Rulers in Gujarat*, Berkeley 1976.

31 *Ravdat al-Husayn fi Hulâşat al-Ahbâr al-Hafikayn*, Cilt IV, İstanbul 1281 H., 293.

nokta, lüks eşya ithal edilerek "memleketin nukûd ve em vâli ol meta' sebebiyle âhar memlekete" gitmesidir. "Ekseriyâ kendi memleketinde hâsıl olan tuhaf-i emtiaya rağbet etmek lâzımdır ki, mâl (para) memleketinden hariç yere dağılmaya. Alınan gümrükler âidesi devlete faidedir diyenlere cevap veririz ki, memâlik-i sâirden emtia getirip furuht edenler aldıkları meblağı bilâd-i İslâmiyye mahsûlünden kendülere lâzım eşyaya verirlerse, devri dâim akça yine memlekette kalmış olur. Bu surette defeâtla alınan gümrük fâideden addolunur".

Hindistan'la ticarette, o tarafa fazla altın ve gümüş akımı çoktan beri bilinen yapısal bir ekonomik olaydır.[32] İngiliz *East India Company* idarecileri, 17. yüzyılda, Yakın-Doğu'nun bu bakımdan *passif* durumuna kuvvetle parmak basmışlardır. Bu dönemde, Kızıldeniz ve Basra'ya, Hollanda ve İngiliz aracılığı ile gelen Hind ve Güney-Doğu Asya ürünleri (Hint pamukluları ve şalları yanında özellikle baharat, boyalar) karşılığında, burada kâr getiren mallar bulmak güçtü. İran, ipek ihracı ile bunu büyük ölçüde karşılayabiliyordu.[33] Fakat Basra'nın hurması, Mokka'nın kahvesi ve Arap atları dışında uygun ihraç malı bulunamıyordu. Bunun sonucu ortaya çıkan açık, altın ve gümüş ile ödeniyordu. 17. yüzyılda kumaş ithali yapan Osmanlı ithalâtçı tüccar bezzâz'ların terekelerinde büyük miktarda nakit para, özellikle altın, riyal ve esedî guruş bulunması sırf bir rastlantı olmamalıdır.[34]

Özetle, Hindistan-Ortadoğu ticaretinde 17. yüzyıldaki gelişmeye paralel olarak, büyük ticaret ve para devir hareketinin, Naimâ'nın dediği gibi "Karûn gibi" zengin Hintli tüccar ortaya çıkmasını sağladığı ortadadır. Herhalde Avrupa'dan önce Osmanlı pazarı, Hint pamuklu kumaş ihracatı için esas pazar olmuştur. 1690'a doğru İngiliz *East India Company* ajanları, Ortadoğu'ya gönderilen pamukluların Avrupa'ya giden miktarın dört katı olduğunu bildirmektedirler.[35] Malûmdur ki 17. yüzyılda Hint pamukluları Ortadoğu'dan sonra Avrupa pazarlarını da istilâ edecek, bu hareket bir bunalım dönemi ve ardından batı Avrupa memleketlerinde pamuklu sanayiinin yükselmesine yol açacak ve nihayet 18. yüzyıl ikinci yarısında geniş pazarlar için yığın-üretim yapma gereği, bu sanayide mekanik yöntem ve araçların uygulanması ile Batı'yı büyük sanayi devrimine götürecektir.

---

32 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I, çev. S. Reynolds, New York 1972, 436-66; Chaudhuri, 152-89.

33 Bkz. Steensgaard, 367-97.

34 Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri," *Belgeler, Türk Tarihi Belgeler Dergisi*, III (1968), 91-93, 143-46, 164-66, 193-95, 325-28, 336-38, 368-72.

35 1690'da Sir Josia Child şunu yazmıştır: "It was in the Company's (East India Company) power to interrupt his (the Mughal Emperor) trade to the Red Sea and that of Armenians, Persians, Kurds and other people of Bussora (Basra) etc. which usually carried off five times as many Callicoes as we and the Dutch", (Chaudhuri, 246, 191-96).

Merkantilist Avrupa'nın, Hint pamuklularının istilâsı karşısında reaksiyonu Osmanlılarınkinden çok farklı olmuştur. 17. yüzyıl ortalarından başlayarak Fransa ve İngiltere'de ilkin yüksek sınıflar, sonra halk yığınları arasında pamuklu dokumalar moda olup büyük bir talep ortaya çıkınca, yünlü, ipek ve keten dokuma sanayii güç duruma düşmüş, onların baskısı ile pamuklu kullanımına karşı yasaklar konmuş, ithalâta ağır gümrük tarifeleri uygulanmış, fakat nihayet 18. yüzyıl ortalarında himayecilere karşı "economist"ler davayı kazanmışlar, pamuklu ithalatı üzerindeki önlemler hafifletilmiş, yerli pamuk sanayii teşvik edilmiş ve desteklenmiştir.[36]

17. yüzyılda Hollanda'dan sonra İngiltere'de de Hint pamuklu ithalât ve ticareti temel ticaret kollarından biri halini almıştır. 1650-1750 döneminde İngiltere'de Hint pamukluları, özellikle kibar sınıf için ince müslinler, *chintz* (Türkiye'de çit diye bilinen iyi kalite basmalar), *calico* denen nisbeten ucuz pamuklular, *Masulipatam, Dakka, Gücerat, Bengal* lüks pamukluları, İngiliz *East India Company*'nin bütün ticaretinin dörtte üçünü oluşturuyordu.[37] 1680'lerde İngiliz kumpanyası ithalâtta bir buçuk milyon parça üzerine fırlayarak rekor bir düzeye çıktı. Bundan sonra yasaklara ve kısıtlayıcı önlemlere rağmen, Hint pamukluları piyasaya hâkim oldu.

Osmanlılar bu dönemde, özellikle İzmir'den gönderilen Anadolu pamukluları ile, Asya'dan Avrupa'ya büyük pamuklu ihraç hareketine katıldılar. 1700'de Fransa'ya 314.000 Fransız lirası olan Türk pamuklu ihracatını, üç yıl sonra yasaklar gevşetilince, üç milyon liraya çıkmış buluyoruz.[38] Bu Türk-Arap pamuklular listesinde şu adları tanıyabiliyoruz: *Kilis, Mardin, Diyarbakır, Hama, Anteb, Antakya, Halep, Kudüs, Şam bezleri, bogasi (boucassin), kutnu (kutnî), beledî* çeşitleri.[39] Bu listede, Osmanlı sanayiinin Hint, Acem taklitleri, basma, müslin ve *indiennes*'leri de anılmalıdır. Orta Amerika'da plantasyonlarda esirlere giydirilen ucuz, kaba ve sağlam mavi pamukluların büyük bir kısmı, o zaman Osmanlı topraklarından gidiyordu. Keza, Marsilya boyahânelerinde boyanan batı Anadolu ham pamukluları oradan İspanya'ya ihraç edilmekte idi.[40] İzmir'in 17. yüzyıldan başlayarak, öteki ihraç merkezlerini, bu arada Haleb'i geride bırakarak, İmparatorluğun en önemli ihraç limanlarından biri haline gelmesi özellikle pamuk ve pamuklu ihracatındaki

36 Bu gelişmeler için bkz. S. Ahmad Khan, *The East India Company in the XVIIth Century*, London 1923, 22-26; Chaudhuri, 294-96; Fransa'da yasaklar için bkz. P. Masson, *Histoire de commerce français dans le Levant, au XVIIIe siècle*, Paris 1911, 277-78; İngiltere'den bu ticaret dolayısıyla fazla altın ve gümüş çıkmasının doğurduğu kaygı için bkz. S. Ahmad Khan, 168-72, 214-22.

37 Chaudhuri, 282.

38 P. Masson, 456.

39 P. Masson, 457, not 1.

40 Age. 456.

bu gelişime bağlıdır.[41] Serez-Selânik ve Teselya bölgesi ise, 18. yüzyıl ikinci yarısında Orta-Avrupa'ya, özellikle Almanya ve Avusturya'ya yaptığı büyük pamuk ve pamuk ipliği ihracatı ile görülmemiş bir ekonomik gelişme dönemine girecektir.[42]

Hint pamukluları, Osmanlı pamuklu sanayiini çöküşe götürememiştir; 19. yüzyılda Avrupa pamuklu istilası karşısındaki çöküntüye benzer bir durum görülmüyor. 17. ve 18. yüzyıllarda Türkiye, ana sanayi kolunda, yani pamuklu sanayiinde büyük iç pazara egemendir. Türk ustaları, hiç olmazsa bazı çeşitlerde, Hint mallarını taklit ederek doğulu rakiplerine karşı başarılı olmuştur. Özellikle bogasi ve bezde; Türk pamuklu sanayii o zaman hammadde ve emek bakımından rekâbet olanaklarına sahip görünmektedir.

1650-1750 arasında Hindistan'ın, dünyanın bir numaralı pamuklu üreticisi ve ihracatçısı durumuna gelmesi başlıca iki faktörle açıklanır: emek maliyetinin düşüklüğü, hammaddenin yerinde üretimi ve ucuzluğu.[43] Bunun yanında, zerâfet ve moda da önemli bir rol oynamıştır. Hint pamukluları, özellikle müslinler *(dülbend)*, boyanmış ve basma pamukluları, çekici desenleri ile Ortadoğu alıcısını, sonraları Avrupalıları büyülemiştir. Çoğu zaman moda, fiyat faktörünü ikinci plana düşürmüştür. Osmanlı ülkesine giren Hint pamukluları genellikle lüks ve çok pahalı çeşitlerdendi. Hindistan'da şüphesiz ilkin sarayın ve yüksek tabakanın talebi etkisiyle, renk, desen ve dokuma teknolojisinde büyük ilerlemeler olmuş, Hint lüks dülbendleri ve basmaları eşsiz bir kalite üstünlüğüne erişmişti.[44] Öbür taraftan Hint pamuklularının başka memleketlere bakarak ucuzluğu, daha 14. yüzyılda İslam dünyasını dolaşan Arap seyyahı İbn Battuta'nın gözüne çarpmıştır.[45] Pazar koşullarını rasyonel bir biçimde inceleyen İngiliz *East India Company* ajanları ve bunların gözlemlerine dayanan ekonomi tarihçileri, Hint pamuklu sanayiinin olağanüstü gelişim ve yayılışını, temelde asgari fiyat farkı *(price differential)* ile açıklamaya çalışırlar ve başlıca işçi gündeliği indeksi üzerinde dururlar.[46] Bu nokta bizim için önemlidir

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi Hindistan'da da pamuklu sanayiinin temeli pamuk ipliği yapımıdır. (17. yüzyılda Dakka'da 25 bin dokumacıya

41 İzmir'in gelişmesi üzerinde bkz. N. Ülker, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, Doktora tezi, The University of Michigan, 1974.

42 Bu konu, Osmanlı arşiv malzemesine göre geniş bir biçimde ele alınmalıdır. Şimdilik bkz. N. G. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII siècle*, Paris 1956; V. Pasakleva, "Les relations commerciales des *contrées* bulgares avec les pays occidentaux et la Russie," *Etudes Historiques*, 1 (1960), 253 -283; Makedonya'da sosyal-ekonomik gelişmeler üzerinde B. McGowan'ın araştırmalarının yayınlanması arzu edilir.

43 Chaudhuri, 241-47.

44 Chaudhuri, 237-38, 247, 282.

45 Ibn Battuta, *Voyages*, yayınlayan ve tercüme eden C. Defremery ve B. R. Sanguinetti, IV, Paris 1958, 2-3; C. J. Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East*, Paris 1937, 189-190.

46 Chaudhuri, 159-70.

karşılık 80 bin iplikçi vardı. Bu iplikçilerin büyük bölümü de kadındı).[47] Genellikle, pamuk ipliği üretiminde büyük işçi kitlesini, emeğini en ucuza arz eden şehir fakir halkı ve özellikle kadınlar ve çocuklar veya şehre yakın köylü halk oluşturur. Öbür taraftan harcıâlem ucuz pamuklulardan kalan kâr *(profit margin)* çok az olduğundan, emeğin azami ucuzluğu en önemli faktör halini alır. Chaudhuri'ye göre (241-47), Hindistan'da pamuklu sanayii *kast* içindeki gruplara göre örgütlenmiştir ve küçük kasabalara ve köylere yayılmış halde son derece dağınıktır. Eksilmeyen büyük işsizler yığını, bu sanayii için daimî ucuz emek sağlar. Bu sistemde, ihracatçı büyük tüccar, işçi ile uzak pazar arasında ilişkileri düzenleyen ve örgütleyen vazgeçilmez temel elemandır. Fakat köylü-işçi ile büyük tüccar arasında toplayan gezginci tüccar ve başka aracılardan oluşan geniş bir örgüt vardır. Tüccar, köylüye, İslâm hukukunda dikkatle düzenlenmiş olan *salam (selem)* kurallarına göre, avans verir ve kendisine bağlar.[48] Böylece, işçi kredi ve ürettiği mal için pazar garantisi sağlamış olur. Fakat öbür yandan, bu sistemde gezginci tüccar veya aracı, işçinin içinde bulunduğu zaruret halinden yararlanır ve gündeliği asgari düzeyde tutma olanağını bulur. Hindistan'da 18. yüzyılda, Avrupa'dan pamuklu için gelen büyük talep karşısında *salam* sistemi yerine parçacı ev sanayii *(verlag system)* ve nihayet gündelikçi işçi sistemi gelecektir. Emek üzerine tüccar kontrolü gittikçe daha kuvvetlenecektir. Her üç sistemde de tüccar, pazar ile işçi arasında fiyat mekanizmasının işlevinde hâkim elemandır.

Yukarıda işaret ettik ki, *East India Company* ajanları, emek maliyetini, üretim maliyet hesaplarında çoğu zaman en önemli eleman olarak ele alırlar. Emek maliyeti temel beslenim maddeleri, pirinç ve buğday fiyatlarındaki dalgalanmalarla bağımlıdır. Bu maddeler genellikle Avrupa fiyatlarından çok aşağıdadır. Böylece, Hindistan koşulları, pamuklu el-sanayiinde gündeliği en aşağı düzeyde tutabilmekte ve dış pazarda -yani emeğin çok daha pahalı olduğu yerlerde- rekabet olanağını kaldırmaktadır.

Osmanlı pamuklu sanayii, piyasayı kontrol altında tutmakla beraber bazı Hint pamuklularında özellikle lüks dülbendlerde rekabet olanağı bulamamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda yalnız yüksek tabaka arasında her zaman alıcı bulan çok pahalı lüks dülbentler değil, ucuz Hint basmaları ve Hint pamuk ipliği de Osmanlı pazarında tutunmuş bulunuyordu. Bunda, kullanılan pamuk kalitesinin üstünlüğü, renk ve desen nedeniyle çekicilik, lüks ve moda faktörü önemlidir. Bunun dışında, bir açıklama bulmak için, Osmanlı

47 Age. 262.

48 *Salam* (Selem) Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş ölçüde uygulanmakta idi: M. Akdağ, "Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti," *Belleten*, XIV (1950), 366-68; İslâm hukukunda yeri için bkz. Tahâvi, *Kitâb al-Shurût al-Kabîr*, yayınlayan J. V. Wakin, New York 1972; *Mecelle*, madde 380-87.

ülkesinde emeğin maliyetini de hesaplamak ve karşılaştırmak gerekir. Osmanlı ihtisâb defterleri, kadı sicillerinde nafaka tayinleri böyle bir incelemeyi olanaklı kılmaktadır. Böyle bir karşılaştırmanın sonucunu bekleyerek, o zaman Osmanlı emek maliyetinin Avrupa'dan aşağı, fakat Hindistan'dan yüksek olduğu düşünülebilir.

Son olarak şu noktayı da belirtelim ki, Hint pamuklu sanayii, kuşkusuz, tüccarın kontrolü ve örgütlenmesi sonucu olarak, pazar talep koşullarına uyabiliyordu. Osmanlı pazarında rağbette olan bazı pamuklu çeşitlerinin, aynı adla *(alaca, kutnî* vb.) Hindistan sanayiinin başlıca yapım ve ihraç malları arasında yer aldığını biliyoruz. Bu bir rastlantı değildir. Fakat aynı zamanda Anadolu pamuklu el sanayii, Hint pamuklularının taklitlerini yapmakta gecikmeyecektir. İki memleket arasında sosyal koşullar, örgütlenme ve teknolojide benzerlik ve akrabalık vardır. Bir misâl olmak üzere, Yakındoğu'da moda olan üzeri kâğıt gibi çirişle parlatılmış pamuklu çeşidini -ki Abbasiler dönemine kadar götürülebilen bir gelenektir[49]- Avrupa zevkine uymadığı halde, Ortadoğu pazarı için Hint sanayii geniş ölçüde üretiyordu. Osmanlı sanayiinde pamuklular, bunun için *cenderehâne* (veya *mengenehâne)*'lerde cendereden geçirilirdi. Biz aynı teknolojiyi Hindistan'da buluyoruz.

Hindistan'dan İthal Pamuklu Çeşitleri

Aşağıda Osmanlı kaynaklarından çıkardığımız listeler (bkz. Çizelge III-V) bazı pamuklu çeşitlerinde Hint mallarının Osmanlı pazarında tutunmuş olduğundan özellikle dülbend (müslin)'lerde bu pazara hâkim olduğundan söz etmemizi haklı kılar.

I. Edirne, 1543-1659

1543-1659 yılları arasında Edirne'de ölmüş olan 19 bezzazın stokları içinde ve terekesi kayıtlı 175 kişinin ev eşyası arasında[50] Hint menşeli şu pamuklu kumaşları buluyoruz:

49 C. J. Lamm, *Cotton in Medieval Textiles of the Near East,* Paris 1937, 121; Hindistan'da pamuklu dokuma teknikleri üzerinde bkz. Sir George Birdwood, *Industrial Arts of India,* Londra 1880; W. Born, "Le rouet à main hindou; sa diffusion vers l'Est et vers l'Ouest," *Les Cahiers CIBA,* III, 26 (1949), 904-5; R. Pfister, *Les toiles imprimés de Fostat et l'Hindostan,* Paris 1938; J. Irwin ve K. B. Brett, *Origins of Chintz,* London 1970; Türkiye'de dokuma tekniği için Ş. Y. Yağan, *Türk El Dokumacılığı,* İstanbul 1978; R. E. Koçu, *Türk Giyim Kumaş ve Süsleme Sözlüğü,* Ankara 1969; Hans E. Wulff, *The Traditional Crafts of Persia,* Boston 1966, 172, 230; Ş. Elçin, "Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar," *Türk Etnografya Dergisi,* V (1962), 1-20.

50 Ö. L. Barkan, "Edirne Askeri Kassâmına Ait Tereke Defterleri," *Belgeler,* III, (1968), 1-477.

Çizelge III

Pamuklu Kumaşlar	Fiyat akçe	Tereke Def. Sahife
Destâr-ı Kanbil (1554) (adedi)	80	129
Kutnî Hindî Laciverdi (1568)	230	138
Peşgîr-i Hindî (1569)	20	
Hindî makrama (1572)	15	
Bihârî dülbend (1637)	300	270
Ser-Hindî (1637)	360	271
Lekepürü (Lakapûrî) beyaz bogasi topu (1637)	600	271
Çit (1637)	180	271
Ferespidi (Firûz-pûrî) (1637)	300	271
Bihârî dülbend (1641)	200	306
Kayyim-Hânî dülbend (1641)	320	306
Değirmisi:	15	
Bayrâm-pûrî dülbend (1641)	50	306
Ser-Hindî makrama (1641)	20	306
Lekepûri (Lakapûrî) bogasi (1641)	250	307
Pafta bogasi (1641) (değirmisi)	15	307
Hindî iplik (1641) (okkası)	100	325
Hindî yorgan (1596)	150	335
Hindî kuşak (1596)	70	336
Hindî kırmızı bogasi (1596)	200	336
Dapul (Dabhol) alacası (1651)	225	353
Kabûlhane dülbend (1658)	150	406
Çit (1658)	120	406
Kayyim-Hâne dülbendi (1658)	213	407
Kabûlhane dülbendi (1658)	170	407
Kırmızı Keşmir Şal (yün)	1530	430

II. Basra, XVI. Yüzyıl

1551 ve 1575 Basra tahrir defterleri,[51] Basra Körfezi bölgesinin Osmanlı-Hint ticaretinde oynadığı rol üzerinde önemli ve güvenilir kaynaklarımızdandır. Bu defterlerdeki kanunnâmelere göre, Hindistan'dan gelen başlıca eşya şunlardır:

Dokumalar: Dülbendler, bu arada dülbend-i hâssa, bayrâmî bez, *mi'cer-i Hindi* (Hint örtüsü) "vesair akmişe", Bayrâmî *âlâ* ve harciâlem olarak iki kalite

51 R. Mantran, "Règlements fiscaux ottomans, la province de Bassora," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 10/2-3 (1967), 224-77.

ithal olunur. Beyaz bayrâmî ve *mi'cer-i Hindî* Basra'da boyahanede siyaha boyanır, buradan gemi ile başka taraflara gönderilir.

Hindistan'dan Basra'ya pamuk da ithal olunur ve burada oldukça önemli bir pamuklu sanayiine vücut verir. Basra'da pamuğu atmak ve temizlemek için büyük bir *penbehâne* vardı. Bu *penbehâne*'de alınan resim 1551'de, 16.983 akçadan 1575'de 135.232 akçaya yükselmiştir. Basra, Katîf ve Bahreyn'de yapılan pamuklular öteki Osmanlı bölgelerine ihraç olunmakta idi. Özellikle Katîf'te kirbâs, destâr, bez ve alaca olarak çeşitli pamuklu kumaşlar dokunmakta ve ihraç edilmekte idi. Katîf'in mavi bezi, kadınların başlarına örttükleri *bürüncük* meşhurdu (Mavi boya için çivit Hindistan'dan ithal olunmakta idi). Bahreyn'in dülbendleri de meşhurdu. Basra'ya karadan, yani Osmanlı topraklarından ve İran'dan da pamuk ve dülbend geldiği kanunnâmede yazılıdır. Hindistan'dan Basra'ya ithal olunan öteki malların başında baharat, çivit (Arapça nil), demir, çelik (pûlâd) gelmektedir. (1630'larda Tavernier, V. Monteil yayını, Paris 1970, 28, Şam çeliği diye tanınan çeliğin aslında Hint çeliği olduğunu açıklar).

Basra'ya Nacd ve Al-Hasâ yolu ile kumaş ve çivit ithal edildiği de kayıtlıdır. Hint menşeli mallar Mekke'den çöl yolu ile geliyordu. Hürmüz ve Hindistan'dan gelen gemiler eşyalarını ya Basra'ya çıkarır yahut transit olarak Bağdad'a giderlerdi. Basra, civar bölgelere, Cezair, Huvayza ve İran'a (Dizful, Şuştar) Hint mallarının dağıtım merkezi rolünü oynamakta idi. Kanunnâmede, Basra'dan Hürmüz'e at ihraç olunduğu kayıtlıdır. Basra'nın ihracatı arasında mazı, camus derisi, hurma pirinç, kına, kızıl boya ve deve sayılmaktadır. Gücerât pamuklu sanayii Arabistan'dan ithal edilen kızıl kök boyaya bağımlı idi. Deve, İran'a ihraç olunurdu. Hindistan'a buradan giden malların en önemlisi kuşkusuz at idi.

Basra gümrük mukataaları iç ve dış ticaret genişliği üzerinde bir fikir verebilir (akça hesabı ile: 1 altın= yaklaşık 60 akça).

	1551	**1575**
Hürmüz ve Hindistan'dan gemilerle gelen mallardan	1.394.799	1.150.583
Şattularab'tan küçük gemilerle gelen mallardan (hurma, pirinç, hububat, sebzevât, balık vb.)	547.269	749.338

Hürmüz-Hindistan gümrüğünün azalmasına karşılık bölge ticaretinden elde edilen gümrük geliri artmıştır. Hint mallarından gelen gümrük geliri 19-23 bin altın, azımsanamayacak bir miktardır. Unutmamak gerekir ki, Hint mallarının büyük bir bölümü Bağdad'a transit geçmekte Basra'da gümrük ödenmemekte idi.

Basra bölgesi İran ile deniz ve kara yolu ile geniş ölçüde ticaret yapmakta idi. İran'dan Basra'ya ithal edilen mallar şunlardı:

Dokumalar: **Pamuklular**
Davrak mavi kirbası
İsfahan bezi (mavi ve beyaz)
İpekliler
Kemhâ
Mahâzim-i Yazdî
Siyah Yazdî
Kaftan
Kuşak
Futa (peştemal)
Mulla (beyaz kadın baş örtüsü)
Halı (kalîçe)
Keten
Yün İpi
Yapağı
(bu mallar Bandar ve Şuştar yolu ile geliyordu)

Öteki Mallar: Pamuk
Arpa, buğday
Kuru meyveler (fındık, ceviz, incir, kuru üzüm, fıstık)
Koyun
Şiraz'dan yay ve gülâb

III. İstanbul Pazarı, 1640

Yalnız pahalı keşmir şalları (1640 narh defterinde fiyatı 1.600 akça) ve ipeklileri değil, Hint ince pamukluları da Osmanlı seçkin sınıf arasında değerli hediyeler olarak alınıp verilmekte idi. Bu görenek, bu kumaşların lüks sayıldığını gösterir. 1547'de eski Zebîd (Yemen) valisi Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelirken Padişah'a getirdiği Hint menşeli eşya arasında şunlar sayılmaktadır (Başvekâlet Arşivi, Fekete tasnifi, 345); *Kemhâ-i Hindî, kutrî-i Hindî, Hindî alacadan peşgîr, beyaz bayrâmî.* Bir saray hazine mevcudu yoklama defterinde (Arşiv Kılavuzu, II, İstanbul 1940, vesika 21), hazinedeki değerli eşya arasında Hint ridâsı (perde) dikkati çeker. 1640 tarihli bir narh defterinde liste bize, bu tarihte İstanbul'da yerli ve ithal kumaşlar, bu arada pamuklular üzerinde tam ve sistemli bilgi vermektedir. Bu liste, ölçü ve fiyatları da verdiğinden son derece değerli bir kaynaktır. Aşağıdaki listede, yerli ve ithal malı bütün bogasi ve dülbent çeşitlerini ayrıntılı bilgileri ile veriyoruz. Renk ve desene

göre birçok adlarla anılan pamuklular aslında *dülbend (tülbent), bogasi* ve *bez* olarak başlıca üç kategoride toplanmıştır. Şehir ve köylerde pamuklu dokuyanlar, *cullah* (culah, çulah veya çulha şekilleri daha yaygın) ve *bogasici* olarak ayrılır. Cullahlar, kaba bez dokuyanlar, bogasiciler ise ince kalite pamuklu dokuyanlardır. XIV. yüzyılda İlhanlılar döneminde yazılmış bir kaynak,[52] *mermeri, kutni* ve *kirbâs* olarak başlıca üç çeşit pamukludan söz eder. Kirbas (Sanskrit dilinden: karpasi) kaba pamuklu için Arapça ve Farsça'da yerleşmiş bir sözcüktür ve 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında sık sık kullanılır. Bunun yerine sonraları, bez kelimesi yerleşmiştir. Aşağıdaki listeye kaba pamuklu çeşitlerini (bezleri) almadık. Keza, çoğu zaman pamukludan yapılan yorgan, makrama (mahrama), kavuk, takye, peştemal, hamam havlularını koymadık. Bu gibi mallarda yerli pamuklular egemendir. Lüks yorganlarda bazen Hint dokumaları kullanılır. Kaba pamuklular tamamıyla yerli malıdır. (Narh defteri, bu bezlerin menşeini çoğu zaman gösterir: İstanbul bezi, Akşehir bezi, Soma bezi, Edremit bezi, Nazilli bezi, Mısır bezi, Çine çenberliği, Akhisar bezi, yorganlarda Kayseri bogasisi, Bilecik dolaması, Urla beledisi, yastıklarda Kastamonu, Tire, Haleb pamukluları kullanılır. Peşgirde, Sirfica ve Tire pamuklusundan söz edilir).

52 W. Hinz, *Die Resâlä-ye Falâkiyyä*, Wiesbaden 1952, 136 b 137 a. Z. V. Togan tarafından ortaya çıkarılan bu önemli kaynak, Abdullâh Mazenderânî tarafından yaklaşık 1363 yılında yazılmıştır. Bu kaynak o zaman İran'a Hindistan'dan kumaş ithal edildiğini de belgelemektedir, 13 b, 133 a.

Çizelge IV
Çeşitli Kalitelere Göre 1640 Narh Fiyatları (Akça Olarak)
1 zirâ: 68 sm, 1 rub': 8.5 sm, 1 gireh: 2.04 sm.

Pamuklu Çeşidi	Âlâ (En İyi Kalite)	Evsat (Orta Kalite)	Ednâ (Aşağı Kalite)	1640'da 1 Flori Altın = 120 Akça 1 Kâmil Guruş = 80 Akça narh verilmiştir. 1637'de 1 altın 250 akçaya çıkmıştı.
Boğası'lar				
Beyaz Lakapüri (topu)	400 zirâ: 25	360 zirâ: 23	–	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 16 zirâ, evsatı 15 zirâ
Beyaz Bayrâmî (topu)	320 zirâ: 26.5	–	–	Eni 1 zirâ 5 rub', boyu 12 zirâ
Lakapûri, Cihângir (topu)	460 zirâ: 26	–	–	Eni 1.5 zirâ, boyu 17.5 zirâ
Lakapûri, acem al ve gülgûni	160 zirâ: 26	–	–	Eni 1 zirâ, 3 rub', 1 gireh, boyu 6.5 zirâ

Lakapûri, heft-renk	155 zirâ: 25	–	–	
Beyaz Ferespûri, acem	195 zirâ: 12	–	–	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 16 zirâ
Ferespûri (Feroz pûri veya Firûz pûri)	–	173 zirâ: 11	–	Eni 6 rub', 1 gireh, boyu 11 zirâ
Ferespûri acem, heft-renk			135 zirâ: 12.5	Eni 6 rub', 1 gireh, boyu 11 zirâ
Beyaz Semâni Acem	320 zirâ: 29	–	–	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 11.5
Beyaz Haydarâbâdi Acem	295 zirâ: 17	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 17.5 zirâ
Haydarrâbâdi, Heft-renk	–	–	140 zirâ: 17	Eni 1 zirâ, boyu 8.5 zirâ
Hind bogasısı, beyaz	330 zirâ: 17	–	–	Eni 6 rub 1 gireh, boyu 19 zirâ
Hind bogasısı, Heft-renk	–	–	170 zirâ: 16.5	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 11 zirâ

Hamid bogasısı, beyaz isperek	140 zirâ: 18.5	120 zirâ: 16	100 zirâ: 14	Âlâsı: eni 1 zirâ 1 rub, boyu 7 zirâ
İsperek neftisi Hamid bogasısı	165 zirâ: 21	130 zirâ: 18	112 15	Tonluk: eni 1 zirâ 1 rub 1 gireh, boyu 7.5 zirâ Aslında boy 8.5 zirâ imiş, üç ay mehil verildi, yine ayni boyda yapılması için.
Beyaz Borlu bogasısı	115 zirâ: 9	–	–	Kaftanlık: eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 11.5 zirâ
Heft-renk, Hamid ve Borlu bogasıları	120 zirâ: 10.5	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 11.5 zirâ
Borlu isperek neftisi	147	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ
Kırmızı Diyarbakır bogasısı	220 zirâ: 22	200 zirâ: 20	–	Âlâsı: eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 10 zirâ
Tokat'ın Diyarbakır benzeri kırmızı bogasısı	140 zirâ: 14	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 10 zirâ
Kastamoni kırmızı bogasısı	133 zirâ: 13	120 zirâ: 12	110 zirâ: 11	Eni 1 zirâ, boyu 10 zirâ
Musul bogasısı, beyaz	500 zirâ: 24	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', 1 gireh, boyu 21 zirâ 2 rub'

Musul bogasısı, siyah	200 zirâ: 29	–	–	Boyu 7 zirâ 1 rub'
Musul benzeri Hamid siyah bogasısı	110	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 7.5 zirâ
İstanbul siyahi	105	–	–	
Borlu bogasısı, Heft-renk	109 zirâ: 9	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ
Borlu bogasısı, mâi	113 zirâ: 8.5	–	–	
İstanbul bogasısı, mâi	92 zirâ: 8	–	–	
Borlu bogasısı, al	140 zirâ: 13	–	zirâ: 12	
Borlu bogasısı, nebâti	zirâ: 9.5	–	–	Eni 1 zirâ gireh
Manisa bogasısı, beyaz	zirâ: 11	–	zirâ: 10.5	Boyu 11.5 zirâ
Manisa isperek neftisi	180 zirâ: 23	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 7 rub'

Manisa nar neftisi	165 zirâ: 15	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 11.5 zirâ
Musul Kırmızı bezi	zirâ: 30	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub'
Beyaz Mardin bezi	230 zirâ: 11	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 22 zirâ
Denizli beyaz bogasısı	zirâ: 25	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 8 zirâ
İstanbul beyaz bogasısı	zirâ: 6.5	–	–	Boyu 11.5 zirâ
İstanbul heft-renk bogasısı	zirâ: 7	–	–	–
Hindî Burûcî beyaz bogasısı	600 zirâ: 31	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 20 zirâ
Beyaz Bâfta bogasi	zirâ: 14	–	–	Eni 7 rub', boyu 14 zirâ
Beyaz İstanbul astarı	zirâ: 4	zirâ: 3.5	zirâ: 3	Eni 7 rub'
Mâi İstanbul astarı	zirâ: 4	–	–	
Nebâti İstanbul astarı	zirâ: 3.5	–	–	
Borlu beyaz balta-sapı bogasısı	zirâ: 8.5	zirâ: 8	zirâ: 7	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ

Borlu balta-sapı heft-renk	zirâ: 9.5	zirâ: 9	zirâ: 8	
Kıbrıs astarı	zirâ: 5.5	5	–	Eni 7 rub', boyu 20 zirâ
Mısır mendil alacası	180	150	130	Eni 6 rub', boyu 12 zirâ
Kentûm Hindi alaca bogasısı	340	–	–	
Manisa alacası	130	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 8 zirâ
İbn-Baba alacası	100	80	70	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 12 zirâ
Bağşehri alacası	70	–	–	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 6 zirâ
Tire alacası	60	–	50	
Dülbend'ler				
Mutallâ bî-misil	1600	–	1200	Eni 1 zirâ 3 gireh, boyu 24 zirâ, ağırlığı 116 dirhem, "Padişah'a lâyık" en eyisi
Raksbendi	1000	800	–	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 18 zirâ, ağırlığı 107 dirhem
Sûsî-mutallâ	1200	–	–	Eni 1 zirâ 3 rub', 16 değirmi, boyu 22.5 zirâ

Sûsî-Ferhâdî	700	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, 18 *değirmi* ağırlığı 102 dirhem, boyu 20.5 zirâ
Hammâmi-mutallâ	800 değirmisi: 80		450 değirmisi: 35	Eni 2 zirâ, boyu 20 zirâ, 240 dirhem, 10 *değirmi*, ednâsı: eni 1.5 zirâ 13 *değirmi*
Şerbeti (topu)	720 değirmisi: 48	–	–	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 21 zirâ, 15 *değirmi*
Kenârlı mehker	325 değirmisi: 25			Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu 18 zirâ, 13 *değirmi*
Muhker kenarlı Ferhâdî, kesim harcı	640 değirmisi: 42	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 18 zirâ, 15 *değirmi*
Mutallâ Raksindi	480	440		Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 18 zirâ, ağırlığı 100 dirhem, 15 *değirmi*
Mermerşâhî	1400 değirmisi: 80	1000 değirmisi: 50	540 değirmisi: 30	Eni 1.5 zirâ 1 gireh, boyu 30 zirâ, ağırlığı 150 dirhem, 18 *değirmi* Evsatı: eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 29 zirâ, 20 değirmi Ednası: eni 1 zirâ 2 rub', 1 gireh, boyu 23 zirâ, 18 *değirmi*
Renkli mutallâ	300	280	260	–

Hâssa kebîr	1400 değirmisi: 80			Eni 1 zirâ 5 rub' 1 gireh, boyu 31 zirâ, 18 *değirmi*
Hâssâ destâr meyâne	1040 değirmisi: 55	400 değirmisi: 20		30 *değirmi*
Destâr-ı tensûh, kırmızı uclu	900 değirmisi: 30			Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 16 zirâ 15 *değirmi*
Destâr-ı Bihâri mutallâ	260	220	180	Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu 17 zirâ, 14 *değirmi*
Destâr-i Kayyim-Hâni kesim hurcî	400 değirmisi: 20	300	200	Eni 1 zirâ 3 gireh, boyu 25 zirâ, 21 *değirmi*
Mendceri (?) dülbend	200	180	–	Eni 1 zirâ, boyu 16 zirâ
Bihâri destâr-nîmgül bir ucu mutalla bir ucu Ferhâdi	200	–	–	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 16 zirâ
Agabanu destâr	330	280	–	Eni 1 zirâ, 2 rub', 1 gireh, 13 *değirmi*
Behrâm-pûrî, harc-ı âlem al Hindî dülbend	400	260 değirmisi: 20	200	Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, 13 *değirmi*

Şir-Şeker	1000 değirmisi: 56	600	500	Eni 1.5 zirâ, 18 değirmi
Meselpatan, harc kesim	200 değirmisi: 110	–	–	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 14 zirâ
Beyaz Bogasi-i Hümâyûnî, baş makramalığı	değirmisi: 110	değirmisi: 80	–	7 değirmi
Celâl-Şâhî beyaz bogasi	280 değirmisi: 32	240	–	Eni 1.5 zirâ, boyu 15 zirâ, 9 değirmi
Tafsîlî-Yezdî alaca bogasi	260	–	240	
Alaca Kâşârî	240 değirmisi: 42	400 değirmisi: 35	–	12 değirmi
Hind'in alaca kafisi	480 değirmisi: 42	400 değirmisi: 35	–	12 değirmi
Alaca Hindî Mavdihî (?)	1000 değirmisi: 56	–	–	Eni 1.5 zirâ, 18 değirmi
Büyük taklîdî yemeni hurda nakış	340 değirmisi: 26	–	–	13 değirmi

Taklîd yemenî, iri nakişlu	280 değirmisi: 24	–	–	12 değirmi
Behrâm-pûrî yemeni tefârik destmâl	60	–	–	Eni uzun 1.5 zirâ
Çine dülbendi	65	–	–	Eni 6 rub', 1 gireh, boyu 12.5 zirâ
Çine dülbendi	30	–	–	Eni 5 zirâ, 1 gireh, boyu 9 zirâ
Beyaz üzerine meyân-pûr mendil-i Hindî	değirmisi: 120	değirmisi: 100	–	Eni 1 zirâ 2 rub', 18 değirmi
Mendil-i Tebrîzî	560 değirmisi: 40	500		Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 18 zirâ, 14 değirmi
Tefârik ser-bend-i zertârî	480	400		
Tefârik makrama, sekizi bir sırma kenarlu	tanesi: 145	–	120	Eni 1 zirâ, 2 rub', boyu 2 zirâ
Serinci yemeni taklîdî makrama	360 tanesi: 30	–	300 tanesi: 23	13 tane bir yerde
Kâşâni alaca makrama	300 tanesi: 22	–	260 tanesi: 18.5	14 tane bir yerde

Beyaz kenarlı makrama	tanesi: 90	tanesi: 90	–	Eni 1.5 zirâ, boyu 1.5 zirâ, 1 gireh
Alaca bürüncük musannaf yazdî	720 değirmisi: 57	600 değirmisi: 53		Eni 1 zirâ, 2 rub', 1.25 değirmi
Çubuklu bürüncük	arşını: 40	–	–	Eni 6 rub', 1 gireh
Sade bürüncük	arşını: 40	–	–	
Kuşak siyah çubuklu bürüncük	arşını: 30	–	–	Eni 5 rub', 1 gireh
Benâres sâde kenarlu kuşak	70	–	–	Boyu 4.5 eni 1 zirâ
Benâres meyân-Pur kuşak	120	–	100	Eni 1 zirâ, boyu 6 zirâ
Benâres meyân-hâlî	90	–	–	Eni 1 zirâ, boyu 5.5 zirâ
Zertârî tefarik kuşak	480	–	400	Boyu 5 zirâ
Zertârî tefarik kuşak	180		150	Eni 1.5 zirâ, boyu 4 zirâ, 2 rub'
Şam'ın kırmızı ve güvezi ve al mukaddem kuşağı	dirhemi: 5			
Şam heft-renk mukaddem kuşağı	dirhemi: 4			

IV. Basra, 1690

1689-1690 tarihli Basra limanı gümrük kanunnâmesine göre,[53] bu tarihte Hindistan'dan gelen pamuklu ve başka dokumaların listesi şudur:

Çizelge V

Sade köşe destâr (sarık) (çok ince lüks pamuklu)
Hezârî destâr
Pansadî destâr
Hunkârî destâr
Savâî destâr
Kanpûrî destâr
Varangal destâr (Varangal, Hindistan'da bir şehir)
Kanbîl destâr ve benzeri destârlar
Şîlâ-Cûnî destâr
Şîlâ-Bengalî destâr
Sade kutnî (pamuk-ipek karışımı
Zertâr kumî Zencir-bâf (?) kutnî
Mahremât kutnî
Sade atlâs (ipek)
Zertâr atlâs
Çeşm-i bülbül atlâs ve benzeri atlâslâr
Alaca-i Buruc (pamuk-ipek karışımı) (Broach, Hindistan'da bir şehir)
Sahib alaca Keşmir alacası
Alaca-i Ahmed-âbâdî (Ahmed-âbâd, bir şehir)
Alaca-i Mav (Mhaw, bir şehir)
Alaca-i Kesarî
Kampûre alacası
Benares alacası
Benderî alacası
Fatra(?) alacası
Divil alacası (Dabol, bir şehir)
Siyah bâfta dû-tâbî (pamuklu)
Siyah yekunîmi bâfta
Siyah bâfta-i Ahmedpûr
Siyah bâfta-i nîm
Sefıd bâfta-i Burucî
Sefıd bâfta-i Ahmet-epir (Ahmed-pûr)
Sefıd bâfta-i Suratî
Bâfta-i Lakapurî
Sefıd bâfta-i miryâzî
Çit-i penc-reng
Çire-i destmâl-i penc-reng
Bâdle-i sade (Arapçada *badle* veya *bazle* elbise demektir)
Bâdle-i tamâm-zer
Bâdle-i zerî
Bâdle-i puta-dârî
Bâdle-i Nesavunî (Nausari)
Nîm-bayrâmî
Sakkarî-Cûni
Hammâmi sakkari
Ferruh-Hânî sakkari
Patka hamî ve benzerleri

53 BA, Basra Tahrir Defteri, Maliyeden Müdevver, No. 5461, 104-118.

Yukarıda yazılan kumaşlardan Basra'da gümrükte, her yüz parçadan dört parça vergi olarak alınır. Ayrıca yüz (parçayı) geçen her denkte *ser-boğca* adıyla bir parça alınır. Kapancılık (veya kapaniyye), yasakçılık ve dellâliye için yine her yüz adette bir parça alınır. Tavvâfiyye adı altında yirmi parça başına dört heştî para alınır. Hindistan gemilerinden, sahibi Müslüman ise 200 şâhî resim alınır. Aynı kanûnnâme, *Hint penbesi* adıyla bu bölgeye ham pamuk ithal edildiğini de göstermektedir. Diğer ithal malları başlıca baharat, Çin porseleni ve çivitten ibarettir.

Kayda değer ki, Basra'ya Bağdad'dan yani Osmanlı mamulâtından kutnî, dülbend, kavuk ve arak-çîn (takye) gelmektedir. Basra'ya İran'dan, çoğu ipek ve ipek-pamuk karışımı çok çeşitli kumaşlar ithal olunmaktadır. Bağdat'tan tüccar ile gelip gemi ile kumaş ve baharat yükleyip giden kul taifesi, yani Padişah'tan ulûfe alan askerler gemi başına beş yüz Abbâsî öderler. (İran Abbâsî parası için bkz. Steensgaard, 418). Buna karşı, Bahreyn'den gelen gemiler Basra'dan geri dönerken *resm-i reftî* adı altında üç (yüz) Abbâsî öderler.

Bu listelerdeki Hint menşeli pamuklulardan bazıları hakkında ayrıntılı bilgi edinebiliyoruz.

Bayrâmî Bayrâm-pûrî ile Bayrâmî aynı çeşit kumaş olmalıdır. İbn Battuta (Defremery ve Sartguinetti yayını, IV, 2), Hint'ten Çin İmparatoruna hediye olarak çok değerli bayrâmî elbise götürdü: her topu yüz dinar değerinde idi. Ludovico Varthema (1501-1507) Türkiye'ye ithal olunan kumaşlar arasında *bairami*'den sözeder. Fakat *East India Company* kayıtlarına göre, 17. yüzyılda *Byrampautes* (Chaudhuri, 501) beyaz veya boyalı, kaba ve orta kalitede bir kumaştır. Başlıca, Gücerat ve Dekkan'da yapılırdı. Özellikle Batı-Afrika'ya ihraç olunurdu.

Dapul (Divil) Dabhol, Bombay güneyindedir. Odoardo Barbosa[54] (1516-21) burasını, pek çok sayıda Müslüman tüccarın bulunduğu önemli bir şehir olarak anlatır.

54 *The Book of Duarte Barbosa*, I, yayınlayan M. L. Dames, Londra 1918, 164-65 (limanın asıl adı Dabhol okunur): "Many ships of the moors (Muslumans) from diverse lands, to wit from Meca (Mekke), Adem (Aden) and Ormus (Hürmüz)... From the inland regions great store of cloth comes down the river and is laden on the ships". O, bölgenin Müslüman halkından ve D'Almeida'ya karşı direnişinden söz eder. Bu şehrin sahibi *Adil Şâhîler*'den olup Türk (Rum) sayılıyordu ve Portekizlilere karşı uzlaşmaz bir düşmanlık gösterdi. D'Almedia, şehri 1509'da ele geçirdi ve yaktı. *Adil Şahiler* hanedanını kuran Yusuf Adil Han ünlü vezir ve Osmanlı dostu Mahmûd Gâvân'ın hizmetinde bir kul idi. Hanedanın resmi tarihi, Adil Hanı II. Murad'ın bir oğlu olarak gösterir. *Adil Şâhîler* hakkında bkz. Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1946, 432-37.

Hammâmî *East India Company* kayıtlarında *kummum* (bkz. Chaudhuri, 504) çok yüksek kalite beyaz bir dülbenddir. 17. ve 18. yüzyıllarda Bengal'den ihraç olunurdu. Elbise için kullanılıyordu.

Çit İngilizce'ye *chintz* olarak girmiş bu pamuklu çeşidi basmadır. Bir çeşit halk harcı pamuklu olup 17. ve 18. yüzyılda Hint'ten büyük ölçüde ihraç edilmekte idi. Başlıca Bengal-Bihar, Kasımbazar, Patna, Kalkuta'da, daha ince yüksek kaliteleri Masulipatam ve Madras'ta yapılmakta idi. Gücerat ve Dakkan'da ince ve kaba çeşitleri yapılırdı (Bu kumaş hakkında bkz. J. Irwin and P. R. Schwartz, *Origins of Chintz,* London 1970). Çit, Osmanlı ülkesinde de yapılıyordu (Halep çiti için bkz. Barkan, *Edirne,* 271). Pahalı nakışlı, ipekli ve pamuklu kumaşların bir taklidi olarak halk arasında basmalar, 16. yüzyıldan sonra geniş bir tüketim konusu olmuştur. Kadın şalvarı, yatak örtüsü, yastık yüzü ve entari olarak çok çeşitli yerlerde kullanılmaya başlayan basma, Ortadoğu'da çok erkenden bilinir. Tahta bloklarla pamuklu üzerine renkli desenler basmadan ibaret olan bu teknik, pre-endüstriyel ekonomide geniş pazar için toptan üretim şekillerinden biri olarak yayılmış görünmektedir.

Bâfta veya Pâfta Kelime, Farsça *bâften* (dokunmak) yahut fâhîden (yolmak, pamuğu atmak) kelimesinden gelmiş olmalıdır. Orta Asya Türkçesinde *pakhta,* pamuk ve pamuklu anlamına *fâhîden* kelimesinden türemiş olup *bâfta* pamuklu çeşidi Orta Asya menşeli olabilir.[55] Bu kumaş, Chaudhuri'ye göre (501) beyaz, kırmızı veya başka renklerde kaba veya ince kalitede başlıca Gücerat, Broach (Buruc), Bihar, Bengal, Dakka, Nausari, Bardoli, Konkan ve Rajapur'da yapılırdı. 9-14 yarda uzunlukta ve 0.75-1 yarda genişlikte idi.

Şerbetî Bu, lüks bir dülbend olup başlıca Bengal ve Dakka'da yapılırdı.

East India Company kayıtlarında *seerbettes* diye geçer. Bengal'de yüksek ve lüks kaliteleri vardır.

Agabânû Farley (236) 19. yüzyılda bile bu pamuklunun Türkiye'ye ithalinden söz eder. *East India Company* kayıtlarında açabani

55 *Fâhta, Resâlâ-ye Falâkiyyâ*'da (136 b) bir kumaş adı olarak geçer.

(atcha-bannies) diye adı geçen çeşit olmalıdır. Genel sürümü olan bu pamuklu çeşidi başlıca Bengal'de yapılırdı. Osmanlı 1640 narh üstesinde *agabânû destâr* (sarık) tutunmuş bir çeşittir.[56]

İzârî Osmanlı tereke kayıtlarında geçen *izârî* (*East India Company* kayıtlarında *izarees,* Chaudhuri, 502) orta kalite beyaz pamukludur. Güney Hindistan'da yapılmakta idi. Genel kullanımı olan bu bezin topu 8 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişlikte olurdu.

Savaşpûr Bu Hint dülbendi, 1826 tarihli *tamga* listesinde (bkz. O. Nuri, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye,* I, İstanbul, 1922, 379) geçer. *Salaşpur* diye bilinen bu pamuklu çeşidi astar için kullanılan seyrek bir dülbenddir. Güney Hindistan, Masulipatam ve Malabar kıyılarında yapılan *Salampur* (*sallampore,* Chaudhuri, 502, 503) çeşidi ile belki aynıdır. Sallampore, *East India Company* kayıtlarında (Chaudhuri, 502) beyaz ve mavi boyalı orta kalitede bir pamuklu olarak gösterilir. Topu 15-18 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişliktedir. Başlıca bir ihraç malıdır. 18. yüzyılda beyaz salampur, İngiltere'de kalıpla desen basıldıktan sonra yeniden ihraç olunurdu.

Bogasi veya bohasi, buhası Bogasi, İtalya'da ortaçağda *bocassino* diye ün alan Yakındoğu'nun ince pamuklu kumaşıdır. Anadolu'dan o zaman İtalya'ya bogasi ihracını biliyoruz.[57] Lüks kaliteye kadar birçok çeşidi (fiyatları için bkz. liste) ve beyaz ve renklisi vardır. Kaftan, kapama, zıbın gibi giyecekte veya döşemelik olarak kullanılırdı. Hamid-eli, Karaman, Tokat bogasileri yüzyıllarca şöhretini saklamıştır. Pafta bogasi, bir Hint malı olabilir. Narh defteri, çeşitli Hint bogasisinden söz eder.

Hindî iplik İthal Hindî iplik ince kalite iplik olmalıdır. 1640 tarihli narh defterine göre Anadolu iplikleri fiyatları şöyledir:

56 Türkçe'de *âbânî sarık* halk dilinde bugüne kadar yaşamıştır. Bir çeşidi, üzerine sarı ipekle yapraklı dallar işlenmiş beyaz bezdir. *Bursa agabânîsi* ünlü idi. Bundan yorgan yüzü, bohça, bebek kundağı da yapılırdı. Agabâni (âbâni)'yi esnaf ve tüccar takımı giyerdi, (bkz. R. E. Koçu, 10).

57 J. Heers, *Gênes au XV siècle, activité économique et problèmes sociaux,* Paris 1961, 185-89, M. Balard, *La Romanie Génoise,* II, Cenova 1978, 412, 571, 628, 878.

(Okka hesabıyla, akça olarak):

İnce Akhisar ipliği	40
Menteşe ipliği: gayet incesi	70, kalını 60
Mavi Geyve ipliği	110
Kırmızı Diyarbekir ipliği	220
Hindî iplik	100

(1 okka= 1,2828 kg.; 1 zirâ (arşın)= 68 santim)

Hint pamuklu ipliği ithali 1800'e kadar önemli bir konu idi. Suriye pamuklu sanayii, İngiliz ipliğine geçmeden önce Hint pamuk ipliğini kullanıyordu.

Pamuk-İpek Karışımı Kumaşlar

Meselibeten veya

Meselpatan Çit basma pamuklularıyla tanınan Hindistan'ın doğu kıyısında Masulipatam'dan ihraç olunan bir pamuklu çeşidi, Türkiye'de bu adla tanınıyordu. Bu kumaş çeşidi örnekleri J. Irwin ve M. Hall'in eserinde (*Indian Painted and Printed Fabrics,* 48-52) gösterilmiştir. *East India Company* kayıtlarına göre (Chaudhuri, 501-505), buradan çit, alaca, salampur adlarıyla basma, boyalı çeşitli pamuklular ihraç olunmakta idi. Osmanlı narh defterinde Meselibeten Hint kutnîsi (uzunluğu sekiz arşın) bir pamuk-ipek karışımı kumaş olarak anılmaktadır. Meselibeten başlık dülbendi Osmanlı pazarında tutunmuştur.

Alaca Kaşgarî'de (*Divânü Lugat-it-Türk,* B. Atalay yayını: barçın) *yolak barçın* tarifi, alaca ve kutnî tarifine uyar (Karş. *A Survey of Persian Art,* yay. Poppe, III, 2043). 14. yüzyılda İran'da Moğol Hanı'na takdim edilen kumaşlar arasında kutnî (*Resâla-yi Falakiyyä,* 137a) vardır. Moğol döneminden sonra 13. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidine *kutnî* ve *alaca* denir. Osmanlı tereke ve gümrük defterlerinde 15. yüzyıldan beri alaca adı altında birçok çeşit kumaş buluyoruz: Mısır alacası, Şâmî alaca, Yezdî alaca, Hindî alaca, anaberî alaca, Manisa alacası, Tire alacası, Kaşan alacası, Dapul (Hint) alacası, alaca basma, divar izârî. Alacadan birçok eşya yapılırdı: Alaca kaftan, alaca heğbe, iplik alaca kaftan, alaca çarşaf, alaca minder, alaca kilim, alaca atlas mak'ad (minder), alaca peşgîr. İstanbul'da alaca satıcıları ayrı bir hirfet (lonca) halinde örgütlenmişlerdi. Evliyâ Çelebi döneminde (c. I, 616), Tire, Şam ve Hint alacaları meşhurdu. Atlas veya kemhâ kaftan yerine

ucuz bir kaftan çeşidi alacadan yapılıyordu. Giyecek ve ev döşemesi olarak alaca kumaşının tüketim alanı pek genişti. Alaca, Hindistan'da bu adla meşhurdu. Alaca, Asya'da Endonezya'dan Yakındoğu'ya kadar uzanan geniş bir sahada yaygın *ikat* denilen kumaş grubu içinde incelenmektedir. Bu kumaşların özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanarak dokumada deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. Türkiye'de *makaslı* veya *taraklı* denen bu tekniğin menşeli eski çağlara kadar izlenmektedir. (bkz. A. Bühler, *Le technique de l'ikat, Les Cahiers de Ciba,* III-36, 1218-24; Ş. Yağan, *Türk El Dokumacılığı,* İstanbul 1978, 11-28; D. Chevallier, "Les tissus d'ikatés d'Alep et de Damas", *Syria,* 29 (1962), 300-324).

Kutni (kutnu) Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî, atkısı pamuk ve çözgüsü ipek olan yollu (*rayé, striped*) bir kumaştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca tekstil sanayi merkezlerinde, Şam, Haleb, Bağdad, Bursa, İstanbul'da önemli ölçüde dokunduğu ve ihraç olunduğu gibi Hindistan'dan da ithal olunurdu. Naimâ (V, 25), Hint kutnîsini, Hindistan'dan ithal edilen malların başında sayar. 18. yüzyıl sonlarına doğru Mısır'a ithal edilen Hint menşeli kumaşlar arasında Hindi kutnî, bâfta ve şal başta gelir. Bu ithalât dolayısıyla Mısır, Hindistan'la ticaretinde açık vermekte idi (A. Raymond, *Artisans et Commerçants,* 35, 136). Kutnî Anadolu'da ve Suriye'de özellikle köylülerin alıp giyecekte ve döşemede çok kullandıkları bir kumaş çeşidi olarak yaşamaktadır. Bugün ipek yerine sunî ipek kullanılır. Sarık, başlık, makrama mendil ve kuşak halinde bogasiden ve dülbendden bir takım eşya da Hint menşelidir: Bihârî destâr, agabânû destar, mendil-i Hindî, çeşitli Penares (Benares) destâr ve kuşakları bunlar arasındadır. Çoğu *değirmi,* yani dört köşe parça olarak satılan bu değerli dülbendlerden bazıları pahalı yorganlara astar olarak da kullanılırdı. Hint canfesinden ve çitten lüks yorganlar yapılıyordu. Narh listesine göre Hint dülbendleriyle rekabet edebilen yerli dülbend olarak Çine (Menteşe'de), Ahırnasi (Kayseri yanında Agırnas'dan) çeşitleri listeye alınmıştır. İran (Acem) ve Yemen (yemenî) ince pamukluları da terekelerde ve narh listesinde oldukça önemli bir yer tutar. İnce dülbend dokumacılığı yüksek kalite pamuk ister. Hindistan'da ve İran'da üstün vasıflı pamuk çıkıyordu, Türkiye'ye erkenden ithalini gördüğümüz Hint pamuk ipliği ihtimal dülbend ve ince kumaş yapmada kullanılıyordu.

Narh defteri, Menteşe'de "gayet ince" pamuk ipliği çıktığını göstermektedir. Çine dülbendinden "çenberlik" (kadın başlığı) yapıldığını biliyoruz. Keza, Maydos'ta (Gelibolu) çok ince bir pamuk ipliği yapılmakta idi (1640 narh defteri). Gelibolu-Mürefte arasında iyi çeşit bir pamuk çıktığı bilinmektedir.

Şunu da önemle belirtmek gerekir ki gerek bezzâz stoklarında gerek ev eşyası arasında Hint menşeli kumaşlar, Anadolu, Bağdad, Bursa, Halep ve Şam kumaş ve bezleri kullanımı karşısında önemsiz bir miktardadır. Fakat 1640 tarihli İstanbul Narh defteri ve Basra Gümrük defterine göre, Hint dülbendleri, özellikle sarıkları, piyasada önemli bir yer tutmaktadır. İthal Hint eşyasının büyük tüketim pazarının, İmparatorluğun payitahtı İstanbul ve başka büyük şehirler olduğu, bu malların taşrada çok daha kısıtlı bir sürümü bulunduğu düşünülebilir. Kesin bir şey söyleyebilmek, ancak taşra pazarları üzerinde daha etraflı araştırmalardan sonra olanaklıdır.

XVIII. Yüzyılda Anadolu'dan Kuzeye Pamuklu İhracatı

18. yüzyıl ortalarında Türkiye'nin pamuklu sanayi üretimi ve ihracat kapasitesini göstermesi bakımından değerli bir kaynak olarak aşağıda M. de Peyssonel'in[58] Karadeniz bölgesinde konsolosluğu sırasında topladığı bilgileri özetliyoruz. Peyssonel, Fransız ticaretine yeni pazarlar bulmak çabası ile araştırmalarına 1750'de başlamış, 1753'de konsolos olarak Kırım Hanlığı'na gönderilmiş, 1758'de oradan ayrılmış ve eserini 1762'de Girit'te tamamlamıştır. Kırım'a gitmeden önce İzmir ve İstanbul'da bulunduğu sırada Türk, Rum ve Ermeni tüccarından bilgi toplamaya başlamış, Kırım'a gittikten sonra yerinde araştırmalarını sürdürmüştür. Kırım'ı dolaşmış, Özü tarafına bir seyahat yapmış, ihraç ve ithal mallarını, miktar ve fiyatları, ölçüleri dikkatle saptamaya çalışmıştır. Peyssonel'in eseri, yalnız o zamanki koşullara göre güvenilir istatistik bilgiler sağlaması bakımından değil, aynı zamanda merkantilist bir Batı devletinin yeni pazarlar açmak, rakipleri alt etmek için başvurduğu yöntemler bakımından da son derece ilginçtir. Osmanlı Devleti'nin kendine özgü ithali serbest bırakan sisteminden yararlanarak, bizzat yerli Osmanlı sanayi yapıtlarının yerini almak için Peyssonel'in kendi hükümetine önerdiği önlemler özellikle dikkati çeker. O, Osmanlı bogasilerinin ucuzluğu sebebiyle, Fransız yünlü kumaşlarının sürümünü nasıl kısıtladığına parmak basar, Osmanlı ve yabancı rakipleri ortadan kaldırmak için her şeyden önce fiyat faktörü üzerinde durur, kaliteden önce

58 M. de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, 2 Cilt, Paris 1787; bu çeşit ticari *memoire*'lar hakkında bkz. H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticaret İmkânları," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI (1968), 61-66; XIII, 60-68.

pazarda ucuza satmanın önemli olduğunu vurgular. Önem verdiği noktalardan biri de ucuz hammadde kaynakları bulmaktır; bunların daha ucuza mal edilmesi için bizzat üretim bölgelerine sızma, aracıları olabildiği kerte ortadan kaldırma yollarını gösterir. Fransız malları sürümünü sağlamak için numune vermek, alıştırmak, deneme alış ve satışları yaparak maliyetini hesaplamak gibi o dönemde İngiliz, Felemenk ve başka koloni devletlerinin dikkat ettiği bütün yöntemleri Osmanlı pazarında deneyerek pazar olanakları arar. Merkantilizmi iş başında görmek için Peyssonel'in çabalarını incelemelidir. Burada amacımız sadece onun pamuklu ticareti üzerinde verdiği istatistik bilgileri değerlendirmektedir. Aşağıda, Anadolu'dan kuzey Karadeniz bölgesine yapılan pamuklu ihracatına ait bilgileri özetlenmiş olarak sunuyoruz.

Mal Çeşidi	Yıllık İthalât (guruş olarak)	Fiyat	
Tokat Basması	200.000	Arşını, 6-15 para	Kırım'da, Karadeniz kuzeyi steplerinde Nogaylar ve Çerkesler arasında çok kullanılır, şalvar, yatak örtüsü ve yastık yüzü gibi eşya yapılır.
Hollanda Basmaları	–	Arşını, 20-30 para	Bu basmalar, kısmen Hollanda malı, kısmen Hollanda tarafından Hint'ten ithal edilmiş olmalıdır. Hollanda, Hint pamuklularının, Avrupa'da başlıca ithalâtçısı idi. 18. yüzyılda bu mallar, Doğu-Avrupa'ya Leipzig Fuarı yolu ile yayılırdı, Karadeniz kuzey bölgesinde tüketimi kısıtlı idi. Kalitesi daha iyi olmakla beraber fiyat bakımından Anadolu basmaları ile rekabet edemiyordu.
Bogasi	400.000	10 arşınlık parçası / En iyisi: 4-5 grş Orta: 3-3.5 grş Aşağı: 1.5-2 grş	Tokat, Kastamonu ve Amasya bogasileri çok ucuz olup halk çok alır. Başlıca erkek ve kadın kaftanları yapmada kullanılır. En iyi kalitesi Tokat bogasileridir. Bogasi çeşitli renklerde olur. Kefe tüccarı bunları almak için Anadolu'ya adamlarını gönderirler.
Astar	250.000	20 arşınlık parçası / En iyisi (dağ bezi): 1 ¼ - 2 grş Orta (çadır bezi): 1 ¼ - 1 ½ grş. Aşağı (Çorum bezi): 1- 1 ¼ grş.	Anadolu'da dağınık olarak birçok yerde yapılan bu kaba pamuklu, Sinop ve Samsun'dan Kefe'ye getirilir ve oradan bütün Karadeniz bölgelerine dağılırdı.

Dülbend	10-12.000	Parçası / En iyisi: 15-20 grş. İkinci kalite: 17-18 grş.	Kadınlar dış baş örtüsü, erkekler sarık olarak kullanırlar. En iyi kalitesi *şerbetî* diye bilinir. Mendil veya yaşmak şeklinde kenarı nakışlı çeşidi var. İkinci kalitesine *deve-tabanı* denir.
Çenber	250.000	Parçası: 6 ½ -16 grş.	Bir çeşit başlık olup örtüsü arkadan topuklara kadar sarkar. Frenk mermeri, hanze-mermeri, sultan- mermeri, mendil-mermeri ve Bengal mermeri çeşitleri vardır. Şehir ve köylerde kadınlar giyer.
Târpûş	150-200.000	–	Kırımlı ve Nogay kadınları tarafından giyilen bir nevi başlık olup renkli pamukludan yapılırdı.
Pamuklu Gömlek	4.000	2 ¼ -10 grş.	Hamamdan sonra kadınların sarınıp kurulandıkları bir çeşit bornozdur.
Havlu	8-10.000	İpek kenarlısı, 1 ¼ - 2 ¼ grş.	Çoğu Serez'den gelir.
Peştemal	10.000	En iyisi: 40-45 para Orta: 20-25 para Aşağı: 15-16 para	Çok çeşidi var, ipek ve ipek karışımı olanlarla sırf pamuktan olan çeşitleri var. Mısır ve Selânik peştemaları lüks pahalı çeşitlerdir; ipek yollu ve kenarlıdır. Selânik'in *kırk kalemi* meşhurdur. Keten ve pamuk karışığı *kara-burga* ve *ak-baş* denilen çeşitleri mendil ve yağlık olarak kullanılır.
Pamuk İpliği	18.750-22.500	Okkası, 2 ½ - 3 grş.	İstanbul yolu ile Anadolu'dan ithal olunur. Çoğunluk boyalıdır, önlük, peştemal, örtü, şalvar dokumada kullanılır.
İnce Tire	16-18.000	Turası (60 çile), 30-35 para	Pamuk planlar İstanbul ve Sinop'tan, keten olanlar Trabzon, Rize ve Rusya'dan ithal olunur. Renkli olan çeşidini özellikle terziler, kaba ipliği ayakkabıcılar kullanır.
Pamuk	7-8 bin balya	–	En iyi kalite pamuk Anadolu'da Kırkağaç ve Akhisar'dan gelir. Bahalıdır. Daha ucuz çeşitleri Gelibolu ve Kasaba pamuklandır. Pamuk fiyatını İstanbul pazarı belirler.

M. Peyssonel'in, bu rakamları, pazarı tanıyan tüccardan sorarak dikkatle topladığını biliyoruz. Böylece, sadece Kefe yolu ile Kırım Hanlığı'na (yani Kırım yarımadası, Deşt denilen Kuzey Karadeniz step bölgesi ve Çerkezistan) güneyden gönderilen pamuklular, 1750'lerde yaklaşık bir buçuk milyon guruş bir toplam değer tutmaktadır. Anadolu, bu bölgenin çeşitli giyim ve

döşemelik ihtiyaçlarında kullandığı tekstil mallarının büyük bir bölümünü sağlamaktadır. Bu bölgede yünlü ve keten dokumalara bakarak pamuklu ithalâtı çok daha önemli bir düzeydedir. Peyssonel, büyük miktarda kullanılan bogasinin, bu pazarda Fransız yünlü tüketimini kısıtlayan başlıca faktör olduğunu kabul etmektedir. Dış giyimini en ucuza sağlamaya çalışan halk kitlesi, Anadolu bogasisini seçiyordu. Açıkça, Hollanda ve Hint pamukluları bu pazarda ucuz Anadolu pamukluları ile fiyat bakımından rekabet edemiyordu. Bununla beraber, İstanbul pazarında olduğu gibi, ince pamuklularda (dülbend ve mermerler) Kefe'de de Hint malları hakimdir.

Genellikle, 15. yüzyıl sonlarında Kefe gümrük defterlerinde gördüğümüz durum pek değişmemiştir. Ucuz pamuklular, kuzey-güney ticaretinin temel maddesi olmakta devam etmiştir. Orta-kuzey Anadolu, Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge, 15. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılda da kuzey bölgesinin pamuklu gereksinmesini karşılayan temel üretim bölgesidir. Özellikle, çok harcanan kaba pamuklularda yalnız şehir-kasabaların değil, kırsal bölgelerin de bu sınai üretime katıldığı anlaşılmaktadır. Bölgede, Kastamonu, Amasya, Merzifon, Tokat, Çorum gibi dokuma ve boyacılık el-sanayii merkezlerinin, Sinop, Samsun, İnebolu gibi ihraç limanlarının ekonomik yaşantısı ve refahı bu ekonomik bağlantıya, özellikle pamuklu ihracatına dayanıyordu. Kuzey Karadeniz bölgesinde Rus işgalinden (1783) sonra da bütün güçlüklere rağmen, bu bağlantı bir süre devam etmiştir. Fakat daha 18. yüzyıl sonlarından beri İstanbul'dan geçen İngiliz pamuk ipliği ve pamukluları bu pazarda Anadolu mamûllerinin yerini almaya başlayacaktır. İşte bölge için asıl çöküntü dönemi o zaman başlayacaktır.

İngiliz Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilası

Avrupa'da 1793'de başlayan harp döneminden önce, yalnız Hint pamukluları değil, Almanya, Avusturya ve İsviçre pamukluları Levant pazarında İngiliz pamuklularına karşı rakip görünüyordu. O zaman Alman pamukluları, İzmir'de yılda 55-60 bin parça ve Bursa'da 30 bin parça satılıyordu. Osmanlı ülkesi, özellikle Serez-Selanik bölgesi ve Teselya'daki pamuk ipliği merkezleri Almanya'ya geniş ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihraç etmekte idi. 18. yüzyıl sonuna doğru yalnız pamuk ipliği ihracatı yılda 20 bin balya veya iki buçuk milyon kg olarak hesaplanmakta idi.[59]

59 Syoronos, 245.

Batı'dan 1770'lerde İstanbul'a İthal Olunan Pamuklu ve Yünlü Kumaşlar

(Fransız lirası olarak toplam değer)

	Müslinler	Yünlüler
İngiltere (1777)	691.000	656.000
Hollanda (1778)	298.000	583.000
Venedik (1782)	97.000	–
Trieste (Alman ve Avusturya)	108.000	220.000
Fransa	42.000	7.448.000

(Kaynak: *P. Masson, Histoire du commerce français dans le Levant,* II. Paris 1911, 495, 615; R. Paris, *Le Levant,* Paris 1957, 552).

Görülüyor ki, İngiltere daha bu tarihlerde Levant'a pamuklu ihracatında Avrupa ülkelerinin başında gelmektedir. Fransa ise, çok daha aşağı bir düzeydedir. Fakat yünlü kumaşlarda Fransa, İngiltere'nin yerini almış, Levant pazarına hâkim olmuştur. Yünlü kumaş ticareti, Ortaçağ'dan beri Levant'ta daha ziyade bir lüks ticaretidir; zengin ve hali vakti yerinde olan tabakaya satılır. 1580'den beri İngilizler nispeten ucuz yünlüler ihraç etmekle pazarı genişletmiş, rakip pahalı Floransa ve Venedik yünlülerini piyasadan koğmuşlardır. Evliyâ Çelebi (17. yüzyıl ortaları) çoğu Osmanlı şehirlerinde zengin halkın ithal malı yünlü kumaştan elbise giydiklerini kaydeder, aşağı tabakanın pamuklu giydiklerini söyler.[60] Özetle, Ortadoğu'da köylü-kentli büyük halk yığınlarının pamuklu tüketimi, temelli ekonomik değişmeleri belirleyen asıl büyük pazarı oluşturur. Görülecektir ki, İngiltere sonraları bilhassa bu pazarı ele geçirmeye çalışacaktır. İngiltere'nin, İstanbul müslin pazarını, yalnız Almanlardan kapmak için değil, yerli Osmanlı sanayii girişimlerini öldürmek için de nasıl çalıştığını gösteren dikkate değer bir durumu, İngiliz ticaret ajanı C. Aubin[61] anlatıyor: Napolyon harpleri sırasında, İstanbul pazarında, Alman muslinlerin fiyatları fazla yükseldi. Zira, Fiume ve Trieste yolları harp dolayısıyla kapanınca kara yolundan gelen pamuk Almanlara daha pahalıya mal olmaya başlamıştı. O zaman, yerli Osmanlı girişimcileri, yüksek fiyatların etkisi altında, İstanbul'da büyük bir han yapıp içine dört beş yüz tezgâh

60 Meselâ, Erzurum'da (II, 213): "Ulemâ ve sulehâsı yine *çuka* ferâce ve *bogasi* kaftan giyerler. Edânisi ehl-i hiref olup aba ve kaba *bogasi* kaftan hilat giyüp kâr u kisb ederler". Amasya'da (II, 190): "Samurlu çuka ferâceli âyânı varsa da vasatu'l-hâlleri *bogasi* giyerler". Halk tabakaları ve giyimleri üzerine özellikle bkz. II, 90-91 (Trabzon).

61 Bkz. not: 68.

yerleştirmek ve bu müslinleri İstanbul'da yapmak isterler. Aubin, bu yerli sanayiin İngiliz *twist* pamuk ipliği tüketimini arttıracağını kaydetmekle beraber, yüksek kalite ve ucuz müslinler yapıp ihraç ederek rakip olacaktır, onun için bu girişimi öldürmek ve bu geniş pazarı ele geçirmek gerektiği kanısındadır. Bunun için İstanbul pazarında revaçta olan müslinlerin örneklerini İngiltere'ye gönderir. İki yıl sonra 1814'de Isaac Morier,[62] İngiliz pamuklularının ucuzluk, renklerindeki parlaklık ve dayanıklılıklarıyla Kahire'den İstanbul'a kadar Osmanlı pazarında *prodigious demand* bulduğunu ve bu ticaretin İngiltere için son derece önemli olduğunu kaydetmektedir. Bununla beraber, Hint müslinleri ve pamuk ipliği, 19. yüzyılda da Avrupa sanayi yapıtları karşısında Ortadoğu'da rekabetini sürdürmüştür. Zira Osmanlı kibar sınıfı, Avrupa'nın Hint taklitlerini beğenmiyordu.

1806 tarihli Osmanlı-İngiliz gümrük tarifesine göre,[63] İngilizlerin Türkiye'ye ithal malları arasında Hint menşeli şu malları buluyoruz: Hint pamuk ipliği (rîşte-i Hindî) (fakat onun hemen arkasında rîşte-i penbe-i İngiliz), agabânî şeridi, çeşitli Hint mermerleri (müslinler, hazine, hümayun), cevizi (Cûni) destâr, Hindî mahabethâne kumaşlar. Bununla beraber, bu tarihte Osmanlı ülkesinden giden mallar arasında ak, kırmızı ve elvan pamuk ipliği kayda değer. 1806 tarifesinden sonra 1812'ye doğru, İngilizlerin Ortadoğu'ya ithal ettikleri Hint menşeli pamuklular, Aubin'e göre, şunlardı: *Cossaes, calicoes, long cloths, terrendams, Mulmuls, surbities, alliballies, f. mulls ve cirbans, humhums, sursuckers, bassas, addaties, emmerities, guercks, doosooties, mamoodies, sallembores, jamdonies, alatches*. İngilizcede okunuşu çok bozulmuş olan bu Hint pamukluları arasında bazı eski çeşitleri tanımak zor değildir (şerbeti, mahmudî, salampûr, alaca, hammâmî gibi). Asıl İngiliz malı olan pamuklular da Hint taklitlerinden ibaret olup *calico*'lar, (bunlar Hint cossalları ile rekabet ediyordu), yollu kumaşlar (stripes), boyalı *calico*'lar, döşemelik *chintz* (çit), basma *calico* (kışlık ve yazlık, perdahsız), *şerbetî*ler, Hint nankinleri idi. 1826 tarihli bir Osmanlı vesikasında,[64] yerli dülbendler yanında Hint dülbendleri, savaşpur, nezif ve mermer dülbendleri hâlâ başlıca pamuklu mallar arasında sayılmaktadır. Fakat artık bu dönemde, aynı vesikaya göre, İngilterekâri basma, enli patiska, Fransız patiskası ve Amelikan (Amerikan) bezi de yer almaktadır.[65] İngilizler, ancak Hint kumaşlarını taklit için teknikte ilerledikleri

62 A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 1964, 192-3.

63 M. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838*, I, Ankara 1974, 132 (bazı eşya adları yanlış okunmuştur).

64 Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-i Belediyve*, I, İstanbul 1922, 379-81.

65 *Amerikan bezi*, Birleşik Amerika Devletleri ile ticaret ilişkilerinde, Osmanlı ülkesine ithal olunan malların başında gelmekte idi. Bu ithalât şu gelişimi gösterir:

ve çok daha ucuza mal ettikleri zaman Hint mallarını piyasadan kovabildiler. Hargreaves'in eğirme makinesi (1767), Arkwright'in *water-frame* makinesi, atkı ve çözgü iplikleri yapımını kat kat arttırdıkları halde Hint muslinlerini taklit için gerekli çok ince pamuk ipliğini yapmaya yeterli değildi. Bu, ancak Samuel Crompton'un bulduğu *mule* ile 1780'den sonra gerçekleşti ve yayıldı. Bu buluş, İngiliz pamuklularının Levant pazarında yayılması bakımından ve genellikle İngiliz pamuklu ticaretinin gelişmesinde gerçekten bir dönüm noktası oldu. Yine de Hint malları ile rekabet edebilmek için kasarlama *(bleaching)* ve basma tekniğinde ilerlemeleri beklemek gerekti.[66] Aubin'e göre, Hint müslinlerinin taklitleri, 1810'a doğru, ucuzluğu nedeni ile, hakikî Hint malları yerini almaya başladı. İngiliz sanayinin tam etkinlik göstermesi ve Levant'ta Hint müslin ve basmalarının tamamı ile yerini alması, 1825'den sonradır.

Nihayet 1833'de David Urquhart[67] şunları yazabiliyordu: "While we observe the avidity with which our goods are sought, the preference now transferred from Indian to Birmingham muslins, from Colconda to Glasgow chintzes, from Damascus to Sheffield steel, from Cashmere shawls to English broadcloth".

Görülüyor ki, bu aşamada İngilizler, Osmanlı pazarında ancak Hint müslinleri ve basmaları ile rekabet edebiliyordu. Türkiye'de yerli büyük bez

ABD'lerinden Osmanlı Ülkesine İthal Olunan Pamuklu ve Öteki Eşya (dolar olarak değeri)

Tarih	Pamuklular	Genel ithalât Toplamı
1829	4.563	27.600
1830	29.117	74.263
1862	61.587	484.689
1872	8.748	1.209.443
1882	8.393	1.829.166
1892	111.957	206.292
1902	217.480 (Yünlülerle beraber)	774.227
1912	489.558 (Yünlülerle beraber)	3.786.789
1920	7.664.837 (Yünlülerle beraber)	42.247.798
1922	2.089.595 (Yünlülerle beraber)	15.980.548
1928	91,032 (Yünlülerle beraber)	4.110.846

1892'den sonra hızlı artış vardır; 1920-22 döneminde ABD'nin İngiltere'nin yerini alması olağanüstü bir artış nedenidir. 1872'den sonra petrol, genel ticaret hacminde en geniş payı alır. 1872'de ABD, Osmanlı ülkesiyle ticaret yapan devletler arasında dördüncü gelmektedir, (İngiltere, Almanya ve Fransa'dan sonra; İngiltere'den ithalât o zaman bir milyar 823 milyon dolara varmış idi) L. J. Gordon, *American Relations with Turkey: 1830-1930. An Economic Interpretation,* Philadelphia 1932, 43, 51, 52, 66.

66 M. E. Edwards, *The Growth of the British Cotton Trade,* New York 1967, 44-48.

67 D. Urquhart, *Turkey and its Resources, its Municipal Organization and Free Trade, the Prospects of English Commerce in the East, (Londra 1933), 134-35.*

piyasası, henüz yerli el-dokumacıların elinde idi. Başka deyimle, İstanbul, Bursa, İzmir gibi büyük merkezlerde satılan Hint ve İngiliz malları henüz geniş iç pazarı ele geçirmiş değildi. Geniş iç pazarın fethi, ancak ucuz bezin üretim maliyetinde Osmanlı (ve Hint) yerli sanayii ile rekabet edebilecek memlekete nasib olacaktır. Yerli pamuklular yerini almak için en önemli sorun, üretim maliyetini, özellikle emek maliyetini bu Asya ülkelerindekinden daha aşağı bir düzeye indirebilmekti. İşte bu sorunu, ilk defa İngiltere, atılgan kapitalist çevrelerin baskı ve öncülüğü ile, pamuklu sanayiinde emek maliyetini ziyadesi ile indiren mekanik yöntemleri uygulamakla çözdü. Geniş pazar için bu mekanik araştırmalar, Batının öteki kapitalist ülkelerinde, özellikle Fransa'da yapılmakta idi. Yukarıda gördük ki, Orta-Avrupa pamuklu sanayii daha 18. yüzyılda İngiltere'ye karşı ciddi bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Fakat, 1793-1815 savaşları, onun ardından, özellikle İngiltere'nin, Avrupa abluka siyaseti, bu ülkelerin pamuklu sanayiinde yıkıcı etkiler yapmış, İngiltere'nin pazar rakiplerini bertaraf etmiştir.

Levant'ta geniş pazarda ilk defa tutunan mal, İngiliz pamuk ipliğidir. Biliyoruz ki, 1790'larda İngiliz sanayii yeni yöntemler uygulayarak pamuk ipliği fiyatlarında önemli bir düşme sağladı (100 no. çile *pound'ı* 38 shilling iken, 1792'de 16'ya düştü; 1812'de ancak 5/2 idi).[68] Bu iplikler büyük kâr bırakıyordu. İngilizler, Levant pazarına, ilkin yerli ve Hint numunelerine üstün *mule* ve *twist* pamuk iplikleri ile girdiler.[69] Daha 1790'larda İngiliz ipliğinin ucuz çeşitleri büyük talep alıyordu. 1806 Osmanlı gümrük tarifesinde İngiliz pamuk ipliği önemli bir ithal malı olarak yer almıştır. 1840'larda Diyarbakır pamuklu el-sanayii, Trabzon yolu ile ithal edilen İngiliz ipliği işliyordu. Halep ve Şam, İzmir, Bursa ve İstanbul pamuklu sanayileri İngiliz ipliğine dayanıyorlardı.[70] Fakat yine de Anadolu'da şehir ve kasabalarda iplik eğirmekle geçinen geniş halk tabakaları henüz bu gelişmenin etkisi altına girmiş görünmüyor. Anadolu'da 1820'lerde ucuz pamuklular, halâ yerli iplik yapımına dayanıyordu. Burada da yine iplik işçisinin emek maliyetinin ne zaman İngiliz fabrika ipliğinden daha pahalıya geldiğini hesaplamak gerektir.

68 Edwards, 254.

69 *A report on the Trade of Turkey in 1812* by C. Aubin. Bu rapor Dr. Allan Cunningham'ın bir girişi ile *Archivum Ottomanicum*'da yayınlanmıştır: c. VI.

70 Bkz. Svoronos, 245-54; L. Heuzey, *Excursion dans le Thessalie Turque*, Paris 1927, 28-9; burada çıkarılan pamuk ipliği şöhretini, *alacehri* (batı dillerinde *alizari)* kök boyasıyla boyanmasına borçlu idi. Edirne ve Diyarbakır bu kırmızı iplik sanayiinin eski merkezleri idi. Pamuk iplikleri İzmir'den boyanmak üzere Edirne'nin büyük boyahanelerine gönderilir, ihraç için tekrar İzmir'e geri getirilirdi. Boyacı, boyandıktan sonra okka başına 40-50 para alır, ulaştırma giderleri ise iplik fiyatının yüzde ellisine varırdı, (bkz. H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyıl," 67-8).

1831'de Urquhart Ambelakia'da pamuk ipliği ve bez maliyetini hesaplamayı denemiştir. Genellikle ucuz ve üstün kalite İngiliz ipliği ithali, yerli iplik fiyatlarının düşmesine, dolayısıyla emeğin ucuzlamasına yol açmıştır, fakat İngiliz pamuk bezleri henüz Türk bezlerini pazardan kovamamıştır. Her şeyden önce büyük işsizler kitlesi, gündeliği gittikçe indirmektedir. Urquhart,[71] aynen der ki: "the people must go on working merely for bread, and reducing their price in a struggle of hopeless competition". Bu savaşta tabii en ucuz emeği, Urquhart'in İngiliz kapitalizmi adına "most remarkable" diye aferin çektiği şehirlerin iplikçi kadın ve çocukları temsil etmektedir. Pamuk ipliği üretim merkezi Ambelakia'da 1831'de, işçinin (çoğunluk evde çalışan Rum kadınlar) gündelik eline geçen kârı 20 paraya kadar inmiştir. Buna rağmen bu tarihte onlar ürettikleri ipliği satamıyorlardı. Urquhart, 5 okka pamuktan iplik yapım giderlerini şöyle hesaplar.[72]

	Guruş	Para
Beş okka temizlenmemiş pamuk değeri	2	5
Bir kadın işçinin iki gün gündeliği	0	35
Pamuğun atılması (hallaç yayı ile)	0	10
İplik eğrilmesi (bir kadının arasız yedi gün çalışması)	5	30
Pamuk temizlenirken bir okkadan fazla kayıp	0	20
Elde edilen bir okka iplik maliyeti	9	20

(1 guruş = 40 para, bu tarihte 1 guruş = 1.2 penny veya 1 penny = 33 para)

Kadın işçinin tarım sektöründeki işçiye göre gündeliği yarı yarıyadır, 2 *penny*'dir; buna karşılık ürettiği pamuk ipliği, yine de İngiliz ipliği karşısında rekabet edemez. Bu pamuk ipliğinden bir erkek işçi üç gün çalışıp kırk arşın (27,2 metre) uzunlukta ve 7/8 arşın genişlikte bez dokur. Bu bezin değeri yirmi kuruştur. Bu fiyat işçiye günde iplikçi kadının yevmiyesinin beş misli bir kazanç, yani 10 *penny* sağlar. Urquhart kabul eder ki, bu tarihte İngiliz kaba pamukluları henüz bu fiyatla rekabet edecek durumda değildi. İngiliz işçinin gündeliği Osmanlı işçisininkinden çok daha yüksekti.[73] Öbür taraftan Osmanlı dokumacısı sırf İngiliz ipliğinden veya yarı Türk yarı İngiliz ipliğinden bez yapmayı tercih eder. Yarı İngiliz yarı Türk ipliği, köylünün tercih ettiği daha sağlam bir bez verir. Sırf İngiliz ipliğinden yapılmış bez ise, biraz daha (beşte bir) pahalıdır.[74] Özetle, üretim maliyetindeki büyük fark sebebi ile İngiliz bezleri geniş Osmanlı pazarını bu tarihlerde ele geçirememiştir. 1830'da

71 D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, 148.
72 Age.
73 Age. 148, not.
74 Age.

Osmanlı pazarına İngiliz pamuklu kumaş ihracatı toplam değeri ancak 351 bin İngiliz lirası civarında idi.[75] O, aynen diyor ki;[76] "the coarse cotton cloth... makes $5.000.000. This embraces only the coarse and heavy stuffs, used by the peasantry, and which do not figure at all in our first exports... The Americans were the first to turn their attention to the coarse unbleached assortments; but, as I have above remarked, although our handkerchiefs and imitation shawls are to be seen throughout villages and at the country fairs, we can scarcely be said to have entered on the branch to which our future commerce will be chiefly indebted". Aynı yazar, Osmanlı el sanayiinin ucuzluk ve kalitede daha dikkatli davranarak rekabete çabaladığını ve bir derece başarı kazandığını da kabul eder ve der ki: "still the consumption of eastern articles is immense, and the intricacy of their circulation throughout the country is quite surprising". Ondan sonra, bu iç ticarette Musul ve Mardin pamuk ipliği ve pamuklularının, Diyarbakır Hint taklitlerini, boyalı pamuklularını, kırmızı ipliğini, Urfa, Antep, Kilis, Malatya, İzmir pamuklu bezlerini sıralar.

Adam Smith ekonomik liberalizminin önderlerinden olan David Urquhart'a göre,[77] Osmanlı köylüsü, bez yapımını İngilizlere bırakıp kendisini tahıl yetiştirmeye verse, emeğini daha çok değerlendirmiş olurdu. Ona göre, Türkiye'de bir himaye politikası olmaması, bırak geçsin politikasının bir gelenek olarak yerleşmiş olması, iki memleket arasında serbest alış-verişi garanti edecek ve nihayet kendiliğinden bu sonuç gerçekleşecektir. Liberalizme inanmış bir ekonomist-politikacı olarak o, aynı zamanda Türk mallarının girişinin kolaylaştırılması, yani buğday üzerinden yüksek tarifenin kaldırılması taraftarıdır. Böylece, kazanç gören Osmanlı köylüsü, üretimini arttırır, aynı zamanda İngiliz mallarını alacak mali gücü elde eder, diyor. İngiltere'de emeğin ekonomik-rasyonel değerlendirilmesi, bir dünya pazarı ekonomik sistemi içinde iş bölümü ve karşılıklı bağlılık felsefesi, İngiliz ekonomik yayılışının temel taşı olarak, zaten çok geçmeden benimsenmiştir.[78]

Garip olanı, Osmanlı Devleti'nde ıslahatçı bürokratların aynı görüşü benimsemiş olmalarıdır.[79] Gümrük meselesinde çıkışlar ve yükseltme giri-

75 F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass. 1942, Appendix II, table II.

76 D. Urquhart, 150.

77 Age. 142-48.

78 E. L. Jones (yayınlayan), *Agriculture and Economie Growth in England*, Londra 1967; D. G. Barnes, *A History of the English Corn Laws, 1600-1848*, Londra 1930; V. J. Puryear, *International Economies and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Archon Books: reprint 1969, 10-117.

79 T. Thornton, *The Present State of Turkey*, Londra 1807; ve D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, 123-33. Osmanlı, daha doğrusu İslâm, ekonomik felsefesinin serbest ticarete dayandığını iyi anlamışlardır. Abû Yûsuf, pazarda fiyatın serbestçe oluşmasını Allah'ın işi olarak yorumlar ve devletin kontrolünü anormal bir durum olarak karşılar. Mustafa Reşit Paşa,

şimleri daha ziyade gümrük gelirlerini arttırma kaygısından doğmuş olup[80] sistemli bir himaye ekonomi politikasının izlendiği ileri sürülemez. Bu, diplomat ıslahatçılar için siyasi ve mali kaygılardan çok daha hayati bir nitelik taşıyordu. İngiliz tarafında, tersine, siyaset, rasyonel bir ekonomi politikasının hizmetinde bulunuyordu.

Üzerinde durulması gereken nokta, büyük halk yığınlarının temsil ettiği büyük bez pazarının İngiliz sanayii tarafından nasıl ve ne zaman ele geçirildiğidir Aşağıdaki çizelge bu gelişimi ana hatlarında yansıtır.

İngiltere'nin Pamuklu İhracatı, 1825-1860

Tarih	Osmanlı Ülkesine İhracat		Bütün İhracat Toplamı	
	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk İpliği (bin libre)	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk İpliği (bin libre)
1825	3.578	557	132.129	35.334
1830	15.940	1.528	219.355	64.645
1835	25.692	3.272	421.122	118.470
1845	46.793	5.830	673.268	135.144
1850	31.124	2.384	757.979	131.370
1855	132.605	8.446	1.230.827	165.493
1860	229.201	22.824	–	–

Bu çizelgeden ortaya çıkan şudur ki, 1825-1830 döneminde pamuk ipliği ithalâtı 3 katına, sonra gelen beş yılda 6 katına, 1860'da 1825 rakamının yaklaşık 40 katına çıkmıştır. Pamuklular ise yine 1825-1830 döneminde yaklaşık 5 katına, 1860'da 1825 rakamının 65 katına erişmiştir. İngiliz genel ihracatı içinde Osmanlı ülkesinin payı gittikçe büyümüştür. İthal edilen öteki mallar

Tanzimat'ı ilân ederken serbest ticaret üzerinde durdu ve aldığı önlemler (tekellerin, esnaf örgütlerinin kaldırılması, 1838 ticaret antlaşmaları, toprak üzerinde tasarruf haklarının pekiştirilmesi vb.), kuşkusuz liberal bir ekonomi anlayışına dayanıyordu. İngiliz devlet adamları ve ekonomistleri, bunu kendi ekonomileri için bir nimet saymışlardır. Reşit Paşa serbest bir ticaret rejimi altında imparatorluk ticaretinin artacağını, tarımın ihraca yönelerek tarım alanının ve metodlarının gelişeceğini düşünüyor, geleneksel İslâm düşüncesiyle hayran olduğu Batı toplumlarının o zamanki iktisat politikalarının bu noktada birleştiklerini görüyordu. *Gülhane Hattı*'nda Şerî'at prensiplerine dönüşü isterken, Batı'nın liberal prensiplerini bu yolla geniş Müslüman kitlelere kabul ettirebileceğini hesaplamış olmalıdır. Reşit Paşa'nın siyaseti üzerinde bkz. H. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu," *Belleten*, 28 (1964), 603-22. Bununla beraber, Mehmet Ali Paşa'ya, daha sonra Rusya'ya karşı İngiltere'nin siyasi desteğini sağlama kaygısı daima esas düşünce olmuştur bkz. Bailey, 129-233, Puryear, 146-179.

80 Gümrükler üzerinde İngiltere ile görüşmeler için bkz. M. Kütükoğlu, I, 78-86; II, 7-108, Puryear, 117-27; Bailey, 84-128.

da hesap edilince 1850'de Osmanlı ticareti, İngiltere ticaretinde üçüncü sırayı almıştır. 1850'de İngiltere'den yapılan ithâlatının toplamı yaklaşık sekiz buçuk milyon İngiliz sterlinine erişmiş olup bunun yaklaşık üç milyonunu dokumalar oluşturmakta idi.[81] Daha sonraları, İngiltere'den pamuklu ithalâtı, Fransa, Avusturya ve İsviçre'ye bakarak çok ileri bir düzeyde kalmıştır.

1878-1880 döneminde İngiltere payı, ithalatın toplamında yüzde 45, Fransa 16, Avusturya 14 idi.[82] David Urquhart, pamuklu ithalâtının Osmanlı dokuma sanayii için yıkıcı etkilerinden söz ederken,[83] Üsküdar'da 600 tezgâhtan 1821'de ancak 21'i kalmıştır, Tesalya'da Tournovo (Tyrnavo)'da 2.000 tezgâhtan 1830'da 200 tezgâh işliyor, der. 1840'lardan söz ederken C. Hamlin (*Among the Turks*, New York 1877, 59) der ki: "five thousand weavers in Scutari were without employ, and reduced to the most deplorable beggary. The fast colors and firm material of Diarbekir disappeared... and Bursa towels came from Lyons and Manchester... Thus, all the industries of Turkey have perished". Bu perişanlığı, 1868 tarihli bir Osmanlı belgesi[84] şöyle tanımlamaktadır: "İstanbul ve Üsküdar'da min'el-kadim 2.750 aded kumaşçı destgâhi bulunarak bu sanatla İslâm ve Hristiyan teba'a-yi Devlet-i Aliyye'den 3.500 kadar nüfus taayyüş etmekte iken, otuz kırk sene zarfında bu destgâhlar yirmi beşe ve kumaşçı esnafı usta ve kalfalar olarak kırk nefere tenezzül etmiş ve kemhâcı esnafının 350 destgâhi olup...". Burada sözü edilen "kumaşçı" esnafı herhalde pamuklu dokumacıları olmalıdır. Urquhart'in iyi bilgi aldığı anlaşılıyor. Osmanlı kaynağı, çöküşün başlangıcı olarak 1828-1838 yıllarını gösterir. 1845 tarihli bir Fransız resmi raporu ise,[85] Suriye'de durumu şöyle anlatıyor: "A l'exportation générale, l'Angleterre occupe le premier rang; les toiles écrues, les cotons filés, les impressions sont les principaux articles qui alimentent ses relations avec la Syrie... Leur bon marché (de ces étoffes) les avait fait préferer aux tissus indigènes similaries; de là ruine presque complète de l'industrie de Damas et d'Alep. Ces deux villes comptaient, il ya une vingtaine d'années, au-delà de 25.000 métiers produisant des étoffes misoie, mi-cotton; aujourd'hui c'est à peine si le sixieme a survécu". Başka kaynaklarda, bu beklenmedik çöküşü yansıtan başka birçok gözlemler vardır.[86] Bizim için burada önemli olan nokta, değişikliğin ani ve yıkıcı etkisini, 1825-1830 yıllarında herkesin gözüne çarpar bir biçimde gösterdiğini saptamaktır.

81 Bailey, 74.

82 C. Issawi, *The Economic History of Turkey*, 1800-1914, Chicago ve Londra 1980, 79.

83 D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, 150.

84 O. N. Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, İstanbul 1922, 760. Bu vesika 1284 H. tarihinde kumaşçılar şirketi kurulmasına dair bir tüzüktür.

85 D. Chevallier, 300, not 1.

86 Osmanlı kamuoyu durumu açıkça görmüş ve protestoya başlamıştır: Bkz. İ. Sungu, "Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, 787-94, 837-40.

Dikkate değer ki, İngiltere'de sanayi mamullerinin temel milli gelir içinde birdenbire bir sıçrama yapması (yüzde 20.8'den 31.9'a fırlaması), 1811-1821 arasında olmuş ve sürekli artma göstermiştir. Büyüme hızı, sanayi ve inşaatta 1801-1831 arasında 4.7 (1901 yılına kadar görülen en yüksek oran) iken, öteki sektörlerde bunun hayli altındadır. (Tarım, ormancılık ve balıkçılıkta 1801-1831 döneminde bu hız sadece 1.2). Sanayi için 1821-1831 arası yavaş bir canlanma, 1850-1861 dönemi ise bir refah dönemi olarak nitelendirilir. Phillis Deane ve W. A. Cole'nin hesaplarına göre,[87] İngiltere'nin pamuklu ihracatı toplam değeri şöyle bir gelişme göstermiştir:

(Milyon İngiliz Lirası Olarak)

1805-1807	12,5	cari fiyatla
1811-1813	17,4	cari fiyatla
1815-1817	17,4	cari fiyatla
1819-1821	52,8	mamûlun değer yüzdesi olarak
1824-1826	51,1	mamûlun değer yüzdesi olarak
1849-1851	60,8	mamûlun değer yüzdesi olarak

Yazarlar, 1816-1840 döneminde pamuklu sanayiinin en yüksek büyüme hızına eriştiğini kabul ederler. Bu dönemde İngiliz iç pazar talebi, gelişmenin temel nedeni idi. Sonra dış pazar, pamuklu üretiminde daha büyük bir önem kazanıyor. Pamuklu sanayiine en büyük yatırım da aynı dönemde, makinenin bu üretime uygulanması ile gerçekleşiyor. Kapitalistler en büyük kâr oranını bu dönemde elde ettiler. Ortadoğu'da olduğu gibi, İngiltere'de de el tezgâhları 1820'lerden başlayarak ortadan kalkmaya başladı, 1850'lerde el tezgâhlarının üretimi önemsiz bir düzeye indi. Özetle, İngiliz pamuklu sanayiinde gerçek devrim 1820'lerde başladı.[88] Sonuç olarak, İngiltere'deki sanayi devrimi ile Ortadoğu'daki çöküş dönemi 1820-1840 olarak saptanabilir. Fakat yine de asıl büyük pazarın, köylünün harcadığı kaba bez piyasasının ele geçirilmesi zaman alacaktır.

Büyük Osmanlı el sanayii merkezlerinde, Halep, Şam, İstanbul, Üsküdar'da kaliteli pamuk dokuma sanayii çökerken köylerde ve kasabalarda yerli halkın gereksinimini karşılayan el tezgâhları yersel pazarı henüz elinde tutmakta idi. Bu küçük yerlerde "manifaturacı", yani Avrupa'nın makine mamûllerini satan aracı henüz köylünün aradığı adam olmamış görünüyor.[89]

87 P. Deane ve W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1959, Trends and Structure*, Cambridge 1964, 166, 170-71, 185.

88 Age. 187-88, 191-92.

89 1252/1836 tarihli Beypazarı ihtisâb cedvelinde "mâl-i fatura tâbir olunan emvâl-i Efrenciyye" den söz edilir (BA. *İhtisâb Defteri* no. 32, s. 6) *Mâl-i fatura* yerine İtalyanca *manifatura*,

Panayır ve pazarlarda bu malların egemen olması için Avrupa kapitalizmi daha bazı sorunları, ulaştırma problemini çözmek, fiyat rekabetini etkileyen bir sürü iç (kara) rüsûmu kaldırtmak, veya kararlı bir miktar saptamak zorunda idi.[90] Fakat 1862'de Edirne'den gönderilen bir Fransız raporuna göre,[91] kırsal bölge ticaretinde o kadar önemli bir yeri olan panayırlarda artık bu tarihlerde Avrupa pamukluları başlıca ticaret konusu olmuştur. Rumeli'de en büyük panayırlardan biri olan Uzuncaova (Edirne-Filibe arasında) panayırına 40 milyon guruş değerinde, çoğu İngiliz menşeli pamuklu kumaş, o arada *calico* (ucuz basmalar) ve *madapolam* (kuşkusuz Hint Masulipatam) getirilmiş, bunun 25 milyonluk bölümü orada satılmıştır. Getirilen öteki mallar, bu miktarın yanında önemsiz kalmakta idi. (Hırdavat üç milyon, koloni ürünleri bir buçuk milyon, yabancı yünlü kumaşlar bir buçuk milyon, İngiliz pamuk ipliği bir milyon). Buna karşılık, panayırda satılan yerli ürünlerin başlıcaları, aba bir milyon, koyun ve keçi derisi yarım milyon, demir 200.000 guruş değerindedir (1 guruş o zaman Fransız parası ile 20,8 santim karşılığıdır).

1860'da L. Farley, İngiliz kapitalizmi için Osmanlı ülkesinin pazar ve hammadde kaynağı olarak olanaklarını incelemeye geldi. Bu yeni aşamada o, durumu şöyle özetliyor.[92] "Turkey is no longer a manufacturing country. The

---

Avrupa-fabrika malı anlamına Türkçe'de yerleşecektir. İstanbul'da Kapalı-Çarşı yerine Galata'nın kibar sınıf için bir alış-veriş yeri halini alması 1840'larda artık kesinlik kazanmıştır. (Özellikle bkz. Charles White, *Three Years in Constantinople*, II. Cilt, Londra 1846, 54-9). White, Kapalı-Çarşı'da ithal malı Hint ve Acem şalları (Kirman) gördüğü gibi, yerli ustaların bu şalları beceri ile taklit ettiklerini de kaydeder. Ona göre burada Hint şalları Londra'daki fiyattan üçte bir daha pahalıdır (II, 45; III, 217-218). Fakat moda değiştiği için bu Hint mallarına talebin, dolayısıyla ithalâtın azaldığını, buna karşılık pamuklu veya yünlü ucuz Avrupa şallarının büyük sürüm yaptığını belirtir. Orta ve aşağı sınıf halk, uçkur ve entari yapmak için şimdi bu Avrupa şallarını yeğlemektedir. White, İstanbul'da her gün belli bir semtte kurulan hafta pazarlarında ucuz pamukluların satıldığını, en iyi *kalemkârî* mendillerin Boğaziçi köylerindeki Rum ve Ermeni kadınlar tarafından dokunanlar olduğunu işaret eder (I, S. 27). Yerli *muslinler* için bkz. II, 103-40. Memur ve asker kıyafetinde Avrupalılaşmanın, Avrupa yünlüleri ithalâtını nasıl geniş ölçüde arttırmış olduğuna dair gözlemi de (II, 53-54) ilginçtir.

90 Bkz. M. Kütükoğlu, I, 117-27; II, 43-64; O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974.

91 Issavi, 145; Rumeli'de panayırların bir listesi: H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkânları," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 13 (1968), 63; 16. yüzyılda Anadolu'da kır pazarları için *ODTÜ Gelişme Dergisi*, (1978: Özel Sayı) S. Faroqhi'nin yazısı ilk önemli araştırmadır.

92 J. L. Farley, *The Resources of Turkey Considered with Especial Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire*, Londra 1862. 1844 döneminden sonra Türkiye'ye pamuklu ve pamuk ipliği ithalâtının geniş ölçüde artışı üzerinde bkz. M. Kütükoğlu, II, 130-31 ve eklerde şekil no. 9 ve 10. 1850'lerde durum için bkz. E. Michelsen, *The Ottoman Empire and its Resources, with Statistical Tables*, Londra 1853; İngiltere'de pamuklu üretimi artışı için: D. A. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market*, Oxford 1979, özellikle 91 (table 5), 101, 114-15, 128-29; Deane ve Cole, 212.

numerous and varied manufactures which formerly sufficed, not only for the consumption of the empire, but which also stocked the markets of the Levant, as well as those of several countries in Europe, have, in some instances, rapidly declined, and in others become altogether extinct".

Buna karşılık bu ülke ona göre, eşsiz bir hammadde kaynağıdır. Bu sırada Amerikan iç-harbi dolayısı ile, Türkiye'nin İngiltere için önem kazanan pamuk ihraç kapasitesi hakkında şu hükme varıyor: "There can be no doubt, therefore, entertained as to the possibility of an immense increase of the quantity of cotton grown in Turkey... It is, in fact, this capability of supplying raw material at a low price and of excellent quality which gives to Turkish commerce that importance and consideration in which it is held by the European Powers".

Sonuçlar

Bu incelemeden bazı sonuçlar çıkarmak gerekirse denebilir ki, gerek dinamik ekonomiler karşısında Osmanlı ekonomisinin durumu, gerekse bizzat Osmanlı ekonomisinin iç yapısı incelenirken, pamuklu dokumalar yapım ve ticaretini birinci derecede göz önünde tutmak gereklidir. Eskiden Anadolu'da belli pamuk üretim bölgelerinde pamuklu el tezgâhı sanayiinin merkezileştiğini, uzak iç ve dış pazar için üretim yapıldığını gördük. Bu durum sonucunda, Yakındoğu hirfet üretimi ve kervan ticareti yöntemlerinde en ileri biçimlerin ortaya çıktığı da kadı sicillerindeki işlemlerden anlaşılıyor. Öbür taraftan köylerde giyim-kuşam gereksinmeleri, en çok aile tezgâhında üretildiğinden, bu iş bölümü ve uzmanlaşmanın kısıtlı kaldığını söylemek gerekir. Bununla beraber, pamuklu tüketimi bu ekonomi aşamasında dahi, bölgelerarası yoğun bir ticaret konusu olmuştur.

Hint pamuklularının, 15. yüzyıldan beri Osmanlı ithal malları arasında olduğunu biliyoruz. Özellikle, sarıklarda ve kadın başlık veya örtülerinde, çok ince müslin tül çeşidi, çok erkenden lüks bir ithal malı olarak kullanılıyordu. 1640 narh defteri, 17. yüzyılda Hindistan'ın pahalı müslin çeşitlerinin Osmanlı pazarına hâkim olduğunu kanıtlar. Avrupa'dan Osmanlı ülkesine giren gümüşün doğuya, Hindistan'a doğru akışı yalnız baharat, kıymetli taşlar ithali sonucu değildi, belki daha çok pahalı Hint müslinleri ithalinden ileri gelmekte idi. Hindistan'da pahalı çeşitler yerine halk için harcialem taklitlerin ortaya çıkması, özellikle çit (chintz) basmaların ve ucuz müslinlerin yapımı, bu malların Ortadoğu ve Avrupa pazarlarını istilâsı, dünya ekonomisinde gerçekten bir devrim olarak nitelendirilebilir. Bu gelişme, özellikle basmalarda, 17. yüzyıl ilk yarısına götürülebilir. Pazar genişlemesinin, Hint pamuklu ithalâtında artışın, doğuya değerli madenler akışını hızlandırdığı için, Osmanlı idare sınıfı arasında kaygı doğurduğu da bir gerçektir. Avrupa'da

ise bunun, endüstri devrimine götüren bir gelişimin hareket noktası olduğu genellikle kabul edilir.[93] Osmanlı pamuklu sanayii, kendini toparlamış, ham pamuk üretimi, ucuz işçi ve gerekli teknik ve beceriye sahip olması nedeni ile bunalımı bir derece önlemiş görünmektedir. Bununla beraber, 17. yüzyıldan beri Hint pamuk ipliği ithali, dikkatle üzerinde durulacak bir olgudur. Hint pamuklu sanayiinin Osmanlı ekonomisi üzerinde etkilerini hakkı ile ölçmek için daha derinliğine araştırmalar yapmak gereklidir.

Şu bir gerçektir ki, 18. yüzyıl ikinci yarısından beri Avrupa pamuklu sanayii Ortadoğu pazarına Hint müslin ve basmalarının taklitleri ile girmiştir. 19. yüzyıl ortalarına doğru, halâ başlıca Avrupa çeşitlerini bu Hint taklitleri oluşturmakta idi Öyle görünüyor ki, İngiltere, Ortadoğu piyasasında her bakımdan Hindistan'ın izleyicisi ve mirasçısı olmuştur. Ortadoğu'da sürümü olan Hint mallarının yapımını İngilizler Hindistan'da öğrenmiş, iç ve dış büyük pamuklu pazarının kapitalist genişleme için vaatleri İngilizleri ucuz ve massiv yapım metotları bulmaya itmiş ve nihayet İngiliz fabrika pamukluları Ortadoğu'da Hindistan mallarının yerini almıştır. İngiltere'nin başlangıçta transit (re-export) şeklindeki rolü, sonra kendi pamuk ipliği ve kumaşlarını ihraç şeklini almıştır.

Doğu'da emek maliyetini düşüren faktörler, büyük işsiz yığınları, yaşam-geçim giderlerinin çok aşağı düzeyde olması, buğday ve pamuk ürünlerinin memleket içinde yetişmekte olması İngiltere için rekabeti güçleştiriyordu. Makine öteki problemlerle birlikte maliyet sorununu çözmüştür. Bu da ancak 1815-1830 döneminde kesinleşmiş, dünya ekonomisi ve Osmanlı ekonomisi için yeni bir dönem başlamıştır.

Bu incelememizde pazar açmada, kalite, zevk ve moda ve hepsinin üstünde de emek maliyet faktörünün rolü üzerinde durduk. Osmanlı sanayiinin çöküş sürecinde aşamalar vardır ve her aşama başlıca İngiliz teknolojisinin emek maliyetinde başardığı indirime bağlı olmuştur. Öyle görünüyor ki, ilk aşamada pamuk ipliği, sonra müslin ve basmalar, üçüncü aşamada da asıl büyük pamuklu piyasası, yani kaba pamuk bezleri ithalatı önem kazanmıştır.

Osmanlı pamuklu sanayii yerini almak için İngiliz kapitalizminin üstün (rasyonel) ekonomi yöntemleri ile çalıştığı noktasını unutmamak gerekir. Osmanlı pazarında fiyat, kalite, talep koşulları, firmaların zaman zaman gönderdikleri ticaret ajanları ve konsoloslar tarafından dikkatle izlenmekte, ölçülmekte, ticari-sınai strateji ona göre ayarlanmaktadır.

Avrupa sanayiinin Osmanlı büyük köylü-pazarını ele geçirmesi, yani gerçekten Osmanlı ekonomik çöküşü hangi tarihe rastlar sorusunu yanıtlamak

93 Sorunun tartışması şurada: R. M. Hartwell (yayınlayan), *The Causes of the Industrial Revolution in England*, Norwich 1967.

için, yukarıda ileri sürdüğümüz aşamaları göz önünde tutmak gerekir. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin tam bir uydusu durumuna düşmesi, pamuklu gereksiniminin büyük bölümünü dışardan alıp ham pamuk satar hale gelmesi ile ilgilidir. Bunda madenler, koloni malları yanında pamukluların başta gelen önemi unutulmamalıdır. Buna göre, Osmanlı ana geleneksel sanayiinin çöküşü süresini 1830 hatta 1850'ye kadar geciktirmek olanaklıdır.

Son olarak işaret edilebilir ki, bugün Türkiye, yeniden ana sanayi kolu haline gelen pamuklu sanayiinde ihracatçı durumunu korumaya çalışıyor. Bu savaşta başarı için, öyle görünüyor ki, her şeyden önce üretim maliyetini, dış pazar koşulları ile ayarlamak, hammadde, kalite faktörleri yanında özellikle emek maliyetini avantajlı düzeyde tutmak zorundadır. İşçinin yaşam-geçim düzeyini ileri Batı toplumlarındaki düzeyde tutmakla beraber, bu avantajın nasıl sürdürülebileceği, herhalde bugün Türkiye ekonomisinin en çetin sorunu olarak ortaya çıkmıştır.

XI

OSMANLI HUKUKUNA GİRİŞ: ÖRFÎ-SULTANÎ HUKUK VE FÂTİH'İN KANÛNLARI

DOKUZUNCU ASIR sonlarına doğru büyük İslâm uleması içtihâd kapısının kapanmış olduğunu ilân etmişlerdi.[1] İslâmiyet gerek kamu hayatını gerekse fertler arasındaki münasebetleri düzenleyen ve dinî temellere dayanan bir tek kanûn tanıyordu, o da Şerî'at'ti.[2] Bir Müslüman hükümdarı, halife olsun sultan olsun, kânûn koyucu sıfatını takınamazdı. O, ancak İslâm kanûnunun, yani Şerî'at'ın nâzırı ve muhâfızı idi. Dinî ilimlerde yeterliliği yoksa, Şerî'at üzerinde herhangi bir surette şahsen bir tefsirde bulunmak salâhiyeti yoktu. İşte bu esaslar İslâm fıkhında münakaşa götürmez bir surette yerleşmiş bulunuyordu.[3] Binaenaleyh, Osmanlı Devleti'nin bir İslâm devleti olarak binnazariye Şerî'at'ten başka bir kanûnu olmaması gerekirdi.

Gerçekte, tamamıyla hususî şartlar altında gelişen Osmanlı Devleti, Şerî'at'ı aşan bir hukuk nizamı geliştirmiştir. Buna imkân veren prensip ise, örf, yani hususî manasında hükümdarın sırf *kendi iradesine dayanarak Şerî'at'ın şumulüne girmeyen sahalarda kanûn koyma* salâhiyetidir.[4] Bu da doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam manasıyla mutlak bir mevki kazanması, devlet menfaatlerinin her şeyin fevkinde sayılması suretiyle tahakkuk edebilmiştir. İşte İslâm devletinde bu merhaleye, daha Osmanlılar'dan önce kurulmuş olan Müslüman Türk devletleri vasıtasıyla erişilmiş bulunuyordu. Şerî'at yanında kanûn ve örf, yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni prensibi Osmanlılardan önce Türk İslâm devletlerinde tamamıyla yerleşmişti. Aşağıda evvelâ örfü tâyin ve tarife çalışacak, sonra bunun ne suretle Türk devlet ananesine bağlı olduğunu inceleyeceğiz.

---

1 J. Schacht, "The Schools of Law and Later Developments," *Law in the Middle East*, ed. M. Khadduri ve H. J. Liebesney, Washington 1955, 73.

2 "Her kim Allah'ın inzâl ettiği ile hükmetmezse işte kâfirler onlardır." (Mâide sûresi, âyet 44).

3 Bkz. H. A. R. Gibb, "Constitutional Organisation," *Law in the Middle East*, 1-27; E. Tyan, *Institutions du Droit Public Musulman, Le Califat*, Paris 1954.

4 Bkz. F. Köprülü, "Fıkh," *İslâm Ansiklopedisi*; J. Schacht, *Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford 1953.

İslâm Fıkhında Örfün Mahiyeti

Her şeyden evvel işaret etmek lâzımdır ki, bugün anladığımız gibi örf ve âdet manasında *örf*, Osmanlılarda daha ziyade *örf-i ma'ruf* veya sadece *âdet* tabiriyle gösterilmiştir.[5] Örf tâbiri (bazan örf-i sultânî şeklinde) hükümdarın, cemiyetin hayrı için Şerî'at'ın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanûnları *(lex principis)* gösterir.[6] Fatih devrinin idare adamı ve müverrihi Tursun Beğ'e göre, "nizâm-i âlem" için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama *"siyâset-i sultânî ve yasag-i pâdişahî derler ki, urefâmızca ona örf derler".*[7] Osmanlılar, doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri, umumî *ehl-i örf* tâbiri altında toplarlardı. Kadının kararlarını ancak *ehl-i örf* icra mevkiine koyabilirdi. Burada *örf* tâbiri âşikâr surette siyasî otorite ve icra fikrini içerir.

Diğer taraftan birçok İslâm müellifleri, *âdet* manasında olarak *örf* kelimesini kullanmışlardır. Zira *örf-i sultânî* ile *örf ü âdât* arasında yakın bir münasebet vardır; Sultan doğrudan doğruya kendi otoritesine dayanarak örfî kanunlar koyabildiği gibi, örf ü âdâtı kendi iradesinin inzimamıyla kânûn mevkiine yükseltebilir. Başka deyimle, örfî kânûnların çoğu, menşede örf ü âdâttan ibarettir. Dikkat edilirse bu son halde dahi, sultanın kânûn koyan bağımsız iradesi esas unsurdur.

İbn Haldûn da dahil olarak bir kısım ulema, ayrı bir örfî hukukun varlığını meşrû saymazlar. Onlara göre, dört mezhep Şerî'at'a kesin şeklini vermiştir.[8] Herşey Şerî'at içinde halledilmelidir ve edilebilir. Buna karşı bir kısım ulemâya göre örf prensibi, Şerî'at'ın dışında kalan meselelerde ve Şerî'at'ın tanıdığı *câiz* derecesindeki işlerde tatbik olunabilir. Şerî'at'ın dört aslı (usûlü'l-fıkh) yani *Kur'an, sünnet, icma'* ve *kıyâs* yanında, beşinci bir kaynak olarak *örfü* kabul eden ulema vardır.[9] Hatta bazı fakîhler, kıyâs yolu ile konan kanûnlara örfü tercih mümkün olduğunu beyan etmişlerdir.[10] *Örfi* bir hüküm, *kıyasî* bir hükmü geride bırakabilir. Fakat *nâssı* (Kur'ân, hadîs ve icma'ı) tecavüz edemez. Onlara aykırı olamaz. Daha ileri gidenler, örfü, icma'ın şumûlü içine alırlar. Zira örf, Kur'an ve sünnete aykırı olmamak şartı ile bir İslâm topluluğunun takip ettiği ve ulemanın tasvip ettiği bir kaide olunca *icma'* sayılır. Bazıları, Şerî'at'a aykırı olmayan her *âdeti* kabule temayül eder. Buna karşı bazıları ancak mutlak zaruret halinde bunu câiz görür.[11]

---

5 Bkz. Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul 1942, indeks: Örf, örf-i ma'rûf, âdet, örf-i sultanî.

6 Bkz. R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1957, 248-70.

7 Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, ilâveler, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, 13.

8 Levy, 259.

9 C. S. Hurgronje, *Le Droit Musulman*, Verspreiden geschriften, II, 314.

10 Levy, 248.

11 Hurgronje, 314.

Umumiyetle fakîhler için örfü meşrû gösteren esaslar, *İslâm cemâatinin hayrı ve selâmeti ile adâlet* prensibidir.[12] Moğol yasasının İslâm cemaati üzerinde tatbikini meşru göstermek için de adâlet, zayıfın kuvvetliye karşı korunması esası ortaya sürülmüştür.[13]

Pîr Mehmed'in şu fetvâsı dikkate değer: Raiyyet babasının kaçtığı toprağa geri getirilebilir mi meselesine dair cevabı şudur: "Gerçi şer'î maslahat değildir, lâkin koyun kimin ise kuzu dahi onundur deyü şâyi', ancak bu makûlede ulûlemre mürâcaat olunur, nice me'mûr ise olur, nizâm-i memleket için olan emr-i âlîye itâat vâcibdir". Burada örfün unsurları sarahatle tespit olunmuştur; 1. Şerî'at dışı bir durum; 2. Buna dair yaygın bir âdetin veya kıyasa esas olacak bir umumi telakkinin varlığı; 3. Hükümdarın iradesi (emr-i âlî); 4. Umumi düzenin bunu gerektirmesi.

Türkler ve Örfî Hukuk

İslâm hukuk tarihinde örfün ehemmiyet kazanarak yeni bir devir açması Müslüman-Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlar. Barthold, Becker, Gibb, Köprülü gibi âlimler, Müslüman-Türk devletlerinin kurulması ile, İslâm devlet anlayışı ve devlet hukuku sahasında esaslı bir değişiklik husûle geldiğini kabul ederler. İslâm devletinin dinî-siyasî ümmet telakkisi karşısında, Türk-Müslüman ve sonra Moğol devletlerinde, devlet, siyasî ve icraî bir *entité* olarak mutlak ve üstün bir mahiyet kazandı, yalnız devletin menfaat ve ihtiyaçlarını göz önünde tutan bir örfî hukuk galebe çaldı. Bu gelişme, klâsik hilâfet mefhumunu yeni bir şekle soktu. *Râhat'us-Sudûr*'daki (yazılışı 1203) meşhur parça[14] yeni durumu veciz bir şekilde ifade etmektedir: "İmâmın vazifesi hutbe ve duâ ile meşgul olmak... pâdişahlığı (hâkimiyeti) sultanlara havâle etmek ve dünyevî saltanatı onların eline bırakmaktır".

H. A. R. Gibb, bunun başlıca eski İran devlet ananesinin Türk hâkimiyeti devrinde canlanışı şeklinde açıklamağa çalışır.[15] Fikrimizce, bunda Türk devlet telakkisi esaslı rol oynamıştır. Zira İslâm âlemine hâkim bir unsur olarak girip yerleşen Türkler, Orta-Asya'dan eski ve sabit bir devlet anlayışı ve muayyen idare ananeleriyle geliyorlardı. Bu telakkiler, hâkim sınıfın, beylerin ve Türkmen-Oğuz gruplarının taassupla bağlı kaldıkları kökleşmiş âdetler ve inançlar mahiyetinde idi.[16] Bundan dolayıdır ki biz, birçok teşkilât esaslarını, yahut hâkimiyet mefhumunu ve ona bağlı âdetleri, bir taraftan kuzey Çin'de, öbür taraftan kuzey Karadeniz bölgesinde ve Yakın-Doğu'da birbirinden

12 Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, 13; Ahmedî, *İskendernâme*, N. S. Banarlı neşri, Türkiyat Mec., cilt VI, 111; Levy, 262.

13 Makrîzî, *Hitat*, II, 220; Levy, 261.

14 Krş. Gibb, 22.

15 Age.

16 Krş., M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, Ankara 1954, 419-459.

asırlarca fasıla ile kurulmuş olan Türk devletlerinde aynen bulmaktayız.[17] Müslüman Türk hükümdarının İslâm hilâfet telakkisi karşısında temsil ettiği durumu en iyi, Selçuklu sultanlarının halifelerle münasebet şekli ortaya koymaktadır. 1055'de Bağdat'a girmiş olan Tuğrul Bey'e, Halife tarafından bütün İslâm ülkeleri üzerinde hâkimiyet resmen devredilmişti. Onun halefleri bu hâkimiyeti kimse ile paylaşmak niyetinde olmadıklarını gösterdiler.[18]

İslâm kisvesi altında Türk hükümdarı, kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımayan mutlak karakterini muhafaza etmiştir. "İslâm dinine en fazla riayetkâr sayılan Türk hükümdarları bile devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır."[19]

Öz Türk devlet anlayışı hakkında en mühim kaynağımız şüphesiz Orhon kitabeleridir. Orada, hâkimiyeti Tanrıdan alan Han, hâkimiyet ve istiklâli başlıca *türe koymak* şeklinde anlar görünmektedir: "İnsan oğulları üzerine ecdadım Bumin Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş, otururak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş *(Türk budunun ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş).*"[20] Devletin varlığı, türe koyan Han ile kaimdir. Orta Asya Moğol ve Türk kavimlerine dayanarak Mete veya Bumin Kağan gibi bir cihan imparatorluğu kurmuş olan Temuçin de *Cengiz Han*, yani cihan imparatoru ilân edildiği zaman Yasa'yı ilân etmişti.[21] Bu iki hâdise aynı tarihe (1206) rastlar. O, ahfadına, cihan hakimiyeti ellerinde kalsın istiyorlarsa, *Yasa*'dan katiyyen ayrılmamalarını vasiyet etmiştir. Bununla beraber Yasa ahkâmı hanların kendi iradeleri ile çıkardıkları yeni kanûnlarla (bilig) tamamlanmıştır. Yasa'nın menşei şüphesiz steplerdeki Türk-Moğol kavimlerinin âdetleri ve eski devlet prensipleri olmakla beraber (Barthold, Vladimirtsov ve Z. V. Togan'ın fikirleri budur), Vernadski'nin kuvvetle belirttiği gibi, Cengiz Han, bunların fevkinde yeni bir hanlık hukuku tesisi fikriyle yasayı koymuştur.[22] Z. V. Togan'a göre,[23] Orta-Asya'da Türk ve Moğol kavimleri arasında Mete'den Timur'a kadar binlerce yıl, esas hatları aynı kalmış bir Türe mevcut olmuştur. Bu *Türe* veya *Yasa*, devlet teşkilâtının ve hanlık hakimiyetinin temelini teşkil etmiş, onun yanında tâbi kavimlerin muamelatını idare eden mahalli kanûnlara, hanlık hukuku ile çatışmadığı nispette, müsaade olunmuştur. Bu faraziyenin büyük bir hakikat payı sakladığına şüphe yoktur. Müslüman olan

17 Misâller için bkz. F. Köprülü, "İslâm Âmme Hukukundan Ayrı Bir Türk Âmme Hukuku Yok mudur?" *II. Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, 1943, 383-418.

18 Selçuk Sultanları ile Halifeler arasındaki münasebetler hakkında mühim tafsilât M. A. Köymen'in mezkûr eserinde, bkz. not 16.

19 Köprülü, 411.

20 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, cilt I, 28-29, ayrıca karşıla 34-35, 39, 44, 56; S. Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, 263.

21 G. Vernadsky, "Cengiz Han Yasası," *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I (1941-42) 109. Krş. A. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1960, 58, 215.

22 Vernadsky, 131-132.

23 Z. V. Togay, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, 106-109.

Cengiz Han oğulları dahi, bilhassa devlet idaresinde Yasa esaslarına titizlikle sadık kalmışlardır. *Yasa*'nın bir nüshası, İran'da hüküm süren Cengiz oğulları tarafından hususî bir hazinede büyük bir saygı ile muhafaza olunurdu.[24] "Altun-Ordu hanlarından Müslüman olan Berke (Baraka), Mısır ve Suriye'de haiz olduğu üstün nüfuz sayesinde, orada Yasa'nın devlet hâkimiyetiyle ilgili sahalarda hakim olmasını sağlamıştır" kanaati Makrîzî tarafından ifade olunmuştur.[25] Bu devirde Yakın-Doğu'da Yasa ile Şerî'at arasında rekabet aynı zamanda ulema ile beyler arasında bir rekabet halini almıştır. Yasa'ya çok bağlı olan Timur'un torunu Uluğ Bey'in katlinde şeri'atçı ulemanın rol oynadığı ileri sürülmüştür.[26] 14. ve 15. asırlarda Şerî'at'ın her tarafta kuvvetli tepkisine rağmen (misâl olarak Kadı Burhaneddin hatırlanabilir), Anadolu'da, bilhassa Orta-Asya geleneklerine bağlı kalmış olan Uç Türkmen devletlerinde (bu arada Osmanlı Devleti) İlhanlı Devleti örneği, hukuk ve idare sahasında kuvvetli ve sürekli bir tesir yapmıştır. 14. asır sonlarında Germiyan bölgesinde, yani uçlarda yetişmiş Türk şairi Ahmedî'nin, Yasa'yı ve Moğol idaresini öğen mısraları malûmdur.[27] Onda bilhassa adâlet esasının -tıpkı Makrîzî'de görüldüğü gibi- Yasa'nın hâkimiyetini meşrû gösteren bir nokta olarak ele alındığını belirtmek lâzımdır. Hükümdarın sırf kendi iradesiyle koyduğu kanûnlar, İlhanlılardan sonra gerek Osmanlılarda gerekse Doğu-Anadolu ve İran'da kurulan Türkmen devletlerinde (meselâ Akkoyunlular) *Yasa* veya *Yasaknâme* adı altında toplanacaktır.[28] Keza Timur'un *Tüzükât*'ına Yasa ruhu hâkimdir.

Bütün bu devletlerde, devlet idaresinde ve askerî sınıf arasında merî olan örfî hukukla, halkın muâmelâtına inhisar ettirilen Şerî'at arasındaki ayrılığı en bâriz bir şekilde gösteren müessese, *kadıaskerlik* (kadıleşkerlik) ve *yargıcılık* müessesesidir. Harezm'de, İran'da, Irak'ta kadıların şerî mahkemeleri yanında *yargu* (yargı) mahkemeleri yer almıştı.[29] Anadolu Selçukluları'nda *Kadıaskerlik* vardı. 1357'de Bağdad'da bir cami kitabesinde şerî kaza ile yargucıların kazâsının (adlî selâhiyetinin) ayırd edilmiş olduğunu bilmekteyiz.[30] Osmanlılarda devlete mensup unsurlar için adlî makam *kadıaskerlik* olacaktır. Askerînin suçları veya miras taksimi vs. mahalli Şer'î mahkemelerce değil, kadıasker tarafından görülmekte idi. Devlet hukuku ile Şerî'at arasında ayrılık, Osmanlı Devleti'nde, yukarıda, açıklamağa çalıştığımız ananenin bir devamı olarak, sarih bir şekilde ve bazen en ileri şekillerinde cari olmuştur. Aşağıda bunu göstermeğe çalışacağız ve Osmanlı hukukunun Fâtih'e kadar inkişafına bir göz atacağız.

---

24 Cuveynî, *Tarih-i Cihanguşâ*'dan naklen Gibb, 17-18; B. Spuler, *İran Moğolları*, terc. C. Köprülü, Ankara 1957, 408.

25 Bkz. not. 13.

26 Z. V. Togan, 376.

27 *İskendernâme*, Banarlı neşr., 111.

28 *Yasahâ-i Hasan Pâdişâh*, (Ö. L. Barkan neşri, *Tarih Vesikaları*, Sayı 2, 90 vd).

29 Köprülü, 414.

30 Massignon'dan naklen Köprülü, 414, not 67.

Fâtih'e Kadar Örfî Hukuk

Eski Osmanlı rivâyetinde maliye ve timar sistemine dair Osman Gazi'nin bazı kanûnlar koyduğu nakledilirse de,[31] bu rivâyetin itimada değer olmadığını belirtmeğe hacet yoktur. Ancak kesin olarak bildiğimiz bir nokta vardır ki, o da 1310 tarihlerinden sonra onun teşkilâtlı bir siyasi varlığın, bir beyliğin başı olduğudur. Yine Osman Gazi zamanına atfolunan bir hadise, umumiyetle Şeri'atle örf arasındaki çatışma hakkında kayda değer. Pazar bacı alınması hakkında bir teklif karşısında Osman Gazi sorar: "Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendiler mi ettiler, der. Bir kişi eydür: Türedir Hânım, ezelden kalmıştır" Osman Gazi onu şiddetle azarlar. Fakat "Pazar beylerine âdettir" diye izâh ederler, o zaman kabul eder ve örfî olan bac kanûnunu kor.[32]

Orhan Bey zamanında Orta-Anadolu hâlâ doğrudan doğruya İlhanlılara tâbi bulunuyor ve Orhan'ın ülkesi İlhanlı hazinesine vergi ödeyen serhad vilâyetleri *(Ucât)* meyanında sayılıyordu.[33] Z. V. Togan'a göre "Orhan Bey'in bildiği devlet nizâmı ve kanûnu ancak türe ve yasaktır. Devletin esası Şeri'at değil, yasaktır".[34] 16. asra ait Hüdavendigâr sancağı evkaf-i Selâtin defterinde[35] Orhan devrinde yapılmış birçok evkaf ve temliklere ait kayıtlar ve bize kadar intikal etmiş bazı orijinal vesikalar veya kopyalar açık surette göstermektedir ki, Z. V. Togan'ın hükmü biraz mübalağalıdır. Orhan'ın oldukça inkişaf etmiş olan bir merkezî idare cihazı ve orada Şer'î kaidelere göre vesikalar tanzim eden şahıslar mevcuttu. İlk vezirler ulemadandı. Bu devre ait vakf ve temlik vesikalarının muhtevalarından da vergi esaslarının daha bu devirde yerleşmiş bulunduğu ortaya çıkmaktadır. 1366 tarihinde Murad Bey, Ahi Musa'ya verdiği vakıf berâtında[36] onu "cemî' avâriz-i dîvânîden ve tekâlîf-i örfîden, ulakdan ve sekbandan ve cerahordan ve nâibden ve salgundan muâf ve müsellem" tutmaktadır. Burada sayılan vergi şekilleri ve hizmetler, tamamıyla örfî mahiyettedir, yani örfî kanûnlara dayanır. Şunu da işaret etmek lâzımdır ki, bu vesikada ve başka temliknâmelerde verilmiş olan muâfiyetler, şekil ve muhteva bakımından eski Türk-Mogol *tarhanlık* müessesesiyle ilgili görülmektedir.[37]

31 Aşık Paşa-zâde, M. Ârif neşri, 19-20. Ebül'ulâ Mardin'in bu rivâyetten gerçekte olmuş gibi neticeler çıkarması doğru değildir. Aşık Paşa-zâde, bu ve bunun gibi diğer kayıtlar ile, Şerî'at'ı müdafaa eden ve örfî kanunlarla menfaati halel gören bir sınıfın hissiyatını aksettirmektedir. Fatih devrinde örf ve Şerî'at çatışması keskin bir şekilde meydana çıkmış olup, Bayezid-i Veli, Şerî'at'ın mümessili olarak tahta gelmiştir. Bkz. "Mehmed II," *İslâm Ansiklopedisi*, 73.

32 Aşık Paşa-zâde, 19. Bu, hiç olmazsa müverrihin kendi devri için mühimdir.

33 Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti," *THİM-Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1 (1930), 33.

34 Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 330-331.

35 Tapu ve Kadastro U. Md. Kuyûd-i Kadîme.

36 Tahsin Öz, "I. Murad İle Emir Süleyman'a Ait İki Vakfiyye," *Tarih Vesikaları Dergisi*, 4 (1941), 243.

37 Bkz. P. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden," *WZKM*, 54 (1957), 252.

I. Bayezid devrinde (1389-1402) Toroslar'dan Tuna'ya kadar ilk Osmanlı merkezî İmparatorluğu kuruldu. Osmanlı sultanı bu devirde dahi Arap kaynaklarında "Uçların hükümdarı" (Sâhibu'l-Ucât) sıfatıyla anılırsa da o büyük bir Müslüman imparatorluğun sahibi olarak kanûn koyma ve teşkilâtlandırma sahasında yeni bir merhaleyi temsil eder. Eski Osmanlı rivâyeti[38] onun devrini, merkezî hazineyi takviye, yeni vergiler koyma, defter ve tahrir usûllerinin idhali, kadılık müessesesinde ıslâhat vs. gibi birçok yeniliklerin girdiği bir devir olarak tasvir eder. Böylece, Şerî'at'ın çiğnenmiş olduğu iddiası bütün şikâyetlerin bir desteği halini almıştır. Bununla beraber, devrinde Mısır uleması tarafından büyük saygı ile kendisinden bahsedilen meşhur Osmanlı âlimi Mehmed Fenârî, Şerî'at'ın mümessili sıfatıyla onun zamanında devlet işlerinde nüfuz sahibi oldu. Keza *Câmi'ul-Fusûleyn* adlı eseri asırlarca kullanılmış olan meşhur fıkh âlimi ve ihtilalci Şeyh Bedreddin Mahmud aynı devirde yetişmiştir. Yıldırım Bayezid'in, bir hukuk meselesi üzerinde hodbehod hüküm vermeğe kalkışması karşısında Mehmed Fenârî'nin itiraz ettiğine dair nakledilen rivâyet burada kayda değer.[39] Diğer taraftan Bayezid'in kanûn koyma ve yeni nizamlar getirme hususundaki faaliyetlerini bu devre kadar çıkan resmi vesikalarla da teyit edebiliyoruz. Meselâ, Osmanlı merkezi idaresine, örfî vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olarak tahrir sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Bayezid devrine çıkmaktadır. Tamamıyla örfî kanûnlara dayanan idarede kul sisteminin geniş ölçüde tatbiki yine bu devirdedir. Bayezid, askerî idare sistemini kurmak gayesiyle, çok defa Şerî'at'ı temsil eden ulema sınıfını müteessir eden tedbirler almakta tereddüt etmeyip, meselâ sonraları Fâtih Mehmed'in yaptığı gibi, ulemaya yarayan birçok vakıfları devlet eline geçirmiş ve askerî sınıfa tahsis etmiştir. Devletin yüksek menfaatleri, askerî ihtiyaçlar bütün diğer endişelerden evvel sayılmıştır.

Fetret devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve iç mücadeleler, tabiatıyla bu istikametteki gelişmeyi hayli kösteklemiştir. Fetret devri hakikatte 1413'e değil, Düzme Mustafa'nın 1422'de ortadan kaldırılmasına kadar sürer. 1416'da Şeyh Bedreddin Mahmud hareketi bir bakıma, merkezin gittikçe kuvvetlenen Sünnî ve devletçi karakterine karşı, askerî hudut eyaletlerinde ve göçebeler, Türkmenler arasında kendini gösteren hoşnutsuzluğun bir tezahürüdür[40]. Devletin bu hareketi ezmesi, Şerî'at'ı temsil edenlerin idarede kuvvet bulmasını ve hatta Bayezid devrinde alınmış bir kısım tedbirlerin kaldırılmasını intaç etmiştir. Herhalde devletin örfî tasarrufları zayıflamıştır.

38 *Tevârih-i Âl-i Osman*, Fr. Giese neşri, Breslau, 1922, 29-34.

39 Mecdî, *Sakâyık Tercümesi*, İstanbul 1269 H., 50. 100, 1, 112.

40 F. Köprülü, Ş. Yaltkaya, Fr. Babinger ve nihayet Kissling tarafından incelenen bu hareketin uçlarla ve timar meseleleri ile ilgisi yeter derecede belirtilmemiştir. Şu makaleye bakınız: P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına," *Belleten*, 27 (1943).

Bunu evkaf ve emlâkin idaresinde, mahallî bey ailelerine verilen tavizlerde ve umumiyetle devletin gevşek politikasında tespit etmek mümkündür.

II. Murad devrine (1421-1451) ait nispeten bol vesika malzemesi, bu devirde klasik şekilleriyle devlet teşkilâtının örfî hukukun kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu vesikalar arasında şüphesiz en teferruatlısı olan 1431 tarihli Arnavud-ili timar defteri,[41] timar sisteminin, örfî Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla reaya statülerinin, hülâsa 16. asırda gördüğümüz teşkilât esasları ile teâmüllerin, tamamıyla ve teferruatı ile o zamana kadar yerleşmiş bulunduğunu ortaya koymaktadır.[42] Esasen, Fatih kanûnnâmesi büyük kısmi itibariyle 1451'den önceki kanûnların bir araya getirilmesi ile vücut bulacaktır.

Hukukî İnkişafta Fâtih'in Yeri

Osmanlı hukukunun inkişafında Fâtih devrinin bir dönüm noktası teşkil ettiği, bu konu üzerinde yazmış olanlar tarafından daima işaret olunmuş, fakat bunun hakikî mahiyeti lâzım geldiği şekilde belirtilmemiştir. Osmanlı teşkilâtının ve hukukunun, onun tarafından Bizans örnek alınarak meydana getirildiği faraziyesi asıl ve esastan âridir (bu hususta okuyucuya Fuat Köprülü'nün esaslı incelemelerini tavsiye etmekle yetiniriz).[43]

Fâtih devrindeki hukukî inkişaf bir esas âmile dayanır, o da İstanbul'un fethinden sonra Fâtih'in hudutsuz bir otorite kazanması ve merkezi ve mutlak imparatorluğu kesin olarak kurmuş olmasıdır.[44] İstanbul fâtihi mutlak otoritesini, devlet teşkilâtında, kanûnlarda yaptığı yeniliklerle tam manasıyla gerçekleştirmek gayesini takib etmiş ve bu otorite sayesinde örfî hukuku hâkim mevkiye çıkarmıştır. İmparatorluğun hakiki kurucusu Fâtih olduğu gibi, Osmanlı hukuk telâkkisi ve kânûnlar üzerinde de kesin ve sürekli bir tesir yapmış olan Osmanlı hükümdarı Fâtih'tir. Onun eskiye nazaran getirmiş olduğu derece farkı, netice de bir mahiyet farkı doğuracak derecede kuvvetli olmuştur, denilebilir. Osmanlı padişahlarının en nüfuzlusu ve serbest fikirlisi olarak o mutlak, hükümranlık haklarını, devleti muayyen bir maksada göre düzenleme ve serbest kanûn koyma istikametinde kullanmıştır. Kısaca, o yasa ve kanûn hükümdarı olmuştur.

Devlet içinde mutlak otoritesini kurmak için Fâtih, evvelâ hâkim-i mutlak soylu vezir Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırdı ve ondan sonra, bir tanesi müstesna, bütün veziriazamlarını kul aslından gelen kimseler arasından seçti. Ulemadan olan Karamanlı veziriazam Mehmed Paşa (1477-1481) ise örfî

41 *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, neşr. H. İnalcık, Ankara 1954.

42 Bkz. *Age.* Giriş, XXIII.

43 *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 165-298.

44 Bkz. H. İnalcık, "Mehmed II," *İslâm Ansiklopedisi*, 73.

hukukun, binnetice Padişah otoritesinin kuvvetlenmesinde onun en büyük yardımcılarından olmuştur. Fâtih'in çağdaşı büyük âlim Kemal Paşa-zâde, merkezî devlet otoritesini tesis için kul sisteminin ehemmiyetini belirtir.[45]

Fâtih Kanunları

Fatih, hüküm formunda olarak çıkardığı birçok kânûnlardan maada iki kanûnnâme ilân etmiştir. Bunlar, İslâm hukuk nazariyesi karşısında şekil ve mahiyet bakımından şüphesiz mühim bir yenilik teşkil ederler. Şeri'at karşısında sırf devlet menfaati için hükümdarın kendi iradesiyle müstakil kanûnnâmeler çıkarması, İslâmî esaslara değil, ancak yukarıda açıklamağa çalıştığımız gibi, Türk-Moğol ananesine bağlanabilir. Fâtih'ten önce Müslüman hükümdarlardan Selçuklu Melikşâh'ın,[46] İlhanlıların[47] kanûnnâmeler tertip ettirdikleri kaynaklarda işaret edilmiştir.

Fâtih'in, biri devlet teşkilâtına, diğeri idare, maliye ve ceza sahalarına ait çıkarmış olduğu iki kanûnnâme,[48] bab ve fasıllara ayrılmış ve mümkün mertebe sistemleştirilmiş resmî kanûn mecmualarıdır. Bu nevi Osmanlı kânûnnâmelerinin gayrı resmî derlemeler olduğu, resmî muâmelâta ve kadı hükümlerine esas teşkil eden umumî *code* mahiyetinde olmadığı düşünülmektedir.[49] Bunlar "Padişah yahut idare adamlarına İmparatorluk teşkilât ve müesseseleri hakkında umumî bir fikir vermek üzere" meydana getirilmiş taslaklardır. Kanaatimizce, bu kanûnnâmelerden bir kısmı gerçekten böyle olmakla beraber Fatih kanûnnâmesi, Süleyman kanûnnâmesi gibi bir kısım kanûnnâmeler resmî mahiyet taşır. Bu fikrimizi desteklemek için burada kısaca şu noktaları kaydedebiliriz: Topkapı Sarayı'ndaki bir kanûnnâmede[50] Anadolu beylerbeyinin elindeki kanûnnâmeyi İstanbul'a nişancıya gönderdiği ve onun divandaki yeni kânûnnâme (herhalde sancak kânûnu değil) ile bunu karşılaştırıp farkları kenarına işaret ettikten sonra Paşa'ya iade ettiği yazılmış ve bu ibâre ilâve edilmiştir: "Paşa hazretleri dahi anınla cümle memâlik hususâtın bu kanûn-i şerîf muktezasınca amel ede". Bugün bize kadar gelen birçok kanûnnâmelerin üzerinde "Yeni ve mûteber kanunnâme" ibâresi de gösterir ki, muayyen bir zamana ait merî kanûn mecmuaları vardı. Nihayet 1596 tarihli I. Ahmed adâletnâmesinde,[51] Kanunî Süleyman'ın kanûnnâme yapıp, her şehirde kadılar mahkemesinde amel edilmek üzere tamim ettiği açıkça bildirilir. Nihayet Fâtih ve Süleyman Kanunnâmelerinde fikrimizi ispat eden açık deliller aşağıda görülecektir.

45 *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. defter (yazma), mukaddimesi. Millet Küt. A. E. 25.
46 Köprülü, 410.
47 İran Moğollarında Bilig'lerden kanûnnâmeler tertibi hakkında Spuler, 409-11.
48 Birincisi Fr. Kraelitz (Mitteilungen des os. Gesch. I), ikincisi M. Arif, TOEM ilâvesi.
49 Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunun...*, Mukaddime, XVI-XXIV.
50 İstanbul Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Kitapları No. 1926.
51 Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık*, İstanbul 1944, 164.

I. Teşkilât Kanûnu

Fâtih Mehmed'in devlet teşkilâtına ait kanûnnâmesi, kendi emri ile toplanmış, onun tarafından kontrol ve ikmal edildikten sonra ilân edilmiştir. (Ancak bugün elimizdeki nüsha, II. Bayezid devrinde 1488 yılında yapılmış tadilâtla bize intikal etmiştir. Meselâ Avrupa'dan gelen eşya üzerinden alınan yüzde iki gümrük vergisi, II. Bayezid idaresine ait bir hükümdür.[52] Fatih devri sonlarında yüzde beş idi. Bununla beraber orijinal Fâtih kanûnnâmesi üzerinde yapılan değişiklikler bu gibi cüzi noktalardan ibaret olmalıdır). Teşkilâta ait kanûnnâmesinde Fâtih, Nişancı Leys-zâde'ye, Divan'da kendisile amel edilmek üzere bir kanûnnâme tanzim etmesini emretmiş, o da Fatih'ten önce ataları zamanında merî kanûnları bir araya getirmiş, bunu Padişah gözden geçirmiş, eksik kalan hususları bizzat tamamlamıştır. Nişancı bu kanûnnâmenin Padişahın ağzından nakil suretiyle meydana getirildiğini işaret etmiştir. Kanûnnâmenin başında Padişahın bir hattı, yani doğrudan doğruya kendisi tarafından yazılmış bir emri de vardır ve aynen şudur: "Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, benim dahi kanûnumdur, evlâd-i kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar".

Bu kanûnnâme üç bâba ayrılmıştır:

Birinci bâbda, sırasıyla evvelâ veziriâzam, şeyhülislâm ve sultanın hocası ve vezirler arasındaki meratip, sonra resmî bir toplantıda devlet büyüklerinin mertebe ve yerleri ve divandaki mertebeler tâyin olunmaktadır. Padişaha doğrudan doğruya arzda bulunmaya selâhiyetli olanlar gösterilmekte, terfi şekilleri, devlet işlerinin müzakeresine ve hüküm vermeye selâhiyetli olanlar, kâtiplerin ve merasimlere nezaret eden memurların, bürolardaki büyük memurların mertebeleri ve terfileri tâyin edilmektedir. Ondan sonra kadılar meratibi ele alınıyor. Devlet büyüklerinin oğullarına verilen hizmet ve timarlar vesair gösterilerek bu bâba nihayet veriliyor.

İkinci bâbda, divân, has-oda ve diğer saray hizmetlileri, bayramlaşma merasimi, sefer esnasında riayet olunacak merâtip ve hizmetler, hazine hakkında maddeler yer almıştır.

Üçüncü bâbda, dirliklere dahil bulunan cerimeler, has, timar ve salyâne, tekaütlik, defterdarlar ve kadıların alacakları aidât ve resimler, ulûfe ve en nihayet muhtelif büyük memurlara ve hanedan azasına yazılan yazılarda kullanılacak unvanlar gösterilmiştir.

Tetkik ettiğimiz Fâtih kanûnunun, Nişancı Karamanlı Mehmed Paşa'nın veziriâzamlığı sırasında (1477-1481) tertip olunduğu tahmin olunmaktadır.[53] Bu kanûnnâmeyi toplama ve tertip etme vazifesi nişancı (tevki'î) Leys-zâde Mustafa oğlu Mehmed'e emredilmiştir. Bir bakıma Şerî'at için müfti ne ise,

52 Bkz. *Atti del X. Congresso Internazionale*, Comiato Internazionale di Scienze Storiche, Roma 1957, 393.

53 M. Ârifin Kanunnâme'ye yazdığı mukaddime, 1-8.

örfî kanûnlar için de nişancı öyle sayılır (bunu belirtmek için bir nişancıya "müfti-i kanûn" lâkabı verilmiştir). Padişahın çıkardığı bütün örfi kanûnlar nişancının elinden geçer, zira onların tasdiki, yani Padişah tuğrasının çekilmesi nişancı vasıtasıyla yapılır. Diğer taraftan vergi sisteminin, timar teşkilâtının, arazi tasarrufunun kütük defterleri mahiyetinde olan tahrir defterleri onun nezaret ve kontrolü altındadır. Örfî hukukun hâkim olduğu bu sahaya ait hüküm ve kanûnlar ekseriye bu defterlere kaydedilir. Bu suretle kanûnların en son tasdikli nüshaları daima nişancının eli altındadır. Örfî hukuka ait meselelerde merî kanûnu bildiren son makam nişancıdır ve kendisine müracaat olunur.[54] Onun içindir ki, Fâtih, kanûnların toplanması işini nişancıya havale etmiştir. Umumiyetle sultanî kanûnların nişancılar tarafından tertip olunduğunu göreceğiz.

Bu kanûnnâme doğrudan doğruya devlet teşkilâtına ait kaideleri, yani tam manasıyla örfî kanûnları içine almaktadır. Metinde, Fâtih, "ahvâl-i saltanata nizâm" verdiğini kendisi belirtmiştir.[55] Hükümetin teşekkül tarzı, hükümet erkânı, salâhiyetleri, Padişahla münasebetleri, rütbe ve dereceleri, terfiler, maaş ve tekaütlükler, cezalar, hepsi, Şerî'at'la değil, Padişahın iradesiyle tâyin edilen hususlardır. Kanûnnâmede saraya ait hizmet sahiplerinin de devlet teşkilâtı içinde gösterilmesi, Osmanlı idaresinin mahiyetiyle ilgili bir hususiyettir; zira Saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün teşkil ederler. Padişahın sarayı içinde, Enderun'daki hizmetlerle kapısındaki hükümet hizmetleri aynı mahiyette telâkki olunmaktadır ve hükümet makamlarına Saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir (Kul sistemi). Diğer taraftan devlet hizmetlisi olarak ulemanın da teşkilât içinde yeri ve merâtibi gösterilmiştir.

Aşağıda tafsilâtı ile görüleceği üzere, örfî kanûnlar, Padişah fermanı (hükmü) şeklinde çıkarılır. Zira bu kanûnların kaynağı ve dayanağı Padişah iradesidir Bunlar, birer Padişah emrinden ibarettir, umumiyetle hükümlerde bulunan unsurları taşır. Bu sebepten bu kanûnnâmenin en başında Padişahın hatt-ı hümâyunu yer almıştır. Bu, onun resmî bir kanûn mecellesi olduğunu ispat eder. Böylece, bu kanûnnâme maddeleri, kendisiyle amel edilmesi (ma'mûlün bih) mecburî kaideler halini alır.

İşaret edilmesi gereken bir nokta da bu kanûnnâmenin "ebed'ül âbâd ma'mûlün bih" olmak için vücuda getirilmiş olmasıdır. Osmanlı hukukunda aslında, bir Padişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanûnlar ve akd ettiği muahedeler verdiği beratlar kendisinden sonra gelen padişahları bağlamaz. Meriyette kalmaları için yeni padişahın, bunları ayrıca tasdik etmesi lâzım gelir. Fâtih, bu kanûnların atası ve dedesi kanûnları olduğunu belirtiyor ve

54 Nişancılık müessesesi herhalde Fâtih'ten önce mevcuttu. 1444'de Nişancı İbrahim Paşa bizce malûmdur, bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri I*, Ankara 1954, 87.

55 "Kanunnâme," *TOEM*, ilâveler, 23.

"benim dahi kanûnumdur" ibâresiyle bu tasdik keyfiyetini tamamlıyor. Fakat fazla olarak, kendisinden sonra gelecek padişahları da bu kanûnla bağlamak istiyor ve şüphesiz bu suretle kendisine kanûn koyucu olarak hususî bir mevki vermiş oluyor. Bunu izah etmek güç değildir; çünkü İstanbul fâtihi, İmparatorluğun hakikî kurucusu olduğu şuurunu besliyordu. Bu nokta, kanûnnâmenin dibâcesinde nişancının ifadesinden de bellidir. Nişancıya göre, bunca fütuhat ve bilhassa İstanbul fethi gibi büyük bir başarı üzerine Fâtih'in, atalarının kanûnlarını toplayıp ikmal etmek suretiyle bir kanûnnâme vücuda getirmesi zaruri görülmüştür. Burada, türe ve yasaların, imparatorluklar kuran büyük hanlar tarafından ebedî kanûnlar olarak ilân edildiği hatırlanabilir.

Bu kanûnların ve teşkilâtın büyük bir kısmının, hatt-ı hümayunda söylendiği gibi Fâtih'ten önceye ait olduğuna şüphe yoktur. "Kanûnumdur" veya "Emrim olmuştur" ifadelerini kullandığı noktalarda dahi Fâtih'in çok defa eski teâmül ve kaideleri tasdikten başka bir şey yapmadığı söylenebilir. Fakat "defterdarlık ve nişancılık verilmek Sahn müderrislerine dahi kânunumdur" dediği zaman bunun kendisi tarafından ihdas edildiği şüphe götürmez. Zira Sahn medreselerinin onun tarafından yapıldığını biliyoruz. Hükümet adamlarının ayrı bir arz odasında Padişaha arza çıkmaları usûlünün yine onun tarafından ihdas edilmiş olduğu başka kaynaklardan malûmdur. Bir yerde sarih olarak teâmülü değiştirdiğini şöyle belirtir: "Cenâb-i şerifimle kimesne taâm yemek kanûnum değildir, meğer ehl-i ıyâldan ola. Ecdâd-ı izâmım vüzerâsı ile yerler imiş, ben ref' etmişimdir". Yaptığı diğer değişiklikler, teşrifâtta, merâtipte, maaş miktarlarında olmalıdır. Fakat biz kanûnnâmede adı geçen memuriyetleri, hizmetleri ve teâmülleri daha II. Murad devrine ait vesikalarda tespit edebilmekteyiz.[56]

Kardeş katline dair madde, bu bakımdan incelenmeğe değer. Daha I. Bayezid, Kosova harp meydanında (1389) kardeşi Ya'kub'u idam ettiği zaman, bir iç harbi önlemek için vezirlerin reyiyle bunu yaptı. Sonra onun oğulları arasındaki iç savaş aynı hareketi tecviz ettirecek derecede devleti sarsmıştır. I. Mehmed büyük oğlu Murad'ı veliaht yaptığı zaman, iki küçük oğlunu ölümden kurtarmak için tedbirler almıştı. II. Murad, kendisine karşı ayaklanan ve Bizans ve Karamanoğlu ile birleşen kardeşi Mustafa'yı yakalayıp idam etti. Dukas[57] bu münasebetle Osmanlılarda kardeş katlinin bir âdet olduğunu işaret eder. Fâtih tahta çıkar çıkmaz, kendisinden önce tahta çıkmış atalarının yaptığı gibi, küçük kardeşi Ahmed'i ortadan kaldırdı. O, bu eski teâmülü kanûnnâmesinde, "Karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münasibdir, ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir" formülü ile ifade etti.

56 Bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri*, I, Zeyil no. VII, 215, ve H. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Giriş.

57 *Bizans Tarihi*, V. Mırmıroğlu tercümesi, İstanbul 1953, 113.

Bu kanûnnâmenin tertibinde sistemli bir tasnif gerçekleştirilememiştir. Aynı zamanda Kanûnnâme Padişah tarafından gözden geçirilirken, aklına gelen bir hususun araya sıkıştırıldığı ve bâbların insicamını gayb ettiği açıkça görülmektedir. Meselâ kardeş katline ait madde, cep harçlığı maddesiyle hâs-oda oğlanlarının yıllık kaftan hakkı maddesi arasına konmuştur.

Bu kanûnnâmede kadıların alacakları resimlere ait kanûn maddesini biraz farklı bir şekilde H. 884 Receb (1479 Eylül-Ekim) tarihli ayrı bir ferman-kanûnda bulduk.[58] Kanûnnâmedeki madde aynen şudur: "Kudât bir sicilde yedi akça ve hüccetten otuz akça sûret-i sicilden on iki akça ve imzadan on iki akça alalar ve kısmet-i emvalden binde yirmi akça ve nikâhtan bakir ise otuz iki akça seyyibe ise on beş akça alalar". Şimdi aynı husus fermanda nasıl ifade edilmiştir onu görelim: "... ma'lûm ola kim, şimdiki halde bâb-i kısmet ve husus-i nikâhda ve ıtâknâmede vesair mekâtibin resmi bâbında kudâtın ziyâde ifrât cânibine meyelânları ve cânib-i ifrâtta taâddî ve ihtilâfları arz olunduğu sebebden bu veçhile kanûn emr edüb büyürdüm ki itâknâmede nefs-i kadıya otuz akça, nâibe ve kâtibine birer akça ve ıtâknâmeden gayrı mekâtibde nefs-i kadıya on beş akça ve nâibe ve kâtibe birer akça ve nikâh-i bakirde nefs-i kadıya yirmi akça nâibe kemâ kaddere ve nikâh-i seyyibede nefs-i kadıya yirmiden aşağı ola ve resm-i kısmet binde yirmi akça alına...". Bu misâl, kanûnnâmelerin menşeini ve aşağıda bahis konusu edeceğimiz ferman-kanûnlarla münasebetini meydana koymak bakımından dikkate değer.

Kanûnnâmenin nihayetine konmuş olan elkâb ve unvanlar, teşrifâta dair diğer maddelerle bir araya getirilirse, bu kanûnnâmeye bir teşrifât mecmuası karakterini verdiği de görülür. Bununla beraber teşrifâtın İmparatorlukta teşkilâtla ayrılmaz bir bütün teşkil ettiği unutulmamalıdır.

Devlet büyüklerine ait birinci bâb şu şekilde biter; "Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi, şimdiden sonra gelen evlâd-i kirâmımdan dahi islâhına sa'y etsünler". Burada Fâtih'in, koyduğu kânûnların islâh edilebileceğini kabul etmesi, hukuk görüşü bakımından ehemmiyetle belirtilmeğe değer bir noktadır.

Fâtih'in bu kanûnnâmesine, devlet teşkilâtına ait nizâm ve kaidelerin ancak bir kısmı girmiştir.[59] Fâtih'in ikinci kanûnnâmesi reâyâ kanûnudur. Yani

58 H. İnalcık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, 44 (1947), 700 vesika 10.

59 Fatih devri teşkilâtı üzerinde çağdaş bir takım Türk ve İtalyan kaynakları vardır ki, resmî kaynakların verdiği malûmatı tamamlamak bakımından çok mühimdirler. Evvelâ İdris Bitlisî'nin *Heşt Behişt*'inde, Fatih devri teşkilâtı hakkında verdiği malûmat, orijinal ve oldukça zengindir. 1475'de Osmanlı Devleti teşkilâtı hakkında Promontorio-de Campis'in eseri ile uzun yıllar Osmanlı sarayında iç-oğlanı olarak hizmet ettikten sonra İtalya'ya kaçarak bir Türk tarihi yazan Jean-Maria Angiolello, İtalyan kaynaklan arasında şüphesiz en mühimleridir. Birincisi, Fr. Babinger tarafından neşredilmiştir: Bayer. Akademie der Wissen., Phil. -Hist. Klasse, Sitzungsb. 1957, heft 8, Münih 1957. Angiolello ise, I. Ursu

vergi mükellefi tebaanın vereceği örfî vergileri gösterir. Böylece kanûnnâmelerin, biri askerî, diğeri reâyâya ait olmak üzere ikiye ayrılması Osmanlı Devleti'nin bünye ve teşkilâtına hâkim telâkkiyi aksettirir: Askerî şumûlüne, devlet hizmetinde olup maaş olan bütün sınıflar girer. Onlar kadıaskerin kazası altındadır. Reâyâ, askerî sınıf haricinde vergi veren bütün tebaadır.

II. Reâyâ Kanûnu

Fâtih'in bu ikinci kanûnnâmesi de bize II. Bayezid zamanında yapılmış bir istinsahından malûmdur. Bu nüsha H. 893 Cumâda'l-âhire sonları (M. 2-10 Haziran 1488) tarihini taşır ve Dr. Fr. Kraelitz tarafından neşredilmiştir.[60] Bazı işaretlere göre, aslında bu kanûnnâmenin İstanbul'un fethinden, 1453'den hemen sonra tertip edilmiş olduğu iddia edilebilir. Evvelâ hububat ölçüsü olarak Edirne müddü esas tutulmaktadır. Sâniyen, orada geçen yüzde iki akça gümrük resmi nispeti, Fatih'in ilk saltanat devrine ait olup[61] sonradan yüzde dört ve yüzde beşe çıkmıştır. Nihayet gümrük kanûnunda İstanbul yabancı yerler arasında sayılmaktadır.[62] Bu kanûnnâmenin de birincisi gibi, daha eski kanûnları ihtiva ettiğine şüphe yoktur. Bir yerinde Fâtih bunu kendisi işaret eder.[63] Kraelitz haklı olarak bu kanûnnâmeyi, İstanbul'un fethinden sonra İmparatorluğu teşkilâtlandırma faaliyetlerde ilgili görmekte[64] ve Osmanlı Devleti'nin en eski kanûnnâmesi saymaktadır. Gerçekten Fâtih'ten önce bu tipte bir kanûnnâmenin varlığına ait şimdiye kadar hiçbir delil ele geçmemiştir. Fakat hemen işaret edelim ki, Fâtih'in bu kanûnlarda, yani ceza ve bilhassa vergiler sahasında yeni ihdasları, teşkilât kanûnunda yaptığı yeniliklerden daha da azdır. Bu yenilikler, daha ziyade vergilerin nispeti, toplama şekilleri üzerindedir. Onun bu kanûnnâmesinde adı geçen vergileri biz daha önceki devirde tespit edebiliyoruz.[65]

Bu kanûnnâme dört fasıldan mürekkeptir: İlk üç faslı ceza kanûnnâmesi, dördüncü fasıl ise "Kanûn-i Sultan Mehemmed Han" başlığı altında vergi kanûnlarını içine alır. Daha doğrusu 4. fasıl, üç ayrı kanûndan mürekkep görünmektedir. Her üç kanûn "Şöyle bilesiz" veya "Suçlu olur" gibi bir ferman formülde biter. Bu formüller, hüküm (ferman)'lara hâs olup kanûnların örfî mahiyetini ortaya kor. Birinci kanûnda, yani *Kanûn-i Yürükân*'a kadar olan

---

tarafından 1911'de Bükreş'te yayınlanmıştır. Bu kaynakların, kanunnâmelerle ve arşivlerimizdeki diğer zengin malzeme ile karşılaştırılması suretiyle Fâtih devrinde İmparatorluğun teşkilâtı mükemmel bir şekilde tasvir olunabilirse de bu iş henüz yapılmamıştır.

60 *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, I (1922), 13-48.

61 Bkz. not. 62.

62 "Eflak'dan ve İslambol'dan ve Frenk'den ne gelse yüzde iki akça alına," *Kanunnâme*, 30, madde 22, keza karşıla, madde 11, 25.

63 Madde 6.

64 Einleitung, 18.

65 Bkz. *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, XXVII-XXXVI.

ilk kısımda[66] Müslüman çiftçi reâyânın timar sahiplerine verecekleri vergiler, borçlu oldukları hizmetler tâyin olunmaktadır. Reâyânın, toprak tasarrufuna, medenî haline veya çeltikçi, koyun-eri, Tatar gibi ayrı bir statüye haiz bir gruba mensup olmasına göre, vergi nispetlerindeki değişiklikler gösterilmektedir.

Burada bahis konusu olan vergi sistemi, *çift-resmi* esasına dayanan Osmanlılara hâs bir sistemdir. Bu, şer'î vergiler (öşür, cizye) yanında tamamıyla örfî vergilere dayanan bir sistemdir. Öyle anlaşılmaktadır ki, bunun menşei, bir taraftan daha Selçuklular zamanında Anadolu'da yerleşmiş örfî vergilere, diğer taraftan Rumeli'de Osmanlıların ortadan kaldırdığı eski idarelerin vergi sistemine dayanmakta idi. Balkan memleketlerinde Osmanlılardan asırlarca önce yerleşmiş Bizans vergi sisteminde çiftçiler, tasarruf ettikleri arazi ve medenî hali (evli olup olmadığı) esas tutularak gruplara ayrılmakta idi. Vergi aynı zamanda bir arazi vergisi ve şahsî vergi mahiyetinde idi. Bu esas, Roma İmparatorluğu'nda *Dominatus* devrinde *Jugum* ve *capitatio terrana* vergilerde mukayese olunabilir. Osmanlı örfî vergi sisteminin menşeini aydınlatmak bakımından mühim olan bu nokta üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Resm-i çift bu kânûnnâmede şöyle tarif edilir: "Bir çift ya da üç akça vere, bir orak ve bir döğen ve bir kağnı odun, boyunduruk resmi iki akçe vere, bu yedi kulluktan ötürü akça alınsa yirmi iki akça alına".[67] 1456'ya doğru yazılmış bir Paşa Sancağı defterinde Bahadır Bey çiftliğinde "Hizmet-i reâyâ" olarak her çiftlikten (yani bir çiftlik genişlikte arazisi olan köylüden) bir araba odun, yarım araba saman, bir araba ot ve iki akça resm-i boyunduruk alınmakta idi. Bu hâsılın satılmadığı, aynen ödendiği de kayd edilmektedir. Bir araba ot, Fâtih kanûnnâmesindeki orak hizmetine, saman ise, döğen hizmetine karşılıktır. Hizmet kelimesi ise, aynı zamanda *kulluk* mukabil kullanılmaktadır. O halde kânûn maddesindeki yedi hizmet (kulluk) şunlardır: Evvelâ üç akça de karşılanan üç gün hizmet var, sonra bir araba odun taşıma, döğenden çıkan samandan yarım araba, bir araba ot biçme diğer üç hizmeti temsil eder. İki akça ile karşılanan boyunduruk hizmetiyle beraber hepsi yedi hizmet eder (Bkz. aynı kânûnnâmede Kanûn-i Cebelüyân, madde 2: "Beğlik bağ varsa raiyyetleri o beğlik bağa yılda üç gün işlede", ve madde 28: "Yılda üç hizmet veya üç akça vere"). Boyunduruk hizmeti, köylünün hayvanı ve sapanı ile yaptığı hizmettir. Üç gün şahsî angarya ve boyunduruk hizmeti daha önce nakdî vergi haline geçmiş görünmektedir. Fatih kânûnnâmesinde, yedi angarya hepsi 22 akçalık bir vergi ile karşılanmaktadır.

Yine Fâtih kânûnnâmesinde (madde 28) köydeki sanat ehli hakkında şu madde dikkate değer: "Ya da üç hizmet veya üç akça vere, ziyade sanat ehlidir deyüp gücile iş işletmiyeler". Burada üç akça ile karşılanan üç gün

66 Age. 23-28.

67 Age. 23.

hizmetin şahsî bedeni hizmet olduğu açıkça görülür. Sanat ehlinden diğer dört hizmetin istenmemesi tabiidir. Zira bunlar çiftçilikle ilgili hizmetlerdir. Her çift sahibi, yani muayyen genişlikte (60-150 dönüm) bir arazi tasarruf eden her çiftçi bu vergiyi öder.[68]

Fâtih ve Süleyman kanûnnâmelerini mukayese ederek yedi hizmetin para olarak karşılıklarını da tespit edebilmekteyiz: Bir araba ot veya orak hizmeti için yedi akça, yarım araba saman için yedi akça, bir araba odun için üç akça alınmaktadır ki, hepsi on yedi akça eder. Buna üç gün angarya karşılığı alınan üç akça ile boyunduruk resmi olan iki akça eklenirse, yekûn 22 akça eder.

Bazı mıntıkalarda sipahi, bu hizmetlere karşılık nakdî vergi almaz, yakacak odun, hayvanına yedirecek saman ve otu alır. Fakat şüphesiz timarı fazla kalabalıksa para almayı tercih eder. Diğer taraftan belirtmek isteriz ki, diğer iki angarya şekli, yani üç gün hizmet ve boyunduruk angaryaları kat'î olarak kaldırılmış ve paraya çevrilmiştir. Odun, saman, ot hizmetleri Sırbistan'da 16. asır başlarında dahi paraya çevrilmemişti. Bu, o vilâyetin oldukça geç bir zamanda (1459) Osmanlı İmparatorluğu'na katılmış olmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Bizans idaresinde köylünün durumuna gelince, evvelâ köylü *Zeugrate, Boidate* ve *Aktemones* olarak üç kategoriye ayrılmakta idi. G. Ostrogorskij'e göre, *Zeugrate* muayyen genişlikte bir arazi veya bir çift öküz tasarruf eden köylülerdir.[69]

50 *modioi*'lik (Osmanlılarda *mud)* bir arazi tasarruf eden bir köylü yılda bir *hyperper* (Bizans altın parası) ödemekte idi ki, bu 14. asırda aşağı yukarı 22 Osmanlı akçasına (çift resmi miktarı) tekabül eder. *Boidate*'ler bir öküze sahip köylülerdi. *Zeugrate*lerin yarısı kadar vergi öderlerdi (Osmanlılardaki yarım çift vergisi). *Aktemones*'ler ise en fakir köylülerden mürekkepti (Osmanlılarda *caba* veya *kara* denilen fakir topraksız halk). Nihayet şunu da kaydedelim ki, Bizans devrinde angaryalar nakdî vergilere çevrilmeğe başlamış bulunuyordu. Bu durum, para ekonomisinin yeter derecede inkişaf etmiş olmasıyla izah olunmaktadır.

Osmanlılar, Bizans devrindeki inkişafı daha hızlandırdılar ve bütün angaryaları nakdî vergiye çevirmek suretiyle daha mütekâmil bir vergi sistemi meydana getirdiler. Esasen Bizans'ın son devrinde feodalleşme[70] neticesinde köylü üzerinde mahallî senyörlerin ve manastırların tazyiki artmış, angaryalar kuvvetlenmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti ekseriya bu toprakları devlete mal etmek ve angaryaları kaldırmak, vergi sistemini basitleştirmek suretiyle, köylüler lehine hakiki bir inkilâp getirmiş sayılabilir. Herhalde Osmanlı vergi

68 Bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri*, I, 171.

69 G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la Féodalité Byzantine*, Bruxelles 1954, 29.

70 Age. 155-180.

sistemi, asırlık bir sisteme dayanmakla beraber tatbik ettiği bazı prensipler sayesinde onu tekemmül ettirmiştir. Balkan fütuhatında Hristiyan yerli köylülerin, idareci askerî sınıflarla Osmanlılara karşı iş birliği yapmamaları ve hattâ bazı hallerde Osmanlılarla birleşmeleri bu ışık altında daha iyi anlaşılır.

Köylü sınıfının içtimaî statüsünü ve vergi sistemini tâyin eden *çift resmi*, dikkate değer bir vakıadır ki, ilk futühat mıntıkalarında, yani Batı Anadolu ve Trakya'da Hristiyan ve Müslümanlara müştereken tatbik olunmuştur. Fakat İslav memleketlerinin ilhakından sonra yeni bir örfî vergi Osmanlı kanûnlarına girecektir ki, bu da *ispence'dir*, yalnız Hristiyanlara aittir.

Yukarıda tetkik ettiğimiz *Kanûn-i Sultan Mehemmed'in* ilk kısmı Müslümanlara aittir. Orada çift resmi ve taallûkatından sonra İslâmî bir vergi olan öşrün muhtelif hallere göre miktarları ve tahsil şekli, gerdek ve bac resimleri, ulak ve deştbânî yer almaktadır.

Kanûnun ikinci kısmında *Kanûn-i Yürükân* adı altında Rumeli'deki Türkmen göçebe unsurlarının tâbi tutulduğu askerî teşkilât ve muâfıyetleri gösterilmektedir.

Aynı kanûnun üçüncü kısmı, yani *Kanûn-i Cebelüyân bâ Kanûn-i Müzevvec-i Gebrân* ispencenin tarifiyle başlar. Bu vergi, çift resminin yerini almış olan bir vergi olup her yetişkin Hristiyan erkeğin ödemeğe mecbur bulunduğu bir şahsî vergidir ve eskiden beri 25 akça olarak tespit olunmuştur. Bu vergiyi ödeyenler çift resmi ödemezler. Osmanlılardan önce Sırp Duşan Kanûnu'na göre köylü, *pronija* (Osmanlılardaki timarın mukabili) sahibi için iki gün çalışır, bir gün bağda hizmet eder ve bir gün hep birlikte ot biçerdi. Bundan başka yılda bir *hyperper* verirdi. İşte senede bir verilen bu vergi, ispencenin menşei olmalıdır. 14. asır ikinci yarısında bir *hyperper* takriben 25 Osmanlı akçasına müsavidir.

Kanûnun bu kısmı tamamıyla Hristiyan reâyânın timar sahiplerine ödeyecekleri vergilere (ispence, şarap, domuz resimleri, gerdek resmi, cerimeler, bac, deştbânî) taallûk eder.[71] Bu vergi kanûnunun Müslümanlara ait birinci kısmı ile Hristiyanlara ait ikinci kısmı arasında tanzim ve tertipteki tenazur, vergilerin sırasından bellidir. Böylece Fâtih'in bu kanûnunda sistemleştirmenin daha başarılı olduğuna şüphe yoktur.

Ceza Kanunu: Fâtih'in reâyâya ait kanûnnâmesinin ilk üç faslını teşkil eden *cerâîm* (ceza) kanûnunun incelenmesini sona bıraktık. Her şeyden önce şu noktayı belirtmeliyiz ki, Osmanlı Devleti'nde ceza kanûnnâmesi hükümleri bütün İmparatorluğa ve her sınıfa şâmil yegâne umumî kanûndur.

71 Madde 6, orada Kraelitz'in okuduğu "haraç görenlerden" yerine "harac-güzârlardan" olacaktır. Kraelitz'in okuyuşu ve Almanca tercümesi birçok hatalar ihtiva etmektedir. Ö. L. Barkan da Kraelitz'in neşrini takip ettiğinden *(Osmanlı İmp. Ziraî Ekonominin...*, 387-395) bu hataları düzeltmek fırsatını bulamamıştır. Biz ilerde bu kanunnâmenin haşiyelerle aslından yeni bir neşrini düşünmekteyiz.

Gerçekten, Osmanlı Devleti şahsi tâbiiyetlerin ve angaryaların lağvı gibi bazı temel prensiplerini vergi kanûnlarında umumî surette hâkim kılmağa çalışmış ve zamanla çift resmi ve ispenceye dayanan Kanun-i Osmanî'ye teşmile etmiştir. Yine bunun neticesi olarak vergilere ait bir umumî *Kanûnnâme-i Osmanî* meydâna getirilmiştir. Fakat umumiyetle vergiler, bölgeden bölgeye ve ayrı hukukî statüye tâbi zümrelere göre değişir ve ekseriyetle vergi kanûnları mahallî örfü -çoğu zaman bu örf, göçmüş gitmiş olan devletlerin bırakmış olduğu kanûnlardan ibarettir- takib eder. Bu kanûnlar fetihten hemen sonra yapılan *tahrîr-i memleket* esnasında tahrir emini tarafından yerinde yapılan araştırma ve soruşturma neticesinde tespit olunur ve Padişaha arz olunmak ve onun tarafından tasdik edilmek suretiyle kanûnlaşır. Onun için vergi meselelerinde ilkin her sancağın kendi kanûnnâmesi göz önüne alınır. Fakat ceza kanûnnâmesi tektir ve umumîdir. Bu, doğrudan doğruya İslâm hukukunda *ukubât* (ceza) telâkkisinden doğar. *Ukubât* bahsinde Müslim ve gayrimüslim aynı durumdadır. Bunun içindir ki, 1583 tarihli bir kanûnda[72] "âmme-i memâlik-i mahrûsada *cinâyât* mukabelesinde vaz' olunan cerâim-i ma'rûfe"den bahs olunmuştur. 1524'de Kanunî Süleyman, İbrahim Paşa'yı Mısır'daki kargaşalığı yatıştırmak üzere oraya gönderdiği zaman tanzim olunan Mısır kanûnnâmesinde[73] cerâim bahsinde denir ki: *"Rûm vilâyetinde* (yani Anadolu ve Rumeli'de) *icra olunan kanunnâmenin sureti talep olunup dahi bir sureti Mısır divânında hıfz olunub ve birer sûreti dahi her kadıya gönderilib sicillâtına şebt olunduktan sonra taht-i kazâsında olan vilâyete nidâ ve tenbîh ettire ki, bu kanûna mugâyir ve muhâlif nesne alınmayıp ta'addî ve tecavüz olunmaya"*. Görülüyor ki, ayni ceza kanûnnâmesi Rumeli ve Anadolu'da olduğu gibi Mısır'da da resmen mahkemelere tamim olunmaktadır. Yavuz Selim devrine ait 1519 tarihli ceza kanûnnâmesinin bir sureti, bu sebeple Magnisa kadısının sicil defterinde bize kadar intikal etmiştir.[74] Her iki ceza kanûnunun *"şehirlerde ve kasabalarda mazmunu nidâ olunup âmme-i nâsa i'lam ve i'lan"* olunacağı da kaydedilmiştir. Şüphesiz ceza kanûnnâmesininin bu umumî karakteri dolayısıyladır ki, hususî sancak kanûnnâmelerinde cerâim bahsinde sadece *"kanûn-i kadîm-i Osmanî'ye müracaat olunması"* kaydedilip geçilir.[75]

Bugün elimizde ilk devreye ait üç Osmanlı ceza kanûnnâmesi, yani Fâtih, Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman kanûnnâmeleri vardır.[76] Bu üç kanû-

72 *Yeni-İl kanunnâmesi*, Barkan neşri, *Osmanlı İmp. Ziraî Ekonomi*, 81.

73 Barkan neşri, age. 362.

74 Ç. Uluçay'ın bulduğu bu Siyâsetnâme E. Z. Karal tarafından *Belleten*'de (Sayı 21-22) neşredilmiştir. İslâm-Osmanlı ceza hukuku topluca Prof. Coşkun Üçok tarafından ele alınmıştır: *Ankara Hukuk Fak. Der.* III.

75 Meselâ Barkan'ın neşrettiği kanunnâmelerden, 1540 t. Boz-Ulus, 143; 1559 t. Malatya, 117, IV. Mehmed devrine ait Hatvan (Macaristan), 317, kanunnâmelerinde.

76 Fatih Kanûnnâmesi, 19-23; Selim'in Siyasetnâmesi, *Belleten*, sayı: 21-22, Süleyman Kanûnnâmesi, *TOEM*, ilâvelerinden, 1-10.

nun mukayesesi Fatih kanûnundaki hükümlerin 16. asırda da pek az farkla mer'î kaldığını ortaya koymaktadır. Osmanlı kanûnlarından ayrı bir menşei olan Alâüddevle'ye (1479-1515) ait ceza kanûnnâmesi ile Osmanlı ceza kanûnlarının karşılaştırılması, esas itibariyle orada da ayni mahiyette kanûnların carî olduğunu göstermektedir. Bundan, ceza sahasında yalnız şer'î esasların değil, örfî hükümlerin de Osmanlılardan daha eski müşterek bir kaynağa götürülebileceği faraziyesini çıkarabiliriz.

Osmanlı ceza kanûnnâmesi, şer'î esasları *(kısas, diyet* vs.) ihtiva eder. Fakat onun yanında Şerî'at'ın tâyin ve tespit etmediği *ta'zîr* cezalarında Sultanın örfî prensibe dayanarak bir takım açık kaideler koyduğunu görmekteyiz. Bunun içindir ki, Osmanlı ceza kanûnnâmeleri de bir ferman (hükm) şeklinde tebliğ ve ilân olunmaktadır ve *cerâim-i ma'rûfe* veya *siyâsetnâme* adıyla anılmaktadır. Hattâ şer'î maddelerde, meselâ adam katline ait diyette, diyet miktarı yine örfî-sultanî bir emrin konusu olmaktadır (Fâtih Kanûnnâmesi, s. 21, madde 2). Para cezaları âsâyiş işlerinden mesul olan subaşı, timarlı sipahi gibi memurların dirliklerine dahil mühim bir gelir kaynağı olduğundan, devlet buna ait hususların düzenlenmesi ve teferruatın tespiti ile meşgul olmak zaruretini duymuştur. Diğer taraftan cezaların tatbiki yalnız sultanî otoritenin inhisarındadır. Kadı gerek Şerî'at gerekse Kanûn-i Sultanî sahasında ancak hüküm vermek selâhiyetini haizdir. Bu sebeple sultanın ceza kanûnları ile doğrudan doğruya ilgilenmesi tabiidir. Umumî düzen ve devletin emniyeti ve menfaatleri endişesi, ona bu sahada mutlak iradesini göstermek imkânını verir. Netice itibariyle, ceza sahası, örfî-sultanî hukukun hususî surette gelişmesine mazhar olmuş bir hukuk sahasıdır. Fâtih devrinde, aşağıda bahsedeceğimiz iktisadî-malî konulara ait büyük miktardaki ferman-kanûnların ve yasaknâmelerin uygulanmasını sağlamak için Sultan, kendi iradesiyle bir takım örfî cezalar koymaktadır ki, bunlar sakalın kesilmesi gibi alenî tahkir usullerinden,[77] burun yarmak, idam ve malların müsaderesine kadar gitmektedir. Meselâ kalp para basanların kadı hükmü alındıktan sonra idam ve mallarının müsaderesi, bir gümüş yasağı hükmünde emr edilmiştir.[78] Siyasî suçlara ait cezalar da Sultanın mutlak emir ve tasarruflarından ise de burada ayrıca bahse hacet yoktur.

Ferman-Kanûnlar: Yukarıda müdevven *(codifié)* kanûnnâmelerden bahsederken bazı maddelerin, muayyen bir konu üzerinde daha önce çıkarılmış *ferman-kanûnlar*'dan alındığını işaret etmiştik. Gerçekten Fâtih devrinde ve daha önceleri, örfî kanûnlar, ilk şekliyle bir düzen isteyen muayyen konular üzerinde çıkarılmış fermanlardan ibarettir. Bu fermanlar muhteva itibariyle umumî kaideler ihtiva ettiğinden bunlara *kanûn-fermanlar* veya

77 R. Anhegger ve H. İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî ber mûceb-i örf-i Osmânî*, Ankara 1954, vesika 22.
78 Mez. eser, vesika 2, 5, 8.

ferman-kanûnlar adını vermekteyiz. Bunlardan bazıları sadece bir nokta üzerinde bir kanûn maddesi ihtiva ettiği halde, bazı fermanlar birçok kanûn maddelerini içine alân oldukça mufassal kanûnnâmeler şeklindedir. Meselâ gümüş para basımına veya gümrüğe ait fermanlar bu tarzda mufassal kanûnnâmelerdir. *Codifié* kanûnnâmeler, bir bakıma bu nevi kanûnnâmelerin daha mufassal bir şekli olarak da kabul edilebilir. Esasen onlarda, bir fermanda bulunan esas formu yukarıda tespit etmiştik.

Fatih devrinde örfî-sultanî hukuk sahasındaki faaliyet, bilhassa iktisadî-malî konularda geniş bir kanûn koyma faaliyeti şeklinde kendini göstermiştir ve *codifie* kanunnâmelerin yanı başında ferman-kanûnlar büyük bir yekûna baliğ olmaktadır. Bu nevi vesikalar ise, bir nevi gelir kayıt defteri olan mukata'a defterlerinde, kadı sicillerinde ve tahrir defterlerinde tamamıyla veya hülâsaten kayd ve zapt olunmuştur (Biz vaktiyle Fâtih devri sonlarına ait bir Bursa kadı sicil defterini tarayarak bulduğumuz bu nevi fermanlardan bazılarını neşretmiştik).[79] Fâtih devrinin geniş kanûn koyma faaliyetini, arşivlerimizdeki bu kaynakların taranması tamamlandıktan sonra hakikî olarak görmek ve değerlendirmek mümkün olacaktır. II. Bayezid devrinde meydana getirilmiş bir kanûn mecmuasında Fatih devrine ait elliden fazla bu çeşit kanûn bir araya getirilmiş olup, bu mecmua şimdi neşir sahasına çıkmış bulunmaktadır.[80] Bu kanûnlar mecmuası, Divan'da kullanılmak üzere maliyeye ait muhtelif kanûn örneklerini bir araya getirmek maksadıyla tertip edilmiş görünmektedir. Burada hepsi kanûn maddeleri ihtiva eden çeşitli vesikalar toplanmış olup bunları başlıca, *berât, yasaknâme, kanunnâme ve tevki'* şekillerinde görmekteyiz. Berâtlar, bir memuriyet tevcih vesikası olmakla beraber bu memurlara vazifelerine ait kanûn ve nizamlar da tebliğ olunmaktadır. Yasaknâmeler, umumî olarak, muayyen bir işe ait kanûn ve nizamlarla müeyyidelerini ve yasak-kuluna verilen salâhiyetleri bildirmektedir. Kanûnnâmeler, umumiyetle âmillere (mültezimlere) muayyen bir konuda kanûnları bildiren ve tatbike salâhiyetli kılan ferman (hüküm)lerdir. Burada bahis konusu olan tevki'ler ise, muayyen kanûnları kadı, subaşı gibi resmî makamlara tebliğ eden hükümlerdir. Bütün bu hükümler, Şerî'at dışındaki iktisadî-malî hayata taallûk eder ve başlıca maden ve madencilere ait nizamlardan, altın, gümüş ve bakır para basımı ve tedavülüne dair kanûnlardan, gümrük ve kapan kanûnlarından, sabun, hububat, mum gibi zarurî ihtiyaç maddeleri inhisar ve imtiyazına ait nizam ve kanûnlardan ve bazı gelirlerinin tahsiline ait kaidelerden mürekkeptir.

Ferman-kanûnlar, çok defa yalnız bir zümreyi alâkadar eden bir nevi idarî emirler mahiyetindedir.[81] Burada, yine Osmanlı İmparatorluğu'nda hukukun

79 *Belleten*, 44 (1947), 697-703.

80 Bkz. not. 77.

81 Meselâ bkz. "Maden Yasaknâmeleri," Anhegger-İnalcık, 5-13.

şahsîliği prensibini, hususuyla vergi kanûnlarının mıntıkavî ve zümrevî mahiyetini hatırlamalıyız. Bu hükümler, doğrudan doğruya bir zümreye hitap ettiği gibi, tatbik edilmek üzere bir memura da emir tarzında bildirilmiş olabilir. Bu son şıkta üçüncü şahısları bağlayan hükümleri ihtiva eder.[82] Bu hükümlerde gösterilen kanûn maddeleri, umumiyetle yerleşmiş örf ve âdetlerin tasdiki yahut onların başka bir bölgeye teşmili şeklindedir. Meselâ Novaberda (Novobrdo)'nun ilhakından (1455) dört beş sene sonra çıkarılmış olan bir maden kanûnunda fetihten önceki usûller esas itibariyle ibka edilmiş görünmekte ve bazı yabancı terimler muhafaza olunmaktadır. Bazan da kanûn maddeleri zikredilmeyerek *"olup gelmiş kanuna göre"* hareket edilmesi emredilmiştir. *"Olup gelmiş kanûn"*, örf ve âdât hukukundan başka bir şey değildir ve ekseriya ortadan kalkmış olan devletin, örf ve âdât halinde yaşamakta olan kanûnlarıdır.

Kurucu Fâtih tarafından çıkarılmış bu nevi birçok kanûnnâme ve yasaknâmeler, sonraki devirlerdeki kanûnlara örnek olmuştur. Bu kanûnları zarurî bazı cüzî değişikliklerle 16. asırda aynen bulmaktayız.[83]

Fâtih Devrinde Devlet ve Hukuk Görüşü Hakkında

Burada, Fâtih devrinde mühim devlet hizmetlerinde bulunmuş olan müverrih Tursun Bey'in devlet ve hukukun menşeine dair Fârâbî ve Nasîreddîn Tûsî'ye dayanarak ileri sürdüğü fikirleri nakletmek tabiî bir hâtime teşkil edebilir. Zira bu fikirler bir dereceye kadar o zaman Osmanlı devlet adamları arasında hâkim devlet ve hukuk telâkkisini aksettirir. Tursun Bey, Fâtih devrinin büyük devlet adamı veziriâzam Mahmud Paşa'nın mahrem yakınlarından idi. Tarihinin başında açıkladığı[84] bu fikirleri aşağıda hülâsaten nakle çalışacağız.

Tanrı, her devirde bir büyük Padişah yetiştirir. Nizâm-ı âlem için bir insanı "müeyyed" kılar, ona güç verir. Evvelâ cemiyetin bir Padişaha ihtiyacı vardır. Zira insanlar arasında ayrılık ve düşmanlığın meydana getireceği kargaşalık, onun tedbirde ortadan kalkar. Allah'ın yaratıkları sırası ile dört terkipte zuhur etmiştir: Madenler, nebatlar, hayvanlar ve nihayet insan ki, ilk üç terkibin bütün hassalarını ihtiva eder, fazla olarak ona *nâtıka* ve akıl verilmiştir. İnsanlar arasında da hakikate erişen hakiki kemal sahipleri temayüz eder.

İnsan, *medenî bi't-tab'*dır, yani tabiatı icabı cemiyet halinde yaşar. İnsanlar yaşama vasıtalarını sağlamak için birbirlerine karşılıklı yardıma muhtaçtır. Bu da cemiyet haline geçmekle mümkündür. İnsanlar kendi hallerine bırakılırsa, aralarında çatışma ve düşmanlık hâkim olur ki, bu da karşılıklı yardımlaşma imkânını ortadan kaldırır. Bu yüzden "tedbir" gerekir. Her insanı kendi

82 Meselâ "Gümüş Yasaknâmeleri," Anhegger-İnalcık, 3-5.

83 Bkz. Anhegger-İnalcık, XIII.

84 *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, İlâveler, 11-13.

kabiliyetine göre kendi mevkiinde, kendi hakkına razı tutmak ve başkasının hakkına saldırmakta men' etmek lüzumu "tedbiri" gerektirir. Bu, karşılıklı yardımlaşma ve nizamın esasıdır. İşte bu nevi tedbire "siyaset" denir.

Tedbîr, "hikmet" esasına göre olursa ona "siyaset-i ilâhi" denir, onu peygamber koymuş olup Şeri'atten ibarettir. *Tedbîr*, ancak akl esasına dayanırsa *"siyâset-ı sultânı ve yasag-i padişâhî derler ki, 'urefâmızca ona örf derler"*. Cengiz Han yasası gibi. (Tursun Bey bu misâli kendisi zikr eder). Her iki nevi tedbir de bir padişahın vücuduna bağlıdır. Hattâ denilebilir ki, birincisi, yani şeri'atı koyan her zaman hazır olmasa bile olur. Zira *"vaz'-i ilâhî meselâ dîn-i İslâm"* kıyamete kadar âlemin maddî ve manevî düzenini sağlamaya yeter. Fakat her devirde bir Padişah mutlaka lâzımdır. Zira Padişah olmazsa insanlar gerektiği şekilde yaşayamazlar, belki tamamıyla mahvolurlar ve nizâm kalmaz.

Tanrı, Padişaha itaati büyük küçük herkese farz kılmıştır. Padişah yüce kimseleri alçaltır, alçaktakileri yükseltir, vâcib'ül-vücûdun, yani Tanrının zâtına mahsus bu gibi sıfatlar onda tezahür eder (yani Padişah mutlak otorite sahibidir). Padişah zâhirde sırf kendi ihtiraslarını tatmine çalışarak hazine ve asker ile elindeki kazancını ve kuvvetini artırır. Fakat asıl maksat, iyi bir siyasetle bu hazineyi dağıtmak ve asker sayesinde düzeni korumak, İslâm dinini müdafaa etmektir.

Eşkıyalar arasında dahi bir şahıs sivrilip hükm ve emrini yürütmezse, o topluluk dağılmağa mahkûmdur. Bunun gibi *"mülk-i bî adi pâyidâr olmaz"*. Adalet insanlar arasında düzenin esasıdır.

Yukarıda Tursun Bey'in fikirlerini hülâsaya çalıştık. Bu fikirler, esas itibariyle Fârâbî ve Nasîreddin Tûsî'den alınmış ise de,[85] Tursun Bey'in bazı noktalar üzerinde ısrarla durduğu göze çarpar: İçtimaî düzeni korumak için bir Padişahın varlığı zarurîdir ve o, tam ve mutlak otoriteyi haiz olmalıdır. Onun içtimaî düzen fikrine bağlanan örf ve kanûnun lüzum ve ehemmiyeti hakkındaki fikirlerine makalemizin başında temas etmiştik.

Tursun Bey'in, Şerî'at'ın ebedî ve her şeyi içine alan şâmil karakterini belirtmesi tabiîdir. Fakat yukarıda göstermeğe çalıştığımız gibi, bilhassa Fâtih zamanında kamu hukukunda örfî-sultanî hukuk büyük bir inkişafa mazhar olmuştur. Şeri'at, hususî hukukta hâkim kalmıştır. Bu sahada. Fâtih devrinde Molla Hüsrev gibi İslâm âlemince tanınmış bir otorite yetişmiş ve onun vücuda getirdiği Arapça *Gurar'ul-Ahkâm* ve onun kendisi tarafından yapılmış Türkçe şerhi olup, Osmanlı mahkemelerinde uzun zaman esas tutulan *Durar'ul-Hükkâm*'ı, İslâm hukuk çerçevesinde olarak ayrıca incelenmek lâzımdır.

85 Uzluk oğlu Fârâbi'nin *Siyâsat' ul-Madîna* ile *Arâ'u ahi' ul-Madinat'il-Fâdıla* adlı eserleri ile Nasîreddin Tûsî'nin *Ahlâk-i Nâsırı*'sinde, Yunan felsefesinden intikal etmiş olan bu esas fikirleri bulmaktayız, bkz. D. M. Donaldson, *Studies in Muslim Ethics*, Londra 1953.

XII

SENED-İ İTTİFAK VE GÜLHANE HATT-I HÜMÂYÛNU

3 KASIM 1839'da ilân olunan *Gülhane Hattı'nın* devlet anlayışımızda ve devlet idaresinde modernleşmenin hakiki başlangıcı ve temeli olduğuna şüphe yoktur. *Sened-i İttifak*'ın da Padişah'ın mutlak otoritesini sınırlamak gayesini güden bir vesika olmak haysiyeti ile modern Türk devletinin gelişme tarihinde "ilk âmme hukuku kaidesi" sayılabileceği ileri sürülmüştür.[1]

Sened-i İttifak'ın düzenlenmesine yol açan hâdiseler silsilesi, III. Selim'in *Nizâm-ı Cedîd* hareketi, İstanbul'da *Yeniçeri Ocağı*'nın aşağı tabaka halk ve ulemânın iş birliği ile yaptıkları ihtilâl, buna karşı taşra âyânını ve hânedanlarını temsil eden Alemdar Mustafa Paşa'nın diktatörlük devri oldukça iyi bilinmektedir. Bu gelişmeleri, siyasî bakımdan, İmparatorluk içinde teşkilâtlı gerçek kuvvetlerin, yani Ocak, ulemâ ve taşrada hâkim âyânın, devletin karar verme yetkilerini fiilen ele geçirme mücadelesi şeklinde yorumlamak mümkündür.[2] *Sened-i İttifak*'ın gerçek niteliğini tesbit için bu noktadan hareket edeceğiz. Sonra diplomat bürokratların ilân ettikleri *Gülhane Hattı*'nı ele alacak ve bu iki hareketin, temsil ettikleri siyasî anlayış, gelenek ve menfaatler bakımından birbirine ne kadar zıt, fakat tarihi gelişme bakımından birbirine ne derecede sıkı bir şekilde bağlı olduklarını göstermeğe çalışacağız. Siyasî tarih bakımından *Sened-i İttifak*, büyük âyânın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eder; *Gülhane Hattı* ise ona karşı Pâdişah'ın mutlak otoritesini savunarak merkeziyetçi devlet idaresinin, başka deyimle bürokrasinin işlere mutlak bir şekilde el koymasını ifade eder. Bir başka açıdan bakılırsa, birincisi gelenekçi, diğeri moderndir. Biri, o zaman eyaletlerde hâkim kuvvetlerin menfaatlerinin ve hayat görüşünün ifadesi ise, diğeri merkezî devleti ve onun o zamanki iç ve dış şartlar karşısında menfaatlerini en iyi temsil ettiğine hükmedilen batıcı idarecilerin

1 S. S. Onar, *İdare Hukuku*, İstanbul 1945, 141.

2 Bkz. H. İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey," *Political Modernization in Japan and Turkey*, E. Ward ve D. A. Rustow (Ed.), Princeton 1964, 42-63.

idealini ifade eder. Tarihî oluş içerisinde bu iki hareket birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. *Sened-i İttifak* ve *Gülhane Hattı* siyasî bir mücadelenin birbirini kovalayan iki safhasından başka bir şey değildir. Bu itibarla, ölü bir vesika olarak kalmış olmakla beraber, *Sened-i İttifak*'ın da büyük bir tarihî manası vardır.

Sened-i İttifak ve Tahlili

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı 1806'dan beri yeni bir harbe girmiş bulunuyordu. Bu sebepten Alemdar, ihtilâlden sonra İmparatorluk içinde birliği kurmak, merkezin otoritesini iade etmek ve yeni bir ordu yaratmak zaruretini anlıyordu.[3] Bu maksatla, İmparatorluğun bütün valilerini ve ileri gelen âyânlarını pâyitahtta bir toplantıya, *meşveret-i âmme*'ye çağırdı. Tepedelenli Ali Paşa ve Alemdar'ı kıskanan Bulgaristan âyânı gelmediler.[4] Fakat Alemdar'ın otoritesi karşısında çoğu bu dâveti kabul ettiler. Gelenler arasında Cabbâr-zâde, Karaosman-oğlu gibi büyük "hânedanlar" vardı. Bunlar, İstanbul'a, yanlarında büyük kuvvetlerle geldiler. Bu meşveretten *Sened-i İttifak* denilen meşhur vesika doğdu (Evâsıt-ı Şâban 1223 / 1808 Ekim başları).[5]

Bu vesikanın başlangıç kısmında, merkezde devlet büyükleri ile taşrada "memâlik hânedanları" arasında ayrılık ve mücadele yüzünden, devletin yıkılma derecesine geldiği itiraf olunuyor ve bu senetle devletin kalkınması için gereken birlik şartlarının tespit olunduğu belirtiliyordu.

I. Sened-i İttifak'ın Esas Noktaları

Bu vesikayı şöyle özetleyebiliriz:

1. Pâdişah'ın otoritesi, devletin dayandığı temeldir. Vüzerâ, ulemâ, ricâl, hânedanlar veya askerî ocaklar tarafından ona karşı bir hareket vâki olursa, diğerleri elbirliğiyle (bi'l-ittifak) onu tenkil edeceklerdir. Pâdişah'ın emirlerinin korunmasına şahısları, evlât ve hânedanları adına hepsi teahhüd ve tekeffülde bulunurlar.
2. Kendimizin ve hânedanlarımızın yaşaması, devletin yaşamasına bağlı olduğundan, toplanacak asker *"devlet askeri olarak tahrîr"* edilecektir. Ocaklar buna karşı korlarsa, hepimiz ittifakla onların "te'dip ve def' ve ref'ine" çalışacağız.

3 Kadı Paşa'ya dâvet mektubu, Cevdet, *Târih*, İstanbul 1309, IX, 275-77. Çağdaş bir Fransız, Juchereau de Saint-Deny (*Révolutions de Constantinople*, II, Paris 1819, 189) bu vesikayı meydana getiren topluluğun, Alemdar Mustafa Paşa tarafından İmparatorluğu ıslâh etmek üzere ilk tedbir olarak Avrupâî bir ordu vücuda getirmek için çağırıldığına işaret eder.

4 Cevdet, *Târîh*, IX, 2-5.

5 "Sûret-i Sened-i İttifak," Cevdet, IX, 278-282, iyi bir özeti; B. Lewis, "Dustûr," *EI*², II, 640-41.

3. Devlet hazinesinin ve gelirinin toplanması ve korunması ve Pâdişah'ın emirlerinin yerine getirilmesi gerektir, buna karşı gelenleri ittifakla te'dip hususunda teahhüd ve tekeffülde bulunuruz.
4. Şimdiye kadar her türlü Pâdişâh emir ve yasaklarının Sadrâzam'dan çıkması kanûn olduğu gibi, bundan sonra da öyle olacak ve "herkes büyüğünü bilip" vazifesinden dışarı işe karışmayacaktır. Her iş Sadrâzam'a arz edilip izni alındıktan sonra ona göre hareket olunacaktır. Bu esasa karşı gelenlerden hepimiz dâvacı olacağız. Aynı suretle *sadâret makamı da kanûn dışı irtikâp ve irtişâda bulunursa veya devlete zararlı kötü işlere kalkışırsa,* ya da mutlak otoritesini kötüye kullanarak şahsî gayelerle hareket ederse, bunun önlenmesine de hep beraber çalışacağımızı teahhüd ederiz.
5. Pâdişah'ın ve devlet otoritesinin korunmasına hepimiz kefil olduğumuz gibi, gerek *"memâlik hânedanlarının"* devlete, gerek merkezdeki devlet büyüklerinin *birbirine karşı emniyet duyması en büyük şarttır.* Bunun sağlanması da hepimizin ittihat ve ittifakı ile birbirlerine kefil olmasına bağlıdır. Bu sebeple bu ittifaka girmiş olan hânedan ve âyan, vükelâ ve ricâl birbirlerinin zâtına ve hânedanına kefil olmalıdır. Şöyle ki, hânedanlardan birisine karşı, bu birlik şartlarına aykırı bir hareketi olmadan, devlet veya taşralardaki vüzera tarafından *"bir taarruz ve ihânet ve sui kasd vukua gelür ise"* hepimiz ittifakla bunun bertaraf edilmesine çalışacağız. Hânedan mümessillerinin veya kendileri öldükten sonra hânedanlarının korunmasına vükelâ teahhüdde bulundukları gibi, hânedanlar da *"zîr-i idarelerinde olan âyânlara ve vücûha zâmin olalar"*. Şahsî hırsları ile bunlara karşı hareket etmeyeler, eğer bir âyânın bir suçu varsa soruşturmadan ve Sadrâzamın müsaadesini aldıktan sonra ona karşı *o hânedan hareket etsin* ve yerine başka bir âyân getirsin. Kimse kendisine havale edilen yerden bir karış öteye tecavüz etmesin. Ederse hepimiz dâvacı olup mâni olacağız. Bütün hânedan ve âyânlar, yekvücûd olup kargaşalık ve ayrılık çıkaranları ittifakla bertaraf edeler. Reâyâya zulüm yapanları ve Şerî'at emirlerinin yerine getirilmesine karşı koyanları birlikte te'dip edeler. Keza vükelâya, ulemâya ve büyük küçük devlet adamlarına dahi haksız muamele yapılmamasına hânedanlar ve vücûh (âyân) kefil ve müteahhid olurlar. Birisinin suçu olursa, tahkikattan sonra sadâret makamı suçuna göre cezasını vere.
6. Devlet merkezinde askerî ocaklar veya başkaları tarafından herhangi bir kargaşalık çıkarılırsa, bütün hânedanlar *izne hacet olmaksızın* merkeze yürüyüp o ocağın kaldırılmasına ve bunlar alelâde şahıslardan ise, soruşturma sonunda idamına bütün hânedan ve vücûh müteahhid ve kefildirler.

7. Reâyânın korunması esas olduğuna göre, hânedanların ve büyüklerin kendi idareleri altında olan kazaların âsâyişine ve vergilerin mûtedil olmasına dikkat etmeleri gerekir. Bunun için *vükelâ ile hânedanlar arasında görüşme sonunda haksız vergilerin kaldırılması için verilecek kararların* korunmasına dikkat edilecektir. Hânedanlar, birbirlerinin durumuna nezaret ederek, zulüm yapanları, garaz gütmeksizin, devlete ihbâr edip ittifakla zulmün önlenmesine çalışacaklardır.

Bu yedi şarta görüşmeler sonunda karar verilip aksine hareket edilmemek üzere yemin edilmiş ve yeminlerin hıfzı için bu senet yazılmıştır.

Bu vesikanın altındaki zeyilde de özetle şöyle denmektedir. Bu şartların, yapılacak işlerde esas *(düstûru'l-'amel)* tutulması gerektiğinden, zamanla değişmesini önlemek üzere bundan sonra *Sadrâzam ve Şeyhülislâm olacaklar bu makama geçtikleri zaman bu Senedi imzalayacaklar* ve harfi harfine uygulanmasına çalışacaklardır. Bu senedin bir sureti Beylikçi kaleminde, bir sureti Pâdişah'ın yanında bulunacak ve gereken kimselere oradan kopyaları verilecektir. Pâdişâh, kendisi bu şartların uygulanmasına *nezâret* edecektir.

Bu senedi imza edenler arasında bir taraftan en yüksek derecedeki ulemâ (Şeyhülislâm, Nakîbüleşrâf ve Kadıaskerler), devlet ricâli (Sadrazam, Defterdar, Reîsülküttap, Sadâret Kethüdâsı ve başkaları), generaller (Yeniçeri ağası, Sipahiler ağası), öbür taraftan o zaman pâyitahtta hazır bulunan belli başlı hânedanlar (Cebbâr-zâde, Karaosmanoğlu, Sirozlu İsmail Bey ve Çirmen Mutasarrıfı) vardı.

II. Sened-i İttifak'ın Tahlili

Bu vesika, şekil bakımından şer'î bir vesikadır. Şer'î bir yemin vesikası, *mîsâk* şeklinde kaleme alınmıştır. Burada taraflar birbirlerine karşı teahhüdlerini yeminle tekit etmişlerdir. Mutlak haklarına riâyeten Pâdişah'ın şahsı bu yemin dışında tutulmakla beraber, devlet veya sadaret makamının hânedanlara karşı teahhüdleri, neticede, yine Pâdişah'ın teahhüdleri şeklinde anlaşılmalıdır. Pâdişah'ın bu vesika üzerine tuğrasını koyması onu da bağlayan bir hareket sayılmıştır. *Mîsâk,* süresiz bir zaman için aktedilmiştir. Her gelen sadrâzamın buna yeminle bağlı olması, onu eskisi gibi sadece Pâdişah'ın mutlak vekili olmaktan çıkarıyordu. O zaman bu şartlar, bizzat Saray çevresinde, saltanat istiklâline aykırı, yani Pâdişah'ın mutlak otoritesini sınırlayıcı mahiyette görülmüştü. Fakat fiilen bir diktatör olan Alemdar'ın idaresine karşı gelmeğe kimse cesaret edemedi. Sarayca şimdilik tasdik edilmesi, sonra kaldırılması kararına varıldı.[6] Nihayet vergilerin, Pâdişah'ın vükelâsı ile hânedanlar arasında müzakere yolu ile kararlaştırılacağı maddesi, Pâdişah'ın otoritesini sınırlayıcı mahiyeti bakımından bilhassa kayda değer.

6 Cevdet, IX, 6-8.

Sened-i İttifak, bir harp ve ihtilâl ortamı içinde iktidarı ele alan âyânlar tarafından, Pâdişah'ın mutlak otoritesi karşısında açıkça kendilerinin durumlarını garanti altına almak gayesi ile kabul ettirilmiş bir vesikadır. Vesikaya bu ruh hâkimdir. Nitekim, daha senet imzalanmadan önce Alemdar Mustafa Paşa, Anadolu ve Rumeli'de hânedanların devlete karşı güvensizlikleri sebebiyle İmparatorluk kuvvetleri arasında birlik sağlanamayacağını açıkça ifade etmiş,[7] *birlik ve ittifakın gerçekleşmesini, hânedanlara hukukî garanti verilmesine bağlamıştı. Bunlar meşveret-i âmme* için İstanbul'a geldikleri zaman da Çırpıcı-çayırı, Kâğıthane, Davutpaşa gibi yerlerde karargâh kurmuşlar ve askerlerinden ayrılıp şehre girmekten çekinmişlerdir. *Sened-i İttifak*'ın ilk dört maddesinde, Pâdişah'ın mutlak otoritesi tasdik olunuyor, emirlerine herkes tarafından itaat gerektiği, asker ve vergi toplama yetkilerinin yalnız kendisine ait olduğu belirtiliyor, fakat hemen altındaki maddede "şart-i a'zam" olarak hânedan ve âyânın teessüs etmiş hakları ve durumlarının devletin keyfî hareketlerine karşı "emniyet" altına alınması isteniyordu. Aynı zamanda onların kendilerine tâbi küçük âyân üzerinde hâkimiyetleri tasdik olunuyor, her birinin idare sahasının tecavüzden masûn bulunması ve bu hakların babadan oğula irsî olarak intikali garanti altına alınıyordu. Bu son şartlar, açıkça, hânedânların fiilen kurulmuş feodal durumlarına daimî hukukî bir mahiyet kazandırmak gayesini gütmekte idi. İşte *Sened-i İttifak,* bu mahiyeti ile modern devlet anlayışına aykırı bir cereyanı temsil eder. Diğer taraftan, bu vesikaya tarihimizde istibdad ve mutlakiyeti sınırlama gayesini güden hareketler içinde bir yer vermek mümkündür. Âyân, halkın temsilcisi ve koruyucusu rolünü üzerine aldığından, bu vesika bir bakıma merkezî idarenin ve onu temsil eden valilerin keyfî hareketlerine karşı genel bir direnme teşebbüsü şeklinde de yorumlanabilir. Birçok bölgelerde valilerin keyfi vergi toplama teşebbüslerine karşı âyânın karşı koyduğunu ve halkın bunda kendilerini desteklediğini hatırlamalıyız.[8] Ziya Gökalp[9] Türkiye'de derebeylik devrinin, milletin hiç olmazsa bir kısmında Pâdişah'a karşı reâyâ ve kulluk hisleri yerine hürriyet ve asalet duygularını uyandırdığını ve bu zâdeler devrinin halk hâkimiyeti devrini hazırladığını

7 Meşveretten önce Kadı Paşa'ya gönderilen mektup, Cevdet, IX, 276.

8 Bkz. Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı," *Tarih Dergisi,* 3/5-6 (1951-52), 21-52; Ç. Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri,* İstanbul 1955. A. Slade *(Records of Travels in Turkey...* London 1833, 1, 219-20) şu kaydı yapar: "They (âyân) were the protectors of rayas as well as Muslumans, and, for their own sakes, resisted exorbitant imposts... Their crime... was being possessed of authority not emanating from the Sultan". G. Perrot ise *(Souvenirs d'un Voyage,* Paris 1867, 388-78), Çapan oğulları hakkında şunları yazar: "Toute cette contrée (Yozgat, Amasya, Tokat bölgesi) était mieux gouvernée, plus heureuse et plus riche, sous la dominatian des Tchapan-oghlu, qu'elle ne l'est aujourd'hui (yâni 1867'de) sous la main des délégués du pouvoir central. Déjà d'autres voyageurs ont fait le meme remarque pour d'autres contrées de l'empire. Ces souverains locaux, toujours menacés par des voisins jalous et par la haine du Sultan et de ses vizirs, devaient bien vite sentir qu'ils avaient tout avantage à s'attacher les populations et à ménager la province".

9 *Yeni Mecmua'dan* naklen O. N. Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediye,* I, İstanbul 1922, 1662-63.

iddia eder. Mübalâğalı görünmekle beraber, bu fikrin bir hakikat payı sakladığına şüphe yoktur. Gerçekten, II. Mahmud devrinde belli başlı âyanlar ortadan kaldırıldığı zaman, II. Mahmud'un mutlak ve merkezî otoritesine karşı koyabilecek hiçbir kuvvet kalmamış ve tam bir istibdad devri gelmiştir.[10] Fakat unutulmamalıdır ki, *Sened-i İttifak* tamamıyla o zamanki memleket şartlarının bir mahsûlü olup ileri bir devlet düzeni yaratma gayesi gütmüyordu. 1839'dan sonra *Gülhane Hattı*'ndan ilham alarak istibdadı sınırlama maksadını güden hareketler ile bu hareket arasında tam bir mahiyet farkı vardır.

Sened-i İttifak, Osmanlı İmparatorluğu'nun içtimaî-siyasî yapısını değiştirecek bir hareketin temeli olabilirdi. 19. asırda nasıl Balkanlar'da Pâdişah'a tâbi Hristiyan prenslikleri meydana çıkmış ise, Anadolu'da da 14. asırda olduğu gibi bir takım yerli beylikler kurulabilirdi. Fakat bu durum, Anadolu'da Türk birliğinin zararına bir gelişim olacağından, merkeziyetçi ve mutlakiyetçi saltanatın bunu önleyen çabalarını bugün de olumlu bir hareket olarak görmekteyiz. Bununla beraber şu da bir hakikattir ki, ağaların ve âyânın taşra hayatında ve sîyasî tarihimizde ehemmiyetli rolleri II. Mahmud'dan sonra da başka şekiller altında devam etmiş ve bu temel içtimaî yapı, menfaatleri ve hayat görüşü ile, ad değişikliklerine rağmen, yakın zamana kadar Türk siyasî hayatının alt-yapısını teşkil edegelmiş, ön plânda görünmemekle beraber siyasî hayatta kitlelere dayanan ağırlığını daima hissettirmiştir.

Sened-i İttifak, Alemdar'ın ve devlet merkezinde âyân hâkimiyetinin ortadan kaldırılması ile (1808) hükümsüz bir vesika haline düşmüş ve unutulmuştur. *Sened-i İttifak*'a konan şartların uygulanması, neticede âyânın *bi'l-ittifak* harekete geçmelerine bağlı idi. Âyân, bu birliği koruyamadı ve merkezî hükümet onların ileri gelenlerini zamanla birer birer ortadan kaldırdı.

Rusya'ya karşı 1806'da başlayan harp devam ediyordu. Devlet için âyânın getirdiği askerî birliklere şiddetli ihtiyaç vardı. II. Mahmud ancak 1812'de harp son bulduktan ve bilhassa 1815'den sonra âyâna karşı şiddetle harekete geçti.[11] Merkezdeki başlıca kuvvetler, Saray, ulemâ, merkezî hükümetin daima mümessili olmuş bulunan Bab-ı Âli bürokrasisi, âyânların ortadan kaldırılmasına, pâyitahtın taşraya hâkim olmasına, merkeziyetçiliğin geri getirilmesine canla başla çalışacaklardır. Pâdişah'ın emrindeki kuvvetlerin modern silâhlarla donatılmış olması da bu işi başarıya ulaştıran amillerin başındadır.[12]

10 Perrot, 389 ve bilhassa 410-12. Genç Osmanlılar, Sultan'ın hiçbir kuvvetin frenleyemediği bu istibdadını görmüşler, onun için bir taraftan Avrupa'nın hürriyet idealini benimserken diğer taraftan geleneklere ve onları temsil eden sınıflara dayanmak istemişlerdir. Kuleli Vak'ası (bkz. U. İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında bir Araştırma*, Ankara 1937) bu bakımdan yorumlanabilir. Kezâ bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, 283-384. Fakat *Sened-i İttifak* üzerinde onun yorum tarzı (148) bizimkinin tamamıyla tersinedir.

11 İlk ihtar Tepedelenli Ali Paşa'ya yapıldı (bkz. Cevdet, X, 252-54).

12 Derebeylerin gelişmiş ateşli silâhlar karşısında âciz kaldıklarına bir misâl olarak Rum-Kale'ye sığınmış olan bir derebeyinin tenkili için bkz. Cevdet, X, 146-47.

Merkezî hükümet, âyânları Pâdişah'ın emirlerine itaatsizlik, reâyâyı soyma ve baskı yapma şeklinde suçlandırarak azil, mukâta'a çiftliklerini müsadere veya İstanbul'a çağırıp ikamete memur etmek ve mukavemet gösterdikleri takdirde güvenilir valilerin ve paşaların (bu hizmette bilhassa Baba Paşa, Hüsrev Paşa ve Hürşîd Paşa kendilerini gösterdiler) idaresindeki askerî kuvvetlerle te'dip ve idam etmek suretiyle bu işi başardı.[13] Bu siyasette Mahmud'un akıl hocası olan Hâlet Efendi, bu devirde büyük bir otorite kazandı; Saray istibdadının bir sembolü haline geldi. Hâlet'in bir tek sözü, herhangi bir âyanın veya paşanın hayat ve istikbalini tâyine yeterdi. Selim devrinde olduğu gibi, Saray'ın bu istibdadına karşı Bab-ı Âli bürokrasisi de huzursuzluk içinde idi. II. Mahmud nihayet âyânların en kudretlisi olup oğulları ile birlikte Arnavutluk'a ve Epir'e hâkim bulunan Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı, uzun tereddütlerden sonra, harekete geçmeğe karar verdi. Fakat bu karar, ardı ardına bir sıra büyük buhranlara yol açtı ve devleti uçurumun kenarına sürükledi. Kayda değer ki, Tepedelenli, Yanya kalesinde İngiltere'den getirttiği en modern top ve mühimmatla uzun zaman mukavemet etmiştir.[14] Tepedelenli isyanı Yunan isyanını, o da Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanını hazırladı. II. Mahmud, çetin bir mücadeleden sonra Tepedelenli'yi tepelemekle beraber, menşei ve yükselişi itibariyle âyân paşalar arasına sokabileceğimiz Mehmed Ali karşısında tam bir başarısızlığa uğradı ve kahır içinde hayata gözlerini yumdu (19 Rebî'ülevvel 1255/2 Haziran 1839). Mehmed Ali, Avrupa teknolojisini benimsemekte Tepedelenli'den çok ileri gitmiş, metbûu Pâdişâhı geçmişti. Selim devri geleneğine uygun ıslâhatın mümessili bir asker olan Hüsrev Paşa'nın temsil ettiği siyaset, Nizib'de tam bir iflâsla neticelenmiş bulunuyordu. İşaret etmek lâzımdır ki, Mehmed Ali, savaştan önce Anadolu'da "Gâvur Pâdişâh" diye onun ezici hükümetine karşı şeyhleri ve âyanı kışkırtan propagandalarının semeresini Nizib'de aldı. Bu ümitsiz durum karşısındadır ki, İmparatorluğu kurtarmak için, devletin başka istikamette radikal ıslâhata girişmek zorunda bulunduğu hakikati herkes tarafından kabul edildi.

O zaman Hüsrev[15] bile geri çekilmek zorunda kaldı. Devleti kurtarmak için bir zamandan beri, ölen Pâdişah'a sunduğu lâyihalarda[16] bütün idarede

13 Bu devirde âyânın te'dibi için bkz. Cevdet, X, 117-18, 147-48, 181, 194, 197, 209-19, 233; XI, 23, 48. Kezâ yukarıda not 8.

14 Cevdet, XI, 49.

15 Seyyidü'l-vüzerâ Hüsrev, Hâlet Efendi gibi Mahmud'un tam itimadını hâiz olarak Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra İmparatorluğu on üç yıl demir bir pençe ile tutmakta idi. Otuz yıl Mehmet Ali'nin en büyük rakibi olarak onunla mücadele etmişti. Hüsrev'in devlet içindeki kudretli mevkii için bkz. "Hüsrev Paşa," *İslâm Ansiklopedisi*, 46, 609-16.

16 Bkz. C. Baysun, "Mustafa Reşit Paşa," *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, 728-32; R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, 115-120. 1838'de Reşit Paşa'nın tesiriyle başlıca vergi ıslâhatını öngören *Tanzimat-i Hayriyye*, Gülhane Hatt'na esas olmuştur. 16 Cemâziyelevvel 1254/7 Ağustos 1838 tarihli *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanan "Tahrîr-i emlâk ve nüfûsu ile

ve kanûnlarda radikal bir değişiklik zaruretini anlatmağa çalışan Mustafa Reşit Paşa'nın temsil ettiği siyaset şekli şimdi yegâne çıkar yol olarak kabul edildi. Onun hazırladığı ve Gülhane'de büyük merasimle okuduğu hatt ile yeni bir devir açılıyordu.

Gülhane Hattı ve Tahlili

Böyle bir hattın ilânı ilk bakışta Osmanlı geleneğine tamamıyla uygundu. Üç asırdan beri, tahta çıkan her Sultan, tebaasına âdil bir idare vaad eden ve *adâletnâme* adı verilen benzeri hatt-ı hümâyûnlar ilân etmişti. Fakat bu hatt-ı hümâyûnu Sultan adına kaleme alan genç Hariciye Nazırı öyle yeni esaslar getirmekte idi ki, bunlar devlet idaresinde kökten değişiklikler yapacak mahiyette idi. Bu tarihî vesikanın tahliline girmeden, bugünkü Türkçemizle sadeleştirerek metnini özetleyelim.

I. Hatt'ın İçindekileri

Osmanlı Devleti doğuşundan beri Şerî'at'a son derece bağlı olduğundan saltanat kuvvetli ve halk refah içinde idi. Fakat 150 yıldan beri birbiri ardından gelen gâileler ve çeşitli sebepler yüzünden Şerî'at'a ve kanûnlara uyulmadığından, eski kuvvet ve zenginlik, güçsüzlük ve fakirliğe dönmüştür. Şer'î kanûnlar altında idare olunmayan memleketlerin ayakta kalamayacağı açık bir gerçek olduğundan, tahta çıktığımız günden beri bütün düşüncemiz sırf memleketi kalkındırmak ve halkı refaha kavuşturmak noktasında toplanmıştır. Halbuki devletimizin coğrafî mevkii, verimli toprağı ve halkın kabiliyeti göz önüne alınırsa, gereken işlere girişildiği taktirde beş on yıl içinde, Allah'ın yardımı ile, dilediğimiz şeylerin gerçekleşeceği meydandadır. Bu sebeple Tanrı'nın yardımına ve Peygamber'in ruhâniyetine güvenerek bundan böyle:

1. Devletin ve memleketin idaresi için bazı yeni kanûnlar konulması lüzumlu görülmüştür. Bu kanûnların esasları ise, can emniyeti, ırz ve namusun ve mülkiyetin korunması, verginin tâyini ve gereken askerin toplanması ve hizmet süresi noktalarında toplanır.

   Şöyle ki:

   a. Dünyada candan ve ırz ve namustan daha aziz bir şey yoktur. Bir insan onları tehlikede gördükçe, kendi yaradılışında hıyanete meyil olmasa bile, can ve namusunu korumak için muhakkak bir harekete kalkışır.

---

ta'yin-i vergi'ye ait nizâmnâme", verginin servet esasına göre alınması ve vergide eşitlik, angaryanın kaldırılması, ölenlerin mallarına hükümetçe el konulması gibi mühim esasları ihtiva ediyordu ve ilkin Hüdavendigar ve Gelibolu sancaklarında uygulanması düşünülüyordu. Fakat vergi tahsili için vaktin gecikmiş olması düşüncesiyle bu ıslahat tecrübesinin ertesi seneye bırakıldığı ilan olundu.

Bunun ise devlet ve memlekete ne kadar zararlı olacağı meydandadır. Buna karşılık şu da bir gerçektir ki, insan canından ve namusundan emin olursa doğruluktan ayrılmaz. İşi ile gücü ile uğraşarak yalnız devlet ve milletine faideli olur.

b. Mal emniyetine gelince, bu olmazsa kimse devletine ve milletine ısınamaz;[17] ve memleketin kalkınmasına ilgi göstermeyip daimî bir kaygı içinde yaşar. Halbuki şu da bir gerçektir ki, malından emin olan kimse kendi işiyle uğraşır, geçim çevresini genişletmeye çabalar ve kendinde her gün devlet ve millet gayreti ve vatan sevgisi artar.

c. Vergilerin belirli olması noktasına gelince, bir devlet ülkesini korumak için elbette askere muhtaçtır ve bunun için gereken masrafı yapmak zorundadır. Bu masraf ise tebaanın vergisiyle meydana geleceğinden bunun daha iyi bir hale getirilmesi yollarını aramak önemlidir. Eskiden bir gelir kaynağı sayılmış olan tekel belâsından yakında kurtulduk. Fakat şimdiye kadar asla bir faidesi görülmeyen yıkıcı iltizam usûlü bugün de yürürlüktedir. Bu usûl, bir memleketin siyasî ve malî işlerini bir adamın keyfine ve hattâ baskısı altına teslim etmek demektir. Eğer bir de o adamın eyi bir karakteri yoksa, yalnız kendi çıkarına bakıp her işi zulümden ibaret olacaktır, işte bu sebeple bundan sonra herkesin emlâkine ve kudretine uygun bir vergi tâyin olunarak kimseden fazla bir şey alınmayacak ve devletin kara ve deniz askerî masrafları ile diğer giderleri gerekli kanûnlarla sınırlandırılıp, belli ederek masraflar ona göre yapılacaktır.

d. Asker meselesi dahi söylediğimiz gibi önemli meselelerdendir. Memleketi korumak için asker vermek ahalinin boynunun borcudur. Fakat şimdiye kadar bölgelerin nüfus miktarı göz önünde tutulmayarak kiminden fazla kiminden noksan asker istenmekte idi. Bu da hem nizamsızlığa hem de tarım ve ticaretin zarar görmesine sebep olmakta idi. Diğer taraftan askerliğe gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar bu hizmette bırakılmaları, kendilerinin ümitsizliğe düşmeleri sonucunu vermekte, soy sop sahibi olmalarını önlemekte idi. Bundan dolayı, şimdiden sonra her bölgeden gerektiği zaman istenecek askerin daha iyi bir usûle göre alınması ve dört beş sene müddetle sıra ile hizmet etmelerini sağlayacak bir usûl bulunması gerekmektedir.

2. Özetle, bu nizamî kanûnlar meydana getirilmedikçe kuvvetlenme, kalkınma ve huzur mümkün olmayıp hepsinin esası da yukarıda açıklanan noktalardan ibarettir. Bundan sonra, suçluların dâvaları şer'î kanûnlara göre herkesin önünde incelenip hüküm verilmedikçe, hiç kimse hakkında

17 Daha 1789'de Eton (*A Survey of the Turkish Empire*, London 1789) diyordu ki: "The insecurity of property in Turkey is one very powerful cause of the ignorance and vices of its inhabitants".

gizli açık idam ve zehirleme gibi işlemler yapılmayacak, hiç kimse başkasının ırz ve namusuna el uzatamayacak ve herkes mal ve mülküne tam bir serbestlik ile mâlik ve mutasarrıf olacak ve kimse kimsenin işine karışamayacaktır. Farazâ, biri bir suç işlemiş olsa, onun mirasçıları onun suçu ile suçlandırılamayacağından suçlunun malının devlet tarafından müsaderesi ile mirasçılar haklarından mahrum bırakılmayacaktır.

3. Tebaamızdan olan Müslümanların ve diğer *milletlerin* (dinî cemaatler) bu müsaadelerden istisnasız faydalanmaları için can, ırz ve namus ve mülkiyet maddelerinde, Şerî'at hükmü gereğince, bütün memleket halkına tarafımızdan tam garanti verilmiştir.

4. Başka hususlara dahi oybirliğiyle karar verilmesi gerektiğinden, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyeleri lüzumu kadar çoğaltılacak ve vükelâ, devlet ricâli belirli günlerde orada toplanacak ve herkes düşüncelerini hiç çekinmeden serbestçe söyleyerek can ve mal emniyeti ve vergilerin tâyini hususlarına dair gereken kanûnları karar altına alacaklar, diğer taraftan askerî tanzimât (tanzimât-i askeriyye) da Bâb-i Seraskerî Dâr-i Şûrâ'sında söyleşilip gereken kanunlar kararlaştırılacaktır. Her kanun, karara bağlandıkça hatt-ı hümâyûnumuzla tasdik edilmek için tarafımıza arz olunacaktır.

5. Şerî'ata uygun olan bu kanûnlar, ancak din ve devlet, mülk ve milleti kalkındırmak için konulacağından, tarafımızdan buna aykırı hareket vuku bulmayacağına ahd ve misâk olunup, *Hırka-i Şerîfe* odasında bütün ulemâ ve vükelâ huzurunda Tanrı adı ile ayrıca yemin edilecektir. Ulemâ ve vükelâdan dahi yemin alınacaktır. Bu sebeple ulemâdan, vüzerâdan kim olursa olsun, bundan sonra bu şer'î kanûnlara aykırı hareket edenlerin, meydana çıkan kabahatlerine göre, rütbeye, hatır ve gönüle bakılmaksızın lâyık oldukları cezaya çarptırılmaları için özel bir ceza kanûnnamesi düzenlenecektir. Bütün memurların şimdiki halde yeter maaşları vardır. Olmayanların da durumu ayarlanacaktır. Onun için şer'en pek kötü sayılan ve memleketin yıkımına en büyük sebep olan rüşvetin, bundan sonra olmamasının da bir kanûn ile sağlam bir şekilde teminine bakılacaktır.

6. Açıklanan bu hususlar, eski idare usûlünü tamamıyla değiştirip yenileştirme demek olacağından, bu irâde-i şâhânemiz İstanbul halkına ve bütün İmparatorluk ahalisine ilân edilip duyurulacağı gibi, dost devletlerin bu usûlün inşallah ebediyete kadar bekasına şahit olmak üzere, İstanbul'da oturan sefirlerine de resmen bildirilecektir.

Yüce Tanrı hepimizi muvaffak buyursun, konulacak kanûnlara aykırı hareket edenler, yüce Tanrı'nın lânetine uğrasınlar ve ebediyen felâh bulmasınlar, Âmin. 1255 yılının Şâban ayının 26. Pazar günü (3 Kasım 1839).

II. Hattı Hazırlayan Grup

Islâhat, bir *hatt-i hümâyûn,* yâni Padişah'ın doğrudan doğruya çıkardığı bir ferman şeklinde ilân edilmiştir. 1256 yılı başında (5 Mart 1840) Pâdişâh, Meclis-i Vâlâ'da okuttuğu nutukta bu hattan, "ihsân-i hümâyûnumuz olan hukûk ve imtiyâzât" şeklinde bahsetmiştir.[18] Prof. Y. Abadan,[19] *Gülhane Hattı*'nı, mahiyeti bakımından Avrupa devletler hukukunda *charte/charter/carta* adiyle adlandırılan vesikalar grubu içine sokmaktadır. Bir bakıma, *Gülhane Hattı*'nı Pâdişâh adına yazan ve ilân eden Reşit Paşa, Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin *(kalemiyye)* görüşlerine ve dileklerine tercüman olmakta idi. Reşit, kendisi Babıâli kâtip sınıfından, *kalemiyye*'den gelmekte idi. Küttâb sınıfından yetişen büyük selefleri Sadrâzam Râmî, Râgıp ve Halil Hâmid paşalar gibi, ıslâhatta siyasî ve idarî tedbirlere öncelik vermekte, devletin kurtuluşunu bilhassa kuvvetli ve merkezî bir idarede görmekte, onlar gibi devletin menfaatini ve "hikmet-i hükümeti" her şeyin başına almakta idi. Ancak onun düşündüğü pratik tedbirler farklı idi. O, Avrupa'da uzun elçilik yılları esnasında Batı devlet anlayışını ve idaresini tanımış ve İmparatorluğun milletler arası durumunu yakından öğrenmiş garpçı bir bürokrat grubunu temsil etmekte idi (Bu grubun seçkin bir mümessili de Viyana'da Büyükelçi bulunan Sadık Rıfat Paşa olup *Gülhane Hattı*'na hâkim fikirler ile onun fikirleri arasındaki yakınlık dikkati çeker).[20]

Reşit, otoriteyi tam bir emniyet içinde ıslahatçı bürokratlar elinde tutmak amacında idi. *Hatt-ı Hümâyûn*'da müsadereye karşı, muhakemesiz idam ve zehirleme hükümlerine karşı garantiler koyarken, her şeyden evvel idare başındaki sorumluları düşünmekte idi. Hattın ilânından üç ay kadar önce yazdığı özel bir mektupta, kendisini vaktiyle çok üzmüş olan hâmisi Reîsülküttâb Pertev Efendi'nin idamını hatırlatıyor ve II. Mahmud'un keyfî idaresine ve Saray istibdadına şiddetle çatıyordu.[21] Reşit Paşa, gerçekte, Pâdişah'ın otoritesini ve karar verme yetkisini fiilen bürokrasiye devretmek emelinde idi. Kânûnları hazırlayan ve ıslâhata nezaret eden Meclis-i Vâlâ devletin eski ve yeni en yüksek memurlarından mürekkep bir meclisti. Sultana, kanûnları yalnız tasdik etme görevi bırakılmak isteniyordu. Bu sebepten, saray idaresinin devamını isteyen Enderûn'dan yetişme eski Pâdişah'ın damatları Ali Rıza ve Sait Paşalar, Reşit Paşa'ya karşı cephe alacaklardı.[22]

Reşit Paşa, Bab-ı Âli'nin idarede tam hâkimiyetini sağlamak için, âyânın ve ulemânın nüfuz ve tahakkümünden kurtulmuş, merkezin emirlerine bağlı,

18 Lûtfı, *Târih,* VI, 93.

19 "Tanzimat Fermanının Tahlili," *Tanzimat,* I, 31-58.

20 Bkz. Mardin, 175-189.

21 Mektubun metni için bkz. F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement,* Cambridge, Mass., 1942, 275.

22 Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 1-12, yay. C. Baysun, Ankara 1951, 6-8.

emniyetli bir memur kadrosu meydana getirmek için de büyük gayret sarf edecektir. Zira Tanzimat'ın uygulanmasına karşı en büyük engeli, bu yeni siyaset karşısında nüfuz ve menfaatleri tehlikeye düşen başlıca iki sınıf, ulemâ ve âyan çıkaracaklardı. Ulemâ, Tanzimat'ı Şerî'at'a ve İslâm devleti esaslarına aykırı göstermeğe çalışacak; taşradaki âyâna gelince, eyaletlerde idare hâlâ fiilen onların elinde oluğu için, halkı Tanzimat'a karşı türlü yollarla tahrik edecek; alınan tedbirleri köstekleyecek; iyi niyet sahibi olanlar da ıslâhatın asıl mânasını anlayıp uygulamaktan âciz bulunacaklardır. İşte Reşit Paşa, şer'î makamlardan bağımsız olarak teşkil ettiği *Meclis-i Maarifi Umumiyye* ve Rüşdiye mektepleri[23] sayesinde, bilhassa merkezin emirlerine ve Tanzimat'a bağlı yeni bir memur kadrosu vücuda getirmek gayesini güdüyordu. *Meclis-i Maarife,* bürokratlar hâkim idi. *Mekâtib-i Umumiyye* Nâzırı Kemal Efendi, Reşit gibi *kalemiyye*'den yetişmiş idi. Yeni mekteplerin programları ve imtihanları Bab-ı Âli'nin ihtiyaçlarına göre düzenleniyor ve mezunları Bab-ı Âli kalemlerine alınıyordu. Bu mekteplerin ilk talebeleri, Babıâli'deki genç kâtipler, şagirdler, paşazâde ve beyzade gibi pâyitahttaki ricâl çocukları ve bu arada esnaf çocukları arasından seçiliyordu. Reşit Paşa'nın rüşveti önlemek, memura emin bir hayat sağlamak gayesiyle memur maaşlarının, yüksek tutma politikasını güttüğünü de biliyoruz.[24]

Özetle, Reşit Paşa, devlet otoritesini ıslâhatı uygulayacak bir bürokrasinin elinde toplamak suretiyle, devleti modernleştireceğine inanıyordu. Gerçekten, Tanzimat devri, bürokrasinin devri olacaktır. Bu durum, ileride yeni Osmanlılar tarafından bu bürokrasinin mümessillerine karşı açılan mücadeleye, bir hürriyet mücadelesi rengini vermiştir.[25] İmparatorluk devrinin son bir asırlık tarihinde memleketi ileri götürmek isteyen ıslâhatçılar, karşılarına dikilen engelleri yenmek için her şeyden evvel fazlasıyla merkeziyetçi bir idare ve ona hizmet eden bir bürokrasi yaratmağa çalışmışlardır. Bir asırdan beri modernleşme çabalarının başarılan kadar birçok ağır problemleri de belki bu özelliğe bağlanabilir.

III. Hatt'ın Osmanlı Geleneğine Bağlı Özellikleri

Osmanlı Devleti'nde Pâdişâh, mutlak icra otoritesine dayanarak devlet ihtiyaçları için Şerî'at'tan müstakil bir nizam koyma yetkisine sahipti. Bu kanûn ve nizamlar, şer'î kaide ve usûllere tâbi değildi; sırf Pâdişah'ın iradesine dayanan fermanlar şeklinde çıkarılıyordu.[26] Bununla beraber bu örfî kanûnla-

23 Bu mekteplerin mahiyeti hakkında bkz. O. N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* II, 1940, 321-72.

24 Cevdet, 18; Abdülmecid'in mektubu için bkz. Lûtfı, VI, 92.

25 Yeni Osmanlıların Tanzimat karşısındaki tutumları hakkında bkz. Mardin, 283-359.

26 Örfî kânûnlar hakkında bkz. H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 13/2 (1958), 102-26.

rın, Tanrı'nın emirlerine dayanan Şerî'at'a aykırı olmaması, İslâm cemaatinin hayrı ve menfaati icabı bulunması şarttı.[27]

Gülhane Hattı aynı esaslara dayanılarak çıkarılmıştı. Yani, İslâm devletinin ve cemaatinin hayrı gayesiyle olağanüstü bir durumu karşılamak için, Şerî'at yanında bir takım yeni *düzenler, nizamlamalar* ve "usûl-i tanzîmiyye" meydana getirilmesine karar verilmişti.[28] Bu nizam ve tanzim fikri Osmanlı Devleti'nde örfi hukuka bağlı eski bir fikirdir. Yeni kanûnlar ve idarede ıslâhat, aynı kökten kelimelerle ifade olunurdu.[29] Şu hâlde *Gülhane Hattı*, Osmanlı pâdişâhlarının eskiden beri başvurdukları bir usûlün yeni bir uygulanmasından ibarettir. Fâtih Sultan Mehmed de kanûnnamesini aynı şekilde bir Hatt-ı Hümâyûn formu içinde ilân etmiş ve Şer'-i şerife uygunluğunu belirtmişti. Bu hareketler Şerî'at'ı bozma yahut tamamlama değil, Müslümanların iyiliği için devletin pratik gayelerle giriştiği bir *tanzim* işinden ibaretti. Kayda değer bir nokta da bu nizamı ve kanûnları ulemâ değil, doğrudan doğruya idare başında olan ve pratik devlet ihtiyaçlarını karşılamak zorunda bulunan bürokratlar hazırlardı.

Gelenekçi Osmanlı devlet anlayışında hükümdarın nefsinde toplanan devlet otoritesi, devletin özünü teşkil eder ve bir gayedir. *Gülhane Hattı*'nda da devletin emniyeti askere, asker paraya, para da reâyâ için âdil bir idare kurulmasına bağlı görülmüştür. Devlet ve onun kalkınması, bütün ıslâhatın esas gayesi olarak gösterilmiştir. Bu noktada Hat şüphesiz Doğu'nun gelenekçi devlet anlayışına tâbi olmaktadır. Devlet gayesini, hükümdarın kudret ve otoritesi olarak anlayan doğulu görüş, eski çağ imparatorluklarına kadar götürülebilir.[30] Osmanlı Devleti'nde bu anlayış daima idarenin temel taşı olmuş ve devlet adamlarının siyasî felsefesini teşkil etmiştir. Koçi Bey ve Kâtip Çelebi gibi Reşit Paşa da devleti kalkındırmak için, bu düşünce tarzını Tanzimat'ın mantıkî esası olarak tekrarlamıştır. Reâyânın korunması hakkında düşünceleri de onlarınkine yakındır.

Halife, Şerî'at'ın uygulanması göreviyle Tanrı tarafından vazifelendirilmiş bir şahıs olarak tebaa üzerinde mutlak bir otoriteye sahipti. Osmanlı Pâdişah'ı herşeyden evvel İslâm halifesi idi. Pâdişâh, Halife sıfatıyla müminleri

27 Age. 104.

28 Abdülmecid, sonradan, Tanzimat'ın bazı maddelerini değiştirmek için gönderdiği bir fermanda (evâil-i Receb 1258, Mühimme Defteri, No. 255) yapılan ıslâhatı, "tanzimât usûlü" ve "usûl-i tanzîmiyye" yani idareyi düzene koyma için ana kaideler şeklinde anlamaktadır.

29 İbrahim Müteferrika *(Usûlü'l-hikem fi Nizâmi'l-ümem*, yaprak 17-18, 35a) "nizâm-ı cedîd ile acîbu'l-esâs bedî'u-l'bünyân ihdâs eyledikleri *nizâm-i cedîd-i ceyşiyye*"den bahseder. Sultan'ın iradesine dayanan kânûnların *nizâmat* ve bu işin *tanzim* şeklinde anlaşılması Fâtih Kanûnundaki şu ifadede açıklanmıştır: "Bu kadar ahvâl-i saltanata *nizâm* verildi". ("Kanûnnâme-i Al-i Osman," M. Ârif neşri, *TOEM*, zeyil, İstanbul 1330, 23).

30 Bkz. H. A. R. Gibb, "Constitutional Organization," *Law in the Middle East*, ed. M. Khadduri ve H. J. Liebesny, Washington 1955, 21-27; Mardin, 94-106.

öteki dünyada ebedî selâmete eriştirmek üzere, bu dünyada her türlü amellerini Şerî'at'a göre düzenlemek vazife ve yetkisine hâizdi.

Gülhane Hattı'ndan dört ay önce yayınlanan cülûs fermanında[31] Abdülmecid teokratik İslâm devleti telâkkisini bütün açıklığıyla şöyle ifade etmekteydi: Allah beni "Emîrü'l-Mü'minîn ve Halîfe-i rûy-i zemîn" tayin eylemiştir. "Uhde-i Hilâfet"ime teslim edilen halkı korumak vazifemdir. Farz-i 'ayn olan "beş vakit namâzı kılmayan... o makûle umûr-i Dîn'de kayıtsızlık" gösterenlere müsamaha edilmeyecektir. Memurlar "sokaklarda camiye gitmemiş adamlar gördükleri halde sebebini suâl ile" Şerî'at'a göre gereken cezayı vereceklerdir.

Bununla beraber, *Gülhane Hattı*'nda kanûnların Şerî'at'a uygunluğu lüzumunun daima belirtilmiş olması, sadece şekil bakımından bir gelenekçiliktir. Pâdişah'ın halife sıfatını ve başta ulemâ olarak bu geleneğe bağlı muhafazakâr halk kütlelerini gözetmek amacıyla böyle bir takdim şeklinin tercih olunduğuna şüphe yoktur.

IV. Hatt'ın Getirdiği Devrimci Modern Prensipler

Reşit Paşa, Hatt-ı Hümâyûn'da devlet otoritesi ve hükümdarın durumu hakkında gelenekçi görüşlere bağlı görünmekle beraber, Batı devlet ve kanûn anlayışına uygun bazı devrimci kavramlar getirmiştir. Evvelâ, halkın can, mal ve şerefinin korunması değişmez bir prensip olarak ilân edilmiş ve kanûnların idarecilerden mürekkep bir mecliste bu prensipler göz önünde tutularak düzenleneceği Pâdişâh tarafından yeminle garanti edilmiştir. Hükümdarın yeminle bağlandığı ana haklar kavramı, şüphesiz 1830-1840 Avrupa'sında yaygın meşrutiyetçi fikirlerin tesiri altında benimsenmiş bir esastır. Sâniyen, halkın refahı ve emniyeti noktası üzerinde, devletin esas vazifesi olarak ısrarla durulmuştur.

Hatt'ın giriş kısmında Sultan, bütün düşüncesinin memleketi kalkındırma ve halkı refaha kavuşturma olduğunu ilân ediyor, daha aşağıda Tanzimat'ın gayesinin yalnız din ve devlet değil, "mülk ve milleti ihya" olduğunu söylüyordu (burada *millet* imparatorluk tebaasının toplamı anlamına kullanılmaktadır). Böylece Reşit Paşa, halka devlet içinde merkezî bir mevki vermekle, modern Batı devletinin esas prensibini yâni halkın devlet için değil, devletin halk için var olduğu düşüncesini getirmekte idi.

Bu esas, kanûnun mahiyeti ve uygulanması hakkında görüş ile daha da açık bir hal almaktadır. *Gülhane Hattı*'nda kanûn, halkın refahı ve emniyeti gibi dünyevî gayelerin gerçekleşmesi için bir vasıtadır. Kanûn, yalnız Pâdişah'ın keyif ve iradesine veya Şerî'at'a bağlı bir şey değildir. Kanûn, halkın iyi idaresi için yapılmalı ve bir takım değişmez prensiplere uygun olmalıdır.

31 Lûtfi, V, 90.

Nihayet, Hatt'ta kanûn önünde eşitlik prensibi (tabii Müslim ve gayrimüslim arasında fark gözeten dinî kanûn, Şerî'at, burada bir tarafa bırakılmıştır) kuvvetle ifade olunuyor, bundan yalnız devlet büyükleriyle tebaa arasında değil, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında fark gözetilmeksizin bütün tebaanın kanûn önünde eşitliği anlaşılıyordu.[32] Reşit Paşa'nın üzerinde en ziyade titizlikle durduğu bir nokta, kanûn hâkimiyeti prensibi idi. O, kendisi 1849'da bir arz tezkeresinde bu esası "mevâdd-i hukûkiyyede herkes yeksân ve seyyân olarak kendi hukûkunu bilip ondan vazgeçmemek" şeklinde belirtiyordu. Ona göre bu prensip, bütün ıslâhatın temel taşı idi. Böylece, herkesin kanûn dairesinde hareketi, istibdadı, keyfî hareketleri, suiistimalleri, zulmü, kötü idareyi bertaraf edecek, herkese hayatı, malı, şerefi için emniyet getirecektir. Kanûnu çiğneyenler de kanûn dairesinde cezalandırılmalıydı ki, keyfî tecziyelere yol açılmasın. İdarede suiistimallerin cezalandırılması keyfî kararlara göre değil, bir ceza kanûnnâmesinin hükümleri dairesinde cereyan edecekti. Bu kanûnnâme ile idare, disiplin altına alınacağı gibi, aynı zamanda bizzat idareciler keyfî işlemlerden korunacaktı. Gerçekten Reşit Paşa'nın Hatt'ın ilânından sonra ilk işlerinden biri, idareyi ilgilendiren bu ceza kanûnnâmesinin neşri olmuştur.[33]

Kanûnun; şahıs ve zümrelerin, idarecilerin ve hattâ hükümdarın üstünde, herkese eşit olarak uygulanan genel kaide vasfı, keza Batı'dan alınmış bir yeni kavramdır. Nihayet, idarenin suiistimallerden korunması düşüncesiyle, o zaman anayasalara girmiş olan mahkemelerin aleniliği, vergi mükellefiyetinin ve askerlik hizmetinin âdil kanûnlar dairesinde yerine getirilmesi gibi Hatt'ın özünü teşkil eden esaslar keza Batı etkilerini belirten noktalardır.

Hatt'ın sonunda, bu ıslâhatın "usûl-i atîkayı bütün bütün tağyir ve tecdîd" demek olduğu, yani devrimci karakteri belirtilmiştir. Ancak şunu da ilâve etmek gerektir ki, Reşit Paşa bu prensipleri ileri sürerken nazariyâta kaçmıyor, bir siyasî felsefeden, tabiî haklar nazariyesinden hareket etmiyor, bunları ancak belirli gayelere erişmek için pratik tedbirler olarak ele alıyordu. Ona göre, ancak bu kanûnlar sayesindedir ki, İmparatorluk tebaası devlete ısınacak, bağlanacak, isyan yoluna sapmayacak, iktisadî hayat canlanarak halk zenginleşecek, devletin gelir ve kudret kaynakları artacaktı. Özetle, Tanzimat'tan gaye, devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun

32 Tanzimat zamanla taassubu yumuşatmıştır. Türkiye'ye Tanzimat'ın ilânı sırasında gelerek otuz yıldan fazla kalmış olan Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin (*Among the Turks*, New York 1878, 320, 354)'e göre: "Every new law is an innovation... Laws once held sacred, have passed away..... you can anywhere converse with Mohammedans on religious matters, with a freedom impossible thirty years ago.... the Moslems treat Christians with a respect he never did before".

33 Ceza kânûnnâmesi hakkında bkz. H. Veldet, "Kânûnlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat*, I, 176-80.

yerleşmesidir. Müslim ve gayrimüslim bütün tebaanın aynı haklardan istifade etmesi prensibi, ıslâhattan beklenen pratik gayeyi ortaya koymaktaydı.

Sırbistan'ın muhtariyetinden sonra (1804-1815) Yunan isyanı ve bağımsız Yunan devletinin ortaya çıkması (1830), Rusya'nın Balkan milletlerini tahriki, o zaman Osmanlı devlet adamlarını en çok düşündüren olaylardır. II. Mahmud daha 1837'de Bulgaristan'da yaptığı bir seyahatte *"kâffe-i ehl-i İslâm ve reayanın vikayeleri ile... âsâyiş ve istirâhatleri"* en büyük arzusu olduğunu ifade etmişti.[34] İmparatorluk tebaasının hukuk eşitliğine dayanan Osmanlı birliği siyaseti, Tanzimat devrinin en önemli bir cephesini ortaya koymaktadır. Bu siyaset, *Gülhane Hattı*'ndan sonra 1856 Islâhat Fermanı'nın ağırlık noktasını teşkil edecek ve nihayet 1876 Kanûn-ı Esâsî'sinde *"Devlet-i Osmaniyye tâbiiyetinde bulunan efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur"* maddesinde kesin ifadesini bulacaktır. Hatt'ın ilânından üç yıl sonra Rus tahrikâtı karşısında muhafazakâr yeni hükümet dahi, valilere gönderdiği bir genelgede bu siyaseti tasdik ederek *"icra-i adâlet ve celb-i kulûb-i tebaa ve raiyyetle idâre-i hükümet olunması.... reâyânın mümkün mertebe hoş tutulup elden geldiği ve Şer'-i şerifin mesağ olduğu derece her sınıf tebaa-i devlet-i aliyyenin hukûk-i nefsiyye ve maliyye ve ırziyyelerinden dolayı hüsn-i himâyet ve siyânet"* olunmalarını bildiriyordu. Gayimüslimlere, "şer'-i şerifin mesağ olduğu derece"de eşitlik verilmesi Reşit Paşa'dan sonra gelen muhafazakâr hükümetin siyaseti idi. Reşit Paşa, 1841'de istifasını vermiş ve ancak 1845'de tekrar hükümete dahil olmuştur. Bu arada Rıza Paşa'nın hâkim olduğu hükümet, muhafazakâr politikaya dönmüş ve eski ıslahatçılar gibi askerî reformları birinci plâna almıştı.[35] Bununla beraber *Gülhane Hattı* esasları, yani her sınıf halkın şahsı, malı ve ırzının korunması değişmez esaslar olarak yerleşmiş bulunuyordu. Şimdi muhafazakârlar, bu esasların zaten Şerî'at'ta mevcut olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin bu esaslar üzerinde yükseldiğini iddia ediyorlardı. Bu politika eski tarihî Osmanlılık politikası idi ve Şerî'at'a dayanıyordu. Fakat Reşit Paşa, Osmanlılığı yeni bir ruhla canlandırmak azminde idi. Yeni Osmanlılık eskisinden yalnız bir derece farkı ile ayrılmıyordu. Batı millî devletlerinde eşitlik prensibi içtimaî sınıfların, vatandaşların eşitliği yönünde gelişirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu prensip tâbi kavimlerin, gayrimüslimlerin eşitliği şeklinde kendini göstermekte idi ve hiç şüphesiz yine kaynağını Batı'dan almakta idi. Böylece Tanzimatçılar devleti lâikleştirme, dini devletten ayırma hareketinde ilk adımı atmış bulunuyorlardı. Onlar, evvelce yalnız Şerî'at'ın idare ve kontrolü altında olan birçok kamu hizmetlerini gittikçe lâik Batı kanûn ve nizamlarına tâbi tutmuşlar, ulemânın faaliyet alanını gittikçe daraltmışlar, gayrimüslim cemaatler için olduğu gibi dinî

34 *Takvîm-i Vekâyi'*, sene 1252, No. 149.

35 Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, 8-10.

hukuku, miras, evlenme gibi şahsi hukuk sahasına inhisar ettirmeğe çalışmışlardır (hattâ Cevdet Paşa'ya göre, Âli Paşa Napoleon *Code Civile*'in de almak istiyordu). Şüphesiz, Engelhardt'ın belirttiği gibi, devlet müesseselerinin lâikleştirilmesi Tanzimat'ın en önemli bir cephesidir. Tanzimatçılar; mülkî idarede, mahkemelerde, ticaret hukukunda Batı kanûnlarını alıp uygulamakta tereddüt göstermediler. Bunun içindir ki, ulemâ ile Tanzimatçılar arasında çatışma kendini göstermekte gecikmedi. Ulemâ, onları dinsizlikle suçlamakta idi. Namık Kemal, Ziya Paşa, Suavi Efendi gibi vatancı-milliyetçi gelenekçiler ise, Tanzimatçıları frenkleşerek içtimai benliği kaybetmek, gayrimüslim tebaa lehine Türk Müslüman hâkimiyetini kundaklamakla suçlamışlar, Tanzimat'ı büyük devletlerin baskısı ile memlekete soktuklarını ileri sürmüşlerdir.[36] Pratik bir devlet adamı olan Reşit Paşa'nın, Batı'ya ait prensiplerin İmparatorluk için nasıl felaketli sonuçlar getireceğini takdir edemediği iddia edilemez. Tanzimatçılar, kanûn önünde eşitlik ve devlet müesseselerini lâikleştirme hareketini, iç ve dış baskılar neticesinde siyasi bir zaruret olarak duymuş ve uygulamışlardır. Avrupa'da 1848 ihtilâllerinden sonraki karışık devrede hükümetin başında bulunan Reşit Paşa'nın tutumu ve davranışı onun gerçekçi siyasetini daha iyi ortaya koymaktadır.[37]

Özetle, *Gülhane Hattı*, gelenekçi kalıplar altında Şerî'at'a ve gelenekçi devlet anlayışına saygı göstermekle beraber, kanûn ve devlet telâkkisinde ve idare prensiplerinde modern kavramlar getirmekte, belirli pratik gayelerle idareyi yeni baştan düzenleme amacını gütmekte idi. Sonraları bu prensipler, tamamıyla gelişerek modern Türk tarihinin ana gelişme istikametleri halini almıştır. Türkiye'de anayasa rejimi, lâikleşme akımları gibi devrimci akımlar kaynak bakımından hiç şüphesiz *Gülhane Hattı*'na bağlanabilir. Reşit Paşa'nın Hatt'ın ilânından sonra aldığı tedbirler, onun samimiyetini ve bu yorum tarzının doğruluğunu apaçık ortaya koymuştur. Bu konuyu ikinci makalemizde ele almaktayız.

36 İ. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar," *Tanzimat*, I, 781-796.

37 H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, 12-16.

XIII

TANZİMAT'IN UYGULANMASI VE SOSYAL TEPKİLERİ

GÜLHANE HATT-I HÜMÂYÛN'u devletin resmî gazetesi *Takvîm-i Vekâyi'*de yayınlandığı gibi, bir hafta sonra her eyâlet vâlisine ve sancak mütesellimine ayrı ayrı bir ferman halinde tebliğ olundu;[1] vergi ve asker maddesi hakkında ileride gönderilecek emirlerin beklenmesi, bunun dışında Hatt'taki bütün esasların, derhal icrasına girişilmesi bildirildi. Aynı fermana göre, *Gülhane Hattı*'nın, evvelâ Sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması ve sonra kazâlara ve kasabalara birer birer gönderilip "büyük ve küçük umûm ahâli ve reâyâya güzelce anlatarak" açıklanması istendi. Hükümet, Hatt'ın ilanıyla bir takım yanlış yorumların ortaya çıkmasından ve kargaşalıklar olmasından kaygı duymakta idi. Onun için, daha evvel cülûs fermanı[2] okunduğu zaman olduğu gibi, halkın "işte artık Pâdişâhımız tekâlif ve sâlyâneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imiş deyü yanlış anlayıp da bir gûnâ dedikodu etmek ve ihsân-i hümâyûnum olan emniyet-i cân ve mâl ve nâmus keyfiyetlerinden dolayı küçük ve büyükten tâ en ednâya kadar alelumûm zâbitân ve sâir memurlara zerre kadar itaatsizlik eylemek misillû uygunsuzluklar vuku' bulacak olur ise" bunların şiddetle cezalandırılacağı ayrıca bildirilmiştir. Tanzimat'ın "ancak dîn ü devlet ve mülk ü milletin ihyâ ve ma'muriyetine bâ'is ve bâdî olacak âsâyiş-i hâl-i ahâlî ve fukarâ maddesinin istihsali zımnında lâzım gelen hayırlû ve menfaatlû usûllere" başlamak demek olduğu açıklanmıştır.

Hükümet, Gülhane Hattı'nın yeni bir devrin başlangıcı olduğunu göstermek için elinden geleni yapıyor, donanmalar tertip olunuyordu.

Hatt'ın İmparatorluğun her tarafında ilânı, halk arasında geniş yankılar uyandırdı. Hükümetin korktuğu gibi, reformları her zümre kendi bakımından yorumlamağa girişti. Müslüman ahali umumiyetle gayrimüslimlere

1 Bir sûreti Bursa Şer'îye sicilleri, defter No. c. 540, 20b-21a; keza *Takvîm-i Vekâyi'*, No. 187; R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, 180-84.

2 Bu fermanın bir sûreti Bursa Ser'îye Sicilleri, c. 540, yap. 3, bkz. Ekler, No. 1.

verilen müsaadelerden hoşlanmadı. Ulemâ ve âyân, hattâ bazı valiler, Müslüman halkı tahrikten geri kalmadılar. Balkanlarda gayrimüslim reâyâ büyük ümitlere kapılarak her tarafta sabırsızlık ve kaynaşma gösterdiler.

O sırada durumu gözüyle gören C. Hamlin,[3] intibalarını şöyle anlatmaktadır: "Hatt'ın ilânı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, Hatt'ı lânetle anıyorlardı. Şerî'at'ın çiğnendiği, Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı. Hristiyan tebaa ise Hatt'a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hatt'ın ilânı, İngiliz siyasetinin bir zaferi idi. Hatt'ın gerçek değerini, halk arasında yarattığı etkide aramalıdır... Bu esaslar bütün İmparatorluğa yayıldı. Gülhane Hattı, hükümetin asıl gayesi ve kanûna göre erişilecek maksatlar hakkında halka yapılmış ilk hitap idi... Gülhane Hattı reâyâya, hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanûn önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu... Ulemânın sivil sahada otoritesini azalttı ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi".

"Reâyâ arasında tesirine gelince, meselâ Filibe'de servajın kaldırılacağı haberi büyük heyecan doğurdu. Hatt ilân olunur olunmaz reâyâ, önderlerinin teşvikiyle, hürriyetlerini istediler. Fakat toprak sahipleri buna şiddetle karşı koydular... Gülhane Hattı bilhassa Bulgaristan'da ve Makedonya'da Bulgar reâyâ arasında millî hisleri kamçıladı".[4]

Aşağıda Gülhane Hattı'nın ilânı üzerine Bulgaristan'da reâyâ arasında baş gösteren ayaklanmaları Osmanlı arşiv vesikalarına göre incelediğimiz zaman, bu hareketlerin Müslüman toprak ağalarına, *gospodarlara* karşı içtimai bir hareket mahiyeti taşıdığını yakından görmüş olacağız. Burada derhal belirtmek isteriz ki, Gülhane Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış, İmparatorluk içinde geniş ölçüde hareketlere yol açmış, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur.

Bu hareketleri incelemeye girişmeden önce, burada, Hatt'taki esasların uygulanmasıyla ilgili olarak derhal alınan idarî, malî tedbirleri özetlemek lâzımdır.[5]

İdarî teşkilâtta yapılan ıslahat, valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması amacını gütmekte idi. Bu maksatla, valilere yalnız âsâyiş işleri bırakılmış,

3 C. Hamlin, *Among the Turks*, New York 1878, 48-57.

4 Age. 264-71.

5 Bu tedbirleri topluca bildiren mühim vesika 1255 Zilka'de sonlarında eyaletlere gönderilen fermandır. Bir sûreti Bursa Şer'îye sicilleri, No. c. 540, 31a-32b; Lûtfi *(Târih*, 1st. VI, 152-56) tarafından verilen kopya farklıdır. Keza, Kaynar (226-234) bu fermanın Ankara müşirine gönderilen bir sûretini Arşiv'deki Tanzimat defterlerinden alarak Lâtin harfleriyle yayınlamışsa da bazı yerleri atlamıştır. Biz burada Bursa sicillerindeki sûreti tam olarak yayınlıyoruz (Bkz. Ekler, no. IV). Bunu tamamlayan 15 Safer 1256 tarihli ilmühaber için bkz. A. Vefik, *Tekalif Kavâidi*, II, İstanbul 1330, 39-42.

malî işler merkezden Pâdişâh tarafından *muhassıl-i emvâl* adıyla tayin olunan geniş salahiyetli âmirlerin eline verilmiş, diğer taraftan idarenin her kademesinde halkın katıldığı idare meclisleri, taşra meclisleri teşkil edilmiştir.

Vesikada verilen tafsilâta göre, muhassıl tâyin olunan yerlerde,[6] eyâlet ise *Müşîr* Paşa, sancak ise *Ferîk* Paşalar, yanlarındaki *asâkir-i nizâmiyye* ile o yerin *umûr-i zabtiyyesini*, âsâyiş ve disiplin işlerini sağlayacaklar ve bu askerin bir kısmını vergi toplama işleri için muhassıl emrine vereceklerdir. *Asâkir-i nizâmiyye* olmayan yerlerde *redîf* askeri kullanılacaktır.

Bu vesikada söylendiği gibi, Tanzimat uygulandığı sırada müşîriyyetler ve sancaklar yeni taksimâta tâbi tutulmuştur. Tanzimat'ın ilânından sonra bazı müşîriyyetlerle mülhak livâların başına ferikler getirilmiştir.

Meselâ, Kocaeli sancağı mutasarrıfı Müşîr Mehmet Akif Paşa'ya birtakım sancaklar ilhak olunmuş ve bu sancakların başına da ferikler tâyin edilmişti. Kullanılacak redîf askerinin maaş, tâyinât ve elbiseleri nizamiye askeri yönetmeliğine göre verilecekti. Diğer taraftan, her sancağa doğrudan doğruya merkezden Pâdişâh tarafından bir *muhassıl-i emvâl* tâyin olunmuştur. Muhassıl, malî işlerden sorumludur. Merkez tarafından muhassılın yanına, bir *mal kâtibi* ve bir emlâk ve nukûd kâtibi verilmiştir.

Eyalet idarî teşkilâtındaki ıslâhat, kadılık teşkilâtı mensuplarını da daha sıkı merkeze bağlamıştır. Kadılar, eskisi gibi Şeyhülislâmlığa, *Bâb-ı Meşihat*'a bağlı kalmakla beraber, *nâib*'ler, diğer memurlar gibi aylık maaşa bağlanmıştır. Bunların doğrudan doğruya vazifeleriyle ilgili olarak aldıkları *resm-i kısmet, resm-i tereke* ile *ilâm, hüccet, mürâsele, izinnâme, keşfiyye, seferiyye* ve şer'î diğer senetlerden aldıkları resimleri kendi namlarına toplamaları menedilmiştir. Aylıkları muhassıllıktan verilecektir. Bu mahkeme resimleri, *hâsılât*-i *mahkeme* olarak doğrudan doğruya muhassıllık tarafından alınacaktır.[7]

Meclislere gelince,[8] muhassıl, gönderilen sancak merkezi ve kazalarda birer *büyük meclis* teşekkül etmiştir. Bu meclis üyeleri, muhassıl ve iki kâtibi ile o yerin kadısı, müftüsü, umûr-i zabtiyye âmiri, Müslüman "vücuh-i memleketten" dirâyeti tecrübe edilmiş dört âza ve gayrimüslim ahali varsa, bunların metropoliti ve iki kocabaşı olarak on üç kişiden mürekkeptir. Memurlar dışındaki âza, ahâli-i beldenin "muntahab ve muhtârı" olan kimselerden olacaktı. Sonradan bunların seçimine dair bir nizâmnâme yapılmıştır.[9] *Müşir*in

6 Tanzimat idarî-malî tedbirleri başlangıçta Pâyitaht'a yakın eyaletlerde uygulanmıştır. Fakat Taşoz adasında Rebî'ülevvel 1256/1840 Mayıs, Arnavutluk'ta (Yanya, Avlonya, Delvine) 1257 yılı Mart ayından itibaren tatbik edilmiştir (bkz. Başvekalet Arşivi, Maliye yeni seri, No. 13663 defter). Bununla beraber Gülhane Hattı genel prensiplerinin her yerde câri olması istenmiştir.

7 Bursa Şer'îye sicilleri, c. 540. İlmiyeyi vergi bakımından ilgilendiren tedbirler için bkz. A. Vefik, 39-42.

8 Bkz. Ekler, vesika No. IV.

9 Metin sureti için bkz. Kaynar, 254-58.

bulunduğu *livâ* merkezinde meclisin tabiî reisi müşirdir. Diğer *livâ* merkezlerine gelince, bir *livâ* merkezinde *ferik* var ise, Pâdişah'ın tâyini de reis o ferik olabilir. Sonradan yapılan nizâmnâmeye göre, ferik bu işi çevirecek kudrette değil ise, muhassıl, kadı ve zaptiye memuru arasında kura ile reis tâyin olunacaktır. Reisin okuyup yazma bilmesi şart koşulmuştur.

Muhassıl olmayan kaza ve kasabalarla köylerde beş kişiden mürekkep *küçük meclisler* teşkil olunacaktır. Bu emirde küçük meclislerin kimlerden mürekkep olacağı açıklanmamış, sadece "icabına göre tertibi" tavsiye olunmuştur. Sonradan yapılan nizâmnâmeye göre, o yerin kadısı, *zâbit-i memleket*, yani mahallî jandarma âmiri, muhassıl vekili ve mahallin ileri gelenlerinden *(vücûh)* iki kişi bu meclisin üyesi olacaklardı. Hristiyan var ise, bu *vücûhtan* biri Hristiyan kocabaşı olacaktı (Bulgaristan'da 1850'de Vidin'e bağlı Belgradcık nahiyesi küçük meclisi âzası, zaptiye memuru, muhassıl vekili, naip ile Müslüman ahaliyi temsil eden bir ağadan ve bir kocabaşıdan mürekkepti). Livâ meclisi haftada iki veya üç gün toplanarak mülkî işleri ve diğer lüzumlu idarî işleri görüşecek ve ayrıca tespit edilecek bir nizâmnâmeye göre alının kararları icra mevkiine koyacaktır.

Görüşmeler sırasında herkes fikrini çekinmeden söyleyecektir. *Küçük meclisler*, görüştükleri işleri tasdik edilmek üzere bağlı oldukları büyük meclise bildireceklerdir. *Büyük meclis*, mülkî, adlî ve malî işleri görüşüp karar almağa yetkilidir. Bilhassa Tanzimat esaslarına aykırı olan vergi suiistimallerini ve sair suçları takip etmeğe ve şer'î kanûnlara göre suçluları yargılayarak karar vermeğe yetkilidir. Ancak katil ve hırsızlık olayları merkezî hükümete bildirilecektir. Bir *Meclis-i Ahkâm-i Adliye* müsevvedât defterine göre,[10] katil, yaralama, hırsızlık davalarıyla pranga cezasını gerektiren dâvalar bu meclise havale edilmektedir. Kezâ, taşra meclisleri bir meselede tereddüde düştüğü zaman dâvayı buraya havale etmektedir. Bazı mühim dâvalar, mecliste o yerin "vücuh ve hânedan ve eshâb-ı alâka muvâcehesinde" cereyan eder, yâni o yerin ileri gelenleri bir nevi jüri teşkil ederdi.[11]

Abdülmecid, Meclis-i Vâlâ'da verdiği sene başı nutkunda bu idarî ıslahat üzerinde ehemmiyetle durmuştur.[12] Ubicini,[13] bu meclisleri Fransız "département" meclislerine benzetir. Ona göre, bunlar "Gülhane Hatt-ı Şerîfi"nin Türkiye'ye getirdiği en liberal müesseselerden biridir. Bu meclis, din ve mezhep farkı olmadan bütün İmparatorluk tebaası arasında hukuk eşitliğini fiilen tesis etmektedir".

Burada ayrıca kaydetmek gerekir ki, evâil-i Rebî'ülevvel 1256/1840 Mayıs başları tarihli fermanda, ıslahat esaslarını tespit için taşra ileri gelenlerinin

10 Başvekâlet Arşivi, Bâb-i Asafî defterleri, No. 370.

11 Age. 13.

12 Lûtfi, *Târih*, VI, 93.

13 *Letters on Turkey*, Fransızca'dan terc. Lady Easthope, Londra 1856, 31.

fikirlerini öğrenmek üzere Pâyitaht'a çağrılmaları ön görülmektedir. Sonradan, 1845'de İstanbul'da taşra büyüklerinden mürekkep istişarî bir meclis toplanmıştır.[14] Fikrin menşei şüphesiz budur.

Maliye'de ıslahat, Tanzimat'ın temelini teşkil etmekte idi ve idarî sahada yapılan ıslahat, daha ziyade malî merkeziyetçilik sistemini uygulamak için bir vasıta olarak kullanılmış görünmektedir. Merkezden geniş yetkilerle muhassılların tâyini, vergi tahsil işlerini valilerin ve âyânın kontrolünden kurtarmak ve böylece onların yaptıkları veya sebep oldukları suiistimallere son vermek gayesini güdüyordu.

Modern maliye idaresinin merkezî kontrol prensibi, yâni her türlü gelirin doğrudan doğruya merkezî hazine adına toplanması ve her türlü giderin yine buradan ödenmesi esası kabul edildi ve maliye teşkilâtı bu prensibe göre yeni baştan düzenlendi.

Bu prensibin tabiî neticesi olarak, Gülhane Hattı'nda vaat edildiği gibi, her şeyden evvel *iltizâm usûlü*'nün derhal kaldırılmasına karar verildi. İltizâm, âşardan ve her türlü *mukâta'a*lardan[15] kaldırıldı. Daha Gülhane Hattı'nın ilânından önce gümrüklerden iltizâm usûlü kaldırılmıştı. "Ref ve ilgâ olunan bazı rüsûmat-i muhdeseye mukabil ahzı lâzım gelen rüsûmât-ı cedîdenin dahi inzibât-i istihsâli zımnında gümrüklerin iki yüz elli dört senesi Mart'ından itibaren hazîne-i mezkûre tarafından (Mansûre hazinesi) zabtiyle emâneten ihâle ve içlerinden cesîmce olanlarına müstakil memurlar intihap ve tâyin" olunmuştu.[16] Bu defa bu rüsûmun merkezî hazine adına tahsili ile görevli muhassıllar tâyin olundu. Adı geçen genelgede, iltizam usûlünde, halkın devlete borçlu olduğu muayyen vergiden çok fazlasını ödemeğe mecbur olduğu itiraf olunuyor ve hazineye ait "kâffe-i mukâta'ât ve sair iltizâmâtın maktû'iyet veçhile mültezimler uhdelerine ihâlesi hususu fesh ve ilgâ" olunduğu bildiriliyordu.

1838'de ve sonra Gülhane Hattı'nda ilân olunan vergi prensiplerinin uygulanması, yâni vergide servet esasına göre istisnasız herkesin bir nispet altında devlete vergi ödemesi için alınacak tedbirler, Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve bu müzakereler sonucunda, vergilerin ve tahsil usûlünün tespiti için her şeyden evvel emlâk ve nüfus tahriri yapılması ve taşra'dan çağrılan ahalinin ileri gelenlerinden *(vücûh-i ahâlî)* durumun soruşturulması gerekli

14 Bkz. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1961, 110-111.

15 Mukâta'a, en geniş mânasında, devlete ait, muayyen bir süre için miktarı kestirilen herhangi bir gelir kaynağı olup, umumiyetle bu miktar üzerinden iltizâma çıkarılır ve mültezimler (eskiden âmiller) tarafından arttırma yolu ile iltizâm olunurdu. Bunun yanında ikinci bir usûl, emanet usûlü olup, bu gelir kaynağının devlet tarafından tâyin olunan maaşlı bir memur, *emîn*, vasıtasıyla tahsilinden ibarettir. Aşar nispeti vs. hakkında bkz. A. Vefik; Meclis-i Muhasebe için bkz. Lûtfi, VI, 125.

16 Bursa Şer'îye Sicilleri, c. 540, s. 46.

görülmüştür.[17] Bu iş zaman istediğinden, yeni sistemin derhal uygulanması mümkün değildi. Bu arada devlet gelirlerinin kaybolmaması için, bu sene geçici olarak her bölgeden durumuna göre bir miktar peşin para toplanacak; bu meblâğın, vergi olarak şahıslar arasında taksimi ve tahsili işini her yerde sancak meclisi düzenleyecek, ileride herkesin vereceği vergi miktarı belli olunca alınmış fazlalar geri verilecekti. İltizâm usûlü kaldırılmış bulunduğundan bundan böyle taşradaki voyvoda ve mültezimlerin işleri son bulmuştur. Tahsil işlerini *muhassıl* ve *meclis* yapacaklardır. Memur ve görevlilerin türlü adlar altında halktan kendileri için aldıkları her türlü *resim* ve *âidât* kaldırılmıştır. Bunların başında *tayyârât* ve *cerâ'im* (zuhûrata bağlı resimlerle küçük suçlar için alınan para cezaları) gelir. Bunlar, eski kanûnnamelerde *tayyârât, bâdihavâ* veya *resm-i niyâbet* (kadı nâiblerinin hükmü ile alındığından bu adı almıştır) adı altında timâr sipahisi gelirine dâhil edilirdi; timar rejimi bozulunca memurların suiistimallerine konu olmuştu. İkincisi, valilerin aldığı *hazeriyye, seferiyye, kudûmiyye, teşrifiyye, mefrûşât-bahâ, zahîre-bahâ, âyâniyye, kapı-harcı* ve merkezden gönderilen diğer görevlilere ödenen *mübâşiriyye, kaftan-bahâ, menzil-beygiri, kolcu* ve sair âidâttır. Adet hükmüne girmiş olan bu tekâlif, halkın memurlar tarafından keyfi bir şekilde soyulması neticesini verirdi ve merkezî hükümetin bunları kaldırmak veya bir düzene bağlamak için yaptığı teşebbüsler[18] şimdiye kadar bir netice vermemişti. Üçüncüsü, eski avârız vergilerine bağlı olup merkezî hazine için toplanan *vergi*nin kazalarda hane başına taksim ve tahsili sırasında, âyân ve diğer görevlilerin hizmet ve masrafları karşılığı aldıkları âidâttır.[19] Halkı en çok bezdiren âdetlerden biri de, görevlinin bir şehre, kasaba veya köye gittiği zaman kendisinin, maiyetinin ve hayvanlarının yiyeceğini halkın üzerine yüklemesi veya karşılığında bir para istemesidir. Ulaklar (posta) için ayrıca beygir sağlamak mecburiyeti vardı. Eskiden beri yerleşmiş olan bu âdetler, merkezî otorite gevşediği zamanlar,

17 Bu reform daha 1838'de tasarlanmıştı (bkz. yukarıda *Sened-i İttifak* ve *Gülhane Hattı*). *Tanzimat-i Hayriyye*, II. Mahmud'un son zamanlarında hayli geniş ölçüde uygulanmaya da başlanmıştı. Başvekâlet Arşivinde 1254 yılına ait 253 no'lu mühimme defterinde bu reformlar hakkında esaslı bilgiler mevcuttur. Karantina, müsaderenin kaldırılması hakkında yeni tedbirler, köylüleri korumak için bir takım idarî ve malî tedbirler, bu arada murabahanın önlenmesine dair kararlar, iktisadi hayatı canlandırmak için alınan tedbirler ve bilhassa yed-i vâhid usûlü denilen inhisarların kaldırılması zikredilebilir. O tarihte bir yeni ceza kanunnâmesi de hazırlanmakta idi.

18 16. asırdan beri tahta cülûs eden her Pâdişâh, idarî ve malî suiistimalleri men'eden ve yeni bir âdalet devri açmayı vadeden *adâletnameler* çıkarmağa başlamışlardır. Bunun en eski ve meşhur örneklerinden biri III. Mehmed'in 1004/1596 tarihli adaletnâmesidir. (Bkz. M. Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, 163-69).

19 Bunlar için bkz. Uluçay, 110-139, ve indeksde adı geçen resimler; keza onun, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, 36-55. Anadolu'da halk hareketleri ve içtimai şartlar hakkında Ç. Uluçay'ın yayınları, metinlerde bazı yanlışlar olmakla beraber, zengin malzeme ortaya koyan ilk eserlerdir.

bilhassa köy halkı için bir felâket halini almıştır. Abdülmecid'in cülûs fermanında ve Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili adı geçen fermanda,[20] bu duruma son verilmesi "kavas ve tatardan tâ vüzerâ-yi izâma varınca kâffe-i me'külât ve saire parası ve menzil ve kira hayvânâtı ücretle tamamen kendülerinden alınarak bundan dolayı ahâlîden bir akçe ve bir habbe çıkmamak üzere" yeni bir nizam konması emredilmiştir. Reşit Paşa, bu kararların uygulanmasında titizlik göstermiştir. Tanzimat'ın ilânından hemen sonra bu konuda Meclis-i Vâlâ'ya gelen şikâyet ve dâvaları dikkatle inceletmiş ve halktan eskisi gibi kanûnsuz âidât toplayarak angarya yükleyen, rüşvet alan idare adamlarını, vali, muhassıl ve kaza müdürlerini, yeni ceza kanûnnamesine göre azletmek, para cezasına çarptırmak veya hapsettirmekte tereddüt etmemiştir. Arşivde 1256/1840 ve 1257/1841 yılına ait defterler[21] bu gibi kararlarla doludur. Azil cezasına çarptırılanlar arasında yeni tâyin olunan muhassılların çokluğu da dikkati çeker. Bunların ekseriya eski alışkanlıklardan vaz geçmeyen eski memurlar olduğu unutulmamalıdır. Reşit Paşa'nın başarısızlığının başlıca sebeplerinden biri, bu reformların ruhuna uygun hareket edecek bir personelden mahrum olması idi.

Tanzimat'ın derhal uygulanan esaslarından biri angaryanın ve servajın kesin olarak kaldırılmasıdır. Daha 1838 Ağustos'unda Rumeli valilerine gönderilen bir fermanda, reâyâyı isyana sürükleyen bu angarya maddesi üzerinde durulmuştu. Bu vesikada, Rumeli tarafındaki yerlerin çoğu ileri gelenlerinin bölgelerindeki reâyâyı kendi satın alınmış köleleri sayıp, çiftlik hizmetlerinde ve diğer başka işlerde ücretsiz kullanmakta, reâyâdan birisi o çiftlikten ayrılıp başka bir çiftliği gitmek veyahut başka bir işe girmek istediğinde salıvermemekte, evlenme işlerine karışmakta, bunun gibi türlü mezâlime kalkışmakta oldukları bildirilmiştir. Sultan, bunları kesin olarak yasak ettiğini ve aykırı hareket edenlerin yayınlanacak ceza kanûnnamesine göre cezalandırılacağını tebliğ etti.[22]

Angarya maddesinin ne kadar önemli bir konu olduğunu ileride Niş ve Vidin isyanlarını incelerken daha yakından göreceğiz.

Reâyâyı ilgilendiren çok mühim bir konu da *cizye*'dir. Şerî'at'a göre yalnız gayrimüslimlerden alınan bu baş vergisinin tahsilinde de önemli ıslahat kararına varıldı; fakat şer'î bir mesele olduğundan bu hususta evvelâ Şeyhülislâm'dan bir fetva alındı.

Cizye, *cizyedâr* denilen tahsildarlar veya mültezimler tarafından toplandığı zaman çeşitli suiistimallere konu olmakta idi. Cizyedârlar, kendileri için

20 Bkz. Ekler No. II, IV.

21 Başvekâlet Arşivi Mühimme defterleri, No. 254 (H. 1256-58 yıllarını kapsar); keza, Maliye, yeni seri, No. 13663.

22 1254 Cemâziyelâhir evâili tarihli ferman (Mühimme, No. 253, s. 10). Metin için bkz. Ekler No. I.

maişet, resm-i kitâbet, zahire, sarrâfıyye, kolcu akçesi gibi çeşitli adlar altında âidât alırlar ve bunların tümü resmî cizyenin yirmi beşte birine yükselirdi.[23]

Hükümet daha önceki asırlarda da, özel durumu olan bazı bölgelerde, cizyeyi kesimle, yani maktû' olarak reâyâ üzerine bırakmış ve onların kocabaşları tarafından toplanmasına ve toptan hazineye teslimine müsaade etmişti. Reâyâ bazen hükümete resmî miktardan fazlasını teklif ederek, cizyede *maktû'* usûlünün uygulanmasını sağlardı. Bazı yerlerde bu tahsil işlerinde Müslüman *âyân* gibi şahsî çıkarları olan *kocabaşılar*, reâyâyı tahrik ederek bunu sağlamaya çalışırlardı. *Tanzimat*'ın ilânıyla beraber, maktû' usûlü bütün İmparatorluğa teşmil edildi. 1255 Zilka'de tarihli mezkûr fermana göre[24] her sancak ve kazanın ödeyeceği cizye miktarını gösteren defterler merkezden muhassıllara teslim edilecek, muhassıl mahallinde her kazâ ve köyün bu miktar üzerinden eskiden beri verdikleri hisseleri ayıracak ve *reâyâ kocabaşı*larını çağırıp kendilerine bildirecektir. Kocabaşılar, buna göre kendi bölgelerinde reâyâdan zengin, orta halli ve fakir *(a'lâ, evsat, ednâ)* olduklarına göre üç nispet altında cizyeyi toplayıp muhassıla teslim edeceklerdi. Cizye, yalnız gayrimüslimlerden toplanan bir vergi olduğu için, bu verginin alınmasını reâyâ, ilân olunan vergide eşitlik prensibine aykırı bulmakta idi. Avrupa basınında da Tanzimat'ı tenkit edenler, bilhassa bu nokta üzerinde durmakta, eşitliğin kuru bir vaatten ibaret kaldığını ileri sürmekte idiler. Hâlbuki Osmanlı Devleti bir İslâm devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi. Bununla beraber Bab-ı Âli, 1851 tarihine doğru cizyenin kaldırılması ve herkesten eşit olarak alınan bir baş vergisi getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 Islahat Fermanı'nda bu esas ilan olundu ve cizye, *bedel-i askerî*ye çevrildi.

Reaksiyon

Umumiyetle vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve angaryanın kaldırılması kararının meydana çıkardığı ağır problemleri ve kargaşalıkları, Niş ve Vidin isyanlarını incelerken yakından görmüş olacağız. Reşit'in iktidardan düşmesinde bilhassa malî sahada başarısızlığı âmil olmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı en mühim ve radikal reform, iltizâmın kaldırılması idi. Devrimci bir kararla kaldırılan bu asırlık müessese yerine konan yeni teşkilât, vasıta ve eleman yokluğu yüzünden maliyeyi bir anarşi içine atmıştır. Diğer taraftan geniş bir zümre, bilhassa mültezimler, voyvoda ve sarrâflar ve onlara bağlı bir sürü kimseler bir anda kazanç ve istismar kapılarının kapandığını görmüşlerdir. Bunların arasında taşrada küçük iltizâmları üzerine alan ve bu yolla zenginleşen birçok âyânın ve ağaların bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Bir takım

23 Bkz. "Djizya," *EI*², I, 565.

24 Bkz. Ekler, vesika no. IV, 666, ve muhassıllara verilen talimat (Vefik, 7-32; Kaynar, 224-45).

ağalar, servete göre vergi ödeme prensibinin uygulanması yüzünden ödeyecekleri vergi miktarının birden bire arttığını yahut eskiden olduğu gibi, angarya yoluyla ve yerleşmiş âdetler ve çeşitli suiistimallerle halktan sızdırdıkları menfaatlere son verildiğini görmüşlerdir.[25] Vergi ödemekte herkesin eşit olması, imtiyazların ve muâfiyetlerin kaldırılması, eskiden az vergi veren âyân ve çorbacıların ve vergiden muâf bulunan din adamlarının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır. Hristiyan vakıfların vergiye tâbi tutulması ve bu maksatla bu gelir kaynaklarının sınırlandırılması, halk üzerinde büyük nüfuzu olan ruhbân sınıfını ıslahat aleyhine çevirmiştir.[26] Bütün bu idarî ve malî ıslahatın uygulanmasında, Reşit Paşa aşılmaz güçlüklerle ve başarısızlıkla karşılaşmıştır. Kâğıt üzerinde yapılan ıslahat, yeni adlar altında eskinin devamından yahut en çok eski ile yeniyi uzlaştıran bir tedbirden ibaret kalmıştır.

İlkin idarî teşkilâta bakalım: Tanzimat'a kadar kadının başkanlığı altında mahallî âyân ve eşrâfın katıldığı meclisler, verginin taksimi ve toplanması ve mahallî idarenin harcama ve giderlerinin tâyini hususunda yetki sahibi idi. İdarî-malî dâvalar kadılar vasıtasıyla görülürdü. Bazı dâvalarda âyân başkanlığındaki mahallî divânların karar verdiği anlaşılmaktadır. Tanzimat'ın getirdiği meclislerin eskisinden farkı, başkanlığın kadılardan, yâni ulemâdan alınıp valiye, muhassıla veya kaza müdürüne yâni idare adamlarına verilmesi ve gayrimüslim tebaanın, dinî reisleri ve kocabaşıları vasıtası ile idarede söz sahibi olmasıdır. Bu son tedbir de, büsbütün yeni bir şey değildir. Zira 18. asırda da kocabaşıların vergi işlerinde hükümetle reâyâ arasında bir dereceye kadar resmî bir rol oynadığını biliyoruz. Bununla beraber kocabaşıların Müslümanlar yanında geniş idarî yetkilere sahip bu meclislere resmen üye olarak kabulünü, Tanzimat'ın devlet içinde Müslim-gayrimüslim arasında eşitlik politikasının getirdiği bir yenilik olarak kabul etmek lâzımdır. İdare adamlarının meclis başkanlığı ise, taşra idaresinin ulemânın ve âyânın nüfuzundan kurtarılarak, merkezî idarenin daha sıkı kontrolü altına sokulması neticesini doğuracaktı. Bu meclislerin, halkın idareye iştirakini sağladığı iddiası da aynen kabul edilemez. Meclis üyelerinin çoğunluğu valiye tâbi idare adamlarından mürekkeptir. Diğer taraftan halkı temsil etmesi gereken bu meclislerde, Hristiyanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde dahi, Müslüman üyeler gayrimüslimlere karşı ekseriyette idiler. Üyeler ise, o mahallin *vücûhu*, yani ileri gelenleri, eski âyânı vè Hristiyanlardan ise kocabaşı ve çorbacılar arasından seçilmekte idi (âyân kelimesi II. Mahmud devrindeki te'dib hareketinden sonra gittikçe az kullanılmağa başlanmış, onun yerine *vücûh, muteayyi-nân, erbâb-ı iktidar* gibi kelimeler

25 Bkz. aşağıda.

26 Aynaroz (Athos dağı) manastırlarının arazi gelirlerinin vergiye tâbi tutulması maksadı ile arazi tahriri ve vergilerin arttırılması hakkında Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri No. 13663, 93-94'de 22 Zilka'de 1257 tarihli ferman.

tercih olunmuştur). Üyelerin seçimi şu karışık usûle göre[27] yapılmakta idi: Evvelâ namzetlerin, o yerin namus ve dirayeti ile tanınmış hemşerileri arasından olup mahkemeye gidip adlarını kaydettirmeleri gerekirdi. Seçim heyeti ise, şu sûretle meydana gelmekte idi: Her köyde toplanan halk arasından beş kişi kur'a ile seçilip kaza merkezine gelir. Orada köylerden toplanan bu adamlar mahallin "eshâb-ı emlâk ve erbâb-ı iktidâr addolunanları" ile bir araya gelirler. Bunların arasından mahallin büyüklüğüne göre 20-30 veya 50 kişi seçilir. Bunlar seçici heyeti teşkil ederler. Namzetler, kur'a çekilerek, sıraya göre, bu seçici heyet huzuruna çıkarlar. Kendisini isteyenler bir tarafa istemeyenler bir tarafa ayrılmak surette reylerini izhar ederler. Seçmenler üzerinde baskı yapanlar ceza kanûnnâmesine göre cezalandırılır.

Yirmi sene sonra bir Fransız seyyah, Perrot,[28] bu meclisler hakkında şu dikkate değer tafsilâtı vermektedir: "Âzanın seçim usûlü düzensiz ve keyfîdir. Meclisin toplanması, buna engel olmakta menfaati bulunanlara tâbidir. Nihayet meclisin yetkileri belirsiz olup açıkça tâyin ve tespit edilmemiştir... Eğer bir yerde meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve başlarına faal ve kabiliyetli bir adam geçirmiş iseler, meclis üstün bir nüfuza sahip olabilir; aksi takdirde müdür ve kadı ile anlaşmış bir kısım beylerin hükmü altına girmiş veya üyeleri aralarında parçalanmış bulunan bu meclisler hiç bir iş yapamaz haline düşerler. Türk olsun Hristiyan olsun, kaç meclis üyesine sormuş isem, bu meclislerin aldıkları kararların hangi hallerde kanûn kuvvetine haiz olduğunu, hangi hallerde sadece bir mahkeme otoritesine sahip olduğu ve ne zaman bir danışma heyeti durumunda bulunduğunu aslâ anlayamadım. Gerçekten şuna inanıyorum ki, kendileri ile konuştuğum üyeler kendileri de bu hususta daha fazla bir bilgiye sahip değildiler. Meselâ Ankara'da durum aşağı yukarı şöyledir: Türk âzayı Yozgat Paşası, yani eyaletin valisi seçer ve reisi de daima Türklerden olmak üzere yine o tayin eder. Diğer cemaatlerin üyeleri o cemaatin dinî reisi tarafından tâyin edilir... Genel olarak reâyâdan meclise gönderilen üye ekseriya kocabaşı değil, daha ziyade orta halli bir burjuva olup ikinci derecede bir adamdır. Bunu hayretle karşılayarak, bu teferruatı kendisinden öğrendiğim Katolik piskoposa dedim ki 'bana öyle geliyor ki, burada büyük âşar mültezimi olup serveti sayesinde kuvvet ve nüfuz kazanmış kocabaşılardan biri meclise gönderilse, daha büyük bir otorite ile daha cesaretle konuşur, dilekleri ve düşünceleri daha ziyade dinlenebilirdi'. Bana şöyle cevap verdi 'Meclise giden âza kendi adına değil, cemaat adına konuşmalıdır. Diğer taraftan kocabaşılar mecliste ileri gidince, şahıslarını tehlikeye sokmaktan ve gözetme zorunda bulundukları herhangi bir Türk makamı ile bozuşmaktan korkabilirler'. Görülüyor ki, durum oldukça karışıktır. Mühim bir karar almak bahis konusu olan önemli durumlarda büyük meclis toplanır, o zaman üyelerin miktarı daha kalabalıktır.

27 Bkz. seçim nizâmnâmesi sûreti, Kaynar, 254-56.

28 G. Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*, 2. tab'ı, Paris 1867, 343-46.

Bu toplantıya muhtelif cemaatlerin dinî reisleri ile en nüfuzlu şahıslar çağrılır. Esasen meclise gidecek mebusu seçmek ve vazifesini tâyin etmek için cemaatin umumî toplantısı veya Avrupa'da olduğu gibi seçimler yoktur. Ne milletin mecliste temsili, ne de içişlerini kendi kendine idaresi diye bir şey vardır. Bir kelime ile hiç bir şeyin kesin bir düzeni, bir nizâmnâmesi yoktur. Bunun yerine sağduyu ve örf ve âdet hâkimdir. Otorite kendiliğinden tabiî olarak en zengin ve en kabiliyetliye ait olur".

Birçok yerlerde meclislere, bilhassa küçük şehirlerde ve kasabalarda, *ağa* ve *vücûh-i memleket* adı altında eski âyân hâkim olmuşlardır. 1850 Vidin isyanında meclise ağaların hâkim olduğu, memurları, kadı ve müftüyü kendilerine uydurarak valinin otoritesini sıfıra indirdikleri ve işlere hâkim oldukları bizzat hükümetin soruşturması neticesinde meydana çıkmıştır.[29]

Ziya Paşa diyor ki: "Derebeyliği, yeniçerilik, muhassıl mütesellimlik usûl-ü zâlimânesini Tanzimat-ı Hayriyye eğerçi *lafzan* ilga etmiş ise de... taşraların her yerinde derebeyleri elyevm mevcûd olup fakat isimleri başkadır. Bunlar iki sınıf olup bir takımı *konsoloslar* ve diğeri *âzâ-yi meclis, mu'teberân, vücûh-u belde* denilen erbâb-ı nüfûz ve servettir..."[30]

Tanzimat'ın ilânından sonra âyân, yalnız meclislerde değil, idarenin aşağı kademelerinde de hâkim olmakta devam ettiler. Yeni teşkilâtta kaza müdürleri, eski mütesellimler gibi vali tarafından o memleketin ileri gelen nüfuzlu ağaları arasından seçilir ve memuriyetleri merkezî hükümetin tasdikiyle kesinleşirdi.[31] 1850 tarihli bir fermanda Vidin'de kaza müdürlerinin de, meclisteki âyân gibi Tanzimat esaslarına aykırı hareketlerinden şikâyet olunmakta idi.[32] Bab-ı Âli durumu bildiği halde, onların yerine göndermek için elinde, özel mekteplerde bu iş için yetiştirilmiş memurlar yoktu.

Tanzimat siyasetine karşı olan ulemâ da bu meclislerde muhafazakâr ağalar yanında yer almakta, bazı yerlerde halkı açıkça isyâna teşvike kadar gitmekte idiler.

Bu yolda fazla ileri giden ulemâya karşı Meclis-i Vâlâ'nın harekete geçtiğine dair bu devre ait arşiv kayıtları bulmaktayız. Meselâ, Adapazarı meclisinde üye bulunan müftünün kahvehanelerde vergi aleyhine halkı tahrik etmesi üzerine kendisi azledilmiştir.[33]

Amasya'da karantinaya karşı ulemânın tahrikiyle karantina doktorunun katline sebep olanlar arasında meclis üyeleri de vardı.[34] Midilli'de Mevlevi şeyhi Abdülkadir Efendi ile müderris Mustafa, halkı isyana tahrik suçundan

29 Bkz. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, 76. Ekler, No. VI, VII.

30 Ziya Paşa, *Arzıhâl*, İstanbul 1372.

31 Bu sırada yazılan yazılarda kaza idare âmirlerine *kaymakam* unvanı kullanılmakta idi.

32 Bkz. Lûtfi, *Târîh*, TTK kütüphanesindeki yazma, cild IX.

33 Bkz. Ekler, No. XII.

34 Başvekâlet Arşivi, Bâb-i Asafî defterleri, No. 370, 20 Safer 1257 tarihli yazı. Bkz. Ekler No. IX.

mecliste muhakeme edilmiş ve müderrise Şeyhülislâm tarafından ihtar gönderilmiştir.[35] Reâyâya karşı eski keyfi hareketlerine devam etmek isteyen ve böylece Tanzimat esaslarını çiğneyen bazı ağaların eyalet büyük meclislerinde veya İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da muhakeme edildiklerini ve yeni çıkarılan ceza kânûnnâmesine göre hüküm giydiklerini görmekteyiz. Bazı elebaşılar verginin ağırlaştığını öne sürerek halkı tahrik etmekte idiler.[36] Bunlardan Bâlâ âyânı Yağcıoğlu İbrahim Ağa hâdisesi üzerinde durulmağa değer. Yapılan soruşturmaya göre, Bâlâ'nın Yeni Şeyh köyünden olan Yağcıoğlu, ekseriya bu nahiyenin âyânlığını elde etmiş ve "her bir hususu angarya olarak bilâ ücret ahaliye rüyet ettirmeğe alışmış ve bu ana kadar bir akça teklif (vergi) vermemiş"tir. Tanzimat'a göre vergi muâfiyeti kalktığından elinde bulunan geniş mukata'a toprakları için herkesle beraber vergi vereceğini anlamış ve bunun üzerine kendi köyü ile diğer köyler ahalisini tahrik ederek Ankara civarına dört yüz kadar fakir köylüyü toplamağa muvaffak olmuştur. Bu topluluk nasihatle dağıtılmış, Yağcıoğlu tutulmuştur. İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da yapılan soruşturmada geçen yıl 1.500 kuruş vergi verirken bu sene kendisinden 2.400 kuruş istendiğini, iki eşeği olan fakir bir köylüden eskiden altmış kuruş alınırken bunun şimdi 150 kuruşa çıkarıldığını beyan ediyor.[37]

Neticede, bu zümreler, tabiî Reşit Paşa ve ıslâhatı aleyhine her vasıtayı kullanarak mücadeleye girişeceklerdi. Islahattan sonra geçici devrede, bilhassa âşarın toplanmasında meydana çıkan kargaşalıklar ve eski mültezimlerle mahallî âyânın baltalama hareketleri yüzünden, 1839-1840 yılı devlet gelirinin mühim bir kısmı toplanamamıştır. Mehmet Ali'ye karşı yapılan felaketli savaş neticesinde hazine zaten büyük bir sıkıntı içindeydi. Reşit Paşa iktidara gelince istikraz teşebbüsünde bulunmuş ve devlet masraflarının ve maaşların bir kısmını *eshâm kava'imi* denilen bonolarla ödemek mecburiyetinde kalmıştı.[38] Reşit Paşa'nın Payitaht'taki düşmanları onu düşürmek için bilhassa bu

35 Age. 16 Safer 1257 t. yazı.

36 "Yalvaç kazası ahâlisinden ma'lûmü'l-esâmî eşhâs Tanzimât-i Hayriyye usûl-i mehâsin-şümûlü iktizâsı üzere hisselerine isâbet eden tekâlifin 'adem-i i'tâsıyçün ahâliyi ifsâda ibtidâr eylemiş oldukları" (Age. 70, 4 Rebî'ülâhir 1257). Adapazarı müftüsü "Söğütlü karyesi ahâlîlerine dahi sizin vergileriniz daha noksân iken ziyâde matlûb olunuyor deyü ihtilâle vermiş" (Age. 20 Safer 1257) ve başka benzeri hâdiseler için aynı defter.

37 Bkz. Ekler, No. XI.

38 Bkz. Ekler, No. V. İstikraz teşebbüsü için bkz. Kaynar, 283-91; buna ait vesikalar No. 254 Mühimme defterinde bulunmaktadır. Ayrıca bu defterde Tanzimat'ın diğer iktisadî teşebbüsleri ve ticaret rejimi hakkında (gümrükler, 1838 ticaret muahedelerinin uygulanması, Feshane ve diğer fabrikalar, Ereğli'de maden kömürünün işletilmesi, para ve kredi) aydınlatıcı vesikalar vardır. F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942. Gittikçe artan ticaret açığını altın ile ödemek zorunda kalan Bab-ı Âli, kâğıt paraya baş vurduğu gibi madenciliği ve ziraatı geliştirerek memleket servetini arttırmak gibi olumlu tedbirlere de başvurmuştur. Sadık Rıfat Paşa ve Reşit Paşa bu devirde memlekete Avrupai iktisat mefhumlarını sokmakta idiler. Reşit Paşa, liberal bir iktisadî

durumdan yararlanmışlardır. Sarayda damatlar, Rıza ve Mehmet Ali paşalar, Sultanı, Reşit aleyhine tahrik etmekte idiler.[39]

Nihayet 7 Safer 1257/31 Mart 1841'de Reşit Paşa'nın azli[40] ile muhafazakârlar iktidara geldi. Şimdi Rıza Paşa duruma hâkimdi. O, askerî ıslahata öncelik verdi.

Yeni idare iş başına geçer geçmez bütün valiliklere gönderdiği bir fermanla muhafazakâr Müslümanları tatmin ve hükümetin muhafazakâr politikasını teyit etmeğe çalıştı. Bu fermanda, Halife-Sultan "Ahkâm-i dîniyyenin icrâsına dikkat farz-ı 'ayn" olduğunu belirtiyor ve mazeretsiz beş vakit namazı terk edenlerin cezalandırılacağını ihtar ediyordu.[41] Muhassıllıklar derhal kaldırıldı, valiler eyâletin veya sancağın yalnız âsâyiş işlerinde değil, maliye işlerinde de eskisi gibi yetki sahibi oldular. Bu yerlerin "umûr-i mâliyyeleri umûr-i zabtiyyeleriyle birleştirilerek müşirlerine emâneten ihale edilmiştir". Vergi defterleri gönderilmiş ve kendilerinden bu defterlerde tâyin edilen vergiyi tam olarak vaktinde göndereceklerine dair mühürlü taahhütnâme istenmiştir. Buna göre, ihmal yüzünden noksan gönderen valiler, bu noksanı kendi ceplerinden ödemeğe mecbur olacaklardı. Maliye işlerini yürütmek üzere gönderilen müdür ve kâtip, valilerin emri altına konmuştur.[42] Rumeli'ye gönderilecek sabık Hariciye Nazırı Mehmet Sadık Rifat Paşa'ya ve taşradaki idarecilere hitap eden ikinci bir ferman[43] (evâil-i Receb 1258/1842 Ağustos ortaları) Tanzimat esaslarını teyit etmekle beraber, Reşit Paşa'nın en radikal görünen bazı reformlarını, devlet ve halk için doğurduğu güçlükler yüzünden kaldırmakta ve eski müesseseleri geri getirmekte idi. Bu fermanda Pâdişâh, memleketi ve milleti kalkındırmak ve tebaanın emniyet ve huzurunu sağlamak maksadıyla "Tanzîmât-ı Hayriyye Usûlü"nü koyduğunu, fakat bazı güçlükler meydana çıktığını açıkladıktan sonra, bu güçlükleri gidermek üzere bu esaslarda vükelânın oybirliği ile değişiklik yapıldığını bildirmektedir. Bu güçlükler ve alınan yeni tedbirler fermanda şöyle bildirilmektedir:

1. Tâyin olunan vergilerin tahsilinde ahaliden bazı kimseler yalnız "kendü merâm ve maksûdlarını istihsâl ümniyesiyle" engel çıkarmaktadırlar. Bu gibiler hem halkı kışkırtmakta, hem de vergi toplanmasının gecikmesine

---

ticarî politikanın memleketi kalkındıracağı inancında idi. Yeni Türkiye'nin iktisadî durumu için hayatî bir ehemmiyeti olan bu devrin iktisadî tarihi henüz esaslı bir monografiye konu olmamıştır. Bu sahada iktisadî düşünce hakkında Z. F. Fındıkoğlu'nun, S. Ülgener'in çalışmalarını ilk adım olarak ehemmiyetle zikretmeliyiz.

39 Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, C. Baysun neşri, Ankara 1953, 6-9.

40 Reşit Paşa'nın azlinde Mısır meselesinin yeniden alevlenme istidadı göstermesinin başlıca âmil olduğu hakkında bkz. Cevdet, *Tezâkir*, 8-9; Kaynar, 382-86; Lûtfî, VII, 6-7.

41 Mühimme defteri, No. 255, Rebî'ülevvel 1258.

42 Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri, No. 13663, 10 Ramazan 1257 tarihli yazı.

43 Bkz. Ekler, No. XIV; karş. Lûtfi, VII, 35, 53.

sebep olmaktadırlar. Valiler bu gibi müfsidleri araştırarak hak ettikleri cezaları vereceklerdir.

2. Emânet usûlde, yâni devlet memurları vasıtası ile âşar vergisinin tahsilinde kayıplara uğranılmıştır.[44] Bu kayıpları önlemek ve aynı zamanda taşrada ileri gelenlerin ve halkın ticaret ve kazancını sağlamak üzere[45] âşarın mahallinde müdürler ve ileri gelenlere "maktû'an" ihalesine karar verilmiştir.[46] Diğer vergilerin de eskisi gibi iltizâma verilmesi düşünülmektedir. Diğer taraftan daha 1257 yılı başlarından itibaren önemli bölgelerde *muhassıllıklar* birleştirilerek eyâletlere *defterdar* adı altında daha geniş yetkili mâliye âmirleri tâyin edilmeğe başlanmıştı.[47] Reşit Paşa düşünce, her yerde muhassılların yerini bu defterdarlar almıştır.
3. Memurların suiistimalleri ve halka kötü muameleleri önlenecek ve vergi meseleleri dolayısıyla halkı tahrik edenler cezalandırılacaktır. Yeni tedbirlerin uygulanması eyâletlerde, şimdi tekrar geniş yetkilerine ve otoritelerine kavuşmuş olan müşirlerin, yâni valilerin eline bırakıldı ve genel müfettiş olarak Rifat Paşa Rumeli'ye ve eski Meclis-i Vâlâ reisi Mahmud Hasîb Paşa Anadolu'ya gönderildi. Yapılan değişikliklerden biri de ilmiye sınıfını tatmin ediyordu: 1 Şaban 1257/18 Eylül 1841'den itibaren nâiblerin, maaşlarını muhassıllıktan alan aylıklı memur sıfatına son verildi ve eskisi gibi şer'î resimleri doğrudan doğruya almalarına müsaade olundu. Fakat *harc-i imzâ* ve *ikrâmiye* yine yasaktı (bunlar vergi tevziinde kadılar ve nâibler tarafından *âdet* olarak alınırdı).[48]

Reşit Paşa'nın vergi reformu, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İmparatorluk içinde ciddî içtimaî sarsıntılara sebep olmuştu. Rumeli'de bazı ayaklanmaların bu noktayı iyice aydınlattığı görülmektedir.

I. Niş İsyanı (1841)

Sultan, Gülhane Hattı'nı valilere tebliğ ederken ilk iş olarak "asıl halkın rahatsızlığına sebep olan vergi maddesinin yolsuzluğu belâsını def edüp ve hafifleterek bir hüsn-i sûret verileceğini" bildirmişti.

---

44 Muhassıllar ve adamları tarafından, yani doğrudan doğruya devlet tarafından toplanan, *der-anbâr edilen*, âşar, yani aynen alınan toprak mahsûlleri vergisi, birçok yerlerde vasıta yokluğundan pazara getirilip paraya çevrilememiş, silolar olmadığı için çürüyüp mahvolmuş ve neticede bu en mühim gelir kaynağında ehemmiyetli bir azalma olmuştu. Tabii bunun bütün sorumluluğu Reşit Paşa'ya yükleniyordu.

45 "Hem telefâtın önü kesdirilip ve hem de *vücûh ve ahâli hakkında bir nevi' temettü' ve bâ'is-i ticâret olmak üzere*", başka deyimle mültezim, âyân ve ağaların eskisi gibi devlet gelirine ortak olması için.

46 Hatırlanacağı üzere kaza müdürleri birçok yerlerde eski *âyân*, yeni deyimle *vücûh-i ahâlî* idi. Fermanda iltizam kelimesi yerine de şimdi *maktû'an ihale* terimi kullanılmıştır.

47 İzmir'de defterdarlık ihdâsı hakkında, Maliye yeni seri, No. 13663, 46.

48 Bkz. Ekler, No. XIII.

Herkesin belirli bir nispette geliri üzerinden vergi ödemesi esası, angaryaların ve iltizâm usûlünün ilgası, Sırbiya ile sınırdaş olan Niş bölgesinde özel bir fermanla reâyâ çorbacılarının[49] hazır bulunduğu bir toplantıda ilân edildi. Buna göre, herkes servetinin yüz kuruşta üç kuruş 12 parasını (bir kuruş 40 para) devlete vergi olarak verecek, bu vergiden Müslümanlar ve diğer imtiyazlı şahıslar istisna edilmeyecek ve reâyânın vergisi her köyün *knezi* tarafından toplanacak, kanûn dışı hiç bir vergi alınmayacak, memurlar herhangi bir şekilde kendileri için reâyâdan hiç bir şey alamayacaklar ve kendilerini reâyâya besletmeyeceklerdi. Köylerden subaşılar[50] kaldırılacak, yalnız kır-serdârı kalacak, o da masrafını kendi cebinden karşılayacaktı. Reâyâ bu ıslahatı memnuniyetle karşıladı.

Bu vergi ıslahatı, bölgeden alınacak verginin bir kısmını eskiden vergiye tâbi olmayan bir kısım Müslümanlara ve imtiyazlı "Avrupa tüccarlarına", yani Avrupa ile ticaret yapmak için özel müsaadesi olan gayrimüslimlere yüklendiğinden köylünün vergi yükü yarı yarıya azalmış olacaktı.[51]

Diğer taraftan vergi reformunu uygulamak için muhassıl adı ile yeni tâyin olunan geniş salahiyetli maliye âmirleri tarafından herkesin mal ve mülkü tahrir olunmağa başlandı. Bu iş dokuz aydan fazla bir zaman aldı.

Reformun uygulanmasına girişildiği zaman, önceden tahmin edilemeyen güçlükler meydana çıktı. Evvelâ reâyâ tahrirde servetlerinin iki misli gösterildiğinden yakınmağa başladılar; sonra, o zamana kadar vergi ödemeğe alışmamış bulunan eski imtiyazlı sınıflar, "Tanzimât-ı Hayriyye'yi adem-i kabûl dâiyesiyle" reforma karşı koydular. Bunların başında Niş kalesindeki Müslümanlar geliyordu. Bu serhat şehrindeki Müslüman ahali, evvelce sultanlar tarafından verilen muâfiyetnâmelerle vergi ödemekten muâf tutulmuşlardı. Şimdi vergiye tâbi tutulmayı bir haksızlık sayıyorlardı. Pâdişâh yeni bir ferman göndererek emri teyit etti. Diğer taraftan şimdiye kadar fakir reâyâ kadar vergi ödeyen zengin Hristiyanlar, çorbacılar da vergi nispetlerinin servetlerine göre artması üzerine harekete geçtiler. "Şimdi hâl u tahammül ve kâr u ticarete göre hisselerini verdikleri halde erbâb-i iktidâra ziyade ve fukaraya az bir şey düşmesine eshâb-i iktidârın canları sıkılıp" vergi reformu aleyhine propagandaya giriştiler ve başka türlü iddialarla reâyâyı tahrik ederek ayaklanmalarına sebep oldular.

---

49 Bulgarlar arasında zengince ileri gelenler çorbacı adile anılırdı. Her mahallenin bir çorbacısı vardı. Çorbacı hakkında bkz. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 68, not 3.

50 Bu *subaşılar* hakkında, *Age.* indeks.

51 Niş kazaları ve köylerinin vergisi mühim ölçüde artmış değildi:
1253/1837'de üç yük 30.400 kuruş
1254/1838'de üç yük 25.000 kuruş
1255/1839'de dört yük.
1256/1840'da üç yük 79.000 kuruş

Reâyânın başlıca şikâyetlerini, *reâyâ vekili* sıfatını takınan iki çorbacı, Leskofçalı Nikola Çetkovik, Nişli Pazarbaşı İstayon Marinkovik şöyle hülâsa ediyorlardı:

1. Vergi başta yüz kuruşta üç kuruş 12 para olarak ilân edilmiş iken, sonra sekiz kuruş 12 para toplanmak istenmiştir.
2. Şaraptan okkasına dört para, rakıdan sekiz para resmin affedildiğini Pâdişâh fermânı ilân ettiği halde, bu vergilerin toplanmasına devam edilmektedir.
3. *Zecriyye* resminin[52] toplanmasına eskisi gibi devam olunmaktadır.
4. Bundan başka, yanlış doğru Osmanlı idarecilerine karşı mûtad bir takım uygunsuzluklar isnat olunmaktadır: Sözde Paşa köye inmiş, kendisine ziyafet hazırlatmış, içmiş sonra bazı bir takım uygunsuz hareketlere kalkışmış.
5. Müslümanların, Hristiyan kadınlarını zorla Müslüman yaptıkları da iddia edilmekte idi.

Osmanlı makamları ilk üç maddede Bulgarları teyit etmişler, fakat son iki maddede hakikate aykırı iddialar bulunduğunu ortaya koymuşlardır.

Verginin sekiz kuruşa çıkması şundan ileri gelmekte idi: Hükümet bu bölgeden istenen vergi toplamını aşağı yukarı eski yıllar miktarında tespit etmiş (üç yük 79 bin kuruş) ve bu miktar tespit edilen servet miktarına bölününce nispet yüksek çıkmıştı. Demek ki, hükümet vergi gelirini indirmek istemiyor, yalnız bu yekûnun tebaa arasında servete göre daha âdil bir şekilde taksimini sağlamak maksadını güdüyordu. Şimdi Müslümanlar, "Avrupa tüccarları", Yahudi ve Kiptiler de vergiye tâbi tutulduklarından gerçekte köylünün ödeyeceği miktar eskisine göre yarıya inmekte idi. Reâyâ, bu noktayı gördü ve kabûl etti. Fakat bağ sahibi olan çorbacılar ve zengin Hristiyan köylüler şarap ve rakıdan alınan vergiye itirazda devam ettiler. Bağlarını battal edeceklerini, reâyâya artık iş vermeyeceklerini ve onların üzümlerini almayacaklarını söyleyerek köylüyü tahrik ettiler. Diğer taraftan reâyâ, *zecriyye* ve orman resimlerini Pâdişah'ın affettiğini ileri sürerek bunları ödemeyeceklerini bildirdiler. Tahsildara karşı koydular. Tahrik olunan reâyâ gelip Niş kalesi altında toplandılar. Paşa, görüşme için aralarından dokuz çorbacıyı çağırdı ve reâyâyı köylerine geri gönderdi. Sonra bu çorbacıları, tahrikçi sıfatıyla tevkif ederek Sofya'ya yolladı. Bunlar ancak iki ay kadar bir zaman sonra, iddiaya göre Paşa'ya para vererek, serbest bırakıldılar. Çorbacıların tevkifi hâdiseyi büsbütün alevlendirdi. 1.500 kadar reâyâ, tekrar Niş varoşunda toplandılar; yüzde üçten fazla vergi ödeyemeyeceklerini, zira fazlasını memurların ve kocabaşıların haksız yere kendilerinden almak istediklerini iddia ettiler. Reâyânın, vergi işlerinde Osmanlı idarecileri ile birlikte hareket eden kocabaşılara

52 Alkollü içkilerden alınan bir resim, bkz. Vefik, 404.

karşı cephe alması bilhassa kayda değer.[53] Vergi defterleri kocabaşılar (vilâyet meclisinde üye olan Hristiyan ileri gelenleri) ile reâyâ tarafından tetkik edilmek üzere kiliseye gönderildi. İncelemeden sonra borçlu oldukları vergileri ödemeleri için reâyâya bir ay daha mühlet verildi. İkinci mühlet de geçtiği halde köylü vergilerini ödemedi ve iddialarında ısrar ederek bu sefer Niş kalesi altına derme çatma silâhlarla silâhlanmış olarak gelip toplandılar.[54] Niş-İstanbul yolunu kestiler. Değirmenleri ele geçirdiler ve rastladıkları Müslümanı katletmeğe başladılar. Bunu gören Niş ileri gelenlerinden ve meclis âzasından Kerim Bey kendi teşebbüsü ile harekete geçerek reâyâ üzerine yürüdü ve İstanbul-Niş caddesinin geçtiği Kotine boğazını ellerinden aldı. Niş valisi bu hareketi ile çorbacıların tahriklerine atfediyor ve gözlerini yıldırmak için Kosova tarafından Arnavut askeri (bir rivâyette 200 başka bir rivâyette 1.500 kişi) çağırarak âsi köylerin üzerine gönderiyor. Topların yardımı ile âsilerin esas merkezi olan Kamaniça ve Mutafca köylerindeki kuleler zapt ediliyor (1841 Nisan).

Âsilerin reisi kocabaşı Miliyo bu çarpışmalarda maktûl düştü. Reâyâ köylerine dağılmağa başladılar. Yağmacılık yapmayacaklarına dair sergerdelerinden *besa'* (yemin) alınmış olan Arnavutlar, sözlerinde durmadılar. Sonradan düzenlenen bir rapora göre, Niş havalisinde Arnavutlar tarafından 205 köy yakılmış, ölenler olmuş, kadınlar ve çocuklar esir edilmiş, hayvanları ellerinden alınmıştı. 28 köy ahalisi çoluk çocuğu ile beraber Sırp hududunu aşarak öbür tarafa kaçmışlardı.

Hükümetin hiç arzu etmediği şekilde bu vahim durumun meydana gelmesi üzerine, Balkanlar'da Hristiyan ahalinin hâmisi olduğunu göstermek için her fırsattan istifadeye kalkışan Rusya, müdahalede gecikmedi. Kont Nesselrode, Bab-ı Âli'ye, hâdiseyi kötüleyen ve protesto eden bir nota verdi. Çar hükümetinin bir daha bu şekilde uygunsuzlukların çıkmasını önlemek için gereken tedbirleri mahallinde dolaşarak tespit edecek bir memur göndermeğe karar verdiği de bildiriliyordu. Bab-ı Âli telâşa düştü. Hâdisenin kapanmış olduğunu ileri sürerek bunu önlemeğe çalıştı. Nihayet bu memurun reâyâ arasında soruşturmada bulunmaksızın Niş bölgesinden öylece geçmesini kabul etti.[55] Diğer büyük devletler, Rusya'dan geri kalmak istemediler.

53 Kocabaşılar Hristiyan âyânı sıfatıyla eskiden beri *vergi*nin Hristiyan mükellefler arasında taksiminde, toplanıp sorumlulara tesliminde hükümetçe vazifelendirilirlerdi. Onların çok defa bu işlerde yaptıkları suiistimaller reâyâyı aleyhlerine çevirmiştir. Eskiden Müslüman âyân ile bu kocabaşılar vergi için kadı mahkemesinde toplanırlardı. Tanzimat'tan sonra ise yeni teşkil edilen büyük ve küçük meclislere dahil olarak aynı rolü oynamakta devam ettiler.

54 Bir Osmanlı memuruna göre âsiler 1.500 kadardı. Fakat Müfettiş Arif Hikmet Bey'e göre Niş, Leskofça ve Şehirköy kazaları hep birden ayaklanmışlardır (bkz. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 29.)

55 Lûtfi, VII, 109-113.

Mısır işinden mağlup çıkmış olan ve bu sırada Lübnan'daki kargaşalıklara müdahale eden Fransa da harekete geçti. Niş hâdisesini kötüleyen bir nota verdi ve bu bölgede soruşturma yapmak istediğini bildirdi. Fransa'nın bu iş için akademi âzasından M. Blanqui'yi bu bölgeye gönderdiğini biliyoruz.[56] Şu da kayda değer ki, genel bir ayaklanma için kırk bin tüfek sağlamak için âsilerin bir ajanı Fransız konsolosu ile bu sırada temas sağlamıştı.[57] Prens Metternich de hâdiseyi protesto eden bir nota göndermekten geri kalmadı ve bu kargaşalıkların Osmanlı İmparatorluğu'nda genel hoşnutsuzluğa yol açacağını ve dışarıda İmparatorluğu korumaya çalışanların çabaları üzerinde kötü etkiler yapacağını belirtti.[58]

Bab-ı Âli, hâdiseyi bir an önce kapatmak ve milletlerarası bir müdahaleyi önlemek için bütün gayretini harcıyordu. Hâdise, bölgeye muhtariyet verilmesi veya Sırbistan'a eklenmesi şeklinde sonuçlanabilirdi. Hükümetin tahkikat için gönderdiği Ahmet Tevfik Bey'e göre, bu ayaklanma hakikatte reâyânın vergi ve sair sebeplerden uğradığı haksızlıklardan doğmamıştır, daha ziyade siyasî bir mahiyet taşımaktadır. Bu bölgedeki altı nâhiye evvelce "Sırbiya"ya ilhak için ayaklandırıldığı zaman, Müslüman halkın bu bölgeden çıkarılacağı ümidi reâyâ zihninde yer etmiş ve hâdise reâyâ ileri gelenlerinin tahrikiyle patlak vermiştir. Sonradan Sırbistan'a sığınmış olan reâyânın geri getirilmesi maksadı ile yapılan görüşmeler için Niş'e gelen 35 reâyâ Niş için farklı bir idare usûlü istemişler ve "sûret-i idâre-i istiklâliyete" dair sözler söylemişlerdir.

Muhtar Sırbistan'ın bu bölge ile sınırdaş olması hâdiselerin zuhuruna şüphesiz büyük ölçüde etki yapmıştır. Tahrikçiler oraya kaçıp sığınıyorlar ve himaye görüyorlardı. İsyan sırasında Sırp Prensi kaçıp gelen 28 köy halkını hayvanları ile birlikte memleketine kabul etmiş ve bunlara karşı asker sevk olunursa kendilerine yardıma mecbur kalacağını bildirmişti. Asiler, gerçekten bütün ümitlerini Sırp Prensine bağlamışlardı. O zamanki Sırp Prensi Mihal Obrenovic'in çekingenliğine karşılık Prenses Liubitsa, âsiler lehine kesin olarak müdahalede bulunulmasını istiyordu. Bab-ı Âli, Prens Mihal'e bir ihtar mektubu gönderdi ve oraya sığınmış olan Bulgar köylülerinin geri gönderilmesini talep etti. Diğer taraftan Sırbistan'dan atılmış olan eski Prens Miloş Obrenovic, Eflak'ta Bulgar komitecileri ile münasebette bulunuyor ve Rumeli'de vukua gelecek genel bir ayaklanma sayesinde bütün güney Slavlarının başına geçme emelini besliyordu. Osmanlı makamları, âsilere karşı gevşek davranılırsa, bunun bütün Rumeli'de genel bir ayaklanmaya yol açmasından ciddî olarak endişede idiler.[59]

---

56 *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 32.

57 Başvekâlet Arşivi, iradeler, sandık 13, 2420 sayılı irade.

58 Age.

59 İrade no. 2424.

Bab-ı Âli, Niş hâdisesi üzerine derhal esaslı soruşturmalara girişti. Tanzimat'ın uygulanması için Rumeli'ye gönderilmiş olan genel müfettiş Arif Hikmet Bey derhal Niş'e hareket etti ve soruşturma neticesini bir rapor halinde Bab-ı Âli'ye sundu.[60]

Muhtelif kaynaklardan gelen, bu arada Sırp hükümeti tarafından verilen raporların ışığı altında Meclis-i Vâlâ'da mesele uzun uzadıya görüşüldü. Sadrâzam, Pâdişah'a bu müzakereleri özetleyen arz tezkiresinde[61] "Anadolu ve Rumeli taraflarında vâki olan uygunsuzlukların ekseri memurların vergi maddesinde yolsuz hareketlerinden neş'et etmiş olacağı zâhir"dir, hükmünü vermekte idi. Reâyâyı yatıştırmak üzere derhal bir takım tedbirler alındı. Yakup Paşa kumandasında Niş'e muntazam asker, *asâkir-i nizamiye,* gönderildi. Arnavut başıbozuk askerinin esir ettikleri reâyâ, fidye verilerek ellerinden kurtarıldı. Yağmaladıkları mallar geri alındı. Padişah, *'atiyye-i şâhâne* olarak reâyâya 150 bin kuruş dağıttırdı. Sırbistan'a kaçıp sığınmış olan köylülerle mahallî makamların görüşmeleri neticesinde, bunlar yavaş yavaş gelip köylerine yerleşmeğe başladılar. 1257 C. başları/1841 Haziran sonlarına doğru bunlardan 400 aile gelmiş ve köylerine yerleştirilmiş bulunuyordu.

Niş isyanı dolayısıyla meydana çıkan meseleler, Tanzimat'ın ilânı sırasında Rumeli'deki şartları yakından gözlemek bakımından önemlidir. Bu isyan göstermiştir ki, evvelâ Tanzimat esaslarının ilânı gayrimüslim reâyâda büyük ümitler doğurmuş, Pâdişah'ın vaatlerini benimseyen bu reâyâ fırsat buldukları yerde tanınmış bir takım haklar için direnme hareketlerine girişmişlerdir. Vergi işlerinde eski idarî suiistimallere artık katlanmayacaklarını, haklarını aramağa kararlı olduklarını göstermişlerdir. Reâyânın bu cüretli hareketi ve yabancı müdahaleler, Bab-ı Âli'yi ciddî kaygılara düşürmüş ve Tanzimat'ın memlekette doğuracağı tehlikeler hakkında muhafazakârların tahminlerini haklı çıkarmıştır. Muhafazakârlar için, Tanzimat'ın reâyâyı şımarttığı, genel bir ayaklanma ve İmparatorluğun parçalanma tehlikesini yarattığı iddialarını Niş isyanı doğrulamış bulunuyordu.

Diğer taraftan Tanzimat'ın yeni vergi politikası eski düzeni bozarak kargaşalık doğurmuş, vergilerin toplanmasına engel olmuştu. Bu isyanda bilhassa dikkati çeken bir nokta, harekete, eskiden vergi imtiyazlarına sahip olan zümrelerin ön ayak olmuş bulunmalarıdır. Soruşturmalara göre bir tarafta reâyâyı tahrik eden çorbacılar ve kocabaşılar, diğer tarafta isyanı şiddetle bastırmağa ön ayak olan Müslüman ağalar, eski imtiyazlarının ortadan kalkmasına razı olamıyorlar ve "Tanzimat'ın âdem-i kabûlü dâiyesiyle" hareket ediyorlardı. Hristiyan cemaatinin ileri gelen çorbacıları ise, Osmanlı hâkimiyeti

60 Lûtfi, *Târih,* VII, 116-120.

61 İradeler, Sandık 13, No. 2420.

yıkıldığı ve Müslümanlar memleketten çıktığı takdirde ağaların yerini alacaklarını umarak ayaklanmanın liderliğini üzerlerine almakta idiler.

Bu içtimaî çatışma karşısında mahallî memurların tarafsız hareket etmedikleri ve eski suiistimallerden kurtulamadıkları meydanda idi. Arnavut başıbozuklarının şiddetli hareketi, muhafazakârlar için Şerî'at'ça mâzur görülebilirdi. Zira Halife'nin emirlerine karşı isyan eden gayrimüslimlerin arazisi *Dâru'l-Harb* sayılırdı. Fakat şimdi Bab-ı Âli'deki ıslahatçı bürokratlar, İmparatorluğun bekası adına Şerî'at'a değil, durumun icaplarına uymak lüzumuna inanmakta idiler. Meclis-i Vâlâ'daki görüşmeler, merkezî hükümetin bu samimî arzusunu aksettirmektedir. Bununla beraber Tanzimat politikasının, kitleleri şiddet ve taassupla harekete geçiren çatışma karşısında etkisiz kaldığı, 1850 Vidin isyanında daha belirli bir şekilde meydana çıkmıştır.

II. Vidin İsyanı (1850)

1850 Mayıs'ında Vidin, Sahra, Belgradcık ve Lom kazalarında adetleri on bini bulan Bulgar köylüsü ayaklandı; kırda ve köyde rastladıkları Müslümanları soymağa ve öldürmeğe başladılar. Belli başlı kalelere sığınmış bulunan Müslümanları kuşattılar. Vidin-İstanbul yolunu kestiler. Her tarafa tahrikçiler salarak isyânı bütün Bulgaristan'a yaymağa çalıştılar. Hükümet, şiddet kullanmadan hâdiseyi yatıştırmak için bir müfettiş gönderdiği sırada Vidin ağaları başıbozuk çeteleri teşkil ederek reâyâ üzerine şiddetle atıldılar ve bunları dağıtmağa muvaffak oldular. Reâyânın bir kısmı köylerine, bir kısmı Sırp hududuna gittiler. Ancak müfettiş Ali Rıza Paşa idaresindeki *asâkir-i nizâmiye*'nin gelmesiyle Bulgar köylüleri kendilerini emniyette hissedebildiler ve köylerine döndüler. Bu isyanda da, Sırbistan'da yuvalanmış ihtilâlci komitelerin ve milletlerarası durumun etkileri inkâr edilmezse de,[62] köylüleri kitle halinde ayaklandıran esas sebepleri, gayrimüslim reâyâ ile büyük toprak sahibi Müslüman ağalar arasında Tanzimat'ın ilanıyla beraber büsbütün gerginleşen münasebetlerde aramak gerekir[63] ve Osmanlı makamları da soruşturmalar sonucunda bu hükme varmıştır.

Bu serhat bölgesinde müdafaa ve emniyet düşüncesiyle "her bir karye tapu ile birer ağaya verilmiş"[64] ve bu hak yalnız Müslümanlara tanınmıştı. Bölgenin ileri gelen ağaları mukâta'a usûlüne göre, yâni açık artırma sonunda ödedikleri bir nevi peşin kira, *icâre-i mu'accele* ile buradaki mîrî toprakları tasarrufları altına geçirmiş bulunuyorlardı. Bu işlemlerde suiistimaller eksik değildi.[65] Kaydı hayatla tasarruf ettikleri ve erkek çocuklarına intikal

62 Vidin İsyanı hakkında, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 45-111; 91-92; Kaynar, 272-83.

63 *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 91-92; Kaynar, 272-83.

64 *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 90, not 4.

65 Age. 91.

ettirebildikleri bu devlet toprakları üzerinde onlar, kontrolün gevşekliğinden istifade ederek hakikî mülk sahibi gibi hareket etmeğe alışmışlardı. Reâyâ, bu topraklar üzerinde ağaların kiracıları olarak oturmakta ve toprağı işlemekte idiler. Toprak kirası karşılığı olarak bir iki ay ağa hesabına angarya çalışırlar, ayrıca senede bir araba odun getirmeğe veya yerine 12 kuruş vermeğe, aile başına *hırizma zahiresi* adı ile her cins zahireden yirmi beşer okka, *budarlık* adı ile mısır mahsulünden araba başına 30-40 okka mısır vermeğe, bağlardan bir asmaya 12 para ödemeğe, koyunlarının *otlakiyesi* olarak bir miktar peynir vermeğe mecbur idiler. Ağalara ayrıca kovan parası, mandra parası adı ile bir takım ek resimler öderlerdi. Köylünün bu suretle ağaya ödediği vergiler devlete ödediği âşar vergisi ve cizyenin toplamına eşit idi. Ağalar kasaba ve şehirlerde otururlar ve köylerini *subaşı* denilen kâhyaları vasıtası ile idare ederlerdi. Bu subaşılar kendi geçimlerini reâyâ sırtından çıkarır ve yol vesair masrafları için ayrıca yılda 1400-1500 kuruş toplarlardı. Ayrıca tımar rejiminde sipahilerin almış oldukları para cezalarını, cerimeleri, bu ağa subaşıları almakta devam ediyorlardı. Özetle, eski Osmanlı müesseselerinin soysuzlaşması neticesi olarak, Vidin bölgesinde hakikî bir Müslüman ağalar hâkimiyetinden söz etmekte mübalâğa yoktur.

1839 Gülhane Hattı ile angaryanın kaldırılması üzerine Vidin reâyâsı, başka bölgelerde olduğu gibi,[66] arazi kirası olarak artık ağalara angarya çalışmayacaklarını bildirdiler. Buna karşı ağalar da toprak sahibi sıfatıyla haklarını ileri sürdüler. Toprak devletin değil, bizimdir demeğe kadar gitmekte idiler. Anlaşmazlık İstanbul'a aksetti. Hükümet, Padişah'ın iradesiyle Vidin'de angaryanın kalkmış bulunduğunu bir daha kesin bir şekilde teyit etti. Fakat bu hükmü uygulayacak olan mahallî idareye, Vidin Meclisi'ne, köy ağaları hâkimdi. Onlar da, yine Gülhane Hattı esaslarına sığınarak bütün tebaa emlâk ve arazisine serbestçe mâlik ve mutasarrıftır, kimse kimsenin toprağını karşılıksız zapt edip işleyemez, iddiasıyla itiraz ettiler.[67] Bab-ı Âli, eshâb-i çiftlikâta gadrolmamasını da haklı bulduğundan meseleyi mal sahibi ile kiracı arasında bir mesele telakki etti ve kendi aralarında anlaşmaları gerektiğini bildirdi. Reâyânın mümessilleri olan knezler ile çiftlik sahipleri bir araya geldiler. Yapılan görüşmeler sonunda ağaların toprak üzerinde hakları ve mahsûlden alacakları miktarlar tespit olundu ve 1841 yılından itibaren yürürlüğe girmek üzere bu anlaşma Bab-ı Âli tarafından tasdik edildi.

Angarya kalkmış olmakla beraber meselenin aslına, yâni köylü ve toprak meselesine ilişilmemişti. Kayda değer olan nokta, Batı liberalizmine tâbi olan Tanzimatçılar, çiftlik sahiplerinin tasarruf haklarını titizlikle korumak

66 Bosna'da angarya için bkz. *H. İnalcık*, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Aid Vesikalar," *Tarih Vesikaları Dergisi*, 1/5 (1942), 374-389.

67 *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 95-96.

gerektiği düşüncesinde idiler.[68] Ağaların bu topraklar üzerinde ne suretle hak sahibi olduklarını onlar araştırmadılar. Tabiî Tanzimatçılardan, bütün İmparatorluğu alt üst etmesi muhtemel olan etraflı bir toprak reformuna girişmelerini beklemek yersiz olurdu. Kaldı ki, böyle bir reform, zaten Sırpların göz diktiği bu bölgede Müslümanların nüfuz ve kudretinin tamamıyla kırılması ve bölgenin müdafaasız kalması neticesini verebilirdi. 1841'den sonra ağalar, Tanzimat'ın mülkiyet anlayışından istifade ederek mîrî toprakları daha sıkı bir şekilde tasarrufları altında soktukları gibi, bir taraftan da livâ meclisine hâkim olduklarından, İstanbul'dan gelen emirleri kendi bildikleri gibi uygulamışlardı. 1850'de Meclis-i Vâlâ, bu ağaların ıslahatı çiğneyerek "reayayı bayağı kendi esirleri hükmüne koymuş" oldukları kanaatine varmıştı.

Rumeli'de Hristiyan tebaanın ayaklanmaları ile Anadolu'daki muhalefet ve kaynaşmanın esas konusu, daima yeni vergi rejiminin getirdiği değişikliklerdir. Tahriklere ön ayak olanlar da, imtiyazlı zümreler, Hristiyan çorbacılar, Müslüman ağalar ve ulemâdır. Fakat Hristiyanlarla Müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu mühim fark vardır: Rumeli'de Gülhane Hattı'nın doğurduğu kaynaşma, derhal millî-siyasî bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir. Rumeli'de reâyâ, çorbacıların idaresinde esaslı içtimai reformlar için harekete geçmekte, Anadolu'da ise eski Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel müesseselerini temsil edenler, bu gibi reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra, Balkanlar'da millî uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken, Türk politika hayatını, uzun zaman taşraya hâkim âyân-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma etkisi altında tutacaktır.

68 Batı'nın tesiriyle 1847'de alınan bir tedbir, veraset hakkının kız evlâda teşmili, çiftlik sahiplerinin aslında mîrîye ait bu topraklar üzerinde tasarruf haklarını tam mülkiyete doğru götüren yeni bir adım teşkil etti (Age. 98).

EKLER

I.

Rumeli Müşîri Ahmed Zekeriyya Paşa'ya hüküm.
Evâil-i Cemâziyelâhir 1254 / 1838 Ağustos sonları.

(İstanbul Başvekâlet Arşivi, Mühimme defteri, No. 253, 10).

ردیف منصوره ایالت روم ایلی ایالتی مشیری وزیرم احمد زکریا پاشا اجلاله‌یه ومشیر مشار الیهك ید اداره‌سنده کائن مخلارك قضاة ونوابنه وویودکان واعیان ووجوه مملکت وبالجمله ایش ارلرینه حکم : بیاندن مستغنی اولدیغی اوزره ممالك محروسة المسالك شاهانه‌مده ساکن ومتوطن کافهٔ اهالی ورعیت حضرت ظلیتسمات ملوکانه‌مه ودیعهٔ جناب رب عزت وطرف اشرف پادشاهانه‌مدن دخی محلرنده بولنان مأمورین وحکام ووجوهه امانت اولارق لیل ونهار اقدم افکار خیریت دثار ملوکانه‌م زیر سایهٔ هماوایهٔ شهریارانه‌مده مستظل ومحمی اولان اعلا وادنی بالجمله اهل اسلام ورعایانك ازهر جهت حمایت وصیانت واثار رنجش وتعدیدن وقایتلریله زمان معدلت اقترانجهاندارانه‌مده بالوجوه آسوده حال وکمال حضور وامنیتله مستریح ومطمئن البال اولمارى اسبابنك استحصالی قضیهٔ خیریه‌سنه مصروف ایدوکی رهین بداهت و ذکر اولنان مأمورین وحکام ووجوه مملکت دخی دائما اشبو دقیقه‌لری کوزه‌درك وطریقهٔ انیقهٔ انصاف وحقانیتدن ایرلمیه‌رق هرحالده فقرا وضعفا وعجزهٔ رعایا اوزرلرینه بسط جناح رأفت وشفقت ایله طرف مستجمع المجد والشرف شهریارانه‌م ایچون هرکسدن دعوات خیریه استجلابنه اهتمام ودقت ایلمارى جمله‌سنه فریضهٔ ذمت مأموریت و

متحتم عهدهٔ صداقت و درایت ایکن الحالة هذه روم ایلی جانبنده اولان محللرك اکثر وجوه ومتعیناتی اصلا بو اصول مرغوبه‌یه رعایت ایتمیه‌رك مملکتلرنده بولنان رعایایی کندو عبد مشترالری حکمنده طوتوب چفتلك خدمتلرنده وسائر امور وخصوصلرنده جبراً بلا اجرت قوللانمق بریسی اولدیغی چفتلکدن ایریلوب بر آخر چفتلگه و یاخود غیری کار وکسبه گتمك مراد ایلدکده صالیورلمامك و امور تزویج و تزوجنه واجرای مابینلرینه بیوجه مداخله ایلمك مثللو مظالم وتعدیاته اجتسار اوزره اولدقلری بو دفعه تحقیقکردهٔ پادشاهانه‌م اولوب[1] عصر باهر النصر ملوکانه‌مده کرك اهل اسلام وکرك رعایا هیچ فرده او مقوله خلاف رضای باری حال وحرکت وقوعی بر وجهله تجویز اولنمیه‌جغی ظاهر وعلی الخصوص عهد قریبده تنظیم ایله هر طرفه نشر واعلان اولنان جزا قانوننامهٔ همایونم احکامنه بالوجوه منافی ومغایر اوله‌رق بعد ازین بو مثللو حرکته جرأت ایدن ایشیدیلور ایسه اول کسه حقنده قانوننامهٔ مذکور احکامنك اجراسنی کندوسی دعوت ایتمش اوله‌جغندن بلا امحال تأدیبات لایقه‌سنك اجراسنه ابتدار اولنمق اوزره لازم کلانلره تنبیهات اکیده‌نك اعلانی خصوصی دار شورای باب عالی ومجلس والای احکام العدلیه‌ده تنسیب اولنمش و بونلردن بشقه بعض محللرده رعایا قزلرندن ایستدکلرینی ادعیاء اصل مسلمان اولور دیه‌رك اهل اسلامدن مراد ایلدکلری کسنه‌لره جبراً تزویج ایلمك مثللو وضع وحالات وقوعبولمقده اولدیغی روایت اولنوب فی الحقیقه هدایت ربانی ایله حائز شرف باهرهٔ اسلامیته التجا و دخالت ایدنلر اولور ایسه انلر مستثنا اولمق اوزره اویله اسلامیتی شرعاً تحقق وتبین ایتمیانلرك جبراً شوکا بوکا عقد و تزویجی

1 1837 Nisan'ında II. Mahmud Bulgaristan'da ayaklanma teşebbüsü üzerine Varna, Şumnu, Silistre, Rusçuk yolu ile Tırnova'ya gitmiştir. (Esad Efendi'nin *Takvîm-i Vekâyi'*, sene 1252, defa 149'da çıkan Seyahatnamesi, keza Lûtfi, *Târih*, V, 90, H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, 27-28).

خصوصی دخی رضای میامن اقتران ملوکانه‌مك خلافنه بر کیفیت بولنمش اولدیغنه بناءً کرك اشبو خصوصك و کرك بالاده محرر سائر تعدیات واقعه‌نك منع خصوصنه اراده‌ٔ مراحم عاده‌ٔ ملوکانه‌م تعلقیله اولبابده شرف افزون صحیفه‌ٔ صدور اولان خط همایون ابهتمون شهریارانه‌م منطوق منیفی اوزره روم ایلیده کائن بالجمله مشیران عظام وفریقان کرام وسائر اقتضا ایدنلره وصایای مشروعه‌یی حاوی بشقه بشقه اوامر شریفه‌م تصدیر واهالی و فقرا خدمت مباشریه مصارفنه دوچار اولمامق ایچون هر محلده مشیر و فریق و والیلرینك قپو کتخدالرینه بعض ایجاب ایدن محللرده محصل و ویوده‌لرك مدیر امورلرینه تسلیماً ارسال و تسییر اولنمش و مشیر و فریق و والیلر وسائرلری دخی اشبو اوامر جلیله‌ٔ ملوکانه‌می قضا بقضا اعلام ضمننده طرفلرندن تعیین ایده‌جکلری ادملرك مصرفلرینی کندو یدلرندن رؤیت ایدرك بو وسیله ایله اهالی و رعایادن بر آقچه و بر حبه الثامسنه اعتنا ز دقت ایلملری تنبهی دخی درج و تذکیر قلنمش اولمغین اشبو فرمان جلیل العنوان شاهانه‌م دخی اصدار وسنکه مشیر مشارالیه سن قپو کتخدا که تسلیماً تسیار اولنمشدر ایمدی وصول فرمان عالیشانمده صورت اراده‌ٔ معدلت افاده‌ٔ جهاندارانه‌می زیر اداره‌کده کائن محللرك وجوه و ضابطانه و سائر لازم کلنلره اطرافیله تنبیه و تفهیم برله بعد ازین ودیعه‌ٔ جناب کبریا اولان عجزه‌ٔ رعایایه هیچ کسنه طرفندن بیوجه اثار تعدی ورنجیده وقوعه کلمامسی ورعایای مرسومه دخی حقلرنده ارزان قلنان اشبو مرحمت و شفقت سنیه‌ٔ شهریارانه‌مك قدر و شکرینی بیلەرك کندو عرض و ادب وکار و کسبلریله مشغول اولوب خارج از طور رعیت وضع وحرکتده بولنمیه‌رق جمله‌سنك سایه‌ٔ ابهتوایه‌ٔ ملوکانه‌مده حمایت و صیانت وآسایش حال و استراحتلری و سائلنك استکمالنه صرف رویت ایلیه‌سن وسزکه قضاة و نواب وسائر مومی الیهم سز مضمون امر و فرمان ملوکانه‌م سزکدخی مجزومکز اوله‌رق موجب و مقتضاسیله عمل وحرکته جمله‌کزك بالاتفاق کمالیله اقدام و دقت

و بوندنصکره دخی اومقوله وجوه وسائرلری جانبلرندن کندو حالنده اولان اهل عرض رعایایه بالاده بیان اولنان شیلر و سائر جهتلریله بر گونه جور و تعدی وقوعی خبر النور ایسه اشبو اویغونسزلغه جسارت ایدن هرکیم اولور ایسه اولسون برموجب قانوننامه جزا حقنده لازم کلان تأدیبات شدیدهنك عاجلاً اجراسنه ابتدار اولنهجغندن غیری او مثللو خلاف رضای باری حرکته متجاسر اولنلر اخرتده دخی دوچار مسئولیت و عقاب اولهجقلرندن شبهه اولمامغله اکا کوره طاورانیلوب هرحالده ایفای لوازم حقانیتکاری و صداقته اهتمام و غیرت و مغایری وضع حرکت وقوعندن و بوماده ضمننده اهالی و رعایادن خدمت مباشریه نامی و نام آخر ایله بر آقچه و بر حبه اخذ و تحصیلندن غایة الغایة حذر و مجانبت ایلمکلری بابنده .

فی اوائل ج سنه ١٢٥٤

II.

Abdülmecid'in cülûsunda eyaletlere gönderdiği ferman.

Evâil-i Cemâziyelevvel 1255 / 1839 Temmuz sonları.

(Bursa şer'iyye sicilleri, Bursa müzesi, defter, c. 540)

دستورون مکرمون مشیرون مفخمون نظام العالم مدبرو امور الجمهور بالفکر الثاقب متمو مهام الانام بالرأی الصائب ممهدوبنیان الدولة والاقبال مشیدو ارکان السعادة والاجلال المحفوفون بصنوف ملك الاعلی اناطولینك صاغقولی یمین و یساریله نهایتنه وارنجه واقع مشیران و وزرای عظام ادام الله تعالی اجلالهم و اعاظم الامراء الکرام و افاخم الکبراء الفخام اولوالقدر والاحترام اصحاب العزو الاحتشام المختصون بمزید عنایة الملك الاعلی فریقان ومیر میران کرام دامت معالیهم واقاضی قضاة المسلمین اوالی ولاة الموحدین معادن الفضائل والیقین رافعو اعلام الشریعة والدین وارثو علوم الانبیاء

والمرسلين المختصون بمزيد عناية الملك المعين موالى فخام زيدت فضائلهم مفاخر القضاة والحكام معادن الفضائل والكلام قضاة ونواب زيدت فضلهم ومفاخر الاماجد والاعيان متسلمين وويوده كان زيد مجدهم ومفاخر الاماثل والاقران اعيان وسائر ضابطان وبالجمله ايش ارنلرى زيد قدرهم توقيع رفيع همايون واصل اوليجق معلوم اولاكه جناب مالك الملك والملكوت وصاحب العز والجبروت جل شانه وعم نواله ارادت عليهٔ ازليه ومشيت پر حكمت لم يزليه سيله بنم ذات شوكتسمات ملوكانه‌مى سلالهٔ طاهرهٔ عثمانيدن خلق وتكوين واولوجهله بودفعه بالوراثة والسعادة تخت عالى بخت عثمانى واريكهٔ سلطنت جهانبانى يه اجلاس ايله امير المؤمنين وخليفهٔ روى زمين ايليه‌رك زمام مهام انام وعنان امور جمهور خواص وعوامى يد مؤيد جهاندارمه توديع وتسليم بيورمغله بندخى عهدهٔ خلافت وذمت امارت شهريارانمه لازم ومتحتم اولديغى وجهله ظل ظليل شاهانه‌مله مستظل ومحمى اولان بالجمله اهالى وفقرا ورعايا وبرايانك حسن همت وصيانت وكافهٔ مظالم وتعدياتدن وقايتلريله زمان ميامن اقتران تاجدارانه‌مده هركسك آسوده نشين پستر استراحت اولمرى اسبابن استحصاله صرف همت وعطف عنان عزيمت ايتمكى جداً وحقيقةً حظوظ نفس نفيس وحضور خواب وجليس همايونمه تقديم وترجيح ايتمش اولديغم مثللو طرف باهر المجد والشرف جهاندارانه‌مدن ممالك محروسة المسالك شاهانه‌مه منصوب اولان مجموع ولاة وحكام وضابطلر زير اداره‌لرنده بولنان قصبات وقرانك كمال آسايش وامنيت وديعهٔ جناب رب العزة اولان اهالى وسكنه‌سنك هر حالده ظلم واعتسافدن صيانت وقايتلرى امرا همن كندولرينه فريضهٔ ذمت مأموريت وداريندە سبب عزو رفعت بيلوب كيجه وكوندوز بو دقيقه‌لره صرف افكار وبذل وسع واقتدار ايلمرى اقدم اعمال خيرة رسالة پادشاهانم اولمقدن ناشى هر كون اشبو نيت خيرة آيت شاهانه وعزيمت صادقه وقويهٔ پادشاهانه‌مك قدر وشكرنى بيله‌رك دعاى دوام عمرو شوكت وقوام شان شكوه سلطنتمه

ازدل وجان اشتغال و مواظبت وعلى الخصوص جوهر ايمان واسلام ايله متحلى و نور توحيد ايله قلبلرى منور و متجلى اولان هر برمؤمن و موحده فرض عين اولديغى اوزره اوقات خمسه يى كما امرالله تعالى ادايه دوام ومداومت ايلملرى مترتب ذمت ديانت اولديغى دركار وازجمله اداى صلاة مفروضه يى قيام واهتمام ماده‌سى نور خلافت مسند پادشاهانه‌مده بغايت ملتزم امور دينيه‌دن اولوب شويله كه اشبو صلاة مفروضه يى عمداً تارك اولنلر حقلرنده ظاهرجه حد شرعى اقتضا ايلديكى مثللو هر قنغى بلاد و محلده اولور ايسه اولسون او مقوله‌لر نعوذ بالله تعالى من قبل الرحمن انواع مصائب الهيه ومجازات معنويه‌يه دوچار اوله كلدكلرى وارسته‌ء قيد وتذكار اولديغندن اومقوله امور دينيه‌ده قيدسزلق وبالنى مرتكب و تارك صلاتلكه مكترب اولنلره روى مسامحه كوسترمك وعباد مسلمينك امر معروف و نهى عن المنكر احكامنى اجراده تكاسللرينه ضابطان طرفلرندن جواز ويرلمك صورتلرينه بروجهله وهيچ بر وقتده رضاى سعد اقتضاى شهنشاهانه‌م اولديغى وصلاة مفروضه يى جماعتله ادايه مداومت دخى سنت سنيه‌ء حضرت سيد المرسلين اولديغى جهتله فيابعد كافه‌ء اهل اسلام أذان محمدى قرائت اولنديغى كبى ايشنى براغوب جوارنده اولان جوامع ومساجده بالعزيمه صلاة مفروضه يى جماعتله ادا ايلملرى و بوامر اهمه ولاة وضابطان و ولاة طرفلرندن دائما ومستمراً اعتنا ودقت اولنه‌رق نماز وقتى اولديغى كبى ذقاقلرده جامعه كيتمه‌مش ادملر كوردكلرى حالده سبين سؤال ايله بلا عذر تارك اولديغى آكلاشلدقده اول شخص هركيم اولورايسه اولسون حقنده شرعاً اقتضا ايدن تعذير اجرا قلنمسى والحاصل الصلوات عمادالدين مضمون شريفى اوزره صلوات خمسه اركان جليله‌ء دين محمدينك اساسى اولمق ملابسه‌سيله بوندن بويله هر برمحلده تقييدات كامله اجراء وايقاء و جوامع ومساجد معموره‌نك على الدوام طهارت ونظافت اوزره طوتلمه‌سنه خدمه ومأمورلرى طرفلرندن زياده دقت و اعتنا اولنمسى و بونلردن ماعدا مجرد ازاده‌ء فقرا وعباد و استحصال اعمار بلاد نيتيله مقدملردن تحت نظامه

ادخال ایله جمله‌یه اعلان و تنبیه و ارالق ارالق اوامر علیه نشریله تأکید اولنمش اولدیغی وجهله بعد ازین ممالك اناطولی و روم ایلیده حسب الایجاب بر محلدن بر محله عزیمت ایدن مشیران و وزرا و فریقان و متسلمین و خدمه و مباشرین واردقلری و بیتوتت ایلدکلری محللرده کندولرینه و کرك سوار اولدقلری حیوانلرینه مقتضی اولان یم و یه‌جك و مالزمهٔ سائره‌لرینك کندو آقچه‌لریله آلوب و رکوبلریچون اقتضا ایدن کرا حیواناتی اجرت معینه‌سیله چقاردوب فقرادن یالکز بر صودن باشقه مفت و مجاناً نسنه مطالبة ایله‌ماملری و ولاة و متسلمین طرفلرندن مسوتده تعبیر اولنور بی اصل مزور دعوالر ایله با بیورلدی قضالره مباشر تعیین اولنمامسی و مصالح صحیحه ضمننده بیورلدی و مباشر ارسالی ایجابنده دخی کوندریله‌جك مباشرلرك مصارف ضروریه‌لریچون اقتضا ایدن خدمت مباشریه‌لری محلنه و مصلحتك تحملنه کوره حد اعتدالده اویدوریله‌رق اندن زیاده بر آقچه النمامسی و مزور دعوی ظهورنده خدمت مباشریه برموجب فتوای شرعیه مدعی متمرددن تحصیل اولنمسی و هیچ بر محلده فقرا و اعیاندن جریمه نامیله بر اقچه وجبه النمامسی و دفاتر توزیعاته مملکت مصارفندن بشقه بر اقچه ادخال اولنمیوب دفاتر مذکوره نظامی موجبنجه التی ایده بر دفعه جمله معرفتیله محللرنده تنظیم و بو طرفه تقدیم اولنه‌رق بعد التدقیق رخصتی حاوی صدور ایده‌جك اوامر علیه‌مده محرر مقداردن زیاده نسنه تحصیلنه جرأت اولنمامسی و قضالره اعیان نصبی وقوعنده شروط و نظامی وجهله اهالی طرفین اولمیه‌رق هرکیمی انتخاب ایدرلر ایسه اول کسنه اعیان نصب اولوب ولاة و متسلمین و سائرلری طرفلرندن جائزه نامی و نام اخر ایله نصب اولنان اعیاندن و کرك جانب ولایتدن بر اقچه آلنمامسی و اعیان اوله‌جق کسنه‌دن بروجه حقانیت امور مملکتی رؤیت ایلمسی و اعیان و وجوه مملکت اولنلر اهالی و فقرانك دائما رفاه حاللرینی کوزه‌ده‌رك فرد آفریده‌دن ظلماً بر اقچه و بر حبه اخذ و انقریه صورتیله کسنه‌یی استخدام اتماملری وحاکم الشرع اولنلر طرفلرندن دخی کندولرینه مخصوص

اولان خرجدن ماعد اقچه مطالبه‌سی وقوعبولان دعاوئ مزوره ایچون مدعی علیه‌دن محصول دفع نامیله نسنه اخذی مثللو وضع وحالت وقوعه کلمامسی والحاصل کافهٔ مأمورین وحکام وسائرلری اوته‌دنبرو معین اولان عائدات ومقنناتلری هر نه ایسه اکا قناعتله زنهار وزنهار بالاده اتیان اولنان وسیله وبهانهٔ سائره ایله فقرا وضعفادن براقچه و برحبه مطالبة وتحصیل اولنمامسی واکر اشبو تنبیهاته عدم دقتله مأمورین وحکام ووجوه سائره‌دن بریسی اهالی وفقرا حقنده مقدار ذره ظلم وتعدی‌یه جسارت ایدرو اهالیدن شحص واحد بلا موجب غیر کسنه‌یه رنجیدهٔ وتعدی ویاخود کندو مصلحتندن بشقه وظیفهٔ ذمتی اولیان مملکت امورینه مداخله مثللو وضعه تصدی ایلرایسه لدی التحقیق حقلرنده لازم کلان مجازات شدیده‌نك بلا امهال اجرا قلنمسی خصوصلرینه ارادهٔ سنیهٔ ملوکانه‌م تعلق ایدرك وصایای مشروحه‌یی حاوی آناطولینك دیکر قوللریله روم‌ایلنك دیکر اوچ قولنه بشقه بشقه اوامرجلیلهٔ ملوکانه‌م تصدیر وتسیر قلنمش اولغله سزکه مشیران ووزرا و فریقان مشار و موالی وقضاة و نواب وسائر مومی الیهم سزسز دخی اشبو فرمان جلیل العنوان پادشاهانه‌می زیرحکومت واداره کزده کائن هر برقضاده جامع شریفلرده بالجمله وجوه واهالی جمع اولنه‌رق جمله‌سی حاضر اولدقلری حالده علناً فتح وقرائت ومضمون منیفنی جمله‌کز کرکی کبی مطالعه ولازم کلانلره بیان واشاعت برله علی الدوام انفاذ واجراسی امر اهمنه مزید اقدام وغیرت وزمان میامن اقتدار جهاندارانه‌مده هیچ فردك کسنه طرفندن برگونه ظلم وتعدی وقوعه کتورمیه‌رك دنیا وآخرتده نجات وسلامت حالکزی موجب اولاجق افکار وحرکاته کمالیله اهتمام ودقت وبو خصوصلر ایچون ممالك محروسهٔ شاهانه‌مه غایت خفی اولارق ادملر ارسالیله هربر محلك کیفیتی دائما تجسس وتحری قلنه‌جغندن اکر بر محلده خلاف رضای شاهانه‌م اهالی وفقرایه مقدار ذره ظلم وقوعی خبرآلنورایسه متجاسر اولان کوچك وبیوك هرکیم اولور ایسه اولسون بلاامان عقوبت شدیده‌یه مظهر اولاجقلرین

هر کس جزماً و یقیناً بیلوب اکا کوره عمل وحرکته نزل ما حصل وسع و قدرت و اولوجهله جانب معالیت مناقب‌شهر یارانه‌م ایچون جمله‌دن استجلاب دعوات خیریه‌یه صرف رویت ایلمکز فرمانم اولمغین اعلاماً و تنبیهاً و اخطاراً و تأکیداً اشبو امر جلیل القدرم اصدار و صدراعظم تاتارلرندن قدوة الاقران محمد زید قدره ایله تسیار اولنمشدر ایمدی کیفیت معلومکز اولدقده بروجه مشروح موجب ومقتضاسیله عمل وحرکته بالاتحاد زیاده اهتمام و دقت واهالی وفقرا و عامهٔ رعایا و برایادن حقلرنده مشمول اولان اثار مراحم و اشفاق سنیه‌دن تشکراً لیلاً و نهاراً دوام عمر و دولت وقوام فرو شوکت شاهانه‌م ادعیهٔ خیریه‌سی و کندو حاللرنده کسب وکار و تجارت ومنافع زراعت وحراست ایله مشغول اولهرق الی ماشاءالله تعالی ممالك محروسهٔ شاهانه‌مك کوندن کونه اسایش و معموریتی وسایلنك استحصالنه جمله طرفندن سعی و غیرت اولنمسی اخص مطلوب پادشاهانه‌م اولمغله اکا کوره طورانولوب هرحالده انفاذ امر و فرمان ملوکانه‌مله ایفای لوازم کار گذاری و صداقته کمال اعتنا و دقت وخلاف وضعی تجویز ایله دارینده دوچار مؤاخذه و ندامت اولمقدن نفسکزی صیانت و تاتار مرقومه امثالی وجهله بهرقضادن قرقرغروش خدمت و یریلوب اندن زیاده بر اقچه و بر حبه اعطاسندن مجانبت ایلمکز بابنده فرمان عالیشانم صادر اولمشدر بیوردمکه (aslında bir kelime açık) وصول بولدقده بو بابده وجه مشروح اوزره شرفیافتهٔ صدور اولان فرمان واجب الاتباع ولازم الامتثالمك مضمون اطاعت مقرونیله عمل وحرکت ایلیه‌سز شویله بیله‌سز علامت شریفه اعتماد قیله‌سز تحریراً فی اوائل شهر جمادی‌الاول لسنة خمس وخمسین ومأتین والف

قسطنطنیه محروسه

III.
Kânî Efendi'nin mütesellimlik emri.
1255 Receb sonları / 1839 Ekim başları.

(Aynı defter)

افتخار الاعالی والاعاظم مستجمع جمیع المعالی و المفاخم المختص بمزید عنایة الملك الدائم معتبران رجال دولت علیه‌مدن اولوب خداوندکار سنجاغی متسلملکی محول عهده‌سی قلنان کانی بك دام علوه و مفاخر القضاة و الحکام معادن الفضائل والکلام لواء مزبوره‌ده کائن ذکورآتی قضالرك قضاة و نوابی زید فضلهم توقیع رفیع همایون واصل اولیجق معلوم اولاکه بو دفعه عواطف علیهٔ جناب پادشاهانه‌مدن خداوندکار سنجاغی متسلملکی سنکه میر مومی الیه سن عهدهٔ صداقتکه احاله اولنمش و مقاطعات خزینه‌سندن مضبوط اولوب لواء مزبوره‌ده واقع مع ناحیهٔ کته نفس بروسه و میخالیجق و کوکجه‌طاغ ویارحصار و مدانیه ویکیشهر بروسه قضالری وویوده‌لقلریله داخللرنده کائن التزامات ایکیوز اللی درت مارت واللی بش محرمی سنه‌لرینه وقضاء هاء مرقومه کبران جزیه لری مذکور اللی بش سنه‌سی محرمنه محسوباً معلوم المقدار بدلات وثمرات ومنافع وصراف تعهدیله سلفك درکاه معلام قپوجی باشیلرندن افتخار الاماجد والاکارم الحاج مصطفی مجده‌نك عهده‌سنه محول بولنمش اولوب بناءً علیه اصول و امثالی اوزره متسلملك مذکورك امور مالیه‌سی سلفکه عائد اولمق وامور ضبطیه ایله برابر بر منوال محرر سلفك طرفنه راجع امورمالیه‌سی طرفکدن امانةً اداره اولنمق اوزره سنتین مرقومتین بقیهٔ مدتیله خصوصات ضبطیه وسائره‌سنك شیمدیدن عهده‌که احاله‌سی بالتنسیب لازم کلان اوامر شریفه‌نك اصداری خصوصنه ارادهٔ علیهٔ شاهانه‌م تعلق ایتمش و کیفیت معلومی اولارق بینکزده تسویه‌سیٔ مقتضی محاسبه وسائره‌سنك اجرای اقتضاسیله بو طرفه عودت ایلمسی ضمننده سلفكٔ مومی الیهه خطاباً دیکر امر شریفم تصدیر و تسییر قلنمش اولمغله سنبدخی فرمودهٔ

سنیم اوزره بوطرفدن حرکت و محل مزبوره مواصلت برله سلفك موی الیهك ذکر اولنان سنه‌لر بقیه مدتنك خصوصات ضبطیه معاً امانةً اداره وموی‌الیهك صرافی متعهد اولدیغی مارالبیان بدلات و ثمرات ایله اموال سائره‌نك غیراز تسلیمات قصوریني خزائن شاهانه‌مه و اصحاب التزامات وسائره‌یه کماکان ادا و تأدیه ایتمك اوزره قضاهاء مزبوره‌ده اولان مطلوبات صحیحه‌سنی بالتحصیل پیدرپی صراف مرسومه جانبنه ارسال و اطاله اولنمسی خصوصنه بذل نقدینهٔ غیرت ایلمك فرمانم‌اولمغین مخصوصاً امر عالیشانم اصدار و اعطا اولنمشدر ایمدی کیفیت ارادهٔ سنیهٔ شاهانه‌م منطوق امرشریفندن معلومك اولدقده برمنوال مشروح عمل و حرکت برله انفاذ امر عالیشانمه جد تام وسعی مالا کلام ایلیه‌سن و سزکه قضاة و نواب موی‌الیها سز دخی موجب و مقتضای امر منیفمه عامل اولوب خلافی گونه حرکتی تجویزدن توقی و مباعدت ایلمکز بابنده امر عالیشانم صادر اولمشدر بیوردمکه حکم شریفمله (bir kelime açık) واردقده بو بابده بروجه مشروح شرفیافتهٔ صدور اولان اشبو امرشریف جلیل الشان واجب الاتباع و لازم الامتثالمك مضمون منیفی برله عامل اولهسز شویله بلهسزعلامت شریفه اعتماد قلهسز تحریراً فی سلخ شهر رجب لسنة خمس وخمسین ومأتین و الف قسطنطیة المحروسةم

IV.

Tanzimat tedbirleri hakkında Kocaeli Müşîrî Mehmed Akif, Hüdavendigâr Sancağı'nda İsmet Paşa ve muhassıl Kânî Bey'e ve kadılara gönderilen ferman.[1]

1255 Zilka'de sonları / 1840 Ocak sonları.

(Aynı defter)

توقیع رفیع همایون واصل اولیجق معلوم اولاکه ممالك محروسهٔ شاهانه‌مده ساکن و متوطن اولان کافهٔ اهالی و تبعه و رعایا و عجزه‌نك سایهٔ

1 Bu vesika hakkında bkz. 362. not 5.

معدلتوایهٔ جهاندارانهمده ازهر جهت رفاه حال وامنیت وحضور باللری وسائلنك استکمالی شرائط ممدوحهٔ خلافت وشیمهٔ بمقبولهٔ انصاف ومعدلت اقتضاسنجه ذاتاً و حقیقةً اقدم افکار خیریت آثار ملوکانهم اولدیغنه مبنی تأدیهسی مترتب ذمت اهالی وتبعه اولان مرتبات مخصوصه و تکالیف معینه وسائر لازم التسویه بولنان مصارفات واقعهدن ماعدا سائر مواد ظلمیهنك هر طرفدن دفع واحاسیله ممالك محروسهٔ پادشاهانهمك صورت ادارهسی قوانین شرعیه ونظامات مقتضیه تحتنه بالادخال مملکتلردن چیقمقده اولان ویرکو وسالیانه مادهسنك بتوفیقه تعالی مجرد استحصال رفاه واستراحت عباد [1] و استکمال معموریت ممالك و بلاد نیت خالصهسیله هرکسه خیرلو ومنفعتلو اولاجق وجهله برحسن اصوله [2] قنولهجغی کیفیتی کچنلرده بالالری خط همایون [3] موهبت مقرون شاهانهمله موشحاً اصدار وهر محله نشر وتسیار اولنان اوامر علیهٔ ملوکانهمده بیان واشعار قلنمشیدی بوائناده اشبو خصوص خیریت منصوصك صووت اجرائیهسی مجلس والای احکام عدلیهمده وکلا و وزرای عظام وعلمای اعلام و رجال دولتعلیهٔ ابدا تسامدن لازم کلانلر حاضر اولدقلری حالده بالدفعات مطالعه وتذکر وهربرطرفی کرکی کبی تأمل وتفکر اولنوب چونکه اشبو ویرکو مادهسنك یولسزلغه واهالی و تبعهنك راحتسزلکنه اصل سبب ومنشائی [4] ممالك محروسهٔ شاهانهمده الیوم جاری اولان التزامات اصول مضرهسی اولوب یعنی مرتبات معینهٔ دولتعلیهمدن ومصارفات سائرهٔ مملکتدن زائد اهالیٔ بلاد وعجزهٔ عبادن پك چوق اقچه چقوب حالبوکه بو مقوله زائد اولارق اخذ و تحصیل اولنه کلان [5] مبالغ ایسه نه خزائن جلیلهٔ شاهانه ونه برکونه اسباب معموریت

[1] Lûtfi ; استحصال و استراحت عباد
[2] Lûtfi : بر اصول حسنه تحتنه
[3] Lûtfi : خطوط همایون
[4] Lûtfi : اصل سبب ویرن شیٔ
[5] Lûtfi: اولنه کلان : اولنان

ممالك محروسهٔ پادشاهانهمه منفعت و فائدهسی اولمیوب همان ملتزم گروهی اللرینه کچهرك تلف اولمقده و سنه بسنه بو مادهٔ ردیهٔ ظلمیه وتحریبیه [6] آرتمقده اولدیغندن ابتداء امرده بوکا برچاره بولنهرق صورت حسنهیه تحویل اولنمدقجه لایقیله حمایت اهالی وتبعه قضیهسی [7] حاصل واسباب مطلوبهٔ معموریت ملکیه مرتبهٔ کماله واصل اولهمیهجغی آکلاشیلمش اولدیغنه بناءً بعد ازین بومقوله مواد ظلمیه رفع واحیا ایله خزائن جلیلهٔ شاهانهمدن مضبوط کافهٔ مقاطعات وسائر التزاماتك مقطوعیت وجهله ملتزملر عهدهلرینه احالهسی خصوصی فسح والغا اولنهرق اشبو ویرکو مادهسنك خزائن شاهانهم مرتباتنه وسائر تعیینات مخصوصنه [8] خلل کلمامك وزیر حکومت سلطنت سنیهمده بولنان بالجمله صنوف تبعهیه برکونه زائد ظلم وتعدی وقوعه کتورلمامك شرایط قویه ونظامات مؤسسهسیله هر برمحلك محصولات ارضیه وتجارت موقعیه واحوال حقیقیهسنه یعنی معاف وغیر معاف وخواص واوقاف سیاناً اولق اوزره [9] هرکسك حال واقتدار واموال واملاکنه و اراضی وعقارنه کوره بروجه تعدیل ترتیب وتحصیصیله تحصیل اولنمسی [10] خصوصی دردست مذاکره ومطالعه اولارق بتوفیقه تعالی بوندن صکرهجه بومادهٔ خیریهنك حسن حصول واجراسی الطاف الهیه دلالتیله مأمول قوی ایسهده بادیٔ مستقل مظالم وتعدی اولان شو التزامات اصول مضرهسنك [11] سایهٔ معدلتوایهٔ سلطنت سنیهمده اول بأول اهالیٔ ممالك اوزرلرندن رفعیله تنظیمات خیریه حقنده درکار اولان نیات مخصوصهٔ شاهانهمك اثار خیریت نثاری اعلانیله برابر مقدمهٔ تنظیمات اولارق بوبابده تحقیقات لازمه وتحصیل معلومات ایجابیهیه

[6] Kaynar: tecrübiyye.
[7] Lûtfi ve Kaynar: قضیهٔ خیریهسی
[8] Lûtfi: مرتبات مخصوصهیه؛ Kaynar: muayyenat-ı mahsusaya.
[9] Lûtfi' de yok. ..... اولق اوزره معاف
[10] Lûtfi: بروجه تعدیل ویرکولری تحصیل اولنمسی
[11] Lûtfi: مأمول ایسهده بادیٔ بربادیٔ ملك و دولت و باعث فقر اهالیٔ ملت اولان التزامات اصول ظلمیه و ردیهسنك

باقلمق و اشبو[12] التزامات اصولنك فسخی جهتیله برینه تأسیس اولنه‌جق اصول جدیده‌ٔ حسنه‌یه تطبیقاً تحصیلی لازم کلن مرتبات سلطنت سنیه‌مك وسائر واردات واقعه‌نك صورت اخذ وتحصیلی تحریر املاك ونفوس ایله بر رابطه‌ٔ معتدله و دائره‌ٔ مضبوطه‌یه قونلمسی تحقیقات مقتضیه وعلی الخصوص بو ماده‌ٔ خیریه ایچون ممالك محروسه‌مدن جلب اولنمقده اولان بعض وجوه اهالینك واقع اولاجق افادات موقعیه‌لرینه تطبیق اولنمق اهم والزم کورندیکنه نظراً وضع اولنه‌جق اصول جدیده‌نك اجراسی حسب المصلحة[13] براز ایامه موقوف اولوب حال بوکه بمنه تعالی اللی آلتی سنه‌سی مارت ومحرمی بغایت تقرب[14] ایتمکده واموال مرتبه‌نك[15] تحصیلی موسمی کلمکده اولدیغندن بشقه‌جه اتخاذ اولنه‌جق[16] نظامات جدیده‌دن طولایی[17] الحالة هذه طشره‌لرده بولنان وویودکان (Voyvodegân) وسائر ملتزمینك مأموریت سابقه‌لری بالطبع منقضیه اولمق لازم کله‌جکندن هم بروجه محرر اصول مأموریه‌سنه مباشرت اتمك وهم ده قرار تنظیمات مقتضیه‌یه قدر وقت کچوب ده مرتبات مخصوصه و مصارف واقعه جهتلریله[18] خزائن جلیله‌ٔ شاهانه‌مك اصول اداره‌سنه سکته کلمامك ایچون بعده تعدیل و تبیین اولنه‌جق مرتباته[19] محسوباً وهر بر محلك ایجابات موقعیه‌سنه تطبیقاً ممکن مرتبه علی الحساب پشینات آقچه‌سی توزیع وتحصیل وخزائن مذکوره‌یه تقسیم اولنمق اوزره بوطرفه تسییله دقت ایلمك ایچون شیمدیدن[19] ممالك محروسه‌ٔ پادشاهانه‌مده کائن

[12] Lûtfi: ایجابیه‌یه تشبث اولنمسی و اشبو

[13] Lûtfi: تطبیقاً اجرا قلنمسی مقرر اولمسنه نظراً وضع اولنه‌جق اصول جدیده‌نك تأسیسی حسب المصلحة.

[14] Lûtfi; مارت و محرمی تقرب ایتمکده

[15] Lötfi: اموال میریه‌نك

[16] Lûtfi ve Kaynar: بشقه اتخاذ اولنه‌جق

[17] Lûtfi: نظامات جدیده اقتضاسنجه

[18] Lûtfi: مصارفات واقعه‌دن طولایی

[19] Lûtfi: مرتباته محسوباً ویریلان تعلیمات اقتضاسنجه هر بر محلده وضع و تشکیل قلنه‌جق مجلس اعضاسیله بالمذاکره ایجاب حال و موقعنه تطبیقاً شمدیدن ممکن مرتبه علی الحساب پشینات.

سنجق وقضالره طرف اشرف سلطنت سنیه‌مدن اقتضاسنه کوره محصل اموال نامیله مستقیم ومجرب الاطوار ودرایت وصداقتی بدیدار برر مأمور مستقل انتخاب و تعیین و یانلرینه لزومی مقدار کتبه ترفیق اولنه‌رق ویدلرینه شیمدیلك تعلیمات کافیه ویریله‌رك محل مأموریتلرینه اعزام قلنمسی ومحصلین مومی‌الیهمك بمنه تعالی محللرینه وصوللرنده بعد الیوم معاف وغیر معاف وخواص واوقاف سیان طوتلمق اوزره برموجب تعلیمات تعیین ویرکو خصوصنه مبادرت[20] ومذاکره تسویه امور مملکت ایچون بررمجلس ترتیب ایله کندوسی وبرابر بولنان ایکی نفر کاتبلر و حاکم و مفتی و برعسکر ضابطی ووجوه مملکتدن درایتکار و مجرب الاطوار درت نفر واکراول محلده رعایا بولنور ایسه متره‌پولید وایکی نفر قوجه‌باشی که جمعاً اعضاسی اون اوچ نفردن ترکیب اولنه‌رق مجلس مذکوره هفته‌ده ایکی اوچ کون تعیینیله جمله‌سی برلشوب کرك مصالح مقتضیه وکرك امور ملکیه‌نك بینلرنده بالمذاکره مستقلاً قلمه آلنه‌جق شرایط اصوله تطبیقاً اجرای اقتضالرینه مباشرت اولنمسی وکرسیٔ لواده بولنان مشیران کرام رئیس مجلس اولق لازم کله‌جکندن مشیران مشارالیهم اوقات معینه‌ده بالذات حاضر اولق اوزره کرك اول مجلس وکرك سائر قضالرده تأسیس قلنه‌جق مجالسه اعضا نامیله مأموریتی اقتضا ایدنلر اهالیٔ بلده‌نك کندو منتخب ومختارلری اولان کسنه‌دن اوله‌رق اشبو مجلس ریاستی دخی فرضا برمحلده فریق بولنوبده ریاسته قابلیتی نزد دولتعلیه‌مده محقق ومجزوم ایسه ریاستك اکا احاله‌سی وماعدا محللرده دخی اعضای مجلس هرکیمی انتخاب ایدر ایسه انك رئیس مجلس تعیینیله اشبو مجلسلرك هیئتلری اون اوچ نفردن عبارت اولمسی ومحصل اموال اولنلرك اقامت ایده‌جکلری قضالردن بشقه قصبات و قراده وضع اولنه‌جق کوچك مجلسلر اعضاسنك دخی ایجابنه کوره ترتیبیله مصالح واقعه مذاکره ومطالعه وقرار ماده مضاف اولدیغی

[20] Lûtfi: محللرینه وصوللرنده برموجب تعلیمات تحریر املاك و نفوسه مبادرت
Bundan sonra Lûtfi muhtasar ve çok farklıdır.

بیوك مجلسه انها وافاده قلنمسی و هر بر محلك امور ضبطیه‌سی ایالت وسنجق مشیر و فریقلری پاشالرمعیتلرنده عساکر نظامیه بولندیغی حالده طرفلرندن تعیین اولنه‌جق عسکری ضابطان و نفراتی معرفتلریله اجرا ایتدیریله‌رك عساکر مذکوره‌دن لزومی مقدارینك امور تحفظه مأموریتلری وماعداسنك محصل اموال بولنانلر معیتلرنده استخدام ایله معاش وتعیینلرینك نظامی وجهله تسویه وبعض محللرده عساکر نظامیه یوغیسه‌ده ردیف نفراتی اولدیغندن اویله اولان محللرك دخی حال و جسامتنه کوره امور ضبطیه و تحفظیه‌سنده نمقدار عسکر استخدامی لازمکلور ایسه کندو قضالرینك مرتب اولان ردیف نفراتندن ترتیب و مناوبه‌لری مجلسجه تبیین اولنه‌رق اکا کوره صورت استخدامارى تعدیل و مدت مناسبه‌ده تبدیل اولنمسی و بونلرك مناوبه‌لری هنکامنده عساکر موظفه مثللو امور تحفظیه وتحصیلیه‌ده قوللانیله‌رق کار و کسبلرینه بقه‌میه‌جقلرندن مدت مناوبه و استخدامارنده معاش وتعیینلرینك اصل عساکر موظفه معاش وتعیینته تطبیقاً محصللق اموالندن تأدیه وایفا والبیسهٔ مقتضیه و مواد ضبطیه وسائر امور نظامیه‌لری تعلیمنامهٔ مذکورك بوخصوصلره دائر اولان بندنده تصریح وبیان اولدیغی وجهله تنظیم و اجرا و طیارات دنیلن جرائم مادهٔ مکروهه‌سنك و بی اساس اولارق ویوده‌لر زمانننده ارالق توزیعلرنده آلنه کلن برطاقم مصارفاتك ومشیران و ولاة وسائرلری طرفلرندن کلان مباشرلره ویرلدی دنیله‌رك تحصیل اولنه کلان خدمت مباشریه‌نك و بونلره مماثل نا بمحل مبالغ وتمتعات ظلمیه و اهالی و عسکری وسائره‌دن جرم و قباحتلری ظهور ایدنلر حقلرنده حبس وتأدیب وضرب وتجریم مثللو معاملهٔ جاریه تنظیمات خیریه اصول مستحسنه‌سنه موافق صورتله تبدیل وتنظیم اولنمق لازم کله‌جکندن او مقوله‌لرك جرم و قباحتلری مجلسلرده مذاکره وتحقیق ایله مقتضای شرعیسی نوجهله ایسه اویله‌جه اجرا و معاذالله تعالی قتل وسرقت وسائر بو مثللو فضاحته جسارت ایدنلر اولور ایسه او مقوله‌لرك کیفیاتی مجلسلر طرفندن درسعادتمه اعلام

وانها قلنمسی و بروجه بالا أهالیٔ ممالك شاهانهمك ویرکو مادهسی قرار لاشنجیه قدر خزائن شاهانهم مصارفات متفرقه ومتفرعهسی تسویه اولنمق اوزره ایلروده هرکسك حصهسنه اصابت ایدهجك تکالیف ایجابیهسنه محسوب شرطیله مجلسجه بالمذاکره اهالینك حصهٔ ویرکوسندن اولارق اقتضا ایدنلردن ایجابی مقدار علی الحساب اقچهسی اخذ وتحصیل وسریعاً دربار شوکتقراریمه ارسال وتوصیل ایله اشبو پشینات آقچهسی تحمین صورتیله وعلی الحساب طریقیله اولهجغندن ایلروده یعنی ویرکوی ممالکك تعیین وتثبیتنده بر شخصدن آلنهجق پشین آقچه ویرکوسنه توافق ایدر ایسه ذمتی ابرا وتجاوز ایدر ایسه زیادهسی محصلین مومی الیهم جانبندن صاحبنه رد واعطا اولنماسی و ممالك محروسهٔ شاهانهمدن مرور وعبور ایدن مأمورین ومسافرینك مأکل ومساکن مصارفی اهالیٔ ممالك سلطنت سنیهمه تحمیل اولنمقده وعدم تقید مناسبتیله منزل خصوصنده دخی نظامنه منافی بر طاقم تعدیات وقوعبولمقده اولدیغندن بیمنة الله تعالی شروع اولنمش اولان قوانین شرعیه وتنظیمات خیریهنك مأثر جلیلهسندن اولمق اوزره اشبو اللی آلتی سنهسی مارتی ابتداسندن اعتباراً شیمدیلك جاده قضالرنده بولنان منزل خانهلر اسکان مسافرینه الویردیکی حالده هم مسافرخانه وهم منزل خانه وایچلرندن الویرمیانلر اولور ایسه بر مناسب محل مسافرخانه اتخاذ اولنهرق دولتعلیهم طرفندن صورت اداره‌سنه رابطه ویریلنجیه قدر تعلیمنامهٔ مذکوره ده مندرج صور نظامیهسنه تطبیقاً اداره ایتدیریلوب اول اصول اوزره قواص و تاتاردن تا وزرای عظامه وارنجه کافهٔ مأکولات وسائره بهاسی و منزل وکرا حیواناتی اجرتله تماماً کندولرندن النهرق بوندن طولایی اهالیدن برآقچه وبرحبه چقامق اوزره بو خصوصك دخی برمنطوق تعلیمات اجرای اقتضاسنه باقلمسی وبتوفیقه تعالی اللی آلتی سنهسی مارتندن التزامات اصول ردیهسی امحا ارلنهجغی جهتله مشیران فخام و فریقان کرامك سنهٔ سابقه اموالندن قضالر اوزرنده ظهور ایدهجك بقایالری خزائن شاهانهم اموالی دیمك اولدیغندن اومقوله بقایانك

دخی اول باول محاسبه‌لری معرفت شرع شریف و مجلسلر معرفتی وجمله اتفاقیله بروجه حقانیت رؤیت اولنه‌رق ایچلرنده فقط بغیر حق جریمه وسائر جهتله مبالغ ظلیمه بولنور ایسه تعدیل و تنقیح ایله ماعداسنك برآن اول یرلو یرندن تحصیل و بوطرفه تـبیلنه مسارعت و عتیق بقایالرك دخی جسته جسته تأدیه‌سی خصوصنك جمله اتفاقیله برحسن اصوله ربطنه دقت اولنمسی و رعایای دولت علیه‌مك جزیهٔ شرعیه‌لرینك صورت تحصیلی حقنده بودفعه ویریلان فتوای شریفه مقتضاسنجه هربرلوا وقضانك بوطرفده خزینهٔ عامره‌م قیودنجه اصناف ثلاثه اعتباریله لازم کلان جزیهٔ شرعیه‌لرینك مقداریني مبین اقتضا ایدن دفترلری تعیین اولنان محصلره اعطا ایله محللرینه واردقلرنده هربر قضا وقرانك حصهٔ قدیمه‌لرینی تفریق ایدوب رعایا قوجه باشیسی ووکیللرینی جلب ایله اول قضا وقرایه باشحاصهم واحوالهم هرنه مقدار اقچه اصابت ایدر ایسه جمع وتحصیل ایله طوپدن طرف دولتعلیه‌مه کوندرلمك اوزره محصلره تسلیم ایتملرینی تنبیه ایله اهل ذمت دخی جزیهٔ شرعیه‌لرینی یکان یکان ویروب وتأدیه‌سنه قوجه باشیلرینی وکیل ایدوب اولوجهله وکیللری یدلرندن تحصیل اولنمسی و مسافرت طریقیله برمحلدن دیکر محله کیدوب کلان رعایانك حین عزیمتلرنده کفیللرآلنوب اموال جزیه‌لری اصل کندوقضالرنده تحصیل‌قلنمسی وتنظیمات ویرکو ماده‌سی قرارندنصکره کافهٔ تبعه ورعایانك مترتب ذمتلری اولان ویرکوی سنویلری اخذ اولندیغن مبین یدلرنه ممهور سند اعطاسی اقتضا ایلدیکی مثللو تجارت ویاخود سائرجهتله اخرمحله نقل ایدوب برسنه ویا دخی زیاده قالوب متوطن حکمنه کیره‌جك بولنان افراد رعایانك جزیه وتکالیف سائره‌لری نقل ایلدیکی محلده النمسی و بو دفعه طوتیلان اصول وجهله مرور وعبور ایدن رعایانك او مقوله ویرکولری کیتدیکی محلدن ویا کیده‌جکی یردن النمسی و قبطیان حقنده دخی بو اصولك اجراسی لازم کلوب انجق بللو قبطیلرك اکثریسی طوپدن برر محلده اسکان ایتمیوب ایچلرنده کوچبه اولدیغندن طوپلیجه بولنان محللر قبطیانی جزیه‌لری چری باشیلری

معرفتلریله کفیله ربط اولنمدقجه رخصت تذکره‌سی اعطا اولنمامسی
والحاصل تعلیمات مذکوره‌ده محرر موادك مرکز لایقنده تنظیم وتسویه‌سیله
با عون و عنایت باری هر طرفده کمال اسایش و امنیت حصولیله معموریت
ممالك و انجا اسباب لازمه‌سنك اجرا و استحصالنه باقلمسی ومشیران و فریقان
مشار ومحصلین وسائرمأمورین مومی الیهمك معاش وماهیه‌لری محصلق
اموالنه داخل اولەرق تحصیل و اعطا اولنه‌جغی جهتله بونلر ایچون زنهار
وزنهار اهالیٔ تبعه‌دن بر اقچه و بر حبه النمامسی و قرار مذاکرات واقعه
و متفرعات مصالح مقتضیهٔ سائره‌یه دائر تعلیمات مفصلهٔ لاحقه بوندن بویله
بالتنظیم تسیار وفقط بعض مسافهٔ بعیده‌ده بولنان محللره یتشدیریله‌میه‌جکندن
بوسنه‌لك انلر استثنا وتأخیر ایله قصور اناطولی و روم ایلیده اولدقجه جوار
و مناسب یرلرده مواد مشروحه‌نك اجرای اقتضالرینه ابتدار قلنمسی ذکر
اولنان مجلس احکام عدلیه‌مده اتفاق آرا ایله قرارکیر اولەرق خصوصات
محرره‌نك اولوجهله اجرالری نزد مراحمو فر شهریارانه‌مده دخی بالتنسیب
اولبابده صحیفه پیرای صدور اولان خط همایون شوکتمقرون ملوکانه‌م
موجبنجه محال سائره‌یه تعیین اولدیغی مثللو خداوندکار صنجغنده کائن نفس
بروسه و کته و جبل عتیق واطره‌نوس وجبل جدید قضالرینه دخی سنکه
محصل مومی الیه سن درکار اولان درایت و استقامت و اهلیت ولیاقتك حسبیله
طرف اشرف پادشاهانه‌مدن سن مأمور و تعیین قلنمش اولدیغك مثللو کرسیٔ
لوا مجلس ریاستی دخی مشیر مشارالیهه احاله اولنمش اولمغله مقتضای
مأموریت و لازمهٔ کار کذاری و صداقتك اوزره معیتکه مأمور و تعیین اولنمش
اولان کاتبلر ایله ارسال اولنان تعلیمات سنیه‌می فریق مشار الیه و بالجمله وجوه
مملکت وسائر لازم کلنلر مواجهه‌سنده اشبو امر عالیشانمی تعقیباً قرائت
ومفهومنی هرکسه اعلان واشاعت برله مواد مندرجه‌سنك جمله اتفاقیله
بلطفه تعالی حرف بحرف اجرای اقتضالرینه بدأ ومباشرت و بروجه بالا
بوندن بویله تحصیص اولنه‌جق ویرکو ومرتباته محسوباً مطلوب اولنان

علی الحساب مبالغك مجلس معرفتی و اهالیٔ مملکتك اتحاد رأی وموافقتی ایله مقدارینی قطع و ترتیب و بالتحصیص خلول وقته مبنی جزیهٔ شرعیه‌نك برابرجه تحصیلیله پیدرپی درسعادته سوق وتسییرنه مسارعت و تعلیمات مذکوره‌نك حاوی اولدیغی نظامات حسنه‌یه منافی ورضای معدلت ارتضای ملوکانه‌مك خلافی حالات وقوعندن و متفرعات مأموریتك اولان موادده ذره نما قصور ورخاوت ونا ملایم وضع و حرکتی تجویزدن غایة الغایه توقی و مباعدتله ذات خلافتسمات ملوکانه‌مه ودیعهٔ جناب خدا اولان اهالی و رعایانك مطلوب معدلت مصحوب شهریارانه‌م اوزره حمایت وصیانت وبالوجوه آثار رنجش و تعدیدن وقایتلریله جمله‌سندن جناب سنی المناقب تاجدارنه‌م ایچون استجلاب دعوات خیریه‌یه مزید اعتنا ودقت ایلهاكٔ فرمانم اولمغین مأموریتکٔی حاوی مخصوصاً اشبو امر جلیل القدرم اصدار وتسیار اولنمشدر امدی کیفیت معلومك اولدقده برمنوال محرر عمل و حرکتله سندن مأمول اولان اثار کار کذاری وحمیتی کاملاً اجرایه بذل وسع ومقدرت وخلافنه حرکتله معاذالله تعالی نفسکٔی قانون جزایه القادن زیاده اتقا و مجانبت ایلیه‌سن وسزکه کاتبلر مومی الیهما سز سز دخی طرف دولتعلیه‌مدن بالانتخاب محصل مومی‌الیهه ترتیب قلنمش اولدیغکز حسبیله مقتضای مأموریت و صداقتکز اوزره عهده‌کزه احاله اولنان خدماتك بالاده محرر تنبیهات واعطا قلنان تعلیمات سنیه‌م اقتضاسنه تطبیقاً محصل مومی‌الیهله بالاتفاق حسن اجرا و ایفاسنه مبادرت و متفرعات مأموریتکز اولان خصوصاتك جمله‌سنده ادنی درجه تکاسل ورخاوت ومغایر امرورضای شاهانه‌م وضع وحالت وقوعندن بغایت احتراز و اجتناب اوزره اوله‌سز وسزکه مشیر مشار ونائبلر وسائر مومی‌الیهم سز مأمور مومی‌الیه طرف دولتعلیه‌مدن بالانتخاب ذکر اولنان قضالره محصل نصب وتعیین و برمنوال محرر امور مالیه‌سنك تحصیلی بروجه استقلال عهده‌سنه احاله تفویض اولندیغی مجزومکز اولدقده اصول مأموریتکه دائر برموجب تعلیمات سنیه‌م اجرا ایده‌جکی کافهٔ خصوصاتده

طرفکزدن لازم کلان معاونت ومظاهرت کاملەنك اجرا وایفاسنه جملەکز بالاتفاق کمالیله اهتمام ودقت وخصوص مزبورك بو وجهله اجراسندن مقصد اصلیٔ شاهانەم آنجاق اهالی وتبعەنك حسن حمایت و صیانت وتخفیف بار و ثقللری قضیهٔ خیریەسندن عبارت اولوب انشاءالله الرحمن بوندن بویله جملەسی سایهٔ مراحموایهٔ جهاندارانەمده کمال رفاه واستراحتله اسوده حال وحکام و وجوه وضابطان مملکتدن بو مادەلرك بو وجهله حسن تسویه وتنظیمی خصوصنده ابراز معاونت وحقانیت ایلیانلر هرحالده توجهات سنیهٔ ملوکانەمه مظهریتله نائل آمال اولەجقلری بدیدار اولدیغی مثللو عکس حرکته اجتسار ایدنلر بولنورایسه دنیا واخرتده مجازات شدیدەیه گرفتار اولەجقلرنده اصلا شبهه اولمامغله شو امراهمده جملەکز طرفندن کوکل برلکیله اقدام و غیرت اولنەرق کرك حمایت وصیانت اهالی وتبعه مادەسنده وکرك خزائن شاهانەنك کسر ونقصاندن محافظه ووقایەسی خصوصنده فوق الغایه صرف ما حصل وسع و قدرت ایلمکز قطعی مطلوب ملوکانەم ایدوکی ومفهوم امر واراده سنیهٔ شاهانەمی یاکلش اکلیوبده و بونجه مظالم عدیدەنك اوزرکزدن رفعیله تخفیف بارکرانکز خصوصنده ارزانی قلنان معدلت سنیەمك قدر و شکرینی بیلمیوبده اموال مرتبهٔ میریەدن ومصارف ضروریهٔ ولایتدن کرك بو دفعه علی الحساب طریقیله تحصیلی لازم کلەجك وکرك بوندن بویله اصول اعتداله تطبیقاً وتحقیقات واقعه وتدقیقات مقتضیەیه توفیقاً اتفاق آرا ایله قرارلاشدیریلاجق حصهٔ ویرکویی ویرمامك ویاخود وجوه ومعتبران مملکتدن بولنانلر قدرتنه گوره اوزرینه اداسی لازم کلان تکالیفی ویرمکده بر گونه تردد ایله کندو ویرەجکلرین عجزهٔ اهالیه تحمیل ایتدیرمك سوداسنده و ومعافیت داعیەسنده بولنان اولورایسه جسارت ایدنلرحقنده جزا قانوننامەسنه تطبیقاً مجازات شدیده اجراسنده دقیقه فوت اولنمیەجغی دخی معلومکز اولدقده اکا کوره کیفیتی هرکسك گوش هوشنه کوزلجه تلقین وتفهیم برله هرحالده اجرای امر وفرمان ملوکانەمه بالاتفاق صرف جهد ودقت ومغایر رضای

شاهانه و منافئ تنبیهات پادشاهانه‌م وضع و حالت و قوعندن حذر و مجانبت ایلمکز بابنده فرمان عالیشانم صادر اولمشدر بیوردومکه (bir kelime açık) وصول بولدقده بو بابده وجه مشروح اوزره شرفیافته صدور اولان فرمان واجب الاتباع و لازم الامتثالمك مضمون اطاعتمقرونیله عمل و حرکت ایلیه سز شویله بیله‌سز علامت شریفه اعتماد قیله‌سز تحریراً فی اواخر شهرذی القعدة الشریفة لسنة خمس وخمسین و مأتین و الف

قسطنطنیة المحروسة‌م

V.

Eshâm kavâimi ile yapılacak tediyelere dair ilmühaber.[1]
26 Cemâziyelâhir 1256 / 25 Ağustos 1840.

(Başvekalet Arşivi, Mühimme defteri, No. 254, I)

معلوم اولدیغی و مجلسده مذاکره قلندیغی اوزره شوآرالق خزائن جلیله شاهانه‌مك درکار اولان مصارفات کثیره‌سی و نقود موجوده‌سنك قلتی جهتیله تثبث اولنان استقراض ماده‌سنك حصولنه قدر لزومی اولان آقچه‌نك تدارکی لازمه‌دن و اشبو مصارفات کثیره‌یه کفایت ایده‌جك آقچه‌نك اوته‌دنبرو استحصالی حیز امکانده اولمدیغندن ایجابی لدی التأمل مقدملرده اولدیغی مثللو شمدیدخی وقت وحاله کوره رواجی اولمق و النوب و یرلمه‌سنده سهولت بولنمق اوزره اسهام قوائمی ترتیبی مقتضی کورولوب اکرچه مالیه خزینه‌سندن شمدیکی حالده طقوزرسنه‌لکنه سهم قائمه‌سی و یرلکده ایسه‌ده اسکی اسهام قوائمی اصولنه خلل کلمامك و بر ترتیب مخصوص اولمق و ایستیانلر عهده‌سنه برات ایتدیرمك و یدلرنده سهم قائمه‌سی بولنانلرك فائضلری و یرلمك اوزره تسهیلاً للمصلحة سکزر سنه‌لکنه تنظیمنده اخذ و استیفا قلنمق اوزره بو صورتك اجراسی دفع مضایقه‌یی موجب اولدیغنی و اکرچه عساکرك معاش

1 Krş. Lûtfî, VI, s. 127-29.

و ماهیه‌لرینه و بعض ارباب احتیاجك معاشی اولنلره معاشلرینه محسوباً اسهام قائمه‌سی ویریله‌مز ایسه‌ده بندکان سلطنت سنیه‌نك مخصوص اولان معاشلرینك نصفنی نقداً و نصف دیکرینه اسهام قوائمی اعطا اولنمسی و بعض مصارفاتکدخی ممکن اولابیله‌جکنه کوره قوائم مذکوره ایله اولشدیرلمسی تنسیب اولنمش وکیفیت حضرت شاهانه‌دن لدی الاستیذان اراده سنیه ملوکانه دخی بو وجهله شرفصدور بیورولمش اولمغله موجبنجه اقتضاسنك اجراسی خصوصنه همت بیورلمق بابنده بیاض اوزرنه مصحح صادر اولان فرمان عالی موجبنجه واردات محاسبه‌سنه قید ایله اقتضا ایدن محلاره علم وخبر لر تحریر اولنمق فرمان سامی بیورلمغین موجبنجه قید اولنوب سائر اقتضا ایدن محلاره علم وخبرلری ویرلمش اولمغله برمنوال محرر کیفیت معلوم اولمق ایچون دیوان همایون قلمنه اشبو علم وخبر ویرلدی.

فی ٢٦ ج سنه ١٢٥٦

VI.

Tanzimat'ın Kıbrıs'ta uygulanması.[1]

7 Şevvâl 1256 / 2 Aralık 1840.

(Başvekalet Arşivi, Maliye no. 13663, 4-5)

رتبه ثالثه رجالندن وآمدی دیوان همایون خلفاسی متحیزانندن اولوب بودفعه طرف اشرف سلطنت سنیه‌مدن قبریس جزیره‌سنه محصل نصب وتعیین قلنان محمد طلعت دام مجده‌یه وتیمارلی سواری عساکر منتظمه شاهانه‌م میرالایلرندن جزیره مذکوره امور ضبطیه مأموری مصطفی بك زید اقباله‌یه و جزیره مذکوره‌ده کائن قضالرك نائب ومفتیلری زید علمهم واعضای مجلس جزیره زید قدرهم حکم که رجال دولت علیه‌مدن قبریس جزیره‌سی محصلی بولنان عثمان بکك بو دفعه محصللق مذکوره‌دن عزلیله یرینه مستقیم

1 Karş. Lûtfî, *Târih*, VI, 88-89.

و درایتکار و اصول تنظیمات خیریه‌یه وقوف و معلوماتی اشکار برینك انتخاب و تعیینی لازم کله‌رك سنکه مومی‌الیه سن میانه‌ٔ امثال و اقرانکده اوصاف مذکوره ایله متصف و او مقوله مهام ومصالح سنیه‌مك حسن رؤیتنه وایفاسنه مقتدر و واقف بولنماك حسبیله محصللق مذکوره مأموریتك خصوصنه اراده‌ٔ سنیه‌ٔ ملوکانه‌م تعلقیله اولبابده امر همایون شوکتمقرون شاهانه‌م سنوح وصدور ایلمش و اکرچه جزیره‌ٔ مزبوره‌ده تنظیمات خیریه اصولنك اجراسی مؤخراً واقع اولان انهایه مبنی بمنه تعالی اللی یدی سنه‌سی مارتی حلولنه قدر بالتوقیف شیمدیلك اصول سابقه‌سی وجهله اداره اولنمقده اولوب فقط اول أمرده حسن تسویه‌ٔ امور ومصالح واقعه‌ٔ مملکت ایچون تأسیسی لازم کلان مجلس جزیره سلفك میر مومی الیه معرفتیله ترتیب قلنمش ایسه‌ده مجلس مذکور اعضاسی اصولی وجهله یعنی اهالی ورعایانك اتفاق وانتخابلریله نصب و تعیین اولنمامش اولدیغندن کرك مجلس مذکورك تنظیمات خیریه اصولنه تطبیقاً اتفاق وانتخاب اهالی و قرعه اصول شرعیه‌سنك اجراسی ایله مجدداً تنظیم و تسویه‌سی و کرك سائر بعض خصوصات واقعه‌نك رؤیت و تحقیقی ضمننده مجلس احکام عدلیه‌م قراری وجهله مالیه خزینه‌ٔ جلیله‌سی طرفندن سنکله بالرفاقه مخصوص مأمور دخی کوندریله‌رك اولبابده دیکر امر شریفم تصدیر قلنمش اولمغله محصللق مذکوره مأموریتکی حاوی اشبو امر جلیل القدرم دخی اصدار و یدیکه اعطا اولنمشدر ایمدی کیفیت معلومك اولدقده مقتضای مأموریت و لازمه‌ٔ مهام آشنائی و درایتك اوزره سریعاً بو طرفدن حرکته و جزیره‌ٔ مزبوره‌یه واروب اول باول لفقوشه قصبه‌سنده کائن بیوك مجلسی تنظیمات خیریه حقنده مؤسس اولان تعلیمات سنیه‌م مؤداسنه توفیقاً منوال محرر اوزره مجدداً بالتنظیم سالف‌الذکر امر شریفمده محرر مواد سائره‌نك دخی انضمام رأی ومعرفتك وشرع شریف ومأمور مومی‌الیه معرفتی و مجلس مذکور اتفاقیله کما ینبغی اجرا و تسویه‌سنه اهتمام و دقت و سلفك میر مومی‌الیهك حین مأموریتندن وقت انفصاله دکین تحصیلات و مصروفاتنك لازم کلان محاسبه‌سنی دخی رؤیت

ایدرك اقتضا ایدن ممضی دفترین با مضبطه و اعلام مأمور مومی‌الیهه تسلیماً دربار شوکتقرارمه ارسال وتقدیمه مباشرت وجزیرهٔ مزبوره‌ده کائن سائر قضالر مجلسلرینی دخی کذلك اتفاق و انتخاب اهالی وقرعه اصول شرعیه‌سنك اجراسی ایله مجدداً ترتیب و تنظیم برله هر برمهام و مصالح واقعه وکرك مال مقطوع وسائر مصارفات مرتبه و مقتضیهٔ مملکتی کله‌جك مارته قدر اصول سابقه اوزره مجلسجه بروجه حقانیت رؤیت و تمشیتله مال مقطوع مذکورك بوسنه‌لك سابقی وجهله یرلو یرندن تحصیل و مالیه خزینهٔ جلیله‌سی طرفنه ارسال وتوصیلنه و بمنه تعالی مارت خلولنده ذکر اولنان تنظیمات خیریه اصول وفروعنك کاملاً اجراسیله جزیرهٔ مذکوره‌نك هرحالده حسن اداره‌سی اسبابنك استحصالنه مبادرت و اهالی ورعایاسنك سایهٔ مراحمواپهٔ جهاندارانه‌مده ازهر جهت صیانتلری امراهمنه لیل ونهار بذل بازوی لیاقت و جزیرهٔ مزبوره‌ده بولنان مستأمنانك بررتقریب املاك تملکیله ایجاب ایدن تکالیف مملکتی ویرمکده تردد ایتمکده اولدقلری تحقیق اولنوب حالبوکه مستأمنانك ممالك محروسه‌مده املاك تملك ایلملری عهداً ممنوع ایکن اولطرفده بولنانلرك برر تقریب اللرینه کچمش اولان املاکدن بووجهله ویرکو ویرمکده ترددلری واهی وعلی الخصوص بونلرك ویره‌جکلری ویرکو یالکز عهده‌لرنده بولنان املاك واراضیدن دیمك اولدیغی ظاهر و بدیهی ایدوکنه ممالك محروسهٔ شاهانه‌مده کائن کافهٔ املاك و خواص و اوقاف و معاف و غیر معاف سیان طوتیلوب جلهسندن ایجاب ایدن اعشار شرعیه‌لریله حاصلات وتمتعات واقعه‌لرینه کوره ویرکوی سنویلرینك اخذ وتحصیلی تنظیمات خیریه اقتضاسندن اوله‌رق هر برمحلده اوجه اجرا قلنمقده اولدیغنه مبنی جزیرهٔ مزبوره‌ده تنظیمات مزبوره‌نك حین اجراسنده دخی بو امر مهمه کمالیله اعتنا و دقتله کرك مستأمن وکرك سائر هر کیمك عهده‌سنده اولور ایسه اولسون کافهٔ املاك و مناستر وسائر محللره مخصوص اوقاف و معاف وغیر معاف سیان طوتیله‌رق جلهسنی مجدداً تحریر و ترقیم ایله هرکسدن حال وتحمل وتمتعلرینه کوره ایجاب ایدن

ویرکوی سنویلرینك تماماً اخذ و تحصیلی اولوجهله لوازم حقانیتکاری ونصفتك ایفا و استکمالی خصوصلرینه بذل حمیت و الحاصل متفرعات مأموریتك اولان کافهٔ خصوصاتك قوانین مؤسسه‌یه تطبیقاً محور لایقنده رؤیت و اجراسنه صرف مقدرت و مواد لازمه و مصالح واقعه‌نك ضبطیه مأموری مومی‌الیه وسائر اعضای مجلس ایله بالاتفاق کوزلجه تسویه و تمشیتیله جانب جلیل المناقب شهنشاهانه‌م ایچون جمله‌دن دعوات خیریه استجلابنه صرف رویت و هرحالده سندن مأمول اولان درایت وحمیت لوازمنی کاملاً ابراز ایله ایفای حسن خدمت و استقامته مزید سعی و غیرت و قوانین مؤسسه و تنبیهات محرره‌نك خلافی وضعی تجویز دن مباعدت ایلیه‌سن و سزکه ضبطیه مأموری و نائب و مفتیلر وسائر مومی‌الیهم سز مأمور مومی‌الیه طرف دولت علیه‌مدن بالانتخاب جزیرهٔ مزبوره‌یه وجه محرر اوزره مخصوص محصل نصب و تعیین و ادارهٔ امور مالیه‌سی عهده‌سنه احاله و تفویض اولندیغی سزکدخی مجزومکز اولهرق کافهٔ امور مأموره‌سنده اصول مذکوره وجهله حسن تنظیم و تسویه‌سی خصوصنده طرفکزدن لازم کلان معاونت ومظاهرتك کاملاً اجرا و ایفاسیله هرحالده ابراز لوازم یکجهتی و اتفاقه اهتمام ودقت و قانوننامهٔ همایونم احکام منیفه‌سنه منافی و امر ورضای شاهانه‌مك خلافی وضع وحرکت وقوعندن زیاده حذر و مجانبت ایلمکز بابنده .

فی ۷ س ۲۵۶

VII.
Tanzimat'ın Kıbrıs'ta uygulanması.
7 Şevvâl 1256 / 2 Aralık 1840.

(Aynı defter, 5-6)

رتبهٔ ثالثه رجالندن و امدیٔ دیوان همایونم خلفاسی متحیزانندن اولوب بو دفعه قبریس جزیره‌سنه محصل نصب اولنان محمد طلعت دام مجدهیه وتیمارلوسواری عساکر منتظمهٔ شاهانهم میرالایلرندن جزیرهٔ مزبوره امور ضبطیه مأموری مصطفی بك زید اقباله‌یه وذکر آتی خصوصاتك رؤیت وتسویه‌سنه مالیه خزینهٔ جلیله‌سی طرفندن مخصوص مأمورو تعیین قلنان خواجگان دیوان همایونمدن و واردات محاسبه‌سی کتبه‌سی متحیزانندن محمد انیس زید مجده وجزیرهٔ مزبوره‌ده کائن قضالرك نائب ومفتیلری زید علمهم واعضای مجلس جزیره زید قدرهم حکم که

بتوفیقه تعالی استکمال رفاه واسایش احوال عباد واستحصال اسباب معموریت ممالك وبلاد نیت‌خالصه‌سیله ممالك محروسهٔ شاهانهمك اکثر محللرنده اجرا وتأسیس اولنان تنظیمات‌خیریه اصول معدلتشمولنك قبریس جزیره‌سنده دخی اجراسی ضمننده رجال دولت علیه‌مدن عثمان بك بوندن اقدم محصل نصب وتعیین اولنمش ومؤخراً اللی التی سنه‌سنه محسوباً جزیرهٔ مزبوره‌ده اصول مذکوره‌نك اجراسی‌موسمی کذاران ایتدی دیو میر مومی الیه طرفندن انها وقوعنه مبنی فقط بو سنه‌لك امور مالیه‌سی اصول سابقه‌سی وجهله اداره اولنمق واول امرده وضعی لازم کلن مجلس مملکتك برموجب تعلیمات سنیهم اهالی ورعایانك معتمد ومنتخبلری اولان اعضادن ترتیبیله حسن ادارهٔ امور مملکت وحمایت وصیانت عجزهٔ رعیت خصوصلرینه اعتنا ودقت قلنمق اوزره اجرای‌تنظیمات سائره‌نك سنهٔ آتیه‌یه توقیفی خصوصنه مساعدهٔ سنیهم ارزان قلنمش ایسه‌ده اشبو اصوله رعایت اولنمیه‌رق اسلام ورعایادن بعض نااهل کسنه‌لر برتقریب مجلس مذکور اعضالغنه دخول ایتمش وحتی جزیرهٔ مرقومه قوجه باشیلرندن هاجی کرکری وابیدو نامْ ذمیلر اوته‌دنبرو اموال فقرایی دیله‌دکلری کبی مأکل اتخاذ اتمشلر ایکن انلر دخی خود بخود مجلس مذکوره اعضا تعیین قلنمش اولدیغندن بشقه میر مومی‌الیهك وکیلخرجی بولنان کسنه رعایادن برآشجی‌یی بغیرحق ضرب ایدرك مرسوم متأثراً هلاك اولمش اولدیغنی وسائر جهتلرله دخی اهالی وفقرایه مظالم وتعدیات وقوعبولمقده ایدوکنی بو دفعه جزیرهٔ مزبوره‌دن دربار شوکتقرارمه کلمش اولان معلوم الاسامی رعایا ایله سائر ارباب وقوف مجلس احکام عدلیه‌مده

افاده و اخبار ایلمش اولدقلرینه و بو صورت بالوجوه رضای معدلت اقتضای شاهانه‌مه منافی و قوانین مؤسسه‌نك خلافی برکیفیت بولندیغنه مبنی میر مومی‌الیهك عزلیله یرینه درایت و استقامتله متصف و تنظیمات خیریه اصول معدلتشمولنه واقف بندکان سلطنت سنیه‌مدن برمناسبی محصل نصب و تعیین ومالیه خزینهٔ جلیله‌سی طرفندن یاننه برمأمور ترفیق اولنه‌رق جزیرهٔ مذکوره‌یه و صوللرنده اول باول لفقوشه مجلسنك تنظیمات خیریه حقنده مؤسس اولان تعلیمات سنیه‌م مأل و مؤداسنه تطبیقاً اتفاق و انتخاب اهالی و قرعه اصول شرعیه‌سنك اجراسی ایله مجدداً تنظیم و تسویه‌سیله بعده قوجه‌باشیلر مرسومان کرکری و ابیدونك معرفت شرعشریف و مجلس مذکور و مأمور مومی‌الیه معرفتی ایله لازم کلان محاسبه‌لری رؤیت اولنوب کیفیت وکیتی و میر مومی‌الیه حقنده رؤیت اولنان مواد مشتکانك وکرك ذکر اولنان اشبو مادەسنك دخی وجه شرعی اوزره تدقیق و ظاهره اخراجیله‌کنه و حقیقتی با مضبطه و اعلام بوطرفه بیلدیرلمسی و اشبو کله‌جك مارت ابتداسنده جزیرهٔ مذکوره‌ده دخی اصول تنظیمات خیریه‌نك کاملاً اجراسنه مباشرت قلنمسی خصوصلری سالف‌الذکر مجلس احکام عدلیه‌مده قرارکیر اولمش و اولوجهله اجرا و تسویه‌سی خصوصنه ارادهٔ سنیهٔ ملوکانه‌م تعلقیله اولبابده شرفریز سنوح و صدور اولان امر همایون شوکتمقرون پادشاهانه‌مله دیکر صدور ایدن فرمان عالیشانم موجبنجه جزیرهٔ مزبوره محصللغی سنکه مومی‌الیه‌سك عهدهٔ اهلیتکه احاله و تفویض و مواد مذکوره‌نك دخی منوال محرر اوزره رؤیت و تسویه‌سی ضمننده مالیه خزینهٔ جلیله‌سی طرفندن مأمور مومی‌الیه درکار اولان درایت واستقامتی جهتیله مخصوص بالانتخاب یانکه ترفیق قلنمش ولفقوشه نائبیله جزیرهٔ مزبوره باش پسقپوسی حقلرنده دخی بعض مرتبه قیل وقال وقوعبولمش اولدیغندن انلرك دخی عزل و تبدیللریله یرلرینه اخر مناسبلرینك تعیینی خصوصنه دخی ارادهٔ سنیه‌م تعلق ایدرك مقتضالری دردست اجرا بولنمش اولمغله بمنه تعالی اولطرفه وصوللرنده بالاده بیان اولدیغی وجهله اول امرده لفقوشه مجلسنك مأمور

مومی‌الیه معرفتی وجمله اتفاقیله منوال محرره اوزره تنظیم وتسویه‌سنه مبادرت وبعده مرسومان کرکری وابیدونك اقتضا ایدن محاسبه‌لرینی کذلك مأمور مومی‌الیه معرفتی وشرعشریف و مجلس مذکور معرفتلریله اهالی ورعایادن لازم کلنلر حاضر اولدقلری حالده بروجه حقانیت یکان یکان بالرؤیه کیفیت وکیتنی ومیر مومی‌الیه حقنده وقوعبولان اشتکانك و کرك اشبی مادەسنك دخی وجه شرعی اوزره مجلسجه تدقیق وظاهره اخراجیله صحت وحقیقتنی مأمور مومی‌الیه معاودتیله با مضبطه واعلام دربار معدلتقرارمه انها و اشعاره مسارعت واشبو حلول ایده‌جك مارتده جزیرهٔ مذکوره دخی اصول تنظیمات خیریه‌نك دیکر امر شریفمده مندرج تنبیهات اقتضاسی وقوانین وتعلیمات سنیه‌م مؤداسی اوزره کاملاً اجراسی اسبابنك استحصالنه صرف رویت ایلمك فرمانم اولمغین اعلاماً وتنبیهاً اشبو امر جلیل القدرم اصدار ومأمور مومی‌الیه یدینه اعطا اولنمشدر ایمدی کیفیت معلومك اولدقده بروجه مشروح عمل وحرکتله انفاذ و اجرای امر عالیشانمه کمالیله اهتمام و دقت ایلیه‌سن وسنکه مأمور مومی‌الیه‌سن سندخی مقتضای مأموریت ولازمهٔ کارکذاری ودرایتك اوزره محصل مومی‌الیه ایله بالرفاقة اولجانبه واروب بالاده بیان اولنان خصوصاتك منوال محرر اوزره صادقانه ومستقیمانه رؤیت وتسویه‌سیله لازم کلان ممضی دفتریله اعلام ومجلس مضبطه‌سنی بالاستصحاب بو طرفه عودت واولوجهله تکمیل امر مأموریت وایفای لازمهٔ کارکذاری ودرایته اقدام ودقت وسزکه ضبطیه مأموری وسائر مومی‌الیهم سز مضمون امر وفرمان ملوکانه‌م سزکدخی مجزومکز اولارق موجب ومقتضاسنك اجرا وایفاسی خصوصنه جمله‌کز بالاتفاق زیاده اعتنا وصرف مقدرت وخلافی وضع وحالت وقوعنی تجویزدن غایت الغایه حذر ومجانبت ایلمکز بابنده .

فی س ۷ سنه ۱۲۵٦

VIII.

Eski vergi muâfiyetlerinin halkı kışkırtmasına dair.

20 Safer 1257 / 13 Nisan 1841.

(Başvekâlet Arşivi, Bâb-ı Âsafî defterleri, no. 370, 37)

آیاش مجلسنه

ایکیوز اللی آلتی سنهسنه محسوباً تخصیص بیوریلان سکزیوك بوقدر بیك غروش ویرکو هرکسك املاك وحیوانات وحاصل اولان تجارت وتمتعاتنه کوره بروجه تعدیل و تسویه بالتوزیع ایکی دفعه که علی الحساب بعد المحسوب قصوری تحصیل اولنمقده بولنمکن سابقده تکالیف ویرمیانلردن اسامیسی مضبوط چند نفر اشخاصك قصبهٔ مزبوره اهالیسیله اطراف قرا اهالیسنی بالافساد جمهوره ابتدار ایلدکلرنده قصبهٔ مزبوره جوار دستارلی قریهسی اهالیسندن اولوب ایاش قصبهسنده ساکن امیر بك نام کسنه قریهٔ مزبوره عزیمت ایدرك مختار بولنان کندواوغلی علی نام کسنه ایله قریهٔ مزبوره اهالیسنی بالاغفال قریهٔ مرقومهنك ثباتنه دائر مقالات ایرادیله اطراف قرایه خبر والنه بش امضالو کاغد ارسال ایلمش اولدقلرینی احتساب مأموری ایاش مجلسنه لدی الاخبار مرقوم علی وقریهٔ مرقوم امامی مجلسه جلب ایله کیفیت استفسار اولندقده مرقوم علی اسناد اولنان تحریرات وکاغد ارسالنی انکار و مرقوم امام دخی مرقومان طرفلرندن اویله برتذکره کندوسی یازمش اولدیغنی اقرار ایتمش اولدیغندن همان مرقوم علی محبسه القا وپدری امیر بك دخی فساد مزبوره بروجه محرر سبب اولماسه بیله منعنه مقتدر اولدیغی حالده ظهور جمهوره دها رواج ویرمسی کندوسنی متهم ایدرك لاجل التأدیب درسعادته اسرا قلنمش وحادثهٔ مذکوره سبب اولان چند نفر اشخاص هنوز اله گچمامش اولدیغندن اخذ وگرفت اولندقده ایکی نفری دخی ارسال قلنمجغی بیانیله اوغلی مرقومك صورت مجازاتی استیذانی متضمن توارد ایدن مضبطه ایله ضبطیه مأموری سعادتلو

طیار پاشا طرفندن با تحریرات انها و بیان اولنمقدن ناشی کیفیت مجلس والای احکام عدلیه‌یه لدی‌الحواله مرقوم امیر بك و اوغلنك انها اولندیغی اوزره سؤ حرکتی و اولوجهله ایقاض فتنه‌یه جسارتی متحقق اولدیغی صورتده فی الحقیقه امثالنك ترهیبی ایچون تأدیبلری اقتضای حکم قانوندن بولنمش ایسه‌ده هنوز مرقومك اون بش امضالو دیو کوندردیکی محرر اولان کاغد قریه امامنك مرقومان طرفندن یازوب مجلسده اقرار ایتدیکی اولوب یالکز بونکله مرقومك تأدیبنه حکم قلنمق مغایر الاصول حقانیت اوله‌جغی عیان بولنمش ومیرمرقومك کندوسی بوطرفده محبوس اولوب اوغلی دخی الحالة هذه محلنده محبسده بولنمش ایدوکندن مرقومك بو طرفده اوغلنك اولجانبده حبسده توقیفلریله جنحه و قباحتلرینك کرکی کبی ظاهره اخراجیله بوراده اقتضاسنه باقلمسی مناسب اوله‌رق اولوجهله مرقوملر حقنده برموجب قانوننامهٔ همایون اجرای جزا اولنمق اوزره مرقوم وکرك اوغلنك جنحهٔ واقعه‌لرینك بالاطراف اشعاری واورش قریه‌سی ماده‌سنه باعث اولارق اخذ وگرفت وایکی نفری کوندریله‌جکی اشعار قلنان اشخاص هنوز أله کتوریله‌مامشمیدر انلرك دخی کیفیتنك لایقیله تحقیقیله با مضبطه اشعاری خصوصی مجلس والای مذکورده تنسیب و مجلس عالیٔ عمومیده دخی تذکر وتصویب قلنمش اولمغله اولوجهله اقتضاسنك اجراسی خصوصنه مبادرت ایلمکز بابنده شقه .

فی ۲۰ ص سنه ۱۲۵۷

IX.

Ulemânın karantina aleyhine halkı ayaklandırması.

20 Safer 1257 / 13 Nisan 1841.

(Başvekalet Arşivi, Bâb-ı Âsafî defterleri, no. 370, 38)

آماسیه محصلنه

بوندن اقدم اماسیه قرنتنه هکیمنك اهلاك واعدامی فسادینه بادی اولدقلری اسناد اولنوب مقدمجه لاجل الاستنطاق درسعادته جلب اولنان علمادن چند نفر ایله اعضای مجلسدن معلوم الاسامی ادملر و اصل مؤدیٔ جمهور اولدیغی شهادت اولنان پیاسلی زیاده حلیم افندی ایله فساد مذکورك تحدثنه مجاسرتلری اسناد اولنان اشخاص و طبیب مرقومك قاتلی اولدقلری روایت اولنمش اولان ایکی نفرك مجلس احکام عدلیه‌ده دفعاتله لدی الاستنطاق ذکر اولنان علمادن چند نفرك اشبو مادهٔ فساددده مدخللری اولدیغی بعدالثبوت افاده قلنمش ایسه‌ده مومی‌الیه پیاسلی زاده‌نك فساد مذکورك وقوعنی بلنده بچاق اولدیغی حالده جمهورده داخل بولنوب اهالی قرایی دخی اضلال وافساده طلبسندن حسن نام کسنه‌یی کوندرمش اولدیغندن ..

فی ۲۰ ص ۱۲۵۷

X.

Konya ferîkine ve Çamardı muhassılına vergilerini vermeyip ayaklanmış olan reâyânın te'dîbi hakkında.

26 Safer 1257 / 29 Mart 1841.

(Başvekâlet Arşivi, aynı defter, 48)

چام آردی قضاسنه تابع مشلی قریه‌سی رعایاسی حصه‌لرینه اصابت ایدن ویرکو ایله مترتب عهدهٔ ذمتلری اولان جزیهٔ شرعیه‌لرینی اداده مخالفت وخلاف رضا اوضاعه جسارت ایتمش اولدقلرندن حقلرنده معاملهٔ تأدیبیه‌نك اجراسی با مضبطه استدعا اولنمش ورعایای مرسومه‌نك اولوجهله ویرکولرینی اداده مخالفت و سلاحلانوب ضبطیه نفراتنه هجوم مثللو حرکاته جرأتلری بالوجوه منافیٔ اداب رعیت وحقارنده مجازات ایجابیه‌یی دعوت دیمك اولهرق بوخصوصده تأدیب وتربیه‌لری لازم کلمش وقضاء مزبور قونیه‌یه قریب وجوار بولنمش اولدیغندن کیفیتك طرف سعادتلرینه بالاشعار رعایای مرسومه‌یه اول امرده نصح وپند اولنهرق قبول ایتمدکلری تقدیرده قوهٔ جبریه ارائه‌سیله اسباب تأدیب وتربیه‌لرینك استحصالی و ذات سعادتلریله بالمخابره اقتضای حالك اجراسنه مبادرت ایلمسی خصوصنك دخی قضاء مزبوره محصلنه تحریر واشعاری مجلس احکام عدلیه‌ده بالمذاکره تنسیب و مجلس عالیٔ عمومیده تصویب اولنهرق خاکپای همایون حضرت شاهانه‌دن لدی الاستیذان اولوجهله اقتضاسنك اجراسی خصوصنه ارادهٔ سنیهٔ ملوکانه متعلق بیورلمش ر ۹۰ و کیفیت محصل مومی الیه یازلمش اولمغله ذات سعادتلری دخی اقتضای حاله کوره حرکت یعنی رعایای مرسومه‌یه اول امرده نصح وپند اولنهرق قبول ایتمدکلری حالده قوهٔ جبریه ارائه‌سیله اسباب تأدیب وتربیه‌لرینك استحصالی خصوصنه همت ایلملری سیاقنده شقه .

فی ٢٦ ص سنه ١٢٥٧

XI.

Ankara'da bir âyânın vergi yüzünden tahrikleri hakkında.

27 Safer 1257 / 20 Nisan 1841.

(Başvekâlet Arşivi, aynı defter, 53)

آنقره‌یه مضاف قصبهٔ بالایه تابع یکی شیخ قریه‌سی اهالیسندن اولوب چوق وقت ناحیهٔ مزبوره اعیانلغنی بالتحصیل هر بر خصوصی انقریه اولارق بلا اجرت اهالی‌یه رؤیت ایتدیرمکه الیشمش وبوآنه قدر بر آقچه تکلیف ویرمامش اولان یاغجی‌اوغلی ابراهیم نام شخص تنظیمات خیریه اقتضاسنجه معاف وغیر معاف سیان اوله‌جغنی وعهده‌سنده بولنان کلیتلو املاکندن جمله ایله برابر ویرکو آلنه‌جغنی تیقن وجزم ایله بولندیغی قریه ایله سائر بعض قرا اهالیسنی تحریك وافساده ابتدار وبلااسلحه درتیوز مقدار فقرایی‌آنقره جوارینه جلبه اجتسار ایتمش وجمعیت مذکوره تدابیر حکیمانه ایله طاغدیله‌رق بعد المحاکمه اولوجهله تبین ایدن جنحه‌سنه مبنی مرقوم یاننه قواص ترفیقیله بوطرفه کوندرلمش اولدیغی وحقلرنده سؤظن اولنه‌رق حبسه القا اولنان چند نفر اختیارلرك دخی‌حاللری تحقیق و محاکمه‌لری اجرا اولنه‌جغی خصوصی

با مضبطه واعلام افاده اولنمش اولدیغندن کیفیت مجلس والای احکام عدلیه‌یه لدی الحواله مرقوم ابراهیم دخی درسعادته کلمش اولدیغندن مجلس احکام عدلیه‌یه جلب ایله استنطاق اولندقده عزو اولنان فساد و جمهور مادەسنی انکار ایله فقط آنقره‌دن بر کاتب کله‌رك تمتع و تجارت ارامیوب بیکده یکرمی بش غروش ویره‌جکمکز [دیمش] صکره یوزده یکرمی درت حسابیله ویرکو طرح اولنمش اولمسیله فقرا حالنی افاده ایچون محصله واردقلرنده بنی‌چاغردب اصلا سؤال وجواب اولنمسزین وفقرانك محصله کمکلرندن طولایی برشیدن خبرم اولمقسزین بورایه کوندردیلر و بن سنه‌ٔ سابقه‌ده طوپی برسنه‌ده بیك بشیوز غروش قدرویرکو ویررکن بوسنه ایکی بیك درتیوز غروش دوشه‌یور واملاکمی قرق بیك وتمتعمی اون بیك غروش اعتبار ایتمشلر و براشکجی مقوله‌سنك بر ایکی مرکبندن بشقه نسنه‌مى اولمیوب سنین سابقه‌ده التمش غروش ویررکن بوسنه یوز اللی ایکیوز غروش ویرکی تخصیص اولنمش در مجلسجه برشی سؤال ایتمدیلر شهرده خانمده ایکن چاغرتدیلر ایکی ساعت قدر تفنکجی باشنك اوطه‌سنده توقیف ایدوب صکره آقشامه یقین بارکیره ارکاباً ایکی نفر قواص ترفیقیله بوطرفه کوندرلدیکنی افاده ایتمش وهر نصل ایسه اقتضا ایدن شاهدلرك جلبیله مرقومك تکرار مجلس والاده دعواسنك کورولمسی اقتضای قانوندن بولنمش اولدیغنه بناءً اولوجهله اجرای اقتضاسنه باقلمق اوزره سالف‌البیان حقلرنده سؤظن اولنه‌رق حبسه القا اولنان اشخاصك دخی محاکمه‌سیله کیفیتلرینه دائر ورود ایده‌جك خبره انتظاراً مرقوم ابراهیم کفیله آلنه‌رق بو جانبده توقیف قلنمش ایسه‌ده خیلیجه وقت کچوب الحالة هذه اشخاص کیفیتلرینه دائر بر خبر ظهور ایتمامش اولدیغندن بوندن بویله مصلحت کرویه قالمامق و بر منطوق قانون جزا مرقومك محاکمه‌سی خصوصی اجرا اولنمق لازم کلان ایکی نفر شاهدلرك بو طرفه سرعت ارسالی و اسراسی ودیکر اشخاصك کیفیتلریدخی نوجهله اولمش ایسه با مضبطه واعلام ایضاحاً اشعاری خصوصی مجلس والای مذکورده تنصیب قلنمش اولمغله اولوجهله لازم کلان ایکی نفر شاهدلرك بو طرفه سرعت ارسال واسراسی و دیکر اشخاصك کیفیتلریدخی نوجهله اولمش ایسه کیفیتك با مضبطه توضیحاً اشعاری خصوصنه مبادرت ایلما کز سیاقنده شقه .

ف ۲۷ ص سنه ۱۲۵۷

XII.

Adapazarı Meclisi'nde Müfti ile Meclis'in diğer âzası arasındaki anlaşmazlık.

28 Safer 1257 / 21 Nisan 1841.

(Başvekâlet Arşivi, aynı defter, 57)

اذميد مجلسنه : آطه‌بازاری مفتیسی ولی الدین افندی خلاف شرعشریف فتوا اعطا و بعض مجلسده مذاکره‌سی کذاران ایدوب اهالیه کیتمه‌سی لازم کلن موادی افشا ایلمك مثللو حالاته ابتدار ایتمکده اولدیغندن بحثله مومی‌الیهك عزلیله یرینه دیکرینك نصبی خصوصی قضاء مزبور اهالیسی و مجلس طرفندن با محضر و مضبطه انها و استدعا اولنمش اولدیغندن تحقیق ماده ضمننده مفتی مومی الیه ایله مجلس مذکور اعضاسنه حاجی عثمان اغا و املاك کاتبی کسبی افندی و چند نفر قریه مختارلری بوطرفه جلب ایله مجلس والای احکام عدلیه‌یه بالحواله لدی الاستنطاق مقدما انها اولندیغی وجهله مفتیٔ مومی الیه مجلسده اولان مذاکراتی قهوه‌خانه‌ده و بر بر دکاننده فاش ایلدکدن بشقه سکودلی قریه‌سی اهالیلرینه ودخی سزك ویرکولرکژ دها نقصان ایکن زیاده مطلوب اولنیور دیو اختلاله ویرمش اولدیغی مومی‌الیه کسبی افندی وسائرلری مفتیٔ مومی الیهك مواجهه‌سنده تقریر وافاده ایلدکلرنده مفتیٔ مومی‌الیه کلیاً انکار و بوصره‌ده مجلس صنادوغنك اچیلوب قپانمسنده جمله اعضانك رأیی منضم اولق لازم ایکن برایکی کشینك بیننده اچیلوب قپانمقده وتحصیلاتدن شوکا بوکا اقچه اعطا قلنمقده اولدیغی و آرالق توزیعاتی دخی زیاده اولمش ایدوگی بیان وتذکار ایتمش ومرقوملر

دخی بو خصوصی انکارده بولنمش ایسه‌ده سیاق حاله نظراً مجلس مذکورده بعض مرتبه تسیبانه حرکت وقوعی آکلاشلمش ومفتیٔ مومی الیهك بعض مرتبه مناسبتسز تفوهاتی اولمش ایسه‌ده ذاتنده صافدلجه اولمیندن نشأت ایتمش و بو صورتله طرفین حقلرنده قانوننامهٔ همایونه تطبیقاً برحکم و جزا ترتب اتمامش اولدیغندن روایت اولنان صندق ماده‌سی صحیح ایسه بو کیفیت اعضای مجلسه موجب تهمت اولاجغندن تحقیق ماده ضمننده مجلس مذکورك صندق امینی واعضادن برقاچ کشینك اذمید مجلسنه جلبلریله اوراده صندق محاسبه‌سنه باقیلەرق کیفیت نوجهله ایسه با مضبطه واعلام بو طرفه بیلدیرلمسی و مفتیٔ مومی‌الیهك دخی عزلیله یرینه دیکر مناسبنك تعیینی خصوصی مجلس والای مذکورده تنسیب وتصویب اولنمش اولمغله مفتیٔ مومی الیهك یرینه دیکرینك نصب و تعیینی جانب فتوا پناهی‌یه حواله اولنمش اولمغله بر منوال محرر صندق امینی و اعضادن بر قاچ کشینك جلبیله صندق محاسبه‌سنه باقیلارق کیفیتك با مضبطه واعلام انهاسی خصوصنه مبادرت ایلمکز سیاقنده شقه .

فی ۲۸ ص سنه ۱۲۵۷

XIII.

Nâiblerin maaşları ve tayinleri hakkında.
11 Şaban 1257 / 28 Eylül 1841.

(Bursa şer'iye sicilleri, c. 540)

محروسه بروسه قاضیسی عزتلو فضیلتلو افندی حضورلرینه

تسلیمات فائقه ابلاغیله نموده قلنور که تنظیمات خیریه اجرا بیوریلان محللرده حکومت شرعیه‌یه مأمور قلنان نواب افندیلره محصللق مالبندن ویرلمکده اولان ماهیه معاشلرك اعطاسندن صرف نظرله مقدملرده جاری اولدیغی مثللو رسم قسمت و تحته محصولی یعنی حاصلات محکمه ایله ادامه ایتدیریله‌رك موجب تحریر اولان ترکه‌لردن ومعرفت شرعله وقوع بولان تحصیلاتدن غروش باشنه بر پاره رسم قسمت ورسم تحصیل آلنه‌رق ویریلان اعلامات وحجج ومراسلات واذننامه وکشفیه وحضریه وسائر سندات شرعیه‌دن رسوم معتاده‌سی نوابه عائد اولوب اهل اسلام ورعایادن موجب تحریر اولان ترکه‌لرینی تحریرده ورثه طرفندن مخالفت وقوعنده مأمورین جانبلرندن اجراسنه اهتمام ودقت اولنمسی خصوصی مجلس والای احکام عدلیه‌ده قرار ویریله‌رك اولوجهله تسویه‌سنه اراده سنیه جناب شاهانه متعلق بیورلمش وکیفیت برمنوال مشروح مشیران کرام ودفتداران ومحصللردن اقتضا ایدنلره جانب نظارت مالیه‌دن تحریر و اشعار قلنمش اولمغله اشبو اللی یدی سنه‌سی شعبان غرمسندن اعتباراً ذکر اولنان نواب معاشلری قطع اولنوب بعد ازین بالاده محرر اولدیغی اوزره حاصلات محکمه هرنه ایسه محصللر طرفندن النیوب حکام شرعه عائد اولاجغن و تنظیمات خیریه اجرا بیوریلان قضالر متصرفلرینك ماهیه‌لری کماکان درسعادتده خزینه جلیله‌دن اعطا بیوریله‌جغندن توزیع خصوصندن دولایی سابقلرده النوکلان خرج امضا واکرامیه متروك اولمغله نائب بولنان طلب ایتمیوب شمدیکی اصوله کوره جانب میریه عائد اولاجق ویرکودن حکام شرع ایچون دفتره دخی برشی ادخال اولنمیه‌جغی ویالکز نائب تعیینی خصوصنده الحاقیت اولمیوب ایجاب واقتضاسی اوزره بعض قضانك بربرینه الحاقی وبعضاً افرازی مسند فتوا پناهیدن اجرا اولنمجغن وبو صورتده قضا نائبنك حقنده اشتکا یاخود کندی استعفا ایدرك تبدیلی وقوعنده مراسله‌سی رأس قضا طرفندن ویریلمیوب درسعادتده معرفت فتوا پناهی ایله تعیین ومتصرفی طرفندن اسمنه تصریحاً مراسله اعطا قلنمجغن بیان واعلانی ضمننده اشبومکتوب تحریر اولنمش در بمنه تعالی لدی الوصول کیفیت معلومکز اولدقده برمنوال محرر عمل وحرکته دقت ایلمکز مأمولدر فی ۱۱ س سنه ۵۷

الفقیر مکی زاده مصطفی عاصم
عفی عنها

XIV.

Tanzimat'ın tadili hakkında.

Evâil-i Receb 1258 / 1842 Ağustos ortaları.

(Başvekâlet Arşivi, Mühimme defteri, no. 255)

وکلای فخام سلطنت سنیه‌مدن سابقا امور خارجیه‌ٔ دولت علیه‌م ناظری اولوب بو دفعه طرف اشرف پادشاهیدن ذکر آتی خصوصه بالانتخاب مأمور و تعیین قلنان مشیر فطانتسمیرم محمد صادق رفعت پاشا و ممالك روم ایلیده تنظیمات ملکیه اجرا اولنان ایالات مشیرلری اجلالهمه ودفتردارلر زید علوهمه و قائمقاملر ادام مجدهمه ونائب ومفتیلر زید علمهمه وقضالر مدیرلری واعضای مجالس وسایر ایش ارلری زید قدرهمه حکم که بیاندن مستغنی اولدیغی اوزره ذات خلافتسمات ملوکانه‌مه من قبل الرحمن مودوع اولان کمال رحم ورأفت ووفورمعدلتکاری و نصفت اقتضاسنجه دائما مراد مکارم اعتیاد پادشاهانه‌م مجرد اعمار ملك وملت واستحصال امنیت وآسایش تبعه ورعیت قضیه‌ٔ خیریه‌سندن عبارت وبومرام محاسن انجامك قوه‌دن فعله اخراجی متحتم ذمت همت ملکدارانه‌م ایدوکی رهین رتبه‌ٔ بداهت اولدیغنه بناءً بوندن اقدم ممالك محروسه‌ٔ شاهانه‌مه تنظیمات خیریه اصول معدلتشمولی وضع وتخصیص وبعده ملکاً وملةً بعض ارکان و فروعاتنده مشاهده قلنان تصعیبات ومشکلات اتفاق آرای وکلای فخام ایله تنقیح وتعدیل برله مبانئ اصلیه‌سی یکی باشدن تأسیس و تنصیص اولنمش ومتفرعاتندن اولق اوزره بربرینه سمت وجوار اولان سنجاقلر برلشدیریله‌رك مناسبتی وجهله ایالتلر ترتیبی وبونلرك هر برینه وزرای عظامدن معتدل ومجرب الاطوار وصدق واستقامتلری بدیدار مشیرلر نصب وتعیین قلنمش اولق ملابسسیله مشیران مشار الیهم دخی مقتضای مأموریت و لازمه‌ٔ غیرت وحمیتلری اوزره اشبو مؤسس اولان تنظیمات ملکیه‌نك تفرعاتندن بولنان کافه‌ٔ مواد ومصالحی محور لایقنده رؤیت وتسویه‌یه التزام ودقت ایلیه‌جکلری واضحاتدن

ومقدمجه ایجاب و اقتضاسنه کوره قضالره ترتیب و تخصیص قلنمش اولان ویرکو مؤخراً واقع اولان مستدعیاته مبنی مرحمةً بالتدقیق تنزیل و تعدیل برله وهر بر قضانك ویرکوسی تمام حق اعتدال ونصابن بولارق کرکی کبی قرارلشمش وکسنه‌یه قطعیاً شودر دیه‌جك محل قالمامش اولدیغندن بوبابده بر نوع اشتغاله حاجت اولمیوب فقط وارداتك خزینهٔ جلیله‌یه آغرجه ورودی جهتیله تحقیق وروایت اولندیغنه کوره بعض محللرده اشبو قرارکیر اولان ویرکونك دقت ورویتله تحصیلنه خصوصا اهالیدن مجرد کندو مرام ومقصودلرینی استحصال امنیه‌سیله سکته ویرنلر اولمغله بو مقوله‌لر هم اهالیٔ بلادی افساده وهم‌ده تأخر تحصیلاته سبب اولارق طوغریسی تأدیبه مستحق اولانلرندن بوماده حقنده کرکی کبی تدقیقات وتحقیقاته مبادرت و اومثللو حالاتده اجرای تأدیبات لازمه‌لری ضمننده کیفیتلری انها واشارت اولنمق لازمه‌دن وبوخصوصدن طولایی مروی اولان اویغونسزلغك دخی دفعیله نزد همایون ملوکانه‌مده ملتزم اولان ازدیاد رفاه وراحت تبعه واستکمال اصول تنظیمیه و ادارهٔ امور ملك ورعیت خصوصلری فرائض مالیه‌دن بولنمق جهتلریله هر نه قدر سایهٔ معدلتوایهٔ پادشاهیده مواد لازمه‌نك استحصال حسن صورتی کافهٔ بندکان سلطنت سنیه طرفلرندن اجرا اولنمقده اوله‌جغی وارستهٔ قید واشتباه ایسه‌ده خصوصات محرره‌نك صور اجرائیه‌لرینی و مقدما امانةً اداره اولنمقده اولان اعشار شرعیه‌نك تحصیلاتنده بعض تلفات وقوعبولمقده اولدیغندن هم تلفاتك اوکی کسدیرلمك وهمده وجوه واهالی حقنده بر نوع تمتع و باعث تجارت اولمق اوزره اومقوله اعشارك محللرنده مدیر ووجوه واهالی‌یه مقطوعاً احاله‌سی مقرر اوله‌رق اکثر محللرده سنهٔ سالفه بدلاتی وجهله درعهده‌لری اجرا قلنمش ایسه‌ده بعض محللرده هنوز لایقیله اجرا اولنمامش اولدیغندن بونلر [ك] دخی سبب وحکمتنی وتنظیمات مذکوره اقتضاسنجه اقسام معلومه‌یه تقسیم ایله النمسنه قرار ویرلمش اولان ویرکو وکمرك وخزینه وزجریه مثللو واردات اموالك اداره واحاله‌سی صورتی وپشینات وبقایانکدخی

تحصیل ونا تحصیلی کیفیتنی لایقیله واطرفیله اکلایوب بعده اکا کوره مشیران مشار الیهم ایله بالاتحاد اجرای اقتضاسنه صرف رویت وعلی الخصوص باعث عمرانئ بلاد وسبب ازدیاد رفاه عباد اولان امر زراعیه وحراثیه خصوصلرینه احالهٔ نظر دقتله هربر محل اهالی ورعایاسنی اقتضاسی وجهله حراثت و زراعت واکتساب کار ومنفعته ترغیب وتشویقه مبادرت وشاید ایچلرندن مغایر امر ورضاء شاهانهم بر نوع تعدی کورنلری بولنور ایسه درحال مشیران مشار الیهمك انضمام معرفتلریله بالتدقیق وبالتحقیق اصلاح احوال مأمورین ایله استکمال واسایش اهالی وتبعه امر اهمنه صرف مقدرت ومنوال محرر اوزره هربر محلده یرلشمش وقراولاشمش اولان ویرکو مادهسندن قیل وقال پیداسیله افساد اهالیه متجاسر اولنلر کیملر ایسه بالاطراف تحری و تحقیق [ایله] اومقوله‌لرك حقلرنده لازم کلان تأدیبات شدیده ومجازات لایقه‌نك اجراسنه ابتدار اولنق اوزره کیفیتی تفصیلاً درسعادتمه انها واشعاره مبادرت والحاصل داخل دائرهٔ تنظیمات اولان وکرك تفرعاتندن بولنان بالجمله مواد وخصوصاتك اقتضاسنه کوره محل مشیرلریله بالمذاکره مرکز لایقنده تسویه وتنظیمیله راحت وحضور تبعه وامنیت واسایش ممالك حقنده ادارهٔ حسنه ومرضیه هر نوجهله حاصل اولق ممکن ومیسر اولور ایسه اجراسنه ومحال مرقومه‌ده موجود بعض معتنا قلاع خاقانیه‌مك درونلرنده موجود مهمات وسائره‌سنك واستحکامات مقتضیه‌سنك محل مأموری ایله برلکده مذاکره وتدقیقیله حقیقت کیفیتی بوطرفه اشعار و دفاتر لازمه‌سنی داخی تقدیم وتسیار ایتدیرلمسی صورتنه نثار نقدینهٔ قدرت ایلمك ارادهٔ خیریت افاده‌سیله جانب جلیل المناقب ملوکانه‌مدن برر مأمور تعیین واعزام قلنمسی لازم کله‌رك سنکه مشیر حیتمیرم مشار الیه‌سن سن فطانت ورویت ومهام آشنائی وحمیت ایله متصف اصول ادارهٔ ملکیه‌یه واقف وکلای فخام سلطنت سنیه‌مدن بولندیغکه مبنی سنك روم ایلی طرفندن ومشیران عظامدن مجلس والای احکام عدلیه رئیسی اسبق دستور وزیرم حسیب پاشا اجلاله‌نك

دخی اوصاف مذکوره ایله اتصافی جهتیله اناطولی جانبنه مأموریتکز خصوصنه ارادهٔ اصابتعادهٔ ملوکانهم تعلقیله اولبابده امر همایون شرکتمقرون شهنشاهانهم شرف سنوح و صدور اولمش اولمغله مجبول و مفطور اولدیغك کمال کاردانایی و درایت و غیرت و رویت مقتضاسی و یدیکه ویریلان تعلیمات سنیهم اقتضاسی اوزره همان بو طرفدن حرکت و اجرای اسباب مأموریتکه شروع و مباشرت ایله ذات عفتسماتندن مأمول و منتظر شاهانهم اولدیغی و بروجه تفصیل بیان قلندیغی وجهله داخل دائرهٔ مأموریتك اقتضا ایدن محللرده گشت وگذار ایله مشیران مشارالیهم ایله بالاتفاق اجرای لازمهٔ مأموریته بذل جدو مکنت ایلمك فرمانم اولمغین تنبیهاً و اهماماً و مأموریتکی افهاماً دیوان همایونمدن مخصوصاً اشبو امر جلیل القدرم اصدار و اعطا اولنمشدر ایمدی کیفیت معلوم فطانتملزومك اولدقده بروجه مشروح عمل و حرکتله ایفای مقتضای مهام آشنایی و فطانته مزید اهتمام و صرف رویت و خلاف حالات وقوعنی تجویزدن مباعدت ایلیهسن و سزکه مشیران مشار ودفتردار وسائر مومی الیهم سزمضمون امر و فرمان پادشاهانهم سزکدخی مجزومکز اولهرق موجب و مقتضاسنك اجراسی خصوصنده بالاتحاد زیاده اقدام و صرف مقدرت و مغایری وضعی تجویزدن حذر و مجانبت ایلمکز بابنده .

من اوائل رجب سنه ۱۲۵۸

XIV

OSMANLILARDA BATI'DAN KÜLTÜR AKTARMASI ÜZERİNE

İLİM, kültürün bir parçasıdır. İlim metotlarının yayılışını, bu çerçevede incelemek gerektiği kuşkusuz bir gerçektir.[1] Fakat *kültür değişimi* ile kültür elemanlarının aktarılması *(cultural borrowings)* ayrı süreçlerdir.[2] Bir anlayışa göre, *acculturation,* kültür değişimi, bir kültürü belirleyen temel-değerler sisteminde değişiklik demektir. Gelenekçi toplumlarda ise, temel değerler sistemini *din* belirler.[3] Bazı sosyologlar ve tarihçiler, belli bir kültürün, meselâ Avrupa kültürünün hümanizm kadar Hristiyan dininin bir sentezi olduğunu ileri sürerler. Bir bölüm tarihçiler ise, Avrupa medeniyetinin akılcı ve hümanist karakteriyle insanlığın ortak mirası olduğu, onun için her laik toplumun esas kültürü olabileceği noktasında birleşirler. Tabii, kültürü bir değer sistemi olarak benimseyenlerin, bu sonuncu yorumu kabul etmelerine imkân yoktur. Başka deyimle, sonunda yine, kültür değişimi sorusu, kültürü nasıl anladığımız ve yorumladığımız noktasına gelir, düğümlenir.

Kültür elemanları alışverişine gelince, bu bütün kültürler arasında biteviye olagelen bir *processus,* bir süreçtir.[4] Kültür elemanı deyince, top tüfekten modaya ve hükümet idare organizasyonuna kadar bütün kültür unsurlarını anlıyoruz. Osmanlılar 19. yüzyıla kadar yalnız teknik unsurları almayı kabul ettikleri halde 19. yüzyılda idare, kanunlar ve hatta âdetlerde batıdan iktibaslara başladılar. Bununla beraber 19. asırdan önce de sıkı kültür teması sonucu bazı âdetler girmiştir.[5] Meselâ, 14. yüzyılda *sakal kesme,* Osmanlı toplumunda

1 B. Barber, *Science and the Social Order,* Glencoe 1952; R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure,* Glencoe 1949, kısım 4.

2 Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization,* çev. ve neşr. N. Berkes, New York 1959; C. Geertz, *The Interpretation of Cultures,* New York 1973, 97-125.

3 Ziya Gökalp, 89-109.

4 M. D. Sahlins, *Evolution and Culture,* Ann Arbor 1960; E. E. Hagen, *On the Theory of Social Change,* Homewood 1962.

5 N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey,* Montreal 1964, 23-82. Osmanlıların Batı'dan aldıkları kültürel unsurlar konusunda iyi bir özet veriyor.

önemli bir sorun olmuştu. Halk görüşlerini yansıtan anonim *Tevârîh-i Âl-i Osman*,[6] I. Bayezid'in Ankara felâketini yorumlarken der ki, onun zamanında Osmanlı beyleri Frenkleri taklide koyuldular sakal kesmeye başladılar, o yüzden başımıza bu felâketler geldi. Bu basit görünen sorunun aslında derin sosyolojik bir anlamı vardır. Bu sembol, aynı zamanda seçtiğimiz değer sisteminin herkesin önünde, herkese karşı ilânı demektir.[7] Osmanlı kültürü gibi, değer-sistemini, görünür bütün yaşam biçiminde ifadeye özen gösteren bir kültür için, sembolik kültür unsurlarının özel bir önemi vardır. Bu kimlik ve statü ayırımını Osmanlı, mezar taşında bile ifadeye özen göstermiştir. Bir Osmanlıyı giyim biçiminden, Müslüman mı, gayrimüslim mi, hatta Yahudi mi, Hristiyan mı devlet memuru mu, sanatkâr mı, tüccar mı, derhal ayırt edebiliriz.

Kültür unsurlarını, değer sistemi yani dinle bağımlı olanlar ve yansız, *neutre* olanlar diye ikiye ayıranlara hak vermek gerekiyor.[8] Giyim kuşam gibi, Batı'nın kültür kimliği belirten unsurlarını reddetme, özellikle çöküş devrinde kuvvetlidir. *Neutre* kategori içine, bütün teknik ve teknolojik araçları ve pozitif ilmi koyabiliriz. Top tüfek yapımı, para basımından gümrük idaresine kadar her şey, bu kategoriye girer. Dışarıdan bir korkusu olmadığı yükselme çağında Osmanlılar, batıdan kültür aktarmaları yaparken hiç çekinme göstermemişlerdir. Tersine Osmanlılar, başarılarını başlangıçtan beri, maddî güçlerini arttıran yenilikleri benimsemekte bulmuşlardır. Bu konuya tekrar döneceğim. Burada belirtmek istediğim şey, *acculturation* sürecinde davranışı belirleyen sosyal-psikolojik faktörlerin önemini ortaya koymaktır. Öbür taraftan, *neutre* dediğimiz teknikler, hatta ticaret eşyası yine de bir kültürün parçasıdır ve onu kullanan bir *acculturation* sürecine girmiştir.[9] Osmanlı seçkin sınıfı, batıdan teknik birimleri alırken aynı zamanda yaşam biçimiyle ilgili âdetleri de ister istemez taklide başlamıştır ve bu sebeple, yüzde yüz gelenekçi olan halk kitlelerinin tepkisi de aynı dönemde ortaya çıkmıştır.

Öbür taraftan denmiştir ki, bir kültür unsuru *kendi-iç (intrinsic)* değeri dolayısı ile yayılmaz, onu taşıyan fert veya toplumun *prestiji* esastır. Osmanlılar, Batı yaşam tarzı ve değer sistemiyle ilgili şeyleri Viyana bozgunundan sonra alır oldular. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'den[10] önce, Batı kültür ve medeniyetine hayranlığı, hiçbir Osmanlı onun gibi duymamış ve ifade etmemiştir.

---

6 F. Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, c. I, Breslau 1922, 29-31. Sakalla ilgili referans bu kaynağın bazı basılmamış nüshalarında bulunuyor.

7 Bkz. Geertz.

8 *Gökalp*; E. M. Albert, "Value Systems," *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 16, 287–291.

9 A. Appadurai (ed.), *Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge 1986.

10 F. M. Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York ve Londra 1987.

Başka deyimle, Batı, 18. yüzyılda beğenilen, taklit edilen bir *prestige-culture* haline gelmiştir. Rokoko mimarisi ile beraber, o zaman ekâbir evlerinde Frenk eşyası ile döşeli *Frenk* odaları oluşturulmaya başlanmıştır.

Kültür unsurları iktibasında, böylece bir hiyerarşi ortaya çıkıyor. İlk ve en önemli aktarmalar silâhlarda olmuştur. Savunma aracı, kültür değişiminde özel bir önem taşır. Belli bir toplum, yalnız değer-sisteminin de ötesinde bizzat kendi varlığının tehdit altına girdiğini görünce, düşmanın silâhını almakta tereddüt göstermez. Burada iç-güdü ve rasyonel düşünce sosyal-psikolojik faktörler ve değer hükümlerini geride bırakır. Osmanlı-Türk tarihi bunun açık misallerini vermiştir. Esasen İslâm kültürü, başlangıçtan beri, bu noktada kesin davranışını belirlemiştir. Düşmanı yenmek için onun silâhını ve kullandığı taktiği taklit etmek dine aykırı değildir hükmü, İslam'ın doğuşunda yerleşmiş bir kaidedir.

Batı ilimlerinden memleketimize giren ilk ilimler de savunma ile ilgili olanlardır. *Mühendishane*, askerî ilimlerle ilgili *positive* ilimlerin okunduğu bir mektep olarak açılmıştı.

Daha önce Batı tıbbı ve coğrafya, pratik önemleri dolayısıyla, Türkçeye çeviriler şeklinde 17. yüzyılda aktarılmış, okul programlarında ancak sonraları 19. yüzyılda meslek mekteplerinde yer almıştır.

Islahat yanlısı İslam ulemâsı, silah-araç kavramının sınırlarını ziyadesiyle genişleterek İslam'ın ve İslam topluluğunun bekasını ve yararını sağlayan her çeşit aracı, ilim ve tekniği bu kavram içine aldılar. Hemen kaydetmeliyim ki, Osmanlı Devleti doğuşundan beri, bu prensibe göre, Avrupa karşısında bir *acculturation* süreci içine girmişti. 1444'de Haçlı istilâsı karşısında Rumeli'de gerileme toptan bir kaçış halini almıştı. Osmanlı idarecileri, o zaman düşman silâh ve taktiğini almakta tereddüt etmediler. Tüfek ve tabur-cengi denen *Wagenburg* savaş taktiği o zaman alındı[11] ve Osmanlı fütuhatının en önemli faktörlerinden biri oldu. Türkler, daima Batı'nın saldırısını ön cephede göğüsleyen bir İslam toplumu olarak, İslam'ın müdafaa ve *bekâ* farizasını, çok defa en yüksek vazife saymışlardır. Bazı modern tarihçiler, Osmanlı Devleti'nin Şerî'at'a aykırı görünen kanunları uyguladığını işaret ederler. Aslında, Osmanlı-Türk tarihi, zaruretler karşısında bir yenilikler ve modernleşme tarihidir. Bu Osmanlı kültür iktibasları olmasaydı, meselâ ateşli silâhlar alınmasaydı yalnız Türkiye değil, İslam âlemi bugün Batı karşısında bambaşka bir duruma düşmüş olurdu.[12] Osmanlılar 16. yüzyılda, silâhlarını ve gemilerini kendileri yapacak derecede bir teknoloji potansiyeline sahiptiler.

---

11 Bkz. *Gazavât-i Sultan Murâd b. Muhammed Hân*, yay. H. İnalcık ve M. Oğuz, Ankara 1978.

12 Bkz. D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom, A Challenge to a Mediaeval Society*, London 1956, 46-133.

Batı teknolojisiyle birlikte, onun ilim prensiplerini ve sosyal-kültürel gereklerini bir bütün olarak kabul eden modern Türkiye, bu gelişimin tabii ve son halkasıdır. İslâm milletlerinden her biri, tarihî koşullara uyarak çeşitli yapılar kazanmışlardır Her biri için bu sonuç, bir *bekâ-v*arlık sorunudur. Başka bir deyimle, tarihî koşulları sonucu Türkiye bugün İslâm toplumları arasında şüphesiz Batı *acculturation*'un en ileri aşamada olduğu bir memlekettir ve bu, Türkiye için bir var olma sorunu olarak gelmiştir.[13]

Kültür unsurlarının alınmasında rol oynayan şartları incelerken kısaca, savunma gereği, taklit, prestij ve egzotizm, yani yabancı kültürlere merak ve hayranlık gibi sosyo-psikolojik faktörlere işaret ettik. Bu şartlar yanında, maddi bakımdan sosyal teması sağlayan ticaret, yabancı ticarete açık liman şehirleri, iki kültür arasında aracı grupların varlığı, sürgün ve göç, din değiştirme veya yabancı uzman istihdamı gibi şartlar ve faktörler de son derece önemlidir. Osmanlı kültür değişiminde, kapitülasyonlar, Galata, İzmir, Selanik, Beyrut gibi liman şehirlerinde batılı tüccar gruplarının yerleşmesi, levantenler, aracı Rum, Yahudi, Ermeniler ve nihayet mühtediler kesin rol oynamışlardır.[14] Klasik Osmanlı döneminde, 15. ve 16. yüzyıllarda, çok önemli kültür taşıyıcılar, sürgünler ve mühtedilerdi. 1492'de İspanya'dan Türkiye'ye Yahudi göçü, tekstil, silah yapımı ve başka alanlarda önemli bir teknoloji transferine yol açtı. Bir sanat veya sanayi transferinde, o sanatı yapanları gruplar halinde nakil, Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda daima uygulanmış bir metottur. Bu usûl, uzun sosyal kültürleşme yerine, zorlayıcı ve süratli bir kültür transferi sağlayan bir metottur.

Osmanlılar, bu usûlü uyguladığı gibi, sarayda çeşitli milletlerden sanatkârları gruplar halinde teşkilâtlandırmışlardı. Resim ve nakış sanatında Anadolu Türkleri *Taife-i Rûmîyan,* İranlılar *Taife-i Acemiyân* ve Avrupalılar *Taife-i Efrenciyan* diye ayrılmışlardı. Tabipler de böyle bir ayrılığa tâbi idiler. Müteferrikalar arasında Frenklerden mühendis ve başka teknik adamlar bulundurulur ve gerektiğinde maharetlerinden faydalandırdı. Bu sistem, 18. yüzyılda değişti, Frenkler, yani Avrupalılar açılan meslek mekteplerinde muallim olarak kullanılmaya başlandı.

Özetle, bir kültür unsuru olarak modern ilim metotlarının transferini de sosyo-psikolojik ve maddî şartlar hazırlar. Bu metotların yerleşip devamını garanti eden belli bir sosyal-kültürel çevrenin o toplumda ortaya çıkmış olması şarttır. Osmanlılarda daha 16. yüzyıl sonlarında modern bir rasathane kuruldu, fakat yaşayamadı; 18. asırda matbaa ve *mühendishane* sürekli bir varlık ve gelişme göstermediler. Bununla birlikte, müspet ilmin bir kültür unsuru olarak özelliği *neutre* olmasındadır. Bir medreseli pek alâ bu metotlara

13 *Atatürk'ten Düşünceler,* yay. E. Z. Karal, Ankara 1969, 49-512.

14 Bkz. L. T. Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut,* Cambridge 1983.

hakkı ile vâkıf olur, İslam'da bu gelenek çok eskidir. Fakat bu müspet ilim metotları gelişmemiş, sosyal ve ekonomik hayata girmemiş, bir teknolojiye vücut vermemiştir.

Bazı sosyologlara göre, ilmî-rasyonel zihin yapısının sosyal bir nitelik kazanması, geleneksel *patrimonial* bir toplumda mümkün değildir. Sanıyorum, Osmanlılarda ilim tarihi daha ziyade bu noktayı vurgulamaktadır. Osmanlı tarihinde kültür değişiminde bürokratlar kesin rol oynamıştır. Ulema, Şerî'at'ın mutlak bütünlük ve kontrolünü sağlamaya çalışırken bürokratlar, devlet ve toplum ihtiyaçları gibi pragmatik düşüncelere tâbi idiler. Bürokratlar için, özellikle 1700'den sonra düşman galebe ve istilâsını önlemek için her çeşit önlemi almak, devleti ıslah etmek, her şeyden önemli idi. O zamana kadar silâhlar, savunma tesisleri ve askerî taktik, geleneksel ustadan-öğrenme yolu ile pratik usûllerle sağlanıyordu. 18. yüzyılda ıslahatçı bürokratlar, bunun yetmediğini gördüler. Habsburg ve Romanovlara karşı doğuda müttefik arayan Fransızların bu dönemde bunu Osmanlı ricaline anlatmaları, yardıma hazır olmaları, yani Batı'nın siyasî-askerî ilgisi de önemli rol oynadı, böylece Avrupa'da gelişmiş müspet ilimler ilk defa sistemli bir öğretim konusu olarak girdi.

Özetle, Osmanlı batılılaşma-modernleşme hareketlerini şu çerçeve içinde araştırmak gereklidir. İlk dönem: Hirfet çerçevesinde el sanayiinin hâkim olduğu devir. Onun yanında büyük devlet askeri imalât tesisleri, Tophane, tersane, güherçile fabrikaları, çelikhane, madenler, darphane, batı teknolojisinin nüfuz ettiği en önemli kuruluşlardır.

1700'den sonraki ıslahat döneminde ise, doğrudan doğruya batı metotları ve nihayet müspet ilimler devlet eliyle iktibas olundu. Fakat daima, askerî savunma ihtiyacı iktibasların ana sebebi idi. 1839 Tanzimat döneminden sonra idari usuller ve kanunlar da iktibas olunmaya başladı ve geleneksel değerler sistemde ciddi çatışma bu dönemde ortaya çıktı. O zamanlar yeni-Osmanlılar, Batı'nın teknolojisini alarak modernleşeceğiz, fakat onun değer-sistemini reddedeceğiz, diyorlardı. Ziya Gökalp bunu sosyolojik bir sisteme bağlamak istedi.[15] Kültür değişiminin, sosyal-kültürel bir bütün olarak gerçekleştiğini ileri sürenler, tam modernleşme için belli bir sosyal yapı gelişmesini şart sayanlar, Atatürk ile üstün geldiler.

Kültür unsurları yaratımında, geleneksel ve modern toplumlar arasında bir karşılaştırma yaparak bu konuşmayı sonuçlandırmak isterim. Ferdî yaratma geleneksel toplumda daha çok *patronage*'a, kapitalist serbest pazar toplumlarında ise daha çok pazar talebine bağlıdır. Osmanlı toplumunda sanatkâr, saray veya ekâbir için yeni ve daha mükemmel çeşitler yaratmaya çalışır, pazar ekonomisinde ise sürüm için model yapılır. İnce ve yüksek zevk için çalışan geleneksel usta, daha çeşitli, daha sanatkârane eserler çıkarır. Seri

15 Not 2'de anılan yere bakınız.

imalat yapan pazar ekonomisi bu ferdî nefis eserlerin tekniğini taklit eder, kitle için üretir. Sanayi devrimi döneminde ilim araştırıcısı ve laboratuvar, bir dereceye kadar hâkim duruma gelmiş ve teknolojik yaratıcılığın odağı olmuştur. Fakat bazı sektörlerde, meselâ tekstilde, ferdi yaratma günümüze kadar önemini korumuştur.

Bir misâl vermek gerekirse; İngiltere'de endüstri devrimi gerçekleştiğinde, büyük pamuklu sanayiinde dokuma tekniği, desen ve boyalar, uzun zaman Doğu örneklerini, özellikle Hint geleneksel örneklerini taklide devam etmiştir. Geleneksel toplumda yaratma ve sanatkâr üstündür demekte mübalağa yoktur. Meselâ hâmi *patron* için yapılan *nefis* Osmanlı ciltlerini, 19. yüzyılda hiçbir basım tekniği seri imâlata uygulayamamıştır.

Burada önemli bir konu ortaya çıkıyor: Halk sanatları dediğimiz geleneksel beceri, teknik ve âletleri korumak. Türkiye'de acilen yapılması gereken işlerden biri, halk sanatlarımızı, teknoloji ve âletlerini büyük bir müzede toplamaktır. Osmanlı-Türk medeniyeti ve yaratıcılığı orada temsil olunacaktır. Sanayiimiz, Avrupa mallarını, desenlerini taklit edecek yerde o kaynaktan çok çeşitli örnek ve teknikler öğrenerek üretecek ve rekabet gücü artacaktır. Ekonomik potansiyeli yüksek birçok orijinal teknikler böylece unutulup kaybolmaktan kurtulacaktır. Özetle, toplumumuzda medeniyet ve kültür zenginliği, uzun yüzyıllar boyunca yaratılmış, birikmiş bu beceri ve tekniklerin devam ettiği halk sanatlarının korunmasına bağlıdır.

MAKALELERİN KÜNYESİ

1. "Köy, Köylü ve İmparatorluk," *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. Tebliğler*, Ankara 1990, 1-11.
2. "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi," *İslâmî İlimler Dergisi*, I-1 (1950), 29-46.
3. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, 23/92 (1959), 575-610.
4. "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na: XV. Asırda Rumeli'de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri," *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Mélanges Fuad Köprülü*, İstanbul 1953, 207-248.
5. "1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi," *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10 – 14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1952, 132-139.
6. "Vidin Gospodarlık Rejimi ve İlgası," *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 2017, 113-138.
7. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle," *Belleten*, 15/60 (1951), 629-690.
8. "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4 (1953-1954), 51-67.
9. "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar," *Belleten*, 24/93 (1960), 45-66, 224-258.
10. "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü," *ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı II*, (1979-1980), 1-66.

11. "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları," *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13/2 (1958), 102-126.

12. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu," *Belleten*, 28/112 (1964), 603-622.

13. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Belleten*, 28/112 (1964), 623-690.

14. "Osmanlılar'da Batı'dan Kültür Aktarması Üzerine," *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1992, 49-57.

GENEL DİZİN

(Terimler İtalik Dizilmiştir)

A
Abbâsiler 27, 28, 30, 31, 37, 40, 215
—devri 28, 31, 37, 40, 215
—maliyesi 40
—parası (İran) 289
abdallar 153
Abdullah atîk-i Murad es-Sabbâğ 200
Abdullah oğulları veya kızları 194
Abdurrahman b. Hoca, Hâcı 200
Abdülaziz 263
Abdülkadir Efendi, Mevlevi şeyhi 360
Abdülmecid Sultan 344, 345, 346, 353, 356, 375
Abdürrahim Şamâhîli 209
Abû Hanîfa 29, 30
Abû Yûsuf 28, 29, 34, 40, 303
Acem 171, 197, 198, 208, 219, 238, 265, 267, 269, 278, 293, 307
—Ermenileri 267
—kumaşları 265, 267
—taklitleri 269
—tüccarları 198
Acem Hanı (Koza Hanı) 171, 198, 208
Acem-reis mahallesi 198
açabani (atchabannies), bkz. agabânû
adâletnâmeler 22
Adana 56, 203
Adapazarı meclisi 360, 407
Aden 174, 289
âdet-i kadim 126
Adriyatik kıyıları 113
Afrika 163, 170, 173, 289
—(cenubî) yolu 170
—altın madenleri 163
agabânû 291, 293
—destâr (sarık) 284, 291, 293
—şeridi 299
Agrafa vilâyeti 81, 98
agrarian sistem 14
Agriboz 66, 82
—kanunu (1569 tarihli) 66
ağa köyleri 129
ağalar rejimi 123, 133
Ağlasun 259
ağnam resmi 68
Ağrıboz Adası 155
Ahırnasi (Agırnas) 293
Ahî Bayezid 195
Ahi Kadem 217
ahiler 151
Ahi Musa 316
Ahi Ya'kub 217
ahla'l-'ahd 34
ahlu'z-zimma 29, 34
Ahmed 82, 83, 163, 197, 199, 201, 231, 233, 248, 288, 319, 322, 372
Ahmed-âbâd şehri 288
Ahmed Bıçakçı b. Şeyh Muhammed el-Gîlânî, Hâcı 197
Ahmed b. Nakkâş Tireli 199
Ahmed, Fâtih'in kardeşi 322
Ahmed Gin'in oğlu nev-Müslüman 82
Ahmedî (şair) 316
Ahmedpûr 288
Ahmet Tevfik Bey 367
Ahyoli (Anchialos) 155
akbörk 147
akça 17, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 85, 86, 114, 120, 138, 150, 161, 162, 165, 167, 168, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 204, 208,

209, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 224, 227, 234, 261, 268, 274, 275, 292, 323, 324, 325, 326, 327, 361
—yasağı 162, 183
Akçahisar (Krüye, Croia, Kruya) 66, 83, 89, 90, 93, 112
—ahalisi 66
—kalesi 93
—mufassal defteri (871 H. Tarihli) 73
—nahiyesi 112
Akdağ, Mustafa 11, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 271
Akdeniz 9, 10, 17, 19, 20, 145, 146, 155, 162, 163, 165, 168, 170, 179, 180, 186, 207, 261, 266, 267
—bölgesi 9, 10, 19
—ekonomisi 163
—havzası 163, 165
—memleketleri 20, 145, 162, 168, 186, 207
—para tarihi 165
—ticareti 266, 267
—ürünleri 261
—yolu 266
Akhisar 103, 259, 276, 292, 296
—bezi 267
—bölgesi 259
akıncılar 106, 152
Akkirman (Moncastro) 118, 155, 204, 211, 257, 260, 261
—gümrük defterleri 204, 211, 260
—iskelesi 260
Akkoyunlular 208, 315
akritoi 76
Akşehir 203, 205, 276
—bezi 276
—Antalya yolu 205
Aktemones 326
alaca 197, 217, 259, 261, 272, 274, 282, 285, 286, 288, 292, 293, 299
—atlas mak'ad 279
—Benden 288
—Benâres 288, 293
—basma 292
—divil 288
—çarşaf 292
—heğbe 292
—kaftan 292
—Kâşânî dülbendi 286
—kilim 292
—minder 292
—peşgîr 292
—i Buruc 288
—i Kesarî 288
—i Mav 288
Alacahisar (Kruşevatz) 88, 89, 103
—defteri 88, 103
—voynuğu 103
—voynuk defteri (H. 892 tarihli) 103
Alanya 205
Alaşehir 144, 148
Alâüddevle ceza kanunnâmesi (1479-1515) 329
Alazar (Hristiyan sipahilerden) 89
Aleksi (Rum tüccarı) 85, 261
Aleksinac 89
Alemdar Mustafa Paşa 333, 334, 337
Alessio (Leş), Arnavutluk kıyılarında 155, 224, 226, 228
Al-Hasâ 274
Âli 78, 92, 132, 134, 135, 136, 147, 162, 171, 338, 339, 343, 344, 349, 357, 360, 361, 366, 367, 368, 369, 370
Ali Bey 89, 160, 174
Ali Bey b. Mahmud Bey b. Aranid 92
Ali Bey, Evrenuz oğlu (Ergirikasrı sancak beyi) 89
Ali, Bogoslav'ın oğlu 82
Ali Çavuş, Voynuk baştinası 102
Ali, Defter-i Hakani Emini 120
Ali Efendi, Belgradcık müdürü 138
Ali Karli (Karlo) oğlu 90
Âli (*Künh'ü'l-ahbâr* yazarı) 171
Ali Laskari oğlu (timar sahibi) 92
Ali Murad Bey oğlu 92
Ali Özgüroğlu 92
Âli Paşa 349
Ali Rıza (Pâdişah'ın damadı) 136, 343, 369
Ali Rıza Paşa, müfettiş 136, 369
Alman 163, 170, 297, 298
—gümüşü 163
—müslinler 298
—pamukluları 297
Almanya 163, 177, 179, 270, 297, 300
altın 32, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 177, 180, 184, 193, 198, 200, 201, 204, 209, 211, 213, 215, 216, 218, 228, 239, 262, 266, 268, 269, 274, 277, 326, 330, 361
—istihsali 164

—madenleri 163
—para (eşrefi) 326
—para (sultanî) 201
—para 200, 201, 211, 213, 326
—para basımı 213
—stoku 167
—Amerikan 165
—İspanyol 165
—lı kumaş (Bursa müzehheb kadifesi) 199
Altın-ili (İbalea) 86
Altınordu 159, 207
—Hanları 315
Amasya 22, 46, 76, 182, 207, 208, 218, 258, 259, 295, 297, 298, 337, 360
—bogasileri 259
—kanûnu (1519 tarihli) 328
—kırmızı kemhası 218
—köyü 22
Ambelakia 302
Amedroz, H. F. 27, 41
Amelikan (Amerikan) bezi 299
Amerika 5, 164, 165, 166, 168, 184, 187, 269, 299
—altını 165
—gümüşü 186, 187
—iç-harbi 308
âmil bkz. mültezim
Âna-Bağdad-Hit-Halep yolu 264
Anadolu 5, 6, 23, 36, 37, 44, 51, 52, 57, 58, 59, 65, 69, 70, 71, 75, 76, 79, 90, 100, 105, 108, 109, 110, 112, 114, 116, 121, 134, 144, 145, 146, 147, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 168, 172, 177, 181, 191, 198, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 217, 219, 220, 248, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 269, 272, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 301, 307, 308, 315, 316, 319, 325, 327, 328, 337, 338, 339, 355, 363, 368, 371, 417
—basmaları 295
—beylerbeyi 319
—beylikleri 112
—bogasileri 262, 297
—cenubi şarkî 172
—eyaleti 44, 51
—hanedanları 337
—iplikleri 291
—mamûlleri 297
—pamuklu el sanayii 272
—pamuklu sanayi merkezleri 259
—pamukluları 260, 262, 269, 297
—Rumeli iktisadî bağlılığı 155, 158
—sancakları 51, 58, 59
—seferleri 79
—Selçuklu Devleti 153, 158, 315
—Selçukluları 153, 315
—sipahileri 51
—timarlıları 81, 101
—Türkleri 417
—vilâyeti sancakları 70
—yerli pamuğu 260
—yollar sistemi 202
anavatan 154
Anchialos bkz. Âhyoli
Ancona 211
angarya 99, 119, 124, 125, 127, 128, 129, 325, 326, 356, 358, 361, 370
Angelos 96
Angiolello, J. M. 106, 203, 323
Anhegger, R. 41, 43, 81, 106, 107, 168, 184, 191, 195, 206, 208, 210, 211, 213, 214, 219, 236, 329, 330, 331
Ankara 4, 13, 21, 41, 43, 47, 49, 51, 52, 60, 76, 77, 79, 89, 93, 98, 106, 110, 113, 116, 146, 149, 157, 158, 163, 174, 190, 191, 199, 205, 206, 207, 210, 211, 219, 224, 236, 248, 258, 259, 260, 272, 289, 299, 313, 314, 315, 317, 318, 321, 328, 329, 338, 339, 343, 349, 350, 351, 359, 360, 361, 362, 373, 405, 415, 416, 417, 421
—bozgunu 116, 205, 317
—Savaşı 79, 113
—sof sanayii 146
—sofları 158, 206, 210, 219, 224,
Antakya 158, 269
Antalya 203, 205, 206, 227, 260
—Akşehir yolu 205
—Arabistan ticareti 206
—Bursa yolu 206
—deniz yolu 205
—eşya depoları 206
—gümrük mukata'ası 206
—İskenderiye deniz yolu 206
—Karahisar yolu 206
Antep 303
—pamuklu bezleri 303
Anvers 170
Arabistan 6, 28, 36, 191, 203, 206, 211, 245, 261, 263, 274
—Antalya ticareti 206
—malları 202, 206, 261
—ticareti 274
—yolu 263
arak-çîn (takye) 289

Araniti ailesi 92
Arap, Arab 27, 138, 204, 205, 207, 219, 260, 265, 267, 268, 269, 270, 317
—atları 268
—bedevî saldırıları 265
—istilâsı 27
—kaynakları 207, 317
—memleketleri 219, 260
—tacirleri 204
—Türk pamuklular listesi 269
—ülkeleri 205
—vilâyetleri 70
Arapça 27, 40, 213, 274, 276, 332
—papirüsler (papyrus) 27, 40
Aras vâdisi (Sa'd-çukuru) 207
arazi 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 48, 49, 50, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 77, 99, 100, 101, 105, 108, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 189, 321, 325, 326, 358, 370
—*hukuku* 100, 108, 121
—*vergisi* 325
Arbania 112
Argirikasrı (Argyrokastro, Ergiri, Ginokastre) 112, 113, 114
—sancakbeyi 113
—kadısı 114
Arif Hikmet Bey, genel müfettiş 366, 368
ariyet 35, 36, 38
Arkwright 300
Arnakis, G. 79, 148, 149, 150
Arnavut 75, 77, 80, 81, 82, 83, 92, 94, 111, 112, 113, 115, 366, 368, 369
—askeri 366
—başıbozuk askeri 368
—beyi 80
—kabileleri 69
—katunesi 81, 88
—mühtediler 115
—senyörleri 115
—senyörü 83
—sipahileri 94
Arnavut-ili 92, 111
—Livası 92
—Sancakbeyliği 111
—timar defteri (1431 tarihli) 111
Arnavutluk 4, 67, 69, 71, 80, 81, 83, 89, 90, 92, 93, 94, 97, 99, 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 153, 155, 160, 339, 352
—ahalisi 71
—timar sistemi 97, 99, 111, 112
arpa mukata'ası 212
Arte di lana (yünlü loncası) 220
Arte di Seta (ipek loncası, Floransa'da) 220
Arvanid bkz. Arnavut
Arvanya sancağı (Arbania, Arvanid) 112
arzıhaller 132
arz-i memleket 37
arz tezkiresi 135
asâkir-i nizâmiye 369
ases 71
askerî 10, 32, 33, 37, 38, 39, 50, 60, 61, 62, 63, 67, 69, 74, 75, 77, 84, 87, 89, 93, 94, 97, 98, 99, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 114, 116, 117, 120, 153, 154, 159, 175, 187, 189, 190, 195, 196, 211, 315, 317, 318, 324, 327, 334, 335, 338, 339, 341, 342, 348, 362, 416, 418
—sınıf 10, 50, 60, 61, 62, 74, 84, 97, 98, 99, 103, 109, 154, 189, 195, 196, 315, 317, 318, 324, 327
—teşkilât 97, 104, 106, 327
—ikta'lar 31, 32, 33, 39
Aspur (sarı boya) mukata'ası 212
Asya 20, 32, 37, 145, 151, 153, 157, 158, 159, 170, 173, 178, 180, 195, 207, 263, 265, 268, 269, 290, 293, 301, 313, 314, 315
—stepleri 32
—ülkeleri 301
—cenubî 170, 178
Aşağı-hisar (İzmir) 149
aşar (a'şâr) 44, 59, 60, 62, 63, 71
—mültezimleri 71
—vergisi 59, 60
Âşık Paşazade 79
Aştin (Arnavut senyörü) 83
—ili 83
aş-vergisi 67
atîk (erkek âzâdlı) 194
atîka (kadın âzâdlı) 194
atlâs (ipek) 288
—kaftan 292
Aubin, C. (İngiliz ticaret ajanı) 264, 298, 299, 300, 301
Avala (Havale) kulesi 88
avârız 60, 61, 62, 63, 64, 102, 150, 154, 355
—akçası 64
—hânesi 61, 150
—muâfiyeti 63
—sistemi 23

—vergisi 150
—i divâniyye 60, 61, 62, 63, 64, 102
Avlonya sancağı 92, 93, 112
—defteri (H. 991 tarihli) 103, 104
Avrupa 4, 10, 77, 128, 145, 158, 162, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 178, 184, 186, 187, 197, 199, 207, 208, 209, 210, 211, 219, 220, 257, 261, 262, 268, 269, 270, 271, 272, 295, 297, 298, 299, 301, 306, 307, 308, 309, 320, 338, 339, 343, 346, 349, 357, 360, 364, 365, 414, 416, 417, 418, 419
—abluka siyaseti 301
—basını 357
—devletler hukuku 343
—devletleri 162, 184
—ekonomisi 171
—fiyatları 271
—ipekleri 220
—kapitalizmi 307
—kültürü 414
—malları 419
—medeniyeti 414
—memleketleri 268
—pamuklu sanayii 301, 309
—pamukluları 307
—pazarları 308
—sanayii 309
—sarayları 173, 219
—tekniği 419
—tüccarları 364, 365
—ülkeleri 298
—yünlüleri 210
—lılar 210, 220, 270, 417
Avusturya 147, 164, 270, 297, 298, 305
—harbi 164
—pamukluları 270
âyâniyye 355
ayanlar 21, 130, 133, 334, 335, 337, 338, 339
âyanlık 123
Ayas 90, 153, 154, 206, 210
Ayas Hamza Bey 90
Ayas (Lajazzo) 206
Ayasoluk (Ayaslug) 182
Aydın 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 70
—tahrir defteri (1455 tarihli) 54
—tahrir defteri (1528 tarihli) 54
Ayşe b. Ali 201
Ayvatı, sof tüccarı 199
Azak (Tana) 207
Azerî Türkleri 208

B

Baba Paşa (vali) 339
Babıâli 343, 344
—bürokrasisi 343
—kalemleri 343
—kâtip sınıfı 343, 344
Bâb-ı Meşihat 352
Bâb-ı Seraskerî Dâr-i Şûrâ'sı 342
bâc kanunu 316
—resimleri 316
bâdihavâ 46, 59, 60, 212, 355
—mukata'ası 212
bâdle (Arapça elbise)
—i Nesavuni (Nausarî) 288
—i puta-dârî 288
—i sade 288
—i tamâm-zer 288
—i zerî 288
bâfta (pâfta) 288, 290, 293
—i Lakapurî 288
Bağdad 171, 176, 177, 179, 264, 265, 266, 274, 289, 293, 294, 315
—Âna-Hit-Halep yolu 264
—yolu 176
—lı tâcirler 264, 266
Bahadır Bey çiftliği 325
Bahaeddin el-mulakkab bi-Altı-parmak 200
baharat 155, 166, 169, 170, 171, 173, 177, 178, 179, 180, 203, 204, 206, 211, 235, 257, 261, 268, 274, 289, 308
—pazarı 170
—ticareti 177, 179, 204, 211
Bahreyn 175, 274, 289
bakâyâ defteri (Kefe iskelesi gümrük) 258
bakır 162, 186, 198, 206, 212, 213, 215, 330
—para 162, 186, 206, 212, 215, 330
—para basımı 206
—para mukata'ası 206, 212, 215
Bâlâ 361
Balaban (Palapanis) 79
Balat 205
Balıkçı-zâde Hayreddin (Bursa'lı Türk tâcirlerinden) 203, 245
Balıkesir 205
—Manisa yolu 205
Balkan(lar) 10, 24, 74, 75, 76, 77, 97, 99, 100, 108, 113, 116, 118, 119, 120, 123, 132, 144, 145, 146, 147, 154, 155, 156, 157, 160, 204, 325, 327, 338, 348, 351, 366, 371
—Anadolu iktisadî bağlılığı 147, 155

—aristokrasisi 97
—fütuhatı 327
—Hristiyan devletleri 75
—iktisadiyatı 155
—imparatorluğu 156
—isyanları 132
—kavimleri 144, 154, 155
—lı beyler 80
—lı müellifler 119
—memleketleri 119
—milletleri 348
—ticareti 157
—yarımadası 75, 118, 119, 155
balmumu 180, 204
Balşa II.
—vilâyeti 91
Banbelli Ser Pacie 219
Bandar yolu 275
Banu'n-Nazîr 29
Barak 82
Barbosa Odoardo 289
Bardoli 290
Barkan, Ömer Lütfi 15, 16, 18, 21, 35, 37, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 61, 63, 67, 69, 70, 77, 87, 88, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 118, 119, 121, 122, 123, 126, 130, 150, 153, 154, 164, 171, 172, 186, 189, 191, 194, 202, 204, 208, 209, 210, 211, 214, 216, 234, 235, 264, 268, 272, 290, 312, 315, 319, 327, 328
Barker 176
Barthold W. 146, 161, 162, 166, 170, 313, 314
basma tekniği 300
Basra 35, 36, 170, 171, 174, 177, 178, 263, 264, 265, 266, 268, 273, 274, 275, 288, 289, 294
—bölgesi 275
—gümrük defteri 294
—gümrük mukataaları 274
—Halep kervan yolu 265
—hurması 268
—Hürmüz yolu 274
—Körfezi 170, 174, 174, 264, 266, 273
—limanı 288
Baştina 93, 102, 104
baş vergisi 39, 67, 357
—resmi 56
Batum 140
Bayezid I. 66, 71, 79, 80, 89, 90, 111, 112, 205, 207, 211, 317, 322, 415
—devri 71
Bayezid II. 97, 114, 116, 164, 180, 185, 195, 208, 214, 218, 320, 324, 330
—devri 97, 116
Bayezid (Şehzâde) 195
Bayezid veled-i Ağustos timarı 84
Bayezi Lârî b. Şahâbeddin, Hoca (yabancı tüccar) 197
bayrâmi (bayrâm-pûr, kumaş)
—âlâ 273
—bez 273
—elbise 289
Becker, C. H. 31, 32, 313
bedel 17, 58, 67, 124, 127, 128, 357
—askerîye 357
—öşr 58
Bedesten 52
bedevî saldırıları 265
Bedreddin Mahmud Refi'î Çelebi 195, 317
Beğşehri 282
Ḅehmenî'ler 204, 262
Belâzurî 29, 33, 42
Belgrad (bugün Arnavudluk'ta Berat) 47, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 105, 112, 126, 136
—bölgesi 96
—nahiyesi 95, 112
—seferi 105, 126
—vilâyeti 89, 91, 92
Belgradcık (Vidin'e bağlı)
—nahiyesi 125, 128, 137, 353
Benares (Penâres) 288, 293
—destâr 288
—alacası 293
Bender-Abbas limanı 178
Bender-i Rûm (Hindistan'da) 263
Benedeṭto, Dei (Floransa'lı ajan) 204, 232
Bengal 223, 265, 269, 290, 291, 296
—lüks pamukluları 269
—mermeri 296
—Bihar 290
bennak (benlak) resmi 46, 50, 55, 56, 57
*benn*âlar 87, 97
*ber*ât 60, 61, 62, 114, 189, 190, 330
Berat bkz. Belgrad
Berchem, Van 27, 34, 42
Bergama 258, 259, 260, 261
—alacası 260
—kuşakları 261
Berke (Baraka, Altın-Ordu Hanı) 315
Bertrandon de la (seyyah) 80

Bey-Hanı 208
Bey-Hanı bkz. İpek-Hanı
Beypazarı 259, 306
Beyrut 51, 417
beytü'l-mâl 30, 33
bezzâzistan 190, 208, 236, 240
bezzâzlar 267
—stokları 267
bid'at 67, 164, 208
Biga (Pegae) 51, 57, 79, 211
biharî
—destâr 271, 293
—dülbend 271
Bihor 86
Bilecik 144, 147, 148, 276
—dolaması 276
—hisarı 147
—kâfirleri 147
Birecik 172, 265
Bitolnica nâhiyesi 85
bive 15, 20, 70
—resmi 66, 68, 69
Bizans 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 30, 33, 75, 76, 79, 97, 105, 107, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 157, 163, 207, 217, 318, 322, 325, 326
—altın parası (hyperper) 326
—devleti 146
—devri 326
—hudut askerleri 76
—hudutları 146
—idaresi 105
—İmparatorluğu 14, 6, 19, 20, 33
—İstanbul'u 157
—kaynakları 151
—lılar 37, 112, 151
—müesseseleri 97, 105
—rejimi 146
—Selçuklu hududu 152
—şehirleri 144, 146, 148
—vergi sistemi 325
Blanqui, M. (Fransız akademi âzasından) 367
Bodonitza 155
Boga, Bogoslav'ın oğlu 82
bogasi (*bohasi*, *buhasi*, *bogazia*, *bocassino*) 259, 260, 261, 262, 267, 269, 270, 273, 275, 276, 281, 285, 291, 298
—Amasya 295
—Anadolu 262, 297
—beyaz 260, 261
—beyaz Borlu 279
—Borlu 259, 279, 280
—Borlu beyaz balta-sapı 281
—Borlu renkli 260
—Celâl-Şâhî 285
—Denizli beyaz 281
—Diyarbakır 279
—Hamid siyah 280
—Hamid-eli (Borlu) 259, 261
—Hind 273, 278, 291
—İstanbul beyaz 280, 281
—İstanbul heft-renk 281
—Karaman 260, 262
—Kastamonu 279
—Kayseri 276
—Lekepûri (Lakapûrî) 273
—Manisa 280
—Musul 279, 280
—Osmanlı 294
—Tokat 291, 295
—tefsîlî-Yezdî alaca 285, 292
Bogdan 90
Bogomiller 107
Bogoslav (topçu) 85
—kardeşi Mustafa 82
—ın oğulları 82
Bohemya 163
Boidate 326
bojik 47
Bolu 51, 52, 53, 55, 57, 207, 258
—kanûnu (1528 tarihli) 57
Bombay 289
Borilofca köyü 129
Borlu (Hamid-eli) 259, 260, 261, 279, 280, 281, 282
—bogasisi 261, 280
—balta-sapı heft-renk 282
—beyaz 279
—balta-sapı bogasisi 281
—isperek neftisi 279
—renkli bogasisi 260
Bosna 47, 51, 69, 86, 90, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 116, 125, 126, 127, 128, 132, 370
boyahâneler (Marsilya) 217
boyarlar 119
boyunduruk 45, 46, 54, 67, 128, 325, 326
—resmi 47
—hakkı 67

bozahâne 200, 215
—mukata'ası 215
Braniçeva (Braniçevo) 87
—defteri 87
—nahiyesi 87
Branoş, eflâklar kâtibi 85
Braşov 262
—gümrük defterleri 262
—yolu 262
Bratianu, G. I. 146, 155, 156, 157, 260
Bratuşeş kadısı 90
Braudel, F. 158, 163, 165, 166, 167, 170, 171, 179, 180, 185, 186, 268
Broach (Buruc) (Hindistan'da bir şehir) 288, 290
Broquiére 149, 195
Bruhnes, Jean 150
budarlık 125, 126, 128, 129, 370
buğday 13, 14, 15, 20, 105, 106, 126, 128, 156, 157, 168, 192, 201, 271, 275, 303, 309
Bulgaristan 80, 88, 90, 103, 104, 105, 116, 132, 134, 135, 136, 144, 156, 334, 348, 351, 353, 369, 373
—âyânı 334
—voynukları 88, 103
Bulgar(lar) 9, 75, 105, 106, 119, 135, 136, 349, 351, 360, 364, 365, 366, 367, 369, 370, 373, 421
—komitecileri 135
—köylüsü 396
Bumin Kağan 314
Burhan Efendi (mazbata odası hulefasından) 141
Bursa 10, 22, 41, 48, 49, 63, 78, 100, 144, 148, 149, 150, 152, 155, 156, 157, 158, 171, 182, 183, 185, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 258, 259, 262, 263, 291, 293, 294, 297, 301, 305, 323, 330, 350, 351, 352, 354, 375, 409, 421
—âbideleri 149
—ahalisi 191
—Antalya yolu 205, 206
—benekî kadifesi 219
—gümrüğü mukata'ası 212, 234
—gümrük kanunu 214
—Halkevi 148
—hanları 149, 208
—hisarı 149
—ibrişim yasağı 213
—İhtisâb Kanûnnâmesi (1502 tarihli) 216, 217
—ipekli kumaşı 197, 198
—ipekli sanayii 197, 208, 209, 216
—İskenderiye-Antalya yolu 206
—kadı sicilleri 10, 41, 194, 198, 202, 203
—kadısı 48, 216, 219
—kadifeleri 197, 218, 219
—kalesi 78
—kemhaları 78, 218
—köy sicilleri 22
—kumaş imalâtı 217, 218
—kumaş ölçücülüğü mukata'ası 215
—kumaş sanayii 216
—kumaşları 203, 214, 218, 219, 220, 234
—mîzânı mukata'ası 212, 222, 237
—mukata'aları 213
—munakkaş kadifesi 233
—müddü 49
—müzehheb kadifesi 198, 218
—Müzesi 148, 188
—pamuklu sanayii 283
—pazarı 197, 198, 199, 203, 204, 207, 208, 210, 211
—Rumeli yolu 211
—sanayii 10, 202, 211
—sicilleri 204, 205, 209
—subaşıları 212, 221
—Şam yolu 203, 205
—şer'iye sicilleri 100, 171, 182, 185, 208, 214, 220, 221
—tâcirleri 171, 203, 206
—tarihi 202
—Tebriz kervan yolu 207
—tekfuru 78
—tereke defterleri 189, 195, 196, 218
—ticareti 198, 206
bürüncük 260, 262, 264, 274, 287
—dülbendi 262
büyük-kantar mukata'ası 213

C

Caba 52, 53, 55, 56, 65
—bennak 52, 53, 55, 56, 57, 58, 61, 65
—bennak resmi 52, 63
—kara 53
Cabbâr-zâde (hânedan) 334
calicó (ucuz basma, pamuklular) 265, 269, 299, 307

Calicut 263
Câmi'ul-Fusûleyn 317
canbaz 61, 65, 190
Candaroğulları 207
Cantacuzenos 148
capitatio terrana 325
câriye 60, 191, 193, 195, 196, 200, 201
cebeci 62
cebelü 88, 89, 103, 114, 325, 327
—voynuk 88, 89, 103
Celâlî kargaşalıkları 168
Cem 83, 195
cemâat-i Radice veled-i Bogota 87
cemâat-i Yaroslav veled-i Kute 87
Cem (Şehzade) 83
cenderehâne bkz. *mengenehâne*
Ceneviz 156, 165, 203, 209, 214, 226
—kolonisi (Pera) 155
—tâcirleri 203
—liler 152, 155, 157, 197
Cengiz Han 314, 315, 332
—oğulları 315
—yasası 314, 332
Cenova 175, 260, 291
Cevdet Paşa 122, 343, 349, 362
Cezair 274
ceza kanunnâmesi 355
Cezerî Şemseddin 205
Chalcocondylas 90
Charles I. 169, 177, 307
Chaudhuri, K. 271, 289, 290, 291, 292
Chaul 265
chintz 269, 290, 299, 300, 308 keza bkz. çit
Chirmenkia bkz. Harman-kaya
Cidde limanı 171
cizye 25, 34, 35, 62, 67, 68, 69, 70, 93, 133, 137, 325, 356, 357
—vergileri 25, 39
—i şâhî 68
Clavijo, R. G. 207
colon 20
communal köy tipi 24
Croia bkz. Akçahisar
Crompton Samuel 300
cullah (*culah, çulah, çulha*) 276
cultural borrowings 414
Curaş 28
cülûs fermanı 350

Ç

Çaldıran zaferi 219
Çandarlı Halil Paşa (vezir) 318
Çankırı (Kangırı) kanûnu (1578 tarihli) 56
Çardak 211
Çar hükümeti 366
Çarigrad 22
Çarşanbasuyu 205
Çartalos vilâyeti 89, 90
Çatalca (Phersala) 82
Çelebi Mehmed 112, 113, 115, 152, 162, 208
—devri 112, 113, 115, 152, 162, 208
çelikhane 418
çeltikçi (*çeltükci*) 63, 64, 65, 325
—köyleri 63
Çemişkezek 51
—kanûnu (1541 tarihli) 51, 69
çenber (bir çeşit başlık) 296
çeribaşı 87, 114
Çerkesler 295
Çerkezistan 296
çeşm-i bülbül atlâs 288
Çetkovik Nikola, Çorbacı 365
Çırpıcı çayırı (İstanbul'da) 337
çift-bozan 23
çift-hane sistemi 9, 16, 19, 21, 24, 25
çiftlü bennak 52, 55, 57, 70
—kara 52
çift resmi 18, 19, 20, 48, 57, 67, 326, 327, 328
—sistemi 18, 19, 20, 48, 57, 67, 326, 327, 328
Çin 289, 313
—İmparatoru 289
—kuzey 313
—porseleni 289
çivit boyası
—ticareti 264, 265
çorbacılar 358, 364, 365, 368, 371
Çorum 51, 54, 72, 207, 295, 297
—mufassal defteri 72

D

Dabhol (Dapul, Divil) (Bombay'ın güneyinde) 273, 289
—alacası 273, 289
Dakka 269, 270, 290
Damask bkz. *kemhâ*
darphane 418
—emini 418
—teşkilâtı 418

dârü'l-'ahd 34
dârü'l-harb 34, 369
dârü'l-İslâm 34, 37
Daşkun-Hoca mahallesi 197
Davrak mavi kirbası 275
Davutpaşa (İstanbul) 337
day'a bkz. *diyâ'*
Defter 21, 41, 47, 60, 66, 83, 85, 89, 93, 96, 99, 103, 120, 171, 318, 322, 324
—hakânî 42
—emîni 120
defterdar 363
defterdarlık 322, 363
defterhâne arşivi 22
defterlü reâyâ 56
Dekkan 265, 289
dellâliye 286
—resmi 213, 266, 289
Delvina 92, 106
Denizli 258, 259, 272, 281
—beyaz bogasisi 281
Denizlü karyesi 46
derbendci
—reâyâ 71, 107, 190
derebeylik devri 337
Dersaadet 22, 140
destâr 200, 261, 274, 284, 288, 291, 293, 299
—*Bihâri mutallâ* 284, 293
—Benâres 293
—*Kanbil* 273
—*Kayyîm-Hâni kesim harcî dülbendi* 284
—*tensûh dülbendi* 284
—Kannurî 288
—Pansadi 288
—savâî 288
—Şila-Bengalî 288
—Şilâ Cûnî 299
—Varangal 288
deştbânî 327
Deşt-i Kıpçak 159
detentio 30, 31
dévaluation 165, 166, 180, 186, 187
devlet 10, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 49, 50, 60, 61, 63, 64, 71, 76, 99, 108, 109, 111, 115, 116, 119, 121, 122, 150, 152, 153, 157, 164, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 196, 204, 214, 215, 218, 223, 304, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 329, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 354, 355, 358, 361, 362, 363, 370, 415, 418
—*hazinesi* 18, 35, 36, 42, 71, 121, 133, 157, 214, 335
—*idaresi* 97, 115, 116, 181 315, 333, 340
—*maliyesi* 40, 164
—mülkiyeti 30, 37
—teşkilâtı 43, 314, 318, 319, 320, 321, 323
Devlet-i Aliyye 124, 135, 305
—Osmaniyye 124, 135, 305, 348
devşirme 74, 76, 97
Dıraç
—limanı 155
—şehri 155
Dırama-Serez bölgesi 261
Dibra (Debre) 86, 93, 94, 95, 102
—voynukları 102
—vilâyeti, Aşağı 94
—mufassal defteri (H. 871 tarihli) 93, 102
Dihkan 22
Dimetoka karyesi 51
Dimitri Presba (Hristiyan sipahilerden) 92
Dimitri Todora oğlu 82
Dimitri veled-i Mihal 81, 98, 120
dirlikler 84, 110, 120, 185, 320, 329
Divânü'l-ceyş 32
Divânü Lugat-it-Türk 292
Divil alacası 288
diyâ' 30, 32
—sawafi 30
—âmme 30
—hâssa 30
Diyarbakır 47, 172, 269, 279, 301, 303
—kanûnu (1540 tarihli) 47
—bogasileri 279
—Hint taklitleri 303
—ipliği 172, 303
—pamuklu el-sanayii 301
dizdarlar 90, 114
Dizful 274
doğancı 61, 62, 101, 119, 190
—baştinası 101
Doğancı İsmail çiftliği 46
Dominatus devri 325
domuz resimleri 327
Donuzlu alemli akbezleri 147
döğen hizmeti 45, 46, 48
Dömeke (Domokos) 82

dönüm 48, 49, 54, 55, 56, 57, 58, 65, 67, 127, 180, 300, 318, 326
—akçası 57
—hakkı 57
—resmi 57
duhâniye 58
duhân resmi 58, 59, 70
Duka Dimitri'nin oğlu 84
Dukagin (timar sahibi) 84
Dukas 322
Dulgoberda (Dulgobrdo) vilâyeti 94
Durar'ul-Hükkâm 332
Durmuş b. Hızır, Hâcı 201
Duşan, Stefan 10, 70, 80, 81, 101, 153, 327, 421
—İmparatorluğu 70, 80, 101
—kanûn mecellesi 101
dülbend 257, 260, 262, 267, 270, 272, 273, 274, 276, 284, 289, 290, 293, 297
—*Çine* 260, 286, 294
—deve tabanı 296
—Ferhadî 283
—Hindî 284
—kabulhâne 273
—*kayyim hânî* 273
—kebîr 284
—*mermerşâhî* 283
—Mehker 283
—mutallâ 283
—meyâne 283
—Raksbendi 282
—sade bürüncük 287
—*Sûsî* 283
—şerbeti 290
—şir-şeker 285
—tensûh 284
—Yazdî 287
Düzme Mustafa 317

E

East India Company (İngiliz) 172, 176, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 289, 290, 291, 292
—kayıtları 289, 290, 291, 292
Ebussu'ûd 35, 36, 49, 50
Edirne 51, 77, 85, 155, 156, 157, 182, 193, 194, 211, 261, 268, 272, 290, 301, 307, 324
—boya tekniği 261, 301
—boyahaneleri 261
—müddü 324
—pazarı 157
—li tâcirler 262
Edremit bezi 276
Efendre oğlu Ilyas Bey (Tırhala yörükleri beyi) 83
Eflak 34, 79, 81, 86, 87, 88, 95, 204, 211, 260, 261, 262, 324, 367
—beyliği 34
—bıçağı 261, 262
—cemâati 86
—knezleri 87
—rüsumu 88
—statüsü 86
Efrenc gümrüğü mukata'ası 215
Ege 71, 144, 150, 155
—Denizi adaları 71
—limanları 150, 155
ehl-i berât 61, 189
ekim angaryası 126
ekinlü bennak 52, 55, 56, 57, 65
Elbasan 90, 112
Eldred, J. 171, 264
Emevîler 28
Emîr b. İshak el-Habbâz 201
Enderun 321
Engelhardt 349
Epir 339
Erdel (Transilvanya) 261, 262
Ergene defteri 46
Ergirikasrı, bkz. Argirikasrı
Ermeni(ler) 55, 71, 176, 179, 189, 199, 208, 209, 216, 241, 265, 266, 267, 294, 307, 417
—tâcirleri 176, 265, 266, 294
—toplulukları 267
Erzincan 207
Erzurum 47, 51, 56, 58, 59, 67, 68, 71, 207, 298
esedî (*Arslanlı, Abu-kelb*) *guruş* 166
eshâb-ı çiftlikât 128, 129, 370
esir 35, 46, 60, 79, 82, 155, 212, 259, 260, 366, 368
—*pazarı* 155, 212
—mukata'ası 212
—Enez 155
—Gelibolu 155
Eski-bezzâzistân bkz. İpek-Hanı Eskişehir
esrar 200
Esseyid Hasan Tahsin (Meclis-i Vâlâ âzasından) 142
Esseyid Hüseyin Muhsin, (Meclis-i Vâlâ âzasından) 142
Esseyid İbrahim Edhem, (Meclis-i Vâlâ âzasından) 141, 142

Esseyid Mehmed Emin Alî (Meclis-i Vâlâ âzasından) 141
Esterâbâdî (Astarâbâdî) ibrişim 208, 209, 241
eşkinci 56, 61, 63, 64, 81, 86, 87, 104, 114
—tatar 64
—timar 81, 87
—li vakf ve mülk sistemi 63
Evliya Çelebi 149, 171, 180, 259
Evrenos oğulları 111
—Ali Bey (Arnavutluk sancak beyi) 111
Evrenuz bkz. Evrenos

F
Fârâbî 331, 332
Farley, Lewis 290, 307
Fâtih Sultan Mehmed 10, 41, 43, 44, 46, 47, 50, 51, 63, 77, 86, 87, 106, 112, 160, 161, 164, 182, 185, 195, 205, 216, 217, 218, 315, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 345
—devri 10, 41, 43, 51, 68, 77, 87, 89, 91, 97, 106, 111, 115, 160, 161, 182, 183, 211, 213, 214, 216, 312, 319, 320, 324, 329, 330, 331, 332, 345, 421
—kanunları 43, 311, 319, 321, 323, 324, 327, 329
—kanûnnâmesi 15, 44, 46, 47, 48, 50, 54, 57, 59, 63, 64, 66, 68, 163, 213, 318, 323, 324, 325, 326, 329, 345
Fatma b. Mustafa 200
Fatra (?) alacası 288
fay 29, 30, 31
—arazisi 31, 38
—nazariyesi 29, 31
Felemenk bkz. Hollanda
Fener (Phenarion) 81
—vilâyeti 81
—subaşısı 83
feodal 10, 17, 20, 21, 32, 36, 48, 50, 74, 75, 108, 118, 119, 123, 132, 337
—hizmet 36, 48, 50
—sistem 32
feodalite 151
feodalizm 119
Ferespûri (Feroz-pûri, Firûz-pûri, Ferespidi) 278
fermanlar 329, 330, 344
—kanunlar 329, 330
Ferruh-Hânî sakkari 288
Fetret devri 317
fıkh kitapları 33
Fırat 265
Filibe 307, 351
Filip II. (İspanya kralı) 174
Filoridin (Florentin) kalesi 89
Fiume 298
Flandr 210
Flemenkliler bkz. Hollanda
Floransa 80, 157, 193, 197, 198, 199, 209, 210, 211, 219, 220, 298
—firmaları 209
—konsili 80
—kumaşları 157
—lı ajan 204, 219
—lı tüccar 203, 209
—lılar 152, 156, 197, 204, 211
—tüccarları 199
—vesikaları 193, 197, 198, 199
flori 216
Floriciler 71
Foça 205
Fransa 158, 162, 169, 173, 175, 177, 179, 184, 186, 269, 298, 300, 301, 305, 367
—kralları 162
Fransız 75, 80, 155, 166, 170, 172, 179, 261, 269, 294, 295, 297, 298, 299, 305, 307, 334, 353, 359, 367
—hükümeti 166
—konsolosu 367
—lirası 269, 298
—malları 295
—pamuklu sanayii 261
—parası 307
—patiskası 299
—raporu 305, 307
—seyyah 155, 359
—sınaî mahsulleri 166
—ticareti 294
—tüccarlar 166
—yünlü kumaşları 294, 297
frengi 216, 220
—atlaslar 220
—kadife 220
—kemhalar 220
frenk 82, 195, 198, 203, 214, 220, 225, 296, 349, 415, 416, 417
—çuhaları 198
—eşyası 416
—ipekli kumaşları 220
—kadifeleri 220
—kumaşı 214

—mermeri 296
—mültecisi 82
—odaları 416
—tâcirleri 203
fulûs (bakır para) mukata'ası 186, 212
futa (peştemal) 258, 275
fülfül (biber) mukata'ası 204, 212
Fütuhat devri 153, 160, 163

G
Galata 180, 203, 206, 207, 209, 228, 307, 417
Galib Efendi, Batum kaymakamı 140
Gama, V. da 170
ganem 60, 212
—*mukata'ası* 212
—*resmi* 60, 64
Garp keza bkz. Avrupa 109, 113, 132, 150, 151, 152, 155, 158, 161, 164, 165, 166, 169, 171, 173, 179, 343
—fikirleri 132
—sanayii 158
Gazi Türkmen beylikleri 37
Gelibolu 50, 51, 70, 79, 104, 106, 155, 157, 211, 259, 294, 296, 340
—pazarı 155, 157
—yarımadası 79
Gemlik iskelesi 211
Gence 70
Geracice köyü 93
gerdek resmi 327
Germiyan 147, 315
—bölgesi 147, 315
Geyve ipliği 292
Gibb, H. A. R. 40, 77, 160, 177, 197, 311, 313, 315, 345
Gilan 85
Gîlân ipeği
—tâcirler 198, 208
Gîlânlı El-hâc Muhammedi 198
Gilan (Morava, Gülhan) nâhiyesi 85
Gilibertes, Kançilaryus 82
Gin (Gjon) Zenebissi 83, 90, 95
Girit 294
Giurgiu (Yerköğü) iskelesi 260
Gonomaymo (Gonoma) 91
Gorne Obrafca (Gorni Obravatz) subaşılığı 85
gospodarlık (köy ağalıkları) 105, 125, 135
—arazisi 134, 135, 136
—hasılatı 134
—kaldırılması 132, 133
—meselesi 131, 134
—rejimi 10, 118, 123, 125, 133
—varidatı 134
göçebe-ler 56, 58, 68, 69, 145, 159, 317
—yerleşik mübadele sistemi 152
Gördes (Gordos) 258
Gregoras, Nicephorus 156
Gresham kanunu 187
Guanaxuato madenleri 164
gulâm(lar) 74, 81, 84, 90, 97, 115, 116, 159, 160, 191, 193, 194, 195, 200, 201
—*sistemi* 74, 97, 115, 116
Gücerat 263, 269, 289, 290
—pamuklu sanayii 269, 274
—ticareti 263
Güğercinlik (Golubatz) 87
güherçile fabrikaları 418
Gülhane Hattı 6, 304, 333, 334, 338, 339, 340, 343, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 363, 370, 371
gümrük 40, 157, 171, 173, 174, 175, 179, 198, 199, 204, 206, 208, 211, 214, 215, 220, 227, 241, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 266, 267, 268, 269, 274, 288, 292, 297, 299, 301, 304, 320, 324, 330, 415
—bakâyâ defteri 258
—defteri, Akkirman 260
—defteri, Basra 294
—defteri, Braşov 262
—defteri, Kili 260
—defteri, Tuna 257
—defteri, Turnu-Roşu 262
—defterleri (XV. asır) 292
—eminleri 171
—geliri 266, 274
—idaresi 415
—kanûnları 331
—kanunnâmesi (Basra limanı) 288
—kanunu (Bursa) 214
—kâtibi 259
—meselesi 303
—mukata'aları 40
—mukata'ası (Antalya) 206
—mukata'ası (Basra) 274
—resmi 171, 324
—ruznâmçe kayıtları 257
—tarifeleri 269
—tarifesi, Osmanlı (1806 tarihli) 299, 301
—vergisi 174, 179, 320
—kanunnâmesi 288

gümüş 11, 32, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 172, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 193, 195, 196, 198, 201, 204, 209, 212, 213, 234, 268, 269, 329, 330
—akça darphanesi 212
—darlığı 32, 184
—eşya 195, 201
—evâni 163
—ihracı 162, 164
—ihtiyacı 163
—İspanyol 165
—istihsali 164
—kuruşlar, Sevilla 166
—külçe 161
—madenleri 163, 168
—para 161, 162, 165, 181, 186, 209
—para basımı 185, 213
—para enflasyonu 187
—stoku 168, 185, 186
—yasağı 161, 162, 164, 185
Gümüş-şehri 258
gündelikçi işçi sistemi 271
Gürcistan 59, 70
Gürcüler 174
Güvercinlik iskelesi bkz. Güğercinlik

H

Habeşistan 263
Habsburg 173, 418
Haccâc 31
Hâce-i Cihân bkz. Mahmud Gâvân
Hacı İvaz Paşa, Ahi Bayezidoğlu
—Hanı 197, 208
—vakfı 201
Hacı Mahmud 194
Hacı Murad 194, 200
hac kervanı 155
Haçlı 175, 206, 416
—donanması 206
—istilâsı (1444) 416
—seferi 80, 175
Hadzibegic, Hamid 102
halı (*kalîçe*) 275
Halep 51, 56, 59, 166, 170, 171, 172, 177, 179, 197, 203, 207, 215, 216, 219, 264, 265, 269, 290, 294, 301, 306
—Bağdad-Ana-Hit yolu 177, 203, 264
—Basra kervan yolu 265
—çiti 290
—ipeklileri 172, 219
—pamuklu sanayii 301, 306
—pamukluları 266
—pazarı 170, 171, 179, 266
—tâcirleri 171, 203
—yolu 265
Hâlet Efendi 339
Halil Hâmid Paşa 343
Halil, Mikira oğlu 83
Halil Paşa, Çandarlı (vezir) 318
Hama 269
Hamam yöresi (Eskişehir'de) 147
Hâmcılar 217
Hamid-eli (Borlu)
—bogasisi 259, 261, 291
—siyah bogasisi 280
Hamlin, C. 305, 351
hammâmî 299
—sakkari 299
—mutallâ dülbendi 299
Hammer, J. von 27, 66, 74, 119, 166, 174
Hamza, atîk-i Derebeği (kadifeci) 201
Hamza Balşa oğlu 89
Hamza Bey, Şarabdâr 85, 221
Hamza Paşa 111
Hamza veled-i Karli (Altun-ili'de timar sahibi) 91
Han ailesi 37
hânedanlar 334, 335, 336
hâne resmi 50
Hân-i Cedîd (Koza Hanı) 208
hanze-mermeri 296
harâc 31, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 50, 69, 71, 93, 102
—vergisi 34, 102
—ı mukasseme 35, 36
—ı muvazzafa 35, 36, 50
—güzâr 67, 68, 79, 90, 108, 109, 115, 214
harâcî topraklar 36, 37
harâclı baştina 102
Harezm 315
Hargreaves'in eğirme makinesi 300
Harman-kaya (Chirmenkia) 77
Harput 51, 69, 210
—kanûnları (1518 tarihli) 210
Harsova iskelesi 261
Hasan Bey bin Zenebissi, Fener subaşısı 92
Hasan b. Hamza, El-Hâc 200
Hasan el-mühtedi Hoca 201
Hasan Hacı 130

Hasan Tahsin Esseyid, Meclis-i Vâlâ âzasından 142
hâs gelirleri 68
Hâs-köy defteri 46
hâslar 46, 68, 84, 114, 122, 215, 241
hâssa 26, 30, 46, 211, 219, 273
—destâr meyâne dülbendi 284
—harc-emîni 211
—kebîr dülbendi 284
—toprağı 26, 30
Hatt-ı Hümâyûn 343, 345, 346, 350
Hatun-beği b. Hoca Hüseyin 201
havale 29, 31, 196, 202, 217, 239, 321, 335, 353
—sistemi 39, 196
Havale (Avala) kalesi 88
Hayber 29
Haydarâbâdî (*kumaş*)
—Acem (beyaz) 278
—heft-renk 278
Haymâneler 69
Hayreddin Balıkçı-zâde (Bursa'lı Türk tâcirlerinden) 203, 245
hayvan vergileri 60
hazeriyye 355
hazine 31, 40, 42, 68, 100, 135, 137, 275, 299, 320, 332, 354, 355, 361
—i Âmire 49
—dar-başı 111
Helenistik çağ 32, 40
Herât ipeklileri 219
Hereke 211
Hersek 86, 87, 90, 95, 100, 112, 198
—livası 86, 95
—sancağı defteri (H. 882 tarihli) 86, 100
Hezârî destâr 288
hırizme zahiresi 128
Hırka-i Şerîf 342
Hızır (gulâm) 48, 69, 82, 83, 93, 95, 194, 201
Hızır-İlyas günü 69
Hızır, Matranik'in oğlu (timar sahibi) 92
Hicâz 35
Hind (Hint) 166, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 267, 268, 278, 285
—alacası 218, 285, 292
—baharat ticareti 171, 179
—basmaları 273
—bogasisi 273, 278
—Burûcî 281, 288
—canfesi 293
—cossarları 299
—çeliği 274
—Denizi 170, 172, 174, 178
—dokumaları 276
—dülbendleri 273, 284
—eşyaları 171, 178
—geleneksel örnekleri 419
—ipliği 273, 291, 292
—İran-Osmanlı ticareti 173, 175
—kırmızı bogasi 273
—kumaşları 171
—kuşağı 273
—kutnîsi 273, 292
—mahabethâne kumaşları 299
—makraması 273
—malları 217, 265, 309
—Masulipatamı 307
—Mavdihî (?) alacası 285
—mendili 293
—mermerleri 299
—müslinleri 308
—Nankinleri 299
—numuneleri 301
—Okyanusu 176, 177, 179
—örtüsü (mi'cer-i Hindi) 273
—pamuk ipliği (rîştei Hindi) 299
—pamuklu ithalâtı 11, 257
—pamuklu kumaş ihracatı 270
—pamuklu sanayii 263, 270
—pamuklu ları 257, 269, 288
—penbesi 274
—ridâsı (perde) 275
—sanayii 292
—şalları 293
—tâcirleri 170, 171, 174, 178
—taklitler 308
—ticareti 170, 171, 174, 178
—yolları 170, 174, 177
—yorganı 273
Hindistan 6, 11, 167, 170, 171, 176, 177, 178, 195, 204, 216, 223, 257, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 288, 289, 291, 292, 293, 308, 309, 421
—gemileri 266, 289
—gümrüğü 266
—Güney 291
—malları 217, 265, 309
—pamuklu sanayii 263
—ticareti 263

Hindûlar 267
Hiram iskelesi 260
hirizme 125
hisar-erleri 114
Hit-Bağdad-Âna-Halep yolu 264
Hit bölgesi 265
Hoca Abdürrahim b. Şeyh Bayezid eş-Şamâ-kavî (ipek tâciri) 197
Hoca Ali, Hindistanlı 200, 263
Hoca Fîruz Paşa, Rumeli beylerbeyi 111
Hoca Hasan Mühtedi 194
Hoca Mahmud Gâvân bkz. Mahmud Gâvân
Hodidede (Hodidyed) nâhiyesi 84
Hollanda 175, 177, 178, 186, 261, 265, 268, 269, 295, 297, 298
—basmaları 295
—korsanları 175
—lı Visnich 264
—lılar 175, 178, 179
—malı 179, 295
—pamuklu sanayii 261
—pamukluları 261, 268, 269, 297
—ticareti 175, 178, 268
Horasan vilâyeti 197
Hoşkadem b. Abdullah 200
Hoşkadem (yazıcı) 200
Hovhannes Hûrî, İshak Paşa atîkası 266
Hristiyan(lar) 10, 34, 44, 47, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 120, 123, 124, 126, 145, 153, 163, 164, 173, 174, 199, 205, 216, 265, 305, 327, 338, 351, 353, 358, 359, 364, 366, 368, 371, 414, 415, 421
—âlemi 173
—askerler 74, 80, 84, 87, 97, 107, 109, 114
—beyleri 78
—eyalet askerleri 94
—hükümetleri 174
—köylüler 10, 126
—kuvvetleri 79, 97, 109
—martolos 74, 87, 89, 95, 97
—müellifler 120
—rahip 79, 114
—reâyâ 44, 47, 66, 69, 71, 99, 124
—senyörler 101, 114, 115
—sipahiler 74, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 109, 153
—tebaa 44, 74, 80
—timar erleri 77, 80, 81, 86, 87, 97, 114
—timar sahipleri 82, 84, 98, 105
—timarlar 84, 90, 95, 96, 104
—tımarlı sipahiler 84, 87
—yardımcı kuvvetleri 79
—yerli köylüler 107
Huvayza 274
hüccet 352
Hüdâvendigâr sancağı
—evkaf-i Selâtin defteri 211, 316
—kanûnnâmesi (1487 tarihli) 191
Hürmüz 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 264, 265, 266, 274, 289
—gemileri 171, 266
—gümrüğü 274
—yolu 264
Hürşîd Paşa (vali) 339
Hüseyin Ali Bey (elçi) 174
Hüseyin Muhsin Esseyid, Meclis-i Vâlâ âzasından 142
Hüseyin veled-i Kurtik Mustafa 97
Hüsrev Paşa (vali) 339
hyperper (Bizans altın parası) 326, 327

I
Iglava Dominika 81
Indus ırmağı 264
Irak 28, 29, 30, 32, 33, 35, 40, 146, 315
Irwin John 290
Isfahan 265, 266
—bezi 275
—lı (Culfalı) Ermeni tüccar 265
ıslâhat 118, 120, 129, 132, 317, 345, 352
—kararları 132
—projesi 131
—çı bürokratlar 303
Islâhat Fermanı (1856) 348
Isparta 70
Issız-Han (Çardak ile Bursa arasında) 211
Istanko Eflakî, tüccar 261
Ivaz Paşa bkz. Hacı İvaz Paşa

İ
İbalea (Dibra ile Prezrin arasında) 86, 91
İbn-Baba alacası 282
İbn Battûta (seyyah) 37, 205
İbn Haldûn 312
İbrahim Bey-kulu 114

İbrahim b. Senbur, Yahudi 201
İbrahim Edhem Esseyid 141
İbrahim, İsa Bey oğlu (timar sahibi) 84, 91
İbrahim Paşa (Kanunî Süleyman'ın veziri) 75, 153, 321, 328
ibrişim 193, 197, 200, 208, 209, 241, 242
—tüccarı 193
—yasağı 173, 213
icare-i mu'accele 369
icmâl defteri 39
İç-el 50, 51, 60, 63
iç-oğlanı 92, 323
İç-Rumeli 106, 107
İdrîs-i Bîdlîsî 204
İğridir 259
ihrâcatçı 193
ihtilâlci komiteler 369
İhtisâb kanunnâmesi 216
ikat (kumaş grubu) 293
ikta' 27, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 38, 39, 40, 42
—irfâk 37
—istiglâl 38
—müessesesi 27
—sahipleri 33, 36, 39
—sistemi 33, 38
—temlik 27, 28, 31, 38
İlandari (topçu) 82
İlhanlı 151, 210, 315, 316
—Devleti 315
—hazinesi 316
—dönemi 276
—Moğol hanları 210
iltizâm 354, 364
—usulü 341, 354, 355, 364
İlyas 69, 83, 85, 183, 234, 235, 239, 244
İlyâs 194
İlyas, atîk-i Tanrıvermiş 201
İlyâs, atîk-i Yusuf 201
İlyas Bey, Efendre oğlu (Tırhala Yörükleri beyi) 83
İl-yazıcısı, bkz. Muharrir-i vilâyet
İmroz adası 70
in'âm defterleri 218
inci 193, 201, 203
İncüğiz 82
inçü (*hâs*) 37
indigo 171, 204
İnebolu 297
İngiliz(ler) 11, 166, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 290, 292, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 351
—bezleri 302
—çeliği 175
—East India Company 266, 268, 269, 270
—ekonomik yayılışı 303
—elçisi 175, 176, 178
—fabrika ipliği 301
—fabrika pamukluları 309
—gemileri 166, 176, 177
—genel ihracatı 304
—gümrük tarifesi (1806 tarihli) 299
—hükümeti 175
—iç pazar talebi 306
—ipek sanayi 177
—kapitalizmi 302, 307, 309
—korsanları 175
—kralı 175, 176
—kumpanyası 269
—lirası 303, 306
—malları 299, 301, 303
—pamuk bezleri 302
—pamuk ipliği 297, 301, 307
—pamuklu kumaşı 303
—pamuklu sanayii 306
—pamuklu ticareti 300
—pamukluları 297, 299, 300
—siyaseti 351
—sterlingi 305
—teknolojisi 309
—ticareti 178, 179
—twist pamuk ipliği 299
—İran dostluğu 177
İngiltere 11, 170, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 265, 269, 291, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 339, 419, 421
—pamuklu ihracatı 306
—sanayi mamûlleri 306
—ticareti 178, 179
inhitat 123, 132, 150, 161, 164, 170, 179
ipek 10, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 193, 197, 198, 200, 207, 208, 209, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 224, 228, 232, 238, 257, 265, 268, 269, 288, 289, 292, 293, 296
—elbiseler 216, 261
—ihracı 209, 267

—imâlatı 200
—kervanı 208, 209
—kumaşlar 10, 198, 207, 216, 219, 220
—li dokuma tezgâhı 209
—li dokuyucusu 193, 200, 201
—mizanı 171, 198, 208, 213, 217
—mîzanı mukata'ası 215
—pazarı 173, 197, 198
—sanayii 10, 177, 193, 197, 207, 208, 209, 216, 220
—tâcirleri 10, 171, 197
—ticareti 172, 173, 175, 178, 179, 193
—yasağı 173
—yükleri 172, 198
—yolu 169, 170, 176, 177, 180, 206, 218
İpek Hanı (Bey-Hanı, Eski-bezzâzistân, Bursa'da) 152, 208
İpek nâhiyesi 88
irade-i seniyye 127, 128, 138
irad-ı cedid hazinesi 121
İran (Acem) 6, 10, 11, 18, 21, 30, 33, 40, 146, 159, 161, 164, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 187, 191, 195, 197, 198, 206, 207, 208, 209, 210, 219, 220, 258, 260, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 274, 275, 276, 289, 292, 293, 313, 315, 319
—devlet ananesi 313
—elçi heyeti 174, 177
—harbi 164, 175
—hükümdarları 174
—İngiliz dostluğu 176, 177
—ipeği 10, 171, 172, 176, 177, 180, 206, 207, 208, 209, 264, 265
—ipek ticareti 171, 172, 175, 179
—ipek yolu 180, 206
—lar (Taife-i Acemiyân) 417
—limanları 177
—medeniyeti 40
—Mogolları 206
—Müslüman tacirleri 207
—Osmanlı savaşı 175
—Osmanlı-Hint ticareti 178, 267
—Şahı 173, 174
—ticareti 170, 173, 175, 178, 264
—tüccarları 171, 198, 208, 264
İsâ Bey (subaşı) 91
İsâ, Mikira oğlu 83
İsâ (timar sahibi) 115
İshak 84, 111, 200
İshak Bey 84
İskarapar (Skrapar) 89, 92, 93, 112
—vilâyeti 89
—kalesi 93
—nahiyesi 112
İskender (Ankaralı sof tâciri) 90, 92, 93, 94, 108, 115, 177, 194, 199, 235
İskender Bey 90, 92, 108, 115
İskenderiye 69, 154, 156, 165, 170, 204, 205, 206, 219
—Antalya deniz yolu 205, 206
—Bursa yolu 206
—ipeklileri 219
—Livası 154
İskenderun körfezi 206
İslâm 6, 10, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 37, 40, 42, 43, 44, 97, 100, 110, 118, 119, 124, 161, 162, 166, 194, 197, 207, 218, 260, 263, 271, 303, 304, 305, 311, 312, 313, 314, 316, 318, 319, 328, 332, 339, 344, 345, 346, 348, 357, 416, 417, 421
—âlemi 37, 40, 313, 322, 416
—cemaati 28, 37, 313, 345
—devleti 29, 43, 311, 313, 344, 357
—dünyası 32, 207, 270
—fıkhı 37, 311
—hilâfet telakkisi 314
—hukuk nazariyesi 319
—hukuk tarihi 313
—hukuku 27, 30, 37, 194, 271, 328, 332
—kanunu 311
—kültürü 40, 416
—memleketleri 35, 197, 218
—müellifleri 312
—müesseseleri 100, 108
—tarihi 40
—vekâlet hukuku 263
İslav 69, 327
—memleketleri 327
İsmail 46, 49, 79, 182, 190, 200, 336
İsmail Bey Sirozlu (hânedan) 336
İsmail, Orhan Gazi'nin oğlu 79
İspanya 164, 166, 168, 173, 174, 175, 176, 177, 186, 210, 269, 417
İspanyol 165, 174, 176, 178
—altını 165
—dukaları 165
—gümüşü 165
—kıymetli madeni 165
—kralı Filip II. 174
—parası 165
—realleri 165

ispence 44, 56, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 102, 327
—geliri 66, 67, 68, 70, 71
—resmi 44, 66, 67, 68, 69
—sistemi 66, 69
isperek neftisi 279, 280
—Borlu 279
—Manisa 280
istabl-i âmire 103
İstanbul 9, 15, 18, 35, 44, 46, 48, 53, 60, 76, 77, 88, 92, 98, 100, 102, 111, 116, 127, 128, 132, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 160, 163, 165, 166, 168, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 189, 190, 191, 193, 194, 197, 198, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 218, 220, 238, 257, 258, 259, 260, 263, 264, 266, 267, 272, 275, 276, 280, 281, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 301, 305, 306, 307, 312, 314, 317, 318, 319, 322, 324, 333, 334, 337, 339, 342, 345, 351, 354, 355, 360, 361, 366, 369, 370, 371, 375, 421
—astarı (beyaz, mâi, nebâtî) 281
—bezi 276
—bogasisi (beyaz, heft-renk) 258, 280, 281
—fethi 157, 202, 211, 318, 322, 324
—gümrüğü 156, 214
—iktisadî faaliyeti 115,156
—ipekli sanayii 197, 208
—müslin pazarı 297
—Niş yolu 366
—pamuklu sanayii 198, 301
—pazarı 115, 156, 275, 297, 298, 299
—sarayı 211
—yolu 296
İstanko, Rumen tüccarı 261
İstefanye nâhiyesi 83
İstemi Hakan 314
İstifa nâhiyesi 83
istiglâl 38
istisnâ usûlü 41
İsviçre 297, 305
—pamukluları 297
isyan 74, 105, 106, 108, 123, 129, 131, 132, 136, 187, 347, 368, 369
—cılar 134
itâknâme 323
İtalya 150, 158, 163, 165, 180, 185, 195, 207, 218, 291, 323
—bahrî devletleri 150, 155
İtalyan 108, 113, 155, 197, 203, 207, 209, 210, 219, 220, 222, 225, 226, 229, 264, 323
—devletleri 113
—ipek sanayii 220
—kaynakları 209
—tacirleri 197, 203, 207, 209, 210, 226
İvradko 96
İzârî 291
İzdin (Zeytuni) 82
izinnâme 352
İzmir 123, 171, 172, 179, 180, 205, 206, 265, 266, 269, 270, 294, 297, 301, 303, 363, 417
—limanı 206, 417
—pamuklu bezleri 303
—pamuklu sanayii 301
—pazarları 172, 265
İzmit 144, 148, 211
İznik 78, 79, 144, 148, 150, 154, 155, 211
—İmparatorluğu 154, 155
İzvecan 84, 95
İzvird (Zvird) vilâyeti 88
İzvornik (Zvornik) kalesi 88

J

jugum 19
—vergisi 325
—çaput 19
Justinian zamanı 32

K

kabâle 40, 41
—mukavelesi 41
—sistemi 40
kaçkun (*esir ve câriye*) 60
kadı 10, 22, 25, 26, 41, 43, 49, 58, 159, 184, 188, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 198, 202, 203, 209, 210, 213, 219, 221, 272, 308, 319, 329, 330, 353, 355, 359, 360, 366
—defteri 189, 195
—hüccetleri 25
—mahkemesi 26, 366
—sicilleri 10, 22, 25, 41, 193, 196, 198, 202, 203, 210, 219, 272, 308, 330
—tereke defterleri 196
—askerler 189, 336
Kadı Burhâneddin 207
kadife, benekî 194, 197, 200, 201, 207, 216, 218, 220
kadîmi sipahiler 81, 98, 100, 103
Kafkaslar 174, 260

kaftan 194, 199, 201, 257, 260, 261, 292, 293, 298, 323, 355
—bahâ 335
Kâğıthane 337
Kahire 122, 170, 178, 179, 265, 299
—pazarı 170, 265
kalay 166, 176, 180
kale-eri 89, 91
Kalikut kumaşı 171
Kalkandelen 84, 95
Kalkaşandî 42
Kalkuta (Calcuta) 290
Kaloyan, Rum tüccarı 83, 84, 261
Kaloyan (timar sahibi) 83, 84, 261
Kaloyan vilâyeti 83, 84, 261
kalpazanlık 186
kalp para 165, 186, 329
—basanlar 329
—devri 165
—imalâthaneleri 168
Kamaniça köyü 366
Kambay 263
Kampûre alacası 288
Kanbîl destâr 288
Kançilaryus, Gilibertes 82
Kandihâr-Isfahan yolu 265
Kangırı (Çankırı) kanûnu (1578 tarihli) 56
Kanina 89, 90, 92, 95, 112, 113, 114
—kadısı 114
—nahiyesi 112
—vilâyeti 89
kantar mukata'ası 213
Kanûn 43, 51, 103, 324, 325, 327, 329, 346, 348
—Cebelüyân 325, 327
—Esâsi (1876) 348
—kadîm-i Osmanî 328
—Müzevvec-i Gebrân 15, 327
—Osmanî 328
—Sultan Mehemmed Han 324
—sultanî 327
—Yürükân 324, 327
Kanunî Sultan Süleyman 47, 51, 52, 64, 71, 105, 106, 112, 126 183, 263, 319, 328
—devri (1520-1566) 183
—kanûnnâmeleri 47
—kapan kanûnları 330
—mukata'ası 212
kanûnnâmeler 18, 20, 26, 44, 49, 50, 52, 54, 58, 59, 69, 189, 319, 323, 324, 326, 328, 329, 330
kapancılık (*kapaniyye*) 289
Kapan-Hanı (Bursa'da) 208
kapı-harcı 355
kapıkulları 159
kapitülasyonlar 417
kapu ağaları 196
kapu resmi 69
Karaca-Beğ hanı 199
Karacabey, Rumeli Beylerbeyi 160, 211
—(Mihalıç) 211
Karadeniz 150, 155, 174, 199, 204, 257, 261, 262, 294, 295, 296, 297, 313
—bölgesi 262, 294, 295, 297, 313
—gümrük defterleri 257
—iskeleleri 261
—limanları 150, 199, 204
—step bölgesi 295, 296
Karagöz 201
Karagöz, atîk-i Ürgüblü Ahî 201
Karahisar 203, 205, 258
Karaman (Larende) 51, 52, 61, 63, 70, 107, 203, 204, 205, 258, 259, 260, 262, 291
—bogasileri 260, 262
—eyâleti 70
—seferi 107
—Oğulları 61, 203, 205
—Osmanlı hududu 205
—Osmanlı münasebetleri 203
kara martolos 107
Karaosmanoğlu (hânedan) 336
kara resmi 54
kara ve mücerred 20, 52
karbân 30
kardeş katli 322, 323
Karesi 51, 54
Karli (Karlo) oğlu Muzak 90, 91, 92, 115
—Livâsı 115
—oğulları 91, 92
Karpasi, bkz. *Kirbâs*
karye ağaları 131
kasarlama (*bleaching*) *tekniği* 300
Kasım 69, 92, 111, 234, 235, 236, 260, 261, 333, 342, 421
Kasımbazar 290
Kasım Paşa, Todor Muzak oğlu 92
kassâm 189, 190
Kastamonu 167, 198, 199, 207, 210, 258, 259, 260, 276, 295, 297
—bogasileri 295
—sofları 199

Kastorya (Kesriye, Kastoria) 83, 95
Kâşânî alaca makrama 286
Kâşâni dülbend 295
Katalan müfrezesi 78
Katalonyalılar 152
Katîf 177, 274
Kâtip Çelebi 120, 166, 345
katune 81, 88
kavas 356
Kayseri 51, 52, 55, 180, 203, 258, 259, 260, 276, 293
—bogasisi 276
—kanunnâmesi 52
Kayyim-Hâne dülbendi 273
kefalya 75
Kefe 150, 201, 204, 207, 211, 219, 244, 258, 260, 261, 295, 296, 297
—defteri 260
—gümrük defterleri 204, 211, 297
—tüccarı 295
—yolu 296
Kemal Efendi (Mekâtib-i Umumiyye Nâzırı) 344
Kemal Paşazâde 36
kemha 194, 216, 218, 219
—kaftan 194
—i Hindî 275
—cı esnafı 305
Kentûm Hindi alaca bogasisi 282
Kepecioğlu, Kâmil 149, 152, 208
Kerbelâ 265
Kerim Bey (Niş meclis âzasından) 366
Kerkük 69
kervansaray 203, 208, 211, 213
Kesarî alacası 288
Kesriye bkz. Kastorya
Keşan alacası 292
keşfiyye 352
keşişler 109
Keşmir alacası 288
—şal 275, 288
keştîbân 71
Kıbrıs 69, 106, 205, 282, 394, 398
—astarı 282
—Hristiyan korsanları 205
—krallığı 205
Kıptiler 365
Kırçeva (Krçevo) 83, 85, 95, 102
Kırım 136, 211, 259, 260, 294, 295, 296
—Hanlığı 294
—lı kadınlar 296
Kırkağaç 259, 296
kır-serdârı 364
kışlak-resmi 58
Kıyâseddin b. Hayreddin, yabancı tüccar 197, 198
Kızıldeniz 170, 171, 175, 178, 263, 265, 266, 268
—yolu 170, 178, 263, 265
kızıl kök boya 274
Kili 52, 198, 209, 211, 257, 260, 261
—gümrük defterleri (16. yüzyıl başları) 198, 211, 260
—iskelesi 260
Kilis 158, 269, 303
—pamuklu bezleri 303
kirbâs 260, 262, 274, 276
Klazinos (Tırhala'da timar tasarruf eden) 83
Klemente bölgesi 69
Klisura (Akçahisar vilâyetinde) 90, 112
knezler 370
kocabaşılar 357, 359, 366, 368
Kocacık hisarı 93
Koca-ili 51
Koçi Bey 345
kokoroz (*mısır*) 126, 128
kolcu 355, 357
—akçesi 357
kolon aileler 18
koloni devletleri 295
komornitsa (hizmetkâr) 88
Kondo Miho vilâyeti 91
Konkan 290
Konya 48, 49, 55, 61, 203, 205, 207, 258, 259, 260, 404
—kanûnnâmesi (1528) 48
—tahtı 205
Koron 155
korporasyon (lonca)'lar 152
—rejimi 152
korsanlar (Kıbrıs Hristiyan) 205
Kosova 79, 112, 322, 366
kospitarlık bkz. *gospodarlık*
Kostandin-ili bkz. Küstendil
Kotine boğazı 366
koyun-eri 325
koyun resmi bkz. *resm-i ganem*
Koza Hanı (Acem-Hanı, Hân-i cedîd, Sîmkeş-Hanı, Beylik-Yeni-Kervansaray) 208
Koze Michael (Köse Mihal) 78
Kozlu köyü 196, 201
köle sistemi 115

köprücü 71, 190
Köprülü 39, 75, 83, 95, 97, 110, 119, 145, 147, 148, 151, 152, 153, 158, 159, 166, 170, 311, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 421
Köprülü (Kosova Eyaletinde) 83
—bölgesi 83, 95
Köprülü, M. Fuat 97, 110, 145, 147, 152, 153, 159, 313, 218
köy 15, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 42, 46, 48, 115, 123, 126, 127, 130, 131, 133, 135, 137, 138, 139, 159, 356, 366, 367, 370
—*ağaları* 130, 131, 133, 137, 138, 139, 370
—*sicilleri* 22, 25
—*subaşıları* 130
Kravaldi nâhiyesi 83
Kruşevatz bkz. Alacahisar Kubaysa (Hit yakınında)
Kubrin ve Prbo 84
kudûmiyye 355
Kudüs 269
kulluk 45, 46, 47, 48, 325, 337
—*akçası* 48
—yedi 45
kul sistemi 317, 319, 321
kumaş 10, 166, 171, 172, 176, 177, 180, 193, 194, 196, 197, 200, 201, 203, 204, 206, 208, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 225, 226, 229, 232, 235, 240, 261, 263, 264, 265, 266, 268, 274, 276, 289, 290, 292, 293, 294, 298, 303, 307
—boyası 200, 204, 206
—mübâyaası 219
—ölçücülüğü mukata'ası 215
Kurtik Mustafa 97
Kusûr-al-İhvân 265
Kutnî (*kutnu*) 269, 276, 288, 289, 293
—Hindi 273, 292
Küçük Asya 145, 151, 158, 180
küçük-kantar mukata'ası 213
Küre 258, 259
küreci (madenci) 24, 63, 65
kürekci 64, 66
Küre (Kuzey-Anadolu'da) 258, 259
Küstendil (Kostandin-ili) 89, 103
—voynuk defteri (H. 892 tarihli) 103
Kütahya 51, 53, 54, 58, 110, 203
—kanûnu (1528 tarihli) 53

L

Lahûr kumaşı 264
Lagator 85, 88, 104
Lajazzo bkz. Ayas
Lakapûri (acem al, gülgûnî, beyaz, cihangir heftrenk) 277, 278
Lala Şahin 111
Laskari oğlu Ali (timar sahibi) 92
Latifundia arazisi 18
Lâtin 157, 209, 351
—milletleri 152, 157, 209
Lefce (Levatz) Eflakları 88
Lehistan 147, 204, 211, 260, 261, 262, 267
Leipzig Fuarı 295
Lekepûri bkz. Lakapûrî
Leş (Alessio) 155
Levant 145, 147, 152, 157, 158, 166, 169, 170, 171, 176, 178, 179, 180, 186, 193, 197, 204, 210, 269, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 308
—Company 178, 180
—limanları 186
—pazarı 297, 298, 300, 301
—ticareti 157, 171, 176, 179, 180
levantenler 417
Leys-zâde Mustafa oğlu Mehmed 320
liberal prensipler 129, 304
Lickka bkz. Lucca
Lidre gümüşü 181
Liubitsa, Prenses 367
Livadya (bugün Lebadea) 82
Lizbon 170, 175
—baharat pazarı 170
locatio (*iltizam*) 31, 32
Lodorik (bugün Loidorikan) 82
Lombardiya 210
Lomnica (Lomnitsa) 88
Londra 27, 55, 75, 76, 167, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 207, 210, 219, 235, 263, 272, 289, 300, 303, 305, 307, 332, 353, 415
—yünlü sanayi 210
lök (Hint'ten kırmızı boya) 204, 212, 216, 217
—kırmızısı 216
Lucca 207, 208
Lûtfı es-sabbâg 201
Lübnan 367
Lwow 204, 267

M

Macar 51, 69, 105, 107, 262
—altını 262
—ordusu 51, 105

Macaristan 69, 76, 92, 107, 108, 163, 260, 262, 328
—sancak kanunnâmeleri 69
—sancakları 69
Ma'cunlar 200
madapolam bkz. Masulipatam
maden-ler 38, 71, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 173, 181, 184, 198, 199, 257, 308, 310, 331, 418
—işçiliği 24
—stoku 167, 168, 169
Madras 290
Madrid 175
maestro 195
Magnisa kadısının sicil defteri 328
Mahâzim-i Yazdî 275
Mahmud, bkz Şeyh Bedreddin Mahmud
Mahmud Çelebi b. Hacı İvaz Paşa 201
Mahmud Çelebi Hanı (Bursa'da) 197, 208
Mahmud Gâvân Hâce-i Cihan, Hoca 171, 204, 263
Mahmud (gulâm) 194
Mahmud Hasib Paşa (Meclis-i Vâlâ reisi) 363
Mahmud II. 338, 339, 343, 348, 358, 373
—devri 338, 358
mahmudî 299
Mahmud Paşa Hanı (Bursa'da) 208
mahremât kutnî 288
mahsul vergisi 39, 105
maişet 357
Makedonya 83, 99, 100, 101, 108, 112, 119, 153, 270, 351
—tahrir defterleri 100
makrama 258, 260, 273, 276, 286, 287, 293
—i Yemeni 286
Makrîzî 28, 313, 315
maktu' usûlü 357
Malabar 291
Malatya 51, 57, 303, 328
—pamuklu bezleri 303
Mâlik 30
mâlikâne-mukataa sistemi 21
maliye sistemi 184
Malkara (Mağalkara) 51
Manisa 205, 259, 267, 280, 281, 282, 292
—alacası 282, 292
—Balıkesir yolu 25
—bogasisi 280
—isperek neftisi 280
—nar neftisi 281
Mânsûre hazinesi 354
Mardin 51, 54, 55, 69, 158, 172, 210, 214, 218, 269, 281, 303, 316, 338, 343, 344, 345
—bezi 281
—pamuk ipliği 303
marhasiyye 71
Maringhi, F. (Floransa'lı ajan) 204, 209, 210, 219
Marksist teori 20
—*yorum* 21
Marmara 5, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 154, 156, 158, 159, 160, 167, 241
—bölgesi 150
—çevreleri 144
—iktisadî ünitesi 144, 145, 147, 148, 150, 151, 156
maroken 158, 180
Marsilya 175, 269
—boyahaneleri 269
martolos-lar 74, 87, 89, 97, 106, 107
—kıtaları 106
—teşkilâtı 107
Masulipatam 269, 290, 291, 292, 307
Mat (Matia) vilâyeti 94
Matranik Yusuf (timar sahibi) 92, 97
Mâverdî 34
Mavrozoumis (Bizans generali) 79
Mawât 30
Maydos (Gelibolu) 70, 294
Mâzenderân 171, 197
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 132, 134
Meclis-i Maarif-i Umumiyye 344
Meclis-i Vâlâ 123, 130, 137, 343, 353, 354, 356, 357, 360, 361, 363, 368, 369, 371
Mediciler 210
Medine 28
mefrûşât-bahâ 355
Mehmed Arif 141, 142
Mehmed b. Mahmud, bezzâz 201
Mehmed b. Ömer El-Hâc 200
Mehmed Çelebi, Yirmisekiz 415
Mehmed Emin Âlî Esseyyid (Meclis-i Vâlâ âzasından) 141
Mehmed Fenârî 317
Mehmed Fuad (Meclis-i Vâlâ âzasından) 141
Mehmed I., bkz. Çelebi Mehmed 83, 96, 205, 322
Mehmed II., bkz. Fâtih Sultan Mehmed 115, 163
Mehmed Muhtar (Meclis-i Vâlâ âzasından) 141
Mehmed Paşa Nişancı, Karamanlı veziriâzam 320
Mehmed Rifat (Meclis-i Vâlâ âzasından) 141

Mehmed Said (Meclis-i Vâlâ âzasından) 142
Mehmed Salih (Meclis-i Vâlâ âzasından) 142
Mehmed Şerif (Meclis-i Vâlâ âzasından) 142
Mehmet Akif Paşa (Kocaeli sancağı mutasarrıfı) 352
Mehmet Ali Paşa 304, 339
—isyanı 339
Mehmet Ali Paşa (Padişah damadı) 362
Mekke 28, 171, 178, 195, 203, 274, 289
Meksika gümüş kuruşları 166
Melikşah, Selçuklu sultanı 319
Memlûk sultanlığı 205
Mendceri (?) dülbend 284
mendil-i Hindî 286, 293
—*Tebrîzî* 285
Menemen 259
menfa'a 31
mengenehâne 272
Menteşe 51, 292, 293, 294
—ipliği 292
menzil beygiri 355
Merkantilizm 295
Merzifon 258, 259, 297
mesâha urgamı 49
Meselibeten 292
—başlık dülbendi 292
—Hint kutnisi keza bkz. Masulipatam 292
Mete 314
metropolit 90, 96, 114
metrükât defteri 189
Metternich, Prens 367
Mevlâna Halil terekesi 196
Mevlâna Muslihiddin 196
Mevlâna Osman 196
Mevlânâ Osman, ipekli imalâtçısı 200
Mevlâna Ramazan b. Abdi 196
Mevlâna Veli b. Halil 196
meyân-bend 260, 261, 262
Mezopotamya 14
Mezra'a-i Pınar 17
Mhaw 288
Mısır 27, 40, 156, 157, 159, 161, 163, 166, 170, 173, 175, 185, 194, 204, 205, 206, 207, 227, 262, 264, 266, 276, 282, 292, 293, 296, 315, 317, 328, 339, 362, 367
—alacası 292
—bezi 276
—divânı 328
—elçileri 205
—kanûnnâmesi 328
—Memlûk İmparatorluğu 170
—mendil alacası 282
—sultanı 207
—uleması 317
mi'cer-i Hindî 274
Midilli 71, 360
Mihalıç (Karacabey) 211
Mihal, Prens 367
Miho (timar eri) 83, 90, 91
Mikira (timar sahibi) 81, 82, 83
—ili 81, 82
Miliyo (kocabaşı) 366
Milko 84
Miraş (Tırhala'da timar eri) 83
Mirça, Rumen tüccar 261
mîrî 10, 13, 15, 17, 18, 21, 22, 24, 25, 36, 38, 71, 100, 101, 125, 189, 369, 371
—arazi 15, 16, 21, 22, 24, 38, 100, 101, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 129, 130, 133, 135, 189
—arazi rejimi 15, 16, 21, 38, 118, 120
—köyler 123, 124, 126
—topraklar 10, 16, 17, 18, 36, 38, 121, 123, 133, 135, 189, 369, 371
mîrlivâ 52
Miskavayhi 27, 40
mîzan mukata'aları 213, 215
mîzân resmi (*bac*) 214
Modon 155
Mogol-lar 37, 146, 151, 173, 206, 314, 315, 316, 319
—ananesi 319
—devletleri 159, 313
—dönemi 292
—Hanı 292
—idaresi 315
—kavimleri 314
—tarhanlık müessesesi 316
—yasası 313
Mois Dibra 94
Mokka 265, 268
—kahvesi 268
Molla Hüsrev 189, 332
Mora 37, 66, 67, 70, 118, 119, 155
Morava (Gilan, Gülhan) nahiyesi 85
Morier, Isaac 299
Moskof çarlığı 174
Moskova 145, 174, 176
muacceleli mukataa sistemi 125

muâfiyetler 63, 316
Mudanya iskelesi 211
mufassal mukata'a defteri 68
mufassal tahrir defterleri 68
Muhammedi b. el-Hâc Ahmed al-Gîlânî, (yabancı tüccar) 197
Muhammedi b. Yadigâr (kürkçü) 196
muharrir-i vilâyet (il-yazıcısı) 41
muhassıllar 354
Muhsinzâde Mehmet Paşa 123
mukasama usûlü 41
mukata'a 38, 39, 41, 42, 43, 68, 202, 204, 211, 212, 214, 215, 330, 361
—Antalya gümrük 206
—aspur (usfûr, sarı boya) 212
—bâdihavâ 212
—bakır para 212, 215
—Basra gümrük 274
—bozahâne 215
—Bursa 215
—Bursa gümrüğü 212, 234
—Bursa kumaş ölçücülüğü 215
—büyük-kantar 213
—çiftlikleri 339
—defterleri 43, 214, 330
—Efrenc gümrüğü 215
—esir pazarı 212
—Fulûs 434
—fülfül (biber) 212
—ganem 212
—gümrük 40, 206
—ipek mizanı 215
—kapan 212
—küçük-kantar 213
—lök 212
—mîzan 213
—mukaveleleri 214
—mumhâne 213
—nukrahâne 212
—sistemi 202
—şehir pazarı 212
—şem'hâne 212
—tarîk-i âm 212
—toprakları 361
mule pamuk iplikleri 301
mulla (beyaz kadın başörtüsü) 275
Murad Beğ Hanı 197
Murad Bey, Ozgur oğlu 316
Murad I. 79, 181, 205, 207, 208
—devri 205
Murad II. 44, 62, 77, 80, 83, 85, 95, 96, 102, 106, 115, 160, 162, 168, 181, 185, 195, 205, 289, 318, 322
—devri (1421-1451)
Murad III. 51, 64, 160
Murad IV. 177
Hacı Musa 201
Musa, veled-i Petko timarı 84
muslin çeşitleri 308
Mustafa, Bogoslav'ın kardeşi 82
Mustafa b. Süleyman 200
Mustafa III. 123
Mustafa (II. Murad'ın kardeşi) bkz. Düzme
Mustafa Leys-zâde 320
Mustafa Nişancı 320
Mustafa Paşa, Yemen (Zebîd) valisi 136, 275, 333, 334, 337
Mustafa Reşit Paşa 133, 303, 340
Musul 49, 50, 51, 54, 55, 56, 59, 158, 265, 279, 280, 281, 303
—bogasısı 279, 280
—kırmızı bezi 281
—sancağı 49
Mutafca köyü 366
Mutawakkil 35
Muzak, Karli (Karlo) oğlu 89, 91, 92
mübâşiriyye 355
mücerred-ler 53, 54, 56, 58, 59, 67, 68, 70, 216
—resmi 52, 54, 56
mücmel defter 84
mülk sistemi 63
mülkü'l-âmme 30
*m*ültezim (âmil) 32, 33, 40, 41, 42, 68, 122, 124, 127, 130, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 208, 212, 213, 215, 227, 234, 244, 330, 354, 355, 356, 357, 359, 361, 363, 425, 426, 446
Mümtaz (Meclis-i Vâlâ âzasından) 141
mürâsele 352
Mürefte 294
müsellem 61, 62, 64, 65, 89, 93, 95, 97, 104, 106, 107, 189, 190, 316
—reâyâ 97, 107
—ulûfeci 89
Müslüman 34, 35, 44, 51, 56, 67, 68, 71, 74, 78, 82, 83, 86, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 100, 114, 115, 116, 118, 123, 126, 145, 153, 154, 160, 205, 207, 209, 214, 216, 258, 261, 267, 289, 304,

311, 313, 314, 315, 317, 319, 325, 349, 350, 351, 352, 353, 357, 358, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 415
—Türk devletleri 311, 313
—Türk hükümdarı 314
müstahfız timarı 81
Müşîr Paşa 352
Müteferrikalar 417
müzevvec 15, 56, 59, 65, 66

N
Nacd yolu 274
Nagena 265
Nail Bey (Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azasından) 127, 134, 135
Naimâ, Mustafa (öl. 1716) 267, 268, 293
naipler 114
Nakibüleşrâf 336
Namık Kemal 349
Napolyon harpleri 298
narh defteri 294, 308
—listesi 293
Nasîreddîn Tûsî 331
Nausarî (Nesavuni) 288, 290
Nazif Efendi, Yenişehir naibi 141
Nazilli bezi 276
nebâti istanbul astarı 281
neccârlar 87
Nesavuni bkz. Nausarî
Nesselrode, Kont 366
Neşrî 77, 78, 79, 82, 85, 146, 147, 149, 157, 160
Nevrekop 83, 95
Nigebolu 51, 59, 70
Niğde 258, 259
Nîl bkz. çivit
nîm 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 62, 190, 288
—resmi 52
Nim-bayrâmî 288
nîm (yarım) çift 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57
Niş 136, 356, 357, 363, 364, 365, 366, 367, 368
—bölgesi 364, 366
—caddesi 366
—hâdisesi 367, 368
—İsyanı (1841) 363
—kalesi 364, 365, 366
—valisi 136, 366
—varoşu 365
nişancı (*tevki'î*) 320, 321
niyâbet 60, 355
—resimleri 60
Nizâm-ı Cedîd hareketi 333
Nizâmüddin Şâmî (Timur'un tarihçisi) 69
Nizib 339
Nogaylar 295
Novaberda (Novobrdo) 68, 85, 108, 109, 168, 182, 331
—kalesi 85
—ilhakı (1455) 331
—çeri-başısı 85
Nukrahâne bkz. *gümüş akça darphanesi*

O
Obrenovic, Mihal (Sırp Prensi) 367
ocak vergisi 19
odun taşıma angaryası 128
Oğuz grupları 313
orak hizmeti 326
Orhan Gazi 75, 78, 79, 148, 150
Orhon kitabeleri 314
orman resimleri 365
Orta Asya 37, 153, 159, 290, 314
—geleneği 37, 315
—göçleri 153
—Moğol kavimleri 314
—Türkçesi 290
—yurtluk sistemi 37
Orta Çağ-lar 50, 210, 220
—devletleri 50
—usûlleri 210
Ortadoğu 263, 265, 268, 270, 272, 290, 298, 299, 306, 308, 309
—pazarı 272, 309
—ticareti 268
ortakçılar 51, 65
Osmancık 207
Osmancıklı Mehmed Paşa Kervansarayı (Bursa'da) 208
Osman Gazi 77, 78, 147, 148, 150, 151, 316
Osmanlı-lar 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 67, 69, 70, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157,

158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 198, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 219, 220, 221, 223, 226, 229, 234, 249, 257, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 338, 340, 343, 344, 345, 348, 349, 357, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 414, 415, 416, 417, 418
—akçası 56, 165, 234, 326, 327
—arazi hukuku 25, 100, 121
—arazi kanûnları 38
—arazi rejimi 38
—baştinası 102
—Beyliği 109, 143, 145, 150, 152, 154
—birliği siyaseti 348
—cemiyeti 195, 196
—ceza hukuku 25, 328
—ceza kanûnnâmeleri 329
—devlet adamları 331, 348
—doğu siyaseti 208
—dokuma sanayii 305
—el sanayii 303, 306
—gümrükleri 262
—hac-ticaret kervanı 203
—hazinesi 171, 173, 264
—hükümeti 38, 157, 166, 175, 176, 178, 208
—ihtisâb defterleri 272
—ipek pazarı 173
—Karaman münasebetleri 203
—kâtipleri 18
—köy tipi 23
—köylüsü 23, 303
—kültürü 415
—limanları 176, 178, 180
—mahkemeleri 332
—maliyesi 39, 196
—mîrî toprak rejimi 13, 25
—narh defteri 292
—nizamı 75, 108, 125
—örfi vergileri 69
—pamuklu sanayii 270, 271, 309,
—para sistemi 166, 169
—pâyitahtı 203
—raiyyet-resmi 59
—ricali 418
—sarayı 207, 220, 323
—seçkin sınıfı 415
—tâcirleri 203, 226
—tahrir defterleri 37, 100
—tetkikleri 44
—Türk medeniyeti 419
—Türk tarihi 416
—vergi kanunları 59
—vergi sistemi 55, 60, 67
—vesikaları 105, 167, 210
—yaya ordusu 145
Ostoya (Tırhala'da timar eri) 83
Ostrogorsky, G. 16, 17, 19, 24
otlakiye 128
otlak yeri 24
Ozgur (Sguras), Dimitri Presba'nın damadı 92

Ö

Ömer Bey (Tırhala sancak beyi) 81, 82, 160
Ömer Efendi, Hacı 130
Ömer (Halife) 119
örf 41, 43, 62, 109, 191, 206, 311, 312, 316, 328, 329, 331, 332, 360
örfî 10, 35, 36, 43, 63, 67, 69, 70, 189, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 321, 324, 325, 327, 329, 330, 332, 344
—cezalar 329
—hukuk 36, 43, 312, 315, 316, 318, 321, 345
—kanûnlar 312, 316, 317, 321, 329, 344
—vergiler 38, 60, 63, 317, 324, 325,
—rüsûm 36
öşrî 33, 34, 35, 36
—arazi 34, 35,
—mülk toprakları 36
—topraklar 33
öşür 35, 57, 58, 59, 71, 93, 100, 102, 105, 110, 137, 138, 139, 164, 325 keza bkz. â'şar
Özü 294

P

Pachymeres, G. 151
Pâdişâh 68, 315, 335, 336, 339, 343, 344, 345, 346, 352, 355, 362, 364, 365
—berâtı 61
—fermanı 321, 365
—hâsları 46, 68, 215
—tuğrası 321

Pafta bogasi 273, 291
Pal 84, 267
Palamas, Gregory (Selânik başpiskoposu) 79, 148, 150
Paleologlar 157
pamuk 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 421
—ipliği 158, 180, 259, 261, 262, 270, 271, 292, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 307, 309
—ipliği ithalâtı 304, 307
—ticareti 266
pamuklu 10, 11, 158, 180, 198, 211, 217, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 276, 288, 290, 291, 292, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 419
—bezler 158, 180, 217, 303
—dokumalar 264, 265, 269, 308
—el sanayii 259, 271, 272, 301
—ihracatı 11, 269, 294, 295, 297, 298, 304, 306
—kumaşlar 258, 265, 267, 272, 273, 274, 290
—pazarı 10, 309
pamuklu sanayii 10, 257, 261, 270, 271, 272, 274, 292, 301, 309
—Hindistan 270, 271
—Türk 270
Papa 75, 145, 158, 174, 175
—lık arazisi 158
Papirüs 27, 40
para 11, 17, 25, 26, 31, 32, 36, 38, 41, 45, 47, 48, 57, 127, 133, 152, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 209, 211, 213, 215, 219, 228, 239, 265, 267, 268, 289, 296, 301, 326, 329, 330, 345, 355, 356, 361, 365, 370, 415
—*basımı* 184, 213, 330
—*darlığı* 161, 162, 163, 164, 184, 185
—*rejimi* 181
—*tarihi* 11, 165
parçacı ev sanayii (*Verlag systemi*) 271
pâsbân 71
pastav 210
Paşaeli defteri 48
Paşa livası 153
Paşa sancağı 46, 47
Paşa-Yiğit Bey 112
Patka hamî 288
Patna 290
Patrilineal irsiyet 16
patronage 418
Patros (timar sahibi) 81
Pavli Matranik (timar sahibi) 92
Pavlo Kurtik 89, 90, 91, 92, 112, 115
—nahiyesi 112
—oğulları 115
—vilâyeti (Tiran kuzeyi) 90, 91, 115
pazar bacları 39, 44
Pelegrin, Bogoslav'ın oğlu (timar sahibi) 82
Penâres bkz. Benares
penbehâne 274
Pencâb Hint kumaşları 265
Pera bkz. Galata
Perim adası 174
Perrot, G. (Fransız seyyah) 337, 338, 359
Pertev Efendi, Reîsülküttâb 343
Peşgir-i Hindî 273
Petro (timar sahibi) 82
Peygamber, Hz. Muhammed 27, 28, 29, 340
Peyssonel, M. de (konsolos) 294, 295, 296, 297
Phersala, bkz. Çatalca 82
Phtelion 155
pirinç 13, 24, 261, 271, 274
—mukata'ası 212
—tarımı 24
Pirlipe (Prilip) 71, 85, 95
Pîr Mehmed, Şeyhülislâm 313
piskoposlar 109, 114
Piyero, Frenk 220
Platamona 82
Platamona (bugün Platamon) 82
Portekiz 170, 174, 177, 178, 264
—casusu 170
—egemenliği 264
—liler 170, 176, 263, 264, 265, 289
possessio 30, 34, 38
Potosi madenleri 164
Pravadi 46
Premedi 89, 92, 98, 159
Presba vilâyeti 85, 102
—ili 89
prestige-culture 416
Primikûrlar 88
Priştina nâhiyesi 85
pronija 101, 327
Pul bkz. bakır para

R
Radevan, Belgradlı (Sırp tâciri) 261
Radic (Sırp tâciri) 261
Radice veled-i Bogota 87
Radivoy 86
Radoslav (lagator) 85
Ragıp Paşa 343
Raguza (Dubrovnik) 74, 107, 116, 155, 156, 157, 164, 165, 211
—Arşivi 165
—vesikaları 74, 107, 116
raiyyet 15, 16, 17, 20, 24, 25, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 71, 84, 93, 97, 98, 99, 102, 103, 107, 109, 137
—baştinası 101, 102
—çiftliği 15, 16, 17
—resmi 48, 54, 56, 57, 59, 61, 66
—rüsumu 9, 15, 18, 20, 36, 43, 44, 48, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69,
—sınıfı 99
—statüsü 103
—vergileri 20, 60
Rajapur 290
rakabe hakkı 21
Râmî Paşa (Sadrâzam) 343
Ras nahiyesi 84
Ravanica (Ravanitsa) vilâyeti 88
reâyâ 43, 44, 46, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 98, 101, 102, 104, 106, 107, 135, 190, 323, 325, 337, 345, 351, 357, 358, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371
—çiftliği 107
—çorbacıları 364
—kanunu 44, 323, 324
—köyleri 366
—mümessilleri 132, 133
—toprağı 104
—zümreleri 71
redif askeri 352
Reîsülküttab 343
Resava vilâyeti köyleri 87, 88
resm-i 46, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 69, 70, 105, 119, 126, 189, 190, 191, 289, 323, 325, 352, 355, 357
—*arûsâne* 60
—*bennak* 56
—*boyunduruk* 46, 325
—*çift* 49, 50, 52, 61, 70, 119, 325
—*dönüm* 56, 67
—*dûd* 58
—*ganem* 60, 64
—*hâne* 56, 64
—*harman* 126
—*kara* 53, 54, 55
—*kitabet* 357
—*niyâbet* 355
—*raiyyet* 62, 63
—*tereke* 352
—*zemin* 57
Rıza Paşa 124, 127, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 348, 362, 369
Rıza Paşa (Padişahın damadı) 348, 362
Rıza Paşa (Vidin valisi) 133, 134, 136
Rifat Paşa (genel müfettiş) 343, 361, 363
riyal 268
Riyeka (Rjeka) vilâyeti 94
Rize 296
Rodos 205, 206
—korsanları 205
—fethi 206
Roe, Th. (İngiliz elçisi) 173, 176
rokoko mimarisi 416
Roma 18, 19, 20, 21, 31, 32, 320, 325
—dönemi 19
—İmparatorluğu 18, 20, 325
—tarihi 18
—lılar 163
Romanovlar 418
Romanya 144, 156
Rum 66, 263, 328
—diyarı (Osmanlı ülkesi) 263
—eyâleti 70
—halkı 145, 146, 147, 148, 159
—kanûnu (Osmanlı kanûnu) 69
—mahallesi 149
—şehirleri 144, 148, 150, 151
—ustalar 261
Rumeli 10, 23, 36, 37, 46, 48, 51, 52, 54, 56, 62, 65, 75, 76, 77, 93, 97, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 118, 119, 123, 126, 130, 135, 141, 144, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 168, 198, 202, 204, 208, 211, 260, 261, 263, 307, 325, 327, 328, 337, 356, 362, 363, 367, 368, 371, 372, 416, 421
—beylerbeyi 46, 105, 111, 113, 160
—çingeneleri 54
—isyanları 123

—pamukluları 260
—valileri 356
Rûmî altınlı ipek kumaşlar 207
Rûmîyân (Anadolu'lu Türkler) 417
Rus 174, 297, 348
—işgali 297
—tahrikâtı 348
Rusya 20, 121, 170, 198, 204, 211, 296, 304, 334, 338, 348, 366
Rüstem Paşa (Sadrazam) 122
rüsûm-i
—*çift* 67
—*örfiyye* 48, 60, 67, 93, 102
—*raiyyet* 44, 61, 62, 63
Rüşdiye mektepleri 344

S

sabbâglar 216
Sadâret kethüdâsı 336
Sa'd-çukuru (Aras vadisi) 207
Sadık Rifat Paşa (Viyana'da Büyükelçi) 362
Safevîler 173, 265
Sahib alaca 288
Sahn medreseleri 322
Sahra 123, 124, 128, 133, 137, 369
—nahiyesi 124
Said-çukuru bkz. Sa'd çukuru
Sait Paşa (Pâdişah'ın damadı) 343
Sakarya havzası 151
Sakız Adası 205
Sakkarî-Cûni 288
salam 271
Salampur (sallampore) 291
salam (selem) 271
salarlık (salariye) 48, 57, 60
Salaşpur bkz. *Salampur*
Sâlih el-Halebî b. İsa Bali, yabancı tüccar 197
salyane 320, 350
sammur 218
Samsun 258, 260, 295, 297
Samuel 105, 300
sancak 50, 52, 59, 60, 69, 81, 82, 84, 88, 89, 90, 92, 96, 106, 110, 112, 113, 114, 119, 125, 159, 160, 319, 328, 350, 352, 355, 357
—*beyi* 82, 83, 84, 88, 92, 96, 106, 113, 114, 159, 160
—*kanunları* 59
—*voyvodaları* 125
saray 33, 39, 60, 97, 120, 210, 218, 275, 320, 343, 418
—*eşya defterleri* 257
—*halkı* 60, 120
Saraybosna 143
sarrâf 193
sarrâfıyye 357
Saruhan 112, 115, 319, 337, 355
Sasanîler 33
Satılmış, İskender oğlu 199
satin (atlas) 219
Savaşpur bkz. *Salampur*
Savra (Elbasan civarında) 112
Schiltberger, J. 207
seferiyye 352, 355
Sefid bâfta-i 288
—Ahmet-epir (Ahmed-pûr) 288
—Burucî 288
—miryâzî 288
—Suratî 288
Selanik 297, 417
—başpiskoposu 79
—bölgesi 297
—çuhası 210, 261
Selçuklu 37, 144, 146, 152, 158, 260, 313, 314, 319
—Anadolusu 158
—Bizans hududu 152
—Devleti 158
—devri 144, 146, 158
—rejimi 144
—sultanları 314
—toprak rejimi 37
Selim I. 165
Selim II. 69, 215, 216
Selim III. 333
Semendire (Smederevo) 87
—defteri 87
—Livası 88, 95
Sened-i İttifak 6, 10, 304, 333, 334, 336, 337, 338, 355, 422
Senica (Senitsa) nâhiyesi 84
Senirkent 259
senyörler 48, 115
Serav sulhu (1618) 176
Serez 83, 112, 182, 261, 270, 296, 297
—Dırama bölgesi 261
serhad 112, 123, 316
Ser-Hindî 273
Serra, Antonio 166
servaj 351, 356
Sevâd bkz. Sawâd

Sevilla 164, 165, 166
—gümüş kuruşları 164, 166
Seyyid Mahmud 201
Sherley, Sir Anthony 175
Sherley, Th. 175
Sırbistan 86, 88, 89, 90, 99, 100, 101, 102, 108, 116, 134, 153, 326, 348, 367, 368, 369
—muhtariyeti 348
—tahrir defterleri 100
Sırbiya 364, 367
Sırp 4, 22, 75, 76, 77, 79, 80, 84, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 124, 261, 327, 366, 367, 368, 369
—asilleri 101
—baştinası 102, 103
—çiftçisi 22
—despotu 80
—devleti 75, 84
—devri 104
—Duşan İmparatorluğu 80
—Duşan Kanûnu 327
—hududu 366, 369
—hükümeti 368
—İmparatorluğu 101
—Macar hudut teşkilâtı 107
—Prensi 367
—sipahileri 101
—tâcirler 261
Silifke 259
Silistre 50, 51, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 68, 70, 71, 119, 373
Sîmkeş Hanı (Koza Hanı) 208
Sinan Bey 86, 160
Sinan Bey, Rumeli beylerbeyi 160
Sinan Paşa 37
Sinop 258, 259, 260, 295, 296, 297
sipâhî-ler 10, 16, 23, 25, 26, 36, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 108, 109, 110, 114, 115, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 145, 153, 159, 163, 164, 166, 189, 326, 336, 355, 370, 421
—oğlanı 90
—timarı 58
Sirem 49, 51
Sirfica pamuklusu 276
Sirozlu İsmail Bey bkz. İsmail Bey
Sivas kanûnu (1519 tarihli) 46
Sivrihisar 258
siyâsetnâme 329
Skirlat 172, 210
Slav 75, 76, 105
—müesseseleri 105
Smith, Adam 303
Sofu Mukbil, Saltuk'un atîki 194
Sofya 49, 51, 59, 68, 74, 88, 105, 118, 119, 126, 365
—havalisi 105, 126
—Vilâyeti 126
Soma bezi 276
Sopot nahiyesi 106
Sozopolis (Süzeboli) 155
Spandouyn, Th. 182, 183, 185
Srebrenica (Srebrnitza) kalesi 88, 168
Suavi Efendi 349
subaşı 75, 79, 81, 83, 85, 86, 87, 90, 91, 108, 113, 114, 115, 125, 127, 130, 131, 164, 212, 221, 329, 330, 364, 370
—hâsları 114
—timarları 114
Sudan altını 165
Sultan Hanı 197
sultan-mermeri 296
Sultan-paşa b. Hacı Murad 200
Surat bölgesi (Hind) 266, 267
Suriye 33, 51, 65, 146, 155, 159, 171, 172, 176, 203, 206, 260, 263, 266, 292, 293, 305, 315
—kervanları 155
—limanları 206, 266
—pamuklu sanayii 292
—sahası 206
—yolu 176
Süleyman el-Acem, Horasan vilâyetinden 197
Süleyman I., bkz. Kanunî S. Süleyman 264
Süleyman Paşa (Orhan Gazi'nin oğlu) 79

Ş

Şâfi'î 29, 30
Şah Abbas 172, 173, 174, 175, 178, 180, 265
Şahabeddin Şahin Paşa (Rumeli beylerbeyi) 160
Şah I., Safi 179
Şâhi Hâtûn b. Hoca Kemal 201
Şam 6, 51, 70, 171, 195, 197, 203, 205, 207, 215, 219, 264, 269, 274, 287, 292, 293, 294, 301, 306
—bezleri 269
—çeliği 274
—kumaş ve bezleri 294
—lı tâcirler 203

Şamâki vilâyeti 197
Şâmî 79, 197, 226, 232, 292
—alaca 197, 292
Şarabdâr Hamza Bey 85
şarap resmi 327
Şark 105, 144, 145, 150, 152, 156, 158, 159, 161, 162, 165, 167, 169, 170, 173, 177, 179, 180, 197, 203, 210, 219, 220
—Garp arası 150
—hudutları 164
—kemhaları 220
—malları 146, 167, 203
—memleketleri 158, 167, 170
—pazarları 210
Şattularab 274
Şekib Efendi (Meclis-i Vâlâ âzasından) 134, 136
Şemseddin Cezerî 205
Şeri'at 316, 319, 332
şer'î vergiler 50, 325
—*kanûnlar* 340, 341, 342, 353
—*resimler* 363
şer'iye sicilleri 158, 202, 208, 217, 409
—Bursa 158, 171, 182, 185, 202, 208, 214, 220
Şeyh Bedreddin, Mahmud 317
Şeyhülislâm b. Tanrıvermiş 201
Şiraz 275
Şirmerd 201
Şirmerd, atîk-i Cemal Hacı 201
Şirvanlı tâcirler 208
Şucâ'eddin, yabancı tüccar 197
Şuştar 274, 275
—yolu 275

T

Tabur-cengi (wagenburg) 416
Taceddin b. Yahya, tabîb 196
tahıl öşrü 26
tahrir defterleri 22, 43, 46, 51, 77, 196, 273, 321
—*emini* 91, 328
—*sistemi* 21, 317
tahsildarlar 356
tahsil usûlü 40, 354
taklid yemeni 286
Takvim-i Vekâyi 350
tamga listesi (1826 tarihli) 291
Tana bkz. Azak
Tanzimat 9, 10, 106, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 138, 141, 163, 189, 304, 305, 339, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 364, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 382, 394, 398, 410, 418, 421, 422
—adamları 129
—çılar 129, 348, 349, 370, 371
—devri 125, 126, 344, 348
—esasları 353, 360, 361, 362, 268
—hattı 127
—politikası 369
—ricali 132
—siyaseti 360
—ı askeriyye 342
—ı Hayriyye 339, 355, 360, 361, 362, 364
tapu 16, 17, 18, 23, 25, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 62, 63, 64, 68, 69, 71, 87, 89, 91, 92, 103, 119, 122, 124, 126, 129, 133, 134, 135, 136, 204, 211, 215, 216, 369
—*defterleri* 51, 111
—*rejimi* 16, 17, 18
—*resmi* 23, 25, 60
Taraklı-Yenicesi 78
tarhanlık 316
Taronites (Orhan Gazi'nin Rum doktoru) 79
târpûş 296
Taşoz adası 70, 352
Tataristan 263
Tatar-lar 48, 61, 62, 64
tavvâfiyye 289
tayyârât 355
Tebriz 198, 207, 219
—Bursa kervan yolu 207
—li tâcirler 208
tekâlif 22, 131, 190, 350, 355
—i örfiyye 61, 64, 102, 190
—i şakka 22
Tekfur-dağı (Tekirdağı) 46, 51
tekfurlar 78, 147
temlik 27, 28, 31, 35, 36, 38, 120, 316
temliknâmeler 121, 316
Temuçin 314
Tepedelen 92
Tepedelenli Ali Paşa 334, 338, 339
—isyanı 339
terâzû-resmi 213
tereke defteri 188, 189, 191, 192, 196, 197, 199, 200, 217
—Bursa 217
Tesalya 67, 80, 81, 82, 99, 119, 153, 155, 305
Teşkilât Kânûnu 320, 324

teşrifât mecmuası 323
teşrifiyye 355
Tevâif-i mülûk devri 159
Tırhala 51, 67, 69, 80, 81, 82, 83, 84, 91, 95, 97, 98, 101, 103, 160
—defterleri 81, 160
—livâsı 80, 95
—sancağı 83
Tibet 266, 267
timar-lar 10, 36, 38, 39, 40, 44, 46, 52, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 133, 139, 145, 159, 160, 163, 164, 185, 316, 317, 318, 320, 321, 325, 326, 327, 329, 355, 370, 421
—arazisi 56, 58, 122
—defterleri 159
—eri 46, 81, 84, 98, 101, 114
—icmal defteri 80, 83, 84, 85
—işleri 115
—kadroları 98, 108, 115
—rejimi 10, 92, 101, 119, 355, 370
—sahibi 39, 58, 62, 86, 87, 91, 92, 94, 98, 106, 115, 124
—sistemi 59, 89, 90, 91, 96, 101, 105, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 160, 185, 316, 318
—teşkilâtı 321
—tevcih vesikası 39, 96, 97
—usulü 39
timarlı sipahi 44, 52, 160, 329
Timorince (Tomorrice) 90
Timur 79, 83, 117, 157, 173, 314, 315
Timur-hisar kasabası 83
Timurtaş Bey (Rumeli Beylerbeyi) 105
Tiran 90, 112
Tire 182, 205, 259, 260, 261, 276, 282, 292, 296
—ipliği 259
—pamuklusu 276
Tirol 163
Todor Bardid (timar sahibi) 90
Todor Muzak, Arnavut senyörü 89, 92
Todoros 84
Tokat 85, 197, 207, 208, 213, 214, 259, 279, 291, 295, 297, 337
—basması 295
—bogasileri 291, 295
topçu 62, 85
Tophane güherçile fabrikaları 418
Topkapı Sarayı 147, 209, 319
Topolnica (Topolnitsa) subaşılığı 85
toprak 9, 10, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 35, 36, 37, 38, 39, 48, 49, 50, 54, 56, 57, 102, 118, 119, 122, 123, 126, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 153, 304, 317, 325, 351, 363, 369, 370, 371
—*ağaları* 351
—*reformu* 371
—*rejimi* 13, 15, 17, 25, 36, 37, 38, 118, 123, 132
—*sistemi* 129
—*vergisi* 19
topraklı sipahiler 120
Toroslar 317
Torzelo, Jean 80
Tosya 258, 259
Tournovo (Tyrnavo) 305
Trablusşam 205
Trabzon 140, 150, 206, 210, 296, 298, 301
—valisi 140
—yolu 301
Trakya 57, 67, 70, 119, 144, 156, 327
—bölgesi 70
—fütuhatı 67
Trguşna nâhiyesi 85
Trieste 298
—yolu 298
Tuğrul Beğ 314
Tulça 260
Tuna 22, 106, 204, 209, 257, 260, 261, 262, 317
—iskeleleri 261
—limanları 204, 257, 260, 262
Turahan Bey 81
Turan 37, 39, 146, 158, 260
Turanî 32
Turan, Osman 146, 158, 260
Turnu-Roşu 262
Tursun Beğ (tarihçi) 312
tuzcu 63, 65, 71, 190
tüfenkçi 85, 87, 109
Türkçe 7, 9, 11, 45, 79, 84, 104, 108, 110, 112, 157, 166, 167, 262, 266, 291, 307, 332
Türkiye 9, 10, 11, 13, 21, 77, 100, 118, 143, 144, 145, 148, 165, 166, 167, 168, 170, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 187, 196, 197, 198, 207, 209, 211, 257, 259, 260, 263, 269, 270, 271, 272, 289, 290, 292, 293, 294, 299, 300, 303, 307, 308, 310, 337, 344, 347, 349, 353, 362, 416, 417, 419, 421

—ekonomisi 13, 257, 310
—sosyetesi 181
—ticaret tarihi 170
Türk-ler 10, 11, 22, 37, 47, 53, 61, 63, 69, 71, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 88, 90, 99, 113, 115, 116, 118, 119, 121, 123, 127, 144, 146, 147, 150, 153, 154, 156, 159, 160, 166, 172, 174, 175, 177, 180, 189, 199, 203, 208, 218, 263, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 272, 289, 292, 293, 294, 302, 303, 307, 311, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 323, 333, 338, 349, 359, 371, 416, 419, 421
—Arap pamuklular listesi 269
—arşivleri 74
—bezleri 302
—birliği 338
—çiftçiler 61
—devlet anlayışı 314
—devleti 76, 144, 333
—fâtihler 76
—göçebeleri 160
—hâkimiyeti 113, 123, 313
—halkı 154, 159
—hükümdarları 314
—ipliği 302
—İslâm devletleri 311
—kavimleri 53, 314
—köylüsü 22
—kütleleri 154
—malları 303
—menşei 75
—milleti 314
—Moğol ananesi 319
—Moğol tarhanlık müessesesi 316
—Müslüman hâkimiyeti 349
—nüfusu 153
—ordusu 76
—pamuklu ihracatı 269
—pamuklu sanayii 270
—piyasaları 166
—politika hayatı 371
—siyasî hayatı 338
—ustalar 270
—yarı göçebeleri 148
Türkmen-ler 37, 56, 59, 151, 204, 313, 315, 317, 327
—beyleri 204
—beylikleri 37
—devletleri 315
—göçebe unsurları 327
—urugları 151
—Oğuz grupları 313
tütün 13, 59, 62
—resmi 57, 58, 59, 62, 65
twist pamuk iplikleri 301

U-Ü

Uc-beyi 113
Udol vilâyeti 88
ukubât 328
ulaklar (posta) 355
Ulaş-oğlu 204
ulûfe 60, 87, 106, 120, 163, 168, 289, 320
ulûfeli asker 120
ulûfeli martolos 89, 107
Uluğ Bey, Timur'un torunu 315
Umur Bey 149
Umur veled-i Todoros timarı 84
Urfa 303
Urla beledisi 276
Urquhart 300, 302, 303, 305
Uşak 258
Uzuncaova panayırı 307
Uzun Hasan 69, 82, 107, 173, 205, 208, 214
—kanûnları 69, 208
—seferi 107
Üsküdar 211, 305, 306
—pamuklu sanayii 306
Üsküp 35, 51, 69, 84, 95, 112, 119, 182
—tahrir defterleri 35
—nâhiyesi 84

V

Vac (Waitzen) gümrüğü 262
vakf 16, 21, 29, 30, 31, 38, 63, 121, 190, 316
Varthema, Ludovico 263, 289
Vasiliev, V. V. 81, 145, 154
Vatatzes, J., İznik imparatoru 154, 155
Vekâyinameler 162
Veles bkz. Köprülü
Venedik 52, 113, 147, 156, 162, 163, 165, 166, 167, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 218, 227, 248, 259, 266, 267, 298
—altını 52, 165, 204, 227, 259
—balyozu 165, 173, 174, 176
—devlet adamları 180
—elçisi 163, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 218
—konsolosu 179

—liler 70, 152, 156, 157, 177, 204
—malları 206
—pazarı 175
—resmî mahfelleri 173
—vesikaları 173
—yünlüleri 298
verâset hakkı 31, 121, 122, 130, 371
vergi-ler 10, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 80, 87, 93, 98, 99, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 119, 125, 126, 127, 131, 132, 133, 134, 137, 143, 150, 164, 166, 174, 175, 177, 178, 179, 185, 186, 187, 215, 289, 316, 317, 318, 320, 321, 324, 325, 326, 327, 328, 331, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 347, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 401, 404, 405, 421
—defterleri 362, 366
—geliri 39, 41, 365
—ıslâhatı 339, 364
—kanûnları 23, 59, 324, 328, 331
—kaynakları 10, 15, 38, 111
—meseleleri 132, 328, 363
—muâfiyeti 60, 61, 113, 361
—münasebetleri 44
—reformu 363, 364
—rejimi 371
Verlag system 271
Veys b. el-Hâc Yakub 200
Vılk (Vulk, Vuk) vilâyeti 69, 85, 109
Vidin 10, 89, 95, 97, 105, 106, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 353, 356, 357, 360, 369, 370, 421
—ağalar rejimi 125
—ağaları 130, 369
—ahalisi 138
—gospodarlık (ağalık) rejimi 118, 125
—havalisi 129
—İstanbul yolu 369
—isyanı (1850 tarihli) 123, 129, 130, 136, 360, 369
—meclisi 127, 370
—mıntıkası 132
—niyabeti 141
—reâyâsı 124, 126, 127, 136, 370
—toprak meselesi 129
—vilâyeti 89
Viranşehir 52
Visnich Hollandalı 264, 265
Viyana 45, 146, 343, 415
—bozgunu 415
Vize 51
Vladika Ignad Tsanko 130
Vlastelin (büyük asılzâdeler) 101
voynuk-lar 71, 74, 80, 88, 101, 102, 104, 105, 107
—baştinası 101, 102
—defteri 103
—lagatorlar 85
—teşkilâtı 88, 104
—yamakları 104
voyvoda 75, 123, 130, 355, 357
Vulçitrin (Vuçitrn) 68, 85, 86
defteri 86
livası 85, 95
—nâhiyesi 85
—subaşılığı 86

W

Wagenburg bkz. *Tabur-cengi*
Water-frame makinesi 300

Y

*ya*ğcı 61
Yağcıoğlu İbrahim Ağa (Bâlâ âyânı) 361
Yahudi-ler 30, 67, 70, 180, 186, 195, 199, 216, 266
—göçü 417
—kalpazanlar 186
—tüccar 261
Yakındoğu 263, 272, 291, 293, 308
Yakın Şark 144, 173, 177
Ya'kub 322
Yakub 83, 89, 92, 200, 217, 263
Yakub Bey 92
Yakub bey, Aştin oğlu 92
Yakub Bey, Todor Muzak oğlu (Arnavud sancağı beyi) 89
Ya'kub (I. Bayezid'in kardeşi) 322
Yakut Paşa (Rumeli beylerbeyi) 113
yamak 65, 81, 83, 93, 102, 104
Yanya (Yanina) Livâsı 154, 339, 352
—kalesi 339
Yaroslav veled-i Kute 87
yasakçılık 289
yasaknâme 330

yaya 61, 104, 145, 189
—başı 87
yaya ve müsellem 61, 104, 189
yaycılar 87, 97
yazılı raiyyet 59
yelken bezi 259
Yemen 263, 265, 267, 275, 293
—ince pamukluları (yemeni) 293
—valisi 275
—kahve ihracatı 265
Yenicekale 90
yeniçeri 106, 115
—ağası 336
—ocağı 106, 333
Yeni-il 51, 53, 56, 62
—kanûnu (1583 tarihli) 62
Yeni Osmanlılar 305, 349
Yenişehir 141
Yeni Şeyh köyü 361
Yerköğü (Yergögü, Giurgiu) iskelesi 260, 261
Yerli Hristiyan sipahi sınıfı 99
Yeşil Cami (Bursa'da) 152, 208
Yeşilırmak vadisi 259
Yezdî alaca 285, 292
Yezd ipeklileri 219
Yıldırım Bayezid 66, 79, 80, 89, 90, 111, 112, 152, 157, 173, 207, 211, 317
Yirmisekiz Mehmed Çelebi, bkz. Mehmed Çelebi Yoleç 415
Yorgi, Rum tüccarı 261
Yozgat 337, 359
Yunan devleti 348
—isyanı 339, 348
yurtluk 37
—sistemi 37
Yusuf, atîk-i Eynebeği ve ipekli imalâtçısı 12
Yusuf, atîk-i Hoşkadem 200
Yusuf b. Abdullah, atîk-i Hacı Durahan 200
Yusuf b. Halil 201
Yusuf b. Muhsin 201
Yusuf, Matranik oğlu (timar sahibi) 93
yuvacı 61, 190
Yuvan 89, 90, 103, 115, 261
Yuvan-ili 89, 90, 115
Yuvan, Sırp taciri 261
Yuvan veled-i Olivir 103
yürük (yörük) 46, 61, 64, 65, 153, 160, 190

Z

Zağanoz Paşa 111
Zağra-Yenicesi defteri 46
zaptiye neferatı 138, 139
Zarif Mustafa Paşa 136
zâviye vakıfları 38
zeamet 114, 120, 121, 122
Zebîd (Yemen) 275
zecriyye resmi 365
zemin resmi 57, 67
zenberekçi 87
Zenebissi, Gin (Gjon) (Güney Arnavudluk senyörü) 83, 90, 92
Zenebiş bkz. Zenebissi
Zertâr atlâs 288
—kumî 288
—tefarik kuşak 286, 287
Zeugrate 326
Zveçan, bkz. Izvecan Zvornik bkz. Izvorni 84
Zile 258, 259
zimmî 35
Ziya Gökalp 337, 414, 418
Ziya Paşa 349, 360
Zolota 166
zuamâ 120
züyuf akça 165, 186, 187
Zvizde bkz. Izvird

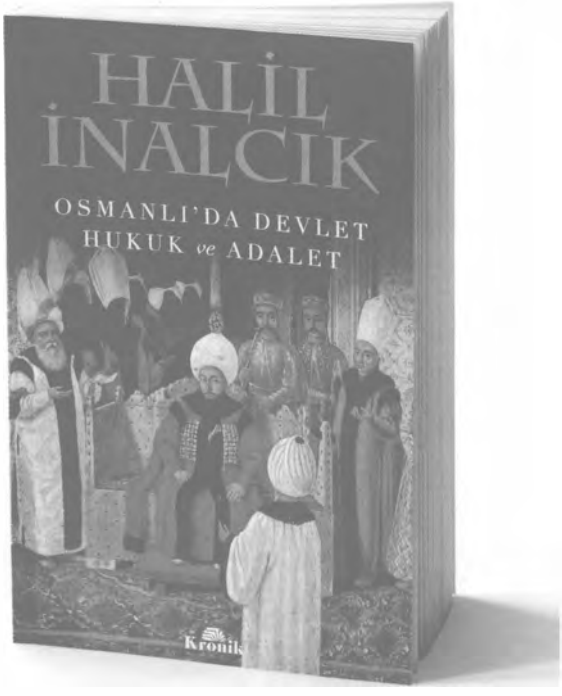
Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet

HALİL İNALCIK

OSMANLI'NIN ÜÇ BÜYÜK GÜCÜ: DEVLET, HUKUK, ADÂLET

"Bu kitabı okuyanlar umuyoruz ki, Osmanlı Devlet-i 'Aliyye'sinin (İmparatorluğunun) birçok millet ve dini, altı yüz yıl nasıl bir arada tuttuğunu ve nasıl idare ettiğini öğrenmiş olacaklar."

Halil İnalcık

Türk Siyasi Tarihi

PROF. DR. FAHİR ARMAOĞLU

EN KRİTİK MESELELERİYLE
TÜRK SİYASİ TARİHİ...

Türkiye'de siyasi tarih çalışmaları dendiğinde akla gelen ilk isimlerden biri, sahasının duayeni olan Prof. Dr. Fahir Armaoğlu. Onun engin bilgilerinin ve tecrübelerinin ışığında ortaya çıkmış akademik çalışmalarından derlenen Türk Siyasi Tarihi, imparatorluk mirasından Kıbrıs meselesine dek tarihimizin en kritik meselelerini yeniden gündeme taşıyor...

Moğol İstilâsına Doğru

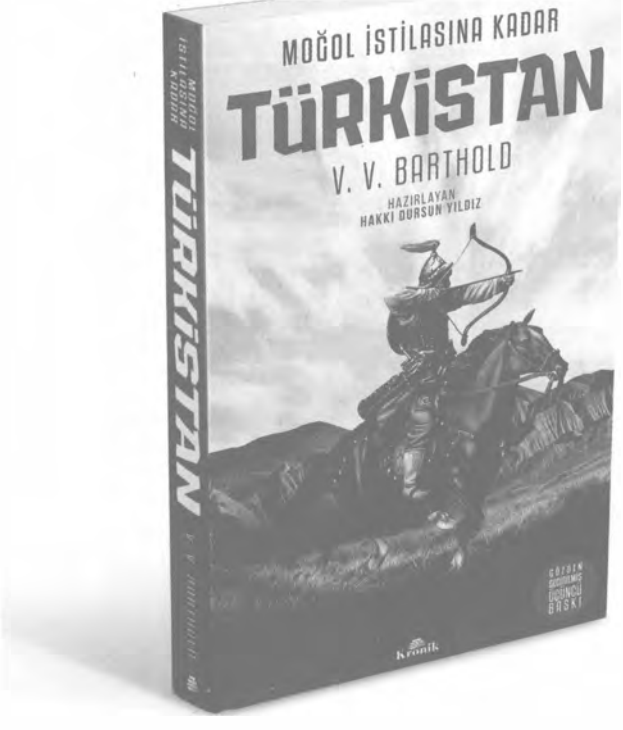
Türkistan

—

V. V. BARTHOLD

SAHASININ BAŞUCU ESERİ: MOĞOLİSTAN İSTİLÂSINA KADAR TÜRKİSTAN

Kronik Kitap olarak Maverâünnehr'in coğrafi özellikleri, 12. yüzyıla kadar Orta Asyanın tarihi, Kara-Hitâylar, Harezmşahlar, Çingiz (Cengiz) Han ve Moğollar ile Moğol hâkimiyeti altındaki Türkistan hakkında ayrıntılı bilgiler veren Vasiliy V. Barthold'un bu kıymetli eserini Türk okuyucusuyla bir kez daha nitelikli bir baskıyla buluşturulmaktan büyük bir onur duyuyoruz.

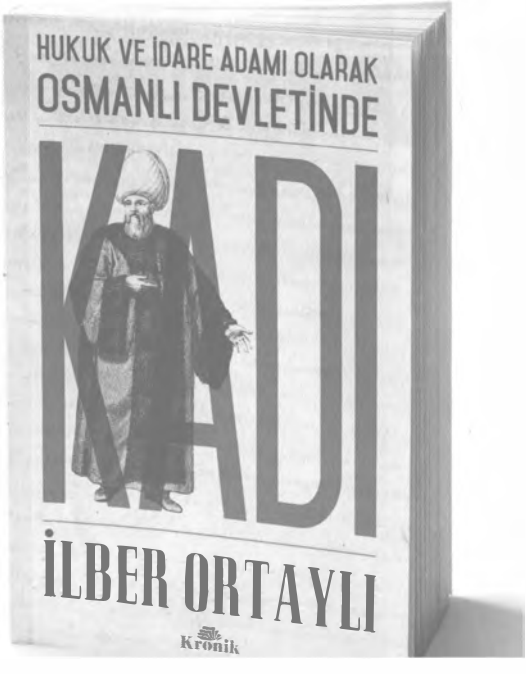

Osmanlı Devleti'nde Kadı

İLBER ORTAYLI

OSMANLI VE İSLÂM TARİHİNİN EN ÖNEMLİ MÜESSESESİ: KADILIK

Türkiye'de tarih denilince akla ilk gelen isim İlber Ortaylı'nın kaleminden Osmanlı hukuk tarihinin merkezinde yer alan ve üzerine pek konuşulmayan kadıları anlatan önemli bir çalışma…

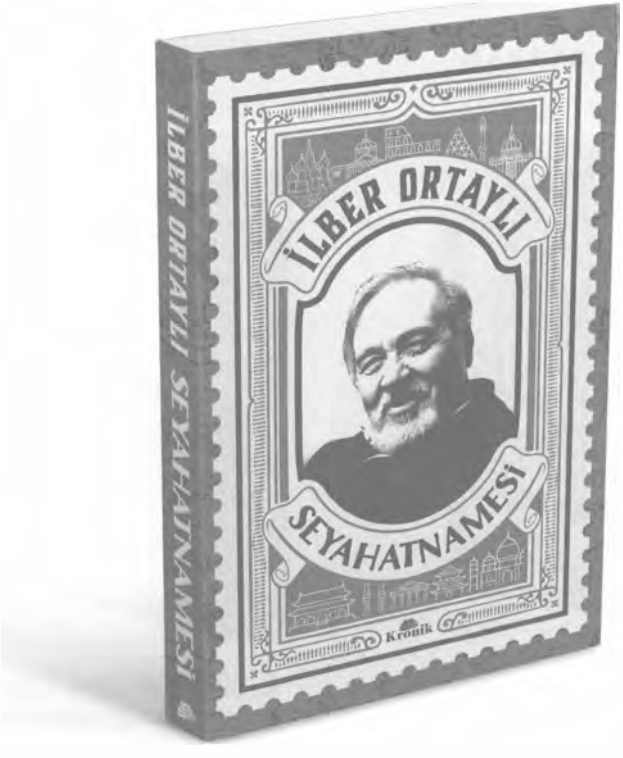
İlber Ortaylı Seyahatnamesi

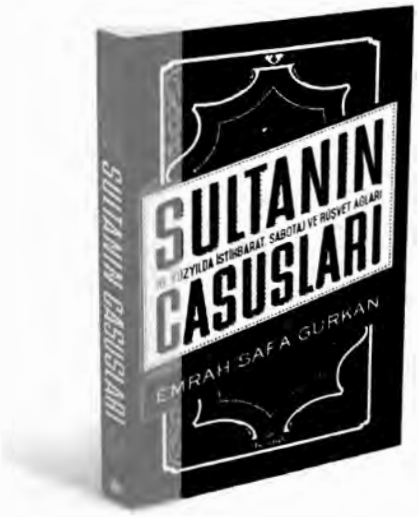
İLBER ORTAYLI

İLBER ORTAYLI'NIN REHBERLİĞİNDE MUHTEŞEM BİR YOLCULUK

"Türkiye gibi önemli bir coğrafyayı ve tarih alanını öğrenmek için onun kuzeyindeki Güney Rusya ve Kafkasya, doğusundaki İran ve Hindistan, güneyindeki Suriye, Filistin ve Mezopotamya'nın yanı sıra Balkanları ve Akdeniz ülkelerini anlamak da kaçınılmazdır"

İlber Ortaylı

Sultanın Casusları

16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları

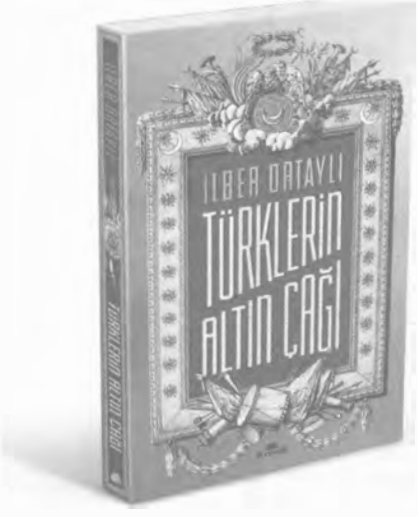
EMRAH SAFA GÜRKAN

IV. Murad

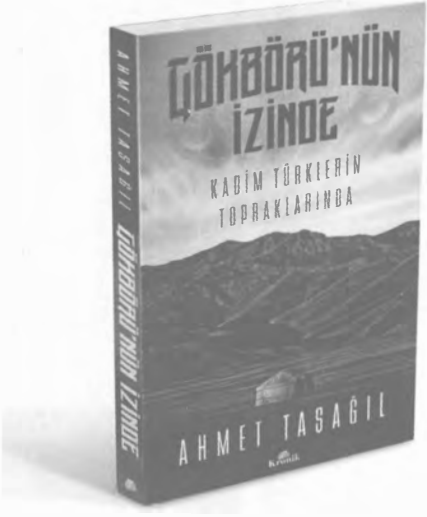
Şarkın Sultanı

ABDÜLKADİR ÖZCAN

Türklerin Altın Çağı

İLBER ORTAYLI

Gökbörü'nün İzinde

Kadim Türklerin Topraklarında

AHMET TAŞAĞIL

HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GERÇEK TARİHİNİ HALİL İNALCIK'IN KALEMİNDEN OKUYUN

"Milletleri millet yapan tarihleri ve kültürleridir. Tarihsiz bir millet, kişiliğini kaybetmiş bireye benzer. Osmanlı tarihi, Türk tarihinin görkemli bir dönemidir."

HALİL İNALCIK

Osmanlı tarihi alanında dünyanın tartışmasız en büyük isimlerinden biri olan Halil İnalcık, 25 Temmuz 2016'da 100 yaşında vefat etti. Tıpkı hayattayken olduğu gibi vefatının ardından da çalışmaları ışık saçmaya, hocasından öğretmenine ufuk açmaya, yeni çalışmalar için cesaret ve ilham vermeye devam ediyor. İnalcık'ın bu gayretine bir katkı sunmak üzere; onun Osmanlı tarihinde topluma, ekonomiye, sultana ve siyasete dair yazdığı mühim araştırmaları, iki cilt hâlinde ve kutulu olarak sunmaktan mutluluk duyuyoruz.

Okuyucularımız ilk ciltte Osmanlı toplumunun aslî unsurlarından sipahileri ve köylüleri, İslâm arazi ve vergi sistemini, raiyyet rüsûmunu yeniden tanıyacak. 15. yüzyılda Rumeli topraklarındaki Hristiyan sipahileri ve menşelerini görecek. Fatih devrinden önceki tımar sistemini derinlemesine öğrenecek. Osmanlı'nın kuruluş ve inkişaf devrinden 15. yüzyıla kadar Türk topraklarındaki iktisadî vaziyeti görme imkânı bulacak. Yine bu yüzyılda, tarihimizin mühim şehirlerinden Bursa'nın sanayisine ve ticaretine dair vesikaları okuyacak. Hindistan ve İngiltere ile yaşanan pazar rekabeti, örfî-sultanî hukuk ile Fâtih'in kanûnları, Sened-i İttifak, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri, batıdan kültür aktarımı gibi birbirinden kritik metinler, bu cildin diğer meseleleri.

İkinci cilt, uzun zamandır hararetle tartışılan Osmanlı tarihinde dönemler meselesiyle başlıyor. Hemen ardından İnalcık, " şıkpaşazâde tarihi nasıl okunmalı?" diye sorarak tarihyazımı konusunda yine büyük bir açığı kapatıyor. Sultan ve Siyaset başlığı altında Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Savaşı, Fatih Sultan Mehmed devri, Osmanlıların karar alma mekanizmaları, kazasker ruznamçe defterine göre kadılık kurumu, Osmanlı hukukunun İslâmlaşması, vergi toplama, Rum Ortodoks patriğinin statüsü gibi konular yer alıyor. Okuyucularımız bu cildin son bölümünde fethedilen Konstantinopolis şehrinin yeniden inşası, Galata'nın Osmanlı şehrine dönüşmesi ve Osmanlıların Karadeniz ve Boğazlar üzerindeki kontrolüne yönelik son derece doyurucu metinlerle karşılaşacaklar.

Bu iki ciltle beraber Halil İnalcık külliyatımızın ciddi bir genişleme göstereceğine, Türk tarihçiliğinin yanında dünya tarihi için de son derece önemli bir açığın kapanacağına inanıyoruz.

Kronik
₺ 100,00
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-975-2430-57-0
9 789752 430570